ПИСМЕНОСТ, КНИЖОВНИЦИ, КНИГИ: БЪЛГАРСКАТА СЛЕДА В КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА ЕВРОПА

МАТЕРИАЛИ ОТ ПЕТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО
ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ
ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ – ШУМЕН,
26 – 28.04.2016 ГОДИНА

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
НАУЧЕН ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА
КЪМ ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БАН

ШУМЕН
2018

Редакционна колегия
Акад. проф. д.и.н. Васил Гюзелев
Акад. проф. д.м.н. Дамян Дамянов
Проф. д.и.н. Иван Йорданов – отговорен редактор
Проф. д.и.н. Илия Илиев
Доц. д-р Тодор Тодоров – съставител
Гл. ас. д-р Камен Андонов – съставител

Коректор: Цветанка Начева

Сборникът се публикува с финансовата подкрепа на Община Шумен

© Авторски колектив, 2018
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2018

ISBN 978-619-201-213-7

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 7

ПИСМЕНОСТ, КНИЖОВНИЦИ, КНИГИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ 9

Павел Георгиев
Плисковско-преславското книжовно средище. Археологически поглед към темата 10

Грета Стоянова
Скритият протообраз на св. Кирил в Пространното му житие 34

Камен Станев
Методий и Сирмиум 48

Христо Трендафилов
Преславская книжность эпохи царя Симеона: от произведений к сборникам 60

Ивета Рашева
Евтим Спространов за св. Климент Охридски /прочити/ 71

Камен Андонов
Българите и България във византийската историческа книжнина от VIII – X век 79

Тодор Тодоров
От *отрицание* към *реабилитация*. Историографски бележки за цар Петър I (927 – 969) и неговото време 86

Христо Димитров
Сведения за българските земи в унгарски латиноезични извори от XI – XV век: част 1. Извори от XI – XIII век 98

Мирослав Тошев
За похода на кръстоносната армия, предвождана от крал Владислав III Варненчик през 1444 г. Проблеми, теории, хипотези – опит за отговор 106

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА, ЕПИГРАФИКА 123

Иван Йорданов
I. Jordanov. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Volume 1–3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (3) 124

Дочка Владимирова-Аладжова
Графити върху златните монети на императриците от V век 165

Зарко Ждраков, Пламен Орфеев
Неизвестен псевдорунически надпис от Мадара 173

Живко Аладжов
Знаците върху археологическите материали от ранносредновековните некрополи в България – някои наблюдения и проблеми 182

Стела Дончева, Николай Николов
Печат на епископа на Кефаления от IX век от околностите на Дръстър 188

Георги Атанасов
За коя църква в Дръстър/Дристра се отнася надписът на порфирогенетните
василевси Василий II и Константин VIII 203

Гергана Илиева
Нови кръстове от Вътрешния град на Плиска (X – XI век) 214

Диана Косева, Константин Тотев
Нова версия за надписа от църквата „Възнесение Христово“ на Царевец 222

Диана Косева
За един средновековен надпис върху мраморен корниз от Велико Търново 229

Женя Жекова
Сигнирана византийска перпера с монограма на цар Иван Александър
(1331 – 1371) 235

Веселин Станков
Ктиторски надпис от църква в родопската крепост Цепина 240

Христо Харитонов
Писмеността върху монетите на български християнски храмове 251

КНИЖОВНАТА ТРАДИЦИЯ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV – XX ВЕК 259

Бисера Томова
Наименования на платове и дрехи, срещани в дубровнишките извори
XV – XVIII век 260

Силвия Аризанова
За облеклото на българския книжовник поп Пунчо (Въз основа на илюстрациите
от сборника от 1796 г.) 268

Венцислав Мучинов
Българският възрожденски периодичен печат и западноевропейската преса,
издавана в Османската империя през XIX век – връзки и влияния 273

Иванка Денева
Дирята на възрожденците-енциклопедисти от Сливенско в българския обществен
живот, родната и европейската наука на XIX век 279

Мария Левкова-Мучинова
Дарителската традиция и възрожденската книжнина 288

Габриела Вапцарова, Дарина Илиева
Културноисторическото наследство, съхранявано в Научния архив на БАН 295

Милена Георгиева
Книжовното наследство на Тодор Икономов 302

Станимира Ангелова
Личната библиотека на шуменската фамилия Димитриеви – огледало на отминала епоха 310

Емилия Зорнишка
Стоян Заимов и неговото място в развитието на културния туризъм в България. Принос и книжовно наследство 321

Иванка Делева
„Съзнанието на недостатъка – първа крачка към улучшението”, или книгата като огледало на живота в Бургас през XIX век 332

Бисер Георгиев
Д-р В. Радославов като оратор, литератор и публицист 338

Радослав Мишев
Обучение на българи в руските университети в началото на XX век (1900 – 1914) 351

Стефан Минков
Походната войнишка библиотека (За войниците и книгите през Първата световна война) 367

Николай Поппетров
За мечтаното бъдеще без ужасния враг. Профашистка и антисъветска книжнина в България 1919 – 1944 година 376

Евгения Русинова
Перспективи пред една история на книгата и четенето. Читателят и книгата в България 386

Тодор Ст. Тодоров
Юридическата кариера и личният живот на Никола Мушанов 396

Бета Хараланова
За шуменеца Асен Николаев и неговите издания 412

Симеон Кулиш
Коминформбюро и отношението му към ФНРЮ в разгара на съветско-югославския конфликт (1950 – 1951 г.) (По данни на в. „За дълготраен мир, за народна демокрация”) 418

Стоян Танев, Мариана Малинова Тиен
Трудното начало на българската китаистика във философското познание 427

КРЪГЛА МАСА: „ПАМЕТНИК СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА” – ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕ, БЪДЕЩЕ 441

Русанка Цанева
Паметник „Създатели на българската държава“ – история, настояще и бъдеще..........442

Светлана Джанкова
Развитие на културния туризъм в Мемориалния комплекс „Създатели на българската държава“ – Шумен..........454

Цветанка Бонева
Паметник „Създатели на българската държава” и монументалната скулптура в България от осемдесетте години на XX в. Възможности за културноисторически туризъм..........461

КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗЪМ..........471

Тихомир Тихов, Панайот Антонов
Средновековният град Шумен (XIII – XIV век). Виртуалната археология и културният туризъм. Проблеми и актуални решения..........472

Милен Пенерлиев
Теренните изследвания на населението и селищата за съхраняване на българския културен ландшафт (по географски публикации от началото на XX в.)..........480

Галя Йорданова
Трансграничното сътрудничество като фактор за развитието на религиозния туризъм (по примера на Басарбовския манастир)..........484

Николай Овчаров, Младен Станев
Български паметник насред Монголия..........492

Николай Атанасов
За културното наследство – проблеми и предизвикателства на мисленето и философията..........496

Милена Георгиева
„Как пишели старите българи?” – мобилни уроци за деца, организирани от къща музей „Панайот Волов” – Шумен..........508

Светлозар Стоянов
Културен туризъм – бележки върху логистиката в обслужването..........515

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ..........520

СЪКРАЩЕНИЯ..........522

УВОД

Настоящият сборник представя докладите, изнесени на Петата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България”, проведена между 26 и 28 април 2016 г. в град Шумен.

Темата на научния форум **„ПИСМЕНОСТ, КНИЖОВНИЦИ, КНИГИ: БЪЛГАРСКАТА СЛЕДА В КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА ЕВРОПА”** е достатъчно красноречива и широкообхватна. Това даде възможност в секционните заседания и кръглите маси да се включат както историци и археолози, така и специалисти филолози, културолози, географи, икономисти и др. Последното се отрази върху броя на участниците и структурата на настоящия сборник. В него са обособени пет основни раздела. Първите три в хронологическа последователност включват проучвания на историци, археолози и филолози, свързани с темата на конференцията. Четвъртият раздел представя докладите от кръглата маса, посветена на паметник „Създатели на българската държава” – гр. Шумен. В петия раздел са включени доклади, засягащи различни аспекти от даденостите и идеите за бъдещото развитие на българското културно наследство като ресурс за разрастването на туризма в България.

В организирането на конференцията и този път водещо място имаха Съюза на учените в България и Научен център по византинистика към Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”. Разбира се, тук веднага трябва да се отбележи решаващата финансова подкрепа на Община Шумен и организационната помощ от страна на Националния археологически институт и музей към БАН и Регионален исторически музей – Шумен.

Редколегията на настоящия сборник изказва своята благодарност на всички, които се включиха в него със свои проучвания. Публикуването на този том е поредното доказателство за ползотворното сътрудничество между научната общност, туроператорската гилдия и държавната администрация (централна и общинска) в името на една обща цел – подобаващо открояване на мястото на България в европейското културно наследство.

От Редколегията

ПИСМЕНОСТ, КНИЖОВНИЦИ, КНИГИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

ПЛИСКОВСКО-ПРЕСЛАВСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПОГЛЕД КЪМ ТЕМАТА

Павел Георгиев

В литературоведската наука темата е откроена преди близо два века с откриването на първите произведения на писателите от времето на цар Симеон (К. Калайдович и други). Историческия си аспект на разглеждане тя получи няколко десетилетия по-късно с изследванията на редица чуждестранни слависти, а у нас от Сп. Палаузов, Марин Дринов, К. Иречек и В. Златарски, Ив. Дуйчев, Е. Георгиев и много други.

Най-късно беше откроен археологическият аспект, тъй като целенасоченото изучаване на българските политически и културни средища от Ранното средновековие настъпи едва след освобождението на България от турска власт. Пионер в установяване ролята на Плиска като център на писмена култура от IX и X век е нейният първи проучвател Ф. Успенски. Заслугите му за кирилометодиевистиката са отбелязани заслужено[1]. Но наред с това той има приноси и за значението на нейните паметници за предславянската и славяноезичната писменост. В изданието, посветено на разкопките през 1899 и 1900 г., той публикува два очерка върху намерените там писмени паметници, които определя като „старобългарски"[2]. Освен екскурса си върху гръкоезичните лапидарни паметници от първата половина на IX в., които днес ние познаваме с определението на В. Бешевлиев „първобългарски", руският учен постави въпроса за ролята на епиграфското наследство на Плиска в изследване на процесите на зараждане и създаване на славянската писменост. По повод на надгробен надпис с гръцки букви и „писмена с неизвестен произход и значение", намерен в руините на Дворцовата базилика, чиято дата е по-ранна от „дейността на Кирил и Методий", Ф. Успенски прие, че той е от значение не само за разпространението на християнството, но и за „произхода на славянското писмо"[3]. Днес знаем, че въпросният надпис, а и някои от знаците, както и кратки записи с тях, са от криптографско писмо от християнския период на Плиска, което има връзки със свързани с Близкия изток писмени практики у нас още в езическо време[4].

Във връзка с откритите при разкопките през 1899 и 1900 г. строителни материали с многобройни знаци Успенски писа: „Това не е писменост, но това е вече един от начините да се изрази мисъл или дума и да се постави на веществен предмет"[5]. В анализа си върху някои от знаците в съставената от него таблица, които е склонен да отнесе към началните десетилетия на IX в., той отбелязва, че са „от навечерието на изобретяването на славянската писменост" и биха могли да подпомогнат решението на спора „за сравнителната древност на кирилицата и глаголицата". В тази връзка той обръща внимание на графичното сходство на редица от Плисковските знаци с тези от много древни паметници на писмеността от източносредиземноморския басейн[6]. Впечатляващ в тази връзка е и неговият преглед на мненията за историята на европейската писмена култура към началото на XX век. Специален интерес в това отношение представлява посоченото от него за т. нар. древногерманско руническо писмо.

Същинският разцвет на археологическото изучаване на Плиска и Преслав като книжовни и просветни средища от втората половина на IX и X в. настъпи с тяхното устойчиво проучване през втората половина на XX век. Открояването на археолого-епиграфски данни за Преслав, въпреки ранните очаквания, закъсня. Първите археологически паметници на славянската писменост в Симеоновата столица, която славистите в Източна и Централна Европа знаеха от столетие като голямото средище на

Кирило-Методиевата традиция от X век, бяха открити едва с разкопките на Кр. Миятев на Кръглата (Златна) църква, макар че те се очакваха още с разкопаването от Й. Господинов на манастира при Патлейна[7]. През следващите десетилетия епиграфските и археологически данни бяха значително обогатени[8]. Това позволи да се подсили и задълбочи преценката за Преслав като водещ център на кирилската писменост през X век.

За Плиска като средище на славянската писменост и книжовност се заговори мотивирано по-късно, едва след цялостното разкриване на архиепископията-манастир около Голямата базилика, където бяха установени добре датирани и атрибутирани археологически данни за съществуването на книжовно-просветно средище през втората половина на IX в.[9]

В резултат на хронологическия приоритет на изследванията върху книжовното и епиграфското наследство на Велики Преслав от XIX и XX в. в чуждестранната и българската славистика и кирилометодиевистика бяха утвърдени две определения: „Преславска книжовна школа" и „Преславско книжовно средище"[10]. Постепенно в резултат на усилията на изследователи езиковеди като Ив. Гълъбов[11], и особено на литературоведи като П. Динеков и Д. Богданович, се прие, че терминът „книжовна школа" е подходящ за по-мащабни и по-трайни явления в духовния и културен живот, отколкото „книжовно средище (център)"[12]. За явленията от отделните етапи на развитие на средновековната българска книжовност, просвета или друг вид културна дейност е по-обосновано да се ползваме от термина „средище", тъй като става дума за тяхната поименна идентификация с обособени на територията на държавата територии и техни водещи градове – седалища на политическата власт в тях. От друга страна, фактите показват, че дейността на градските „средища" се ситуира в обособени едно от друго места (селища, градове, манастири), които могат да се определят като негови „центрове". Особено подходящо е използването на тази терминология при археологическите и историческите изследвания. Към субординация на схемата *школа-средище-център* ще се придържам и в настоящия преглед. Най-обосновано е да говорим за „книжовно (просветно) средище" с центрове, в които е развивана неговата дейност. Историята на проучванията ме задължава да направя още едно уточнение. Доскоро, а и днес все още доминира определението „Преславско книжовно средище". Открояването през последните десетилетия на данни от археологически и литературоведски характер за съществуването на Плиска като по-ранен център на въпросното средище и неговата начална и самостоятелна роля не само в североизточните, но и спрямо югозападните предели на държавата, налага то да бъде определено като „Плисковско-Преславско"[13]. Двете имена в него са епонимни за отделни етапи от развитието на книжовната и просветна дейност в североизточните краища на държавата. Аналогичен е случаят с определението за книжовното средище в югозападните земи. Прието е и там да се счита, че негово водещо средище е Охрид, но историческите данни ясно сочат, че той доминира от началото на X в. насетне, докато за края на IX в. той има свои предшественици в лицето на близките в териториално отношение държавни и църковни центрове: градовете Девол, Главиница и Преспа с близките до тях църкви и манастири[14]. Освен това следва да се има предвид, че, както в исторически, така и в лингвистичен план[15], дейността на югозападните центрове е била – в една или друга степен – в зависимост от основните книжовни средища в политическите центрове на българската държава в края на IX и почти целия X век.

В резултат на работата на специалисти от различни клонове на старобългаристиката и кирилометодиевистиката, хронологията и редица от документираните прояви на Плисковско-Преславското книжовно средище (ППКС) са задоволително изяснени.

Независимо от това остават нерешени редица въпроси, включително и от археолого-историческа гледна точка. Този аспект на проблема е наситен и с най-много прибързани и необосновани заключения и заблуди. Известно е, че резултатите от археологическите проучвания са почти задължително предмет на различни спекулации. Техни автори са не само любителите на миналото и патриотично настроени радетели на националната ни история и култура, а често и специалисти. Достатъчно е да припомня случая с пропагандирането на първия проучен старобългарски манастир в м. Патлейна край Преслав, който беше обявен не само от своя откривател, но и от проф. Васил Златарски за манастира, в който се оттеглил княз Борис и където е била съсредоточена дейността на преславските книжовници от края на IX и X в.[16] Но това е само ранен пример за неоправдана от фактологична гледна точка идентификация на историческо средище с археологически проучен обект. Друг недостатък в проучването на установените археологически паметници е незадоволителното публикуване на добитите данни и материали. Това важи и за такива важни центрове на ППКС като манастирите при Равна и Черноглавци, които ние проучвателите им, по субективни и обективни причини, не сме представили комплектно и с пълна документация и коментар. Частично обнародваната информация за тях поражда и ще продължава да поражда неясноти и да създава условия за недоразумения сред изследователите.

И така, за двете големи седалища на ППКС и за свързаните с тях центрове на просветна и книжовна дейност през IX и X век.

Най-напред за първото от тях – **Плиска**. Потенциалът на неговия гръкоезичен епиграфски и квазиепиграфски материал, както се посочи в началото, беше забелязан от Ф. Успенски, както и от неговия сратник Карел Шкорпил. Въпреки това, отъждествяването на Борисовата столица с първия център на славяноезичното писмо закъсня с повече от половин столетие. Причина за това беше увлечението на изследователите да го търсят само в Преслав. Един от първите учени, които откроиха възможната роля на Плиска, е В. Гюзелев, който допусна, че българските пратеници по църковния въпрос в Рим ще да са първите, които са донесли на княза вестта за приема на славянските учители Константин Кирил Философ и неговия брат Методий от папите Николай I (858 – 867) и Адриан II (867 – 872)[17]. Същият беше измежду първите, които писаха определено за Плиска като за резиденцията, в която княз Борис посреща и настанява пристигналите от Великоморавия ученици на Методий[18].

Ролята на Плиска като пръв център на славянската писменост в българската държава от времето непосредствено след разгрома на великоморавската мисия на Кирил и Методий е неоспорим факт. Доказателствата за неговото функциониране в годините между 886 и 893 г. са археологически и литературни. Археологическите произтичат от резултатите от проучването на архиепископията-манастир при Голямата базилика[19]. По същество те са функция от идентифицирането на комплекса около княжеската и архиепископска катедрала като седалище на „архиепископия България", в което са ситуирани жилищният дворец на архиепископа, както и специална сграда – „дидаскалейон", предназначена за многолюдни събори, както и за учебна и книжовна дейност[20]. От изключително значение за установяване на хронологията на този църковен център са откритите в комплекса печати на първите архийереи на църквата от времето на княз Борис Михаил – епископ Николай, и особено на Георги, архиепископ на България. И докато за първия има различни четения и интерпретации[21], то за печатите на Георги от I тип изследователите, след дискусия, се обединиха зад мнението, че става дума за управлявалия след 877/8 докъм 886 г. глава на българската църква[22]. През 2015 г. към известните 4 екземпляра от тях беше добавен още един, както и други сфрагистични свидетелства (ядра и др.), които затвърждават мнението, че архиепископското седалище е имало своя апогей на кореспонденция в годините между средата на 70-те и средата на 80-те години на IX век[23]. За учебната дейност в него известна роля играят и намерените писала (стила), а за книжовното дело – известни епиграфски следи, сред които на първо място са фрагментите от гръкоезични официални надписи (вкл. и надгробни) и двуезичният надгробен надпис на Лазар, както и старобългарски (кирилски) графити[24]. Взети сумарно, археологическите, сфрагистичните, а и епиграфските данни се съгласуват с историческите източници, които осветляват събитията около създаването на българската църковна организация през 70-те години на IX в. и нейната дейност през следващото десетилетие. Ако добавим към тях и установения преди 15-ина години втори тип печати на архиепископ Георги, както и монашеския моливдовул на княз Борис Михаил, се проследяват нови опорни точки за фактологично издържана реконструкция на събитията в навечерието на голямата промяна в управлението на държавата и църквата в България през съдбоносната за Владимир Расате, Симеон и самия Борис Михаил 893 година[25].

Благодарение на напредъка в изследванията можем да разграничим два етапа в работата на книжовно-просветния център при Голямата базилика. Първият е свързан с доминация на намиращото се зад неговите стени гръкоезично духовенство, свързано тясно с императорската съкровищница и Константинополския патриархат, ако съдим не само от историческите данни, но и от открити при разкопките материали. Вторият етап е свързан с подмяната на ръководството на „архиепископия България” със славяноезично духовенство. Промяната е извършена постепенно, като започва в месеците преди смъртта на Василий I на 28 август 886 г. и завършва няколко години по-късно с избор на славяноезичен архиепископ. Изключително важен документ за събитията в края на 886 г. е последното писмо на Константинополския патриарх Фотий до българския княз[26]. В него се загатва за наличие на напрежение между княза и гръцкото духовенство, което патриархът се опитва да разреши с помирителен към двете страни тон. За причината за кризата в писмото не се казва нищо определено, но едва ли може да се съмняваме, че тя е била породена от различното отношение на светската и духовната власт в българската столица към пристигналите през пролетта на 886 г. и настанени в частни домове там ученици на Методий[27]. Вероятно това трябва да се подразбира в записаните от житиеписеца на Климент думи на княз Борис до сампсиса Есхач: *Приеми учителите с всевъзможни почести, докато уредим напълно това, което трябва да се направи за тях*[28]. Как точно е било разрешено противоречието между княз Борис и гръкоезичното духовенство в България, не знаем. Тонът в писмото на Фотий и особено отношението на Василий I, а след това и на неговия наследник – Лъв VI, подсказват, че в крайна сметка византийското духовенство в Плиска е трябвало да приеме Методиевите ученици, вкл. и в своето седалище при Голямата базилика с намиращия се там дидаскалейон.

Начело на „тези”, които са давали „повод за огорчение” на княз Борис в България, трябва да е стоял именно архиепископ Георги[29]. По-рано предположих, че във връзка с кризата от 886 г. той може да е бил отзован в Константинопол, може би още в началото на 887 г.[30] Откритият междувременно втори тип печати на (същия?)[31] архиепископ Георги обаче подсказва, че той е продължил да изпълнява своите задължения като „управляващ епископ”. Това подсказва най-вече намереният в Мозабург (Блатноград) в Панония моливдовул от този тип. На него архиепископ Георги е не само с нова иконография на Богородичния образ, но и с „редакция” на своя титул: archeepiskopos Boulgarías. От това разбираме, че в променената след идването на учениците на Кирил и Методий ситуация той е продължавал да ръководи българската църква, но с нови пълномощия, ако съдим от самостоятелното значение на думата arché[32]. В съчетание с думата „епископ" титулът е носел значението на „първоепископ", или по-скоро: „стоящ начело на епископите". Изглежда, че става въпрос за особен вариант на обичайното понятие „архиепископ", с който в Константинопол са редактирали титула на българския архийерей през 887 г. Разгледан по същество, той дава основание да се мисли, че именно тогава е започнало активно формиране на епископска организация в българската църква, но която Константинополският патриархат е продължавал да възприема за създадена по благоволение на императорската власт, а не за същинска автокефална организация.

С такива именно пълномощия архиепископ Георги е изпратил писмо или документ до Мозабург (Залавар, Блатноград), Панония[33], където по това време е съществувал архипрезвитерат, подчинен пряко на залцбургския архиепископ и пръв канцлер на баварските крале, в случая на току-що възцарилия се Арнулф (887 – 899). Той е имал задачата да следи преписката с останалите дворове и столици[34]. Става въпрос за архиепископ Дитмар. В годините между 888 и 890 Мозабург е резиденция на крал Арнулф, където (ad Mosapurc regia civitate) той издава свои владетелски актове. В този смисъл е донякъде оправдано заключението на Б. М. Сьоке, че печатът на българския архиепископ Георги може да е съпровождал документ, отправен до източнофранкския крал Арнулф.

Ние навярно никога няма да узнаем какъв е бил предметът на въпросната преписка от периода 887 – 889 г. Трябва да припомня обаче мнението, че по това време княз Борис предприема настойчиви опити да привлече в своята държава максимален брой ученици на солунските братя[35]. Няма нищо по-логично в изпълнението на този план на българския княз да е бил привлечен и „главата" на църквата. Така че може да се формулира хипотеза, че печатът на архиепископ Георги до бившата столица на княз Коцел и действаща резиденция на Арнулф – Мозабург, е във връзка с желанието да се привлекат в България и онези от учениците на Методий, които са избягали от Великоморавия и са се озовали основно в Панония[36]. Според Пространното житие на Климент Охридски свещеници, дякони и иподякони са били отведени още през 885 г. *в разни места на придунавските области*. Там те са могли да бъдат задържани в следващите години и предадени на българския владетел като съюзник на Немското кралство в конфликта му с Великоморавия. В Плиска са знаели, че Панония е област, в която Кирило-Методиевото дело, от една страна, е било отречено и преследвано от официалните власти, но, от друга, там е бил съсредоточен немалък брой деятели на славянската писменост. Няма нищо чудно тогава в Плиска да са се възползвали от политическата си близост до Немската държава да поискат нежеланите там ученици на покойния Методий в България.

Ролята на архиепископ Георги в това направление е очаквана, след като знаем, че първият епископ, който той ръкополага още преди април 878 г., е белградският Сергий. Една забравена от слависти и историци личност, но вероятно със свой принос, наред с т.нар. Боритаркан (Борисов таркан!), в препращането на Методиеви ученици в Плиска, което, изглежда, не е било инцидентно и само през пролетта на 886 г. Съгласно Житието на Климент още първите от тях – Климент, Наум и Ангеларий, са знаели България като страна, в която могат да открият не само спасение, но и условия, където Моравско-Панонската мисия да намери нова почва за дейност. Устремяването им точно към Белградската крепост показва колко целенасочено е било това тяхно действие. След тях през Белград, но и през Трансилвания или през владенията на хърватския васал на крал Арнулф – княз Браслав, към България са могли да се насочат и други дейци на Панонско-

Моравската мисия на Методий.

Замяната на гръкоезичния български архийерей със славяноезичен е била извършена вероятно около 888/889 г., може би във връзка с оттеглянето на стария княз от управлението на държавата[37]. Приемникът на архиепископ Георги е носел, според известния текст от „Чудо на св. Георги с българина”, името Йосиф (в друг ръкопис – Стефан). Той е бил наложен от княз Борис и с него в българската църква (разбирай конкретно в архиепископската резиденция в Плиска!) *дошли* и *други* (сиреч не гръцки! – П. Г.) *учители и наставници*. Така в управлението и дейността на „архиепископия България” е била извършена радикална промяна.

Моето предположение е, че приемникът на Георги на архиепископския престол в Плиска е най-малкият син на княза – Яков, който ще да е носел духовно име Йосиф, дублирано (или заменено?) със Стефан, по политически причини, според името на интронизирания на патриаршеския престол през декември 886 г. най-малък син на Василий I и императорски брат – Стефан (+893)[38]. Логично е да се очаква, че в годините на уредени държавни и църковни отношения между Плиска и Константинопол, при които „архиепископия България” е получила положителна санкция за постепенна славянизация на своето духовенство, княз Борис да е действал дипломатично, следвайки примера на своя съвременник император Лъв VI. Така можем да си обясним как оставените в Константинопол от Методий през 882 г.(?) негови ученици със санове „поп и дякон” или откупените от Василий I през 885 – 886 г. славянски просветители са се озовали в България[39]. Може да се приеме, че най-късно през 889 г. в архиепископията при Голямата базилика са били настанени и започнали да творят славяноезични просветители и деятели на църквата не само от Великоморавия, но и от Панония, от Византия, а може би и от други места, където биха могли да попаднат след разгрома на Моравската мисия[40].

По време на управлението на Борисовия първороден син Владимир (888/889 – 893) в дейността на книжовно-просветното средище при Голямата базилика са настъпили сътресения, предизвикани от прозападната и антивизантийска политика на владетеля. Известни указания за това се съдържат в някои от беседите на Учителното евангелие на Константин Преславски. Показателни в това отношение са текстовете не само на коментираната от В. Златарски в този дух беседа 43, но и 39-ата, а напоследък се анализира в тази насока и беседа 19 на презвитер Константин[41]. Според тях дейците на славяноезичието са били притеснявани физически и духовно, и дори преследвани заради своята дейност. Напълно допустимо е тогава самият архиепископ и княжески брат да е пострадал, поради което тогава или по-късно да е бил канонизиран, ако съдим от това, че домашният източник го споменава като „свети Йосиф (Стефан)”.

По всяка вероятност именно събитията от 891 – 892 г. са в основата на причините за краткотрайното съществуване на славяноезичното средище в Плиска[42]. Археологическите данни, включително и тези от лятото на 2016 г., показват ясно, че по това време дидаскалейонът и останалите строежи от юг на Голямата базилика са подложени на разрушение, за разлика от резиденцията и манастира от нейната северна страна, докато сградите в южния двор не били възстановени и над техните останки се настаняват гробове от светски некропол от X век.

Но да се върнем на литературоведските доводи за Плиска като начален център на славянската писменост. Сведения за това предлага отново Учителното евангелие. Там Константин Преславски изрично посочва, че се е заел със своя труд по молбите и повелението на „своя (духовен) брат” Наум[43]. Преки доказателства за съвместна творческа работа на презвитерите Климент и Константин още преди изпращането на първия от тях в Девол и Кутмичиница дойдоха благодарение на откритите от Г. Попов и Ст. Кожухаров техни съвместни химнографски творби[44]. Създаването им от тримата славянски просветители е извършено при съвместна тяхна работа преди заминаването на Климент през 887 г. и на Наум през 893 г. за Девол и югозападните земи. А това означава, че въпросното химнографско творчество е протекло най-напред зад стените на дидаскалейона при Голямата базилика, а след 892 – 893 г. и в нов център във или край строящата се нова столица Преслав.

Обикновено се приема, че това е станало факт след нейното провъзгласяване и избора на нов владетел на т.нар. Преславски събор през 893 г.[45] Появата на новото главно средище на славянска просветна и книжовна дейност днес може да се допуска няколко години по-рано. Възможно е то да е резултат от мерките, които княз Борис предприел за постепенно изграждане на новата столица след края на 80-те години на IX в.[46] По-вероятно е обаче това да е било наложено при управлението на Владимир Расате, при което дейността на славяноезичната просветна и книжовна школа в Плиска претърпяла сериозни сътресения. В резултт на това вероятно се е наложило нейното преместване.

Според данните от проучванията **в Преслав** към началото на 90-те години е имало два големи храма: Дворцовата базилика в центъра на града и базиликата Гебеклисе, която заема позиция спрямо неговата крепост, както Голямата базилика спрямо княжеската крепост и дворци в Плиска. Този и други факти говорят, че духовно-религиозният живот в новата столица на княз Борис е бил структуриран като в Плиска. Естествено е да предположим тогава, че негово средоточие е трябвало да е базиликата Гебеклисе. Нейната ранна дата е отдавна отстоявана, преди всичко на базата на намерения там единствен латински надпис. Вс. Николаев, Ив. Дуйчев и други учени се опитаха да реконструират неговия непълен текст, но така, че априорно да го свържат с папската църковна мисия у нас между 867 и 870 г. Работата ни с оригинала обаче не подкрепя тези опити. Надписното поле е твърде малко за предлаганата реконструкция, но най-вече поради това, че там липсва и намек за папа с име Николай. Напротив, изписаният там инициал на папско име е I и това подсказва, че става въпрос най-вероятно за Йоан VIII (872 – 882). Поради това считаме, че латинският надпис от Преслав е поредният негов документ, чрез който този папа изразява стремежа си да обвърже българския владетел в нов политически проект по връщане на българския диоцез в лоното на Римската църква[47]. Разбира се, състоянието на надписа позволява търсене и на алтернативно решение, но то не може да бъде свързано с инициативи на папите Николай I и Адриан II, а по-скоро от страна на стария приятел на княз Борис – папа Формоза (891 – 896)[48].

Проучванията на храма Гебеклисе не дават засега доказателства за ефективната му роля на епископски център с просветно-книжовно средище[49]. Възможно е оформянето на такъв комплекс там да е останало само проект на княз Борис, осуетен от вътрешната политика на неговия пряк наследник Владимир, а по-сетне и от плановете на Симеон (893 – 927) за ръководена от самия него „дворцова школа”[50].

Археологическите данни за концентрация на книжовна дейност в Дворцовия комплекс на Симеоновата столица Велики Преслав са все още недостатъчно разработени, за да са адекватни на данните, почерпани от творчеството на самите преславски писатели. Най-новото, което те предлагат, е разкритият нов дворцови храм, наречен от своите откриватели сполучливо „владетелски”[51]. Условното си название той дължи на своята позиция и връзка с т.нар. Източен дворец, чиято датировка в годините на Симеоновото управление изглежда несъмнено. Опитът да се свърже строежът на „втората дворцова” базилика с инициатива на княз Борис Михаил ми изглежда недостатъчно обоснован.

Нейната архитектура и особено украса, размерите ѝ, които се доближават до тези на същинската част от Голямата базилика в Плиска, навеждат на мисълта за адекватен на Симеоновите амбиции строеж. Най-важна за нашата тема е сградата, планирана по оста на подхода от Източния дворец към южния вход в притвора. Тя, несъмнено, копира портика, който свързва близката Дворцова базилика с представителна двуетажна сграда, определяна от своите проучватели като Архиепископски/Патриаршески дворец[52]. Той обаче е бил предназначен за срещи на владетеля и главата на църквата. Самият архиепископски/патриаршески комплекс се е намирал другаде, може би на югозапад или запад и е все още непроучен[53].

Портикът с галерия при владетелската базилика е придобил вид на издължена над 30 м двуетажна сграда, която е не само преходен тракт, а самостоен във функционално отношение архитектурен обем, който има белезите на полати книжнъıиа и може да бъде идентифициран със споменатата във „владетелската ода” (Кл. Иванова) „Похвала за цар Симеон”, в която царят е наречен „нов Птолемей” и представен като „книголюбец”, който „изпълва своите полати (Изборник 1073 г.: л. 264а – полатъı, л. 2б – клѣти] с „божествени книги”[54]. Автентичната старобългарска дума е „полати” и тя отговаря по смисъл на „църковна галерия, катихумения” или такава, както е в нашия случай, която свързва храм с частен дворец. На тази основа можем да идентифицираме откритата от колектива на М. Ваклинова сграда западно от владетелската базилика в Преславския дворец с търсената отдавна библиотека на цар Симеон[55].

Казаното не може да даде убедителен отговор на въпроса за мястото на дворцовата библиотека със скрипторий в Преслав. Възможно е, разбира се, той да е бил поместен в същата сграда, но тъй като е запазена само с най-долните части от своите основи, тя не дава достатъчно данни за вътрешното си разпределение.

Това не изключва възможността сграда с функции на просветно и книжовно средище да е имало и в непроучената все още Преславска архиепископия/патриаршия.

Със сериозни основания за разполагане на книжовно-просветната дейност в Преслав са опитите тя да бъде ситуирана в един или повече от манастирите във и извън укрепената територия на столицата. Към това насочват преди всичко литературните записи на някои от преславските книжовници. След несполучливата идентификация на Патлейна като че ли с най-сериозни данни за подобна роля е манастирът при Кръглата (Златна) църква, който неговият последен проучвател определи като „родов” за княз Борис и неговата фамилия[56]. Съгласно приписката на Тудор Доксов, храмът ротонда „на устието на Тича” в столицата Преслав е изграден немного преди смъртта на княз Борис Михаил (+907 г.) и е имал важно значение в нейното формиране по модела на Константинопол и Ерусалим като част от образа на новия амбициозен владетел като „нов Соломон”[57]. Посочката на Тудор черноризец, че на същото място е извършил преписа на превода на епископ Константин на „Четири слова против арианите” от 906 г. показва, че поне през следващата година там е кипял книжовен труд и че там е функционирал манастир, а не епископска резиденция на „Методиевия ученик” Константин, който ще да е творил по това време в църковния център на столицата. Като непосредствено свързана с литургичния ритуал и дворцов церемониал в столицата, Кръглата църква и разположеният непосредствено от юг и изток манастир са били тясно обвързани с живота на княжеската резиденция и епископското седалище. Поради това просветната и книжовна дейност в тях са били свързани така, както ни ги посочва в своята приписка Тудор Доксов. Резултатите от разкопките на комплекса южно от Кръглата църква, по посока на същинското „устие” на река Тича от планинския пролом в равнината с града на левия ѝ бряг, не дадоха изявени останки от архитектура и материали, свързани с учебна и книжовна дейност. Това обаче не може да се приема за меродавно, тъй като въпросните строежи са много разрушени, а един от основните корпуси на комплекса се е развивал в края на терасата над равнината и е почти изцяло унищожен, а пластът от неговото съществуване и разрушение се намира в нейното подножие, където разкопки не са правени. Между откритите въпроси стои и този за наличие на отделен храм в двора на манастира. С други думи, „мястото" има потенциални възможности за обогатяване с археологически и епиграфски данни. А както се знае, епиграфският материал от самата Кръгла църква е един от най-важните автентични извори за Кирило-Методиевата писменост в България през първата половина на X век[58].

В този контекст изглежда трябва да разчетем информацията на втората част от приписката на Тудор Доксов, посветена на паметта на починалия през 907 г. rex vetulus Борис Михаил[59]. Добре познатият текст отговаря точно на титулатурата на бившия владетел в неговите монашески моливдовули. В тях той е с покровител Богородица Влахернитиса, която знаем от ранния тип печати на архиепископ Георги като „емблема" на „архиепископия България", и това говори за новото положение на бившия монарх като част от българската църковна общност. На опаката страна е „подписът" на самия Борис: *Михаил монах, призваният (чутият) от Бога княз на България*. Такъв статус на княз Борис посочва и текстът на Пространното житие на Климент, записан от Теофилакт Охридски като: *раб Божи Михаил-Борис осветеният (Ил. Илиев) или почитаният (Ал. Милев) княз на България*. Тудор Доксов от своя страна го определя в своя „некролог" като *великия, честния, благоверния наш господар, княз български, на име Борис*.

Както и да погледнем на тези информации, те характеризират бившия владетел и настоящ монах двойствено и навеждат на мисълта за близостта в положението на „новия Константин" до това на неговия патрон Константин Велики като „външен епископ" на църквата в империята. Става въпрос, разбира се, за княз-Борисовия авторитет в църква и държава към и след 893 г., когато се стреми да подражава на своя велик предшественик в утвърждаване на християнската религия и култура. Една от първостепенните посоки на неговата ръководна дейност, наред със строителството на храмове и на самия Преслав, е книжовно-просветната. За нейните деятели, по думите на Тудор Доксов, той е „наш господар", а по думите на Теофилакт Охридски тяхното дело е Божие и по негово внушение старият княз е „наместник (помощник)" на самия Бог и е призван от него да им осигури подкрепа.

В тези си функции княз Борис не е бил сам, а има помощта на своя брат – „честният човек Дукс черноризец", за когото още В. Златарски изтъкна, че е бил с ръководни функции над преславските книжовници. За това свидетелства непосредствено Йоан Екзарх, посочвайки, че по настояване на Дукс той продължил работата на Методий по превода на „учителските сказания" на славянски език. В течение на „години" черноризецът го посещава, напомняйки му за неговия дълг с думите: *Каква друга е работата на поповете, освен учението...*[60]. В тази си роля черноризец Дукс напомня за функциите на презвитер Наум преди неговото изпращане за учител в Девол през 893 г.

Биографията на Йоан Екзарх крие много неизвестности и колебания и с основание се определя за „загубена"[61]. Повечето от нейните изследователи приемат, че първоначално той е бил тясно свързан със Симеон и е несъмнено един от водещите Преславски книжовници. Имал е отначало звание на презвитер и длъжност на *екзарх на българската земя*, а по-късно, изглежда, и на архиепископ. Макар и спорни, тези негови длъжности го характеризират като духовник със сериозни ангажименти в двореца и църквата, но едва ли може да се приеме за „черноризец", какъвто е бил неговият наставник Дукс, бившият княз, монахът Михаил, или Тудор Доксов, приеман за негов син[62] или сътрудник[63] в манастира. Съобщението на самия Йоан Екзарх, че е бил посещаван от черноризец Дукс, показва, че е живеел извън манастира, може би в самия дворец на княза. Това е довод, който изисква по-обстойно разглеждане, но, без съмнение, обосновава още веднъж връзката дворцов – манастирски скрипторий. Нещо повече, длъжността на Йоан Екзарх като *църковен устроител* и *надзорник* навежда на мисълта, че той е заемал място в йерархията на Преславска архиепископия/патриаршия и е възможно да е резидирал в нейното седалище.

Анализът на източниците води до убеждението, че през 90-те години на IX в. се формира общност от книжовници монаси като Тудор Доксов, презвитери като Йоан Екзарх и архийерей епископ Константин, които са интелектуалният кръг на Преславското книжовно средище[64]. Вглеждането в неговата структура и позициониране в столичния град откроява две съставки. Едната от тях е от монаси книжовници като Тудор Доксов, Черноризец Храбър, Презвитер Григорий мних и други. Начело на тях стоят черноризец Дукс и бившият княз Борис Михаил. Най-вероятното място на този учебно-книжовен център е манастирът южно от Кръглата (Златна) църква на княза. Значителна част от неговите дейци имат аристократичен произход, а начело на него са членове на владетелското семейство, чиято собственост изглежда да е и самият храм, и прилежащият към него манастир. Друга част е била ситуирана вероятно в Архиепископията/Патриаршията, разположена, както предполагаме, на запад от Дворцовата базилика. Тук ще да е било най-вероятно седалището на епископ Константин, а по-късно и на архиепископ Йоан и останалите преславски архийереи, които късният Синодик ни съобщава. Недалече от него „книголюбивият" владетел Симеон е поддържал „своя" библиотека, разположена изглежда в сградата между владетелската катедрала и източния корпус на Дворците. Много е вероятно той да е бил оглавен от презвитер Йоан и екзарх български, който е бил с княжески или църковни пълномощия по „надзор" над храмовете в столицата, а и извън нея. Това, ако съдим пак от успоредената информация на един печат на „Йоан архиепископ на България"[65] и на литературните данни за такъв титул за Йоан Екзарх[66], последният е оглавил за определен период от време и „архиепископия България" със седалище в Преслав.

Археологическата информация за Преславското книжовно-просветно средище при цар Петър (927 – 969) за съжаление е недостатъчна, за да откроим със сигурност конкретни столични центрове. Подобна е картината и при останалите източници. Това в значителна степен затруднява изследването на ППКС през зрелия X век. Отсъствието на преки данни за местата, в които е развивана тази дейност, разбира се, не означава, че тя е спряла. Епиграфският материал от Кръглата църква, и най-вече този върху белоглинеста керамика като че ли най-добре обосновава просъществуването на манастирския скрипторий и през зрелия X век. Причината за това по всяка вероятност трябва да се търси в промените, настъпили в организацията на духовно-религиозния живот, тъй като книжовността и просветата са нейна функция и са свързани с нейната организация. Задълбочаването на процеса на християнизация в обществото след края на IX и особено след началните десетилетия на X век е свързан с постепенен отказ от строеж на големи, катедрални по характер храмове, включително и в столиците и в големите градове, които вече са имали такива. Започва издигане на многобройни, но неголеми базиликални, и особено на кръстокуполни храмове в тях и тяхната околност. Повечето от които са резултат от частни строителни инициативи на представители не само на владетелското семейство, но и на други аристократични фамилии или други общности. Подобна е и тенденцията в строителството на манастири. Много от тях се разполагат извън чертите на укрепените градове, в близката или по-далечната им околност[67]. Това е характерно не само за Преслав, но и за Плиска, Дръстър и други на територията на Българския североизток, а и в неговия югозапад.

На територията на столицата Преслав са проучени в една или друга степен няколко манастири, които датират най-общо от зрелия Х век.

Напълно проучен е т.нар. Дворцов манастир[68]. За съжаление обаче, неговият проучвател Т. Тотев е твърде пестелив и предпазлив при представяне на археологическите данни и материали. По интересуващата ни тема той се ограничава да ситуира „писателски труд” в северния двор на манастира, където отбелязва периферно възможността там да има „неидентифицирана сграда на манастирския скрипторий”, без да отбележи данни за тази несигурна локализация. В замяна на това е категоричен в идентификацията на библиотека. За такава той приема самостоятелна сграда с размери 20 х 7 м, разположена напречно на двора и с ос, перпендикулярна на средищната църква, като с единия от ъглите си се долепва (?) до наземната част на манастирската гробница[69]. По градеж, планова структура и позиция в комплекса в нея наистина може да е била развивана водеща за общността дейност. В този смисъл съм склонен да приема нейната роля на място за книжовно-просветен труд. Ако съдим от близостта ѝ в тези отношения до дидаскалейна при Голямата базилика в Плиска и този в манастира при Равна, тя е могла да изпълнява подобни функции, макар че подобен извод изисква по-пространна обосновка. Тук ще се задоволя да отбележа, че обнародваните данни позволяват нейното датиране около средата на Х век. Ако разсъжденията на Т. Тотев и моето мнение тук са достатъчни, комплексът може да се приеме за един от последните големи центрове на книжовно-просветна дейност в Преслав.

Трябва да подчертая обаче, че обхватът на теренно-изследователската работа в столичния град според мене все още не е включил в своята програма издирването и изследването на архиепископското/патриаршеското седалище там[70]. С известни основания можем да видим в известния манастир в м. Тузлалъка извънградска резиденция на българските архийереи от Х век в Преслав[71]. Внимание в неговия план заслужава квадратната по форма, но с кръстовидно вътрешно разпределение сграда от юг на църквата. Дискусията за нейното предназначение очерта няколко възможности, но като че ли най-правдоподобно е да приемем, че е била използвана за представителни събирания в манастира. В този смисъл нейното използване за средоточие на писмена и учебна дейност изглежда също допустима. Още повече, че с едно от помещенията е отворена към сграда, разположена между нея и апсидата на църквата, и с това е близка до посочената по-горе в Дворцовия манастир[72].

Интересни за нашата тема въпроси поставя другият, почти напълно проучен манастир. Става дума за т.нар. манастир „на Мостич”, разположен в равнинния край на Външния град[73]. Резултатите от последните разкопки в него внесоха съществени корекции в представата за него. Налице са сигурни данни, че това е „семеен аристократичен манастир”, основан от синкела на Българската патриаршия (по това време със седалище и в Дръстър) на име Георги. Неговите седем печата на кирилица предават името и заеманата в църковната йерархия длъжност по времето на цар Петър. Това и особено откритата семейна гробница пред входа в църквата, съпроводена с кирилски надпис – копие на мраморно надгробие с аналогичен текст: „Това е (мястото, където – П. Г.) синкелът погребал своята майка и близки родственици” потвърждава, че става въпрос за манастир на Георги синкел, а не на чъргубиля Мостич[74]. Важният за нас въпрос е доколко този частен манастир от средата и втората половина на X в. е играл роля на книжовно-просветен център в столицата, след като е бил отначало имение, а след това и фамилен манастир на синкела на Българската патриаршия? Единствените обнародвани материали в тази насока засега са епиграфските и сфрагистичните паметници от там, но те безапелационно сочат, че става въпрос за място и време, в което славянобългарското кирилско писмо е използвано целенасочено и с приоритет пред останалите. Редно е в такъв случай, макар и априорно, да допускаме, че това е бил един от водещите центрове на утвърдената славянобългарска писменост в столицата Преслав. Същото можем да отбележим и за манастира южно от Кръглата църква.

През X в. Преславското книжовно средище разполага със значителен потенциал за дейност и това позволява тя да бъде изнесена извън двореца и манастирите от Външния град – край столицата или далече от нея. Този процес започва още преди 893 г., когато разпространението на славянската писменост и книжовност е било поверено на презвитер Наум[75].

Според Имре Тот още в края на IX век в областта край столиците Плиска и Преслав е имало 27 църкви, 11 манастира и 14 манастирски храма, за нормалната богослужебна дейност в които са били нужни 566 книги[76]. Колкото и условна да е тази статистика, тя позволява да се съзре острата потребност от широка преводаческа и огромна по обем преписваческа дейност. Ние разполагаме все още с незначителни данни за функциите на редица храмове в Преслав, като манастирският в м. Черешето[77], или извън столицата като двете големи базилики „Стамболийолу”[78] и „Сакалова могила”[79], а също и при Хан Крум[80] и новооткритата базилика № 5 в Аула на хан Омуртаг[81]. На определени изводи за попечителство от владетелския двор и от църковната власт при изграждане и издръжка на храмове в района навеждат два моливдовула: на престолонаследника на Симеон – Михаил, и на „Исая, епископ на България”, открити в съседство с храм от началото на X век при Смядово[82]. Между двата моливдовула има някои стилови сходства, което насочва към близка дата и по всяка вероятност епископският от тях също трябва да се датира в рамките на първата четвърт на X в. Престолонаследническият има известно определящо значение и за характера на тукашния комплекс, тъй като моливдовулите на най-големия Симеонов син – Михаил, багатур и наследник от манастира при Равна, насочват към негови преки функции в подобни комплекси, разположени в предпланината и поречията на Тича и Провадийска река, които протичат през владетелския домен „Чика” отпреди покръстването[83].

След пристигането на учениците на Методий в Плиска в тази пристолична зона на културно-просветна дейност започва усилена и целенасочена дейност по подготовка на славяноезични кадри за архиепископия България. В първите седем години тя е оглавена от Методиевия ученик презвитер Наум, най-вероятно с длъжност на „дидаскалос” в Мизия и североизточните предели на държавата. Това е било целенасочено действие на княз Борис, който е разчитал на Наум във формиране на мрежа от книжовно-просветни огнища преди всичко в близост до столиците Варна, Плиска и Преслав и заобикалящата ги „вътрешна” област на държавата. За целта последната е била административно обособена и поставена под негово пряко попечителство, така както в Кутмичиница с Девол, Главиница и Охрид другият Методиев ученик и „учител” в българската църква – Климент, е оглавил аналогична по статус област на усилено насаждане на религиозно и книжовно просвещение. Ако съдим от т.нар. късно гръцко житие на Наум, тази незасвидетелствана в друг източник област е носела названието Diavuan. За него В.

Златарски прие, че „крие някое изопачено славянско име”, и предложи то да се търси в източнобългарските предели[84]. Аз приемам това оспорвано мнение на именития ни историк и считам, че названието Diavouna е сходно на Hekatòn Vounõn (Стохълмие) и Karvouna за лежащата на север от стария Марцианопол и Подунавието област от старата етническа територия на (пра)българите през VIII – IX в. Изхождайки от това, можем да локализираме областта Диавуна непосредствено на юг от дн. Добруджа и да приемем, че съхраненото в късното житие на св. Наум название е означавало „Прихълмие”, като е запазено в името на неговия главен център – Диавена (Девня), римският Марцианопол[85]. Тя вероятно се припокрива по обхват с владетелския домен, обхващащ близките земи около столиците на Първото царство от VIII – X в. Според късния житиеписец *дивният Наум прекарвал повечето от времето си в Diavuan, отвъд езерото, и там напътствал народите с всемъдрите си слова ...* Тази все още хипотетична област на североизточния Плисковско-Преславски книжовен ареал има за пряк аналог споменатата в Пространното житие на Климент област Кутмичиница/Кутмичевица, където учителствал по същото време (887 – 893 г.) Климент, а след това и изпратеният на негово място в югозападните предели Наум.

Източниците не съобщават, но по всяка вероятност по това време или малко по-късно североизточното средище е било оглавено от презвитер Константин, който, подобно на Климент, може би след изискуемия според правилата на църквата в Константинопол срок от седем години учителстване, е могъл да бъде ръкоположен за епископ. Ако това е така, хиротонията на Константин Преславски е била извършена не по-рано от 893/894 г., т. е. едновременно или малко след тази на Климент, когото традицията от X век утвърждава с авторитета на „пръв епископ на словенски език”.

Несъмнено най-значимият книжовно-просветен център в областта Диавуна в последните години на IX и първата четвърт на X век е **манастирът при Равна**, Провадийско[86]. Той беше проучен изцяло в периода 1978 – 1989 г. и предлага в много отношения еталонна информация за манастирите – книжовни средища от края на IX и X век. Поради това, макар и без свидетелства от исторически и литературноисторически характер, той дава доста пълна представа за тяхното устройство и облик. Откритите близо 320 надписа графити върху камъни от градежа на църквата и манастирски сгради главно в неговия център са първокласен извор за развитието на писмеността в манастира и района. Те са обикновени записи на монаси или гости на манастира, но има и такива, които са епиграфско отражение на развиваната в неговия скрипторий книжовна дейност. Свидетелство за учебната работа там са намерените близо 20 железни стилуса и около 30 гръцки абецедари. Важна роля за манастира като учебен и книжовен център са и множество рисунки върху строителни материали, чийто общ брой надхвърля според К. Попконстантинов 3000.

Общата хронология на живота и дейността на манастира се основава на археологическия материал и данни, които не излизат от рамките от средата на IX докъм последната четвърт на X в. Данни за по-точна начална дата предлага кратък гръкоезичен текст за освещаване на манастирския храм, който е единственият датиран. В превод той гласи: *Освети се този храм на 23 април 6097 година, 17 индиктион*. Под двата кратки реда следва възглас на старобългарски: *Благословен, благословен бъди, амин*, като преди това има частично запазен текст, който Попконстантинов уместно свързва с благослов, произнесен по време на самия акт на освещение. Старобългарският текст обаче е добавен към гръцкия, възможно и доста след неговото изписване, и по смисъл изглежда да е реплика към съдържанието на гръцкия текст. Взет в своята цялост, записът върху камъка изглежда да отразява съдържанието на загубения ктиторски надпис или запис в аналите на манастира.

Датата в надписа предлага редица мъчнотии пред изследователите. Надписът беше публикуван от В. Бешевлиев, който прие, че посочената година от Сътворението е погрешна, тъй като, ако бъде превърната в година от Рождество Христово, трябва да бъде разчетена като 589 г. По тази причина допусна, че авторът е пропуснал Т=300 и с попълването надписът става адекватен на почти всички археологически материали[87]. Ст. Михайлов, обратно, акцентира на буквалния прочит на датата и предлага археологическият комплекс да се датира в VI в[88]. К. Попконстантинов доразви тезата на В. Бешевлиев за грешен запис на датата[89]. Но годината от Сътворението е дублирана посредством „индиктион" (а не „индикт"!), което посочените автори игнорират или омаловажават. По тази причина потърсих друго решение на двете несъответствия в датировката на надписа и установих, че те са изчислени и записани правилно. Авторът обаче е използвал рядко употребявани, но все пак известни в църковните среди хронологически разчети, според които християнските компютисти изчисляват годината от Сътворението[90]. Става въпрос за известната ера на Евсевий Ксарийски, в която той съкратил библейската история с 300 години и приема коефициент за изчисляване на Рождество Христово 5199 (или 5200). Използването на „ерата на Евсевий" от анонимния компютист в Равна се доказва фактически от т.нар. втора негова „грешка". Всъщност под „индиктион" той разбира не 15-годишния византийски период („индикт"), а 19-годишен „лунен" цикъл на Анатолий Лаодикейски (II в.), който лежи в основата на Евсевиевата хронология, така че посочката 17 там е резонна. В резултат на това трябва да приемем, че освещаването на манастирската църква е изчислено без грешки, но с помощта на рядко използвани хронологически разчети. Очевидно книжовникът от манастира е бил запознат с ерата на Евсевий Кесарийски. Макар и рядко употребявана у нас, тя е била добре позната на Кирил и Методий и техните ученици и е застъпена в славянски преводни съчинения, между които и Римския мартирологий[91], който е възможен източник на надписа с името на Климент, папа Римски, за който ще стане дума по-долу. Наскоро, при анализа на друг труден гръкоезичен текст от манастира, забележителната компетентност на неговите обитатели се потвърди, след като стана ясно, че при него също личи познаване на рядка творба на Евсевий Кесарийски[92].

Така че годината на освещаване, която ни представя спорният надпис, е 23 април 897 (898) г.

Тя не се приема от К. Попконстантинов, който се опита да обоснове с допълнителни аргументи своето първоначално становище[93]. В него той се старае да докаже, че храмът „е завършен и осветен в годината 889", която е последна от управлението на княз Борис и е „бил предназначен за ... Симеон, готвен от княз Борис за глава на българската църква". Но по-нататък се отказва от това и лансира ново виждане, според което текстът на надписа не е посветен на „освещение" на храма, а на неговото „обновление", като отначало привежда аргументи в подкрепа на това, че съгласно каноничните разпоредби става въпрос за два последователни чина за въвеждане на новопостроен храм. След това стига до заключение, че събитието от 889 г. (или 897 г.!) е за обновяване, в смисъл на повторно освещаване, като се позовава на документираните при съвместните ни разкопки наблюдения за скъсяване от изток на сградата още в хода на изграждане на нейните основи[94]. Данни за две църкви, просъществували една след друга обаче липсват. Глаголната форма ENEKAINIASTI е използвана за акта на освещение, както в много други случаи при новопостроен храм. Това показва и приведеният от Попконстантинов надпис, на основата на който той приема, че патронът на Равненския храм е св. Богородица, а не св. Георги, както приех единствено на основата на датата 23 април – патронният празник на светеца през Средновековието. И сега считам, че евентуалното посвещение и на св. Богородица не трябва да се отхвърля, още повече, че църквата е могла да има повече от едно посвещение[95]. Попконстантинов сам не е уверен в своята теза за цялостно преизграждане и повторно освещаване на храма през 889 г., тъй като по-късно се придържа към тази именно датировка на храма[96]. Проблемът с т. нар. Богородичен надпис от манастира е друг. Досега той не е обнародван с факсимиле, въпреки многократните позовавания на неговия текст, а съществуват – според мене, указания в него той да е част от богуслужебен текст и да не се отнася до освещаване на манастирския храм.

Преупотребата на строителни материали с обичайните за тях графити – рисунки или надписи, е изключение, като при такива случаи са използвани кирилски букви[97].

Въпросът за това дали манастирската църква е построена преди 889, към 889 или 897 г. изглежда немного важен, но за българската християнска археология и особено за обективното изследване на ППКС е от съществено значение. Тъй като, ако манастирът се е появил по времето, когато Плиска е все още начело на това средище, трябва да допуснем, че е създаден не само за „монаха Симеон”, а и за преки ученици на Методий: ако не за презвитер Климент, то за неговите духовни събратя – презвитерите Наум и Константин или други духовници и книжовници от Моравската мисия. Това означава, че в началния си период манастирът е бил център на глаголическо писмо. Това обаче не личи в намерените в него многобройни надписи графити. От 320-те текста върху камък и други строителни материали броят на тези с глаголически букви е само няколко (ако не се лъжа – 4), и което е по-важно, те са без особено значение и поради това дори не се коментират в епиграфските публикации[98]. Изключение правят шест поредни букви от край на надпис, изписани красиво „в стила на т.нар. обла глаголица”. Така че глаголицата в Равненския манастир е застъпена по-слабо, отколкото в Кръглата църква или в манастира при Черноглавци, Цар Асен (вж. по-долу), които могат да се датират най-общо в Х век. Количеството на глаголическите надписи е сравнимо с други центрове и трудно може да обоснове съществуване на манастира при Равна преди 897 г. Категоричното преобладание на гръкоезичните надписи пред кирилските, както и наличието на няколко двуезични текста се вписва напълно в представата ни за развоя на писмената култура в Североизточна България през последните години на IX и първата четвърт на Х в.[99]

И докато въпросът с употребата на глаголицата в българския североизток в края на IX и първата половина на Х в. е поначало нерешен, за изясняването на началната дата на манастира при Равна е по-важен археологическият и сфрагистичен материал. Разкопките показаха особеностите на неговата архитектура, които несъмнено следват тези на архиепископския комплекс при Голямата базилика[100], като влиянието на Студийския манастирски устав е осезателно[101]. Същевременно не може да се изключат и влияния от старохристиянски схеми от Сирия или от вътрешността на Византия[102]. По-важно е обаче, че архитектурата на манастирската църква като цяло съответства на особеностите на църковното строителство във и край Преслав, и в по-малка степен на това в Плиска. Особено характерни са мощните пиластри по двете надлъжни фасади, каквито виждаме при Дворцовата базилика в Преслав. Тяхното подреждане в намаляващи от изток към запад пропорции напомня за еднообразното членение на тези фасади при Голямата базилика[103]. Така архитектурата на храма на българска почва може да бъде ограничена между края на 80-те и началото на 90-те години. Към това насочва и анализът на архитектурната декорация и строителната техника. В планировката на храма от Равна се долавят и късни западни влияния в преславската църковна архитектура, като тези в базиликата Гебеклисе, Дворцовата базилика и Кръглата църква, чиято поява можем да свържем с вторичното за България западно влияние при понтификата на папите Йоан VIII и Формоза[104]. Взети сумарно, посочените в сравнителен план опорни точки насочват датата на храма и централната част от манастира при Равна по-скоро към 90-те, отколкото към 80-те години на IX в., което се потвърждава категорично и от датата 23 април 897 г. (евентуално 898 г.) като по-реална, в сравнение с 889-а, за готовия и осветен храм. Не без значение за тази дата са и историческите условия за този строеж. Като срок за неговото изпълнение е реалистично да се предвидят поне 3 – 5 години, така че залагането на основите на храма и на първите манастирски постройки от атриума пред него можем да допуснем, че е станало по-скоро около 893 г., отколкото към 885 г. или по-рано, което се стреми да лансира К. Попконстантинов. Изглежда, че той е бил заложен непосредствено след българо-маджарските войни, протекли основно на територията на Североизточна България до 895 г. По това време манастирът е първостепенен книжовен и просветен център в Преславската епископия и най-вероятно е бил под попечителството на новоизбрания епископ Константин.

Манастирът при Равна е свързан тясно с Преславския княжески (царски) двор. Това показват преди всичко намерените сфрагистични материали: моливдовул на Симеон с неговия княжески титул (преди 913 г.) и 5 или 6 моливдовула на неговия първороден син и наследник Михаил, който е имал тези прерогативи в периода непосредствено преди 923 – 924 г.[105] Те бяха открити най-общо в южния двор или неговата периферия. Строежите там са от времето на неговото разширение в рамките на външна ограда с отделни помещения кули. Анализът на данните показва, че разцветът на манастира съвпада изцяло с управлението на Симеон, откогато са връзките му с Преславския двор. Оттогава са и повечето от надписите и рисунките, свързани с книжовно-просветна дейност[106]. По това време манастирът е под опеката на Симеон и особено на неговия най-голям син и наследник на престола. В края на управлението на своя баща Михаил загубил неговото благоразположение и права върху престола и вироятно тогава е бил замонашен. По това време или няколко години по-късно настъпва краят на постоянната и близка връзка на манастира със столицата Преслав. Отсъствието на данни за такива при цар Петър недвусмислено показва, че макар и да продължава да функционира, монашеското общежитие в Равненския манастир престава да играе роля на книжовно-просветно средище, а по време на руско-българските войни и похода на Йоан Цимисхий през 971 г. понася тежки удари, след които трудно се възстановява, и престава да съществува още преди началото на XI в.

За значението на манастира свидетелства наличието на сграда – дидаскалейон, и скрипторий от север на двора – атрий пред църквата, множеството рисунки с елементи от книжна украса (плетеници във вид на змии, птици и пр.) и други[107].

Надписите свидетелстват за познаване и практикуване на няколко графични системи, водещата роля сред които е на гръцката писменост. Двуезичните, а и кирилските сочат, че преводаческата дейност е била водеща в манастирския скрипторий. Глаголицата е по-скоро изключение и показва, че както в повечето центрове от Североизточна България, вкл. и в столицата Преслав, тя е архаично писмо, което е имало повече сакрално значение, въпреки че става въпрос за първата или втората четвърт на X век. Същата е функцията и на т.нар. рунно или руноподобно писмо. В Равненския манастир[108] то използва по-различен фонд от графеми в сравнение с тези от Плиска, Мурфатлар и Надь-сент Миклош[109]. Това още веднъж показва, че писмените практики в манастира са в друга фаза на развитие, възможно под доминацията на по-различни източници. Непознаването на т.нар. руника в Преслав обаче не ни позволява да кажем дали не става въпрос за влияние на водещото през X век книжовно средище. Не е изключено спецификата да се дължи и на състава от монаси. Анализът на някои текстове, като споменатия по-горе надпис на Мирина/Марина, навежда на мисълта за присъствие на познавачи на близкоизточното християнство от една ранна епоха на неговото утвърждаване. Данните за луксозен бит, какъвто не познаваме дори в столичните манастири, подсказва, че в Равненския може да е била концентрирана високообразована общност от дошли от гръкоезичния Изток монаси. В подкрепа на това донякъде говорят някои от подписите (Текла, Келара и др.) сред графитите[110]. Равненският Именник е с твърде сложен състав и показва интересна етно-културна симбиоза. По-определени изводи за това обаче ще могат да се правят едва след критично издаване на цялостния епиграфски материал.

Много важен за функциониращата в манастира славяноезична школа е двуезичният надпис на Климент, папа Ромис. Той беше издаден отдавна[111] и се нуждае от допълнително внимание, но тук едва ли ще мога да споделя своите наблюдения. Ще отбележа две от тях. Първо, надписът е реплика на пергаментов писмен паметник (кодекс?), за което говори неговото гръкоезичие и наличие на елементи от книжовна украса около текста. Второ, преводът му на старобългарски със следи от подпис „Климент, епископ словенски” навежда на предположение, че като цяло надписът е епиграфски „отзив” на книжовно произведение, може би Похвално слово на Климент, папа Римски, което се свързва с дейността на епископ Климент Деволско-Охридски. В такъв случай надписът не може да се ползва като довод за работа в манастира под опеката на преки ученици на Методий, вкл. и на Наум, а по-скоро за книжовния обмен между Деволско-Охридското средище на епископ Климент и манастира при Равна, осъществен през първото и второто десетилетие на X век.

Напоследък много се пише, че манастирът **Теке Караач край Варна** е другият княз-Борисов манастир и книжовно средище от края на IX и X в.[112] Напредъкът на археологическото му проучване през последните 15 години, макар и да предлага ценни открития, не позволява той да бъде сравняван с Равненския, както и с Преславските манастири. Архитектурата, както и материалите, открити в него, дават индикации, че църквата, т.нар. скрипторий, аязмото, жилищните и други помещения са характерни за края на X и евентуално началните десетилетия на XI в. От гледна точка на своята строителна техника, архитектурни форми, а и битов материал и нумизматично-сфрагистични находки, манастирът край Варна изглежда да е бил построен и съществувал през първите десетилетия след включването на източнобългарските земи в Империята[113].

Неговият предшественик, който братя Шкорпил разкопават и където е намерен известният моливдовул на княз Борис Михаил, се намира в съседство с него и, за съжаление, е вече напълно унищожен[114]. За него разполагаме с повече от скромна документация. Тя дава основание да се каже, че манастирът от времето на княз Борис е бил скромен провинциален строеж в сравнение с този при Равна. Неговата роля на книжовно-просветен център от времето на ППКС е напълно хипотетична.

Манастирът при **с. Черноглавци, община Венец** обаче е важен репер в изследването на писмената традиция в североизточните български предели през зрелия X век. Комплексът беше проучван частично през 80-те години на XX в.[115] Намерените материали не подкрепят извода, че там е функционирал център от ранга на манастира при Равна. Това не изключва възможността той да е бил място, в което е провеждана подобна дейност. Най-силният аргумент в тази насока е епиграфският материал, който като количество се доближава до това от Равна, а в качествено отношение го превишава. Броят на надписите е близо 70, от които 15 са с представително унциално писмо. Основните от тях са на гръцки и кирилица. Наред с тях са открити и 5 глаголически надписа[116]. Сред тях е един цялостно запазен текст със светско съдържание. След дискусия той беше прочетен от Я. Милтенов убедително като *Аврам писа, когато разбойници разрушиха пчелните кошери (тръмве*, т.е. плетени тръвни)[117]. Изпълнен е в „старинна красива глаголица” и е най-дългият и най-стар глаголически текст от Североизточна България.

Датираните надписи от Черноглавци са три и са от периода 955 – 963 г. Комплексът обаче е създаден преди средата на Х в. върху останки от селище. Разкритите сгради в него са с характер на жилища в частна резиденция и това навежда на мисълта, че са свързани с резиденцията на българската Патриаршия в Дръстър, тъй като манастирът се намира в сърцето на Лудогорието, по средата на пътя за столицата Преслав[118]. Това е вероятно и главната причина за съхраняване на глаголическото писмо не само за сакрални потребности, но и при обикновени записи. В този смисъл те свидетелстват за консерватизма на Кирило-Методиевата писменост в район, който е отдалечен от политическите центрове и свързаните с тях религиозни средища. В този смисъл той напомня донякъде за ситуацията с по-продължителното съхраняване на глаголицата в югозападните земи. Налице са известни основания да се приеме, че гръцкото писмо е от времето на освещаването на храма, докато датираните надгробия на кирилица са от 60-те години и затвърждават впечатлението от Преслав, че през втората половина от управлението на цар Петър кирилското писмо постепенно измества гръкоезичната писменост.

С казаното дотук ще приключа своя очерк, макар и да съзнавам, че той може (и трябва) да бъде продължен и задълбочен, тъй като темата е несъмнено твърде широка и важна, а нейният археологически аспект изисква по-внимателен и обстоен коментар на разнообразните материални данни.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Иванова, Кл.** Успенски, Фьодор Иванович. – *Кирило-Методиевска енциклопедия,* 4. София, 2003, 234–237.

[2] **Успенский, Ф. И.** Надписи староболгарския – *ИРАИК*, Х, 1905, 173–242; **Същият.** Неизвестное письмо. Древнейшие знаки письма. – Пак там, 265–280.

[3] Пак там, с. 266 и сл., рис. 42.

[4] **Георгиев, П.** Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска. – В: *Приноси към българската археология*, I. София, 1992, 107–112; **Същият.** Криптограмата от Плиска и писмените практики в България през IX – X в. – *Нумизматика, сфрагистика, епиграфика*, 3, 2. София, 2007, 125–141.

[5] Пак там, с. 269.

[6] Пак там, 278–279, табл. LI.

[7] **Господинов, Ю.** Разкопките в Патлейна и значението им за българската история. – *ИВАД,* III, 1910, 93–100; Разкопки в Патлейна. – *ИБАД*, IV, 1915, 113–128; **Миятев, Кр.** *Кръглата църква в Преслав.* София, 1932, с. 153 и сл.

[8] **Иванова-Мавродинова, В.** Надписът на чъргубиля Мостич и преславският епиграфски материал. – В: *Надписът на чъргубиля Мостич.* София, 1955, 43–102; **Гошев, Ив.** *Старобългарски глаголически и кирилски надписи.* София, 1961; **Станчев, Ст.** Писмените паметници от Преслав. – *Археология*, 3, 1963, 37–42; **Гълъбов, Ив.** Кирило-Методиевски проблеми и българската археология и епиграфика. – *Археология*, 2, 1963, 6–10; **Същият.** Средновековната българска кирилска епиграфика за последните 30 години. – *Археология*, 4, 1975, с.13 и сл.; **Ovtcharov, D.** A Cyrilic Inscription of 931 in Preslav. – *Bulgarian Historical Rewiew*, 2, 1976, 71–75; **Лисицов, Ст.** Разкопки на Източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973 – 1974 г. – *Плиска-Преслав*, 1. София, 1979,181 и сл.; **Malingoudis, F.** *Die Mittelalterlichen kyrilischen Inschriften der Hälbinsel, I. Die bulgarischen Inschriften.* Tessaloniki, 1979; **А. Медынцева, К. Попконстантинов.**

Надписи из Круглой церкви в Преславе. София, 1984; **Смядовски, Ст.** *Българската кирилска епиграфика IX – XV в.* София, 1993, 197–200 и пос. литература; **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** *Die Altbulgarischen Inschriften, 1* (Die Slawischen Sprachen, 52). Salzburg, 1997; **Попконстантинов, К., Р. Костова.** Манастирът на Георги синкел български в Преслав: историята на една българска аристократична фамилия от X в. – *Преслав*, 7, 2013, 44–62.

[9] **Георгиев, П.** Манастирът при Голямата базилика в Плиска – средище на просветна и книжовна дейност през IX – X век. – В: *Преславска книжовна школа.* т. 1. София, 1995, 332–337.

[10] За това вж. **Грашева, Л., Т. Славова.** Преславско книжовно средище. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 3. София, 2003, 312–327 и пос. там мнения; **Станчев, Кр.** Охридско книжовно средище. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 2. София, 1995, 905–911.

[11] **Гълъбов, Ив.** Ранни школи на стария български език. – В: **Ив. Гълъбов**. *Избрани трудове по езикознание.* София, 1986, 113–122.

[12] **Грашева, Л., Т. Славова.** Цит. съч., с. 312 и сл.

[13] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век*. София, 1969, 369–370; *Граматика на старобългарския език.* София, 1991, с. 34; (**Д. Мирчева); Станчев, Кр., Г. Попов.** *Климент Охридски. Живот и творчество*. София, 1988, 151; **Димков, Н.** Кога идват Кирило-Методиевите ученици и кои книжовни центрове организират? – В: *1100 години Велики Преслав*, 2. Шумен, 1995, 102–103; **Същият.** *Св. Климент, епископ български.* Шумен, 2010, 28–46.

[14] **Коледаров, П.** Девол. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 1. София, 1985, 578–579; **Георгиев, П.** Преспа. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 3. София, 2003, 329–330. Вж. още доклада на автора на предстоящата научна конференция, посветена на 1100 години от смъртта на св. Климент Охридски в София през ноември 2016 г. на тема „Учителят Климент: от Плиска в Кутмичиница. По следите на българската културна политика през втората половина на IX век".

[15] **Гълъбов, Ив.** Климент Охридски и ранните школи на стария български книжовен живот. – В: **Ив. Гълъбов**. *Избрани трудове*, 123–139.

[16] **Златарски, В.** Към историята на открития в м. Патлейна стар български манастир. – *ИБАИ*, I, 1914, 147–152; **Същият.** *История на българската държава през средните векове*, I, 2. София, 1971, 338 и сл.

[17] **Гюзелев, В.** Цит. съч., с. 337 и сл.

[18] Срвн. със **Златарски, В**. Цит. съч., 229–231.

[19] **Георгиев, П.** Манастирът, 332–337.

[20] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** *Архиепископията-манастир в Плиска.* София, 2001, 39 и сл.; 57 и сл., 192 и сл.

[21] Пак там, 194–196; **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум – Дръстър*. Варна – В. Търново, 2007, 140–145.

[22] **Йорданов, Ив.** *Корпус на печатите от средновековна България, 2 издание.* София, 2015 (Плиска – Преслав 12).

[23] **Савев, Ю.** Византийски печат на Григорий от манастира при Голямата базилика в Плиска. – *Плиска – Преслав*, 13, 2017 (в памет на проф. Тотю Тотев), под печат.

[24] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** Цит. съч., 163–164, 206 и сл., фиг. 66 и 67.

[25] **Георгиев, П.** Монашеският печат на княз Борис като исторически източник (към българската политическа и културна история от края на IX в.). – В: *Преславска книжовна школа*. т. 15, Шумен, 2015, 387–405 и пос. там автори и заглавия.

[26] *ГИБИ,* IV, София, 1961, 104–105 (превод Ил. Илиев); **Георгиев, П.** За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България (886 – 893 г.). – *Кирило-Методиевски студии*, 4, 1987, 295–296.

[27] За пристигане на презвитерите Климент, Наум и Ангеларий в княз-Борисовата резиденция в Плиска сме добре информирани от Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски. Срвн. новото издание в *ГИБИ,* IX, София, 1994, 30–31. Мнението, че споменатите Методиеви ученици са пристигнали в Плиска още през есента на 885 г., е неприемливо. Срвн. **Димков, Н.** Цит. съч., 20–21.

[28] *ГИБИ,* IV, с. 31.

[29] Изнесената от А. Калоянов информация за едноименен славяноезичен български архиепископ от това време е недостатъчна за неговото идентифициране с главата на архиепископия България в края на княз-Борисовото управление и авторът с основание се предпазва от подобна идентификация. Срвн. **Калоянов, А.** Посланието на архиепископ Георги до знатен духовен син. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново, 2008, 120–124.

[30] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** Цит. съч., с. 208.

[31] По време на дискусията на настоящия доклад колегата Христо Димитров изказа интересната

идея, че печатите от I и II тип на архиепископ Георги може да са принадлежали на различни лица, които той нарече Георги I и Георги II.

[32] Непубликувани другаде наблюдения на автора.

[33] **Йорданов, Ив.** *Корпус*; **Szŏke, B. M.** *The Karolingian Age in rhe Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest, 2014, 98–99, fig. 75.

[34] **Иванчев, Б.** Дитмар. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 1. София, 1985, 589–592 и спец. 590–591.

[35] **Добрев, Ив.** Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886 – 893). – В: *Изследвания по кирилометодиевистика*. София, 1985, 129–160.

[36] **Георгиев, П.** Одна гипотеза о роли Болгарской церкви в сохранении дела Кирилла и Мефодия в Панонии. – *Byzantinoslavica*, LXIII, 2005, 264–265.

[37] За това подробно вж. **Златарски, В.** Цит. съч., 263 и сл.

[38] **Георгиев, П.** Личността на архиепископ Йосиф Стефан (886 – 893). – *Трудове на катедрите по история и богословие*, 2, 1998, 47–55.

[39] Мненията по въпроса са събрани от **Грашева, Л.** Константин Преславски. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 2. София, 1995, 427 и сл.; **Георгиев, П.** За началото, с. 297, бел. 35.

[40] **Добрев, Ив.** Цит. съч. Последно по този въпрос вж. **Трендафилов, Хр.** Кирило-Методиевите ученици според най-старото житие на Наум. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 9, Шумен, 2006, 246–249. Предположението на автора, че откупените от Василий I във Венеция ученици на Методий са останали „в югозападната част на Българската държава" е трудно защитимо, тъй като става въпрос за събитие от пролетта или лятото на 886 г., когато Климент е бил още в Плиска, а въпросът дали да се легитимира славянската писменост в България е бил открит за Византия и оспорван от нейното духовенство в България.

[41] **Златарски, В.** Цит. съч., с. 253, бел. 105; **Георгиев, П.** Цит. съч., с. 53, бел. 28; **Тихова, М., Д. Иванова.** 19-а беседа от Учителното евангелие на Константин Преславски – възможни исторически прочити. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 9, Шумен, 2006, с. 227 и сл. и цит. там автори; **Тихова, М.** Отново за Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: *Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Веселин Панайотов*. Шумен, 2016, 173–176.

[42] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** Цит. съч., 210–211.

[43] **Грашева, Л.** Константин Преславски. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 2. София, 1995, 429–430.

[44] **Попов, Г.** Новооткрита оригинална старобългарска част в текста от Триода. – *Български език* 28, 1978, 6, 497–507; **Същият.** Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – *Български език*, 32, 1982, 1, 3–36; **Същият.** Триодни произведения на Константин Преславски. – *Кирило-Методиевски студии*, 2. София, 1987; **Кожухаров, Ст.** Хилядолетното българско слово. Новооткрити произведения на Наум Преславско-Охридски и Константин Преславски. – в. *Антени*, АБВ, I 21, 22 май 1979, 1–2; **Същият.** ПЕТИ СОСТОИТЬ АРХИСТРАТИГА (Новооткрито произведение на Константин Преславски). – В: *Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на акад. П. Динеков*. София, 1983, 59–62.

[45] Последно за това и за реформата „преложение книг" вж. у **Николов, А.** Факти и догадки за събора през 893 година. – В: *България в световното културно наследство*. Шумен, 2014, 229–237.

[46] **Георгиев, П.** Столиците на княз Борис Михаил – хронология и типологическа характеристика. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново, 2008, 154 и сл., спец. 156–157.

[47] **Иванова, Е., П. Георгиев.** Латинският надпис от Велики Преслав. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 7, София, 2004, 399–411.

[48] **Георгиев, П.** Базиликата „Гебеклисе" и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX в. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 6, София, 2002, 44–57.

[49] **Георгиев, П., Я. Димитров.** Разкопки при базиликата „Гебеклисе" през 1995 г. – *Преслав*, 6, 2004, 76–90.

[50] **Божилов, Ив.** От „варварската" държава към царството. България от средата на IX до първите десетилетия на X в. – В: **Божилов, Ив.** *Седем етюда по средновековна история*. София, 1995, с. 95 и сл. и спец. 99–104; **Георгиев, П.** Столиците на княз Борис, с. 158 и сл.

[51] **Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова, М. Манолова-Войкова, П. Димитров.** Владетелската църква на Велики Преслав. – *Археология*, 4, 2003, 30–41; **М. Ваклинова, М., И. Щерева.** Княз Борис I и владетелската църква на Велики Преслав. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико. Търново, 2008, 185–194.

[52] **Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** *Големият царски дворец във Велики Преслав: Преславската архиепископия-патриаршия през X век*. София, 1991, 13 и сл.

[53] **Георгиев, П., Д Овчаров** Големият царски... (рец.). – *Археология*, 4, 1993, 62–64.

[54] **Милтенова, А.** Похвали за цар Симеон. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 2. София, 1995, 229–232.

[55] Непубликувано изследване на автора, преди откриване на въпросния строеж.

[56] **Тотев, Т.** Родов манастир на владетелите в Преслав. – *Старобългарска литература,* 20, 1987, 120–126; **Трендафилов, Хр.** Приписката на черноризец Тудор и първобългарската летописна традиция. – *Плиска-Преслав*, 5, 1992, 275–280; **Костова, Р.** Още веднъж за Кръглата църква и т.нар. родов манастир в Преслав. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев*. София, 2003, 284–302; **Георгиев, П.** Столиците, с. 158.

[57] **Джурова, А.** Една хипотеза във връзка със символната интерпретация на скулптурната украса на Кръглата (Златна) църква на цар Симеон. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев*. Велико Търново, 1993, 243–259; **Георгиев, П.** Златната църква в Преслав. – *Преслав*, 5, 1993, 7–25; **Същият.** Богоспасеният град Велики Преслав. – В: *1100 години Велики Преслав,* т. 1. Шумен, 1995, 87–102.

[58] **Медынцева, А., К. Попконстантинов.** *Надписи из Круглой церкви в Преславе*. София, 1984.

[59] **Георгиев, П.** Монашеският печат, 397 и сл.

[60] **Ковачева, П.** Докс черноризец. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 1. София, 1985, 606–608.

[61] **Трендафилов, Хр.** *Йоан Екзарх Български*. София, 2001, с. 13 и сл. По-обстойно вж. **Икономова, Ж.** Йоан Екзарх. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 2. София, 1995, 169–194.

[62] **Георгиев, П.** Кой е Тудор, черноризец Доксов (към въпроса за българската патронимия през Средновековието). – *Старобългарска литература*, 20, 1987, 87–94.

[63] **Попконстантинов, К., В. Константинова.** Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, 106–118.

[64] **Георгиев, П.** Монашеският печат, 403–404.

[65] **Йорданов, Ив.** Печат на Йоан архиепископ на България (последна четвърт на IX в.?). – В: *Triantofullo. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Хр. Трендафилов*. Шумен, 2013, 262–266.

[66] **Krastanov, Tr.** Ioan Exarch as an Archbishop of Bulgarian Lands and Saint. – *Etudes balkaniques,* 1999, 1 – 2, 44–48.

[67] Подобен малък манастир от X в. е проученият във висока планинска гънка с поглед към Преслав: **Балабанов, Т.** Нов манастир с кръстокуполна църква в околностите на Велики Преслав. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново, 2008, 218–226.

[68] **Тотев, Т.** *Дворцовият манастир в Преслав*. Шумен, 1998.

[69] Пак там, 68–72, обр. 1–3.

[70] Една от възможностите за това предлагат проучванията на Ст. Бонев в югозападния сектор от т.нар. Вътрешен град. Там той разкрива внушителна дворцова сграда с жилищно предназначение, чийто план повтаря в основни черти структурата на архиепископския дворец при Голямата базилика в Плиска. Срвн. **Бонев, Ст.** Личният дворец на преславските владетели. – *Преслав*, 7, 2013, 39–43. Друга възможност за ситуиране на патриаршеска катедрала предлагат т.нар. църкви в „Чупката" при източната крепостна стена. Вж. за това **Георгиев, П.** Църквите в Тузлалъка – анализ на данните. – *Преслав*, 6, 2004, 121–122, бел. 51.

[71] **Тотев, Т.** *Манастирът в м. Тузлалъка – център на рисувана керамика в Преслав през IX – X век*. София, 1982; **Георгиев, П.** Цит. съч., с. 122.

[72] **Тотев, Т.** Дворцовият манастир, с. 70.

[73] За него вж. **Костова, Р.** Манастирът „на Мостич" и въпросът за манастирите, основани от частни лица в България през X век. – *ИАИ*, 39, 2006, 271–286 и цит. там по-стари изследвания за този проучван от 50-те години на XX в. обект.

[74] **Попконстантинов, К., Р. Костова.** Манастирът на Георги, синкел български в Преслав. История на една аристократична фамилия от X век. – *Преслав*, 7, 2013, 44–62. За длъжността „синкел" вж. **Йорданов, Ив.** Печати на кирилица от Първото българско царство. – В: *Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Веселин Панайотов*. Шумен, 2016, 563–564.

[75] **Георгиев, П.** Св. Наум и областта Диавуна между 886 и 894 година. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 12, Шумен, 2012, 404–417.

[76] **Тот, И.** *Кирил и Методий*. София, 1981, 133–150; Граматика, 34–35.

[77] **Бояджиев, Ст.** Ново тълкуване на раннобългарския манастир в м. Черешето във Велики Преслав. – В: *Преславска книжовна школа*, т. 5. София, 2001, 76–86.

[78] **Тотев, Т.** Базилика в Стамболйолу на Велики Преслав. – В: *Преслав*, 6, 2004, 57–75; **Същият.** Сондажни проучвания в местността Стамболйолу край Велики Преслав. – В: *Плиска – Преслав*, 10, 2004, 229–243.

[79] **Тотев, Т.** Базилика при Сакалова могила в Преслав. – *Преслав*, 2, 1976, 38–59.

[80] **Антонова, В., П. Петрова, Д. Владимирова.** Нови археологически проучвания при с. Хан Крум, Шуменско. – *Годишник на музеите от Северна България*, VII, 1981, 65–76.

[81] **Стоева, Кр.** Новооткрита църква в аула на хан Омуртаг до с. Хан Крум (предварително съобщение). – В: *Градът в българските земи по археологически данни*. Шумен, 2014 (изд. Фабер, В. Търново), 296–319.

[82] **Антонова, В., П. Петрова.** Старобългарски некропол до гр. Смядово (Шуменски окръг). – *Годишник на музеите от Северна България,* IX, 1983, 1–9; **Билик, Ст.** Моливдовул на неизвестен епископ на България. – *Проблеми на прабългарската история и култура*, 3, 1997, 363–366; **Йорданов, Ив.** Корпус, с. 78 и 73; **Георгиев, П.** Моливдовулът от Смядово като исторически източник. – *Трудове на катедрите по история и богословие при Шуменския университет*, 6, 2004, с. 108.

[83] **Георгиев, П.** Tzykos и Tzokos – унобългарски прозвища на Крум и Омуртаг. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 10, 2014, 287–293 и спец. 291–292.

[84] **Златарски, В.** Словенското житие на св. Наум от XVI век. Притурка: Името DIABYA в гръцкото житие на св. Наум. – В: *Избрани произведения*, II. София, 1984, 29–30.

[85] **Георгиев, П.** Св. Наум и областта Диавуна, 404 и сл.

[86] Общо вж. **Попконстантинов, К.** Равненски манастир „Св. Богородица". – *Кирило-Методиевска енциклопедия,* 3, 2003, 423–428.

[87] **Бешевлиев, В.** Гръцки надпис с дата от старобългарския манастир при с. Равна. – *Известия на Народния музей във Варна*, 18 (33), 1982, с. 118.

[88] **Михайлов, Ст.** За автентичността на надписа за освещаването на манастирската църква край с. Равна. – *Известия на Народния музей във Варна*, 20 (35), 65–81.

[89] **Попконстантинов, К.** Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – *Археология*, 1, 1986, 8–19.

[90] **Георгиев, П.** Хронологически проучвания върху датирания надпис от Равна. – В: *Сборник в чест на проф. Димитър Ангелов*. София, 1994, 273–280.

[91] Пак там**,** 278–279.

[92] **Георгиев, П.** Коя е Мирина/Марина в двуезичния надпис от манастира при Равна? – В: *Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Веселин Панайотов.* Шумен, 2016, 139–155.

[93] **Попконстантинов, К.** Равненският храм „Св. Богородица" осветен или обновен в 889 г.? – В: *Образ и слово. Сборник в чест на проф. Аксиния Джурова*. София, 2004, 369–380.

[94] **Георгиев, П.** Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – *Известия на Народния музей във Варна,* 21, 1985, 81 и сл., табл. VII.

[95] **Георгиев, П.** Хронологически, с. 59.

[96] **Попконстантинов, К.** Равненският, с. 423, където отбелязва: „Възниква в последните години от управлението на княз Борис I ...". Срвн. **Същият.** Псалтирни и евангелски текстове в епиграфските паметници от средновековна България. – В: *Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. М. Каймакамова*. София, 2013, с. 501: „осветен на 23 април 889 г. ...".

[97] **Костова, Р.** Център и периферия в Равненския манастир (по археологически данни). – В: *Светогорска обител Зограф*, II. София, 1996, с. 224, бел. 26 и 27.

[98] **Добрев, Ив., К. Попконстантинов.** Епиграфика старобългарска. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 1. София, 1985, 667–668; **Попконстантинов, К.** Глаголическата писмена традиция в средновековна България през IX – XI в. (по епиграфски данни). – В: *Кирило-Методиевски студии*, 4. София, 1987, 283–284, 288; **Смядовски, Ст.** *Българска*, 201–202.

[99] **Георгиев, П.** Историята на Равненския манастир. – *Епохи*, 2, 1993, 57–69; **Спасова, М.** Исторически и квазиисторически подход при тълкуването на сведенията за преводаческата дейност на славянските първоучители по време на Моравско-Панонската им мисия. – В: *Няма ученик над своите учители. Сборник в чест на проф. Ив. Добрев.* София, 2005, 112 и сл., спец.с. 124, където авторката приема, че глаголицата се заменя с кирилица „към края на Симеоновото управление".

[100] **Georgiev, P.** La signification historique et architecturale de l`église près de Varna. - In: La culture et l`art dans les terres bulgares VI-e – XVII-e siècles (=*ИБАИ*, XXXVIII). София, 1994, 48–58.

[101] **Костова, Р.** Цит. съч., 222–223. Общо за това вж. **Гюзелев, В**. Българо-византийски диптих. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев*. Велико Търново, 1993, с. 16 и сл.

[102] **Костова, Р., К. Попконстантинов.** Манастирите на Покръстителя. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново, 2008, 176–177.

[103] **Georgiev, P.** Op. cit., 50 sqq.

[104] **Георгиев, П.** Базиликата „Гебеклисе”, 46 и сл.

[105] **Георгиев, П.** Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – *Известия на Народния музей във Варна*, 26, 1990, 103–109.

[106] **Георгиев, П.** Историята, 60 и сл.; **Костова, Р.** Цит. съч., 222 и сл.

[107] **Попконстантинов, К., Р. Костова.** Скрипторият в Равненския манастир: още веднъж за украсата на старобългарските ръкописи от IX – X век. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции и общуване*. София, 2002, 719–725.

[108] **Попконстантинов, К.** Рунически надписи и знаци от манастира при Равна, Провадийско, и техните аналози. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. т. 3, София, 1997, 110–118.

[109] **Георгиев, П.** За характера на руническото писмо в средновековна България. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. т. 3, София, 1997, 96–109.

[110] **Попконстантинов, К.** Равненският, с. 425.

[111] **Попконстантинов, К., Т. Смядовски.** За почитането на Климент, папа Римски в средновековна България (по епиграфски данни от IX – X в.). – *Старобългаристика*, 4, 1983, 86–92.

[112] **Попконстантинов, К., Р. Костова, В. Плетньов.** Манастирите при Равна и Караачтеке до Варна и манастирската география на България през IX – X век. – В: *Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.) (AMV III 2: В памет на Александър Кузев)*. Варна, 2005, 107–119; **Костова Р., К. Попконстантинов.** Манастирите на Покръстителя. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново, 2008, 173–184; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието, част I: от края на VII до края на X век.* Варна, 2010, 169–172; **Костова, Р.** Патронаж и манастирска география в България през втората половина на IX и X в. – В: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, книга I. София, 2009, с. 201. Вж. още ежегодните археологически отчети в поредицата на НАИМ: Археологически открития и разкопки.

[113] Непубликуван доклад на автора „За характера на средновековния манастир край Варна”, изнесен на международна конференция „Отражения на вярата: Християнска архитектура и изкуства IV – XIV век”, Варна 23 – 25 септември 2010 г.

[114] **Шкорпил, Х и К.** Двайсетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество. – *ИВАД*, VII, 1921, с. 76, фиг. 9; **Същите.** Печат на княз Михаил Борис. – Пак там, с. 113 и сл.

[115] **Балабанов, Т.** Старобългарски манастир при с. Черноглавци (предварително съобщение). – *ИИМ – Шумен*, 8, 1993, 263–272.

[116] **Попконстантинов, К., Г. Атанасов.** За два надписа от X век от манастира при Черноглавци, Шуменско. – *Епохи*, 4, 1994, 105–110; **Балабанов, Т.** За смисъла на един гръцки надпис от манастира при с. Черноглавци, Шуменско. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 5, София, 2001, 107–112; **Балабанов, Т., М. Тихова.** Надписът 18 септември 6463 (954/5 г.) от с. Черноглавци, Шуменско. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 6, София, 2002, 58–66.

[117] **Милтенов, Я.** Редки думи и hapax legomena в старобългарския превод на Диалозите на Псевдо-Кесарий. – *Старобългаристика*, 4, 2005, 80–81 и пос. там други мнения.

[118] **Георгиев, П.** Манастирът от X в. при с. Черноглавци, Шуменска област. – *ГСУ ЦСВП*, 93 (12), 2005, 71–79, 355–356 (ил.).

THE PLISKA-PRESLAV LITERARY CENTER. AN ARCHAELOGICAL OBSERVATION

Pavel Georgiev

Abstract

In his report, the author traces fundamental archaeological information and other data on the existence of educational and literary centres in the main political and cultural centres of The First Bulgarian Kingdom: Pliska and Preslav, including their close and more distant surroundings.

The main objective is to follow the process of their affirmation and chronological development. An attempt is made to critically analyse some of the established, but poorly

founded views. Though incomplete, the article presented gives a scientific picture of the affirmation of the Slavic writing and literature on the territory of the Bulgarian North-East during the last decades of the 9th and the 10th century.

СКРИТИЯТ ПРОТООБРАЗ НА СВ. КИРИЛ В ПРОСТРАННОТО МУ ЖИТИЕ

Грета Стоянова

Интерпретациите на *Пространното житие на Константин-Кирил Философ* (= ПЖК) в медиевистичната наука се осъществяват предимно като търсене на историческа достоверност и на податки за автобиографични факти (т.е. в сферата на агиологията), като изясняване на съотношението между исторически и агиографски моменти, доказване на глаголически протограф, уточняване на числовите означения[1] в текста, посочване на стилистични и жанрови особености, както и на библейските тематични ключове[2], прототипи и топоси, които са заложени в текста. Тези направления в изследването на ПЖК са важни и натрупаните резултати от тях са значими и трудно обозрими.

Статията предлага подход, който се основава на приоритетното разглеждане на топосите и протообразите, заложени в ПЖК. Този подход е приложим, защото е близък до генеалогията на текста, т.е. – съответства на агиографската логика при създаването на текста, чиято цел, както е известно, не е достоверно описание, а представяне на доказателства (от битийната и надбитийната сфера), че описаната личност действително е достойна за светец. Цел на агиографския текст по принцип е да покаже пример за подражание, да се изтъкнат подвизите и чудесата на светеца и да се съотнесат с подходящи библейски протообрази и цитати, чрез които същевременно се постига и възхвала на светителския подвиг. Протообразът доразкрива качествата на светеца и допълва представата за него чрез аналогия. Така се постига и възхвала на светеца, показан като равен на авторитетната библейска личност, избрана от агиографа за протообраз.

Всеизвестно е, че Кириловото пространно житие е от апостолски тип[3] и този вид святост предполага използването на съответните подходящи топоси и протообрази.

В досегашните интерпретации на ПЖК по отношение на протообраза при изобразяването на св. Кирил обикновено се посочва, че това е апостол Павел – т.е. св. Кирил се явява новият, трети апостол за славянското племе. Този протообраз е изявен и в *Похвалното слово за Кирил* от Климент Охридски. В ПЖК обаче остават моменти, които не се вписват в логиката на уподобяването с апостол Павел и които досега не са получили достатъчно логични обяснения.

Един от тези моменти е посочването на Кирил като седмо по ред дете в семейството. Този агиографски акцент досега се интерпретира или с прякото си значение - като възможен биографичен факт, или символично – като знак за бъдещия светец, но според мен, не се стига до дълбочинния пласт в ПЖК. Остава незасегнат въпросът дали има библейски протообраз на роденото седмо по ред дете, както всъщност е логично да се очаква според агиографската логика за изграждане на текста. Този момент в ПЖК се обяснява от Донка Петканова чрез символиката на седмѝцата така: „акцентуването на 7 в детския период от живота на героя показва неговата бъдеща съдба – той е предопределен да стане светец“[4]. Останалите интерпретации са сходни. Така обяснена, обаче, тази символика може да се приложи към всеки светец и съответно провокира въпросът защо останалите светци не са почетени със седмото родство – т.е. защо раждането на светеца като седмо дете не се е превърнало в агиографски топос?! Всъщност засега не ми е известен друг светец, за когото да се подчертава в житието му, че е роден като седмо по ред дете в семейството. Явно е, че в този аспект символиката на седмѝцата в ПЖК не е обяснена адекватно.

Ето текста от ПЖК, в който агиографът, описвайки семейството, и по-конкретно бащата, е представил Кирил като родѐн седми по ред (II глава, л. 723[5]): **… моужь нѣкыи доброродьнь и богать, именемь Лъвь, прѣдрьже сань драгаскыи поⷣ стратигѡⷨ. Бѣше же бл҃говѣрьнь и съхранꙗе въсе ꙁаповѣди бж҃їе истинно, ꙗкоже иногда Їѡвь. и роди седмь отрочищь, ѿ нихже бѣше младѣишїи седмыи Кѡнстантїнь фїлосѡфь, наставникь и оучитель нашь.**

Тук непременно трябва да се коментира прототипът на бащата на Кирил – Йов, който според библейското сказание – *Книга на Йов,* действително е имал 7 сина и 3 дъщери (преди страданията от Сатаната и след тях, когато Господ го възнаграждава за търпението и вярата, отново му се раждат 7 сина и три дъщери). Йов като протообраз е развит също и в *Похвално слово за Кирил и Методий*[6] – текст, който, за разлика от ПЖК, е предназначен за слушане от широка аудитория по време на богослужение. Протообразът на Йов в ПЖК е изведен като пряк аналог на библейския текст и действително е превърнат в прототип. За Йов агиографът уточнява, че е имал седем деца и така протообразът се съотнася с бащата на св. Кирил. До тук аналогията с Йов е осъществена, но авторът на ПЖК продължава с уточнението, че „*седмото по ред дете е бил Константин Философ, наставник и учител наш*“. Специалното подчертаване, че Кирил е седмото дете и че той е и „*наставник и учител*“, явно не е случайно. Последните определения към Кирил са акцентирани и в увода на ПЖК (л. 723): **Ѥже сътвори и въ наше роди, въꙁдвигь намь оучителꙗ сего, иже просвѣти еꙁыкь нашь**, и в заглавието (**Житїе и жиꙁнь бл҃женааго ꙋчителꙗ нашего Кѡнстантїна фїлосѡфа, прьваго наставника словен҆скоу еꙁыкоу**[7]) и явно имат и функцията на тематични ключове[8], т.е. в увода и в заглавието това определение към Кирил задава част от програмата на житието – типът на светеца и начинът на представянето му в текста.

В цитирания по-горе текст за семейството на Кирил се преплитат два протообраза – на праведния Йов, който е отнесен към бащата на Кирил, и още един протообраз, който явно е отнесен към самия Кирил, но който остава неназован открито, а е посочен евфемистично чрез негова характеристика – седми по ред на рождението.

В известните досега текстове на старобългарската агиография не се среща друг такъв случай, в който библейският Йов, във функцята си на протообраз („*синоним на праведник и образец за вяра и търпение*“[9]), да е разгърнат като баща на седем или на много деца, а обикновено той е протообраз, т.е. прототип[10], на изстрадал и праведен във вярата си към Бога светец.

Отговорът на въпроса за причините относно подчертаното седмо родство на Кирил постепенно се открива от агиографа в ПЖК чрез думите на самия светец, когато отхвърля предложението на логотета за брак с „духовна дъщеря“ (IV глава, л. 724б): **Нн҃ꙗ дъщерь имамь дховноую, юже ѿ крьстила иꙁехь, красноу и богатоу, и рода добра и велика. Аще хощеши, въ подроужїе сїю ти дамь. Ѿ цр҃а же нн҃ꙗ велїю чьсть и кнежїе прїими и болшꙋю чаи, въскорѣ бѡ стратигь боудеши. Ѿвѣщав҆ же емоу фїлосѡфь, рече: Дарь оубѡ великь трѣбоующимь ѥⷭ҇, а мнѣ болшее ꙋченїа ничтоже ѥⷭ҇, им҆же раꙁоумь събравь, прѣдѣднюе чъсти и богатства хощꙋ искати.**

Търсенето на „Адамовата“ чест в рая преди грехопадението всъщност означава общохристиянския стремеж към „*първоначалното райско достойнство на Адам и Ева*“[11] и насочва вниманието към родовото причисляване на светеца Кирил към сонма на „светите мъже“ изобщо (изредени чрез общите си категории в увода на ПЖК, л. 722об: **…патрїархы же прьвѣе и ѿц҃ы, и по тѣхъ прⷪ҇ркы, и по сихь апⷭ҇лы и мⷱ҇кы и праведныиими моужїи и оучители…**). Този израз, обаче, може да се разбира и като посочване на отправната позиция за определянето на седмия род по ред, започвайки от Адам. Според *Библията* седмият по ред, започвайки от Адам, е Енох.

Това означава, че цитатът от ПЖК, в който Кирил се посочва като седмо дете, трябва да се разглежда действително като комбинация от представянето на два протообраза - за Кирил и за неговия баща – т.е. Йов и Енох. В първата част на коментирания текст Йов е протообраз на праведния баща и е съотнесен с бащата на Кирил, а във втората част (уточняването на седмото родство) - Енох евфемистично е съотнесен с Кирил.

Към потвърждаването на тази хипотеза насочва още повече и отговорът на Кирил, с който той, според агиографа по време на Хазарската мисия се самоопределя като „Адамов внук“ (глава IX, л. 728): **Дошⷣьшоу же емоу, егда хотѣхꙋ на обѣдѣ сѣсти оу кагана, въпросише же его, гл҃юще: “Каа ѥ҆ⷭ твоа честь, да те посадимь на своеⷨ чинꙋ?“ Онь же рече: “Дѣда имахь велика и славна ѕѣлѡ, иже близь цр҃а стоаше. И данноую емоу велію чьсть ѿврьгь, иꙁьгнань бысть, и на страноу ꙁемлю шьⷣ, обнища, и тамо ме роди. Аꙁ же дѣднюю чъсть прѣжⷣнюю ище, не достигоⷯ иное пріети, Адамовʹ бѡ есмь вънoукь.**“... Отговорът в разширен вариант преповтаря част от предните думи на Кирил и пряко заявява, че той е Адамов внук, а когато това се свърже с посоченото от житиеписеца седмо по ред рождение, става ясно, че в символичното осмисляне на ПЖК Кириловото родословие трябва да се идентифицира според *Библията* със седмия род след Адам – т.е. с Енох!

Посочването на Енох като протообраз за Кирил може да зададе още въпроси и предизвиква на пръв поглед недоумение! Това е така, защото текстът на *Библията* предлага оскъдна и неясна донякъде информация за Енох, която по принцип би могла да се обвърже с Кирил, но не дава отговор на въпроса защо все пак Енох е избран като протообраз и защо не е заявен като такъв открито, както това е направено в ПЖК с протообраза на Йов. Ето сведенията в *Библията* за Енох:

***Битие* 5:18-24**

„18. Яред живя сто шестдесет и две години и роди Еноха.

19. А откак роди Еноха, Яред живя осемстотин години и роди синове и дъщери.

20. И всичките дни на Яреда станаха деветстотин шестдесет и две години; и умря.

21. Енох живя шестдесет и пет години и роди Матусала.

22. А откак роди Матусала, Енох ходи по Бога триста години и роди синове и дъщери.

23. И всичките дни на Еноха станаха триста шестдесет и пет години.

24. И Енох ходи по Бога и не се намираше вече, защото Бог го взе.“

***Послание на св. ап. Павел до евреите* 11:5** – „*С вяра Енох бе преселен, за да не види смърт, и не се намираше, защото Бог го пресели; понеже преди неговото преселване беше засвидетелствувано за него, че е бил угоден на Бога.“*

В ***Съборното послание на св. ап. Иуда***, в ст. 14, той нарича Енох „*...Енох, седмият от Адама,...*“.

Както се вижда, сведенията в каноничния текст на *Библията* за Енох са оскъдни и се свеждат до определянето на Енох като седми по ред след Адам, живял 365 години, следвал Бог – т.е. живял е според Божиите закони, заради което Бог го е взел жив на небето, без да е умирал.

Допълнително основание за използването на символиката на седмѝцата по отношение на рождението на Кирил и възможна връзка с протообраза на Енох се открива в *Слово за Петдесетница* на Григорий Богослов, което е било известно на Кириловия агиограф, а несъмнено и на самия св. Кирил. В *Слово за Петдесетница*[12] (**иже въ ст҃ыⷯ ѡ҆ц҃а нашеⷢ Грїгорїа, архїепⷭ҇кпа Кѡнстантина града бг҃ослова. Словѡ на ст҃ѫѫ птьдестницѫ. слоⷡ д҃. блⷭ҇ви ѡче:-**, според ръкопис № 674 от НБКМ*)* св. Григорий Богослов изяснява символиката на някои числа и предимно на седмѝцата, която има отношение към празника Петдесетница. Обяснява свещеността на числото 7 в бита на евреите и в техния религиозен живот.

Привеждайки примери от *Библията* за съвършенството на седмѝцата, Григорий Богослов се позовава и на два цитата – Бит 5:24 и 1 Цар 2:5. В цитата от кн. *Битие* Свети Григорий насочва вниманието към **седмия по род Енох, който не е умрял, а е взет от Бог жив на небето** - л. 41об[13]: ... **Сⷣемъкрат же дн҃емъ, б҃ъ хвалимъ. и оубѡ, и неплѡды раждажщи сⷣемъ**[14] **съвръшеное число. небрѣгомѣи въ чддѣⷯ сѫпротивно полѡжна:- Аще ли поⷣбаеⷮ и ветхыѫ повѣсти съматрѣти. помышлѣемъ сеⷣмаго въ прѣродителеⷯ Енѡха прѣлѡженїемъ поучътена.**[15] ...

От по-ранните християнски отци Юстин философ споменава Енох като праведник, който въпреки че не е бил обрязан, е бил праведен и почѐтен от Бога, защото е приел не плътско, а духовно обрезание. (Виж: Диалог с Трифоном иудеем, § 19, 23, § 43, 92[16]).

Сведенията за Енох от библейския текст са оскъдни и не дават убедително обяснение защо агиографът се спира на него като протообраз и защо този протообраз всъщност остава скрит.

Каноничната представа за Енох се свежда еднотипно до определянето му като праведник, седми по род след Адам, който не е умрял, а е взет жив на небето от Бог. До тук аналогията с него, отнесена към Кирил, се свежда до определянето на Кирил като праведник, който Бог е взел при себе си, без да е умрял. Всъщност този паралел може да намери частично основание в последния момент от ПЖК - когато епископите искат да отковат ковчега на Кирил, за да видят дали не е взето нещо от него и когато, по божие повеление, не могат да го отворят – т.е. липсва потвърждение за това, че е погребано тялото на св. Кирил. Асоциацията, обаче, в случая е по-далечна и не е налице пълна аналогия. Както стана ясно, сведенията за Енох от *Библията* и интерпретациите им от ранните отци на Църквата не дават достатъчно основания за убедителен паралел между Енох и Кирил Философ.

Тъй като в *Библията* няма друг подходящ протообраз за Кирил[17] – учител на славянското племе, създател на славянската азбука и преводач на свещени текстове на новия книжовен език - вероятно за изграждане на житийния образ на Кирил се използват и други източници, чийто статут явно е бил достатъчно различен (признати като авторитетни само от малък брой християнски общности), за да бъдат скрити от обикновения образован християнин. Възможни отговори на въпроса за аналогията с Енох се откриват извън каноничния състав на *Библията* – в книгите, които са били отстранени от състава на свещения корпус от текстове и са маргинализирани. Такива са обявените за апокрифни *Книги на Енох*[18], които съдържат подробни сведения за самия Енох и за неговата мисия и точно те разкриват пълноценно неговите качества, позволяващи аналогията с Кирил Философ и използването на символиката на седмородния син.

Характеристиките на Енох като протообраз за Кирил в ПЖК, които се посочват по-горе, се откриват в начина, по който е представен Енох в неговата *Книга*: паралелите с образа на Кирил могат да се наблюдават по-цялостно, а и по-детайлно, в пълната етиопска версия на *Книга на Енох*[19], където се акцентира върху предадената мъдрост и знание на Енох от Бог. Дори в заглавията на славянската версия на *Книгата* му Енох се посочва като „*премъдър*“, „*праведен*“ и „*велик книжовник*“: **ѿ потаенныⷯ книгъ ѡ въсхищении Еноховѣ правеⷣнаго, ѡ г҃и бл҃гослови вⷣлко. Моужа моудраго. книжника великаго егоже при гⷭь. видите любите вышнго житьꙗ. и премоудраго и великаго** ... (Книга на Енох, Сб. на Уваров, № 3(18), XV век, л. 626об)[20] – характеристики, които в ПЖК са изведени като основни и за св. Кирил. За сравнение в насловите на ПЖК св. Кирил е определен като: **прьваго наставника и оучител словѣньскꙋ ꙗзыкꙋ**[21]. Така всъщност по аналогия се утвърждава и боговдъхновеността на славянската азбука, за която в ПЖК само се споменава, че е създадена след молитва на Кирил към Бог. Енох също е получил пряко от Бог занието и го е записал по нареждане на Бог.

Тук се цитират някои моменти от *Книга на Енох*, които имат пряко отношение към представата на Енох като праведник, мъдрец и книжовник, на когото Бог е поверил тайни знания за света и е дал правото да ги запише и да ги предаде на поколенията си. Тази представа за избрания Енох дава основание неговият образ да се осмисли и реализира като протообраз за Кирил Философ:

Етиопска версия на *Книга на Енох* по превод на оригиналната (етиопска) версия на *Книгата на Енох*[22].	Славянска версия на *Книга на Енох* (Втора книга) по българския препис от Белградската народна библиотека, № 321-А (XVI век?[23])
Глава XII. 4. И наблюдателите ме нарекоха Енох, писаря, защото описвах всичко. **Глава XIV.** 23. Тогава Бог сам благоволи със собствената си уста да ме назове по име: Приближи се! Каза той - ела по-близко, за да чуеш моето свято слово, Енох. **Глава XV.** 1. Тогава, обръщайки се към мен, той ми каза: Слушай! Слушай ме без страх о, праведни Еноше, о писарю на справедливостта. Приближи се и чуй моя глас. **Глава XXXVII.** 1. Ето едно друго видение, второто видение на мъдростта, което има Енох, син на Яред, син на Малалеел, син на Кайнан, син на Енос, син на Сит, син Адамов. В него именно е началото на оная мъдрост, която получих, за да обясня и накарам да я обикнат онези, които населяват земята. Слушайте прочие и проумейте светите неща, които ще ви разкрия в присъствието на господаря на духовете. Онези, които бяха преди нас, гледаха на слушането на словото като на едно от своите задължения. 2. И ние, които идваме след тях, не поставяме пречка за проповядването на мъдростта; никога обаче до днес никому не е било дадено това, което бе дадено на мен - мъдростта, както аз я разбирам и както Богу се харесва. Това, което получих от него, е настина част от вечния живот. 3. Тази мъдрост бе изказана в сто и тридесет мъдрословия, които се постарах да възвестя на жителите на този свят. **Глава LVIII.** 9. ..., на изток от градината, където живееха избраните и праведните и където бе поставен моя прадед, седмият след Адам - първият човек, създаден от господаря на духовете. **Глава LXXX.** 1. И той ми рече: Виж, Енох, тази книга, която е слязла от небето; чети онова, което е написано там и се помъчи да разбереш всичко, което тя съдържа. ... 7. Тогава тримата свети мъже ме взеха, пренесоха ме на земята и ме поставиха пред вратата на къщата ми. 8. И ми казаха: Обясни всички тези неща на сина си Матусала. Съобщи на всичките си деца, че никоя плът не ще бъде оправдана пред Бога, защото той е творецът.	**X.** И въꙁва г҃ь единого ѿ архагг҃ель своиⷯ именеⷨ Врѣвоила иже и бѣшѫ скорѣе мѫдростїѫ паче инѣⷯ архагг҃ль. и написоуе всѣ дѣла гн҃ѣ. и гл҃а г҃ь Врѣвоилоу, иꙁнеси книгы ѿ хранилниць моиⷯ, и въꙁми трьсть и даждь Єнохови и скажи емоу книгы. и оускори Врѣвоиль, и принес къ мнѣ книгы иꙁщеннь иꙁмуриⷨ, и даⷭ ми тръсть скорописанїа иꙁ рѫкы своеѫ. и бѣ гл҃ ми въсѣ дѣла нб҃сь и ꙁемле. и морѣ и въсѣⷯ стѷхыи прѣхожⷣенїе и шествїа иⷯ. и живоⷮгръмѣнїе иⷯ. и сл҃нце и лоунѫ и ꙁвѣⷣꙁы и шествїа иꙁмѣненїа иⷯ. и връмна и лѣта. и дн҃и и часи и въсходи ѡблакь, исходи вѣтрьни. агглⷪска числа, и пѣсни въѡрѫжениⷯ вои. и всѣкѫ вещь члⷭкѫ. и всѣкь ꙗꙁыкь пѣсныи. и житїа чл҃ча и ꙁаповѣди и пооученїа и слаⷣкоглⷭна пѣнїе. и въсѣ елико поⷣбаеⷮ пооучатис. Исповѣда ми Врѣвоиль дн҃и .л҃. и нощи .л҃. и не прѣмлъкош оуста его гл҃ща. аꙁ же не почиⷯ пише всѣ ꙁнаменїа вс ѫтвари. и ꙗко скончаⷯ, дн҃и .л҃. и нощи .л҃. и гл҃а къ мнѣ Врѣвоиль. се елико ти сповѣдаⷯ, и елико написа сѣди напиⷲ вс дш҃ѫ чл҃че еликои иⷤ не роⷣжено. ... **XI.** и въꙁва м г҃ь и реⷱ ми Єноⷲ сѣди ѡшоуѫ мене съ Гавриилоⷨ. и поклониⷯ г҃ви. И гл҃а къ мнѣ г҃ь, Єноше, елико виⷣиши и елика сѫⷮ стоѫща и ходща, и съвръшена множ аꙁ же въꙁвѣща тебе, прѣжⷣе даже вс испръва, еликоⷤ сътвориⷯ ѿ небытїа. и ѿ невидимыⷯ виⷣмⷩо, ни аггл҃ѡⷨ бо моиⷨ не въꙁвѣстиⷯ таини мое, ни повѣдаⷯ иⷨ въстанїа иⷯ ни мое бесконечнїе и нераꙁоуⷭмнїе, раꙁьмыслишѫ твари иже тебѣ въꙁвѣщаѫ днⷭе. ... И н҃нѣ же Єноше елика ти скаꙁаⷯ и елико раꙁоумѣ. и елико видѣ на нб҃сеⷯ, и елико видѣ на ꙁеⷨли. и елико написа въ книгаⷯ, прѣмѫдростї моеѫ оухытриⷯ, въс сїѫ сътворити. ... Положи оумъ свои Єноше, и поꙁнаи гл҃щаго. и ти въꙁми книгы. еже ты саⷨ написа. и даѫ ти Самоила и Рагоуила, въꙁведшаго т къ мнѣ. Съниди на ꙁелⷨ, и скажи сн҃оⷨ своиⷨ. Єлико гл҃аⷯ к тебѣ. и елико видѣ ѿ нижнѣго нб҃се до прѣстола моего. ... И дажⷣь иⷨ книгы рѫкописанїе твоего. и почьтѫⷮ и поꙁнаеⷮ м творца всѣⷯ. ... и да раꙁдадⷮ книгы рѫкописанїа твоего. чдоⷨ чда и роⷣ родоу. и ѫжикы ѫжикаⷨ. И даⷨ ти Єноше ходатаа

9. Цяла една година ще те оставим с твоите деца, докато придобиеш предишната си сила и бъдеш в състояние да поучаваш семейството си, да опишеш всичко, което си видял и да го обясниш на своите деца. Но на следната година ще бъдеш отделен от близките си и сърцето ти ще намери привичната си сила. Защото избраният ще открие на избрания тайните на справедливостта и последния ще се възрадва; те ще прославят заедно Бога, а грешниците ще загинат заедно с грешниците. **Глава LXXXI.** 1. Ето, сине мой Матусала, аз ти казах всичко; всичко ти написах; разкрих ти всичко и ти дадох ръководството за всяко нещо. 2. Запази, сине мой, книгите, написани от ръката на твоя баща и ги предай на бъдещите поколения. 3. Дадох ти мъдростта, на теб, на твоите деца и на твоето потомство, за да я предадете, тази върховна мъдрост, на всичките им мисли на тяхното потомство. И ония, които я разберат, не ще спят повече; но ще наострят уши за да я разберат, да станат достойни за тази мъдрост, която ще бъде за тях като небесна храна. 4. Блажени са праведните, блажени са онези, които ходят в правдата, не познават неправдата и съвсем не приличат на грешниците, чиито дни са преброени. **Глава XCI.** 1. Ето какво написа Енох. Той написа тази книга на мъдростта за всички, които трябва да управляват или да съдят другите. Той я написа също за всички мои деца, които трябва да живеят на земята след време и да вървят по пътеките на правдата и на мира. **Глава XCVII**. 9. Но в ония дни блажени ще бъдат онези, които са получили Словото на мъдрост, които са се опитали да следват пътищата на Всевишния, които са вървели по пътеките на правдата, а не по пътищата на безбожието. 10. Да, те ще бъдат спасени! **Глава CIII.** 7. Сега чуйте тайната, която се отнася за вас: Много грешници ще изопачат думите на истината. 8. Те ще произнесат лоши слова, ще излъжат, ще напишат книги, в които ще изложат суетните си мисли. Но ако те изложат в тях моите думи. 9. Те въобще няма да ги променят или подправят; а ще напишат с точност всичко, което съм казал за тях още от началото досега. 10. Ще ви открия още една тайна: Радостни книги ще бъдат дадени на праведните и на мъдрите и те ще вярват на тях, книгите, които съдържат правилата на мъдростта. 11. Ще се радват на тях и всички праведни ще бъдат възнаградени, защото са научили да разпознават всичките пътища на правдата.	моего архистратига Михаила, ꙁа рѫкописаніе твое. и рѫкописаніа ѿць твоиⷯ. Адама, и Сїта, и Єноса, Каинана, Малелеила, и Ареда ѿца твоего. и не потрѣбл иⷯ до послѣднѣаго вѣка. ...[24]

Съпоставката показва, че авторът на ПЖК най-вероятно съзнателно е заложил първообраза на Енох и е имал предвид етиопската версия на *Книгата*[25] му, защото в нея се открива доста по-пълно проявлението на Енох като първообраз на мъдрец, на знаещ, на създател на писменост и т.н., на когото Бог пряко е доверил мъдростта си и му е дал право да я сподели с човеците. Към аналогията с Енох вероятно може да се причисли и посоченият вече момент с невъзможността по Божие повеление да се откове ковчегът след смъртта на Кирил и да се провери дали не е взето нещо от него, както не може да се потвърди, че Енох е умрял, защото е взет жив на небето от Господ и няма земен гроб (*Бит.* 5:24, *Посл. до евреите* 11:5). Този протообраз на Енох, който е разкрит в изключената *Книга на Енох* от *Библията*, не е бил безконфликтен и затова вероятно е скрит от агиографа за широката аудитория като не е назован, а е разкрит последователно и евфемистично. Следователно протообразът е разпознаваем пълноценно само за елитарния читател, познаващ ранните патристични текстове и *Книгата на Енох*, която първоначално – до IV-V век, е била почитана от християните, и която всъщност е била на особена регионална почит в етиопската църква. Всъщност, използването на апокрифи при написването на агиографски текстове не е необичайно. Един такъв пример е култът към св. Текла, чието житие е основано на апокрифен текст – *Деяния на апостол Павел и Текла*, отречен от Църквата, но придобил широка популярност през Ранното средновековие[26].

Сведения за Енох се откриват и в апокрифната *Книга на Юбилеите*: „Согласно Книге Юбилеев, Енох «был **первый из сынов человеческих, рожденных на земле, который научился письму, и знанию, и мудрости**; и он описал знамения неба по порядку их месяцев в книге, чтобы сыны человеческие могли знать время годов в порядке их отдельных месяцев. Он **прежде всех записал свидетельство**, и дал сынам человеческим свидетельство о родах земли, и изъяснил им седмины юбилеев, и возвестил им дни годов, и распределил в порядке месяцы, и изъяснил субботние годы, как мы ему возвестили их. И что было, и что будет, он видел в своем сне, как произойдет это с сынами детей человеческих в их поколениях до дня суда. **Все видел и узнал он, и записал во свидетельство, и положил сие, как свидетельство, на земле для всех сынов детей человеческих и для их родов**» (Юб 4. 17-20)“[27] (подчертаването – мое – Г. С.). Интересно е всъщност, че *Книгата на Юбилеите*[28] представя близки възгледи до тези в апокрифната *Книга на Енох* и в по-малка степен до *Заветите на дванадесетте патриарси* (два текста, които са известни и на старобългарския книжовник от Х век).

Факт е, че авторитетните християнски автори познават и коментират писанията на Енох, но не го изтъкват като създател на първата писменост. Според систематизираната информация от *Православната енциклопедия*[29] по въпроса за отношението на раннохристиянските автори към Енох, се вижда, че те са се позовавали на личността на Енох и на неговите писания: Климент Римски; мъч. Юстин използва образа на Енох във връзка с полемиката за обрязването; в същия аспект историята за Енох се открива и у Ириней Лионски. Тертулиян бил един от тези, които защитавали автентичността и боговдъхновеността на писанията на Енох. Иполит Римски, Киприан Картагенски и Амвросий Медиолански коментират възнасянето на Енох на небето. Към писанията на Енох се обръщат и александрийските автори Климент Александрийски; Ориген, който в полемиката си с Целс споменава, че не всички църкви признават боговдъхновеността на Еноховите писания (*Idem.* Contr. Cels. 5. 52-55), въпреки че съмненията са предизвикани от това, че книгите на Енох не са включени в еврейския канон на *Библията*. Съвременникът на Ориген - Юлий Африкан, цитира *1 Енох 6:1* като Свещено писание в *Хронография*, а Анатолий Лаодикийски се опира на авторитета на Енох в 5-и канон за Пасха (*Euseb.* Hist.

eccl. VII 32. 19). В *Православната енциклопедия* се привеждат още примери за авторитета на Енох (Методий Патарски, Кирил Йерусалимски, Ефрем Сирин, Йоан Златоуст и др.). Към края на IV век, обаче, използването на писанията на Енох започва да се възприема като признак на отклоняване от правата вяра. Такова отношение към книгите на Енох имат Йероним и блж. Августин. Последни във византийската и в сирийската традиции, които са цитирали писанията на Енох, са Георги Синкел в нач. на IX век, Михаил Сириец и Георги Кедрин през XII век. Различно отношение към Енох се наблюдава единствено в Етиопската църква, където *Първата книга на Енох* била включена в канона на *Стария Завет*. Както се вижда християнските автори не акцентират върху Енох като писар и като божи посредник на писмеността за човешкия род. Като такъв, обаче, той е представен в неканоничните *Книга на Енох* и в *Книга на Юбилеите*, както и в книгите на мюсюлманите. В тяхната традиция Енох е известен под името Идрис. В *Корана* за него се говори, че е бил най-праведният човек и пророк, който е възнесен на небето (Сура 19. Аят 56-57). Според Ибн Исхак, Идрис първи е започнал да пише с тръстикова пръчка[30].

Протообразът на Енох, като подходящ за св. Кирил, не би бил приложим според строгата логика на каноничната християнска книжнина и богословска мисъл. Образът на Енох, обаче, очертан в неговата *Книга*, притежава характеристики, които се откриват и в ПЖК спрямо Кирил Философ. В подкрепа на това могат да се посочат и още моменти от ПЖК, които имат отношение към изграждането на аналогията с Енох. Например диалогът, в който царят убеждава Кирил да приеме Моравската мисия (Глава XIV, л. 733): **Ѿвѣщав҆ же фiлосѡфь: “И троудьнь сыи и борьнь тѣлѡⷨ, съ радостiю идоу тамо, аще имають боуквы въ ѥзыкь свои. “ Гл҃а же цр҃ь къ нѥмꙋ: Дѣдь мои и ѿц҃ь мои, и инiи мнѡѕи, искавше того, нѣсоуть обрѣли, и като азь могоу тѡ ѡбрѣсти?“ Фiлосѡфь же рече: “И кто можеть на вѡдꙋ бесѣдꙋ писати и иеретичьско име себѣ обрѣсти?“ ... Възвесели се цр҃ь и прослави б҃а ... писавь къ Ростиславоу епiстолiю сице: “Б҃ь, хотеи въсакомоу да би въ разꙋмь ... въ наша лѣта ꙗвль боуквы въ вашь ѥзыкь, егоже не бѣ испрьва было, нъ тькмо въ прьваа лѣта, да и вы причьтете се великыихь ѥзыцѣхь, иже славеⷮ б҃а своиⷨ ѥзыкѡⷨ. И послахѡⷨ ти того, емоу же ѥⷭ҇ б҃ь ꙗвиль се, мꙋжа чⷭ҇тна и бл҃говѣрна, и кнiжна ѕѣло фiлосѡфа. ...**

Проблематичната ситуация около създаването на азбуката[31] и опасността Философът да бъде обвинен в ерес се разкриват в неговите думи. Обвинението в ерес на създателя на азбуката има и друг аспект, произтичащ от отношението през Средновековието към буквите като към сакрални знаци[32]. Приемайки Моравската мисия сред славяните, св. Кирил би могъл да бъде обвинен в изкривяване на християнските догми, ако те се разберат погрешно, заради неразбираемия чужд език и заради липсата на разбираема писменост. Всъщност единственото безконфликтно представяне на създаването на азбуката, според агиографската логика, е именно представянето й като резултат от молитвата на светеца към Бог. Точно създаването на азбуката от Кирил и превеждането на част от свещените библейски текстове е най-убедителният момент в аналогията с Енох и използването му като протообраз.

Уникалността на създаването на азбуката се подчертава и в глава XVI от ПЖК – Венецианската мисия, където триезичниците казват, че никой преди Кирил не е изнамерил букви – нито апостоли, нито римския папа, нито Григорий Богослов, нито Йероним, нито Августин – така агиографът потвърждава, че няма протообраз в *Библията* и сред ранните отци на църквата, на които да се уподоби Кирил като създател на славянската азбука: л. 734: **Чл҃че, скажи намь, како еси ты сътвориль н҃нꙗ словенемь кнiгы и оучиши, их҆же нѣⷭ҇ никтоже инь прьвѣе обрѣль — ни апⷭ҇ль, ни рим҆скыи папа, ни б҃гослѡвь Грiгорiе, ни Ѥронимь, ни Августинь**? ... Всъщност тази безпрецедентност на създаването на славянската азбука е акцентирана от агиографа, след като вече преди това е заявена и от император Михаил III. Липсата на аналог в познатата християнска история създава колебание как да се възприеме и оцени този факт, още повече предвид съпътващата политическа и религиозна ситуация[33].

Други моменти от ПЖК, които могат да се възприемат като доизграждащи концепцията за протообраза на Енох, който е узнал скритото познанние, който се описва като мъдрец и разяснител на Божиите тайни пред хората според неговата *Книга*, могат да се групират в две насоки. Едната е свързана с моменти, които илюстрират филологическите умения на Кирил Философ - разчитането на непознати за него езици: на самаританските книги и на евангелие и псалтир на „роуш҆кыⷨ писменеⷨ писано“. Втората насока е свързана с познанията на светеца за библейските родове: изчисляването на родовете и доказване на действителното идване на Христос, изчисляването на родовете от Адам и доказване пред един евреин, че Христос е дошъл на земята. Моментът, който съчетава и двете насоки, е този, в който агиографът представя разчитането на надписа от потира в църквата „Света София“, написан с еврейски и самаритански букви и разгадаването на неговото значение за идването на Христос. Това са епизоди, внушаващи дълбоките филологически знания[34] на Кирил, доизграждащи аналогията с протообраза Енох. Ето текста от ПЖК за спора с евреина (Глава XVII, Л. 735об): Жидовин҆ же нѣкыи такожⷣе приходе, стеѕааше се съ нимь и гл҃а емꙋ единю: Нѣⷭ҇ оуже еще пришьль Хс҃ по числꙋ лѣтномꙋ, о нюм҆ же гл҃ють прⷪ҇рци, ꙗко ѿ двꙑ имать родити се. Почьт҆ же емоу філосѡфь въса лѣта ѿ Адама по родом, сказа емоу потън҆коу, ꙗко пришьль юⷭ҇, и селико лѣть юⷭ҇ ѿ толи до нн҃ꙗ.

В рамките на ПЖК този мотив за рода Адамов, освен че е актуален по отношение на спецификата на мисиите на Кирил – религиозни спорове с евреи и мохамедани, поради няколкократното си повтаряне мотивът всъщност индиректно може да се отнесе и към възможния протообраз на Енох. Това внушение се постига чрез подчертаването на родовата принадлежност на Кирил към Адам, спрямо когото седми по ред е Енох.

В тази агиографска логика към протообраза на Енох в ПЖК се вписва и акцентът върху премъдростта като присъща на Кирил – тези моменти са известни – изборът на премъдростта в съня на 7 години; определението за философия, стремежът към познание, изучаването на тривиума и квадривиума и др. Всички тези моменти в ПЖК имат отношение към представянето на Кирил като владеещ мъдростта и познанието, така както и Енох, на когото познанието и правото да го запише е било дадено от самия Бог.

В ПЖК паралелно с изграждането на протообраза на апостол Павел спрямо Кирил – новият апостол и мисионер, се разкрива и образът на Кирил като учител и създател на азбуката, което на ниво протообрази се реализира и чрез евфемистичното вплитане на протообраза на Енох. Той остава скрит и не се превръща в топос на седмото родство, защото произходът му не е каноничен, поради което и не се открива в други жития! Това определя ПЖК като уникално по отношение на използвания протообраз на Енох за Кирил! Аналогията с Енох внушава, че книгите, преведени от Кирил, също както и тези, записани от Енох, са боговдъхновени (дадени от Бога).

Вплитането на образа на Енох именно според неканоничните текстове, отречени от църквата[35], отговаря на въпроса защо протообразът му в ПЖК е скрит. Това означава също, че агиографът (вероятно Климент) е имал задълбочени познания и върху смятаните за неканонични през IX – X век *Книги на Енох* (а вероятно и върху другите текстове, които представят Енох като медиатор на писмеността). Тук само се припомня фактът, че *Книгата на Енох* присъства в *Индекса на забранените книги* в *Изборника* на цар Симеон от 1073 г.

Изведените характеристики на седмия по род след Адам – Енох, според посоченото по-горе съдържание на *Четвърта книга на Юбилеите*, също се съотнасят с агиографското представяне на Кирил Философ. Използването на Енох като протообраз за Кирил, може да се обясни с липсата на каноничен прототип за създател на азбука, какъвто е Кирил Философ.

Всъщност този протообраз на Енох не се превръща в топос – той си остава уникален за Кирил и не се среща в друго житие, защото преди Кирил няма друг създател на азбука, който да е християнин и светец. Това се посочва ясно и от автора на **О письменехъ**[36]. Изнамирането на славянските букви няма аналог в библейските книги и в християнската история преди Кирил Философ (освен може би Вулфила, за когото обаче няма запазено цялостно житие, а само фрагменти, които не показват пълноценно развито агиографско представяне на създателя на азбука). Вероятно затова е потърсен протообраз сред невключените в *Библията* книги, които са имали особен статут – така според *Книгата на Юбилеите* и *Книгата на Енох* подходящ аналог се оказва Енох. Енох се възприема по принцип и като предходник на Моисей (поради това, че той също записва Божиите закони и ги предава на хората), това може отчасти да обясни защо в ПЖК и в *Пространното житие на Методий* има сравнения с Моисей. От тази гледна точка думите на царя към Кирил - както и думите на Кирил за рода и за търсенето на „прадядовата чест“, се оказват акценти според агиографската логика и доизграждат типовото представяне на светеца.

Тук трябва да се припомни, че през XIV век аналог на св. Кирил, като съставител на азбука, се явява св. Стефан Пермски за пермския народ, чието пространно житие всъщност в голяма степен заимства от ПЖК. Агиографът на Стефан Пермски обаче не пресъздава дълбочинния пласт от ПЖК – аналогията с Енох, - или този протообраз не е разпознат, или умишлено не се следва, понеже аналогията с Енох се основава на неканоничния му образ. В *Пространното житие на Стефан Пермски* присъстват цитати от *Книга на Йов*, но протообразът на Йов не е съотнесен към родителите на Стефан Пермски пряко и липсва символиката на седмото дете, както и съотнасянето с Адамовия род, към който да се причисли светецът Стефан Пермски.

Извън познатите и следвани образци за писане на агиографски текстове проличава майсторството и дълбоките познания на агиографа на ПЖК в изграждането на образа на светеца. Именно вплитането на протообраза на Енох по начин, който да бъде разпознаваем за определена подготвена аудитория, показва уменията на житиеписеца. Протообразът на Енох намира пълното си разкриване не чрез *Библията*, а чрез неканонични книги. Това води към изграждането на образ на светец, който придобива по-широк християнски – универсален, характер и значимост! Внушението, обаче, се разбира само от аудиторията, която е подготвена да разпознае скрития протообраз за Кирил в ПЖК.

Всъщност това изложение още веднъж показва, че всяка дума в ПЖК може да се разглежда не само в буквалния и в метафоричния, но и да се търси символичния смисъл и генезиса на скрития или явен протообраз, заложен в текста. Познаването на генеалогията на топосите и на протообразите от друга страна гарантира правилното и пълноценно „разчитане“ на вложения смисъл в текста.

БЕЛЕЖКИ

[1] Библиографията е огромна и не е възможно да бъде изброена коректно в обема на статията. Едни от последните изследвания са: **Vavřínek, Vl.** *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*. Višehrad, 2013; **Дидди, К**. По следам глаголических протографов Паннонских легенд (Методологические заметки и критике вариантов). – In: *Πολυιστωρ. Scripta slavica. Mario Capaldo dicata*. Москва-Рим, 2015, 82-97.

[2] Основанията за подобен подход са мотивирани по безспорен начин от Рикардо Пикио – **Пикио, Р**. *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. София, 1993, 385-390. Това той прави в глава от книгата си, наречена „Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство“.

[3] Този аспект в представянето на Кирил в ПЖК е защитен подобаващо от Рикардо Пикио с посочването на библейските цитати и реминисценции и произтичащата от тях символика на базата на уводните части както в ПЖК, така и в *Пространното житие на Методий*. – **Пикио, Р**. *Православното славянство и старобългарската културна традиция*, с. 398 и сл.

[4] **Петканова, Д**. *Средновековната литературна символика*. София, 2000, 74.

[5] Цитатите от ПЖК навсякъде в статията са по изданието в **Климент Охридски**. *Събрани съчинения*. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. София, 1973.

[6] Ето как присъства протообразът на Йов в *Похвално слово за Кирил и Методий*: л. 110, по Успенски препис: „**Бѣ же въ Селоуньстѣмь градѣ моужь етерь, именемь Львъ, чл҃вкъ непорочьнъ, истиньнъ и бо҃уьтьць, огрѣбаıа с ѿ вьскоıа ꙁлобы и исплъніа вьс ꙁаповѣди бж҃иıаь ıакоже Иωвъ. Живъıи же въ кротости и говѣнии, седмеродн҃ъ обрѣте с, ıакоже Иωвъ, ω немьже и пр҃ркъ гл҃еть: Блж҃нъ моужь, боıаи с бг҃а, въ ꙁаповѣдьхъ юго въсхощеть ꙁѣло. ...** “ (по Пс. 111:1-3), публикуван в **Климент Охридски**. *Събрани съчинения*. Т. 1. София, 1970, 468-475. В *Похвално слово за Кирил* този протообраз липсва. И в двете похвални слова обаче доминантите, около които се изгражда типологията на Кирил, както и в ПЖК, са апостолството и премъдростта, чиято проява в частност е и създаването на славянската азбука. Със същите смислови акценти се характеризира и съдържанието на *Службата за Кирил*, където обаче доминира образът на премъдростта чрез ключовите думи „учение“, „слово“, „книги“, „разум“... Виж текста на *Службата* по последното издание в: **Крысько, Б**. Служба Кириллу Философу по Синайскому списку. – In: *Πολυιστωρ. Scripta slavica. Mario Capaldo dicata*, с. 148-160.

[7] Според Загребския (Владиславов) препис от 1469 г. - **Климент Охридски**. *Събрани съчинения*. Т. 3. София, 1973, 89.

[8] Според определението на Рикардо Пикио. – **Пикио, Р**. *Православното славянство и старобългарската културна традиция,* с. 390.

[9] Виж. *Стара българска литература*. Т. 2. Ораторска проза. София, 1982, 384.

[10] Превръщането на протообраза на Йов в прототип в старобългарската агиография е отразено например в увода на *Пространното житие на Методий* (с. 69), където присъства и Енох по следния начин: **Єнохъ же потомь, оугожь бо҃у, прѣставленъ бъı** като част от библейска отпратка към Бит. 5:24 (по Успенски препис, л. 103, по изданието му в **Климент Охридски**. *Събрани съчинения*. Т. 3.). Протообразът на Йов се открива още в *Житие с малка похвала на Иван Рилски* от Димитър Кантакузин (с. 164), *Пространно житие на Стефан Дечански* от Григорий Цамблак (с. 229, 230, 243...), *Мъчение на Никола Нови Софийски* от Матей Граматик (с. 324 ...), *Мъчение на Юлиания (с. 419)*, *Пространно житие на Теодосий Търновски* от патриарх Калист (с. 445). Посочените страници в скобите са по изданието на текстовете в: *Стара българска литература*. Т. 4. Агиографска проза. София, 1986.

[11] Виж коментара към текста на ПЖК: **Климент Охридски**. Т. 3., с. 144, бел. 9.

[12] Словото има според Мария Спасова: „архаичен глаголически превод, запазен в кирилски препис“ - по руски ръкопис Q.п.I.16, РНБ, XI век. Виж: **Спасова, М.** *16 слова на св. Григорий Богослов*. Фототипно издание на ръкопис НБКМ 674. София, 2014, 12-13.

[13] **Спасова, М.** *16 слова на св. Григорий Богослов*, с. 108.

[14] По *1 Цар*. 2:5 – „... дори безплодната ражда седем пъти, а многодетната изнемощява.“

[15] По *Битие* 5:24 – „И ходи Енох по Бога, и изчезна, понеже Бог го взе “.

[16] http://predanie.ru/iustin-filosof-muchenik/book/67694-iustin-filosof-tvoreniya/

[17] Подходящ агиографски аналог в случая се явява единствено *Житието на св. Вулфила*. Основание за привличането на този текст се открива в общите черти между Св. Кирил и Св. Вулфила: те са създатели на азбуки, превеждат с тях библейски текстове, които им служат при покръстителната, проповедническата и просветителната дейност. Друг такъв аналог на дейността на св. Кирил в християнската история на Европа не е известен, но за съжаление, *Житието на Св. Вулфила* не е достигнало до нас в цялостен вид (по-подробно за Св. Вулфила виж: **Милев, Р.** “Вулфила – апостолът на готите” – между фактите и легендите. - www.nbu.bg/PUBLIK/IMAGES/File).

[18] “Книгата на Енох” е достигнала до нас в два варианта – етиопски и славянски. Етиопската версия има пет части или книги: *Книга на Стражите*, *Книгата на притчите*, *Книга за небесните светила*, *Книга на сънищата*, *Послание на Енох*. Виж по-подробно: **Навтанович, Л**. Лингвотекстологический анализ древнеславянского перевода Книги Еноха. Автореферат. 2000, Санкт-Петербург. -

http://www.dissercat.com/content/lingvotekstologicheskii-analiz-drevneslavyanskogo-perevoda-knigienokha.

[19] Има се предвид превода на български език от оригиналната версия на *Книгата на Енох* по изданието на **Dillman, A.** *Das Buch, Henoch ubersetzt und erklart*. Leipzig, 1853. - http://books.ekipirane.com/. Виж също и руския превод: http://www.thirdmill.org/files/russian/upload/28634~3_21_01_4-11-17_PM~1 (1_Enoch_or_Ethiopic_Enoch).htm. Виж също и **Христова, Б.** (превод, предговор и бележки) *Книга на Енох. Етиопска версия. Славянска (Българска) версия*. София, 2008; **Sedyankov, Y.** - *КНИГА НА ЕНОХ. ЕТИОПСКА И СЛАВЯНСКА ВЕРСИЯ*. - https://www.academia.edu/11325945/. От старите изследвания особено ценно е това на **Смирнов, А.** прот. *Книга Еноха* (историко-критическо изследование). Казань, 1888. - http://khazarzar.skeptik.net/books/hanokh/asmirnov.htm.

[20] Цитирано по **Соколов, М. И.** Славянская Книга Еноха Праведнаго. Тексты, латинский перевод и изследование. – *Материалы и заметки по старинной Славянской литературе*. Вып. третий, VII. Москва, 1910, с. 33.

[21] Цитирано по препис в ръкопис на Московската духовна академия, № 19 от XV век (Москва – ГБЛ, ф. 173), л. 365. – **Климент Охридски**. *Събрани съчинения*. Т. 3. София, 1973, 35. Виж там и заглавията на останалите пълни преписи на ПЖК, които засвидетелстват същите определения за св. Кирил.

[22] http://books.ekipirane.com/. Преводът на новобългарски език тук е по изданието на **Dillman, A.** *Das Buch, Henoch ubersetzt und erklart*. Leipzig, 1853. - В изданието текстът на *Кинга на Енох* е според етиопската версия по седем ръкописа.

[23] **Соколов, М. И.** Славянская Книга Еноха Праведнаго, с.17.

[24] Цитира се според пълната славянска редакция по Белградския български препис, публикуван в: **Соколов, М. И.** Славянская Книга Еноха Праведнаго, 22-37. Виж също и превода на новобългарски език: *Стара българска литература*. Т. 1. Апокрифи. София, 1982, 59-60.

[25] Етиопската версия е писана на арамейски език, пази древния първообраз и е по-богата на данни.

[26] В своя статия Д. Атанасова отбелязва, че „Текла още в Ранното средновековие се превръща в модел на женска святост, който по популярност си съперничи дори с този на Дева Мария“, което е показателно предвид първоначалните известия за св. Текла единствено от текст, смятан за апокрифен. *Житие за св. Текла* пиши епископът на Селевкия Исаврийска - Василий през V век, съществува още и Метафрастово житие, както и две редакции на *Проложното житие на св. Текла*, познати в славянски превод. Има данни за превод от X век на старобългарски език на текстове, обслужващи култа за св. Текла. По въпроса по-подробно виж: ***Атанасова Д.*** Св. Текла във и през огледалото на апостол Павел. – *Старобългарска литература*, 33-34, 2005, 263-274.

[27] **Ткаченко, А. А., Е. А. Агеева.** Енох. **-** ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. - HTTP://WWW.PRAVENC.RU/TEXT/189985.HTML. - „В частности, Книга Юбилеев, составленная между 168 и 150 гг. до Р. Х., считается одним из первых свидетельств использования писаний Е. (= Енох) при интерпретации Пятикнижия (ср., однако, т. зр. Ж. ван Рюйтена, к-рый отвергает теорию ее лит. зависимости от 1-й Книги Еноха на основании анализа лексики и синтаксиса: **Ruiten J. T. A. G. M., van.** Primaeval History Interpreted: The Rewriting of Genesis 1-11 in the Book of Jubilees. Leiden; Boston, 2000). Речь идет о разделах Юб 4. 15-26; 5. 1-12; 7. 20-39; 8. 1-4; 10. 1-17, где Енох по сути сопоставляется с прор. Моисеем, выступая его предшественником“.

[28] *Книга на Юбилеите* (= Книга Юбилеев. Вот слова деления дней по закону и свидетельству, по событиям годов, по их седминам, по их юбилеям, на все годы мира, согласно с тем, что говорил Он с Моисеем на горе Синай.) - Според данните от Електронната еврейска енциклопедия (Электронная еврейская энциклопедия, КЕЭ, том 10, кол. 787–788 - http://www.eleven.co.il/article/15146): *Книгата на юбилеите* е псевдоепиграфско съчинение, което съдържа откровението на „ангела на божественото присъствие“ към Моисей по време на второто му пребиваване на Синай. Пълното название на *Книгата* е било съкратено до *Книга на юбилеите*. Съчинението е известно също и под названието *Малък изход*, *Завет на Моисей* и *Откровение на Моисей*. Книгата е била написана на иврит, но до нас са стигнали версии на латински, етиопски, представляващи преводи от гръцката *Септуагинта*. Няколко фрагмента от нея на иврит са били намерени сред ръкописите в пещерите на Кумран. Книгата е написана във форма на монолог от името на „ангела на божественото присъствие“. Съдържанието преразказва *Библията*, с точна датировка на събитията, която се основава на изчисления според съботите и юбилейните години. В част от текста авторът точно следва *Библията*, но често има изменения спрямо библейското повествование – добавя се или се изключва материал; има различни от библията събития, назовават се имената на съпругите на библейските персонажи и др. В *Книгата на юбилеите* пише, че преди да се дадат Десетте божи заповеди на хората, те били записани на „скрижалите на небето“. Някои от заповедите били изпълнявани от патриарсите, а част от заповедите като например: спазването на съботата, празнуването на Шабуот и извършването на обрезанието, били задължителни и за ангелите. Дадените в *Книгата на юбилеите* аргументации на заповедите често се отличават от

библейските. *Книгата на юбилеите* утвърждава, че светът се управлява както от добрите, така и от злите ангели, и войната между силите на доброто и злото ще продължи до деня на съда. (превод – мой – Г.С.).

[29] По подробно виж: **Ткаченко А. А., Е. А. Агеева.** Енох. - ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. - HTTP://WWW.PRAVENC.RU/TEXT/189985.HTML

[30] **Ткаченко А. А., Е. А. Агеева.** Енох. - ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. - HTTP://WWW.PRAVENC.RU/TEXT/189985.HTML

[31] **Вавржинек, Вл.** Культурные и церковнополитические предпосылки возникновения славянской литургии. – В: *Кирило-Методиевски студии*, кн. 4, 1987, 130-137; **Стоянова, Г.** Славянската азбука в агиографски текстове от IX-XII век. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 9. Шумен, 2006, 191-200 и цитираната там литература.

[32] Описвайки началната степен на образованието през Късната античност Герасим Петрински пише: „Обучението е започвало с усвояване на буквите (στοιχεῖα – срв. нгр. στοιχειώδης εκπαίδευση) и с дълго и мъчително четене на огромни серии от срички. Както през Елинистическата епоха, така и във Византия буквите са обградени от сакралност и страхопочитание. Смисълът на старогръцката дума στοιχεῖον е не само *писмен знак*, но и *природен елемент*, *божество*. Във вече християнска среда, където στοιχεῖα означава *зли духове* (срв. нгр. στοιχειό), за изучаваните в началното училище букви започва да се употребява изразът ἱερὰ γράμματα (*свещени букви*), което напомня свещения текст, който е написан на тях – Библията." – **Петрински, Г.** *Късноантична и византийска канонична реторика*. София, 2014, 85. Виж цитираната там литература, според която творецът на азбука се приближава по творческите си умения до Твореца/Създателя на света, поради възприемането на буквите като символи на природни елементи... В случая за създаването на славянската азбука няма да се коментират политическите причини за негативизма към нейното съществуване, защото това вече е направено и защото те излизат извън тясната агиографската логика за представянето на светеца.

[33] По въпроса виж: **Вавржинек, Вл.** Культурные и церковнополитические предпосылки возникновения славянской литургии. – В: *Кирило-Методиевски студии*, кн. 4, 1987, 130-137.

[34] Този аспект от образа на Кирил в ПЖК по-подробно е разгледан в: **Стоянова, Г.** Славянската азбука в агиографски текстове от IX-XII век, с. 191-200.

[35] За възможните причини, поради които *Книгите на Енох* са отречени, свидетелства блж. Августин – който говори за апокрифния характер на Еноховите писания и за това, че те не са приети в канона, защото: «Если писания их не получили авторитета ни у иудеев, ни у нас, причиной тому служит крайняя древность, вследствие которой считали нужным относиться к ним с недоверием, чтобы не принять ложного за истинное». - **Ткаченко А. А., Е. А. Агеева.** Енох. - ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. - HTTP://WWW.PRAVENC.RU/TEXT/189985.HTML.

[36] **... Ꙗ слѡвеньскыи книгы, единъ ст҃ыи Кѡнстантинь, нарицаемыи Кѵрилъ, писмена сътворилъ и прѣложи въ малѣхъ лѣтѣⷯ. а ѡни мнѡѕи, мнѡгыми лѣты .з҃ хъ писмена оустрои. а, о҃, те прѣлѡженїемь. тѣм же словенскаа писмена ст҃ѣиш сѫⷮ, ст҃ъ бо мꙋжь сътворилъ ꙗ есть. а греческа, еллини поганїи...** по Московски препис от XV век, л. 382об. (РГБ ф. 173.I, № 145) - http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=145&pagefile=145-0382.

HIDDEN PROTOTYPE OF ST. CYRIL IN *THE CYRIL'S LIFE*

Greta Stoyanova

Absract

The article offers a different interpretation of a moment of *The Cyril's Life* - presentation of Cyril as seventh in the order child in the family. Commented to the question of biblical prototype of the seventh kinship text: **Бѣше же бл҃говѣрьнь и съхранꙗе въсе ꙁаповѣди б҃жїе истинно, ꙗкоже иногда Їѡвь. и роди седмь отроучищь, ѿ нихже бѣше младѣишїи седмыи Кѡнстантїнь фїлософь, наставникь и оучитель нашь.** In the quoted text to the family of Cyril

intertwine two prototypes - the righteous Job, who was referred to the father of Cyril, and another prototype, which obviously referred to the saint himself Cyril, but who remains unnamed open and indicated euphemistically by his feature - the seventh in order of birth.

The symbolic understanding of Kiril's pedigree in *The Cyril's Life* can connect the Bible with the seventh race after Adam – i. e. with Enoch!

МЕТОДИЙ И СИРМИУМ

Камен Станев

Един от най-сложните въпроси в кирилометодиевистиката е проблемът с епископската катедра на Методий, и съответно неговият диоцез. Причината за това са твърде оскъдните извори[1]. В тях като негов диоцез са посочени Панония и Моравия, без да се конкретизира седалището. То се споменава само във Второ житие на Наум – *в Панония, в град Морава*[2], един твърде късен извор, чийто най-ранно запазен препис е от XVI в.[3] Такъв град обаче не е засвидетелстван в нито един друг извор, свързан с Панония, и очевидно става въпрос за грешка[4]. За локализацията на епископското седалище на св. Методий се използват и сведенията в редица ранни извори, в които се казва, че е наследил епископския трон на апостол Андроник. За него се приема, че е бил първият епископ на Сирмиум, столицата на римската провинция Панония. Именно тези сведения са причината в историографията сериозно да е застъпена тезата, че папа Адриан II е ръкоположил Методий за архиепископ на Сирмиум. Пряко свързан с проблема за епископската катедра на Методий е и въпросът за локализацията на Великоморавия, а обвързването на диоцеза му със Сирмиум се използва като един от основните аргументи за нейната южна локализация.

Тезата за южната локализация на Великоморавия и съответно диоцеза на Методий се появява още с възникването на интерес към проблема в края на XVIII в. и е популярна в първата половина на XIX в.[5], въпреки че още тогава е била оспорена[6]. През 40-те години на XIX в. са открити и публикувани най-важните извори, свързани с Кирил и Методий – техните Пространни жития[7] и Пространното житие на Климент Охридски[8]. В тези най-стари и подробни славянски извори[9] ясно се прави разлика между Блатненското княжество (намиращо се около езерото Балатон, т.е. в пределите на старата римска провинция Панония) и Великоморавия, като за последната изрично се казва, че била северно от р. Дунав. По-точно, северно от Дунав е бил нейният политически център и мястото, където е бил погребан Методий. Откриването на тези извори съвсем логично довежда до затихване на споровете около локализацията на Великоморавия в продължение на повече от век, и доколкото въобще се повдига въпросът за южната локализация, то това е единствено в сферата на маргиналното научно пространство[10].

През 1967 г. Имре Боба публикува статия, в която възражда идеята за южната локализация на Великоморавия. Всъщност, статията е посветена на Методий, за когото той приема, че реално е пребивавал в Сирмиум[11]. Четири години по-късно издава и книга, в която прави опит на базата на ново четене на изворите и данни от различно естество да докаже, че Великоморавия е била в района на Сирмиум, който е бил наричан град Морава[12]. През следващите години Боба многократно се връща към този проблем, вкл. и за присъствието на Методий в Сирмиум, като се опитва по различни начини да разшири аргументацията си[13]. Така например той идентифицира гроба на Методий и съответно неговата катедрала[14], и въпреки че проучвателят на църквата В. Попович категорично заявява, че църквата е построена в края на X – първата четвърт на XI в. (безспорно доказателство за което е открита монета на император Василий II), а гробът е от XI в. (безспорно датиран с открития в него кръст)[15], Боба не само не преосмисля твърдението си, но продължава да го повтаря[16].

Въпреки че тезите на Боба влизат в пълно противоречие с писмените извори, включително и Второто житие на Наум, което той ползва като основен аргумент[17], и археологически данни, те намират изключително широк отзук, например Ch. Bowlus[18], P. Püspöki Nagy, E. Bogyay, G. Stadtmüller, K. Bosl, K. Könyvkiadó, G. Kristó[19], Is. Petrovics[20], Otto Kronsteiner, H. Schelesniker, J. Schütz[21], C. Hannick, S. Bonazza[22], P. Zelić-Bučam[23], Г. Хабургаев[24], О. Трубачов[25], T. Vedriš[26], П. Юхас[27] и др. Освен преки последователи, Боба има и такива, които като цяло приемат южната локализация, но поставят ядрото ѝ на друго място, като Тору Сенга[28] и М. Егерс[29]. Макар и не много, в България също има последователи на тезите на И. Боба като П. Коледаров[30], Ив. Добрев[31], Тр. Кръстанов[32], Св. Диамандиев[33] и Р. Станков[34].

Тъй като тезите на Боба и последователите му са многократно критикувани от различна гледна точка, например Фр. Хейл[35], H. Birnbaum[36], J. Schaeken[37], J. Mladjov[38], H. Gračanin[39], В. Штјепанек[40], M. Betti[41], N. Lemajić[42], а в България от М. Младенова[43], тук ще се спра само на фундаменталния проблем, а именно – под чия власт е бил Сирмиум и районът му по времето на Методий.

През II – VI в. Сирмиум е важен римски град, столица на провинция Панония[44], а от IV в. и на диоцез Илирик. Тъй като е разположен на границата с варварския свят, тук били концентрирани големи войскови отряди, от средата на които били издигнати редица императори. Концентрирането на войски довело и до ранното разпространение на християнството, в резултат на което Сирмиум е свързан с редица раннохристиянски светци[45]. Но близостта до варварския свят е и причината градът в Късната античност да е често превземан от варварите – хуни, остготи и гепиди. В края на VI в. Сирмиум бил превзет от аварите и останал под тяхна власт до началото на IX в. Това поставило и край на градския живот.

В края на VIII в. аварите били разгромени от франките, от което се възползвали славяните[46], които заедно с отделни германски групи започнали да се заселват в бившите територии на кагана[47]. От разгрома на аварите се възползвал и канът сюбиги Крум, който овладял източните части на каганата[48]. Така за много кратко време политическата и етническа картина в района на Средния Дунав радикално се променила. За момента не е ясно докъде точно на изток се е простирала властта на франките, но скоро между тях и новите им съседи – българите, възникнал проблем. Той бил породен от тимочаните, които през 818 г., след като въстанали срещу българите, се придвижили на запад към владяната от франките територия[49]. В случая не е важно какво е породило напрежението между българи и тимочани, а самият факт, показващ, че районът вече влизал в обсега на българските интереси, които се сблъсквали с тези на франките. Пет години по-късно, през 824 г., при франкския император дошли пратеници на кана сюбиги Омуртаг, *под предлог уж да сключи мир*[50]. Както изрично казва Айнхард, това е първият път, когато българи и франки влезнали в преговори. По същото време дошли и абодритите, които искали помощ срещу българите. Абодритите обитавали района между долното течение на Тиса и Дунав, което показва, че тази територия все още не е била завладяна от българите, но е сериозно заплашена от тяхната експанзия. Император Людовик не дал отговор на искането на българите за определяне на границата и затова през 826 г. пристигнало второ българско пратеничество със същото искане, но франките отново не обърнали внимание[51]. Тъй като франките упорито отказвали преговорите, през 827 г. българите *изпратили войски на лодки по река Драва, разорили с огън и меч славяните, които живеели в Панония, изгонили техните князе и им назначили български управители*[52]. Сведението е изключително важно, тъй като показва, че това е моментът, в който българите завладели и Сирмиум. Той е на северния бряг на р. Сава, само на 30 км по права линия от участъка на Дунав, по който са минали българите на път за Драва, а единствената природна преграда между тях е неголемият планински масив Фружка гора, който лесно може да се заобиколи. Изрично трябва да се отбележи, че в изворите, които са франкски, няма данни за някакви контрадействия от страна на славяните или франките нито по време на похода, нито след това. През следващата 828 г. българите нападнали и опустошили Горна Панония[53]. Горна Панония, ако следваме класическото деление от римския период, са земите западно от линията, очертана от големия завой на р. Дунав при Будапеща и източния край на езерото Балатон и нейното продължение в югозападна посока, като обхваща и средното течение на р. Сава. В извора не се съдържат повече подробности, дори не е посочено дали цяла Горна Панония е била опустошена, или само част от нея. За разлика от предната кампания (тази през 827 г.) сега българите само са опустошили областта, без да поставят свои управители тук, като причината за това съвсем не било противодействието на франките. Напротив, отговарящият за района дук Балдерих бил разжалван заради бездействието си. Очевидно, тази българска кампания в Горна Панония целяла именно това – опустошаване на областта, а не налагане на българската власт. Във Фулденските анали за 828 г. се казва, че *... младият Людовик бил пратен срещу българите*[54], но не се съобщава за някакви последвали успехи. През следващата 829 г. имало още една българска акция по Драва: *Българите, идвайки на лодки по река Драва, опожарили някои наши селища, разположени край реката.*[55] За съжаление, не са посочени данни докъде точно проникнали българите (реката е дълга над 700 км), но отново не се споменава и за някакво противодействие от страна на франките. С това данните за българо-франкския конфликт в Панония се изчерпват. Липсата на повече сведения показва, че франките се примирили със загубата на земите по долните течения на Драва и Сава.

Най-вероятно във връзка с кампаниите от 827 и 828 г. е и една много интересна находка – пръстенът от Брестовац, дн. Хърватско[56]. Това място се намира по течението на р. Сава (по-точно, на 20 км северно от нея) и на 166 км северозападно от Сирмиум, като попада в най-югозападната част на Долна Панония. Този пръстен е с изображение на IYI – българският владетелски символ[57]. До момента от български земи са извести още два такива пръстена, като този от с. Мировци (Шуменско) е пълен паралел, включително и като оформяне на изображението[58]. Този пръстен е бил носен от човек, принадлежащ към управляващия елит в България. Не може да се каже при какви обстоятелства се е отзовал в Брестовац (най-вероятно е попаднал сред хърватите като плячка).

Следващият извор, който дава сведения за интересуващата ни област и вече конкретно е от времето, когато Методий е бил архиепископ на Панония, е едно писмо на папа Йоан VIII до княз Борис от 16.06.878 г. В него се коментира и епископът на Белград – Сергей, който бил назначен от българския архиепископ Георги[59]. Това сведение ясно показва, че районът на Белград през 878 г. е бил български, а Белград е само на 70 км от Сирмиум и единственото природно препятствие между тях е р. Сава. Само няколко години по-късно, през 886 г., Белград отново се появява в изворите, като крепост, владяна от българите[60].

Разбира се, фактът, че Белград през 878 и 886 г. е бил български, не означава автоматично, че и близко разположеният Сирмиум е бил под българска власт, но както се каза, българската власт там била наложена през 20-те години на IX в. и няма данни в един по-късен момент българите да са изгубили контрола си върху него. През 892 г. българската власт в района на долното течение на р. Сава отново е изрично спомената. Тогава немският крал пратил пратеничество до българите. Тъй като целта е била съюз срещу великоморавците, с които в това време немците били в обтегнати отношения, пратеничеството трябвало да мине не по най-прекия път, т.е. Великоморавия, а да заобиколи далеч от юг: *Пратениците, като не могли да пътуват по суша поради засадите на княз Светополк, били пренесени на кораб от княжеството на Братислав до България по река Одра до Клупа и после по Сава. Там били приети от царя с почести и след това по същия път, по който били дошли, се върнали обратно с подаръци през месец май”*[61]. Последното сведение е в географията на английския крал Алфред Велики (891 – 901): *След това, на изток от земята на Каринтия, от другата страна на Пустата е земята на българите*[62]. Каринтия е дн. Словакия и Югоизточна Австрия и е била част от Франкската империя, а след разделянето ѝ – от Източнофранкското кралство. За съжаление, няма по-точни географски маркери откъде започвала България, но пък сведението е пределно ясно – между Каринтия и България се простирала пуста територия, която между другото отлично се връзва с цитираните по-горе данни за българските походи по Драва през 828 и 829 г. и с практиката българите да създават по границите си пусти територии. Срещу тези категорични сведения биха могли да се противопоставят данните на Константин Багренородни, които на пръв поглед като че ли потвърждават тезата за южната локализация на Великоморавия. Внимателният анализ на тези данни обаче показва, че ситуацията съвсем не е такава. На първо място изрично трябва да се отбележи, че императорът историк е събирал информация от различни източници, поради което в някои случаи дадените данни са противоречиви. Така например той казва, че *по течението на реката се намира така нареченият Сирмиум, на два дена път от Белград. Оттук започва непокръстената Велика Моравия, която турките унищожили и която преди това управлявал Светополк*[63]. Това е един от най-сериозните аргументи за южната локализация на Великоморавия и обвързването ѝ със Сирмиум, но в този кратък откъс се съдържат данни, които показват, че на него не трябва да се вярва безрезервно. На първо място Константин Багренородни казва, че Сирмиум е на р. Дунав, а той всъщност е на р. Сава. И ако тази географска грешка може да бъде обяснена, то твърдението на Константин Багренородни, че Велика Моравия е била *непокръстена*, влиза в противоречие с всички останали извори, като повдига и твърде интересния въпрос как Методий може да е архиепископ на езичници? И накрая, най-важното – Сирмиум се споменава като географски маркер, спрямо който е локализирана Великоморавия. Сирмиум е даден не като град във Великоморавия, още по-малко нейна столица, а като точка, на север, от която започвала Великоморавия. Това сведение е сравнително точно, тъй като по това време Великоморавия е била завладяла Блатненското княжество, което е северното от Сирмиум. Но Константин Багренородни дава още едно сведение, което ясно показва българската власт в района, а именно сведението за българо-хърватската война по времето на княз Борис[64]. Тази война е можело да се проведе само ако българи и хървати са били съседи. Предвид географията, единственото място, където можело да граничат, е именно районът на р. Сава.

Така писмените данни ясно показват, че Сирмиум и районът му през интересуващия ни период е бил под българска власт, и по-точно погранична област на българската държава. Следователно няма как тук да е пребивавал Методий в качеството си на панонски, а впоследствие и на моравски архиепископ. В стремежа си да аргументира тезата си И. Боба се опитва да привлече и археологически данни, но именно те категорично показват, че тезата му е напълно погрешна. Ако приемем, че тук е бил центърът на Великоморавия, и съответно седалището на Методий, би трябвало да се открият следи от активно обитаване. Писмените данни ясно показват, че по това време Великоморавия е притежавала значителен демографски потенциал, който ѝ позволил не само да развива агресивна политика към околните славянски племена, но и да се противопоставя на двете супер сили в района – франките и българите. Това означава, че трябва да се откриват следи от това многобройно население – множество селища, крепости и некрополи. Също би трябвало да се откриват и следи от великоморавския политически и духовен елит, а предвид десетилетните тесни контакти с франките (мирни и враждебни) би трябвало да се откриват и предмети с франкски произход. Сирмиум се проучва от десетилетия, а материалите са публикувани. Археологическите данни ясно показват, че по това време е представлявал най-обикновено село, сгушено сред високо запазените антични сгради. Няма никакви данни, които да покажат не само наличието на административен център – светски или духовен, но дори и на каквато и да е по-значителна селищна единица. Много показателни са откритите тук монети[65]. Последните късноантични монети са на Юстин II (567 – 578): 30 броя бронзови, след което има прекъсване от два и половина века, което е и логично предвид превземането на града от аварите. През втората четвърт на IX в. отново започнали да постъпват и съответно да се отлагат в пластовете. До момента са открити следните монети: Теофил (828 – 842)[66], Лъв VI (886 – 912) – 1 бронзова, Константин VII и Роман II, отсечена между 945 и 959 г. – 1 бронзова, анонимни фолиси клас A_2 (отсечени по времето на Василий II) – 26 броя[67]. Те показват картина, идентична с останалите български дълбоко провинциални селища, където монети от IX – X в. се срещат инцидентно, като най-често срещаните са именно фолисите (бронзови монети) на Лъв VI[68]. Огромният брой монети на Василий II (анонимните фолиси клас A_2) е обичайно явление в крепостите в българските земи и се обяснява с настаняването на византийски гарнизони в тях след превземането им.

Съгласно И. Боба центърът на активно обитаваната територия по това време е бил не точно Сирмиум, а територията южно от р. Сава. Тук той идентифицира и епископската катедрала на Методий, както и самия му гроб. Както се каза обаче, църквата е от края на X – началото на XI в., а гробът дори по-късен. Около църквата са разположени и средновековно селище и некропол. Те са проучени в значителна степен и данните показват, че са от втората половина на X в. насетне[69].

Археологическите данни показват, че през IX в. върху самия Сирмиум е съществувало незначително село. То нараснало до по-значима селищна единица едва през втората половина на X в., като се прехвърлило на южния бряг. Не е по-различна картината и в околността. Тук до момента са регистрирани само три обекта от интересуващия ни период – некропол при с. Звечка[70] и по едно селище при Уб[71] и Земун – селище[72]. Това показва, че през IX в. районът е бил изключително рядко населен, нещо, което изрично се казва и в цитираната по-горе география на Алфред Велики.

В Сирмиум и неговата околност не е открит нито един предмет – монета, оръжие, накит и т.н. от франкски произход[73]. Това е изключително важен факт, който не само потвърждава тезата, че Великоморавия не е била тук, но въобще поставя под въпрос доколко е била реална властта на франките от края на VIII до края на 20-те г. на IX в. Липсата на предмети с франкски произход категорично отхвърля хипотезата за възстановяването на франкската власт или поне влияние в един по-късен момент[74].

За сравнение, в дн. Западна Словакия и Източна Чехия, т.е. там, където традиционно се локализира Великоморавия, до момента освен множеството селища са открити и 21 крепости от този период[75], като в организацията на пространството в тези центрове се наблюдава каролингско влияние[76]. В тези центрове са открити множество находки, които показват съществуването на могъща аристокрация, а фактът, че в некрополите сравнително често се среща оръжие – мечове, брадви, копия, шпори и колани, показват едно силно милитаризирано общество[77]. Трябва да се отбележи, че една значителна част от откритите в дн. Чехия и Словакия мечове са с франкски произход, докато в района на Сирмиум не е известен нито един такъв[78]. Аналогична е картината и с каролингските монети. За съжаление, не могат да се приведат обобщени данни за Чехия и Словакия, но за Хърватско данните са много показателни – до момента на различни места са открити 11 сребърни франкски монети от IX в.[79], докато от района Сирмиум не е известна нито една.

За традиционната локализация на Великоморавия, и в частност на диоцеза на Методий свидетелстват не само славянските и франкски материали, но и византийските, които в по-голяма или по-малка степен могат да се свържат с Великоморавската мисия на Кирил и Методий и по-късните контакти с Византия. Такива са например някои византийски ювелирни традиции[80], оловен нагръден кръст с гръцки надпис, открит в Ухерско Храдище[81], някои стъклени предмети, използвани във византийската литургия[82], и др. Най-много стъклени предмети, както и прозоречно стъкло, са открити в дървения дворец в Ухерско Храдище, което дава основание на някои изследователи да повдигнат въпроса дали именно тук не е бил дворецът на Методий[83].

За разлика от алтернативните хипотези, които пряко обвързват Методий със Сирмиум, при традиционната се приема, че е бил ръкоположен само формално за епископ на Сирмиум, тъй като по това време градът е бил български. По този начин папа Адриан II демонстрирал своите права върху Илирик[84] в контекста на борбата между Рим и Константинопол за духовна власт в този район. Тази теза изглежда сериозно аргументирана на базата на изворите, в които се казва, че Методий е наследил трона на апостол Андроник, както и на цялостната политическа картина в района. При един критичен анализ обаче веднага се виждат редица детайли, които поставят под съмнение тази концепция.

Както е добре известно, до 733 г. Илирик е спадал към Римската църква и през тази година император Лъв III го прехвърлил към Константинополската патриаршия. Това, естествено, било оспорено от западното духовенство, още повече, че деянието е било извършено от император иконоборец, т.е. еретик. Така на пръв поглед изглежда, че е съвсем логично при първа възможност папата да предяви своите претенции към Илирик, и съответно Сирмиум. Всъщност, още през 535 г. Юстиниан I отнел значителни части от диоцез Илирик, включително и района на Сирмиум, и ги включил в състава на новосъздадената архиепископия Юстиниана Прима[85], т.е. проблемът с духовната власт в тези земи е бил решен преди повече от три века, и то не от иконоборец, а от един от най-уважаваните императори.

В нито един от изворите, свързани с Методий, не се споменава Сирмиум[86]. Връзката между него и този толкова значим античен град се прави на базата на споменаването, че Методий е наследник на трона на апостол Андроник, за когото се приема, че е бил първият епископ на Сирмиум. При прегледа на синхронните и близковременни извори се вижда, че тази теза има съществени слаби страни.

Най-ценните извори, свързани с диоцеза на Методий, са писмата на папа Йоан VIII, които не само са синхронни, но и са създадени от институцията, ръкоположила Методий, и на която през цялото време е бил подчинен. В тях титлата на Методий е archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae и archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis[87], и веднага възниква въпросът защо не е и archiepiscopus Sirmensis[88]. Но в тях отсъства не само Сирмиум, но и Илирик. Този факт вече поставя под дълбоко съмнение тезата, че папата е ръкоположил формално Методий за епископ на Сирмиум, и така заявил своите претенции към Илирик. Всъщност фактът, че една значителна част от късноантичния диоцез Илирик, вкл. и Сирмиум, по това време била под българска власт, означава, че с едно такова действие папатството грубо би нарушило международния авторитет на България и би демонстрирало незачитане на българската власт в тези земи. То, без съмнение, би предизвикало грандиозен дипломатически скандал, и то във времето, когато надеждите България да се върне в лоното на римската църква съвсем не са били умрели[89]. Папата назначил Методий за епископ на Панония, но на тази част от нея, която през 869 г. е била под властта Блатненското княжество, което малко по-късно било завладяно от Великоморавия.

Много по-интересна е ситуацията с твърдението, че Методий е бил наследник на трона на апостол Андроник. За апостол Андроник се приема, че разпространявал християнството в Илирик и бил първият епископ на Сирмиум. Оттук се прави съвсем логичният извод, че и Методий, макар и формално, е бил епископ на Сирмиум. Интересна подробност е, че връзката на Методий с апостол Андроник се прави само в славянските извори. Това е изключително важен факт, още повече, че част от писмата на папата са целели да докажат правотата на Методий да е архиепископ в диоцез Панония. Защо папата нито веднъж не е използвал апостол Андроник като аргумент? Защо дори въобще не го споменава? Отговорът на този въпрос е, че обвързването на Методий с апостол Андроник не е продукт на папската политика, а е следствие от развитието на култа към Методий в България, тъй като се среща само в извори, създадени тук след 886 г., и съответно произлизащите от тях по-късни извори. Всички тези извори са създадени именно с цел да обслужват този култ и следователно информацията в тях трябва да се ползва предпазливо, тъй като е силно идеологически обременена. На този факт е обърнато много сериозно внимание в новоизлязлата монография на М. Бети[90]. Следователно сведенията, че Методий бил наследник на трона на апостол Андроник, отразяват възникването и развитието на култа към самия Методий, а не реалностите в Панония и Великоморавия в периода 870 – 885 г.

Ситуацията с трона на ап. Андроник, чийто наследник съгласно славянските извори е бил Методий, съвсем се изяснява, като се видят данните за самия Андроник. Единственото сведение в него е в Послание на апостол Павел до римляните (16.7) – *Поздравете Андроника и Юния, мои сродници и съзатворници, които са чутовни между апостолите и които още преди мене повярваха в Христа.* От това сведение единственото, което научаваме, е, че е бил роднина на ап. Павел и по това време е пребивавал в Рим или някъде в околностите му. С това данните за живота му се изчерпват. В религиозната литература ап. Андроник отново се появява чак през XIV в., където на едно място е посочен като апостол на Испания, а на друго – на Панония[91]. Би могло да се предположи, че е имало недостигнали до нас извори за дейността му в Сирмиум, но за този град има предостатъчно писмени извори за I – VI в., включително и такива, свързани с християнството в града, и в нито един от тях не се споменава Андроник[92]. Това означава, че обвързването му със Сирмиум, и дори с Панония не е плод на античната християнска традиция и за пръв път се появява именно в старобългарските извори, свързани с Методий от края на IX – началото на X в. В тях обвързването обаче е единствено с Панония, а Сирмиум въобще не се споменава. За пръв път апостол Андроник е посочен като епископ на Сирмиум чак през XVIII в. в трудовете на църковните историци Даниеле Фарлати (1699 – 1773) и Франческо Рицепути (1715 – 1819), и от тях навлиза в съвременната историография[93]. От този момент се задейства схемата: апостол Андроник – епископ на Сирмиум, Методий – наследник на трона на апостол Андроник, следователно Методий е бил епископ на Сирмиум, и тази теза се налага в историографията. Следователно не разполагаме с никакви, дори и косвени сведения, които да потвърдят тезата, че Методий е имал някакава, дори и съвсем формална връзка със Сирмиум.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мирчева, Б., С. Бърлиева.** Предварителен списък на кирило-методиевските извори – *Кирило-Методиевски студии,* 4, (1987), 486–515. **Мирчева, Б.** *Опис на преписите на славянските извори за Кирил и Методий и техните ученици*. София, 2014.

[2] **Иванова, Кл.** *Стара българска литература, т. 4, Житиеписни творби.* София, 1986, с. 82.

[3] **Мирчева, Б.** *Опис на преписите,* с. 499, сл. № 3.

[4] В някои изследвания този град се свързва с известния от XI в. град Моравск в устието на р. Морава (дн. Сърбия), но този район спада към провинция Горна Мизия и никога не е бил в Панония.

[5] **Хеил, Фр.** Великая Моравия и болгарское государство. – *Втори международен конгрес по българистика, Доклади 21. Кирило-методиевистика*, София, 1989, с. 216; **Betti, M**. *The Making of Christian Moravia (858 – 882). Papal Power and Political Reality*. Brill, 2014, 16–17.

[6] **Хеил, Фр.** *Великая Моравия,* с. 216.

[7] **Мирчева, Б.** *Опис на преписите,* 23–65.

[8] **Теофилакт Охридски.** *Житие на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски.* **Илиев, Ил.** *Св. Климент Охридски – живот и дело.* Пловдив, 2010, 199–218.

[9] Пространното житие на Климент Охридски е писано в края на XI – началото на XII в. от Теофилакт Охридски, но, безспорно, има старобългарски прототип.

[10] Такъв например е **Ценов, Г.** *Произходът на българите.* София, 1910, с. 279, 311 и 316.

[11] **Boba, I.** The Episcopaci of St. Methodius - *Slavic Review*, 26, (1967); Статията е преведена и на български – **Боба, И.** Епископството на св. Методий – *Език и литература*, 3 – 4, (1997), 4–12.

[12] **Boba, I.** *Moravia`s History reconsidered a reinterpretation of medieval sources*, Hague, 1971.

[13] **Коледаров, П.** Боба, Имре – *Кирило-Методиевска енциклопедия,* т. 4. София, 2003, 616–619. Подробна библиография също в **Schaeken, J**. Sprachwissenschaftliche Überlegungen zur geographischen Lage Altmährens - *Byzantinoslavica*, 2, (1993), 331–335.

[14] **Boba, I.** The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of St. Methodius – *Berichte über den II Internationalen Kongress für slawische Archäologie, 3*, Berlin, 1973, 393–397, български превод – **Боба, И**. Катедралната църква в Сирмиум и гробът на св. Методий – *Език и литература*, 3 – 4, (1997), 13–17.

[15] **Поповић, В.** "Методијев" гроб и епископска црква у Мачванској Митровици – *Старинар*, 24 – 25, (1975), 265–270.

[16] **Boba, I.** Katedralna crkva u Simiumu I grob sv. Metodia. – *Nova et vetera*, 2, (1977), 191–195; **Boba, I**. Novi pogled na povijest Moravie. – *Crkva u Svijetu.* Split, 1986; **Боба, И**. Епископската епархия и гробът на свети Методий – *Духовна култура*, 12, (1986), 11–18.

[17] Така например в него изрично се казва, че учениците на Методий след прогонването им от Великоморавия стигат до Дунав и *преминават реката на другия бряг и стигат Белград* – **Иванова, Кл.** *Стара българска,* с. 82.

[18] **Bowlus, Ch.** Where was Ninth-Century Moravia – *Die Slavische Sprachen*, 10, (1986), 5–36; **Bowlus, Ch.** Imre Boba`s Reconsiderations of Moravia`s Early Hystory and Arnulf of Carinthia`s Ostpolitik (887 – 892) – *Speculum*, 62, 3, (1987), 552–574; **Bowlus, C**. *Franks, Moravians and Madyars: The Struggle for the Middle Danube, 788 – 907*, Philadelphia, 1995.

[19] За тях – **Petrovics, I.** Imre Boba i pitanje Velike Moravske. – *Scrina slavonica*, 8, (2008), 568–569.

[20] **Petrovics, I.** Imre Boba i pitanje Velike Moravske, 563–575.

[21] За тях – **Schaeken, J**. Sprachwissenschaftliche Überlegungen zur geographischen Lage Altmährens. – *Byzantinoslavica*, 54, 2, (1993), 325.

[22] За тях – **Betti, M.** *The Making of Christian Moravia (858 – 882). Papal Power and Political Reality*, Brill, 2014, p. 28.

[23] Цитиран по **Gračanin, H.** *Južna Panonija u kasnojantici I ranom srednjovekovlju (od konca 4 do konca 11 stoljeća.* Zagreb, 2011, 266, бел. 53.

[24] **Хабургаев, Г.** *Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности*. Москва, 1994, 62–73.

[25] **Трубачев, О.** *Этногенез и культура древнейших славян*. Москва, 2003, 262–265.

[26] **Vedriš, T**. Gdje žive Mirmidonci? Prilog raspravi o značemju pojmova Mirmidones I Marab u zadar-

skoj legendi o prijenosu moci sv. Krševans - *Povijesni prilozi*, 41, (2011), 45–83.

[27] **Юхас, П.** Къде е била епископската епархия на свети Методий? – *Език и литература*, 52, (1997), 18–39; **Същият.** *Кирил и Методий в Българска Моравия.* София, 2000.

[28] **Senga, T.** Morávia bukása és a honfoglaló magyarok – *Századok*, 117, (1983), 307–345. Цитиран тук по **Хеил, Фр**. Великая Моравия, 216; **Штјепанек, В.** Ћирилометодијевска мисија у замци постмодернистичког дискурса – Славистика, 57, (2013), 117, и **Petrovics, I.** Imre Boba, 569.

[29] **Eggers, M.** *Das Großmährische Reich*. Цитиран тук по **Machaček, J.** Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza River? – *Early Medieval Europe*, 17.3 (2009), 96–99.

[30] **Коледаров, П.** Съдбата на северозападните български предели през IX век – *Кирило-Методиевски студии*, 4, (1987), с. 168 и 171.

[31] Цитиран по **Младенова, М.** *Кирило-Методиевата география и езиковата история.* София, 1999, с. 17.

[32] **Кръстанов, Тр.** Седалища на първите български архиепископи светци (Методий и Йоан Моравски и Климент Велички) – *Преславската книжовна школа*, 5, (2000), с. 319. За разлика от И. Боба той приема, че седалището на Методий не е бил Сирмиум, а гр. Моравск в устието на р. Морава.

[33] **Диамандиев, Св.** *Непознатите Кирил и Методий.* София, 2008, 61–63.

[34] **Станков, Р.** Судьба древнеболгарской рукописной книги в свете проблемы моравизмов – *Старобългарската ръкописна книга. Съдба и мисия. В памет на проф. Куйо М. Куев по случай 100-годишнината от рождението му.* Велико Търново, 2012, 100–106.

[35] **Хеил, Фр.** Великая Моравия, 215–224.

[36] **Birnbaum, H.** The Lococation of the Moravian State – Revisited – *Byzantinoslavica*, 54.2, (1993), 336–338.

[37] **Schaeken, J.** Sprachwissenschaftliche Überlegungen zur geographischen Lage Altmährens –*Byzantinoslavica*, 54, 2, (1993), 325–335. Последният дава подробна библиография на привържениците и критиците на Им. Боба.

[38] **Mladjov, J.** Trans-Danubian Bulgaria. Reality and Fiction – *Byzantine Studies, Etudes Byzantines,* 3, (1998), 96–108.

[39] **Gračanin, H.** Južna Panonija, 266–268.

[40] **Штјепанек, В.** Ћирилометодијевска, 113–125.

[41] **Betti, M.** *The Making,* 30–34.

[42] **Lemajić, L.** Sirmium and Cyrilomethodian Heritage – *Constantine, Sirmium and Early Christianity*. Sremska Mitrovica, 2014, 56–65.

[43] **Младенова, М.** Върху едно мнение относно местоположението на Методиевия диоцез – *Старобългарска литература*, 17, (1985), 30–38. **Младенова, М.** Пак за диоцеза на първоучителя Методий – *Език и литература*, 52, 3–4, (1997), 40–51; **Младенова, М.** *Кирило-Методиевата география и езиковата история*. София, 1999; **Младенова, М.** Преобръщане на парадигмите, или има ли мода в науката – *Старобългарска литература*, 43–44, (2010 – 2011), 16–51.

[44] Всъщност, още през II в. е разделена на две, а после и на четири провинции, като в Късната античност Сирмиум е столица на Панония Секунда. За историята на града – **Mircović, M.** Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D. – *Sirmium*, I. Beograd, 1971, 5–60.

[45] **Милин М.** Прилози познавању Хришћанства у Сирмиума. – *Старинар*, 50, (2000), 253–259; **Стојковски, Б.** Светитељи без житија. Приноси сирмијскот хагиографији – *Годишњак Филозофског факултета у Новог Саду*, 37, (2012), 401–413.

[46] **Регино.** *Хроника,* **Гюзелев, В.** *Извори за средновековната българска история (VII – XV в.) в австрийските сбирки и архиви*, т. 2. София, 2000, с. 64: *През 805 г. от Въплащение Господне предводителят на аварите Каган се яви пред императора с искането да му се даде място за обитаване в Сабария и Карантания, защото поради набезите на славяните не можеха да останат по предишните си места. Императорът го прие благосклонно, смили се над него и го подпомогна*.

[47] *Покръстване на баварци и каринтийци,* **Гюзелев, В**. *Извори*, 59–60: *Някои народи като славяните и баварците започнали да се заселват в земята, откъдето били изгонени онези хуни (т.е. аварите) и да се умножават*.

[48] *Свидас – Гръцки извори за българската история*, 5. София, 1964, с. 309. За последвалите събития в района – **Гюзелев, В.** *История на средновековна България VII – XIV в.* София, 1999, с. 126 и 150–153; **Komatina, Pr.** The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th Century – *Зборник радова Византолошког института*, 47, (2010), 55–82; **Nikolov, A.** Franks and Bulgarians during the First Half of the Ninth Century. – *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812). Farnham: Ashgate, 2016* (forthcoming).

[49] **Айнхард.** *Летописи. – Латински извори за българската история,* т. 2. София, 1960, с. 35; **Гюзелев, В.** *Извори за средновековната българска история (VII – XV в.) в австрийските сбирки и архиви*, т. 2. София, 2000, 37–38.

[50] **Айнхард.** *Летописи*, с. 36.

[51] **Айнхард.** *Летописи,* с. 37; *Фулденски анали. – Латински извори за българската история*, т. 2. София. 1960, с. 42.

[52] **Айнхард.** *Летописи,* с. 38; *Фулденски анали,*с. 42.

[53] **Айнхард.** *Летописи,* 38–39.

[54] *Фулденски анали*, с. 43.

[55] Пак там, с. 44.

[56] **Григоров, В.** *Метални накити от средновековна България (VII – XI в.).* София, 2007, с. 51.

[57] По въпроса за символиката на този знак **Станев, К.** Боспорското наследство на прабългарите. Защо Аспарух е носил това име и произход на знака IYI – *Минало,* 1, (2005), 25–34.

[58] **Григоров, В.** *Метални накити*, с. 51.

[59] **Папа Йоан VIII**, *Писма – Латински извори за българската история,* т. 2. София, 1960, 150–151.

[60] **Теофилакт Охридски.** *Житие на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски.* **Илиев, Ил.** *Св. Климент Охридски – живот и дело.* Пловдив, 2010, с. 218.

[61] *Фулденски анали,* с. 47.

[62] *Орозий във версията на англо-саксонския крал Алфред Велики (891 – 901),* **Гюзелев, В**. *България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени.* София, 2012, с. 98.

[63] **Константин Багренородни.** *За управлението на държавата. – Гръцки извори за българската история*, 5. София, 1964, 214–215.

[64] **Константин Багренородни.** *За управлението,* 207, гл. 31.

[65] **Popovič, V.** Catalogue des monnaies Byzantines du Musée de Srem. – *Sirmium VIII*. Rome – Belgrade, 1978, 185–186.

[66] **Špehar, P.** Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku – *Dani Stjepana Gunjače*, 2, (2012), 338.

[67] **Popovič, V.** Catalogue des, 185–186.

[68] По въпроса на разпространението на фолисите на Лъв VI в българска среда – **Станев, К.** Влияние на унгарските нашествия от 894 – 896 година върху миграционните процеси в българските земи – *Минало*, 4, (2008), 9–24.

[69] **Минић, Д.** Средњовековно насеље у Мачванскоj Митровици – *Sirmium*, 11. Белград, 1980, 74; **Ercegović - Pavlović, S.** Les nécropoless romaines et mediévales de Mačvanska Mitrovica **–** *Sirmium*, 12. Beograd, 1980.

[70] **Špehar, P.** Srpsko Podunavlje, 351.

[71] **Špehar, P.** Srpsko Podunavlje, 336.

[72] **Радичевић, Д.** Археолошка налазишта X – XI века у Чачака и околини - *Гласник Српског археолошког друштва*, 19, (2003), 230.

[73] **Поулик, Й.** Великая Моравия и кирилло-мефодиевская миссия – *Хиляда и сто години от смъртта на Методий (= Кирило-Методиевски студии*, 4, (1987), 118; **Curta, F.** The history and archeology of Great Moravia: an introduction – *Early Medieval Europe*, 17, 3, (2009), p. 242.

[74] Привърженик на франкската власт или поне влияние в района Сирмиум през IX в. е хърватският историк Х. Грачанин – **Gračanin, H.** Bugari, Franci i Južna Panonija u 9. stoljeći. Reinterpretacia povijesnih izvora – *Hrvati I Bugari kroz stoljeća. Povijest, kulturu, umjetnost i jezik. Хървати и българи през вековете. История, култура, изкуство и език.* Zagreb, 2013, 3–21.

[75] **Herold, H.** Fortified Settlements of the 9th and 10th centuries AD in Central Europe: Structure, Function and Simbolism -*Medieval Archaelogy*, 56, (2012), 60–84, Fig.1.b.

[76] **Čap, P., P. Dresler, J. Macháček, R. Přichystalova.** Großmährische Kirchen in Pohansko bei Břeclav. – *Internationale tagungen Mikulčice*, Band 3. Brno 2010, 187–204.

[77] **Štefan, I.** Great Moravia, Statehood and Archaeology. The "Decline and Fall" of One Early Medieval Polity – *Studien zur Archäologie Europas*, 14, (2011), 333–354.

[78] **Marek, L.** *Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe.* Wroclav, 2005.

[79] **Šeparović, T.** Razmatranja o karolinškom novcu iz Donjih Lepura – *Starohrvatska prosvjeta*, 39, (2009), 35–45.

[80] **Поулик, Й.** Великая Моравия, с. 114; **Machaček, J.** Disputes over Great Moravia, p. 251.

[81] **Поулик, Й.** Великая Моравия, с. 115.

[82] **Galuška, L., J. Macháček, K. Pieta, H. Sedláčková**. The Glass of Great Moravia: Vessel and Window Glass and Small Objects. – *Journal of Glass Studies*, 54, (2012), 85 и 91.

[83] **Galuška, L., J. Macháček, K. Pieta, H. Sedláčková**. The Glass, p. 79.

[84] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine – Cyril and Methodius.*, New Brunswick, 1970, 150; **Гюзелев, В.** *История на средновековна България VII – XIV век.* София, 2006, 205–211; **Дьопман, Х.** Значението на България за отношението на папа Йоан VIII към архиепископ Методий – *Кирило-Методиевски студии*, 4, (1987), 160; **Тот, И**. Нов поглед върху дейността на Методий в Панония – *Трудове на катедрите по история и богословие,* т. 8, (2005). В чест на 80-годишнината на протопр. проф. д-р Радко Поптодоров, 32–34; **Николова, Св.** Методий – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 2. София, 1995, с. 642; **Бакалов, Г.** Християнизация на българското общество – *История на Българите*, т. 1. София, 2003, с. 244.

[85] **Юстинианови новели.** – *Гръцки извори за българската история,* т. 2, София, 47–48. Само няколко десетилетия по-късно тя била ликвидирана в хода на аваро-славянските нашествия.

[86] **Младенова, М.** *Кирило-Методиевата*, 34; **Betti, M.** *The Making*, p. 192 и сл.; **Lemajić, L.** Sirmium and, p. 60.

[87] **Папа Йоан VIII**, *Писма,* с.138, 139, 143, 168 и 173.

[88] **Младенова, М**. *Кирило-Методиевата*, с. 34; **Betti, M.** *The Making,* p. 31.

[89] По въпроса за покръстването и последвалите го събития – **Гюзелев, В.** *История*, 169–195; **Гюзелев, В.** Българският църковен въпрос и папа Йоан VIII (872 – 882) – *България в европейската култура, наука, образование, религия*, част 1. Шумен, 2015, 26–31.

[90] **Betti, M.** *The Making*, p. 194; До подобни на споменатите по-долу изводи е достигнал и **Jan, L.** O smysl příběhu bratři Konstantina a Metoděje – *Christianizace českých zami ve středoevropské perspective*, Brno. 2011, 100–115. Тъй като не ми е достъпен, е цитиран тук по **Штјепанек, В.** Ћирилометодијевска мисија, 118.

[91] **Betti, M.** The Making, p. 195.

[92] Ibidem, p. 199.

[93] Ibidem, p. 195.

METHODIUS AND SIRMIUM

Kamen Stanev

Abstract

One of the most disputed issues related to the life of Methodius is that of his episcopal cathedra. The reason for this is the scarce amount of information provided by the sources. They mention that Methodius was a bishop of Moravia, or Pannonia, or a successor of "apostle Andronicus' seat". It is usually accepted that apostle Andronicus was the first bishop of Sirmium. For this reason, it is believed that Pope Adrian II ordained Methodius namely as bishop of Sirmium. In the last half century, the idea of I. Boba, an American scholar of Hungarian descent, has become widely popular: that Great Moravia was in fact located in modern-day Serbia, its capital was Sirmium, and Methodius resided in that city. This hypothesis contradicts completely written sources and archaeological data, and has been refuted numerous times. A far more accepted view is that the Pope only formally appointed Methodius as bishop of Sirmium. In this manner, the Pope demonstrated his claim for spiritual jurisdiction over Illiricum. Since Sirmium was a Bulgarian city at that time, Methodius stayed in Great Moravia, where it is traditionally localized (modern-day Western Slovakia and Eastern Czech Republic). In the oldest sources related to Methodius' diocese – the letters of Pope John VIII – Methodius is called "archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae" and "archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis". They do not mention Sirmium or Illiricum at all, which challenges the opinion that the Pope

formally ordained Methodius as bishop of Sirmium. In fact, considering that the city was in Bulgarian possession at that time, one such act would have harmed the foreign authority of Bulgaria and Knyaz Boris, in a period when Rome was still trying to attract them again. The connection of Methodius to the episcopal see of apostle Andronicus is attested only in sources created within Bulgaria, which is related to the Methodius cult that developed here. Another interesting detail is that no source mentions apostle Andronicus as a bishop of Sirmium, or that he had anything to do with the city at all. One recent study shows that this notion was established in the 18th century and since then has been widely and unquestioningly accepted by scholars. The available data allows us to suggest that there was no connection between Methodius and Sirmium – neither factual, nor formal.

ПРЕСЛАВСКАЯ КНИЖНОСТЬ ЭПОХИ ЦАРЯ СИМЕОНА: ОТ ПРОИЗВЕДЕНИЙ К СБОРНИКАМ

Христо Трендафилов

О сборниках, составленных по повелению болгарского царя Симеона I (893 – 927), или посвященных ему говорится практически с самого начала славистики. Первые научные издания таких сборников или сочинений типа флорилегиев осуществленны во второй половине XIX – начала XX вв.: опубликованны ***Небеса*** и ***Шестоднев*** Иоанна Экзарха Болгарского, ***Изборник Симеона (Святослава) 1073 г.*** (фотолитографическим способом), ***Номоканон XIV титула*** и значительные части из ***Учительного евангелия*** Константина Преславского, ***Исторического сборника (Архивского хронографа)*** и ***Златоструя***[1]. Не предпринимались, однако, никаких попыток литературно-исторических или теоретических обобщений о становлении, развитии и жанровом смысле сборников и о роли их всемогущего заказчика. Только в 1900 г. А. А. Шахматов выдвинул глубокую, хотя и не безспорную концепцию о существовании огромного сборника, составленном в эпоху царя Симеона. Этот сборник русский исследователь назвал «древнеболгарской энциклопедией X века[2]» и считал, что его текст нашел отражение в ряде древнерусских письменных памятников хронографического и летописного характера. Статья Шахматова и высказанные им мысли вызвали резкую отповедь В. М. Истрина, прямо назвавшего указанную древнеболгарскую энциклопедию «мнимой»[3]. Полемика не имела продолжения в советское время, А. А. Шахматов умер в 1920 г. и многочисленные вопросы относительно сборников царя Симеона (с незначительными исключениями) не получили ответа.

Однако после Второй мировой войны слависты осуществили новые критические издания несколких из указаных выше преславских сочинений и сборников, при чем некоторые из них даже изданы два раза (***Шестоднев*** Иоанна Экзарха, ***Изборник 1073 г.***), другие опубликованы по различным переводам (***Богословие*** Йоанна Дамаскина по переводам IX, XIV и XVI веков), а третие – частично. Завершено издание В. Н. Бенешевича Юридического сборника 912 г.[4], из ***Четырех слов против ариан*** Афанасия Александрийского в переводе Константина Преславского опубликованы уже все четыре слова, а из 24 слов ***Оглашений*** Кирилла Иерусалимского напечатано только одно. Однако они все таки опубликованы в рамках грандиозного издания ***Великих Миней Четьих*** всероссийского митрополита Макария. Принципиально новый момент в изучении сборников должен наступить после выхода статьи болгарского медиевиста Пея Димитрова (1944 – 1992) «Изборники царя Симеона». Исследователь ощущал первопроходное значение своей работы и поэтому два раза докладовал ее (первый раз на Конгрессе славистов в Софии в 1998 г., при чем вне официальной программы форума) и три раза ее опубликовал в различных периодических изданиях[5].

В чем состоит значение статьи П. Димитрова? Работа – несмотря на обилие фактов и неполных библиографических указаний, имела прежде всего теоретический характер (весьма редкое для палеославистики явление). На основании функционального критерия в статьи впервые делается попытка комплексного рассмотрения сборников эпохи царя Симеона. Автор выделяет пять сборников, которые систематизирует тематически и хронологически по порядку их составления: 1. ***Шестоднев*** Иоанна Экзарха (Димитров трактовал это сочинение как своеобразный натурфилософский сборник). 2. ***Номоканон***

(Кормчая) XIV титула). 3. ***Изборник Симеона (Святослава)*** по древнейшему списку 1073 г. 4. ***Исторический сборник***. 5. ***Златоструй***. Что касается культурной семантики сборников, их предназначения, то ученики исследователя опубликовали после его кончины краткую статью «Культурный горизонт изборников царя Симеона»[6]. Статьи Димитрова не имели никакого теоретического отклика, медиевистика, по крайной мере болгарская, видимо не была подготовлена ставить сложные проблемы в эпистемологическом дискурсе. Тем не менее получило заметный толчок изучение отдельных сборников (при этом не только указанных в работе болгарского ученого): ***Златоструя***, ***Исторического сборник***а, частично – ***Номоканона XIV титулов*** и ***Изборника 1073***, ***Княжеского изборника***[7]. Вместе с тем выяснилось, что на самом деле число симеоновских сборников больше, чем пять и что надо сделать классификацию, определяя оптимальные критерии для нее.

Первый из этих критериев должен определить демаркационную линию между самостоятельными произведениями и сборниками. Эта линия обусловлена времевыми и смысловыми причинами. Взгляд на всю староболгарскую (и в первую очередь – преславскую) книжность в эпоху царя Симеона позволяет, как нам кажется, говорить о двух «жанровых» периодах в ее темпоральной эволюции, о **Времени произведений** и о **Времени сборников**. Эти периоды выделяются достаточно четко и видимо имеют и фактологическую, и логическую подоплеку. Начнем с **Времени произведений,** расположим главные сочинения по порядку их написания, отметим их числовая организация и имя заказчика, и попытаемся обобщить их литературно-теоретический и культурно-исторический смысл. Не будем, естествено, повторять давно знакомых вещей и цитировать в очередной раз слишком популярную библиографию.

Первые две сочинения, о которых пойдет речь, преславские книжники (возможно, иногда и плисковские) повидимому начали переводить до восшествия Симеона на княжеский престол в 893 г. Однако, переводы были закончены около 894 г., т.е. на год позже этого знаменательного события и это означает, что владетель-книголюб знал о них и может быть даже контролировал их завершение.

1. Перевод ***Богословия*** Иоанна Дамаскина (***Небеса***), сделанным Иоанном Экзархом Болгарским. Переведены 48 из всех 100 глав греческого оригинала, а роль заказчика выполнял Докс черноризец, по всей вероятности – брат князя Бориса-Михаила и влиятельная фигура в политической жизни Первого болгарского государства. Иоанн Экзарх повидимому начал свой труд в столице Плиска, во время правления князя Владимира–Расате, а закончил его в новом царственном городе, в Преславе. Перевод предваряется ***Прологом*** (Предисловием) болгарского книжника, но в конце текста нет ***Хронографикона*** (Краткой хроники) с указанием правящего византийского императора. Сохранились 80 русских списков ***Небес***-нами описанны 76 полных списков, 23 неполных, с отрывками из сочинения и 22 с **Прологом** Экзарха к ***Небесам***[8] древнейший из них, *Синодальный 108,* конец XII в., находится в московском ГИМ[9]. Некоторые факты убедительно доказывают, что Симеон читал *Небеса* и это сочинение находилось в его личной библиотеке[10].

2. Перевод пресвитера Константина, потом епископа Преславского (с некоторыми авторскими дополнениями) ***Учительного (Воскресного) евангелия***. Переведены 50 бесед, из них 38 принадлежат Иоанну Златоусту, и одна (42-я) – переводчику Константину. В старейшем *Московском Синодальном* списке, № 262, XII в.[11] добавлены три своеобразные предисловия: визуальное (миниатюра, изображающая предположительно болгарского князя Бориса-Михаила), поэтическое (***Азбучная молитва*** Константина Преславского) и

прозаическое (в нем указана роль поручителя Наума). Недавно осуществленно издание всех бесед *Учительного евангелия* вместе с тремя указанными предисловиями[12]. И остальные прибавления в *Синодальной* рукописи (***Церковное сказание*** и ***Историкии***) вполне созвучны с периодом первоначальной просветительской деятельности учеников Мефодия в г. Плиска и его окрестностях (886 – 893), во всяком случае – перевод греческой катены, ставшей основой ***Учительного евангелия*** начат до отъезда Наума в Македонию по приказу Симеона (после его восцарения в 893 г.). Говоря конкретно о краткой хронике (хронографиконе) под названием ***Историкии***, то она дает сокращенное изложение мировой истории от Адама до седьмого года правления современного византийского императора Льва VI Мудрого, т.е. до 894 г. Это первый хронографикон в книжности эпохи царя Симеона и в староболгарской литературе вообще. Не надо упускать из внимания особый параллелизм между ***Небесами*** и ***Учительном евангелием***: оба сочинения начатые в одном книжном центре, по заказу авторитетных государственных и духовных лиц (Докса и Наума), повидимому закончены в одном году (894), предваряются предисловиями переводчиков, а труд Константина заканчивается датирующим ***Хронографиконом***. Дальше увидим, что все сочинения и сборники, которые заканчиваются такими краткими хрониками, изготовленные в владетельских скрипториях. Короче говоря, хронографикон – это один из письменных знаков феноменологии власти ранней православно-славянской культуры. Он закрывает ансамбль рукописной книги и осуществляет его выход в историю, тогда как миниатюра (и прежде всего фронтиспис) – художественный вход в рукопись, в его “царские двери” (символизирующие рай). Но вернемся к проблеме общности *Небес* и *Учительного евангелия*, которая видна и на древнерусской почве. В этом плане интерес вызывают некоторые положения в работе Е. В. Ухановой[13]. Согласно ее мнению, древнейшие списки *Небес* (Синодальный 108), *Учительного евангелия* (Синодальный 262) и *Сборник Ипполита* или *Слово Ипполита о Антихристе* имеют чрезвычайно близки кодикологические характеристики, в написании этих сочинений принимали участие одни и те же писцы. В начале всех рукописей помещенны миниатюры с изображениями князей, в Синодальном 108 изображение вырезанное, но несомнено было также владетельское. Близки по духу рассуждения высказал до этого Г. И. Вздорнов[14]. В итоге Елена Уханова заключает, что указанные рукописи составляют единный комплекс книг: ”Эти памятники были созданны в одно время, в одном месте и, несомнено, мыслились как единое целое, своего рода христианская “философская коллекция”. Она включала в себя “учебник” по догматике “Богословие”, толкование Нового Завета – Учительное евангелие, эсхатологические и толковые тексты на Ветхий Завет, собранне в Чуд. 12, а также толкования церковной и литургической символики (...). Можно полагать, что эти рукописи были специально заказанны ведущим киевским мастерам для какой-то крупной библиотеки[15]. Однако, согласится вполне с этими утверждениями нельзя: если *Богословие* Иоанна Дамаскина (*Небеса*) имеет действительно вид учебника по догматике, то *Учительное евангелие* – простой сборник с воскресными гомилиями, с толкованиями на *Новый Завет*, язык и стиль которого достаточно елементарен, предназначен для недавно посвященных в христианство и далек от глубокого философского осмысления християнского учения. Между исследователями существуют значительные разногласия по вопросу о идентификации изображений князей (болгарских, Бориса-Михаила и Симеона или русского мученика Бориса) и о локализации книжно-художественного центра, в котором написаны и украшены эти рукописи. Предлагаются разные города – Ростов Великий (А. Соболевский), Вышгород (В. Голышенко), Владимир (Г. Вздорнов), Киев (Е. Уханова). Этих дискуссионых вопросов здесь не будем затрагивать.

Согласно некоторым исследователям, около 900 г. (и даже чуть до этого) были скомпанованы первоначальные составы двух сборников, ***Княжего изборника*** о воспитании канартикина (престолонаследника) и ***Златоструя***. С этими утверждениями трудно согласится, так как время сборников еще не пришло и они не имеют места в зоне произведений. О них будем говорит более подробно дальше в нашей рабоы; ныне обратим внимание на давно известный, но только недавно изданный славянский перевод обьязательного для подготовки к крещению труда.

3. Речь идет о переводе ***Оглашений (Катехиз)*** Кирилла Иерусалимского, старейший список которого сохранился в рукописи XI в., № 478 из *Синодального собрания*[16]. Все палеослависты, которые изучали язык и палеографию этого списка (А. Х. Востоков, А. Горский и К. Невоструев, А. Ваян, А. Селищев, В. Пуцко, Н. Николов) датирут его начала X в., а после исследования Ваяна ряд авторов склоняются атрибутировать перевод Константину Преславскому. Современного критического издания ***Оглашений*** нет, но их текст опубликован в составе ***Великих Четих миней*** московского митрополита Макария[17]. И сочинение Кирилла Иерусалимского имеет четко организированную числовую структуру: оно состоит из 18 огласительнх и шесть тайноводческих бесед. Механизм объязательной числовой кохерентости произведения действует и это относиться в полной мере и к следующему сочинению.

4. Перевод догматико-полемического труда Афанасия Александрийского (Великого) ***Четыре слова против ариан***, полный текст которого опубликован чуть недавно в составе ***Макариевских Миней Четьих***[18]. В прошлом году критически опубликовано второе слово Афанасия[19], а в этом – третье слово[20]. Согласно ***Послеслову*** (***Приписке***) монаха Тудора Доксова в конце произведения, перевод осуществлен в 906 г. учеником Мефодия, епископом Константином (Преславским) по повелению князя Симеона, а сам он, Тудор (по всей вероятности – племянник князя Бориса-Михаила), переписал в 907 г. перевод, опять же по приказу владетеля, на устье реки Тича, где пострена тем же князем ***Святая Золотая Новая церковь***[21].

Само сочинение Афанасия имеет не только антиеретическую направленость, но и дает развернутое и подчас довольно сложное (даже и для современного читателя) теологическое изложение учения Святой Троицы. Завершая свой ***Послеслов*** Тодор Доксов сообщает, что 2 мая 907 г. умер отец князя Симеона (и наверно дядя Тудора), князь Борис;при этом переписчик добавляет, что “великий, честный и благоверный господар наш болгарский Борис, християнское имя которого-Михаил крестил болгар в год **етхь бехти** (т.е. 866)”. Вообще говоря, в ***Послеслове*** сказано много о Борисе-Михаиле и о его смерти, заостряем внимание на этот факт, потому что в следующем преславском (симеоновском) переводе упоменание Бориса уже довольно кратко и лишено ауры эмоциональной признательности его заслуг, он просто отец Симеона и больше ничего.

5. Перевод ветхозаветного ***Восьмокнижия*** помещен в первой части ***Архивского (Юдейского) хронографа***, о котором будем говорить более обстоятельно в разделе о сборниках.Указанный библейский перевод представлен в дисперсном, а не в последовательном виде – вместе с отрывками из ***Шестоднева*** Иоанна Экзарха Болгарского, ***Заветов двенадцатих патриархов*** и ***Хроники Иоанна Малалы***. В конце этих текстов, на л. 199а, после книги ***Рут*** читается послеслов перводчика Григория Презвитера, в котором, как раз о князе Борисе говорится очень скромно: при кнѕ҃и блъгарстѣ҃м Симеоне, сн҃ѣ Бориши[22]. Дальше в преславских текстах эпохи царя Симеона имя Бориса изчезает вообще-его нет ни в ***Кормчии книги*** 912 г., ни в посвещенном Симеону ***Шестодневе*** (обе сочинения, которые стоят ближе по времени написания к переводам ***Четырех слов***

против ариан и ветхозаветного ***Восьмокнижия***). Видимо культ к Борису-Михаилу у нас был отодвинут сознательно в сторону, может быть в связи с его почитанием в Византии и с возрастающими претензиями болгарского князя на императорский титул. Явно константинопольский патриарх Николай Мистик был осведомлен об этих процессах в болгарской внутренной политики, потому что в своем письме, отправлено в 923 г. Симеону, противопоставляет мирную, боголюбивую политику князя Бориса на кровопролитную агресивность его сына, напоминая таким образом о фигуре усопшего ревнителя християнства[23].

Следующие переводные и компилятивные произведения уже чем то напоминают сборники, предвосхищают близкий конец **Времени произведений** и начало **Времени сборников**.

6. Перевод ***Кормчии XIV титулов*** без толкований датируется точно благодаря сообщению в конце хронографикона, где упомянуты императоры Лев (VI Мудрый) и его брат Александр. Известно, что они правили 26 лет (т.е. с 886 по 912 г.); вместе с этим в перечне епископов указано патриаршество Евфимия и его изгнание, но мы знаем по другому источнику, что он изгнан 15 мая 912 г.[24] Значение ***Кормчей книги*** состоялась в том, что она являлась важнейшим пособием в юридической, административной и педагогической организации Церкви. Книга содержала главные источники церковного права-каноны (правила), обьязательные для всей православной Церкви послания Вселенских соборов, а также решения некоторых поместных соборов и апостольские правила. К этим основным текстам обычно добавляли вспомагательные и комментарные писания авторитетных канонистов восточных Церквей, преимущественно – Александрийской[25]. Повидимому перевод ***Кормчей книги***, т.е. законов следует за частичным переводом ***Ветхого Завета***, совершенно аналогично и архиепископ Мефодий, согласно главе XV его Пространного жития (***ЖМ)***, перевел в Великой Моравии сначала ***Библию*** (на самом деле – ***Ветхий Завет***) и потом ***Номоканон*** 50 титулов Иоанна Схоластика (и ***Отечник***).

Таким образом мы видим, что – несмотря на свою относительно устойчивую “жанровую” структуру самостоятельного церковно-юридического текста, основанного на греческом ***Номоканоне XIV титулов***, славянская ***Кормчая книга*** обогащается другими извлечениями, перешагает границы отдельного сочинения и частично напоминает уже сборник. По этой причине имеем право утверждать, что славянская ***Кормчая 912 г.*** предвосхищает наступление **Время сборников**.

7. Перевод ***Жития*** (пространного) ***Иоанна Златоуста*** Псевдо-Георгия Александрийского. В ***Житии*** не указан ни автор, ни место перевода, однако, согласно наблюдениям его издателя, он является делом Иоанна Экзарха Болгарского или его литературного круга в начале X или даже в конце (что на наш взгляд маловероятно) IX века[26].

Все же есть шесть достаточно характерных текстовых частей, которые могут служить ориентиром в датировке этого агиографического произведения.

В ***Житии*** упомянут пра(прото)болгарский титул ***колобр***: не тьчию акы кьлоубрїи прѣⷣ нимь гредоуще, нь и хотеще и желающе слышати моудрости ѥго-не только те, которъıе шли перед ним (известным афинским языческим философом Антемием – Х.Т.) подобно колобрам, но и все желающие оуслъıшать его моудрость[27]. Согласно толкованиям титул означал разные, но повидимому близкие службы: ***водитель, вожд, сопроводитель, охранник знатных лиц,*** так же ***жрец, маг***[28]. Напомним, что преславские книжники (в частности Тудор Доксов) употребили в последний раз праболгарское календарное обозначение (*етхь бехти)* в 907 г., примерно тогда датируется и та славянская версия ***Именника болгарских***

ханов, которая достигла до нас в составе ***Еллинского и Римского летописца*** первой редакции; как известно, в нем протоболгарская хронология и названия правящих родов. Этот факт заставляет нас предполагать, что перевод ***Жития Иоанна Златоуста*** стоит по времени написания близко до ***Послеслова*** Тудора. Речь идет только о праболгарских словах официального характера (хронологического, военного и административного), так как их пространственно-времевая обусловленность[29] имеет четкие и вполне конкретные координаты. Обычные (в основном бытовые) праболгарские слова могут быть исползованны и без такой субординации. Например, в славянском переводе ***Хроники Георгия Синкелла***, осуществлен предположительно в начале X в. употребленны капь (идол, статуя), сокачи (повар), чьванъчии (виночерпий)[30].

В ***Житии Иоанна Златоуста*** использовано специфическое выражение, которое читается и в ***Именнике болгарских ханов***, при чем в принципиально аналогичном контексте:

Житие: и̅ в̅ъ каковыхь̅ рыꙁах прѣжде̅ хо́ждаше, егда̅ живѣше об оноу стра́ноу доунава[31].

Именник: сіі.е̅ .кнꙁ. дръжаше кнжиїе обонꙋ странꙋ Дꙋна·лѣтъ·ф· е¶· остриженами главами (намечается одна и та же функционально-смысловая схема употребления выражения “на другой стороне Дуная” – если согласно ***Житию*** там жили люди в других одеждах, то текст ***Именника*** утверждает, что за Дунаем жили первые пять болгарских князей с бритыми головами. Короче говоря, Дунай – это различительная граница истории и мифа: жить за Дунаем можно только в прошлом и во другом внешнем виде, в другой одежде или с другой прической.

В ряде мест ***Жития*** ощущается антиарианская направленность[32]. Это еще раз показывает, что перевод ***Жития Иоанна Златоуста*** сделан во время близко до перевода ***Четырех слов против ариан*** Константина Преславского и до его переписывания Тудором Доксовым (906 – 907).

В **Житии** прослеживается и другая, интересная на наш взгляд параллель. В нем говорится коротко о встречах Иоанна Златоуста с готским военным предводителем – арианом Гаиной. При чем святитель съумел увещаниями остановить его разорительный набег на Константинополь[33]. Почти аналогичная ситуация разыгрвается между византийским патриархом Николаем Мистиком и царем Симеоном. В своем *Письме 18* (921 г.) Николай Мистик также описывает указанную встречу Златоуста с Гаиной и проповедническо-дипломатическое усердие знаменитого иерарха, подразумевая, конечно свои самоотверженные попытки остановить военнолюбивые планы болгарского властелина[34]. Если поведение Николая Мистика соотносится с поведением Иоанна Златоуста, поведение царя Симеона разительным образом напоминает поведение готского вождя. Но константинопольский патриарх очевидным образом имел представление о знакомстве Симеона с этой встречей (превратившейся в устойчивый двоичный инвариант «миролюбивый проповедник-агрессивный варварский предводитель», потому что пишет в уже цитированном ***Письме***: *Знаю, что все это тебе известно*[35]. Вполне возможно Николай Мистик знал о славянском переводе ***Жития Иоанна Златоуста***, о его наличии в библиотеке Симеона и вообще о специальном интересе болгарского царя к сочинениям Златоуста. Константинопольский патриарх демонстрирует свою хорошую осведомленность о читательских вкусах и предпочтениях Симеона и в других случаях. В ***Письме*** 29 от 924 г. Николай Мистик советует Симеона «*…Прочти внимательно что я написал и от моего письма перейди* ***к древней истории, так как мне известно, что ты ей занимаешься***»[36]. Таким образом, мы имеем право датировать в широких границах славянский перевод *Жития Йоанна Златоуста* с 907 по 921 г., хотя и границы, конечно, можно сузить.

Кроме того, хотя и достаточно осторожно, можем сопоставить злостную и алчную императрицу Евдоксию, с которой Иоанн Златоуст ведет затяжные споры, закончившие с его осуждением и смертью. Можно предположить, что личность Евдоксии ассоциируется с императрицей Зоей, регенткой своего сына и малолетного императора Константина Багренородного, резко обостривщей отношения с Болгарией и с царем Симеоном в период 914 – 919 г. Что подобная параллель вполне возможна доказывается одним из посланий русского царя Ивана Грозного князю Андрею Курбскому. Из него видно, что враги Грозного действительно проводили параллель между негативным отношением его жены, царицы Анастасии Романовной к протопопу Сильвестру и поведением гонительницы Златоуста Евдоксии[37].

И наконец, можно упомянуть о нападках иерархов и в частности – Феофила, патриарха Александрйского (385 – 412) на Иоанна Златоуста, которые можно сопоставить в определенной степени с нападками константинопольского патриарха Николая Мистика на Симеона.

8. ***Шестоднев*** Иоанна Экзарха Болгарского. Этот труд обычно считается компилятивным, составлен на основе ***Шестодневов*** Василия Великого, Севериана Гавальского и Георгия Писиды с дополнениями других авторов и самого Экзарха. Издания памятника (О. М. Бодянского и А. Н. Попова в XIX в., Р. Айцетмюллера, Г. С. Баранковой в XX в.) давно стали классическими для палеославистики и не будем их цитировать и обсуждать. Как известно, ***Шестоднев*** состоит из шести пространных глав(слов), описывает сотворение Земли и небесных тел, мертвую и живую природу, а последнее, шестое слово посвящено человеку. Сочинение в целом посвящено «князю Симеону» и это обращение автора заставляет нас датировать его написание после победоносной битвы при Ахелое (20 августа 917 г.), когда болгарский владетель начал называть себя «царем». Немало исследователей и в особенности-болгарских считают, что Симеон получил титул от константинопольского патриарха Николая Мистика во время переговоров в Влахернском дворце в 913 г., однако богословско-исторический и семиотический разбор этой действительно странной церемонии говорить не о реальной, а скорее всего о пародийной коронации[38]. Йоанн Экзарх несколько раз говорит в ***Шестодневе*** о Симеоне, первый раз в ***Прологе***: ѩко и се ты г҇н҅ мои кнже, славныи сүмеѡне хⷭ҇олюбче, непрестаеши възꙑскаповелеїи его[39]. Ни разу, однако, автор не упоменает его отца Бориса-Михаила. Как мы видели, последный из преславских книжников упомянул отца Симеона переводчик ветхозаветного ***Восьмокнижия*** Пресвитер Григорий (около 910 г.), а в написанной после него (в 912 г.) ***Кормчей книге*** имя князя Бориса отсутствует. Таким образом написание ***Шестоднева*** Экзарха можно датировать в период 912 – 917 гг., но временной рубеж попытаемся ниже сузить еще, рассматривая содержание следующего рукописного состава. Относительно формальной специфики ***Шестоднева*** можно добавить, что сочинение действительно несколько напоминает сборник (который состоится из шестих натурфилософских слов, при этом каждое из них имеет свою конкретную тематику), так и определял его Пейо Димитров, вместе с этим, однако, перед нами цельное, самостоятельное произведение.

9. Особый литературный состав сохранился в рукописи № 145, середины XV в.(филигрань 1450 г.), полуустав, из собрания Московской духовной академии (МДА), 383 л, ныне-*Фонд 173* РГБ[40]. Подборка включает следующие сочинения:

Шестоднев Иоанна Экзарха Болгарского – это так называемая «ранняя русская редакция»[41];

Небеса Иоанна Экзарха Болгарского – список содержит 54 глав, список иcползован в критическом издании Л. Садника этого памятника;

О письменех Черноризца Храбра. Примечательно, что в этом списке впервые читается известная фраза «*Ведь еще живы те, кто их видели*», **сѫтъ бо єще живи, иже сѫтъ видѣли ихъ**[42]. Характерно так же, что из всех 150 списков трактата Храбра (согласно устному сообщению В. Федера), только три содержат в своем тексте цитированную фразу. Она вызвала немало дискуссий, но выражение «**еще** живы», а не просто »живы» видимо указывает на то, что ученики Константина-Кирилла и Мефодия находились в преклонном возрасти и наверно уже вымирали. Исходя из того, что Наум скончался 23 декабря 910 г., а его соратник Климент Охридский умер 27 июля 916 г., можем утверждать, что эта версия трактата Черноризца Храбра (повидимому, существовали и другие версии произведения, приуроченые к политическим и культурным событиям в Болгарии до и в 893 г.) написанные примерно около 915 г. Подобная хронология имеет значение для датировки ***Шестоднева*** Иоанна Экзарха, который по всей вероятности создан в период 913–915 гг.

Действительно, крупные сочинения типа ***Шестоднева*** требовали немало времени для своего написания, тем более, что некоторые авторские ремарки указывают на его преподавательский (лекционный) характер: Экзарх произносил части сочинения перед высокопоставленной и образованной аудиторией. Здесь можем добавить и утверждение анонимного автора ***Похвалы*** Симеону, что царь разливал мудрые мысли как сладкий мед перед своими боярами, возможно в Большом дворце во Преславе функционировала школа для образования боярской знати. Однако, возникает вопрос: кто, кроме царя Симеона и Иоанна Экзарха преподавал в этой придворной школе?

И так, рукопись № 145 из собрания МДА, вероятно составлена в канун смерти Климента 27 июля 916 г. и представляет уже сборник научно-образовательного (натурфилософского и богословского) характера. Сборник преимущественно патристический и дает научные знания о вселенной и человеке (***Шестоднев***), систематическое изложение теологических категорий (***Небеса***) и наконец – полемически украшенные знания об истории славянской и греческой азбуки (трактат Храбра). Если Л. Каравелов и Г. Ильинский правы, что Иоанн Экзарх является автором ***О письменех***[43], то тогда рукопись № 145 из МДА на самом деле представляет собой собрание сочинений этого преславского книжника. К этому надо добавить тот факт, что в некоторых списках ***Небес*** трактат ***О письменех*** помещен в качестве последней, 55-й главе этого перевода Экзарха. Почти аналогичное содержание и порядок (***Шестоднев*** и ***Небеса***, но без трактата Храбра) имеют и две другие рукописи: РГБ, собрание *А. П. Гранкова (фонд 719)*, № 46, XV в. (добавлена ***Диоптра*** Филиппа Пустынника), и РГБ, собрание *Е. Е. Егорова (фонд 98)*, № 619, XVI в. (здесь добавлена ***Духовная граммота*** и ***молитва*** митрополита Киприана и отрывки из ***Христианской топографии*** Козьмы Индикоплова[44].

Крупные произведения объединялись, ***Время произведений*** находилось на закате, началось ***Время*** (тематично структурированных) ***сборников.*** Надо сказать, что совершенно аналогичное явление прослеживается и в эволюции архтектуры Преслава эпохи Симеона.Отдельные светские и церковные сооружения (церкви, монастыри, дворцы) после Мадьярской войны 895 г. и мирных договоров с Византией в начале X в.стали заметно обьединяться в соответствующих архитектурных комплексах. Подобным комплексам посвящено замечательное исследование западноевропейского Средневековья "Время кафедрал"[45]. Это относится к самым представительным преславским памятникам материальной культуры-Большому дворцу, Дворцовому монастырю, Круглой (Золотой) церкви, родовому царскому монастырю, мемориально-погребальному комплексу. Архитектурные произведения трансформировались в ансамблях (в “архитектурных сборниках”). Тудор Доксов в цитированном выше ***Послеслове*** хорошо показал эту взаимную зависимость: копист переписал сочинение ***святого*** Афанасия Александрийского недалеко от ***Святой Золотой Новой церкви.*** Святость-питательная среда новой, славяно-християнской культуры во всех ее манифестациях.

Цивилизационный параллелизм между сборниками царя Симеона и архитектурными комплексами его времени заслуживают специального внимания

ПРИМЕЧАНИЯ:

[1] Об истории изучения большей части этих сборников см.: **Димитров, П**. Изборниците на цар Симеон. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 1., София, 1995, 115–130. (=*Литературна мисъл*, XXXIV, 1990, №7, 3–16=*Die Slawischen Sprachen*, Band 21, 1990, 25–36).

[2] **Шахматов, А. А.** Древнеболгарская энциклопедия X века. – *Византийский временник*. т. 7 (1900), 1–35.

[3] **Истрин, В. М.** Один только перевод Псевдокаллисфена, а древнеболгарская энциклопедия X века-мнимая. – *Византийский временник*. т. 10 (1903), 1–30.

[4] **Бенешевич**, **В. Н**. *Древнеславянская Кормчая XIV титула без толкований*. II. София, 1987.

[5] **Димитров, П.** Изборниците, 115–130.

[6] **Димитров, П.** Културен хоризонт на Цар Симеоновите изборници. – *Преслав*, 4, 1993, 207–216.

[7] См. **Кенанов, Д**. Първообразът на Симеоновия “Златоструй” в ръкописната традиция. – В: *Старобългарската ръкописна книга–съдба и мисия. В памет на проф. Куйо М. Куев по случай 100-годишнината от рождението му*. Велико Търново, 2012, 132–64; **Милтенов, Я**. *Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*. София, 2013; **Найденова, Д.** Правни паметници в Първото българско царство. – *Историческо бъдеще*, I, 2005, 136–163; **Тихова, М**. Книгата Битие в библиотеката на цар Симеон. – В: *Преславска книжовна школа*. т. 2. *Изследвания в чест на акад. Александър Панченко*. Шумен, 1997, 116–150; **Славова Т**. Библейското Осмокнижие в състава на Архивския хронограф. – *Palaeobulgaricae/Старобългаристика*, 34, 2010, № 3, 26–48; Първа и втора книга Царства в състава на Архивския хронограф (предварителни наблюдения). – *Palaeobulgaricae/ Старобългаристика*, 35, 2011; 3–16; *Кънжии изборьникъ за възпитание на канартикина.* Издаден от **Федер, Р. У**. т. I – II, Велико Търново, 2009.

[8] **Трендафилов, Х**. Небеса Иоанна Экзарха Болгарского в древнерусской рукописной традиции: обзор списков. – **Глѫбинꙑ кънижьнꙑѩ**. *Архив за старобългарски извори*, т. 2. Шумен, 2004, 9–73.

[9] **Горский, А., К. Невоструев**. *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*. Том II, отдел 2. Москва,1859, 288–307; *Сводный каталлог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI – XIII вв.* Москва, 1984, 162–163.

[10] **Трендафилов, Х.** Царь Симеона – интерпретатор „Богословия” Иоанна Дамаскина. – В: *Slavia Orthodoxa.Сборник в чест на проф. дфн Румяна Павлова*. София, 2003, 395–397.

[11] См. *Сводный каталлог*, 114–116 .

[12] **Тихова, М.** *Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски*. С детайлно описание от Елена Уханова на най-старияпрепис (ГИМ, Син. 262). Friburg I Br., Weiher, 2012, (M L Sl. т. LVIII). 1–674.

[13] **Уханова, Е. В**. Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Преславского и история его создания. – В: *Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски*, LIX–LXXVII.

[14] **Вздорнов, Г. И**. *Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо – Восточной Руси XI – начала XV веков*. Москва, 1980, 15–18.

[15] **Уханова, Е. В.** Цит. съч., LXXI–LXXII.

[16] *ГИМ (Сводный каталлог)*, 1984, 84–85.

[17] *Великие Минеи Четьи митрополита Макария. Успенский список*. 12 – 25 марта. Weiher –Freiburg I. Br.,1998, (MLS. T. XLI), 857–1056.

[18] Там же, 160–303. До того были изданы только первое и четвертое слово.

[19] **Пенкова, П**. *Св. Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод), първо издание. St. Athanasius Alexandrinus. Oratio II Contra Arianos (versionis palaeobulgaricke).*

Editio princeps. София, 2015, 167–305, 307–397.

[20] **Пенкова, П**. *Св. Атанасий Александрийски. Трето слово против арианите. Изследване и издание на текста*. София, 2016, 225–445, 447–542.

[21] **Георгиев , П**. Кой е Тудор, черноризец Доксов? (Към въпроса за българската патронимия през средновековието). – *Старобългарска литература*, 20, 1987, 87–94; **Медынцева, А., К. Попконстантинов**. *Надписи из Круглой церкви в Преславе*. София, 1984, 12–16, и указанная там библиография.

[22] *РГАДА, МГАМИД*, фонд 181, № 279/658.

[23] *ГИБИ*, IV, 274–277.

[24] **Бенешевич, Н. В.** *Древнеславянская Кормчая*, с. 229.

[25] См. подробнее **Щапов, Я. Н.** *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв*. Москва, 1978, 49–64.

[26] Die Übersetzung stammf mit hoher Wahrcsheinlichkeit AUS DER SCHULE DES EXARCHEN JOHANNES (oder vom exarchen selbst). – **Hansack E**. *Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios Alexsandrien in kirchenslavischen Übersetzung*. II.U.W.Weiher, Freiburg I. Br., 1980, p. 14; вообще о ***Житии*** см. **Буланин, Д. М**. Житие Иоанна Златоуста. – *Словарь книжников и книжности Древней Руси. Выпуск 1. XI – первая половина XIV века*. Ленинград, 1987, 151–153.

[27] **Славова, Т**. Библейското Осмокнижие в състава на Архивския хронограф. – *Palaeobulgaricae/ Старобългаристика*, 34, 2010, с. 67

[28] Там же, 67–73. Ср. **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, София, 1992, 71–72, который считает, что *колобр* – это протоболгарский военный предсказатель, жрец – стратег.

[29] Или *хронотоп*, см. **Бахтин, М. М**. Форма времени и хронотопа в романе.Очерки по исторической поэтике. – В: **Бахтин, М. М**. *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. Москва, 1975, 234–407, где дана теоретико-коцептуальная обосновка этого понятия.

[30] **Трендафилов, Х**. Наблюдения върху славянския превод на Хрониката на Георги Синкел. – *Palaeobulgaricae/ Старобългаристика*, 14, 1990, 108–109; Ср. также **Тотоманова, А. М**. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*. София, 2008, 645–646; 656, 660.

[31] **Hansack, E**. *Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios Alexsandrien in kirchenslavischen Übersetzung*. III.U.W.Weiher, Freiburg I Br., 1984, p. 44.

[32] Ibidem, 26–32; даже описано арианское сборище.

[33] Ibidem, p. 34, 38, 64.

[34] *ГИБИ*, IV, 253–254.

[35] Там же, с. 255.

[36] Там же, с. 295.

[37] **Буланин, Д. М.** Житие, с. 154.

[38] **Трендафилов, Х**. *Младостта на цар Симеон*. София, 2010, 92–93.

[39] **Баранкова, С. Г.** *Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция*. Москва, 1998. с. 55.

[40] Вообще о рукописи: **Баранкова, С. Г.** *Шестоднев*, 41–46; **Куев, К**. *Черноризец Храбър*. София, 1967, 192–193. Копия с этой рукописи, сделана в XIX в. О. М. Бодянским, сохранилась в **Титов, А.** *Каталог славяно-русских рукописей, находяхщихся в собрании А. А. Титова*. Т.II. Москва, 1900, 128–129.

[41] См. издание текста **Баранкова, С. Г.** *Шестоднев*, 53–608.

[42] **Куев, К**. *Черноризец,* с. 26.

[43] **Ильинский, Г. А.** Кто был черноризец Храбр? – *Византийское обозрение*, III (1917), 151–156.

[44] **Баранкова, С. Г.** *Шестоднев,* 15–16; **Трендафилов, Х.** Небеса, с. 15, 19.

[45] **Дюби, Ж**. *Времето на катедралите. Изкуство и общество 980 – 1420*. София, 2004.

ПРЕСЛАВСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ЦАР СИМЕОН: ОТ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КЪМ СБОРНИЦИ

Христо Трендафилов

Резюме

В статията се разглеждат двата главни етапа от развитието на преславската книжнина през епохата на цар Симеон. В първия от тях се извършва превеждане и компилиране на крупни съчинения, а във втория се налага съставянето на сборници с разнообразно научно-образователно и богословско съдържание. Прави се паралел между движението към сборници в литературата и обединяването на преславски светски и църковни учреждения в комплекси, в един вид «архитектурни сборници». Аналогични процеси са описани (от Жорж Дюби) и в културата на Западна Европа.

ЕВТИМ СПРОСТРАНОВ ЗА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ (ПРОЧИТИ)

Ивета Рашева

Евтим Спространов е роден в Охрид през 1868 г. Завършва Солунската българска мъжка гимназия. По-късно учи в Духовната семинария в Киев и в Юридическия факултет на Московския университет. Председателства Софийското македонско дружество, а през 1895 г. е избран за член на ръководството на Македонския комитет. През 1904 г. е директор на Българското девическо училище в Битоля. По време на Първата световна война е окръжен управител в Охрид. Многократно е избиран за председател на Охридското културно дружество „Свети Климент“. Умира на 5 юли 1931 г. в София. Той е автор на голям брой публикации за живота и дейността на изтъкнати дейци, участвали в национално-освободителната борба на македонските българи, както и за миналото на гр. Охрид. Обнародва архивни материали и пише очерци за живота и дейността на св. Климент Охридски, св. Наум Охридски, Петко Славейков, Братя Миладинови, Димитър Матов, Нешо Бончев, Цани Гинчев и др.

Настоящото изследване има за цел да разгледа публикациите му, посветени на св. Климент Охридски в периода от 1916 до 1926 г. – „Свети Климент Охридски”, „Свети Климент”, „На път за цар Бориса” и „Какви завети ни е оставил свети Климент” почти сто години по-късно, когато отбелязваме 1100-годишнината от успението на св. Климент Охридски; да ситуира фигурата на един от първите славянски учители в менталността на българина като покровител на Охрид и цяла България в началото на ХХ в.; да установи до каква степен тази фигура носи възрожденска митологична конотация.

Във всеки един от гореспоменатите текстове Евтим Спространов ползва като първоизточник Житието на св. Климент Охридски, написано от Теофилакт Охридски. Затова е уместно да припомним най-важното от него и да проследим докъде се спазва фабулно наученото от оригинала и къде започва сюжетното надграждане (сравнението ще бъде поднесено в табличен вид).

В първия си текст, който Евтим Спространов публикува за св. Климент Охридски през 1904 г., когато е все още директор на Българското девическо училище в Битоля, делото на първия последовател и ученик на св. Кирил и св. Методий е оценено високо. Той е най-достойният от светите Седмочисленици и учителстването му е родило и възпитало българщина – така, щото от стари времена, че до началото на ХХ в. има достойни българи, готови да умрат за великата българска идея. Визирането на “великата българска идея” не е случайно – минали са само няколко месеца от потушаването на Илинденско-Преображенското въстание и проблемът за земите в Македония, населени с българи, но все още неизвоювали свободата си да бъдат част от българската държава, остава нерешен. Жертвите са много – това са наследниците на достойните българи, които още не са забравили, че са такива... Съвременната историко-политическа оценка на Спространов издига св. Климент до височината на националното и в същото време, в полето на възрожденско-романтичното, го превръща в митологема. Защото пътищата на българщината към свободата минават през множество митологеми, формиращи своеобразен пантеон. Възраждането е онзи период от историята ни, когато представата за времето се променя. Ценностната система и ценностните приоритети се променят. Нацията се ражда и се „еманципира”. Според Н. Аретов[1] терминът „нация” се разбира като съвкупност от ментална и психическа идентичност: „За раждането на нацията е решаващо наличието на субективното усещане за принадлежност към някаква група и различност (другост). Идентификационното ядро включва белези за отличаване, кодирани най-общо казано в митология. Има фигури с определени функции, с които носителят на идентичността се идентифицира и съотнася. Носителят на идентичността борави със собствените си интерпретации на изградените от другите образи, а не със самите образи”. Интерпретацията за заслугите на св. Климент не прави изключение – духовното и националното се допълват – „той бѣше духовенъ и националенъ ратникъ на българщината”.

Из Житието на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски	**Спространовъ, Е. Св. Климентъ. В. „Славянски глас”, 1904 г.**
„А Климент какво правеше?... И ни веднъж не го видяхме празен... Климент не даде “сън на очите си и дрямка на веждите си”, постоянно се грижеше за народа и в това намираше услада. Всякога поучаваше, всякога наставяше. Разсейваше незнанието, уреждаше безредието. Бе станал “всичко за всякого, според нуждата на всякого” Като дойдоха при Борис, той ги приe с почит, прилична за тях, и ги разпита за приключенията им. Те му приказаха всичко от край до край, без да скрият нищо. Князът, като изслуша това, много благодари на Бог, гдето е пратил тия свои изповедници като благодетели на България, и че е подарил за учители и писатели на вярата не какви да е люде, а подвижници и мъченици.”[2]	„Св. Климентъ е най-дѣтелниятъ и трудолюбиviятъ измежду св. Седмочисленици... ... Паметьта на св. Климентъ... живо се помни, особено въ Охридъ... Ако не бѣха св. Климентъ и св. Наумъ, нѣмаше да сѫществуватъ българи, готови, както в старо врѣме, тъй и въ ново да умратъ за великата българска идея... Царь Борисъ разбра съ своя великъ умъ, че трѣбва да се приеме християнството..., прие ученицитѣ съ велика радость... Св. Еразъмъ отдавна бѣ проповѣдвалъ християнството около Лихнидското езеро и въ самия градъ Лихнида... Св. Климентъ бѣше български ратник... Неговото велико дѣло бѣше колкото църковно, толкова и национално. Длъжность е на Св. Синодъ да постанови да се чествува неговата паметъ изъ цѣла България... На 27 юлий 1916 е велика дата – когато се навършватъ хиляда години отъ славната кончина на тоя духовенъ и националенъ ратникъ на българщината. Вярваме, българскиятъ миръ нѣма да я забрави...“[3]

От първоизточника – Житието на св. Климент Охридски от Т. Охридски, се ползват в най-общия смисъл на думата похвалата за делото на светеца и разказът за приемането на Кирило-Методиевите ученици от княз Борис в България.

Същевременно Спространов държи да уточни делото на св. Климент и като чисто апостолско – той се посочва като продължител на св. Еразъм (за по-голяма достоверност Спространов използва древното име на Западен Охрид – Лихнида, където и до ден днешен се намира средновековната крепост на цар Самуил). Лихнида е важна станция на пътя

Виа Егнация, който свързва източния бряг на Адриатическо море с Византион (по-късно Константинопол). През късната древност Лихнида е епископално седалище. Владиката Дионисий от Лихнида е участник в Църковния събор в Сердика (343 г.). Св. Еразъм е родом от Антиохия и живее във времето на Диоклетиан и Максимиан. Като епископ отива и в Охрид, който влиза тогава в римската провинция Илирик. Царят го извежда пред медния идол на Зевс и му заповядва да принесе жертва, както и да се поклони на идола. Св. Еразъм отказва и е хвърлен в тъмница, от която го спасява божий ангел. Пещерата с църквата на св. Еразъм и до днес съществува недалеч от Охрид.

До хилядагодишнината от успението на св. Климент през 1904 г. остават цели 12 години, но Спространов се обръща към Светия синод, за да напомни отрано за събитието, но и да изкаже мнението си, че е време да се постанови честване на „Климѣнтовата паметъ изъ цѣла България" още в този момент, не чак след 12 години. В края на този текст се напомня и за друга предстояща през 1907 г. годишнина – хилядагодишнината от смъртта на княз Борис Михаил, като се задава реторичният въпрос дали вече се прави нещо, за да се отпразнува тя бляскаво и достойно.

Сакралната връзка мужду княза покръстител и св. Климент е сюжетна във втория текст, който Спространов посвещава на Климент Охридски – разказа „На път към цар Борис", публикуван през 1907 г. във вестник „Духовна пробуда". Авторът уточнява, че текстът е написан точно на Разпети петък – 20.04.1907 г. Вероятно затова и в него, като фабулен стожер, отново е преразказана част от Житието на св. Климент от Теофилакт Охридски, свързана с чудото на Възкресението. Самото заглавие отвежда към мисълта за чудо по пътя към Спасението и утвърждава авторитета на покръстителя на България.

В началото обаче срещаме три анахронизма:

Св. Климент успокоява Наум и Ангеларий, че познава княз Борис лично и е сигурен, че ще намерят подслон при него;

Твърди се, че тримата пътници – Климент, Наум и Ангеларий, са българи;

Климент припомня на останалите, че са минали по същия път покрай Дунава, когато княз Борис ги е изпратил при княз Ростислав във Великоморавия.

Първото твърдение влиза в противоречие с третото – ако действително учениците на Кирил и Методий са били първо в България, преди да тръгнат за Великоморавия (тази теория битува в трудовете и на съвременни наши историографи), то останалите двама – Наум и Ангеларий – също трябва да познават княз Борис лично и не се нуждаят от успокоение от страна на Климент, който го познава „лично". Въпросът за произхода на св. Климент е уточнен, но този на Наум и Ангеларий си остава загадка. Спространов обаче държи да уточни, че те са българи и тяхната Обетована земя е България.

Разказът за пребиваването на тримата ученици на Кирил и Методий в къщата на българина по Дунава от Житието на Теофилакт Охридски е художествено обогатен. Дори героят домакин получава името Светислав. Всеки от членовете на семейството му – и жена му, и синът му, и дъщеря му, а най-вече той самият разговарят със скъпите гости. Диалозите са изобилни. Изобилни са и думите в оплакването на мъртвеца от всички. Молитвата на св. Климент, произнесена до тялото на мъртвия син, също е поднесена с пряка реч. Възкресението е доказателство, че св. Климент е свят мъж, който, с Божията помощ, може всичко – дори да възкреси човек /по аналогия с чудото на Христос с Лазар/:

Из Житието на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски	**Спространов, Е. На път към цар Бориса. В. „Духовна пробуда”, 1907 г.**
„Климент взе със себе си Наум и Ангелариий и тръгнаха към Дунав. По пътя те пристигнаха в едно село, гдето мислиха да поуспокоят снагата си, изморени от глад и студ. Те разпитаха, кой в това село е боголюбив, страннолюбив и познат по благочестивия си живот. Щом намериха такъв селянин, те отидоха при него на гости. Тоя човек имаше син еднороден, личен и на млада възраст. Щом гостите влязоха в къщата, помина се тоя момък, тоя хубавец, едничкото око на баща си, най-разцъфналата вейка от рода. Колко, мислите, се огорчи тогава бащата? Той си реши в ума, че синът му е умрял поради дохождането на гостите и взе да ги кори и проклина. Той ги нарече влъхви дяволи и взе да ги заплашва с отмъщение. Веднага той заръча да наготвят за тях вериги и мъки. Светците се нажалиха не по-малко от бащата, като имаха състрадателни и човеколюбиви души, но още повече ги мъчеше срамът. Обкръжени с вярата, заради която всичко, даже и невъзможното е възможно, според думите на Господ, те намислиха да припаднат към молитва. След това те се помолиха на Бог над момъка, и по благодат на Христа Спасителя, той оживя. Тогава бащата се зарадва много и взе да им иска прошка за хулите, да ги благодари и да им предлага за вземат всичкия му имот...“	„– Българскиятъ царь Борисъ има свѣтълъ умъ и той се огря вече отъ лѫчитѣ на християнството. Азъ го познавам лично. Той беше огласяванъ от Методия... Той ще ни приеме съ радость, пъкъ и ние ще отидемъ дома между нашитѣ... Нека се потрудимъ и за нашия родъ въ българскага страна... Климентъ, Наумъ и Ангеларий се отправиха към България, тѣ бѣха родомъ българи... – Ще вървимъ, братя, все покрай Дунава... Не помните ли, че Борисъ по сѫщия пѫть ни отправи при Ростислава? Селянитѣ им посочиха кѫщата на главатаря Светислава... Минаха 2-3 дни... Тоя здравъ до вчера синъ на Светислава прѣдаде Богу духъ... Огорченъ прѣмного, Климентъ падна на колѣнѣ прѣдъ трупа на починалия момъкъ... – Боже велики, шепнѣше смирениятъ Климентъ, който никога и никому лошо не правишь, избави ни отъ тази напасть! Боже, да повърнемъ едничката имъ рожба и да докажемъ съ това, че не сме влъхви и убийци... Покойниятъ момъкъ се събуди и проговори... Тѣ стигнаха до бѣлъ Дунавъ... Другиятъ день стигнаха въ Бѣлград. Тукъ се явиха предъ началника Боритаркана. Той веднага им оказа всѣко съдѣйствие... Изпрати ги на Борисъ съ честь...“[4].

Е. Спространов публикува третия си текст, посветен на св. Климент Охридски, през 1916 г. Тогава България вече е участник в Първата световна война. Вероятно затова тук наблюдаваме своеобразно връщане към образа на светеца от старобългарските жития и похвални слова. Както е видно при сравнение с текста от Житието на светеца от Теофилакт Охридски, сега заемките са много повече – макар и само маркирани. Св. Климент е представен като истински апостол. Делата му следват делата на първите ученици на Христос. Характерната черно-бяла поляризация на образа ни отвежда към модела на образа на апостола, а водещи са себеотрицанието, любовта към ближния, просветителството. Почитта към владетеля е засвидетелствана със старание /такава реминисценция с Житието не може да бъде направена буквално, тук Спространов я добавя умишлено/.

Все пак, точно през 1916 г. се навършват 1000 години от успението на св. Климент и тази годишнина е отбелязана тържествено в цялата ни страна. Ето защо бихме могли да интерпретираме ракурса на житийната стилистика като поучение, като опит за връщането на авторитета на светеца-митологема във време, когато именно духовенството в България трябва да е с царя и народа (критиката към духовенството е изведена като мотив/. Вразумяването, за което се моли Спространов /краят молитва също е характерен за посочените старобългарски жанрове), може да бъде тълкуван като призив за национално обединение и осъзнаване на поредния политически риск чрез вярата:

Из Житието на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски	**Спространовъ, Е. Св. Климент Охридски. В. „Камбана”, 1916 г.**
„Като просветяваше народа върху камъка на истинското християнско богопочитание, туряше твърда основа за тяхната вяра. Защото народът беше прост и неодялан. Но редом с духовната храна, Климент даваше и телесна храна на тия, които се нуждаеха от такава храна. Инак той наполовина щеше да прилича на Христа, за Когото знаеше, че заедно с учението Си е раздавал и хляб на разумните, за които трябваха чудеса. Поради това той беше баща на сираците, помощник на вдовиците, за които се грижеше всякак. Вратата му бе отворена всякога за всеки беден и никой пътник не е нощувал вън от вратата му. Климент гледаше как да изпъди измежду българите нерадението спрямо божествените работи, да ги събира наедно, привличайки ги с хубави сгради, и изобщо да смекчава техните диви и корави сърца и тяхната дебелащина в богопознанието. Та и не е никак за чудене, че той залягаше да обърне човешкия ум към светлина и човещина. Според черковните правила Климент направи завещание както за книгите, които бе написал, така и за другия свой имот. Той раздели всичко на два дяла и остави един дял на епископията, а другия – на манастира...”.	„Свети Климент се мъчеше всячески да изгони от българите немарливостта..., да смекчи и опитоми хората..., да ги сближи, да ги направи будни... Почна да строи обществени сгради, църкви и манастири... Беше помощник на сираците и вдовиците и отворена врата за сиромасите... Когато стана учител в Кутмичевица, се грижеше най-много князът да не остане излъган в надеждите си в него... Направи предсмъртно завещание – дари всичко на манастира... Може ли да има сравнение между живота и духа на българкото духовенство от епохата на св. Климент и днешното? Свети Клименте! Вразуми ни! Слава тебе, лъчезарна звезда! Амин!”[5].

Към темата за св. Климент Охридски Спространов се връща и десет години по-късно – през 1926 г. Тогава министър-председател на България е Андрей Ляпчев, политикът, познат с действията си „со кротце, со благо”. Относно националния въпрос за Македония, който вълнува цяла България, Ляпчев възприема идеята за мирна ревизия на границите на тежкия Ньойски договор. Според него България няма друг изход, освен да търси пролука между противоречията на Великите сили и чрез дипломация да се ревизират границите. В края на 1926 г. правителството сключва бежански заем. Неговата цел е да се подпомогнат повече от 250 000 български бежанци след периода на войните, които се намират в тежко материално положение. Веднага със сключването на заема е създадена Главна дирекция по настаняване на бежанците, пряко подчинена на министър-председателя.

На 27 юли /Св. Седмочисленици/ 1926 г. Евтим Спространов публикува във вестник „Илинден" статията „Какви завети ни е оставилъ св. Климентъ" – във връзка с празника на Охридското братство (той е дългогодишен председател на Охридското културно дружество, което носи името на светеца). Този текст е най-близо до оригинала на Житието, написано от Теофилакт Охридски /за първи път Спространов намеква за извора си: „... така свидетелствува неговиятъ съвременникъ и писачъ на живота му", но не посочва конкретно името на Теофилакт.

Спространов намира начин да поднесе информацията за св. Климент през нова призма: възхвалява онези му практически умения, благодарение на които народът ни е имал полза. Прилагателното „практичен" се употребява три пъти. Интересно е, че именно под знаменателя на практичността Спространов се спира на въпроса за създадената от Климент нова графична система /такава информация де факто у Теофилакт липсва, там имаме само намек за стореното/, подобна на гръцкото минискулно писмо, която днес познаваме като „кирилица", за да улесни глаголицата. Този труд е поставен на първо място, като следва изброяване на другите практически дейности на светеца: обучаване на учители за народа, просвещаване на същия чрез литературни произведения, написани по достъпен начин, които да просветлят ума му /тук Спространов се отклонява от истината за литературното творчество на Климент Охридски – неговите похвални и поучителни слова не са написани на народен език и не се възприемат толкова лесно от неподготвените в църквата слушатели – нещо повече – характерната светлинна метафоричност в тях може да бъде определена като метатекст, но пък тук той следва твърдението на Теофилакт/.

На милосърдието на светеца в името на хляба за ближния е отделено много място, но оценяването на това милосърдие е различно от същото в останалите текстове. Спространов държи да подчертае, че св. Климент Охридски следва Христос в делата си, но върши всичко във време, когато нито Сърбия, нито Русия са християнски държави. Гордостта е чисто месианистична – свети Климент е изпреварил времето си с поне 1000 години и българският народ е богоизбран с месия като него. Във връзка с това продължава и критиката срещу българското духовенство, започната в текста от 1916 г. Още веднъж се припомня, че духът на светеца живее в Охрид, но тук има и допълнение – и в околните села – т.е. светецът се легитимира като покровител на цялата област.

Най-интересен е финалът, в който се разказва за т.нар. задушбина на светеца (такава информация у Теофилакт липсва, тя е сюжетно добавена от Спространов). По принцип задужбината е имот, който може да се ползва след смъртта на собственика за някаква цел (според завещанието му – за спасението на душата му); тази цел може да е благотворителна, но в Сърбия например задужбините са онези манастири, които християнските владетели строят, за да бъдат погребани в църквите им (там задужбините възникват чак през XI в.). Спространов твърди, че „задушбината" на Климент функционира и по време на турското робство, като чрез приходите ѝ се помага на бедните. Християнската община (като пространство на взаимопомощта) се издига в култ, а накрая е трафаретният призив за следването на стъпките на св. Климент Охридски:

Из Житието на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски

„Той видя че народът е прост, за да отбира свещените писания, и че мнозина български свещеници знаят само да четат гръцките книги, но не ги разбират, та затова са непросветени, тъй като нямаше по български даже черковни слова.

Той захвана да мисли и за това нещо, па със своите старания събори преградите на незнанието: за всички празници той състави поучения, които не съдържаха нищо високоумно, а бяха прости и ясни, каквито да може да разбира и най-простият българин; с тия поучения той хранеше душите на по-простите, като че ли ги поеше с мляко, защото не възприемаха по-корава храна.

Тъй като цялата българска земя беше обрасла с диви дървета, та беше оскъдна откъм добри плодове, той и с това добро я надари: донесе от Гръцко всякакъв вид питомни овошки и чрез присаждане направи дивите дървета плодовити.

... той беше баща на сираците, помощник на вдовиците, за които се грижеше всякак. Вратата му бе отворена всякога за всеки беден и никой пътник не е нощувал вън от вратата му.

Той учеше клира на черковен ред и на всичко, което трябва за песнопения и молитви. Той достигна неговите клирици да бъдат от най-отличните. Като просветяваше народа върху камъка на истинското християнско богопочитание, туряше твърда основа за тяхната вяра. Защото народът беше прост и неодялан.”

Спространовъ, Е. Какви завети ни е оставилъ св. Климентъ. В. „Илинден”, 1926 г.

„Всеизвестно е, че св. Климентъ е билъ най-ревностниятъ просвѣтитель отъ седемтѣ славянски апостоли...

Св. Климентъ съ своя прозорливъ умъ схвана, че е по-лесно за народа да почне съ познатата нему гръцка азбука... И като мѫдрецъ**-практикъ** нагажда за духовната просвѣта на българския народъ, покрай кирилицата, и гръцката азбука, като оставя отъ кирилицата ония букви, които са се намирали въ гръцката... Съ **практиченъ** умъ, св. Климентъ схваща, че сѫ нужни дейци за духовното подигане на народа... Житието казва, че св. Климентъ е пусналъ между народа около 3000 души просвѣтени мѫже...

Св. Климентъ е билъ и първъ писатель-популяризаторъ... Той сравнява простия народъ съ младенцтѣ, които не могатъ да се хранятъ съ твърда храна..., нужна имъ е кашица или храна, предъвкана веднажъ. И затова той пише така просто, че всѣки да го разбира и проумѣва... Каже с две думи за какво ще говори и пристѫпва веднага да излага смисъла и съдържанието и да вади поука. Кратко, ясно, вразумително...

Той даваше не само просвета, но и хлѣбъ... Учи народа по какъвъ начинъ да изкарва отъ земята, колкото се може повече плодове и земни блага... Той иска трапеза, винаги отворена за беднитѣ, пѫтницитѣ и чужденцитѣ... Св. Климентъ бѣше баща за сирацитѣ и вдовицитѣ... И тукъ виждаме да се проявява **практическия** и прозорливъ умъ на св. Климента. Той е милосърденъ, но съ ясна и строго опредѣлена цель...

Нека се отбележи добре, че св. Климентъ върши тая велика и съзнателна работа преди хилядо години, когато сърбитѣ нѣмали още държава, когато православна и велика Русия киснѣше въ езичество... Отъ гореизложеното е ясно, че св. Климентъ е надрасналъ съвременицитѣ съ 1000 години. Той върши дѣлото на Христа... Днѣшниятъ духовникъ може да се бори всѣкакъ за своето материално подобрение, но за материалното подобрѣние на своитѣ писоми не мисли...

Нека отбележа, че духътъ на св. Климента живѣеше до скоро въ Охридъ, а живѣе сега и по селата. Задушбината св. Климентова бѣха запазили и турцитѣ: отъ приходитѣ на св. Климентовитѣ земи се раздаваше два пѫти презъ недѣлята – хлѣбъ и варено жито на беднитѣ... После имаше истински християнски общини, основа на Царството Божие на земята, между членоветѣ на които царуваше миръ и любовь, взаимопомощь и готовность за жертва...

Нека се стараемъ да вървимъ по стѫпкитѣ на св. Климента...”[6].

Бихме могли да обобщим, че наистина публикациите на Евтим Спространов, посветени на св. Климент Охридски в периода от 1916 до 1926 г., отреждат важно място на фигурата на един от първите славянски учители в менталността на българина като покровител на Охрид и цяла България в началото на XX в. – той е пример за подражание, месия на българския народ с възрожденска митологична конотация, връзка между миналото и настоящето.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Аретов, Н., Н. Чернокожев.** *Българска литература XVIII век*. София, 2008, с. 35.

[2] Житие на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски – www.pravoslavie.bg/жития/животопис-на-св-климент-български-арх/

[3] **Спространовъ, Е**. Св. Климентъ. – *Славянски глас*, 5 (1904), 214–215.

[4] **Спространовъ, Е**. На пѫнть къмъ царь Бориса. – *Духовна пробуда*, 7 (1907), 7–8.

[5] **Спространовъ, Е**. Св. Климент Охридски. – *Камбана*, 2642 (1916), 8–10; НБ „Св. св. Кирил и Методий" разполага с броя на вестника единствено на микрофилм, чието качество е лошо. За да не бъдат допуснати грешки, съм осъвременила езика.

[6] **Спространовъ, Е**. Какви завети ни е оставилъ св. Климентъ. – *Илинден*, 35 (1926), с. 31.

EVTIME SPROSTRANOV À ST. KLIMENT OHRIDSKI (LECTURES)

Iveta Rasheva

Résumé

Cette étude essaye à examiner les publications de Evtime Sprostranov, dédiées à St. Kliment Ohridski dans la période 1916-1926 - «St. Kliment Ohridski“, „St. Kliment“, „Le chemin vers le roi Boris» et «Quelles alliances nous a laissé St. Clement“ près de cent ans plus tard, quand nous célébrons le 1100 anniversaire de l‘Assomption de St. Kliment Ohridski; à situer la figure de l‘un des premiers éducateurs slaves dans la mentalité des Bulgares en tant de patron d‘Ohrid et de la Bulgarie au début du XXe siècle et d‘établir dans quelle mesure cette figure porte connotation mythologiques de la Renaissance.

БЪЛГАРИТЕ И БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИСТОРИЧЕСКА КНИЖНИНА ОТ VIII – X ВЕК

Камен Андонов

Предвид тематиката на научния форум с моя доклад ще насоча вниманието към паметниците на византийската историческа книжнина, възникнали през VIII – X век. На историците-медиевисти всички тези исторически съчинения са добре познати, а информацията, която съдържат е многократно коментирана, съпоставяна, подлагана на критика, приемана или отхвърляна при реконструкцията на родното ни минало от епохата на Първата българска държава. Именно поради тази причина с настоящата работа нямам намерение да убеждавам в значимостта на включените в нея византийски исторически съчинения (тя е огромна и неоспорима), като извори за българската история, а по-скоро ще се опитам на фона на представянето им да открoя определени тенденции и особености при разглеждането на българската проблематика в тях. Предвид тази цел на разработката ще структурирам изложението си в две части. В първата накратко ще представя авторите на интересуващите ни византийски исторически съчинения от VIII – X век, а във втората ще е очертая мястото на техните произведения в историческата реконструкция на българската история през VII – X в.

Избраната хронологическа рамка (VIII – X в.) и достигналите до нас от този период византийски исторически съчинения ми дават основание да ги поделя на две групи:

1. Византийски исторически съчинения, възникнали през VIII - IX в.

Тази група в сравнителен план е по-скромна в количествено отношение и включва на практика три съчинения: *„Бревиарий”* от патриарх Никифор, *„Хронография”* от Теофан Изповедник и *„Световна хроника”* от Георги Амартол.

Първо ще започна с *„Бревиарий”* от патриарх Никифор. Авторът на това съчинение е роден около 758 г. Неговият баща Теодор заемал длъжността асикрит в императорската канцелария. Заради иконопочитателските си убеждения той на два пъти бил заточван от император Константин V и умира към края на 60-те – началото на 70-те години на VIII в. След приключване на образованието си Никифор по подобие на баща си започнал административна кариера. През управлението на император Леон IV (775 – 780) Никифор бил вече служител в императорската канцелария в екипа на асикрита Тарасий, който през 784 г. е издигнат за константинополски патриарх. След смъртта на последния през 806 г. Никифор го наследява на патриаршеския трон, който заема до началото на 815 г. Тогава, заради нежеланието да подкрепи иконоборческата реставрация на император Леон V, патриах Никифор е свален и заточен. Умира през 828 г. Най-значимия труд от неговото книжовно наследство е „Кратка хроника” или „Бревиарий”. Това историческо съчинение е съставено през 80-те години на VIII в. и включва събития от периода 602 – 769 г.[1]

Второто съчинение от тази група е *„Хронография”* на Теофан Изповедник. За автора на този значим за нашата история труд знаем, че е роден около 760 г. Баща му бил стратег на морската тема на егейските острови. По времето на император Леон IV Теофан заемал длъжността стратор. Към последното десетилетие на VIII в., се замонашил и основава манастир в планината Сигриана. Заради иконопочитателските си убеждания през управлението на Леон V е заточен на о-в Самотраки, където и умира около 817/818 г. Неговата „Хронография” обхваща периода от 284 до 813 г. и се явява продължение на световната хроника започната от Георги Синкел[2].

Третото историческо съчинение от първата хронологическа група е кратката *„Световна хроника”* на Георги Амартол. Сведения за автора на този труд почти липсват. Смята се, че е живял през втората половина на IX в. и някъде към края на управлението на император Михаил III, т.е. 866/867 г. е написал своята хроника. Изложението на последната започва от Сътворението на света и достига до 842 г.[3]

2. Византийски исторически съчинения, възникнали през X в.

Тази група е значително по-сериозна в количествено отношение.

Ще започна с *хрониките от “семейството” на Симеон Логотет*. С този израз във византологията е прието да се обозначават историческите съчинения на *Продължителя на Георги Монах, Теодосий Мелитински, Псевдо-Симеон, Леон Граматик и среднобългарският превод на хрониката на Симеон Логотет*. На базата на вида, в който отбелязаните съчинения са достигнали до нас, почти единодушно се приема, че всички те се явават версии или преработки на неизвестната все още хроника на Симеон Логотет, която в основната си част е обхващала събитията от 842 до 948 г. и е писана между 948-963 г.[4]

По отношение на личността на автора на този исторически труд Симеон Логотет сведенията са оскъдни и противоречиви. Вероятно той е живял през втората и третата четвърт на X в. и е завършил хрониката си през управлението на император Никифор II Фока (963 – 969)[5].

Вторият византийски исторически труд от тази хронологическа група е летописния свод известен с името *„Продължителят на Теофан”*. Съхранен в два ръкописа от XI и XVI в., състоящ се от шест книги, които обхващат периода 813 – 961 г. Изследователите поделят тези шест книги на четири основни части. Първата – обхваща книги I, II, III и IV т.е. периода от 813 до 867 г. Втората част е на практика книга V, посветена на живота и управлението на император Василий I. Смята се, че тя е написана от неговия внук Константин VII Багренородни. Третата част обхваща периода 886 – 947 и последната част – периода 947 – 961 г. с предполагаем автор магистър Теодор Дафнопат[6].

Третият труд е *„Царе” (*Βασιλεῖαι*)* от Йосиф Генезий. Той е написан през управлението на император Константин VII Багренородни (945 – 959) и обхваща периода от 813 до 886 г.[7]

Последното историческо съчинение от тази хронологическа група е *„История”* на Леон Дякон. Авторът на този труд е роден около 950 г. От началото на 80-те години на X в. заема длъжността на придворен императорски дякон. Умира вероятно в началото на XI в. През периода от втората половина на 80-те до началото на 90-те години на X в. написва своето историческо съчинение, състоящо се от 10 книги и обхващащо събитията от 959 до 976 г. плюс едно допълнение за 986 г.[8]

След това кратко представяне на авторите основните византийски исторически съчинения, възникнали през VIII – X в., преминавам към втората част от настоящата работа: **място и значение на византийските исторически съчинения от VIII – X в. при реконструкцията на българската история.**

В генерален информацията от седемте византийски исторически съчинения, съдържа сведения за родната ни история за периода от началото на VII в. до 986 г. Какво е мястото на всяко едно от тях за този солиден времеви отрязък? С цел по-ясно открояване отговора на поставения въпрос ще поделим отбелязания хронологически интервал на четири периода:

1. От началото на VII в. до 813 г.

За този период (до 769 г.) „Бревиарий” на патриарх Никифор и „Хронография” на

Теофан Изповедник са основни, а в някои случаи и единствени източници, но би следвало да отчетем и накои нюанси. Първо, за периода от началото на VII в. до 769 г. сведенията от двамата автори вървят паралелно, като при съставянето на двете произведения явно е бил използван общ първоизточник – запазената в отделни фрагменти хроника от VIII в. или т.нар. „Велик хронограф”[9]. Теофан Изповедник е по-пестелив на информация относно Стара Велика България и личността на нейния владетел – хан Кубрат. Този негов „пропуск” се компесира частично от патриарх Никифор, но също така и от други източници, като Йоан от Никиу, „Именник на българските ханове” и др. Сведенията на Никифор и Теофан, свързани със събитията около образуването на Българското ханство на Дунав са изключително важни, но отново са съпоставими и допълнени от други източници. Още по-широк става спектъра на съпостависимост за времето на хан Тервел. За събитията обаче от 769 г. до края на VIII в. „Хронография” на Теофан Изповедник е главен и в повечето случаи единствен източник. Последната част от този исторически труд, т.е. от началото на IX до 813 г., също заема важно място в изворовия поток за времето на хан Крум, но отново се съпоставя и допълва с други важни източници, като „Скриптор инцертус”, Хамбарлийските надписи и др.[10]

2. От 813 до 863/864 г.

Този период за българската история може да бъде определен като своебразен „хиатус” във византийската историческа книжнина и в частност в отбелязаните по-горе съчинения. Поради тази причина същите отстъпват водещата си роля, която е поета от каменните надписи от времето на хановете Омуртаг, Маламир и Пресиян, латинските източници и съчинението на Константин Багренородни „За управлението на империята”[11]. Все пак не може да се отрече значението на „Царе” от Йосиф Генезий и книги I-ва – IV-та от „Продължителят на Теофан”, в които са отбелязани важни събития, като българо-византийския мирен договор от 815/816 г. и българската помощ при потушаването на бунта на Тома Славянина[12].

3. От 863/64 до 893 г.

Актът на покръстването на хан Борис както би било нормално да се очаква заема подобаващо място в хрониките от „семейството” на Симеон Логотет, кн. IV от Продължителя на Теофан и Йосиф Генезий. Съпротивата срещу политиката хана-покръстител (бунта на 52-та боили от 865 г. и разрива между Борис и Владимир от 889 – 893) не намира място в нито едно от тези съчинения. Тук византийската историопис отново отстъпва място на западноевропейската аналистика[13].

4. От 893 до 986 г.

Хрониките от „семейството” на Симеон Логотет и книга VI от Продължителя на Теофан са основни източници за политическата история от времето царете Симеон (893 – 927) и Петър I (927 – 969). Информацията им в повечето случаи е идентична. Тук обаче задължително трябва да се отбележи, че за важни проблеми от този период водеща роля имат и други източници. Например за имперските амбиции на цар Симеон това са писмата на патриарх Николай Мистик[14] и император Роман I Лакапин[15], адресирани до българския владетел и разбира се достигналите до нас печати на Симеон I Велики[16]. За отошенията със сърби и хървати водещо значение имат сведенията от „За управлението на империята” от Константин Багренородни[17]. От дългото управление на цар Петър I в отбелязаните съчинения са застъпени основно събитията, свързани със сключването на мирния договор от 927 г. и с незначителни изключения след 930 г. българската тематика липсва в тях.

Историческият труд на Лъв Дякон е основен източник на информация за българо-византийските отношения от 60-те години на X в. и руско-византийската война за България от 970 – 971 г. Тук обаче задължително трябва да се отбележи, че по подобие на Теофан Изповедник и Лъв Дякон има своя съпоставителен коректив. Това е историческият труд на Йоан Скилица от края на XI в. Сериозните различия в описанията на тези двама автори и днес остават предизвикателството през изследователите. Красноречивия пример в тази насока е разривът в българо-византийските отношения през 967 г.[18] Допълнението на Лъв Дякон, засягащо похода на император Василий II от 986 г. към Средец и последвалото византийското поражение в прохода *Траянови врата* е първостепеннен източник на информация, писан от пряк участник събитията[19].

След този кратък обзор на сведенията за българите и България във основните византийски исторически съчинения от IX – X в. е видно, че българската тема в тях е застъпена в различна степен, но винаги преобладава външнополитическата история, респективно отношенията с Византия. Последното разбира се е напълно нормално. Вътрешнополитическата история на българите по традиция няма как да привлича вниманието на византийските хронисти. Независимо от тази обективна даденост не може да отрече значението на кратките, но важни описания на някои вътрешни сътресения. На първо място тук ще отбележа сведенията на патриарх Никифор и Теофан Изповедник за вътрешната криза в Българското ханство на Дунав през втората половина на VIII в.[20] и на второ място бунтовете на на братята на цар Петър I – Иоан и Михаил от 928 и 930 г. – описани от Симеон Логотет и Продължителят на Теофан[21].

* * *

В заключение, както беше отбелязано в началото на това скромно изложение безспорна е водещата роля на отбелязаните византийски исторически съчинения при реконструкцията на историята на Първата българска държава. Без тези съчинения трудно щеше да се говори за такава история. Но също така няма съмнение, че количестовото и качеството на поднесената от тях информация е първопричина и за дългата редица спорни и неясни въпроси от този период на родната ни история.

ПРИЛОЖЕНИЕ:
Основни издания и преводи на византийските исторически съчинения от VIII – X в.

„Бревиарий" от патриарх Никифор

Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica, ed. C. de Boor. Leipzig 1880, 1–77.

Nikephoros Patriarch of Constantinople: Short History. Text, translation and commentary by C. Mango. Washington D. C. 1990.

Никифор патриарх константинополски. Кратка история след царуването на Маврикий. Превод, уводна статия и бележки В. Иванов. Изд. Зограф, 1997.

ГИБИ, III, увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Г. Цанкова-Петкова и В. Бешевлиев, 290–306.

„Хронография" от Теофан Изповедник

Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, Leipzig 1883.

The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284 – 813, C. Mango and R. Scott, eds. Oxford, 1997.

ГИБИ, III, увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история П. Тивчев, 226–289.

„Световна хроника" от Георги Амартол

Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, 2 vols, Leipzig, 1904.

Истрин, В. М. *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.* Текст, изследование и словарь. Т. I. Текст. Петроград, 1920.

ГИБИ, IV, увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Ив. Дуйчев, 42–57.

Хрониките от "семейството" на Симеон Логотет

Georgius Monachus Continuatus Chronicon. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838.

Leo Grammaticus Chronographia. Rec. I. Bekker. Ed. Bonnae, 1842.

Symeon Magister Chronographia. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838.

Symeonis Magistri Et Logothetae Chronicon, rec. Staffan Wahlgren, Berlin, 2006.

Sreznevskij, V. I. *Slavijanskij prevod chroniki Simeona Logotheta*. V.R., London, 1971.

ГИБИ, V (Лъв Граматик), увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история В. Тъпкова-Заимова, 141–168.

ГИБИ, V (Псевдо-Симеон), увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Г. Цанкова-Петкова, 169–183.

ГИБИ, VI (Продължителят на Георги Монах), увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Г. Цанкова-Петкова, 133–158.

Продължителят на Теофан

Theophanes Continuatus Chronographia. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838.

Продолжатель Феофана. *Жизнеописания византийских царей*. Перевод, статьи, комментарии Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург, 1992.

ГИБИ, V, увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Ив. Дуйчев, 108–140.

„Царе" от Йосиф Генезий

Iosephi Genesii Regum libri quattuor, ed. I. Lesmuller-Werner, I. Thurn. Berlin-New York 1978.

ГИБИ, IV, увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Г. Цанкова-Петкова и П. Тивчев, 320–335.

„История" на Лъв Дякон

Leonis Diaconi Caloensis Historae libri decem. Rec. C. B. Hasii. Bonnae, 1828.

Лев Диакон. *История.* Перевод М. М. Копыленко. Статья М. Я. Сюзюмова. Коментарий М.Я. Сюзюмова, С.А. Иванова. Москва, 1988.

ГИБИ, V, увод, превод и коментар на частите, засягащи българската история Г. Цанкова-Петкова, 245–276.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Nikephoros Patriarch of Constantinople: Short History*. Text, translation and commentary by C. Mango. Washington D.C. 1990, 1–2; **Brubaker, L. J. Haldon**. *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680 – 850): The Sources: An Annotated Survey*. Aldershot, 2001, 171–172.

[2] *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, C. Mango and R. Scott, eds. Oxford, 1997, xcv-xcvii; **Brubaker, L. J. Haldon**. *Op. cit*., 168–170.

[3] **Moravcsik**, **G**. *Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker,* Berlin, 1958, 277–280**;** **Brubaker, L. J. Haldon**. *Op. cit*., 172–173.

[4] Срв. **Острогорский, Г**. Славянский перевод хроники Симеона Логофета – В: *Seminarium Kondakovianum*, V, 1932, 17–18; **Каждан, А. П**. Хроника Симеона Логофета. – *ВВр*., XV, 1959, 125–129.

[5] Според не малко учени историкът Симеон Логотет и известния агиограф Симеон Метафраст са едно и също лице. В тази насока обаче би следвало да се отбележи, че въпросът остава открит. Един от най-големите познавачи на проблема Александър Каждан е скептично настроен към горното отъждествяване и смята за по-удачно да се приеме, че става дума за две различни личности: историкът Симеон Логотет – заемал длъжността логотет на стратиотика и живелия малко по-късно агиограф Симеон Метафраст – заемал длъжността логотет на дрома. – Срв. **Каждан, А.** *История византийской литературы (850 – 1000). Эпоха византийского энциклопедизма*. Санкт-Петербург, 2012, с. 257.

[6] **Jenkins**, **R. J. H.** The Classical Background of the Scriptores Post Theophanem. – *DOP*, 1954, 8, p. 14; **Каждан, А. П**. Из истории византийской хронографии X в. 1. О составе так называемой "Хроники Продолжателя Феофана". – *ВВр*., XIX, 1961, с. 76; **Любарский, Я. Н**. Сочинения Продолжателя Феофана: хроника, история, жизнеописание. – В: *Византийские историки и писатели (сборник статей).* Санкт-Петербург, 1999, 67–68.

[7] **Бибиков, М. В.** Развитие исторической мысли. – В: *Культура Византии*. Москва, 1989, с. 100; **Brubaker, L. J. Haldon**. *Op. cit*., p. 177.

[8] **Сюзюмов, М. Я,** *Византийские етюды.* Екатерининбург, 2002, 349–393., с. 370 и сл., както и статиите на същия автор, публикувани в руския превод на Лъв Дякон **Лев Диакон**. *История.* Перевод М. М. Копыленко. Статья М. Я. Сюзюмова. Коментарий М.Я. Сюзюмова, С.А. Иванова. Москва, 1988, 143–165; **Moravcsik**, **G**. *Op. cit*., 398–400; **Бибиков, М. В**. *Историческая литература Византии*. Санкт-Петербург, 1998, 105–109.

[9] Вж. цитираните заглавия в бел. 1 и 2.

[10] Относно историческата реконструкция на периода от началото на VII в. до 813 г. вж. **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България. Т. I. История на средновековна България VII – XIV в*. София, 1999*,* 74–143 и цитираните там по-стари изследвания.

[11] Пак там, 144–166 и цитираните по-стари изследвания.

[12] *ГИБИ,* IV, с. 323 и сл.; *ГИБИ*, V, с. 113 и сл.

[13] За изворовата база, хвърляща светлина върху повратния за българите и България период 863 – 893 г. вж. специалното монографично изследване на акад. Васил Гюзелев – **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение*. София, 2006, 291 с. и 32 ил.

[14] **Nicholas I Patriarch of Constantinople**. *Letters*. Greek text and English translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. Washington, DC, 1973, 30–122; *ГИБИ*, IV, 185–297.

[15] **Daphnopatès, Th**. *Correspondance.* Editée et traduite par J. Darrouzès et L. G. Westerink. Paris, 1978, 63–68; *ГИБИ*, IV, 298–314.

[16] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, 46–57. Второ и допълнено издание – В: *Плиска – Преслав*, 12, 2015.

[17] **Constantine Porphyrogenitus**. *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik, Eng-

lish translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition. Washington DC, 1967, 158–160.

[18] Във връзка с разрива във византийско-българските отношения през 60-те години на Х в. информацията от двата основни източника (Леон Дякон и Йоан Скилица) в никакъв случай не може да се определи като ясна и синхронизирана. Тази особеност се явява предпоставка за различни тълкувания и интерпретации на описаните от двамата автори събития. Независимо от натрупаното солидно количество литература не може да се твърди, че този проблем е окончателно разрешен. Подробно за него вж. **Иванов, С. А**. Византийско-болгарские отношения в 966 – 969 гг. – *ВВр*., т. 42, 1981, 88–100; **Божилов, И., В. Гюзелев**. *Цит. съч.,* 291–295 и цитирана по-стара литература.

[19] За тези събития и значението на информацията от Леон Дякон вж. **Божилов, И., В. Гюзелев**. *Цит. съч.,* 318–320.

[20] За тези събития вж. **Николов, Г.** Хан и кавхан през VIII в. – В: *Българи и унгарци – 1000 години заедно.* Будапеща, 2002, 38–46.; **Илиев, И**. Едноличната власт в езическа България. – *ИПр*., кн. 1-2, 2002, 5–23 и цитираната по-стара литература.

[21] За тези събития вж. **Тодоров, Т**. Вътрешнодинастичният проблем в България от края на 20-те – началото на 30-те години на Х век. – *Историкии*, т. 3, 2008, 263–279 и цитираната по-стара литература.

THE BULGARIANS AND BULGARIA IN THE BYZANTINE HISTORICAL LITERATURE FROM VIII - X CENTURY

Kamen Andonov

Abstract

Given the subject of scientific forum with my report will draw attention to the monuments of Byzantine historical literature incurred during the VIII - X century. The article is structured in two parts. The first will briefly present the authors of the interesting Byzantine historical works of VIII - X century and the second will outline the place of their works in the historical reconstruction of Bulgarian history in VII – X century.

ОТ *ОТРИЦАНИЕ* КЪМ *РЕАБИЛИТАЦИЯ*. ИСТОРИОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА ЦАР ПЕТЪР I (927–969) И НЕГОВОТО ВРЕМЕ

Тодор Тодоров

Настоящата разработка има за цел да представи на читателя едно интересно и динамично явление в българската и чуждата медиевистична историография от втората половина на XVIII до началото на XXI в., засягащо историческата интерпретация и генералното оценяване на един почти половинвековен период от историята на Първото българско царство и личността, която го олицетворява – цар Петър I (927 – 969). Пристъпвайки към подобно историографско проучване дължа да отбележа, че изложението в настоящата статия е подчинено на идеята да се проследи една тенденция, движеща се по формулата *от отрицание към реабилитация*. Следователно, предлаганата на вниманието на читателя разработка не е пълен историографски обзор на проучванията на политическата история на България през периода 927 – 969 г. Тук са включени изследвания, чийто автори имат в една или друга степен оценъчна позиция спрямо качествата на наследника на цар Симеон и неговата епоха. За читателите, които искат да получат една по-пълна представа за основните изследвания относно разглеждания период в приложение е изнесена подбрана библиография, в която са намерили място и редица други стойностни проучвания, които не са коментирани в основния текст.

В трудовете на основоположниците на историческата наука от епохата на Ренесанса и Просвещението – Мавро Орбини, Шарл Дюканж и др.[1], политическата история от периода 927 – 969 г. е представена накратко, като се следва схемата на византийските исторически съчинения, съдържащи информация за периода и достъпни за съответния автор. Отбелязаните историци се въздържат от всякакви оценки и заключения. По-различна е ситуацията в *“История славянобългарска”* (1762 г.) на основоположника на модерната българската историопис **Паисий Хилендарски**. Наред с всичко друго, авторът на това произведение, явно, поставя началото и на периода на *отрицание* на цар Петър I и неговото време върху страниците на историческите изследвания. В своето изложение за този период от българската история Паисий се опира основно на *“Царството на славяните”* (в неговия руски превод от 1722 г.) на М. Орбини и елементи от агиографския цикъл, посветен на св. Иван Рилски, но още преди да премине към представяне на управлението на Симеоновия наследник, отбелязва: “След него (Симеон, б.м.) се възкачил на престола син му Петър, но не бил щастлив във войните, както преди това неговия баща. Бил приятел на гърците и покорлив. От това време българският скиптър отслабнал поради несъгласието и малодушието Петрово.”[2] Подобна оценка липсва при М. Орбини, което ясно показва, че в случая Паисий Хилендарски изразява собствено отношение към владетеля и епохата, която той олицетворява. Това негово становище, не само се запазва в произведенията на Паисиевите следовници от романтичното направление в българска историография от края на XVIII и първата половина на XIX в., но бележи развитие и в проучванията на представителите от научно-критичното направление в историографията.

Следваща сериозна крачка по посока *отрицанието* на цар Петър I и неговата епоха прави руският учен **Александър Феодорович Хильфердинг**. В неговата *“Исторiя сербов и болгар”* (1868 г.) на този период е посветена една глава (29 стр.), на която още заглавието *“Упадък на България. Царуването на Петър Симеонович”*[3] ясно сочи, от една страна, продължение на тенденцията заложена от Паисий Хилендарски и от друга, навлизането ѝ в критичните научни изследвания, за да бъде преобладаваща в тях през следващите сто години.

Политическите аспекти на периода 927–969 г. присъстват и в научните разработки на **Марин Дринов**. През 1874 г. той публикува своята студия *“Началото на Самуиловата държава”,* чиято първа част е посветена на царуването на Петър I[4]. В нея авторът не пести отрицателните оценки, както за личността на Симеоновия наследник, така и за неговото обкръжение. Най-осезателно политическото развитие на България през периода 927–969 г. присъства в актуалния и днес труд на М. Дринов *“Южните славяни и Византия през X в.”* (1875 г.)[5]. Тук, освен сравнително подробното разглеждане на българо-византийските отношения през периода, са разгледани и отношенията със западните съседи на България – сърби и хървати[6]. Въпреки че и в това свое изследване М. Дринов се придържа към отрицателната оценка за цар Петър I, се забелязва известно принизяване на крайния негативизъм, характерен за предходния му труд и опит за обективно оценяване на събитията и главните действащи лица в тях[7].

През първата половина на XX в. безспорно с най-голям принос в изследването на политическата история на България през периода 927–969 г. е изтъкнатият изследвач на българското средновековие **Васил Златарски**. През 1927 г. е публикувана втората част от първия том на *“История на българската държава през средните векове”,* обхващаща периода от средата на IX в. до 1018 г. Мястото, което в тази част на своето обобщаващо изследване В. Златарски отделя на политическата история (външна и вътрешна) на периода 927–969 г. и днес остава най-детайлното проучване на този отрязък от българската средновековна история. Тук върху близо 80 страници авторът е обособил три отделни части, като първата и третата са посветени на външнополитическата история, а втората - на “вътрешното състояние на България”[8]. Без да се спирам на подробности относно отделните елементи в тези части, не може да не се отбележи, че разглеждането на политическата история на България по времето на цар Петър I от В. Златарски, без съмнение, се явява един по-висок стадий в историята на проучването на проблема в сравнение с изследванията от втората половина на XIX в. С привличането на нови извори и аргументираното отхвърляне на някои дотогава използвани, В. Златарски оформя хронологическата и фактологическата база на периода, която с малки изключения е запазена и до днес. От друга страна, В. Златарски възприема от своите предшественици и доразвива негативното отношение към епохата, т.е. период на упадък в резултат, както на изтощителните войни на цар Симеон, така и на недалновидната и провизантийска политика на неговия наследник.

Несъмнено важно място в историята на проучването на политическата история на България през периода 927–969 г. заема **Петър Мутафчиев.** Неговият научно-изследователски интерес в тази насока може да се очертае в две направления. Първото е свързано с някои външно и вътрешнополитически аспекти: отношенията между България, Византия и маджарите през третата четвърт на X в.[9], руско-българските отношения в края на 60-те и началото на 70-те години на X в.[10] и проблема за статута и седалището на българската църква през втората и третата четвърт на X в.[11] Тези проучвания и днес остават актуални относно проблематиката, която разглеждат. Другото направление в изследователската дейност на П. Мутафчиев за този период е свързано с философско-историческото осмисляне на епохата. Своето виждане за състоянието на българското общество през X в. и факторите, които определят неговия облик, са изразени от изтъкнатия български медиевист най-вече в две аналитични разработки[12]. Независимо че по-късно някои моменти в тези изследвания се възприемат като крайни, например че богомилството и византинизма са “две еднакво вредни крайности”, все пак П. Мутафчиев остава един от малкото изследвачи на периода, който се опитва да потърси и неговите философско-исторически измерения[13]. В края на представянето на интереса на П. Мутафчиев към разглежданата проблематика не може да не се отбележи и мястото, което същата тази проблематика заема в неговото последно изследване *“История на българския народ”*[14]. Трудно може да се каже, че в нея политическата история на изследвания период е разгледана в детайли, но тук, както и в останалите проучвания на П. Мутафчиев върху втората и третата четвърт на Х в., своеобразен връх достига заложеното още от Паисий Хилендарски негативно отношение към епохата и главните действащи лица в нея.

Следващият учен с пряко отношение към темата на настоящата работа е **Иван Дуйчев**. В проучванията на изтъкнатия български медиевист се запазва общата тенденция от предходния период. За И. Дуйчев, подобно на неговите предшественици и учители в научното поприще (В. Златарски и П. Мутафчиев), политическото развитие на България през 927 – 969 г. е “период на линеене, който към края приел отличителните страни на рязък упадък”[15]. Но наред с това генерално отношение към епохата името на И. Дуйчев се свързва и с плахото начало на *реабилитацията* на наследника на цар Симеон. През 1947 г. излиза първата и единствена[16] монография на И. Дуйчев, посветена на живота, иноческите подвизи и историята на мощите на св. Иван Рилски[17]. В нея, наред с детайлното проучване и анализ на конкретната тематика, е отделено внимание и на “духовния живот” в България по времето на цар Петър. Тук, независимо от сериозното влияние на тезите на П. Мутафчиев, относно движещите сили, определящи облика на българското общество, И. Дуйчев, макар и съвсем бегло, се опитва да излезе от схемата на авторитетните си предшественици, като смята за пресилено вината за утвърждаването на византийско влияние в България, да се хвърля единствено върху цар Петър и че не малък принос в тази насока имат Симеон и преди него Борис-Михаил[18].

На един от възловите проблеми от политическата история на България през периода 927 – 969 г., относно статута на българската църква, е посветена студията (1949 г.) на видния църковен историк **Иван Снегаров**[19]. В нея авторът, подлагайки на детайлен анализ известните източници по въпроса, дава своя принос за утвърждаването на становището от по-старите изследвания, че фактическото учредяване на Българската патриаршия е станало по времето на цар Симеон, а юридическото ѝ признание било санкционирано с договора между България и Византия от 927 г. Но с оглед тематичната линия на изложението, в студията на И. Снегаров, трябва да се открои още един момент. В нея, макар и твърде плахо, се прокрадва възражение срещу негативното отношение към цар Петър и неговото време в по-старите изследвания[20].

Политическата история на България от периода 927 – 969 г. е застъпена в глави III и IV на монографичното изследване на бележития английски византолог от руски произход **Димитрий Оболенски**, посветено на богомилството в средновековна България (1948 г.)[21]. Тук не може да се каже, че Д. Оболенски разглежда детайлно политическото развитие на България през периода. Това е напълно обяснимо, предвид тематичната насоченост на неговото изследване. Все пак, интерес представляват обобщаващите оценки на автора относно липсата на приемственост в политиката на тримата наши първи християнски владетели (Борис, Симеон и Петър), която била в основата на кризисните явления в българското общество през Х в.[22]

През 1950 г. в Северна Добруджа (до с. Мирча вода) е открит старобългарски кирилски надпис, който впоследствие добива известност под името *Добруджански надпис на жупан Димитър*. След първоначалното публикуване на надписа той става обект на неколкократни изследвания[23]. Но истинското си място като източник за политическата история на България от 40-те години на Х в. Добруджанският надпис заема след публикацията на **Васил Гюзелев**[24]. Относно разчитането изтъкнатият български медиевист, с малки корекции, се придържа към това на румънския славист Д. Богдан. Не може обаче да не се отбележи, че в статията на В. Гюзелев, от една страна, сведенията от надписа са детайлно съпоставени с известията от други източници (най-вече от руския летописен свод "Повесть временных лет") с цел задоволителна реконструкция на отношенията между България – Византия – Киевска Рус – печенегите. От друга страна, с тази статия, би могло да се каже, че В. Гюзелев поставя началото на тенденцията за *реабилитация* на цар Петър и неговата политика в българската историография. Обективността обаче изисква да се уточни, че бележките в тази насока на В. Гюзелев са свързани, най-вече срещу утвърденото дотогава схващане за пасивната и инертна външна политика на цар Петър и неговото обкръжение[25]. Факт е, че в края на 60-те години на ХХ в., при разглеждане на проблем от политическата история на периода 927 – 969 г., е налице първият по-сериозен опит за излизане от утвърдилото се в продължение на столетие, отрицателно отношение към епохата.

През 1978 г. американският историк **Джон Файн** публикува сравнително кратка аналитична разработка с показателното заглавие *"A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter (927 – 969)"*[26]. В съдържателно отношение зад този "нов поглед" се илюстрира опитът на автора, подхождайки в цялост към периода 927 – 969 г., да отхвърли изгражданото в продължение на два века негативно отношение към тази епоха. Както вече бе отбелязано по-горе, в българската историография подобна идея е факт десет години по-рано с публикацията на В. Гюзелев, която за Дж. Файн е била явно непозната. Но за разлика от българския историк, който в своите бележки акцентува върху външната политика, неговият американски колега пледира за цялостна реабилитация на епохата на цар Петър. В това отношение не може да се отрече новаторство (поне като историографски факт) на Дж. Файн. Но също така, без да се отхвърлят някои рационални логически аргументи на американския историк, според мен трудно може да се отрече и основната слабост в "новия поглед" към епохата – пристъпването към преоценяването ѝ без нейното детайлно проучване и върху основата само на няколко обобщаващи изследвания. Този подход на Дж. Файн намира по-късно поддръжници и у нас. Политическата история на България през периода 927 – 969 г. е застъпена и в първата част от труда на Дж. Файн, посветен на историческото развитие на Балканите през Ранното средновековие. Противно на очакванията, а може би и предвид характера на тази разработка, тук американският учен оставя на заден план идеята за реабилитация, аналитичните заключения и подхожда към политическата история фактографски, като следва в това отношение утвърдени схеми от по-старите изследвания[27].

На периода 927 – 969 г. специално внимание отделя **Петър Коледаров**. В неговото изследване традиционно (предвид научните интереди на автора) преобладават политико-географските аспекти. Но наред с това авторът се нарежда сред тези изследователи, които настояват за реабилитация на цар Петър и епохата, която той олицетворява[28].

В края на 70-те години на миналия век **Йорданка Юрукова**, публикува уникален за времето си сребърен печат (аргировул) на цар Петър I[29]. В тазии статия авторката обръща внимание на нарастналия брой печати от времето на Симеоновия наследник, което според нея е още един аргумент срещу оценките за пасивна и апатична вътрешна и външна политика на този български владетел[30].

Политическата история на България през периода 927 – 969 г. е разгледана от **Василка Тъпкова-Заимова** в изданения през 1981 г. т. II на *"История на България"*[31]. В по-късните изследвания обикновено се изтъква, че в тази част от многотомната История на България се запазва негативното отношение към епохата. Обективността изисква да се подчертае, че подобна констатация е провокирана най-вече от заглавието "Отслабване на България...", докато в съдържателен план в изложението на В. Тъпкова-Заимова не се открояват нито придържане към традицията от по-старите изследвания, нито стремеж към реабилитация на цар Петър и неговата политика.

През 80-те и 90-те години на XX в. изследователски интерес към политическата история на периода 927–969 г. проявява **Георги Бакалов**[32]. С издадената през 1992 г. кратка аналитична разработка (подобна на тази на Дж. Файн), посветена на "Цар Петър и неговото време", Г. Бакалов се нарежда сред тези историци, които пледират за "историческа реабилитация на царя-светец..."[33].

През 1999 г. излиза едно от най-стойностните през последните 50 години обобщаващи изследвания, посветено на средновековната българска история. Негови автори са Иван Божилов и Васил Гюзелев. Главата, засягаща политическата история на периода 927–969 г. (с обем 36 с.) е разработена от **И. Божилов**[34]. С право може да се отбележи, че след мястото, което В. Златарски отделя на тази проблематика, текстът представен от И. Божилов (независимо, че количественото сравнение е далеч в полза на Златарски) е второто по-детайлно цялостно разглеждане на политическата история от периода 927–969 г. Без да се спирам на отделните негови елементи, не мога да не отбележа, че по отношение на водещата нишка на настоящата работа, в проучването на И. Божилов е още по-силно е застъпена неутралната позиция, относно генералното отношение към епохата, т.е. авторът не изразява предпочитание нито към отрицанието в по-старите изследвания, нито декларира желание за реабилитация на цар Петър и неговата политика.

Цялостно политическата история на периода е представена и от **Пламен Павлов** в т. 1 на публикуваната през 2003 г. "История на българите". В сравнителен план главата "В дните на светия цар Петър" се нарежда сред подробните изложения по темата, а нейният автор в групата на тези български и чужди историци, които настояват за историческа реабилитация на цар Петър и неговата политика[35].

След този подбран историографски преглед е видно, че генералното отношение към епохата и личността на цар Петър I върху страниците на историческите изследвания се движи по формулата "от *отрицание* към *реабилитация*". В развитието на този процес трябва да се отбележи, почти пълното доминиране на *отрицанието* до средата на XX в. и започналото плавно преливане към *реабилитация* от средата на XX в. Първоначално с "изпуснати" фрази и намеци, но запазване на негативното отношение (И. Дуйчев, И. Снегаров), впоследствие с акцент за преосмисляне на външнополитическата активност (В. Гюзелев, Й. Юрукова) и накрая пледиране за цялостна *реабилитация* на цар Петър I и неговото време (Дж. Файн, П. Коледаров, Г. Бакалов, Пл. Павлов). Между последните две звена на тази верига трябва да се поставят една не малка група изследвания, чиито автори, вероятно в желанието си да балансират между авторитета и редица основателни критики на по-старите учени (М. Дринов, В. Златарски, П. Мутафчиев) от една страна, и съвременната реабилитационна тенденция от друга, търсят "средния път", т.е. не изразяват отношение по този генерален въпрос в иначе несъмнено стойностните си изследвания за епохата (В. Тъпкова-Заимова, Ив. Божилов, Дж. Шепард и др. – вж. Приложението).

Също така не е трудно да се констатира, че в цялост периодът 927–969 г. е разглеждан предимно в обобщаващите трудове, посветени на средновековната история на България, историята на Византия или средновековната история на Балканите, които по своя характер и предназначение не допускат детайлно разглеждане на проблематиката. Именно в голяма част от тези общи изследвания е поставена негативната оценка на цар Петър и неговата политика, определяла подхода към епохата при няколко поколения изследователи. Доминиращата през последните три десетилетия тенденция за реабилитация на Симеоновия наследник също не е аргументирана след детайлно проучване на епохата, а се прокарва или в кратки аналитични проучвания, или отново в общи изследвания върху българската средновековна история.

Резонно е в края на разработката все пак да се даде отговор на въпроса, коя от двете разгледани историографски тенденции е по-основателна? Отговорът, колкото и банален да изглежда, според мен е по средата, т.е. нито пълното *отрицание*, нито пълната *реабилитация,* предвид сегашното състояние на изворовата база, подхождат за цар Петър I и неговото време. Стъпвайки върху известен изследователски опит за тази епоха, вместо заключение, ще се опитам накратко да аргументирам изказаното твърдение.

Поемайки управлението на България през 927 г., цар Петър получил от своя баща във външнополитически аспект едно ангажиращо наследство, както и респектирани партньори по всички граници на царството. Този факт без съмнение бил в основата на големия дипломатически успех от 927 г., когато Симеоновият наследник, тръгвайки от компромисния политически курс от последните години от управлението на баща си, се оказал във водите на неговата имперска програма. Дали това станало спонтанно или защото в Константинопол не виждали реална заплаха в лицето на младия български владетел, или защото Роман Лакапин се “увлякъл” в отстъпките, но след събитията от октомври 927 г. един факт бил безспорен. Младият български владетел, посредством своята съпруга, вече не можел да се разглежда като самонадеян архонт, който с “варварска надменност” се стремял към трона на римските императори, към който неговият род “нямал никакво отношение”, а като “мъж-василевс” с реални шансове и права да получи този трон – реалност, която не била забравена нито в Преслав, още по-малко в Константинопол.

Но след този “летящ старт” в голямата политика бързо дошло и времето на отрезвяването. И то също било програмирано от предшествениците на цар Петър I, както от цар Симеон, още повече и от Борис-Михаил. Двата обвързани проблема – политическото разделение сред българския аристократичен елит (съживено от бащата) и “новите” моменти в предаването на върховната власт (въведени от дядото) се слели и заплашително надвиснали над главата и короната на младия василевс на българите. Тези облаци (заговорът на Йоан и бунтът на Михаил) се разсеяли също толкова бързо, както и дошли. Съдбата се оказала благосклонна към владетеля и неговата държава.

От тук нататък изглеждало, че цар Петър поемал пътя на умерения прагматизъм на Борис-Михаил. Но много скоро доказал, че той самият, като продукт на една противоречива епоха, получил противоречиво наследство и всички политически ходове до края на управлението му щели да бъдат белязани с противоречия.

През първата половина от 30-те години на X в. цар Петър успял да реализира мечтата на своя дядо и да узакони един акт, който по всяка вероятност неговият баща вече извършил – българската църква, макар и по странен начин получила признание от Константинопол за своя патриаршески статут. Така идеята, която възхождала към първите години след като Борис приел християнството, и формулата Imperium sine patriarcha non staret добили завършен вид. Но тук веднага се сблъскваме с противоречие. Цар Петър, следвайки един завет, се отказал от други два. Първо, отказ от Симеоновата "голяма идея" (Ив. Божилов) и второ, отказ от традициите и старанията на Борис и Симеон да превърнат държавното и църковно средище в обединителен център и символ на новото християнско царство. С обявяването на Дръстър за патриаршеско седалище била направена сериозна крачка назад Велики Преслав да стане "Градът" за всички българи.

Сянката на империята била голяма и всяко едно външнополитическо начинание на цар Петър трудно можело да я надскочи. В първите години от управлението си той се уповавал на стабилността по границите, оставена му от неговия баща, а когато това почвало да става недостатъчно, използвал възможностите, които му давал мирния договор с империята. След 945 г., когато в Константинопол от власт падат роднините на цар Петър по линия на неговата съпруга, българската външна политика с бавни, но сигурни темпове тръгнала към точката от преди 924 г., преминавайки през "студената война", за да стигне до бурното шесто десетилетие на века. Тогава, сякаш забравената имперска програма на Симеон отново влиза в полезрението на неговия син. Придържайки се към политическите измерения на проблема, трябва да се отбележи, че по обективни или субективни причини, нито Петър, нито неговите дипломати схващат новите реалности от североизток и именно това довежда до трагичните събития от края на 60-те години както за царството, така и за династията.

Дали обаче ще бъде справедливо цялата вина за тези събития да се хвърли върху цар Петър. Отговорът без съмнение е отрицателен. Но едва ли и неговата пълна *реабилитация* ще издържи критиката на обективността. Според мен, ако поставим царя-светец редом до баща му-аскет и дядо му, също светец, той е точно по-средата. Отдавна е отбелязано, че по отношение на външната политика Борис-Михаил и Симеон са изповядвали различни концепции. Това може би провокира Д. Оболенский да търси една от основните причини за политическия срив на Първото българско царство – именно в липсата на приемственост в политиката на тримата първи християнски владетели. Върху основата на направените наблюдения в това отношение, смятам, че и самият цар Петър сякаш е схващал тази тенденция. Така през цялото свое управление се е опитвал да намерени желания баланс. Това обаче довело до люшкане между Борисовия умерен прагматизъм и Симеоновата имперска програма. Първото дало възможност на империята да продължи по-бързо своето възходящо развитие, а второто спомогнало сред управляващи среди в Константинопол да се утвърди радикалният възглед, че на Балканите място за две империи няма. Този именно възглед станал верую на най-ярките фигури на византийската "реконкиста" – Йоан I Цимисхий и Василий II.

Въпреки тази констатация, според мен точно обективно и субективно обусловените противоречиви политически ходове на цар Петър се оказали решаващи за оформянето на окончателния облик на българската политическа доктрина и идеята за Българското царство. Последното от една страна се разглеждало като равнопоставено на Византийското, но при определени обстоятелства можело да поеме неговата политическа роля в рамките на източноправославната общност – доктрина, която ще бъде водеща до залеза на българската средновековна държавност.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Подбрана библиография на изследвания, засягащи пряко политическата история през управлението на цар Петър I (927-969).

Анастасијевић, Др. Хронологија изашиљања у талаштво Бориса и Романа на византийски двор. – *Гласник Скопског Научног Друштва*, II, св. 1–2, 1927, 135–137.

Анастасијевић, Др. Година савеза Фокина с Бугарима. – *Гласник Скопског Научног Друштва*, XI, 1932, 51–59.

Атанасов, Г. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – В: *Сб. Дуросторум – Дръстър – Силистра*. Силистра, 1988, 135–148.

Бакалов, Г. Царската промуглация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. – *ИПр.*, 1983, №6, 35–44.

Бакалов, Г. Цар Петър (927-970) и неговото време. – *История*, 1992, №2, 11–15.

Божилов, И. Antieretica. – В: *Сб. в чест на акад. Д. Ангелов.* София, 1994, 105–112.

Божилов, И. България при цар Петър (927-969). – В: **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България. Т. I. История на средновековна България VII-XIV в*. София, 1999, 271–307.

Георгиев, П. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон. – *ИПр.*, 1992, №8/9, 3–12.

Георгиев, П. Превратът през 927 г. – *Преславска книжовна школа*, 10, 2008, с. 424–438.

Гильфердинг, А. Ф. Исторiя сербов и болгар. – В: *Собранiе сочиненiй*. Т. 1. СПб., 1868, 11–138.

Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – *ИПр.*, 1969, №6, 40–48.

Гюзелев, В. Бележки върху йерархическия статус на българската църква и нейния върховен предстоятел през първия век от покръстването. – В: *Религия и църква в България. Социални и културни измерения на православието и неговата специфика в българските земи*. София, 1999., 98-106.

Гюзелев, В. Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина Лакапина (911-962). – В: *Сб. Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. I. Текстовете на историята, история на текстовете*. Материали от Юбилейната международна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин К. Попконстантинов. В. Търново, 29–31 октомври 2003 г. София, 2005, 29–33.

Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения (927–1019). – *ИПр.*, 1994/95, №2, 3–22.

Добрев, И. Кой е Мостич чъргубиля? – В: *Сб. Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. IV. Текстове в архитектурата и образи.* Материали от Юбилейната международна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин К. Попконстантинов. В. Търново, 29–31 октомври 2003 г. София, 2005, 135–139.

Дринов, М. Началото на Самуиловата държава. – В: *Избрани съчинения*. Т. I. София, 1971, 388–433.

Дринов, М. Южные славяне и Византия в X веке. – В: *Избрани съчинения*. Т. I. София, 1971, 434–585.

Дуйчев, И. Българският княз Пленемир. – В: **Дуйчев, И**. *Българско средновековие*. София, 1972.

Дуйчев, И. Отношенията между южните славяни и Византия през X–XII в. – В: *Избрани произведения*, т. 1. *Византия и славянския свят*. София, 1998, 45–86.

Дуйчев, И. *Рилският светец и неговата обител*. София, 1990 (2).

Златарски, В. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 2.

София, 1994(3), 516–593.

Златарски, В. Известието на Ибрахим Ибн-Якуба за българите от 965 г. – В: *Избрани произведения*. Т. 2. София, 1984., 67–87.

Иванов, С. А. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. – *ВВр*., т. 42, 1981, 88–100.

Иванова, О. В. Восстание в 930 г. в Болгарии и болгаро-византийские отношения. – В: *Славяне и их соседи*. Москва, 1989, 34–44.

Йорданов, И. Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, т.1. София, 1989, 390–397.

Йорданов, И. *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001. Второ и допълнено издание – В: *Плиска-Преслав*, 12, 2015.

Карышковский, П. О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. – *ВВр*., 1952, V, 127–138.

Коледаров, П. Цар Петър I. – *ВИС*, 1979, №4, 192–-207.

Литаврин, Г. Константин Багрянородны о Болгарии и болгарах. – В: *Сб. в чест на акад. Д. Ангелов*. София, 1994, 30–37.

Мутафчиев, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. – В: *Избрани произведения*. Т. II. София, 1973, 441–477.

Мутафчиев, П. *История на българския народ (681-1323).* София, 1986.

Николов, Г. *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.).* София, 2005.

Николов, Г. Прабългарската традиция в християнския двор на средновековна България (IX–XI в.). Владетел и престолонаследие. – В: *Бог и цар в българската история*. Пловдив, 1996, 124–130.

Острогорски Г. Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци. – *Сабрана дела*. Кн. 3. Београд, 1969, 79–86.

Павлов, Пл. Две бележки към “Беседа на недостойния презвитер Козма срещу новопоявилата се ерес на Богомил”. – В: *Преслав*, 4. София, 1993, 225–239.

Павлов, Пл. Борис II (Опит за ново тълкуване на семейно-династичните проблеми в Преславския двор при цар Петър). – В: *Преслав*, 5, София, 1993, 46–51.

Павлов, Пл. Братята на цар Петър и техните заговори. – *История*, 1999, №4/5, 1–6.

Павлов, Пл. “В дните на светия цар Петър” (927–970). – В: *История на българите*. Т. I. От древността до края на XVI в. Под редакцията на Г. Бакалов. София, 2003, 268–296.

Пириватрић, Ср. Два хронолошка прилога о крају Првог бугарског царства. – *ЗРВИ*, XXXIV, 1995, 51–62.

Попконстантинов, К. Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. – *Плиска-Преслав*, 5, 1992, 268–274.

Попконстантинов, К. Епиграфски бележки за Иван, цар-Симеоновият син. – В: *Българите в Северното Причерноморие*, т. III, В. Търново, 1994, 71–80.

Снегаров, И. Първата българска патриаршия. – *ГСУ- БФ*, XXVI, 1948-1949, 1–31.

Стоименов, Д. Към договора между България и Византия от 927 г. – *Векове*, №6, 1988, 19–23.

Тивчев, П. За войната между Византия и България през 967 г. – *ИПр*., 1969, №4, 80–88.

Тодоров, Т. Моливдовулите на цар Петър с титула δεσπότης и тяхната историческа интерпретация. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните* *векове*. Юбилеен сборник посветен на проф. Й. Андреев. В. Търново, 2003, 458-470.

Тодоров, Т. Константин Багренородни и династичният брак между владетелските домове на Преслав и Константинопол от 927 г. – В: *Преславска книжовна школа*, т. 7, 2004, 390–398.

Тодоров, Т. Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 г.: писмени сведения и сфрагистични данни (сравнителен анализ). – В: *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов*. Шумен, 2008, 93–108.

Тодоров, Т. Вътрешнодинастичният проблем в България от края на 20-те – началото на 30-те години на Х век. – *Историкии*, т. 3, Шумен, 2008, 263–279.

Тодоров, Т. За мотивацията на българската делегация в Константинопол през есента на 927 година (Наблюдения относно избора на принцеса Мария Лакапина за българска царица). – В: *Пътуванията в средновековна България*. Велико Търново, Абагар, 2009, 390–396.

Тодоров, Т. Бележки върху църковната история на България през Х в. – В: *Сборник в чест на 70-годишнината на проф. дин Д. Игнатовски*. Велико Търново, 2011, 365–381.

Božilov, Iv. L’inscription du jupan Dimitre de l’an 943 (théories et faits). – *Études Historiques*, 6, 1973, 12–28.

Fine, J. A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter (927-969). – *Byzantine Studies*, 5, 1-2, 1978, 87–95.

Georgieva, S. The Political Activity of Women during the Period of the First Bulgarian Kingdom. – *BHR,* 1996, № 3–4, 109–114.

Καραγιαννόπουλος, 'Ι. Οἰ βυζαντινο-βουλγαριὲς σχέσεις στὰ έτη 963–969 (χρονολογικές παρατηρήσεις) – *Δίπτυχα* Δ΄, Ἀθῆναι, 1986/1987.

Shepard, J. A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. – In: *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium.* Cambridge, 1995, 121–149.

Stokes, A. D. Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. – In: *The Slavonic and East European Review*, vol. XL, 94, 1961, 44–57.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. **Орбини, М**. *Царството на славяните*. София, 1983, с. 84; **Дюканж, Ш**. *Византийска история. История на империята на Константинопол.* Съст. и превод М. Кискинева, Р. Заимова. Коментар В. Тъпкова-Заимова. София, 1992, 48–50.

[2] **Хилендарски, П**. *Славянобългарска история*. Ред. П. Динеков. София, 1959, с. 55.

[3] **Гильфердинг, А. Ф.** Исторія сербов и болгар. – В: *Собраніе сочиненій*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1868, 111–138.

[4] **Дринов, М**. Началото на Самуиловата държава. – В: *Избрани съчинения*. Т. I. София, 1971, 391–425.

[5] **Дринов, М.** Южные славяне и Византия в Х веке. – В: *Избрани съчинения*. Т. I. София., 1971, 495–524.

[6] Пак там, 553–585.

[7] Като илюстрация може да се посочи различното отношение на М. Дринов към Георги Сурсувул. В “Началото на Самуиловата държава” той отбелязва: “Но късогледия политик и егоистичният болярин Георги Сурсувул побърза да зъвърже здрав мир…” (с. 392). В “Южните славяни и Византия през Х в.” във връзка със същите събития (мирът от 927 г.) четем: “…Георгий Сурсувул был, повидиму, человек очень деятельный и способный…” (с. 496) и по-надолу “К чести его нужно сказать, однако, что он, будучи принужден изменить политике Симеона, не пожертвовал все же ничем, чтобы могло уронить приобритенное Симеоном внешнее значение государством, как показывают условия заключеного мира с Византией”(с.501).

[8] **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 2. София, 1994(3),

516–593.

[9] **Мутафчиев, П.** Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. – В: *Избрани произведения*. Т. II. София, 1973, 441–477.

[10] **Мутафчиев, П**. Русско-болгарские отношения при Святославе. – В: *Избрани произведения.* Т. II. София, 1973, 233–254.

[11] **Мутафчиев, П**. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: *Избрани произведения.* Т. II. София, 1971, 37–49.

[12] **Мутафчиев, П**. Към философията на българската история. Византинизмът в средновековна България. – В: *Изток и запад в Европейското средновековие (Избрано*). София, 1993, 3–12; Поп Богомил и св. Иван Рилски. – В: *Изток и запад в Европейското средновековие (Избрано*). София, 1993, 1–16.

[13] Тази констатация важи не само за периода 927–969 г., но и за цялата епоха на българското средновековие – вж. **Гюзелев, В**. *Петър Мутафчиев.* София, 1987, с. 66 и сл.

[14] **Мутафчиев, П**. *История на българския народ (681–1323).* София, 1986, 200–218.

[15] **Дуйчев, И**. Отношенията между южните славяни и Византия през X–XII в. – В: *Избрани произведения*, т. 1. *Византия и славянския свят*. София, 1998, 64–65.

[16] За склонността на големия наш учен към “малките форми” в научно-изследователските му интереси вж. бележките на **И. Божилов** В: **Дуйчев, И.** *Избрани произведения*, т. 1. София, 1998, с. 15 и сл.

[17] **Дуйчев, И**. *Рилският светец и неговата обител.* София, 1990 (2), passim.

[18] Пак там, с. 34.

[19] **Снегаров, И.** Първата българска патриаршия. – *ГСУ -БФ*, XXVI, 1948–1949, 1–31.

[20] Пак там, с. 22.

[21] **Obolensky, D.** *The Bogomils. A study in Balkan Neo-Manichaeism.* Cambridge, 1948, 59–167.

[22] Ibid., p. 109.

[23] Вж. **Гюзелев, В**. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – *ИПр.*, 1969, №6, 40–41 и цит. там по стара литература.

[24] Пак там, 40–46.

[25] Пак там, с. 46.

[26] **Fine, J**. A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter (927–969). – *Byzantine Studies*, 5, 1–2, 1978, 87–95.

[27] **Fine, J**. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, Michigan, 1983, 159–164, 179–187.

[28] **Коледаров, П**. Цар Петър I. – *ВИС*, 1979, №4, 192–207.

[29] **Юрукова, Й**. Сребърен печат на цар Петър (927 – 968). – *Нумизматика*, №3, 1980, 3–12.

[30] Пак там, 9–10.

[31] *История на България.* Т.II. Първа българска държава. София, 1981, 370–374, 389–397.

[32] **Бакалов, Г**. Царската промуглация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. – *ИПр.*, 1983, №6, 35–44 ; *Средновековният български владетел*. София, 1995 (2), 169–173.

[33] **Бакалов, Г.** Цар Петър (927–970) и неговото време. – *История*, 1992, №2, 11–15.

[34] **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България. Т. I. История на средновековна България VII-XIV в*. София, 1999, 271–307.

[35] **Павлов, Пл.** “В дните на светия цар Петър” (927–970). – В: *История на българите*. Т. I. От древността до края на XVI в. Под редакцията на Г. Бакалов. София, 2003, 268–296.

FROM *NEGATION* TO *VINDICATION*. HISTORIOGRAPHICAL NOTES ABOUT TSAR PETER I (927-969) AND HIS TIME

Todor Todorov

Abstract

This paper aims to provide the reader an interesting and dynamic phenomenon in bulgarian and foreign medieval historiography from the second half of the XVIIIth to the beginning of the XXIth century concerning the historical interpretation and the general assessment of the period 927–969, i.e. the reign of Tsar Peter I . This phenomenon is driven by the formula: from *negation* to *vindication*. In the development of this process we should note the almost complete domination of the *negation* until the middle of the XXth century and the beginning of a smooth transition to *vindication* from the middle of the XXth century to the present day.

In conclusion, the author maintains the idea that neither *negation* nor *vindication* is appropriate for the reign of Tsar Peter I.

СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В УНГАРСКИ ЛАТИНОЕЗИЧНИ ИЗВОРИ ОТ XI – XV ВЕК:
ЧАСТ 1. ИЗВОРИ ОТ XI – XIII ВЕК

Христо Димитров

Настоящата работа си поставя за цел да покаже сведения за българските земи от средновековни унгарски латиноезични извори, преди всичко в географско-историческо и езиково отношение, а не толкова като описание или коментар на дадени исторически събития, тъй като за това вече е направено немалко в тази насока[1]. В жанрово отношение се разглеждат сведения от жития, хроники, исторически съчинения, грамоти и писма, като се започне от най-старите към по-новите.

Житие на св. епископ Герхард (краят на XI век). Още в началото на този хронологично най-стар унгарски извор на латински език, когато се описва личността на Ахтум, владетеля на Морисена (дн. Ченад), който вероятно имал български произход и управлявал самостоятелно земите между реките Дунав и Марош в началото на XI век, на два пъти се споменава най-често срещаният български топоним – градът Видин. Неговото име е изписано на латински във формата Budin, което е по-близко до старобългарското Б(Ъ)ДiNЪ[2], а не до гръцкото Βυδίνηζ. Най-напред се съобщава, че Ахтум “се покръстил по гръцкия ритуал в града Видин”, а малко по-нататък следва доста интересното описание: “Тази власт той приел от гърците и построил в споменатия град Морисена манастир в чест на блажения Йоан Кръстител, като поставил в него абат и монаси гърци, които да спазват техния обряд и традиция. И така на този мъж робувала земята от река Керес (Кьорьош) до областта Трансилвания и до Видин и Зорен (Северин)”[3]. Лично аз съм на мнение, че историко-географските бележки на житието за владенията на Ахтум са правдоподобни и коректни – той по-скоро е бил под някаква форма на зависимост от страна на Византия, която вероятно е завладяла Видинската област още след 971 г. за известно време[4], а през 1002 г. – повторно, за около две столетия[5].

Унгарски аноним (краят на XII век). Едва ли има друг унгарски извор, за чиято достоверност споровете в науката продължават с неотслабваща сила, особено що се касае за сведенията от по-ранните периоди. Аз лично, както вече съм изтъквал, продължавам да смятам, че неговите данни не трябва да се пренебрегват, а да се изследват много внимателно и прецизно[6]. Особено внимание заслужават сведенията му относно северозападните отвъддунавски земи в края на IX – началото на X в., които намират потвърждения и в други извори. Най-интересни, подробни и уникални са сведенията за управителя на земите между Средния Дунав и р. Тиса – вождът Салан, който произхождал от българската управляваща династия на кан Крум, бил е брат или братовчед на Борис I и чичо (както е наричан в Анонима) на тогавашния български владетел Симеон I, с вероятни резиденции крепостта Олпар (дн. Алпар, Тисаалпар) и Тител (в дн. Войводина, Сърбия)[7]. Анонимът е и първият унгарски писмен извор, който подобно на други западни извори нарича тогавашната Белградска крепост Alba Bulagrie[8].

Разбира се, още по-голямо доверие заслужават данните за съвременния на този извор XII век. Така например Анонимът дава твърде достоверни сведения за военните действия през 1127 г., когато унгарски войски „преплували водите на Дунава и завладели крепостта Боронс, а след това се отправили за крепостта Сцередуци“, като дори “поели с езда оттатък вратата Вацил и превзели крепостта на цар Филип”[9]. В случая Анонимът коректно описва превземането на старобългарското Браничево (унг. Barancs, при дн. Костолац, Сърбия) – без съмнение, тази старобългарска крепост е съществувала още от времето на Първото българско царство, иначе не би фигурирала като епископски център, според първата грамота на Василий II[10]; това събитие се потвърждава и от Никита Хониат[11], като всичко това всъщност отразява двукратното превземане на града по време на войната през 1127 – 1129 г.[12]; макар че Браничево, без съмнение, пострадало от военните действия, градът продължил да се развива като важен средновековен център, както показват и археологическите разкрития[13]. Интерес предизвиква и обозначаването на София под формата Scereducy от Анонима – според мен тя представлява своеобразен компромисен вариант между по-ранното гръцко-латинско име Σερδηκή/Serdicae и по-късното старобълг. Срѣдець[14]. От друга страна, Анонимът е по-близо до гръцкото обозначаване на прохода Траянова врата като “Царска врата” (porta Wacil)), както и на Пловдив като Филипопол (castro Philipi regis).

Унгарски извори от XIII век: през този период тенденцията в жанрово отношение се обръща – повечето сведения за българските земи се съдържат преди всичко в унгарските кралски грамоти, и дори в кореспонденцията: така например, според грамота от 1231 г. унгарският крал Андрей II заявява, че брат му крал Емерик възнаградил comes Thomas за заслуги in expedicione quam habiut contra Bulgaros super fluuium Morowa[15], т.е. самите унгарци приемали безусловно за българска територията на изток от р. Морава. Особен интерес предизвиква друга, малко по-ранна грамота на Андрей II от 1217 г., привлечена навремето още от П. Ников, в която се говори за унгарски военни действия при крепостта Браничево (iuxta castrum Boronch)[16]. Както вече коментирахме това известие, според мен по всяка вероятност става дума за унгарска акция в помощ на цар Борил срещу въстание, насочено против неговото управление, което обхванало и Браничевската област през 1213 – 1214 г.[17] Други унгарски грамоти пък дават сведения за загубата на последната отвъддунавска българска област – Северинската, и въобще за отслабването на българското политическо влияние в дн. Влашко. Особено интересни са думите в една грамота на Трансилванската църква от 1231 г., описваща имотен спор “в самата земя на власите... съществувала като земя на българите, [която] достигала до областта на Фогаш (Fogas)”[18]. Кулминацията на разрива между България и Унгария, който вървял паралелно с голямата промяна в българската външнополитическа ориентация – скъсването на унията с Рим, били военните действия при Видин през 1232 г., които не намерили отражение в унгарските хроники, но затова пък са засвидетелствани в няколко кралски грамоти[19]. България успяла да изтласка унгарците от Видин, но не успяла да си върне Северинската област – в грамота от 1233 г. за първи път е засвидетелстван унгарският Luca, Bano de Scevrin[20]. Други унгарски грамоти и писма продължават да разкриват последвалите загуби на България във Влашко и Белградската област през 40-те – 50-те години на 13-ото столетие: така например в грамота на крал Бела IV от 1247 г., привлечена още от П. Ников, на рицарите йоанити се предоставяли земи във Влашко – между Северинската област и десния бряг на р. Олт, при което се пояснява, че въпросните земи били завладени от унгарците в резултат на военни действия срещу българите[21]. Тези дарения са признати със специална Конфирмация на папа Инокентий IV от 1251 г., като за тяхната защита в Олтения не се изключват военни действия срещу българите и другите схизматици[22]. Особено интересно е наличието на грамота, издадена от името на същия владетел в Белград на 26 януари 1253 г.[23] Въпреки че има съмнения за автентичността на текста в нея, то мястото на нейното издаване едва ли е предмет на фалшификация и може да свидетелства за окончателната загуба на Белградската област от България и окончателното ѝ присъединяване към Унгарското кралство, най-вероятно през периода 1248 – 1252 г.[24] Като косвено указание в тази насока може да послужат сведенията и от прочутото “татарско писмо” на крал Бела IV до папа Инокентий IV от 11 ноември 1251 г., според които унгарците воювали срещу България с помощта на латинци и на рицари йоанити на широк фронт от Босна до Влашко[25], т.е. военните действия явно са засегнали поне Белградската област. Освен това, в грамота на Бела IV от 28 юни 1254 г. за първи път се говори за Ratislao Duce Gallicie et Domino de Machou[26], т.е. до това време вече бил създаден новият унгарски банат Мачва, който включвал и част от бившата българска Белградска област, и за неин управител бил назначен кралският зет и васал –галичкият княз Ростислав Михайлович[27]. Възможно е след 1257 г. към Мачванския банат да е била включена и Браничевската област, или поне части от нея, което се видяло достатъчно за Ростислав да си прикачи, макар и временно, титлата imperator Bulgarorum[28].

От началото на 60-те години на 13-ото столетие в унгарските извори се наблюдава едно трайно изместване на интереса към българския географски ареал, който е съобразен с реалностите на унгарските териториални придобивки през предходните 30-ина години – присъединяването на Северинската, Белградската и Браничевската област, като сега вече унгарският интерес се съсредоточава най-вече към съседната на Северин и Браничево Видинска област и постепенно се разпростира към цялата дн. Северозападна България. Дори и в малкото унгарски хроники, които имат предимно компилативен характер и не предлагат нещо изключително по отношение на българските земи, все пак е налице едно по-оригинално сведение в хрониката на Симон де Кеза, повтарящо се и в първоначалния вариант на Унгарската илюстрирана хроника и други по-късни хроники: превземането на Видин (обозначаван като Budun) от унгарска войска начело с “младия крал” Стефан V[29]. Всъщност, под това споменаване като еднократен акт стоят поредица от военни стълкновения през периода 1257 – 1266, които, за щастие, се откриват в унгарските кралски грамоти и предлагат уникални данни за тогавашните български земи.

Още навремето П. Ников в опит да осветли военните действия през 1260 г. привлече една грамота на крал Бела в полза на магистър Лаврентий от 1264 г., в която между заслугите му е описано и отблъскването на българите от Северинския банат, и в която се заявява, че срещуположният на баната южен бряг на Дунава бил и останал българско владение[30]. Това е много интересно известие не само защото разкрива едно военноисторическо събитие, но и предлага база за размисъл за съдбата и обхвата на тогавашните северозападни български земи: щом като срещуположната на юг от Северин земя останала българска, то те към кой областен български център принадлежали – към Браничево, който по-това време явно последвал съдбата на Белград и бил присъединен към унгарския Мачвански банат[31] към Видин? Аз лично съм по-склонен да приема последното, което означава, че средновековната Видинска област явно не съвпада със съвременната, а прилежащата му територия вероятно се простирала на северозапад най-малкото до дн. Железни врата на Дунава.

Някъде още през 1257 – 59 г. тези северозападни български земи станали обект на първата по-сериозна унгарска акция начело с магистър Чак, за което по-общо, без конкретни посочвания съобщават 4 унгарски грамоти: първите две са с почти еднакво съдържание (П. Ников е публикувал само едната, която датирал през август 1259)[32]; третата съдържа титлата Bela Dei gratia Hungariae... Bulgariae que Rex и е също от 1259 г.,[33] като може да означава, че унгарците са задържали за известно време части от българския Северозапад; четвъртата принадлежи на “унгарския първороден син на краля” Стефан V от 1260 г., по искане на самия магистър Чак в полза на войника Торда, отличил се във военната акция в България[34] – един безспорно много по-интересен извор, предимно в емоционално (титулуването на Стефан V) и морално отношение (застъпничеството на висш командир за отплата на обикновен войник), отколкото в историко-географски аспект. Все пак аз лично продължавам да съм убеден, че въпросната акция е имала за цел не Северинската област и Западна Олтения, които вече били унгарски, а най-вероятно средновековната Видинска област, като вероятно била насочена в подкрепа на Мицо срещу никейския съюзник Константин Тих (неслучайно именно през този период на своеобразната гражданска война в България Мицо имал явно надмощие над полусърбина Константин Тих, който в един момент едва намерил убежище в Станимака с помощта на никейския гарнизон)[35].

Повече историко-географски сведения се съдържат в грамотите, описващи следващия унгарски военен поход, насочен пряко срещу Константин Тих през 1261 г., когато войските начело със Стефан V превзели Видин и Лом, достигайки р. Искър[36].

Най-подробни, уникални и интересни са сведенията за мащабната военна кампания на унгарския престолонаследник срещу България през 1266 г., която била предизвикана от враждебните действия на нововъздигнатия Видински господар – деспот Яков Светослав, година по-рано срещу Северинския банат[37]. Няколко унгарски грамоти свидетелстват, че в отговор на това маджарите обсадили и вероятно превзели не само главния град Видин (Budyn), но така също и крепостите Оряхово (Urchuv), Плевен (Pleun), та дори и на столицата Търнов (Turnow)[38]. Особено уникално е споменаването на Плевен – това е единственото познато засега писмено свидетелство за съществуването на средновековна крепост под това име през XIII век.

Струва ми се, че резултатите от тази сериозна военна кампания продължават да бъдат до известна степен подценявани от българска страна – а те оказали изключително тежко въздействие върху по-нататъшното разединение на българското общество и държава – всъщност, още тогава, през 1266 г., за съжаление, официално се появили две Българии: прозападно ориентираната Видинска България начело с Яков Светослав, който сам се титулувал като "цар"[39], а бил признат и от унгарците като Imperator Bulgarorum[40], и провизантийската Търновска България начело с цар Константин Тих.

До края на 13-ото столетие сведенията на унгарските грамоти засягат преди всичко съдбата на Браничевската област, разгледани подробно още от П. Ников[41]. Неговите изводи обаче, особено за началния период от съществуването на самостоятелното „Браничевско княжество", не са особено прецизни, но са залегнали в по-късните основни български изследвания[42]. Така например въз основа на сведения от допълнителни грамоти става ясно, че Браничевската област (както и Белградската) не е отпаднала от състава на Унгарското кралство още през 1273 г. Това се потвърждава от данните в колекциите от грамоти на някои известни унгарски магнати, останали незабелязани от Ников и привлечени от мен преди 18 години[43]: в една от тях влиятелният магнат Угрин Чак фигурира и като „бан на Мачва" (т.е. и на Белградската област) на 30 януари 1279 г.[44]; в случая е по-интересна колекцията на по-младия кралски приближен Стефан, син на комита Текуш, който бил назначен за „бан на Кулчу", т.е. на Кучево и Браничево през същата 1279 г.[45] Следователно, Браничевската област, както и Белградската, не са отпаднали от състава на Унгария.

Едва към началото на 1280 г. в крайдунавските области между България и маджарските владения настъпили значителни промени: изглежда, българите най-после спрели да воюват помежду си и поне на първо време постигнали консенсус в Търново да се възцари Георги I Тертер[46]. Прави впечатление, че едновременно с това във Видин и в Браничевската област с център крепостта Ждрело се установили още три личности, които подобно на новия български цар имали явно кумански произход – съответно Шишман и братята Дърман и Куделин[47]. Както вече обърнах внимание, като се има предвид, че основните действия на обособилите се в Браничевската област Дърман и Куделин били насочени срещу властта на унгарския крал Ладислав IV, осъществявана от неговия васал – новия мачвански бан Стефан Драгутин, смятам за възможно въпросните двама братя, а може би и Шишман, да са произхождали от заселилите се в Унгария кумани, които в началото на 1280 г. вдигнали въстание, но били разбити при езерото Ход (при вливането на р. Марош в р. Тиса)[48].

Събитията около сблъсъците на двамата братя в Браничевската област с унгарци и сърби през 80-те и началото на 90-те години на XIII век са добре известни[49]. Бих искал само да обърна внимание в сведението на унгарската грамота, която недвусмислено потвърждава българския характер на тогавашната Браничевска област – като издадена лично от името на крал Ладислав IV на 8 януари 1285 г. В нея той заявява: „Свръх това Ние изпратихме нашата вярна трансилванска пехота заедно с нашите кумани срещу Дърман и българите“[50]. Именно това признание на унгарския владетел дава обяснение според мен на един парадокс в грамотите от края на 13-ото столетие: от една страна, крал Бела IV, Стефан V, Ладислав IV и всички останали след тях започнали да се титулуват и като Rex Hungariae... Bulgariae; а от друга, Стефан V и Ладислав IV определяли деспот Яков Светослав като Imperator Bulgariae. Както изтъкнах, това противоречие отпада, ако се допусне, че в унгарския кралски двор са възприемали видинския деспот не като васал, а като близък и съюзен владетел поне до 1275 г.; в същото време унгарските монарси се обявили като владеещи „... и България“ заради присъединяването на българските Белградска и Браничевска област, чийто етнически състав за тях не будел никакво съмнение[51].

Няма основание твърдението, че през 1283 г. унгарците предприели поход срещу България, достигайки до крепостта Оряхово[52]. Тази грешка се дължи на сведение от една друга грамота на Ладислав IV от с.г. – от нейния текст обаче става ясно, че се визират военните действия през 1261 – 1266[53].

До края на XIII век не съществуват други сведения в унгарските извори за българските земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] По-цялостно издание на извори: *ЛИБИ*, V, ч. 1. Съст. Ил. Илиев, Кр. Гагова, Хр. Димитров. Прев. Ил. Илиев, Кр. Гагова. Отг. ред. Ив. Божилов. София, 2001. Вж. също: **Гагова, Кр**. Антонио Бонфини и българската средновековна история. – *Минало* 2/3 (1995), 30–38; **Димитров, Хр**. Унгарски латиноезични извори за турските нашествия по българските земи през XIV – XV век. – В: *Турските нашествия и съдбата на балканските народи, отразени в пимени и литературни паметници от XIV – XVII век*. Велико Търново, 1992, 84–100; **Димитров, Хр., Ил. Илиев**. “Унгарската хроника “ на Йоан Туроци от XV век като извор за средновековната история на България. – *ИПр*, 44/6 (1988), 75–88; **Юхас, П**. Старите маджарски хроники за прабългарите. – *ИПр*, 36/5 (1980), 109–118, и още много други.

[2] За първи път старобългарското название Бдин е засвидетелствано в *Български апокрифен летопис от XI в*. – срвн. *Стара българска литература, 3. Исторически съчинения*. Съст. и ред. Ив. Божилов. София, 1983, с. 63. Според **Коледаров, П**. *Политическа география на средновековната българска държава*, 1. София, 1979, с. 20: всъщност старобългарското название на този център на комитат през IX – XI в. било Бъдин, което е още по-близко до унгарската форма.

[3] *ЛИБИ,* V, с. 9.

[4] Като косвени доказателства в това отношение са някои публикувани оловни печати – срвн. **Nesbitt, J., N. Oikonomides**. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Art Museum of*

Art. Vol. 1. Washington D.C., 1991, No 33.1, p. 100 (Йоан, протоспатарий и катепан на Рас – X в.); No 36a, p. 195–196 (Адралест Диоген, протоспатарий и стратег на Морава – ок. 971 г.); според **Коледаров, П**. *Политическа география*, с. 51 – византийците са завладели части от Видинския и Скопския комитат заедно с Рашка след 971 г.

[5] Срвн. **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. София, 1998, с. 92, бел. 99; **Божилов, Ив**. *Византийският свят/Le monde Byzantin*. София, 2008, с. 395. Съществуват и други датировки: според П. Петров Видин е бил резиденция на Самуил (*История на България*, 2. София, 1981, с. 398); след убийството на Борис II по грешка на границата, брат му Роман бил отведен във Видин (пак там, с. 403); градът бил отбраняван от Ахтум срещу византийците, но паднал след 8-месечна обсада през 1003 г. – в същото време, според Петров Ахтум загинал в битка срешу унгарците отвъд Дунава (пак там, с. 413); подобно мнение се застъпва и от **Коледаров, П**. *Политическа география*, 54–56.

[6] *ЛИБИ*, V, с. 13; **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 44–50.

[7] *ЛИБИ*, V, 26–32, 38–39; **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения*, 50–52.

[8] *ЛИБИ*, V, 44–45; **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 52–59.

[9] *ЛИБИ*, V, с. 50.

[10] *ГИБИ*, VI, с. 43.

[11] *ГИБИ*, XI, с. 9

[12] Срвн. **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 99–100.

[13] Срвн. **Поповић, М., В.Иваничевић**. Град Браничево у средњем веку. – *Старинар*, 39 (1988), 125–127.

[14] Този град е засвидетелстван от българите за първи път в Хамбарлийския надпис на хан Крум от 813 г. под гръцкото си наименование като превзета крепост (срвн. **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*. София, 1979, № 2, с. 111); името Средец се появява за първи път подобно на Бдин в „Български апокрифен летопис от XI в." (срвн. *Стара българска литература*, 3, с. 63).

[15] **Szentpétery,** I. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegizéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica)*. I. 1001–1270. Budapest, 1923, p. 152, no 471; **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, с. 117.

[16] **Ников, П.** Цар Борил в светлината на един нов паметник. – *СпБАН*, 3 (1912), с. 130; **Szentpétery, I.** *Az-Árpád-hazi*, I, p. 111, no 336.

[17] Срвн. **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 123–125.

[18] *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad A.D. 1400*. Currante Em. Lukinich et adiuvante L.Galdi. Ed. A.Fekete-Nagy et L. Makkai. Budapestini, 1941, 16–17, no 6.

[19] **Szentpètery, I**. *Az-Árpád-hazi*, I, p. 186, no 608; p. 237, no 792; p. 240, no 804. Срвн. **Димитров, Хр**. Българо-унгарски отношения, 135–136.

[20] **Szentpétery, I**. *Az-Árpád-hazi*, I, 183–184, no 599.

[21] **Ников, П**. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г., историко-критично изследване. – *СбБАН*, 11/7 (1920), 15–16; **Szentpètery, I**. Az-Árpád hazi, I, p. 257, no 853.

[22] **Hurmuzaki, E., N. Densusianu**. *Documente privitore la istoria Românilor*. Vol. I, part 1 (1199–1345). Bucuresti, 1887, No 193, 249–293.

[23] **Szentpétery, I**. Az-Árpád hazi, I, p. 307, no 986.

[24] Срвн. **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения*, с. 155 и с. 177, бел. 16.

[25] **Szentpétery, I**. *Az-Árpád-hazi*, I,287–289, no 966; за датировката – срвн. **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения*, с. 177, бел. 13.

[26] **Szentpétery, I**. *Az-Árpád hazi*, p. 313, no 1011.

[27] За тази личност съществуват множество изследвания – срвн. **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, с. 178, бел. 27.

[28] **Ников, П**. Българо-унгарски отношения, прил. 1, с. 191; за датировката срвн. **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, с. 183, бел. 83.

[29] *ЛИБИ*, V, с. 73, 81, 88, 93, 100, 109, 140.

[30] **Hurmuzaki, E., N.Densusianu**. Documente, I/1, no 228, p. 317; **Ников, П**. Българо-унгарски отношения, прил. № 11, с. 196.

[31] Срвн. **Димитров, Хр**. Българо-унгарски отношения, с. 166 и с. 183, бел. 84.

[32] **Ников, П**. Българо-унгарски отношения, прил. № 2, с. 191; **Hurmuzaki, E., N. Densusianu**. Documente, I/1, no 190, p. 247; no 191, p. 248.

[33] **Ников, П**. Българо-унгарски отношения, прил. № 3, с. 191.

[34] Пак там, прил. № 4, с. 192; **Szentpétery, I**. Az-Árpád-hazi, II/1 (1270 – 1272). Budapest, 1943, p. 5, no 1768.

[35] Срвн. **Димитров, Хр**. Българо-унгарски отношения, с. 166, 183, бел. 89.

[36] **Ников, П**. Българо-унгарски отношения, 99–110; **Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения, с. 171, 185 – бе. 122.

[37] Срвн. **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, с. 173, 186 – бел. 136.

[38] **Ников, П.** Българо-унгарски отношения, прил. № 20, с. 201; прил. № 21, с. 203; прил. № 17, 199–200; **Димитров, Хр**. Българо-унгарски отношения, с. 173, 186–187, бел. 136–140.

[39] Срвн. **Иванов, Й**. Поменици на българските царе и царици. – В: **Иванов, Й**. *Избр. произв.*, под ред. на Б. Ангелов. София, 1982, 146–148.

[40] **Ников, П**. *Българо-унгарски отношения,* 136–138 и прил. № 21–23; **Димитров, Хр**. Българо-унгарски отношения, 174–175, 187–188: бел. 142– 144; с. 189, бел. 150.

[41] **Ников, П**. Към историята на северозападните български земи. – *СпБАН*, 16 (1918), 43–64; История на Видинското княжество до 1323 г. – *ГСУ ИФФ*, 18/8 (1922), 38–83; Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – *БИБ*, 3/1 (1930), 29–41, 63–122, 138–143.

[42] **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*, III. София, 1940 (преизд. 1994), 540–541; **Мутафчиев, П**. *История на българския народ (681 – 1323).* Под ред. на В. Гюзелев. София, 1986, 328–330; **Коларов, Хр**. Българо-сръбските отношения при Тертеровци (по сведения от "Животи краљева и архиепископа српских"). – В: *България в света от древността до наши дни*, I. София, 1979, 216–217; *История на България*, 3. София, 1982, с. 291.

[43] **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 193–194.

[44] **Szentpétery, I**. Az Árpád-hazi, II 2–3. 1272–1290. Szerk. Iv. Borsa. Budapest, 1961, p. 230, no 2942.

[45] Ibidem, p. 252, no 3019; **Hazai Okmánitár** (Codex diplomaticus patrius Hungaricus), VI. Szerk. I. Nagy. Budapest, 1880, No 177, p. 248.

[46] *История на България*, 3, с. 288.

[47] **Ников, П**. Към историята на северозападните български земи, 61–63; Видинското княжество, с. 43, 84; **Мутафчиев, П**. *История*, с. 328; **Бурмов, Ал**. История на България по времето на Шишмановци (1323–1396). I. Михаил III Шишман (1323 – 1330). – В: **Бурмов, Ал**. *Избр. произв.*, I. София, 1968, с. 229; **Божилов, Ив**. *Фамилията Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография*. София, 1985, № 26, с. 119; **Павлов, Пл.** Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 – началото на XIV в.). – *ИПр*, 36/7 (1990), с. 23.

[48] **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, с. 199; **Kristó, Gy**. *Die Arpadendynastie. Die Geschuchte Ungarns von 895 bis 1301*. Corvina, 1993, S. 244; **Hóman, B**. *Geschichte der ungarischen Mittelalters, II. Vom Ende des XII. Jahrhundert bis zu den Anfängen des Hauses Anjou*. Berlin, 1943, S. 210.

[49] **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 200–201, с. 223, бел. 60.

[50] **Ников, П**. Към историята на северозападните български земи, с. 47 (текст), с. 51 (превод), 57–58 (коментар); **Szentpétery, I., Iv. Borsa**. *Az Árpád-hazi*, II/2–3, 348–349, no 3350.

[51] **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения*, 195–198.

[52] **Pljakow, Z.** Les relations bulgaro-byzantines a la fine du XIIIe siècle (1277 – 1292). – *BBg,* 8 (1986), p. 277. Против неговата постановка се обявява и **Петков, К**. България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281 г. – *ВИС*, 60/3, с. 11, бел. 35.

[53] **Димитров, Хр**. *Българо-унгарски отношения*, 201–202.

RECORDS OF THE BULGARIAN TERRITORIES FROM THE HUNGARIAN LATIN SOURCES OF THE 11th-15th CENTURIES

Part 1. SOURCES OF THE 11th-13th CENTURIES

Christo Dimitrov

Abstract

The purpose of this article is to show records of the Bulgarian territories from the Medieval Hungarian Latin sources mainly in the geographic-historical and language aspect

but not as a historical description or comments because a lot is done at this direction. These records come from different forms of sources: Lives of Saints, chronicles, histories, charters, correspondences and they are presented from the oldest to the most resents:

1. The Life of Saint Bishop Gerhard (end of the 11th century): Already at the beginning of this chronologically oldest Hungarian Latin source, describing the person of Achtum, Lord of Morisena (today's Csenad in Transylvania), who probably had an old Bulgarian origin and governed the territory between the Danube and Mares rivers at the beginning of the 11th century, the name of the Bulgarian town *Budin* (Vidin) is mentioned twice.

2. Hungarian Anonymous (end of the 12th century): This is probably the most arguable and controversial Hungarian Latin source and the discussions about its information especially regarding earliest periods never finish. Personally I have always have assumed that its records should not be disregarded but to be researched very carefully and precisely. The most interesting, detailed and unique are its records of Duce Salan, the Bulgarian governor of the territories between the Middle Danube and Tisza rivers at the beginning of the 10th century. Anonymous is the first Hungarian written source that called along with other western sources the fortress of Belgrade as *Alba Bulgarie* at this time. Much more reliable are the records of the 12th century: the Hungarian conquest of the old Bulgarian fortress of *Branichevo / Boronch* (today's Kostolats in Serbia) and the following campaign against Sofia, Trajan's Gate pass and Plovdiv in 1127 – 1129.

3. Hungarian sources of the 13th century: a new form of sources appears at this time - most records for the Bulgarian territories are contained mainly in the Hungarian royal charters. The first of them, dated 1217, informs of the Hungarian military action against *Boronch / Branichevo*; others give us records how Bulgaria had lost its last district of *Severin* north of the Danube and of the formation of the Hungarian *Szőreny banság*, as well as of the weakness of the Bulgarian political influence in Wallachia and the increased Hungarian-Bulgarian hostilities culminated with the battle at *Budin / Vidin* in 1232; the third group, that includes charters and correspondences is an important source of the following Bulgarian loses in Wallachia and the districts of *Belgrade* and *Branichevo* during 1240s-1250s. At the beginning of 1260s, the interest of Hungarian sources moved to the district of *Vidin* and slowly spread to all of today‘s North-Western Bulgaria - particularly most important and unique is the record of the Hungarian conquest of *Pleun* (today‘s Pleven) in 1266. Until the end of the 13th century Hungarian royal charters contain a lot of information mainly of the events in the district of *Branichevo* - they plainly confirm the Bulgarian ethnic character of this North-Western territory.

ЗА ПОХОДА НА КРЪСТОНОСНАТА АРМИЯ, ПРЕДВОЖДАНА ОТ КРАЛ ВЛАДИСЛАВ III ВАРНЕНЧИК ПРЕЗ 1444 Г. ПРОБЛЕМИ, ТЕОРИИ, ХИПОТЕЗИ – ОПИТ ЗА ОТГОВОР

Мирослав Тошев

През 2014 г. се изпълниха 570 години от похода на многонационалната европейска войска под командването по полско-унгарския крал Владислав III Ягело останал в историята с прозвището „Варненчик” и знаменития трансилвански войвода Янош Хуниади. Въпросната годишнина бе подходящ повод да си спомним за „последния кръстоносен поход” срещу османското завоевание на Балканския полуостров. Въпреки изминалото повече от половин хилядолетие и многобройните научни проучвания, посветени на военната акция на католическа Европа в българските земи, тя все още поражда спорни въпроси и съждения, които вълнуват умовете на изследователите.

Целта на представената разработка е да обобщи новите мнения в научната литература по някои проблеми и да представи няколко общи въпроси от развитието на военния поход, които определено будят различни тълкувания и имат нужда от проучване и доизясняване.

За числеността на кръстоносната армия

В историческите изследвания посветени на похода предвождан от Владислав III не е разглеждана в подробности темата за числеността на кръстоносната армия.

Извори.

По интересуващият ни въпрос съществува един единствен източник излязъл изпод перото на пряк участник във военното начинание – писмото на Андреас де Палацио от 16 май 1445 г. изпратено до кардинал Лудовик в Рим. Според него християнската войска е наброявала „***едва 16 000 конника***” и „***повече от 2000 обозни коли***”[1]. Цифрата 16 000 се приема без коментари и съмнения от всички специалисти занимавали се с проблемите на многонационалната европейска армия[2].

Втори важен източник по въпроса са спомените на Валеран дьо Ваврен, командващ бургундските галери, които в състава на папската флота, имат за задача да блокират Босфора[3]. Според тях Владислав III „***водел със себе си около единадесет хиляди души унгарци, поляци и власи***”[4].

При Никопол владетелят на Влахия „***Влад Дракул***” присъединява към кръстоносците 4000 конници, както посочва споменатия по-горе Андреас де Палацио[5].

Друг източник, който съдържа информация по проблема е поемата на Михаел Бехайм. Тя е написана по спомените на немския войник Ханс Мергест – участник в похода, прекарал 16 години в османски плен. Според него броят на власите е възлизал на 7000 души[6].

В трети извор, числеността на влашкия контингент се определя на 10 000 души[7].

По всяка вероятност, писмото на Палацио е възможно най-достоверният първоизточник по проблема за броя на християнската армия и на влашките войни, тъй като се приема, че той е бил секретар на Владислав III[8] и би трябвало да има най-точната информация за броя и състава на многонационалната европейска армия.

Интересни сведения за общата численост и организацията на християнските военни сили ни дава отново Бехайм. Според него кръстоносната войска е била разделена на 12 отряда (бандери) от по 2000 души всяка[9]. Ако тази информация се приеме за достоверна, то общия брой на многонационалната европейска армия би трябвало да възлезе на 24 000 войни. От друга страна, пак според Бехайм, едната бандера е командвана от „***Влад Дракул***" и е твърде възможно в нея да е включен целия влашки контингент от 7000 души съгласно същия източник, което е логично да се предположи, за да се избегнат проблемите с общуването на различни езици[10]. В такъв случай броят на кръстоносната армия би трябвало да възлезе на 29 000 души.

Разбира се, споделените размисли по проблема са само теоретични разсъждения, без да се имат предвид спорните моменти в поемата на Бехайм – неточна датировка на събитията, много противоречия с други източници, за броя на влашките конници, че са командвани от сина на „***Влад Дракул***", а не от самия влашки владетел и т.н.[11]

Рицари, оръженосци, стрелци, слуги.

Според някои изследователи, Владислав III е бил придружен от около 300 полски придворни рицари от знатни и заможни фамилии[12]. Въпросните благородници със сигурност са имали свои собствени придружители – оръженосци, слуги, коняри и т.н.

В битката при Варна, при последната атака на краля срещу центъра на османската войска са участвали 500 рицари[13]. В похода, те, при всички случаи, са били придружавани от оръженосци, стрелци, коняри, слуги, които най-вероятно са били хора участвали във военни начинания и са имали представа от военните дела. Ако предположим, че всеки рицар е имал при себе си по 4 души, то общия им брой става 2000 души свита, само на въпросните 500 рицари от кралския отряд. Разбира се, няма как да се уточни дали оръженосците и конните стрелци са включени в общия брой от 16 000 конници, посочен от Палацио, но слугите, които вероятно са били въоръжени, едва ли са били включени в общото число, а те определено увеличават числеността на армията. Този въпрос е важен, тъй като при определени условия и добра организация, слугите биха могли да се използват в битка.

И в този ред на мисли ако приемем, разбира се съвсем теоретично, че всеки конник има само по един слуга, който да му помага с доспехите и коня, то общата численост на воините и съпровождащите ги прислужници нараства до 32 000 души, плюс влашкия контингент.

Пехотинци.

В литературата почти не е разглеждан въпроса за пехотинците в кръстоносната войска. Сред изследванията по проблема само М. Биелски на няколко пъти говори за пехота, като основна част от многонационалната европейска армия[14]. Дори се посочва и общия брой на пехотинците взели участие в битката при Варна – около 4000 души[15]. Но, за въпросните твърдения не са посочени конкретни изворови данни.

Само в два източника от епохата, с по няколко думи, се споменава за пехота в състава на християнската армия.

Описвайки един епизод от битката при Варна, в поемата на Бехайм е отбелязано, че при бягството си кръстоносците е трябвало да преминат през дълбока пропаст и тогава: „***…който се числеше към пехотата или беше загубил коня си… бе пленен много скоро***"[16].

В съчинението на османския автор Оруч бин Адил от XV век също се споменава за кръстоносна пехота – „***И кралят [Владислав III]***[17] ***устрои своята войска… а пешаците си изкара отпред***"[18].

Някои изследователи отбелязват, че в полския контингент от армията на Владислав

III е имало пехотни части. Според военните правила всяка полска кавалерийска дружина, наброяваща най-често четирима бойци, е трябвало да има със себе си по една таборна кола. Тя се е обслужвала от екипаж, съставен най-малко от трима пехотинци[19]. И тук възниква въпроса колко е била числеността на полската пехота и колко са били полските бойните коли? За сега информация няма и проблема остава открит.

Единственото конкретно сведение, отнасящо се до брой пехотинци е за 300 чешки стрелци под командата на хетман Чейка, които са придружавали и обслужвали вагенбурга, но авторите занимавали се с проблема не посочват източник на информация[20].

Бойни коли.

Така стигаме до въпроса за бойните коли в християнската армия. Информация за броя им се намира само в османските извори. Хронистът Оруч бин Адил, когато пише в своята „История на османската династия” за събирането на европейската войска, отбелязва: „***набраха 400 артилерийски коли***”[21].

Неизвестен османски автор от XVII в. по същия повод споменава: „***потеглиха с 300-400 оръдейни коли***”[22].

Хюсеин (Коджа Мюверих) в съчинението си „Удивителна история” от XVII в., описвайки разгрома на кръстоносците при Варна отбелязва: „***Неверниците имаха двеста и петдесет бойни коли***”, които били оплячкосани от победителите[23].

За 250 коли, разположени в тила на християнската войска при Варна, споменават ходжа Саадедин, писал през XVI в.[24] и Мехмед Хасан Бейзаде (Солакзаде) – XVII в.[25] Въпросните коли, обаче не се определят като бойни, а само се отбелязва как те били претъпкани с различни скъпоценнни стоки, които след битката „***бяха поделени между газиите и всички станаха предмет на грабеж***”[26].

Имайки предвид представената информация, би могло да се предположи, приемайки за приблизително съответстващи на действителността средните числови стойности, че вагенбурга на кръстоносците е наброявал около 300 бойни коли. По всяка вероятност те са имали екипаж най-малко от по трима души[27], което ни дава общо около 900 души пехотинци. Твърде възможно е въпросните воини да са били наемници – бойци опитни и калени в сражения.

Обозни коли.

Обозните коли, придружаващи кръстоносците са били повече от 2000, както вече бе отбелязано. По всяка вероятност в посочения общ брой са включени и бойните коли, които са могли да се използват и за превоз. В литература по проблема се изказва мнение, че броя им е завишен, но неговия автор приема всички коли за бойни – вагенбург[28], а в източника – писмото на Палацио – изрично е посочено, че те са обозни[29].

В такъв случай, при 2000 обозни коли, на 8 души конници се пада една кола за превоз на тежкото снаряжение, палатките, различните принадлежности, хранителни припаси и т.н. В действителност, най-вероятно, на повече от 8 войници се е падала по една кола, защото според Палацио, в някои от колите се превозвали „***златни вещи и друга покъщнина, които се отнасяха до разкрасата и достолепието на войните, така че те, когато разпъваха палатките си, изглеждаше, че всеки от тях е донесъл със себе си и своя дом***”[30]. В този ред на мисли, броят на обозните коли най-вероятно никак не е преувеличен.

В добавка – най-малко 2000 колари, които управляват колите и се грижат за впрегатния добитък, увеличават числеността на европейската армия и при добра организация биха могли да се използват в генералното сражение.

Артилеристи и прислуга на метателните машини.

Кръстоносната войска е имала на въоръжение артилерия и метателни машини[31]. Те са можели да се обслужват само от добре обучени, технически грамотни и високо ценени специалисти. Колко е бил техния брой е неизвестно, но във всеки случай въпросните бойци също увеличават общата численост на европейската войска.

Българите в кръстоносната армия.

Във войската на Владислав III са взели участие и българи. В източниците те са споменати на две места, като част от християнската армия.

В своето писмо до херцога на Милано видния европейски хуманист Енеас Силвиус Пиколомини изрично отбелязва: „***…кралят на Полша бил проникнал с… много унгарци и още повече власи, българи и рутени в Румъния***”[32]. Възможно е българите, за които става дума да са били част от българската аристокрация живееща в Унгария – Северинския комитат. Тя е била военно задължена към унгарския крал и най-вероятно е участвала в похода на християнската армия още от самото му начало[33].

По пътя през българските земи към кръстоносците са се присъединили и местни православни християни. При превземането на Видин, според Бехайм: „***Християни бяха обикновените хора, те се предадоха, на тях нищо не направиха, те тръгнаха с войската***”[34].

Остава открит въпроса колко са били местните българи присъединили се към многонационалните християнски сили и каква военна подготовка са имали. В същото време не е ясно и дали са останали при кръстоносците до битката при Варна след като са станали свидетели как по пътя им се ограбват българските селища, опустошават се и се поругават православните църкви[35].

Численост на християнската армия в битката при Варна.

В изворите има само едно споменаване за общата численост на кръстоносците, сражавали се в съдбоносната битка на 10 ноември 1444 г. Според Палацио, европейската армия е наброявала „***едва 20 хиляди войници***”[36]. В литературата по проблема се приема, почти без съмнения и коментари, че християнската войска е имала численост от 20 000 души[37].

За да се получи обща представа какво представляват 20 000 воини, нека направим сравнение с броя на европейски войски взели участие в други сражения със съдбоносен изход за континенталната история от приблизително същия хронологичен период.

В битката при Никопол през 1396 г. многонационалната кръстоносна армия, водена от Сигизмунд I, потеглила срещу султан Баязид I, е била съставена от унгарци, французи, германци, англичани, бургундци, чехи, словаци, поляци, хървати, сърби, власи, българи. Според различни оценки тя е наброявала около 10-12 000 до 20 000 души[38].

На 15 юли 1410 г. в битката при Грюнвалд се срещат армията на Тевтонския орден и обединените Полско-литовски сили.

Орденът извел на бойното поле около 21 000 конници, 6000 души пехота и няколко десетки канонири, обслужващи бомбардите. Войската е включвала наемници и доброволци от много европейски страни. Армията е имала и около 5000 въоръжени слуги в обоза.

Полско-литовските войски и съюзниците им са наброявали: поляци – 15 000 конници и 2000 пехота; литовци, белоруси, украинци и руси – 12 000 конници и 1000 пехота; татари – 2000 конника.

Общо войските на съюзените сили са възлизали на 29 000 конници и 3000 пехота плюс обоз от около 4-5000 коли.

Някои автори смятат, че армиите са имали по-малка численост. Според техните оценки Тевтонския орден е извел на бойното поле 3000 рицари, 3000 оръженосци, 6000 пехота или общо 12 000 войни. Армията на съюзниците е наброявала около 20 000 души[39].

Друг пример, който би могъл да даде ориентир в проблематиката е числеността на английската армия в знаменитата битка при Азенкур от 1415 г. по време на Стогодишната война. Войската е наброявала около 6000 души, от които приблизително 1000 тежко въоръжени конници и 5000 пехотинци-стрелци с лък[40]. Дори да се приеме, че числеността на англичаните е занижена, каквито мнения има, и да се увеличи на 10 000 души[41], броя на войниците е наполовина по малък от посочените 20 000 конници, които предвожда Владислав III през есента на 1444 г.

Следователно, ако се вземе под внимание само сведението на Палацио за 16 000 европейски конници плюс 4000 влашки конници, без да се теоретизира за броя на пехотата, обслужващите части, артилеристите и присъединили се българи могат да се направят следните съждения:

Първо – кръстоносната армия е значителна по численост, съобразно възможностите за набиране на войници в европейските държави през XV век и трудностите от твърде дългото разстояние, което е трябвало да измине от сборните лагери в унгарското кралство до Варна.

Второ – поне в по-голямата си част въпросните 16 000 конници са рицари и наемници[42], тоест те са добре подготвени професионални воини, имат боен опит и представляват много, много сериозна военна сила за мащабите на XV век, което ясно проличава в битката при Варна.

Следователно, мнението за малобройността на християнската войска, за нейните „*съвсем скромни сили*" и „*толкова крехки сили*"[43], лансирано от историците като че ли не е никак точно. Най-вероятно, то има за цел да оправдае катастрофата при Варна до голяма степен с числеността на европейските бойци, вместо да се акцентира върху действителните причини за поражението[44].

От всичко изложено до тук е видно, че макар важния въпрос за числеността на кръстоносната армия предвождана от Владислав III да не поражда дискусии в литературата, той не е получил достатъчно внимание и определено не е изяснен. Необходимо е да се привлече още информация за устройството на европейските армии от онова време, да се потърсят още документи, касаещи състава и броя на християнската войска в похода ѝ през българските земи от 1444 г. Предложените разсъждения само поставят за разглеждане някои неясни моменти.

Идеята за създаване на укрепена база в Източна Стара планина

В литературата по въпроса съществува становище, че Владислав III е можел да прегради Айтоския проход и да се укрепи в близките твърдини – Провадия, Петрич, Карнобат. След като армията му презимува в района, от така създадената база през следващата година тя е трябвало да продължи похода си на юг[45].

Подобни съждения, определено имат нужда от детайлен анализ.

На първо място – очевидно е, че армия от поне 20 000 души конници с 2000 обозни коли, бойни коне, впрегатен добитък и обслужващи части физически не може да се събере зад стените на една крепост от ранга на провинциалните твърдини. Вероятността да се изгради голям укрепен лагер и да се презимува в палатки или в землянки едва ли би се понравила, както на знатните, така и на обикновените войници, дори да се приеме, че за благородниците ще се намери място в жилищните сгради на крепостта. Дали опитен пълководец като Хунияди ще изложи армията си на непредвидимите климатични условия и ще рискува да загуби много хора от студ, влага и болести при една сурова зима, за каквато кръстоносците са предупредени още при Никопол от „***Влад Дракул***”[46], а и самите те са преживели през 1443-1444 г. по време на „Дългия” поход.

По нататък – щом идеята е да се създаде укрепена база, християнската армия е трябвало да се раздели на части, които да заемат околните твърдини. И тук възниква въпросът как технически отделните войскови части ще осъществяват контакт помежду си и ще координират действията си. Безспорно е, че леката османската конница, която е многобройна, маневрена, бърза и познава терена на бойните действия в детайли, с лекота ще залавя куриерите или ще унищожава отделни групи рицари, ако кръстоносното командване реши да ги използва за поддържане на връзка между отделните укрепени пунктове.

На следващо място – султан Мурад II вече е събрал своята армия и е тръгнал да пресрещне европейската войска. Нека допуснем, че Владислав III е успял да се укрепи в Карнобат, Провадия, Айтоския проход и околните крепости. Какво би станало, когато османците атакуват с големи военни сили кръстоносците в Карнобат? За колко време християнските части от Провадия ще успеят да се притекат на помощ щом трябва да преминат през целия старопланински хребет? Дали османските контингенти, прикриващи фланговете на главните сили, изобщо ще ги допуснат да се съединят и няма ли да ги разгромят още по пътя с оглед на численото си превъзходство? Подобна разстановка на кръстоносната армия би била добре дошла за султан Мурад II и би създала възможност европейските сили да бъдат унищожени на части. Едва ли кръстоносното командване би допуснало подобна капитална грешка.

Другият важен въпрос – изхранването на армията. Необходимо е било да се осигури продоволствие за поне 20-25 000 души, най-малко 16-20 000 бойни коня и около 4000 глави впрегатен добитък през цялата зима на 1444–1445 г. Хранителни продукти и фураж биха могли да се съберат единствено от местното население. Да се доставят храни от Унгария или от Влахия би било немислимо, поради голямото разстояние и тъй като територията на Северна България все още е била контролирана от османските полеви войски и гарнизоните в крепостите. Но, да се разчита за помощ на православните християни-схизматици, които кръстоносците са ограбвали, опустошили са селищата им и чиито църкви са поругали[47], определено не би било реално. Освен това османските сили със сигурност биха откарали или унищожили всичко в околностите, което би могло да послужи за изхранването на кръстоносната войска.

Представените доводи са теоретични, опиращи се само на логически разсъждения. За по-голяма пълнота е необходимо да се разгледа една друга аналогична ситуация.

Само няколко месеца по-рано, в началото на 1444 г. многонационалната европейска армия се връща от „Дългия” поход и преминава през сръбските земи.

Сръбския деспот Георги Бранкович настоявал войската да остане и да презимува в Сърбия. Той е бил наясно колко трудно армията ще може да се събере отново през пролетта, да се организира, да се съсредоточи и подготви за военни действия срещу османците. Затова Бранкович предлагал да предостави 100 000 дуката за зимна издръжка на кръстоносците. Командването им обаче не се съгласява и бърза да се върне в Буда[48]. И още нещо – Сърбия е съюзна страна, в която османските сили са разбити в няколко сражения през 1443-1444 г. Тя граничи с Унгария и разстоянието до унгарските владения е несравнимо по-късо от колкото до Карнобат, Провадия и Айтоския проход, а от тук и възможността за получаване на продоволствие и подкрепления е много по-лесно осъществима. Сръбският деспот силно желае армията да остане и със сигурност би ѝ оказал всякаква помощ и извън предлаганите 100 000 дуката, за да презимува при възможно най-благоприятни условия. И въпреки всички посочени, очевидни предимства, кръстоносците не се решават да зимуват в сръбските земи. Защо тогава трябва да го направят няколко месеца по-късно в българските земи на стотици километри от най-близката приятелска територия и пред лицето на готовата за бой армия, събрана от султан Мурад II.

След всичко изложено до тук, трябва да се признае, че мнението, според което армията на Владислав III би могла да създаде укрепена база в Източна Стара планина през 1444 г. е абсолютно несъстоятелно.

Проблемът за ролята на византийския император

В литературата по проблема се лансира мнението, че Византия и нейния император Йоан VIII Палеолог не правят нищо, за да подпомогнат кръстоносната армия с военни контингенти. Твърди се, че византийските сили не са предприели никакви действия, които да възпрепятстват преминаването на Мурад II през Проливите и са били пасивни срещу османските операции в Румелия, като дори оприличават тяхната позиция на предателство[49].

Общоприето е мнението, че по това време на Балканите няма значителна османска войска, тъй като тя е била прехвърлена в Мала Азия за война с Караманския бейлик[50]. Някои автори дори изчисляват броя на мюсюлманските части в европейските им владения само на 7-8000 души[51] и от тук се прави извода, че Византия лесно би могла да се справи с тях.

Дали е така в действителност? Изворите дават доста подробна информация по въпроса, която не подкрепя въпросната теза.

Оруч бин Адил през XV век отбелязва: „***султан Мурад… премина в Анадолу. Еничарската войска и капу халкъ той остави заедно с войската на Румили в Румили***"[52].

Според неизвестен османски автор от XV-XVI век: „***…султан Мурад премина в Анадола и нападна Караман оглъ с еничарите, с капухалкъ и с анадолската войска. А румелийската войска беше оставил в Румили***"[53].

Когато в османската столица става известно за навлизането на кръстоносците в земите на империята, Мурад II тръгва от Анадола към Европа, а принц Мехмед (бъдещия султан Мехмед II Фатих), изпраща войски под командата на великия везир Халил паша при Проливите, за да осигури преминаването на баща си през Протока: „***Принцът изпрати Халил паша с пешаците му, много топове и оръжия, заедно с топчиите, да посрещне баща му [Мурад II]***"[54].

Валеран дьо Ваврен – пряк участник в събитието – ни дава и числеността на османския отряд при Босфора: „***Халил паша завладял десния бряг на морето – тоест гръцката страна – с армията от Гърция, състояща се от седем или осем хиляди турци***"[55].

Тук ще е интересно да се отбележи, че авторите, изчисляващи османските сили на 7-8000 души, за които вече стана дума, са били прави само за числеността на отряда воден от Халил паша при Босфора.

За да се придобие представа, макар и приблизителна, за военните възможности на Османската империя на Балканите, трябва да се има предвид броя на военно задължените християни – тимариоти, войнуци и т.н., броя на мъжкото мюсюлманско население, войниците в крепостните гарнизони и т.н.[56]

Само за пример – щом разбира за започналия кръстоносен поход принц Мехмед издава заповед до кадиите за пълна мобилизация на османските сили – „***…каквито хора от войската има в подвластните ви кази – било еничари, било джебеджии, било топчии, било тимариоти и заими, било запасни и чавуши… с най-голяма бързина… да тръгнат към полето на Едирне***"[57]. По-нататък анонимният османски автор отбелязва, че събраните военни били изпратени да преграждат и укрепват планинските проходи по пътя на християнската армия.

Нека се върнем на събитията от есента на 1444 г. От изворите става съвсем ясно, че значителна османска войска се изправя срещу Византия и нейните евентуални опити да попречи на султан Мурад II да премине Проливите от Мала Азия в Европа, за да пресрещне рицарите на Владислав III.

Какви възможности е имал император Йоан VIII Палеолог и как би могъл да противостои на османците?

През 40-те години на XV век Византия отдавна вече не е сила, която би могла да решава сама дори собствените си държавни проблеми. Тя е бледа сянка на Ромейската империя[58]. Още от края на XIV век християните в Константинопол „***изнемогват в нищета и мизерия под турската обсада***"[59]. Византия няма нито териториален, нито човешки потенциал, а какво остава за боеспособна флота[60] и армия. И нека за сравнение, да изпреварим малко събитията – само 9 години по-късно, през 1453 г. християнската империя събира всичките си сили за да защити Константинопол от армията на Мехмед II. В този решителен момент столицата ѝ – „***Градът***" разполага всичко на всичко с „***едва 4773 защитници плюс около 200 чужденци***"[61]. Малко по-късно на помощ идват и известен брой европейски воини. Дори при това върховно напрежение и мобилизация на наличните ресурси императора няма достатъчно войници, които само да нареди по крепостните стени на града. Той е принуден да постави ромейски монаси в един участък на стената, които да наблюдават дали неприятелят ще атакува в това направление[62].

Следователно, за мащабни военни действия на Византия срещу османците в подкрепа на Владислав Ягело и дума не може да става. Но, дали не е било възможно византийските войски, с подкрепата на венециански и бургундски воини от галерите на дьо Ваврен в Босфора, да атакуват и да победят отряда на великия везир Халил паша?

Отговор на този въпрос ни дава самия византийски император. Когато пратениците на Валеран дьо Ваврен му предложили съвместни военни действия срещу османците на европейския бряг, той им отговорил: „***Аз владея само този град Константинопол, който има малко жители. Ако аз ги пратя в битка, знам, че те не са особено силни. Аз не искам да излагам себе си и моя град на опасността от пълно опустошение, защото ако Константинопол бъде загубен, турците много лесно ще завладеят останалата гръцка империя. Направете най-доброто, което можете, и когато той [Мурад] дойде аз ще пратя две галери във Ваша помощ***"[63]. Самият дьо Ваврен отбелязва: „***галерите били твърде слаби, за да се хвърлят [сами] в битка на сушата***"[64].

При така създалото се положение, с какво и как византийския император би могъл да се опълчи на 7-8 хилядната османска войска водена от великия везир Халил паша, която е съсредоточена, за да подсигури преминаването на султан Мурад II от Азия в Европа[65].

Разбира се, бихме могли да го осъдим загдето не е приел предложението на дьо Ваврен за обединяване на силите, но като се има предвид, че залогът е Константинопол и покоряването на Византия… При неуспех европейците щяха да се оттеглят на галерите и да отплават към дома, а византийците – да останат на милостта на султана, без да има кой да ги защити. За този проблем ще стане дума и по-нататък в изложението.

И тук стигаме до един показателен момент – въпреки разрухата на Империята и многобройните остри, вътрешни и международни[66] проблеми, които буквално разкъсват византийското общество, византийците правят каквото могат, за да помогнат на папската флота да спре султан Мурад II.

Според „Писание…” византийския император „***приготви оръдията на два големи кораба, напълни ги със стрелци***” и те „***отплуваха в морето, за да попречат на падишаха да премине***” през Проливите. В разразилата се битка единият кораб е потопен, а другият е повреден и се оттегля към Константинопол[67]. Валеран дьо Ваврен потвърждава участието на императорските галери в сражението[68].

Два византийски кораба влизат в бой опитвайки се да спрат султана и да помогнат на полско-унгарския крал. Два кораба – толкова са силите на Византия и тя ги използва.

С оглед на изложеното до тук, да се обвинява византийския император в предателство е несъстоятелно. Подобни твърдения определено имат за цел да прехвърлят вината за катастрофата, постигнала кръстоносната армия край Варна върху някой друг и да омаловажат истинските причини за поражението.

Преминаването през Проливите от османската армия

Проблема за преминаването на Проливите от османците през есента на 1444 г. е смятан за ключов при развитието на събитията край Варна. Почти всички автори, писали по темата определят прехвърлянето на османските сили от Мала Азия в Европа и обединяването им с европейските контингенти като една от основните причини за провала на кръстоносния поход.

До скоро сведенията за събитията при Протоците, които можеха да се извлекат от изворите, преведени на български език и достъпни за повечето български изследователи на проблема, бяха твърде противоречиви. Според едни, войските са били прехвърлени с лодки под прикритието на нощта, според други – буря е попречила на папската флота да спре османците. Дори се обвинява византийския император, че е предоставил на Мурад „***кораби три военни***”, за да премине през Босфора[69]. Най-популярна е версията за предателството на генуезците, които срещу солидно заплащане превозили османските бойци[70].

Край на всички предположения по упоменатите версии сложи превода на български език и публикуването на спомените на Валеран дьо Ваврен. Бургундския благородник командва четири галери от състава на папската флота, които са изпратени да охраняват пролива от Черно море до Константинопол, докато останалите кораби патрулират в протока при Галиполи[71]. Като се има предвид информацията от новопреведения източник, вече може да се каже, възможно най-точно, какво се е случило по бреговете на Босфора през есента на 1444 г.

Първо – дьо Ваврен, който е пряк участник в събитията, подробно описва как именно генуезците със своите кораби превозват Мурад II и придружаващите го войски от анадолския на европейския бряг: „***генуезците доставили на турците два големи съда, които били при новопостроената крепост [Анадолу Хисар], на брега на пролива, на река, която се влива в него … Междувременно някои венецианци, когато преминавали през Турция, се престорили на генуезци. При тяхното завръщане те докладвали, че при новата крепост видели двадесет или повече големи съда с добре смазани корпуси, снабдени с гребла и друг такелаж. Генуезците доставили съдовете за турците… Както беше казано, турците се радвали на услугите на генуезците. … Нашите хора скоро забелязали, че [турците] товарят съдовете, които получили от генуезците***”[72].

Второ – дьо Ваврен само с едно изречение и дори, като че ли със срам споменава: „***една нощ те [турците] намерили начин да прехвърлят част от своите сили под Галиполи без войниците на нашите галери да разберат***…”[73].

Следователно, по-голямата част от специално събраната и оборудвана за целта папска флота, търпи провал в начинанието си.

Трето – във всички посочени по-горе мнения за причините попречили на християнските галери да спрат Мурад II, изобщо не се споменава основната, най-важната причина за техния неуспех. Ето как Валеран дьо Ваврен – пряк участник в събитията – описва случилото се в Босфора през октомври 1444 г.: „***те [дьо Ваврен и един от капитаните] инспектирали целия пролив от Константинопол до Черно море с всичките си кораби, за да разберат могат ли да предотвратят прехвърлянето на Турчина [Мурад II]. Забелязали, че морето било толкова тясно, че кулверините го прострелвали от единия до другия бряг, от Турция към Гърция и от Гърция към Турция, и че през деня турците изпразнили оръдията си, чиито изстрели преминали над галерите. Като имали всичко това предвид, те всичките стигнали до извода, че ако Турчинът действа от турския бряг, а неговият капитан Халил паша е от другата страна със своята артилерия, би било невъзможно нито да се стои твърдо в пролива, нито да се блокира преминаването. …***

Те [турците] стреляли по галерите с оръдия и кулеврини, които генуезците от Пера им доставили. …

… екипажите на нашите кораби… стреляли по тях, но без успех, защото турците били на брега и имали прикритие…

Те [християнските галери] вдигнали котви и застанали пред… [генуезките кораби, които превозвали турските войски], за да препречат на преминаването им. Щом обаче галерите се приближили, те се оттеглили към гръцкия или турския бряг, където турците ги прикривали и бранели с оръдеен огън и всякакви метателни оръжия, с които можели да ги достигнат. …

Те [турците] разположили оръдията и бомбардите на двата бряга [на Босфоао] и нанасяли големи повреди на галерите. Някои получили пробойни или били надупчени, а членовете на екипажите им били убити или ранени.

Императорът на Константинопол изпратил две галери, които застанали зад галерите на Бургундия … По някакво чудо ядрата на оръдията минали над бургундските кораби и ударили един от принадлежащите на императора, като го повредили много повече от всеки друг. Турчинът насочил срещу галерите огромна бомбарда, изстрелваща ядра с диаметър най-малко четиридесет инча… Три от залповете попаднали близо да галерите и ужасили тези, които били на тях, но с Божията помощ тя експлодирала на третия изстрел без да нарани нито един християнин. Ако тя би ударила директно галера, това би значело без буря, без бързо течение и без помощта на дявола, да я прати на морското дъно. Така турците се прехвърляли два дни и две нощи”[74].

По-кратко изложение на събитията ни представя „Писание…”. Вече бе споменато, че престолонаследникът принц Мехмед изпратил великия везир Халил паша „***…с… много топове… заедно с топчиите***” да посрещне баща му на европейския бряг на Босфора[75]. Като пристигнал на мястото на срещата пашата получил заповед от султана: „***Да поставиш под обстрела на топовете и онази страна на морето и то така, че [летящите] едно срещу друго топовни гюлета да се целуват!***” Везирът се постарал, и както пише анонимния хронист: „***Постави топовете от двете страни на морето и се***

приготви така, че оттам не кораб, ами птица да не може да прехвръкне”[76].

Щом двата византийски кораба се приближили и дошли „***на прицел топчибашията заповяда и топовете едновременно дадоха огън. И небето и земята екнаха. Щом чуха нечакания грохот на топовете, жалките неверници, небрежни като у дома си, изгубиха ума и дума и не знаеха какво да правят. Гюлетата засегнаха единия от корабите, раздробиха ребрата му и го потопиха. На другия от корабите отвориха големи рани, та едва-едва и с хиляди мъки се спаси. Без да поглежда назад той се обърна към Истанбул и избяга***”[77].

Позволих си да приведа обширни пасажи от източниците, тъй като представената в тях информация е много подробна и дава категоричен отговор на един ключов въпрос за похода на Владислав III – артилерията е основната и най-важна причина за неуспеха на християнската флота в Босфора[78].

В този ред на мисли възниква нов и твърде сериозен проблем – щом османската оръдейна стрелба без големи усилия е прогонила галерите на дьо Ваврен и византийските кораби, то тя не би допуснала и цялата папска флота да попречи на султан Мурад II и водената от него войска да се прехвърли през Пролива[79], тъй като, както става ясно от изворите, християнските галери нямат възможност да ѝ противостоят или средства, за да я подавят[80].

Следователно, налага се извода, че морската експедиция организирана от папата е била по същността си, още от замислянето ѝ, обречена на пълен неуспех. Именно заради многонационалната християнска флота крал Владислав III нарушава Одринско-сегедския мир и започва своя поход на Балканите[81]. Но, големите очаквания, големите надежди, които той ѝ е възлагал са били абсолютно напразни, без какъвто и да било шанс за реализация. Технологичната новост – оръдията – са поставили печата на безсмислеността върху цялата военноморска акция на папството и неговите съюзници.

Според съществуващите до сега мнения в литературата по проблема събитията от есента на 1444 г. се развиват на следния начин: крал Владислав III навлиза в българските земи, султан Мурад II бърза да се върне от Мала Азия на Балканите и предвожда „***войска от 40 хиляди души***”[82], християнския флот в Проливите не успява да го спре, анадолската му армия се съединява с османските контингенти от европейските му владения, следва битката при Варна и катастрофалното поражение на кръстоносците.

Следователно, ако Мурад II не бе успял да премине с водените от него малоазийски подкрепления, многонационалните християнски сили щяха да напредват в Тракия без да имат насреща си сериозна сила, която да ги спре, да се съединят с флота при Галиполи и да изгонят османците от Европа.

Новопубликуваните спомени на Валеран дьо Ваврен ни представят съвсем различна картина на събитието: „***Великия турчин [Мурад II] пристигнал на турската страна [на малоазийския бряг на Босфора] с три или четири хиляди войници***”[83]. Няма основание да не се доверим на бургундския флотоводец, който, както няколко пъти отбелязах, е пряк участник в събитията.

От тук се налагат следните основни изводи:

Първо – изложената по горе теория за огромния брой на анадолските войски преминали през Проливите и за решаващата им роля в разгрома на християнската армия при Варна е напълно несъстоятелна. Предвожданите от султан Мурад „***три или четири хиляди войници***”, със сигурност не са оказали значимо влияние върху развоя на събитията от есента на 1444 г.

Второ – сведението на дьо Ваврен е още един аргумент, който доказва безсмислието на папската морска операция по блокирането на Проливите. Християнския флот просто няма кого да спира, тъй като, в конкретния случай, анадолските войски са твърде малобройни. Ако пък става дума само за личността на султан Мурад и нейното въодушевяващо въздействие върху османската армия по време на битката при Варна, то той би могъл да премине безпрепятствено с малък кораб през нощта или докато папските галери са били пръснати из Проливите – Дарданелите имат дължина от около 120 км., Босфора – от 31 км. и само за обща представа ще спомена, че между двата протока се простира Мраморно море с дължина от около 210 км. Въпросната водна площ се е охранявала само от 18 християнски галери при Галиполи и 6 християнски кораба в Босфора (четири бургундски и два византийски)[84]. Съвсем ясно е, че при подобна разстановка на силите има твърде много възможности един неголям кораб да премине незабелязан.

Трето – да се върнем към въпроса за ролята на византийския император при преминаването на Проливите от султан Мурад II. Защо византийския владетел да рискува битка с превъзхождащия го по численост отряд на Халил паша, наброяващ „***седем или осем хиляди турци***”, в която залогът е Константинопол и цялата Източна християнска империя? На малоазийския бряг стоят само „***три или четири хиляди войници***”, а не „***войска от 40 хиляди души***”! Те, както вече споменах не биха могли да изиграят решаваща роля в сражението с кръстоносците. Какъв смисъл има императорът да заложи всичко на една карта, за да спре малобройната османска войска, която няма стратегическо значение?

Повдигнатия въпрос за броя на анадолските отряди поражда и още един проблем, касаещ османските военни контингенти, преминаването им през Проливите и папския флот.

Според общопризната в специализираната литературата теория стратегическия замисъл на кръстоносния поход от 1444 г. е: владетелят на Караманския бейлик Ибрахим бей започва война с османците в Мала Азия; султан Мурад прехвърля европейските си войски през Проливите, за да отблъсне нападението; папския флот блокира Проливите и не позволява на цялата османската армия да се върне от Мала Азия на Балканите; кръстоносците на Владислав III преминават р. Дунав, напредват на юг като унищожават с лекота незначителните османски сили останали за охрана на европейските владения на султана, съединяват се с папския флот и изгонват османците от Европа[85].

Как обаче се развиват събитията?

Във втората половина на месец юли 1444 г. между османците и Ибрахим бей Караманоглу е подписан мирен договор[86]. Султан Мурад след като се е справил с малоазийския проблем се отказва от трона в полза на сина си Мехмед[87]. Описаното събитие се е случило някъде в околностите на днешния гр. Караджа бей, западно от Бурса. След абдикацията Мурад изпратил османската войска обратно: „***и еничари, и спахии, и паши, и бейове, всички тръгнаха за Едирне… в поход и почивка… ислямската войска дойде до Едирне и влезе [в града]***”[88]. Логиката на описваните събития не противоречи на информацията от цитирания анонимен османски автор.

По-нататък – Владислав III започнал похода си и навлязъл в българските земи, Мурад спешно е извикан да защити империята и тръгнал от Мала Азия към Проливите. Великият везир Халил паша, както бе отбелязано, е изпратен от Одрин да го посрещне. Според „Писание…” Халил паша водел със себе си „***анадолската войска***”…[89].

Появява се нов проблем – какво прави анадолската войска на Балканите, когато според всички мнения по въпроса тя трябва да е в Мала Азия?

Най-вероятно, българския превод е сгрешен. За сравнение – в сборника с извори съставен от К. Имбър израза е преведен като „***войската на Румелия***”[90], а в турското издание на „Писание…” от 1978 г. е изписано „***Rum-eli***”.

Допусната грешка е добър повод да се разгледа въпроса за местоположението на османските европейски войски – другата съставна част на османската армия – в края на лятото и ранната есен на 1444 г.

Според съществуващите мнения в литературата по проблема, цялата османска армия, включително и европейските контингенти, трябва да е на малоазийския бряг[91].

Но, в посочените по-горе извори се твърди, че поне част от европейските войски остават на Балканите, а преминалите в Мала Азия са успели да се върнат в Одрин. Разбира се, възможно е и в тях да е допусната грешка. Затова нека се опрем на известните факти и логиката, в понататъшните разсъждения по проблема.

Вече бе отбелязано, че във втората половина на месец юли бойните действия между Мурад II и Ибрахим бей Караманоглу се прекратяват и е сключен мир. Съвсем логично е след приключването на войната европейските османски войски да се изпратят обратно на Балканите. И тук се появява важния въпрос, кога папската флота е блокирала Проливите, за да им попречи да преминат от Мала Азия в Европа, както е било планирано?

Мненията по проблема са противоречиви. Според папския шпионин Кириак от Анкона, на който се позовава К. Имбър, обединената флота пристигнала в Проливите на 29 септември 1444 г.[92] Същият К. Имбър обаче, в своето „Въведение” към същия сборник с извори, отнася блокирането на Дарданелите около края на август[93]. Всъщност, която и датировка да вземем за основа на разсъжденията, се натъкваме на показателен факт – от сключването на мира между Мурад II и Ибрахим бей, и пристигането на християнските галери в Дарданелите е изминал най-малко един месец. Време, напълно достатъчно за европейските османски контингенти прехвърлени в Мала Азия за войната с Караманския бейлик, да се завърнат необезпокоявани през Проливите в Европа. Следователно, папската флота пристигнала в Протоците вече няма кого да спира[94].

***

Представените проблеми, теории, хипотези, разсъждения и опитите за възможен техен отговор само маркират някои от неясните моменти в темата за похода на крал Владислав III Варненчик. Необходимо е да се привлекат нови източници, които да осветлят спорните въпроси. Твърде вероятно е във ватиканските, венецианските, генуезките и изобщо в западноевропейските архиви да се съхраняват неизвестни документи за събитията от есента на 1444 г. по българските земи, които чакат своите откриватели.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мирчев, М.** Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Людовик. – *ИВАД* , т. 15 (1964), с. 88.

[2] **Цветкова, Б.** *Паметна битка на народите*. София, 1979, с. 299; **Гюзелев, В.** „Оплаквайте ме, небеса, всичко живо на света да ме жали”. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, с. 13; **Олейник, К.** Битката при Варна. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, с. 25; **Биелски, М.** *Владислав III Варненчик на Балканите (1443-1444)*. В. Търново. 2006, 48–49 .

[3] **Имбър, К.** *Кръстоносният поход към Варна 1443-1445*. Варна, 2015, с. 43.

[4] Пак там, с. 121.

[5] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 88; **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. – *ИНМВ*, т. IX (XXIV), (1973), с. 245.

[6] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. – *ИНМВ*, т. VI (XXI), (1970), с. 180.

[7] **Панаитеску, П., Стоическу, И.** Участието на румъните в битката при Варна (1444 г.). – *Сб. Варна 1444*. София, 1969, с. 155.

[8] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 85.

[9] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, 180–181.

[10] **Панаитеску, П., Стоическу, И.** Цит. съч., с. 155.

[11] По-подробно за грешките допуснати в поемата на Михаел Бехайм вж. **Иширков, А.** *Походите на крал Владислава III в България в 1443 и 1444 г*. Полска библиотека. София, 1923, с. 46; **Недев, Ст.** Пътищата на Владислав III и Мурад II към Варна през 1444 г. – *Сб. Варна 1444*. София, 1969, с. 211; **Панаитеску, П., Стоическу, И.** Цит. съч., с. 154, бел. 11; **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, 177–179, бел. 61, с. 180, бел. 69.

[12] **Спиералски, Зд.** Поляците в походите на крал Владислав Варненчик срещу Турция. – *Сб. Варна 1444*. София, 1969, с. 146; **Свентославски, В.** Польское вооружение во время битвы под Варной в 1444 году. – В: *Сб. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV – XV в.* Варна, 2002, с. 199; **Олейник, К.** Цит. съч., с. 25. Общо по въпроса виж **Пентек, Зд.** Полските участници във Варненската битка. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, 109–124.

[13] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 189.

[14] **Биелски, М.** Цит. съч., 60–61, 64, 65.

[15] Пак там, с. 71.

[16] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, 190–191.

[17] Всички думи и изрази, поставени в квадратни скоби, са на автора на статията – М. Тошев.

[18] **Оруч бин Адил.** История на османската династия. – *Сб. Варна 1444*. София, 1969, с. 392.

[19] **Теодорчик, Й.** Промени във въоръжението и тактиката на полското рицарство през първата половина на XV век. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, 39–40.

[20] **Хаджииванов, П.** Сражението при Варна на 10 ноември 1444 година. – *Сб. Варна 1444*. София, 1969, с. 256; **Биелски, М.** Цит. съч. с. 49.

[21] **Оруч бин Адил,** Цит. съч., с. 389, 391.

[22] *Сб. Варна 1444*. София, 1969, с. 434, 436.

[23] Пак там, с. 478, 486.

[24] Пак там, с. 438, 454.

[25] Пак там, с. 470, 476.

[26] Пак там, с. 454, 476.

[27] **Теодорчик, Й.** Цит. съч., 39-40.

[28] **Биелски, М.** Цит. съч., с. 49.

[29] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 88; По въпроса виж и **Олейник, К.** Цит.съч., с. 25.

[30] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 88.

[31] Пак там, с. 90.

[32] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 175.

[33] **Гюзелев, В.** „Оплаквайте ме”, с. 13, 19; *Сметководна делова писменост от българското и европейското средновековие*. Пловдив, 2013, с. 192, док. № 58.

[34] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 180.

[35] **Олейник, К.** Цит.съч., с. 26; **Биелски, М.** Цит. съч., с. 58.

[36] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 94.

[37] **Цветкова, Б.** Цит. съч., с. 299, 301; **Гюзелев, В.** „Оплаквайте ме”, с. 14; **Олейник, К.** Цит.съч., с. 25; **Кияс, А.** Битката при Варна в руската историография. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, 39-40, 187; **Биелски, М.** Цит. съч., с. 48, 51, 66, 71.

[38] **Девриз, К., Догерти, М., Дикки, Й., Джестайс, Ф., Йоргенсен, К.** *Великие сражения Средних веков 1000-1500*. Москва, 2007, с. 171; **Николов, Й.** Католическата църква и битката при Никопол. – *Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*. София, 1999, с. 28, 29.

[39] **Тарас, А.** *Грюнвальд 15 июля 1410 года*. Минск. 2010, 72–74.

[40] **Берн, А.** *Битва при Азенкуре*. Москва, 2004, с. 67.

[41] **Денисон, Дж.** *История конницы*. Москва, 2001. кн. I, 199.

[42] **Елекеш, Л.** Армията на Хунияди. – *Сб. Варна 1444*. София, 1969, 102-105, 111, 120; **Теодорчик, Й.** Цит. съч., с. 39.

[43] **Биелски, М.** Цит. съч., 91–92 .

[44] Благодаря най-сърдечно на моя колега и приятел **Станимир Димитров** – докторант във Вели-

котърновския университет, за предоставената литература и информация, за многобройните консултации, разговори и спорове по множество въпроси отнасящи се до средновековните армии и военно дело.

[45] **Теодорчик, Й.** Цит. съч., с. 40.

[46] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах, с. 245.

[47] **Биелски, М.** Цит. съч., с. 58.

[48] **Цветкова, Б.** Цит. съч., с. 277.

[49] **Биелски, М.** Цит. съч., с. 45, 47, 91.

[50] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 88; **Цветкова, Б.** Цит. съч., с. 289; **Папакостеа, Ш.** Генуа, Венецея и кръстоносния поход при Варна. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, с. 45; **Биелски, М.** Цит. съч., 4 –50 ; **Имбър, К.** Цит. съч., с. 31.

[51] **Недев, Ст.** Двата похода на полско-унгарския крал Владислав III в нашите земи през 1443 и 1444. – *ИВИНД*, 1970, т. 10, с. 91; **Биелски, М.** Цит. съч., с. 50.

[52] **Оруч бин Адил.** Цит. съч., с. 391.

[53] *Сб. Варна 1444*. София, 1969, 505–506 , бел. 3.

[54] *Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан*. Превод и коментар М. Калицин. София, 1992. с. 88.

[55] **Имбър, К.** Цит. съч., 118 –119.

[56] Въпросът за числеността на османските войски е тема за самостоятелна разработка.

[57] *Писание за верските битки,* 86–87.

[58] За състоянието на Византия виж **Острогорски, Г.** *История на византийската държава*. София, 1996, 693-710; **Цветкова, Б.** Цит. съч., с. 125.

[59] **Острогорски, Г.** Цит. съч., с. 695.

[60] **Домбровска, М.** Хексамилионът и Варна. – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, с. 79.

[61] **Сфранцес, Г.** *Дневникът на един византийски сановник*. Превод Хр. Матанов. София, 1996, с. 57.

[62] **Рънсиман, Ст.** *Падането на Константинопол*. София, 1984, с. 98.

[63] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 119.

[64] Пак там, с. 120.

[65] **Цветкова, Б.** Цит. съч., с. 305, 317 само споменава за безсилието на Византия по време на разглежданите събития.

[66] **Домбровска, М.** Цит. съч., 77-78.

[67] *Писание за верските битки,* 93-94.

[68] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 120.

[69] **Димитров, Г.** Сражението при Варна в 1444 г. (Според очевидеца Параспондилос Зотикос и според Иеракса). – *ИВАД*, 1910, т. III, с. 71, бел. 3; **Домбровска, М.** Цит. съч., с. 71; **Свобода, В.** Значение и последици от Варна. . – В: *Сб. Варна 1444. Действителност и традиция*, Варна, 2005, с. 125.

[70] Общ преглед на мненията по въпроса вж. **Цветкова Б.** Цит. съч., с. 304; **Биелски, М.** Цит. съч., 56–57; **Митев, Н**. Как е преминала войската на Мурад II (1421–1451) през Проливите в есента на 1444 г.? – *Електронен вестник за музеология и военна история*, 2013, бр. 1, 29–31.

[71] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 115, 117.

[72] Пак там, 118–120.

[73] Пак там, с. 119. Възможно е именно този факт да е имал предвид Андреас де Палацио, когато отбелязва в своето писмо, че османците се прехвърлили през Пролива с лодки под прикритието на нощта – вж. **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 89.

[74] **Имбър, К.** Цит. съч.,119–120.

[75] *Писание за верските битки,* с. 88.

[76] Пак там, с. 92.

[77] Пак там, с. 94.

[78] За ролята на артилерията само се споменава у **Хаджииванов, П.** Цит. съч., с. 255 и **Биелски, М.** Цит. съч., 56–57 .

[79] Този въпрос само е споменат от **Хаджииванов, П.** Цит. съч., с. 255.

[80] Валеран дьо Ваврен мимоходом споменава по друг повод, че на две от галерите са разположени по четири оръдия, но не посочва от какъв калибър са и какви са били бойните им възможности – **Имбър, К.** Цит. съч., с. 134. В този ред на мисли едно проучване за въоръжението на християнските плавателни съдове би било много полезно за изясняване на въпроса.

[81] **Николов, А.** Венеция и походите на Владислав Ягело на Балканите. – В: *От Никопол до Виена*,

2008, 72-73.

[82] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 175; **Недев, Ст.** Пътищата, с. 227; **Олейник, К.** Цит. съч., с. 26; **Биелски, М.** Цит. съч., с. 55.

[83] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 119.

[84] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 115, 117, 125; **Биелски, М.** Цит. съч., с. 47.

[85] **Мирчев, М.** Цит. съч., 88–95 ; **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 175; **Цветкова, Б.** Цит. съч., с. 298, 305; **Райчевска, Цв.** Походът на Мурад II от 1444 г. срещу кръстоносците според османския извор „Писание за верските битки на султан Мурад хан". – *ИНИМ*, 2006, т. XVI, 157–158 ; **Биелски, М.** Цит. съч., 46–47, 55–57; **Николов, А.** Венеция, с. 74.

[86] *Писание за верските битки,* с. 75.

[87] **Садулов, А.** *История на Османската империя*. В. Търново, 2000, с. 22.

[88] *Писание за верските битки,*75–76, 133.

[89] Пак там. 87–88, 92.

[90] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 81.

[91] Виж бел. 85.

[92] **Имбър, К.** Цит. съч., с. 31, 34.

[93] Пак там, с. 28.

[94] Благодаря най-сърдечно на колегите **Емилия Петкова** и **Невян Митев** от „Парк-музей на бойната дружба – 1444 г.", Варна и на д-р **Николай Хрисимов** от Великотърновския университет, за предоставената ми библиография, литература и информация по темата.

FÜR DEN MARSCH DER KREUZRITTEL ARMEE VON WLADISLAV III JAGIELLO WARNENCHIK IN JAHR 1444. PROBLEME, THEORIEN, HYPOTHESEN – EIN VESUCH ZU BEANTWORTEN

Miroslaw Toschev

Zusammenfassung

In diesem Bericht ist die verfügbare Information derzeit zu dem Thema zusammengeffast. Hier sind dir folgende Fragen kommentiert:

- Die Zahl der Kreuzrittel Armee;
- Die Idee, eine befestigte Basis im östlichen Stara planina zu schaffen und eine Fortsetzung der Marsch im Jahr 1445;
- Die Rolle des byzantinischen Kaisers bei dem Marsch der europäischen Armee.

Über die Kreuzung den Sunden des osmanische Reich.

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА, ЕПИГРАФИКА

I. JORDANOV. *CORPUS OF BYZANTINE SEALS FROM BULGARIA*, VOLUME 1–3, SOFIA, 2003, 2006, 2009. ADDENDA ET CORRIGENDA (3)

Иван Йорданов

1. 50a. ῾Ηράκλειος καὶ Ἡράκλειος-Κωνσταντῖνος (616 – 625)

Съхранява се в колекцията на НАИМ-София. Намерен е при разкопки в Сердика през 2010 г. на обект „Метростанция 8 II“. Размери: 23 – 28 мм, тегло 11,28 г. Отпечатъкът е с отчупен фрагмент и огънат.

Публикация[1].

Лице. Права фигура на Богородица, държи с двете си ръце Младенеца пред нея. От двете ѝ страни е гравиран по един кръст.

Опако. От кръговия надпис: . . NNhЄRAC. . . . . = [D(ominus) N(oster) D(ominus)] N(oster) Herac[lius et Hera(clius) Constant(inus)]

Вляво бюст на Ираклий с къса брада, а вдясно по-малък бюст на Ираклий-Константин, голобрад. Двамата са с корони и дивитисиони.

Този вид печати се датират най-общо около 613 – 629 или 616 – 625 г. и това е времето, когато в Сердика е било получено някакво разпореждане, скрепено с императорския печат.

1a. 109a. Κωνσταντῖνος, Ι’ (1042 – 1055)

Съхранява се в РАМ-Пловдив. Неизвестен произход. Размери: диаметър 28 мм, тегло 38,80 г. Пълен, но зле съхранен отпечатък.

Публикация[2].

Лице. Бюст на Христос, с брада и изобразен с кръстат нимб. На всяко от рамената на кръста в нимба са вписани по пет точки. Облечен е в хитон и химатион. В лявата си ръка държи евангелие. От двете му страни са изписани титулите: IC - XC. Отдясно на образа част от слабо запазен кръгов надпис: NOVHΛ.

Опако. Допоясно изображение на Константин IX Мономах във фас, изобразен с брада, носи корона с кръст, от страните на която се спускат пропендули, завършващи в края с по три бисера. Облечен е в дивитисион и лорос. В дясната ръка държи скиптър с кръст, а в лявата ръка – сфера, на която също е поставен кръст. Вижда се част от запазен кръгов надпис: . . . CTOKPA . . . .

Печатът принадлежи към тип А, вариант 2 от печатите на император Константин IX Мономах, по класификацията на Закос-Веглери[3].

2. 136a. Ἀλέξιος, Α’ Κομνηνὸς ? (1081 – 1118)

Частно притежание. Произхожда от Несебър. Размери 26,30 мм, тегло 18,63 г., повреден с надраскана повърхност с вторично пробито ядро горе вляво за повторно ползване. Не може да сме сигурни относно идентифицирането на императора.

Непубликуван.

3. 208a. Μιχαὴλ, Ι’ Παλαιολόγος (1261 – 1282)

Частно притежание. Произхожда от крепостта “Крумово градище” при Карнобат. Размери: 32-32 (над 32) 6 мм, тегло 30,99 г. Някога е бил добър отпечатък, сега е пробит в средата. Отворът е добре оформен и е бил използван.

Непубликуван.

Лице. Част от правата фигура на Христос. Сигла: IC || XC.

Опако. Права фигура на императора със стема, дивитисион и лорос. С дясната ръка се подпира върху лабарум, а в лявата държи кълбо, увенчано с кръст. От двете му страни вертикален надпис: MX-ΔЄ-CΠ-T || Π-AΛ-ЄO-ΛO-Γ = M(ι)χ(αὴλ) δεσπότ[ης ὁ] Παλεολόγ[ος]

До кого в крепостта “Крумово градище“ е писал императорът? Разбира се, ако информацията за намиране е вярна. Това византийска територия ли е?

4. 3280. Неизвестна императрица (X – XI в.)

Съхранява се в РИМ-Бургас АКк 2015. Намерен е при разкопки в Аква калиде на 21. 03.2015 г. в кв. H-G на дълбочина 0.30 – 0.60 м, ръководени от доц. д.и.н. Димчо Момчилов[4]. Отпечатъкът е сравнително добре съхранен, неточно центриран. Отделни полета са неотпечатани или изтрити, което затруднява четенето и идентифицирането на императрицата. Размери: на ядрото 28 – 31 мм, на зрънчестия кръг 25 и дебелина 3 мм. Тегло 9,90 г.

Непубликуван.

Лице. Бюстово изображение на Богородица с нимб, мафорион и химатион. Доколкото може да се види, ръцете ѝ са поставени пред гърдите в молитвен жест. Около изображението надпис:

+ΘKЄROHΘ’TH. . . .

+ Θ(εοτό)κε β(οήθει) τῇ [σῇ δ(ούλῃ)]

Опако. Бюст на императрица с тривърха стема, от двете страни на която се спускат пропендулии, завършващи с три перли. Облечена е в дивитисион, препасан с лорос и панелна украса, съставена от един едър скъпоценен камък, поставен в средата, и четири по-малки в ъглите. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а в лявата скиптър, завършващ на върха с три бисера.

От надписа с името са запазени само някои букви: . . . ΔO . . . OVCTA.

Непълният надпис и липсата на точни паралели ни изправя пред проблема коя е тази императрица. Необходимо е да привлечем кратка информация за статута на императрицата във византийското общество и рангова йерархия, и за представянето ѝ върху печатите.

Изображенията на жени върху византийските печати са редки. В малкото известни случаи се касае до жени императрици или майки на малолетни императори.

Подобно на василевса, императрицата във Византия е считана за стояща над всяка земна йерархия. Считало се е, че в целия земен свят преди нея е единствено императорът. За подчиненото на религиозните символи и стереотипи мислене на ромеите, императрицата в идеологически план се съотнася към василевса така, както Богородица към Иисус Христос, от което произтичало и по-високото положение на императрицата майка от това на императрицата съпруга на управляващия император. Императрицата се ползва с правото на почти всички имперски символи и регалии, които са запазени само за императора – пурпурния цвят, короната и т.н.[5]

За разлика от императора, който от времето на Ираклий възприема гръцката титла βασιλεὺς (а след 812 година βασιλεὺς τῶν ῾Ρωμαίων), византийската императрица и след ранновизантийския период продължава да носи римската титла *августа*. Това се отнася и за овдовелите императрици, като, ако в определен момент има няколко августи едновременно, първенствуваща роля сред тях заема императрицата майка, а след нейната смърт (или постъпването ѝ в манастир) мястото ѝ се заема от съпругата на царстващия василевс. Понякога титлата се носи и от императорски дъщери или сестри, какъвто е случаят с Текла – дъщеря на Теофил и сестра на Михаил III, или пък този със Зоя и Теодора – дъщерите на император Константин VIII. Що се отнася до последните две, това е съвсем закономерно с оглед на тяхното положение на единствени наследници на последния мъжки потомък на свързаната близо два века с престола Македонската династия. След 1028 г. те са законните владетелки на ромейската империя и трима от следващите василевси дължат трона на брака си с по-голямата сестра Зоя. Впрочем, през 1055 – 1056 г., по време на самостоятелното си управление, Теодора отказва да се омъжи и така да осигури на Византия легитимен император. Тя дори се титулува в мъжки род като *автократор и василевс на ромеите*. Такъв прецедент има и преди това – два века и половина по-рано императрица Ирина (797 – 802 г.), след като сваля и ослепява собствения си син Константин VI (780 – 797 г.), също приема титлата *василевс*[6].

Съпругата на императора не става автоматично августа. Това става чрез специална церемония в т.нар. Августеум, описана подробно в гл. 49 на книгата за церемониите на Константин VII Багренородни[7], където тя получава своята корона от ръцете на императора, в присъствието на патриарха и други висши сановници. Това може да стане в деня на коронацията на съпруга ѝ, няколко дни по-късно или пък на рождения ѝ ден, или след раждането на първото им дете. Августата няма право да сече монети и образът ѝ да се поставя върху държавния печат. Това, че е съпруга на императора, не я прави негова съуправителка[8]. Тя не участва в управлението на империята, но участва в огромен брой дворцови церемонии. При нея са на служба голям брой дворцови служители – евнуси и придворни дами. Върху печатите е упоменат нейният трапезит и епикерний и пр.

На каква императрица е печатът, намерен в Аква калиде? От надписа е запазено: . . . ΔΟ . . . ΟVCΤΑ. Буквите . . . ΔΟ биха могли да са от името ѝ, например .ΟЄΟ]ΔΟ[ΡΑ ΑVΓ]ΟVCΤΑ или . . . ЄΝ]ΔΟ[Ξ(ατω) ΑVΓ]ΟVCΤΑ. Известни са печати на Теодора като самостоятелна императрица, но те са различни. При тях на лицевата страна е представен бюст на Христос, чийто земен наместник е тя[9]. При нашия печат е представена Богородица и би следвало да приемем, че се отнася до съпруга или майка на император.

Но няма как да разчетем името ѝ от наличните букви. Те са по-подходящи за името Теодора, при което остава да приемем, че този печат, ако е на Теодора, то ще е в един по-ранен период, например в 1042 г., когато тя е съимператор на сестра си Зоя.

Друга възможност предлагат достигналите до нас печати на Теофано, майка на малолетните императори Василий II и Константин VIII, която в 963 г. – след смъртта на съпруга си Роман, се опитва да съхрани трона за своите малолетни синове и в един, макар и кратък период, е първи регент като императрица майка. Тези печати имат сходна иконография с разглеждания тук. На лицевата страна – бюст на Богородица Светоспасителка, но с ръце, вдигнати в оранс. На опаката страна – бюст на владетелка. Изображение близко до нашето, но все пак е различно. Различен е и надписът[10].

5. 327а. Πησοτα βαρδαριος (краят на IX – X в.)

Съхранява се в колекцията на НИМ-София. Инвентарен № в основния нумизматичен и сфрагистичен фонд на НИМ – 53114. Произход: Североизточна България. Размери: 19 – 24 мм. Тегло 11,86 г. Добре запазен екземпляр. Окислен. Няколко букви от надписа върху лицевата страна са заличени, поради приплескване.

Публикация[11].

От моливдовулите на вардария Писота вече са публикувани 26 екземпляра[12]. Всички те са изработени посредством един-единствен булотирион и всички те произхождат от Североизточна България, по-точно от околностите на столиците Плиска и Преслав. Новопостъпилият във фонда на НИМ екземпляр е 27-мият. Той също е отпечатан посредством въпросния един-единствен булотирион и също произхожда от Североизточна България (най-вероятно от Преслав). Той е в най-добро състояние на запазеност. Това обстоятелство е дало възможност на Пенчев да уточни един малък детайл от изображението на кръста, върху лицевата страна. Последният не е представен върху четири стъпала, както се смяташе досега[13], а просто долната част на вертикалното му рамо завършва с една къса, хоризонтална хаста.

Явно, при бягството си в България този бивш вардариот е донесъл и своя личен булотирион за моливдовули. Не е ясно каква служба е изпълнявал в българската държава, но несъмнено длъжността му е била свързана с изпращането на многобройна кореспонденция от негово име, която е била скрепвана с моливдовули, отпечатани чрез въпросния булотирион. В някакъв момент лицевата матрица на този булотирион е била повредена, но собственикът му е продължавал да го използва, за което свидетелстват наличните моливдовули с увреден при отпечатването им лицев отпечатък[14].

Изобщо, в България през въпросната епоха е било много трудно да се намерят майстори гравьори, способни да изработят булотириони. Очевидно тази е причината преминалият на българска служба вардарий Писота да продължи да използва своя донесен от Византия булотирион дълго след неговото увреждане. Просто не е имало при кого да поръча да бъде сменена лицевата му матрица или да бъде изработен изцяло нов булотирион.

5а. 448а. Νικηφόρος Χρυσοτζεφούδης κουροπαλάτης (80-те – 90-те години на XI в.)

Археологически музей Велики Преслав, п. инв. № 52. Намерен е при разкопки на обект “ Владетелска църква некропол“, квартал 151, квадрат 206 на пътеката на 29.08. 2016 г. Размери: 19 – 20 (18) 3,5 мм, тегло 7,80 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Това се отнася най-вече до надписа на реверса. Буквите са неясни и идентифицирането им правим по известните екземпляри.

Това е вторият екземпляр от Преслав и деветият от страната. Отпечатани са с един и същи булотирион. Намирането в Преслав на два екземпляра навярно е свързано с похода на Алексий I Комнин в Североизточна България през 1087 г. и поражението на византийците.

6. 498а. Θεόδωρος Σεναιχερείμ πρόεδρος (последна четвърт на XI в.)

Съхранява се в частна колекция М-808 (Москва). Произхожда от България. Размери 18 – 19 мм, дебелина 2 мм, изображенията от двете страни са леко децентрирани. Отгоре има пробит отвор, като са визирани изображенията. Сравнително добре съхранен екземпляр.

Публикация[15]. Не са известни паралели.

Лице. Бюст на св. Теодор, в дясна ръка държи копие, а в лявата щит. От надписа е съхранено: Θ -. - . || Δ . – Р. Около изображението между два зрънчести кръга е изписано:

+ СΦРАΓΙСΘ . ОΔѠРО .

Опако. Кръговият надпис продължава: +ΠΡΟЄΔΡȣΤȣC- ЄΝΑΙΧЄΡ’Μ. В средата бюст на св. Димитър, държи в дясната ръка копие, а в лявата щит. От двете му страни надпис в хоризонтални редове:

ʘ-Δ-Η || Μ-Ι-ΤΡ

+ Σφραγὶς Θ[ε]οδώρο[υ] προέδρου τοῦ Σεναιχερ(εί)μ

Печатът се датира в последната четвърт на XI в. Името на Теодор Сенахерим е съобщено в актите на атонския манастир Ксенофон в годините 1081 и 1089 г., където е наречен императорски *oikeios*[16].

Според Каждан[17], Теодор Сенахерим е бил доверено лице на императора, натоварен с предаването на поземлени участъци на атонските манастири[18].

7. 521б. Μιχαὴλ Ἀανάστρας πρωτονωβελίσσιμος (XI – XII в.)

Съхранява се в РИМ-Бургас, АКк 454/16. Намерен е при разкопки в Аква калиде на 07.10. 2016 г. Размери: 16 – 17,5 (16) 3 мм, тегло 5,58 г. Добре центриран отпечатък. Отлично съхранен, което позволява да се направят корекции в разчитането на вече публикувания паралел.

Непубликуван

Лице. Бюст на Богородица Оранта не носи медальон. Над вдигнатите в оранс ръце, сигла: ΜΡ || ΘV . : Μ(ήτη)ρ Θ (εο)ῦ..

Опако. Петредов надпис:

+ ΚЄR’Θ’| ΜΙΧ:ΑΙΛ | Αt’ΝȣRЄΛΙ |CΙΜѠΤΟΜΑ | ΝΑCΤΡΗ

. . . . . | . ΙΧ;ΑΙΛ | . . . ȣRЄΛΙ | . ΙΜѠΤΟΜ . | . ΑCΤΡΗ

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Μιχαὶλ (πρω)τ(ο)νουβελισίμῳ το Μαναστρη

Според корекцията, която предлага новият екземпляр, собственик на печата е Михаил Манастър протонобелисим. С имената на същия са известни други две групи печати: протовест или протовестиарий[19]. Настоящият печат, вероятно най-късният, ни съобщава неговата титла – протонобелисим. Това е рангът, който притежават и другите военачалници от обкръжението на Алексий I Комнин в края на XI в. Кой е този Михаил Манастър?

В „Алексиадата” на Ана Комнина на няколко пъти се съобщава името на полуварварина Манастър в качеството му на един от пълководците и сратниците на императора Алексий I[20]. Като имаме предвид начина на писане на Ана Комнина, да съобщава в повечето случаи героите на своето произведение само чрез патронимите или характерните им имена, дори и в случаите, когато те са ромеи; а когато са варвари, практика е тя да ги съобщава с езическите им имена. Въпреки че, за да са на служба в империята, е задължително тяхното покръстване и получаване на християнски имена, при което езическото остава като патроним.

През 1090 г. заедно с Уза и Синесий защитават Roussia срещу печенегите [21].

На 29 април 1091 г. по време на битката срещу печенегите при Левунион участва със свои воини и във военния строй е вдясно от куманите, които в този момент са съюзници на византийците[22].

През 1095 г. по време на нашествието на куманите, Монастрас (за него Анна Комнина добавя, този полуварварин имал голям военен опит) заедно с Михаил Анема са поставени под командването на Константин Евфорбенос и получили заповед щом куманите преминат проходите на Зигос, да бъдат нападнати. Отново по време на тази кампания на Уза – сармат, Караджа – скит, и полуварварина Монастрас е поверена важна роля да заблудят куманите относно числеността на ромейската армия[23].

Прави впечатление, че твърде често е във военни кампании заедно с другите варварски вождове, и най-често с Уза.

По време на обсадата на Никея, завладяна от селджуките през 1096 г., той попада в плен заедно с Радомир. За Монастрас Анна Комнина отново уточнява, че той е полуварварин и разбирал езика на турците. Те успели да убедят турците, че ще бъдат откупени от императора и освободени[24].

През 1103 г. е отправен заедно с други воини в Киликия, за да се противопоставят на намеренията на Боемунд Тарентски. Отначало е под командването на Мануил Вутомит, а когато последният се завърнал в Константинопол, Монастар останал с голяма войска, за да охранява тези територии[25].

През 1104 г. е изпратен начело на сухопътна армия, а Кантакузин – начело на флот, за да отвоюват Лаодикея от Боемунд. След завладяването на Лаодикея Монастра начело на конница завладял цяла Киликия[26].

През 1112 г. е съобщен като управител на Пергам и региона. На него и други местни стратези и поверена безопасността на Изтока[27].

През 1113 г. участва в разгрома на селджуките от ромейската войска начело с императора при Akrokos. Монастрас заедно с Константин Гавра командват авангарда на византийците[28].

Това е последното сведение за Монастрас. Този воин, полуварварин, участва активно във военните кампании на императора Алексий I Комнин повече от 23 години. Кариерата му протича от началник на група войници до пълководец, командващ цели военни кампании и управител на невралгични региони от империята. Бил е не само военен, но и дипломат.

Въпросът, който ни интересува – дали е възможно да се идентифицира собственикът на представените тук три групи печати с Монастрас от Алексиадата, като имаме предвид начина на писане на Ана Комнина, да съобщава в повечето случаи героите на своето произведение само чрез патронимите или характерните им имена, дори и в случаите, когато те са ромеи. А когато пък са варвари, е практика тя да ги съобщава с езическите им имена. Въпреки че за да са на служба в империята, е било задължително тяхното покръстване и получаване на християнски имена, при което езическото е оставало като патроним.

Не е изключено и собственикът на представения печат да е бил номад, преминал на служба в империята. При светото кръщение той е получил името на архангел Михаил, когото е представил за свой патрон. Ако приемем, че собственикът на трите групи печати е едно и също лице, длъжността му протовестиарий добре се вписва в неговата кариера. Може би в края на активната си военна служба да е бил удостоен с тази почетна длъжност, като доверен човек на императора[29].

Дали Михаил Монастрас и Монастрас от Алексиадата са едно и също лице, не можем да отговорим категорично. Факт е обаче, че Михаил Монастрас за продължителен период от своя живот е кореспондирал с адресати, живеещи или пребиваващи в българските земи.

8. 523а. Νικήφορος Ἐξακιονίτης πρωτονωβελίσσιμος (80 – 90 г. на XI в)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Мелница, община Елхово. Размери: 19-20,5 (17) 3 мм, тегло 7,55 г. Непълен отпечатък с неясни букви и повреда на реверса.

Непубликуван.

Лице. Права фигура на военен светия. Буквите с името му са слабо отпечатани и неясни.

*Опако***.** Петредов надпис:

+ ΚЄR’Θ’| ΝΙΚΗΦΟΡω | Α’Ν8RЄΛΗC . | ΜωΤ . . . . | ΟΝΙΤ .

+ Κ(ύρι)ε β(οή)ϑ(ει) Νικηφόρῳ (πρωτο)νουτελησ[ι]μῳ τ[ῷ Εξακ(ι)]ονίτ[η]

9. 536а. Θεόδωρος Μεμπετζιώτης πρωτοπρόεδρος (70 – 80 г. на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Ягодово, община Пловдив. Размери: 17-17 (14) 3 мм, тегло 5,61 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралели. В бележка към коментара на фамилното име Шейне съобщава, че в колекция Закос III е известен печат на Теодор Мембециот като протопроедър[30], навярно става дума за паралел на нашия екземпляр.

Лице. Бюст на св. Йоан Предтеча с нимб, дълга коса и брада. С поставената пред гърдите дясна ръка благославя, а в лявата държи свитък. От вертикалния надпис:

….|| ΠΡ-ΔΡ-Μ

Опако. Шестредов надпис:

+ΤΙΜΙ | ΠΟΔΡΟΜ | RΟΗΘЄΙΘ . | ΟΔωΡ’Α’Α’Є | ΔΡ’ΤωΜЄ | ΠЄΤϛΙΑ

+Τιμί Προδρομ(ε) βοήθει Θ[ε]οδώρ(ο) (πρωτο)(προ)έδρ(ῳ) τῷ Με[μ]πετζιώ(τη)

В колекцията на Атинския нумизматичен музей се съхранява печат със същия иконографски сюжет, същото лично име Теодор и фамилно име τῷ Βεμπετζιώτη[31]. Навярно се отнася до същото лице, но с частен печат. Още повече, че фамилното име се свързва по произход със сирийския град на Ефрат – Βέμπετξ или Μέμπετξ.

В Алексиадата на Ана Комнина се съобщава за нашествието на Челгу през пролетта на 1087 г., когато се научили за това, Никола Маврокатакалон и Вебециот, който получил прякора си по родното си място, заминали с подчинените си войски за Памфил. Така се стига до битката при Кули, в която печенегите са разбити и Челгу е убит[32].

10. 555 а. Ἰωάννης πρωτοσπαθάριος (X – XI в.)

Съхранява се в колекцията на ИМ-Карнобат. Намерен е при разкопки на крепостта Маркели през 2013 г. п.инв. № 4, ръководени от доц. д.и.н. Димчо Момчилов. Размери: 15 – 27 (23) 3 мм. Половинка от някога добър отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:

+ ΚЄ . . | ΟΗΘ . . | Τω . . . | ΟV. .

Опако. Четириредов надпис:

. . ωΑ | . . ΗΑ’C | . . . ΘΑ | . Ιω

+ Κ(ύρι)ε [βο]ήϑ[ει] τῷ [σῷ δ]ού[λῳ] [Ἰ]ωά[νν]η (πρωτο)σ[πα]θα[ρ]ίῳ

11. 617б. Μαρία Παλαιολογίνα σεβαστή (XII в.)

Частна колекция. Неизвестно местонамиране, най-общо в Южна България. Размери: диам. 26; зрънчестият кръг 23; деб. 3 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Бюст на Богородица Оранта, на гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. Над вдигнатите в оранс ръце титули:

M-P || V

Опако. Петредов надпис:

+ | СФРАГІ’|CЄRACTHCK . | . MAPIACTH . | ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙ | NAC

+Σφραγὶ(ς) σεβαστῆς καὶ Μαρίας τῆς Παλαιολογίνας

Датировката на печата е най-общо в XII в. В просопографското изследване за ранните палеолози XI – XII в. не намираме името на Мария Палеологина. Въпросът, който възниква, е на кого от фамилията Палеолози би могла да е съпруга или дъщеря, който е притежавал ранга на севастите.

Пръв севаст от фамилията Палеолози е Георги, баджанак на императора Алексий I Комнин, но неговата съпруга е Анна Дукина. От неговите наследници най-подходящ е внукът му Георги (1125 – 1167/68), севаст и велик хетериарх, който оставил след смъртта си неназована съпруга севаста, и деца. Още повече, че неговата деятелност като пълководец и дипломат е свързана с българските земи и неговият образ бил изрисуван на входа на една църква от Триадица[33], а неговият син – севастът Алексий Палеолог, се жени за дъщерята на императора Алексий III Ангел през 1199 г. и е въведен в ранга на деспотите.

12. 3281. Συμεὼν β’ στράτωρι καὶ ἀσηκρῆτης (IX в.)

Частна колекция. Неизвестно местонамиране Размери: диам. на ядрото 18; на зрънчестия кръг 15; деб. 2,5 мм. Добре центриран и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписана инвокацията KЄROHOЄITѠCѠΔOVΛѠ

В средата двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала.

Опако. Петредов надпис:

+ CVMЄ | ѠNR’CT | PATѠPH . | ACHKP | HTIC

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Συμεὼν β’ στράτωρι [(καὶ)] ἀσηκρῆτις

13. 3282. Αἰμιλανός χαρτουλάριος (IX – X в.)

Частна колекция. Неизвестно местонамиране. Размери: диам. на ядрото 28; на зрънчестия кръг 18; деб. 2 – 3 мм. Добре центриран, пълен и отлично съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Кръстообразният инвокативен монограм[34], четирите полета: TѠ-CѠ || Δȣ-ΛѠ

Опако. Петредов надпис: + AI | MIΛIA | NѠXAP | TOVΛA | IѠ

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Αιμιλάνῳ χαρτουλαρίῳ

14. 3283. Κωνσταντῖνος Μουσέλες πρωτοσπαθάριος μυστογράφης καὶ κριτῆς (краят на XI в.)

Съхранява се в РИМ-Бургас АКк 408/16. Намерен е при разкопки в Аква калиде на 03.10. 2016 г. Размери: 17 – 18 (15) 5 мм, тегло 6,66 г. Добре центриран и пълен отпечатък. Добре съхранен с висок и отчетлив релеф на аверса.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце, сигла: MP || ΘV: Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ).

Опако. Петредов надпис:

. KЄR’ Θ’| . ωNA’CΠΘ’P’| . VCT’ΓPAΦ’ | . . PIT . TωN | . ȢCЄΛЄA..

. [+]K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [K]ων(σταντίνῳ) (πρωτο)σπαθ(α)ρ(ίῳ) [μ]υστ(ο)γράφ(ῳ)[(καὶ)κ]ριτ(ῇ) τῶν Μουσελέ

. [Θ(εοτό)]κε β(οή)θ(ει) [K]ων(σταντίνον) (πρωτο)σπαθ(α)ρ(ίον) [μ]υστ(ο)γράφ(ον) [κ]ριτ[ὴν] τῶν Μουσελέα

Фамилията Муселе има арменски произход от мушел, мушет. Негови представители са засвидетелствани във византийските наративни източници още от VIII в. Имат своето присъствие и през X – XI в.[35]

Сред тях не е засвидетелстван Константин. В колекция Оргидан се съхранява частен печат на Константин MȢCTΛHC, каквото фамилно име е непознато. В тази връзка А. Каждан допуска, че вместо буквата H е изписана погрешно T и че всъщност се касае до M ȢCHΛHC[36]. Това са неубедителни аргументи. Ежедневната практика показва, че по печатите твърде често са изписани неизвестни от другаде фамилни имена.

Константин Муселе притежава титлата протоспатарий и длъжностите мистограф и съдия, които в случая са свързани с централната администрация на столицата. Титулът му е от твърде нисък ранг във времето, когато се датира печатът.

Би могло да се потърси връзка между собственика на печата Константин Муселе и Теодора Муселина мистографиса, известна от неин печат, съхраняван в колекцията на Дъмбъртън Оукс[37]. По-вероятно е тя да е негова съпруга, отколкото дъщеря, както допускат Льоран и Шейне. От трите възможни позиции на съпруга си, тя е предпочела да изпише на печата си – мистографиса, която е най-престижна[38].

В сферата на хрумванията би могло да се допусне, че тя се е лекувала в Аква калиде и кореспонденцията на Константин Муселе е била адресирана до нея.

15. 3284. Κωνσταντίνος νοτάριος καὶ ἀβυδικὸς (първата половина на IX в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас. Намерен е северно от крепостта Русокастро. Размери: диаметър 24 – 25 мм, дебелина 2,5 – 3 мм, тегло 13,84 г.

Качествен и много добре центриран моливдовул, с доста добра степен на запазеност, макар че от едната му периферия е отчупено парче (вероятно при изкопаването му), с което е засегната най-дясната крайна част на лицевата страна, и съответно – най-лявата крайна част на опаката страна на печата. Макар и съвсем леко, нарушаване на целостта му има и при изходите на каналчето за шнура отгоре и отдолу.

Публикация[39].

Лице. Кръстообразен инвокативен монограм[40]. В образуваните от раменете на монограма четири полета е изписано [T]ω – Cω || ΔȢ – Λω, като буквата T (*тау*) в горното дясно поле сега почти изцяло липсва, тъй като е останала на отчупеното парче от периферията.

Опако. Надпис на четири реда, вписан в частично запазен кръг, който на места очевидно е излизал извън полето, тъй като матрицата е била малко по-голяма от оловното ядро:

+ KωNC | TANTHN. | N^{T}OK$_{ι}$ABVΔ| HKOV+.

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ νοταρίῳ καὶ ἀβυδικοῦ+

Константин е засвидетелстван на своя печат чрез името си и чрез двете длъжности, които е съвместявал – на *нотарий* и на *авидик*, но без да е упомената каквато и да е титла, което е напълно обяснимо, тъй като служебното му положение в провинциалната администрация все пак е било достатъчно скромно и той най-вероятно не е имал такава.

Ако е имал такава, тя по правило е била от ниските нива на титулната имперска йерархия. От намирането на печата недалеч от крепостта Русокастро възникват въпросите: кой е бил получателят и чия е била тази територия?

15а. 1110а. Συμεων βεστάρχης καὶ κατεπάνω ’Αδριανουπόλεως καὶ Μεσημβρίας (70-те г. на XI в.)

Частно притежание. Предложен на аукцион Pecunem no. 35, отворен на 10.08.2015 г., и закрит на 6.09.2015 г. артикулен № 904. Пълен и отлично съхранен отпечатък. И той навярно произхожда от Преслав. Размери: диам. 23 мм, тегло 7,02 г.

Лице. Св. Никола прав благославя с дясна ръка, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: O-A-ΓI-O-C || N-I-KO-Λ-A-O’

Опако. Шестредов надпис:

1. . KЄR’Θ’| .VMЄⲰNRЄ | . . APX’SKATЄ| . ANAΔPIAN8 | . OΛЄOSMЄ | . HMRPIA

2. . . . R’ Θ’| . . . . ⲰNRЄ | . . . . . . KATЄ| . . . . . PIAN8 | . . . . . SMЄ | . . . . PIA

3.+KЄR’Θ’|CVMЄⲰNRЄ|CTAPX’SKATЄ|ΠAN’AΔPIAN8 | ΠOΛЄOSMЄ | CHMRPIA

+ K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Συμεὼν βεστάρχ(ῃ) (καὶ) κατεπάν(ω) ’Αδριανουπόλεο(ς) (καὶ) Μεσημβρία(ς)

15б. 1143а. Ἀρκάδιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Βοσπόρον (X – XI в.)

Археологически музей-Велики Преслав, п. инв. № 4. Намерен е при сондаж във Вътрешния град на юг от археологическата база през август 2011 г. Тегло: 6,76 г. Непълен и зле съхранен отпечатък. Бил е пробит и е разкъсан по отвора. Разчитането и идентифицирането правим по друг, по-добре съхранен екземпляр.

Непубликуван.

Паралели. В колекцията на Атинския нумизматичен музей се съхранява друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион, но по-добре запазен[41].

Лице. Неясно изображение на бюст на Богородица. В полето следи от букви, като че ли е препечатан, или следи от инвокацията .TⲰCⲰΔ . .’

Опако. От петредовия надпис са отпечатани:

APKAΔI | A’CΠAΘ’ S | CTPATHΓ | . ROCΠO | - P -

, . . . ΔI | A’CΠAΘ’ . | . . . . THΓ | . . OC . . | - . -

[+Θ(εοτό)κε βοήθ(ε)ι τῷ σῷ δούλ(ῳ)] Ἀρκά δί(ῳ) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) στρατηγῷ Βοσπόρον

Името на тази стратегия срещаме за пръв път в Ескуриалската тактика (975)[42], където се появяват много нови стратегии. Според Никос Икономидес тази стратегия може да се локализира с Кимерия (Керч) на изток от Кримския полуостров. Според други изследователи това е Босфорът в Тракия[43].

16. 1150а. Γρηγόριος β’ πρωτοσπαθάριος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (IX-X в.)

Съхранява се в НИАР-Плиска, п. инв. № 22, намерен е при разкопки на обект „Голяма базилика” в Плиска във втория северен двор, пред входа към манастирската кухня (кв. 268 от план-квадратната мрежа на разкопките), на дълбочина 0,10 – 0,20 м под достигнатото при разкопките през 1976 г. дворно ниво. Размери: 23-26 (21) 3 мм.

Тегло 7,78 г. Отпечатъкът е добре центриран. Двете повърхности са на места проядени от лека корозия. По-лошо е състоянието на лицевата страна. Освен корозия, тук има и пукнатина по линията на канала, поради което надписът е по-трудно четим. Опаката страна на печата е добре запазена и по-лесно четима, засегнати са само отделни букви.

Лице. Кръгов надпис около изображението: + KЄROHΘH . . . W. ȣ .

В средата е представен двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала.

Опако. Петредов надпис в зрънчест кръг:

+ΓPHΓ | OP'R'A'CΠ | AΘSKȣMЄ | PKIAP'T . | ЄRЄΛT

+Γρηγορ(ίῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καί) κουμμερκιαρ(ίῳ) τ(ῆς) [Δ] εβελτ(οῦ)

Изправен и попълнен, надписът от двете страни на печата гласи:

+ Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορίῳ β' προτοσπαθαρίῳ καί κουμμερκιαρίῳ τῆς Δεβελτοῦ

Публикация[44].

Паралели. В колекцията на монетния кабинет във Виена (M-56) се съхранява екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион[45]. Преди това е бил притежание на Мордтман.[46] Трети екземпляр, отпечатан чрез друг булотирион или друга двойка матрици, се съхранява в колекция Закос, II [47]. Относно въпроса за тяхната хронология, първата група ще е по-късна[48].

17.1217a. Τὰ βασιλικὰ κομμέρκια Θεσσαλονίκης (801 – 802)

Съхранява се в частна колекция. Произхожда от района на Котел. ? Размери: 25 – 26 мм, тегло 10,38 г. Непълен отпечатък върху безформено ядро с отчупен фрагмент.

П*убликация*[49].

Лице. Бюст на императрица в анфас. Тя е с корона, завършваща на върха с две островърхи кули, между които има кръст, отстрани се спускат два реда пендулии. Облечена е с дивитисион, препасан с лорос, в дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата скиптър с кръст.

Опако. Четириредов надпис:

TωNB'| KOMЄP .' | ΘЄCAΛ . | NIKIC. ωN .' | . . MЄPK' | . ЄCAΛO | . IKIC

Τῶν β(ασιλικῶν) κομερκ(ίων)] Θεσαλονίκις

18.1247 a. Τὰ βασιλικὰ κομμέρκια τῆς Θρᾴκης (802 – 803)

Съхранява се в частна колекция. Произхожда от района на с. Духовец, Исперихско? Размери 23 – 24 (?) 4 мм, тегло 12,63 г. Непълен отпечатък върху безформено ядро с размазани букви.

П*убликация*[50].

Паралели[51].

Лице. Бюст на императора Никифор във фас с брада, увенчан с корона от двете страни, на която се спускат пропендулии, облечен е в дивитисион и хламида. В дясната ръка държи скиптър, завършващ на върха с кръст, а в лявата, поставена пред гърдите, държи акакия. Отдясно на императора започва надпис HICIFO - . . . . . . Под него . . . IKT = ['Ινδ]ικτ(ιῶνος) [I A]

Опако. Четириредов надпис:

. ωNB'| . . MЄPKI | . TICΘ |. AKIC

[T]ῶν β(ασιλικῶν) [κο]μέρκι[ων] τις Θ[ρ]ᾴκης

Ако намирането на печатите е автентично, възниква въпросът кой е бил получателят на тази кореспонденция, тъй като става дума за адресат в рамките на българската държава.

18а.1266а. Σταυράκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (70 – 80 г. на X век)

Частно притежание. Предложен на аукцион Pecunem no. 35, отворен на 10.08.2015 г. и закрит на 6.09.2015 г. артикулен № 896. Пълен и добре съхранен отпечатък. При всички случаи е от България, и най-вероятно е от Преслав. Размери: диам. 26 мм, тегло 8,04 г.

Лице. Права фигура на Архангел Михаил с дясната ръка се подпира върху лабарум с дълга дръжка, а в лявата държи кълбо, увенчано с кръст. От двете му страни вертикален надпис: M-I-X || .A-P-X-A.

Опако Шестредов надпис:

. . . | . . TAV | . . . K'R'A'C | . . . . SCT. | . T. .'Θ . A . | . . AN . | . .Λ'

. . . | + CTAV | RPAK'R'A'C | ΠΑΘ'SCTP | ATIΓ'ΘPAK | . HANȣ | .OΛ'

+Σταυβράκ(ιος) β'(πρωτο)σπαθ(άριος) (καὶ) στρατιγὸς Θρᾴκ(ης) [(καὶ)] 'Η(ω) ανου[π]όλ(εως)

Новият екземпляр, който е по-добре съхранен, в общи линии потвърждава направения от мен прочит на половинката от Преслав и това ме удовлетворява. Трябва да си призная, че винаги съм имал резерви към този стратег на Тракия и Йоанопол. Сега тези резерви отпадат.

И така, имаме следните стратези на Тракия и Йоанопол:

1250-1260. Λέων Σαρακινόπουλος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (?-975)

1260а.'Ισαάκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (70 г. на X в.)

1261-1265. Θεοφάνης β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ιωαννουπόλεως (70-80 г. на X в.)

1266-1266а. Σταυράκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (70-80 г. на X в.)

1267-1268. Νικηφόρος Ξιφίας β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωαννουπόλεως (?-986)

Наличието на най-малко петима титуляри е категорично доказателство, че това обединение, възникнало някъде преди 975 г., се е съхранило до 986 г.

19.3285. Τορνικιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Καλουδίας (X в.)

Частна колекция. Неизвестно местонамиране Размери: диам. на ядрото 22 мм; на зрънчестия кръг 18 мм; деб. 2,5 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация[52].

Лице. Кръгов надпис: KЄROHOЄI TωCωΔOVΛ.

В средата двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала.

Опако. Петредов надпис:

TOPNI | K'R'A'CΠA | Θ''SCTPA | THΓ'KA | ΛȣΔI'

Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ) Τορνικίῳ β(ασιλικῷ) (προτο)σπαθ(αρίῳ) (καί) στρατηγῷ Καλουδί(ας)

Известни са други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион, единият се съхранява в Ермитажа[53], а другият е намерен на Таманския полуостров[54]. Поради непълния текст авторите са прочели името на стратегията като Едеса и Кападокия. Нашия екземпляр, чийто текст е пълен коригира направените предложения. Отнася се до стратегията Калудия, засвидетелствана в Ескуриалската тактика[55] и намирала се на юг от Мелитене, обхващала територии отвъд р. Ефрат и чийто център вероятно е бил на левия бряг на реката, където днес се среща топонимът Кеклудек даг и село, наречено Калада[56]. Трите екземпляра са имали различни адресати, тъй като са намерени на голямо разстояние един от друг и е трудно да се допусне, че са били изпращани до един и същи получател, който се е движел. Кои са били тези адресати, е невъзможно да отговорим. Ермитажният екземпляр е навярно от столицата Константинопол, където Торник би могъл да пише по различни поводи, но до кого в дн. България и Таманския полуостров е писал и по какъв повод. Не виждам административна връзка помежду им. Навярно Торник, стратег на Калудия, е водел кореспонденция със свои колеги или родственици, които са пребивавали в различни части на империята. Може би сънародници...

20.1327а . Πέτρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (Х в.)

Частна колекция. Неизвестно местонамиране. Размери: диам. 23 мм; деб. 2 мм. Добре съхранен, но непълен отпечатък, поради малкото ядро. Сгрешен при гравирането. Буквите от четирите полета са огледално обърнати.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Част от кръстообразния инвокативен монограм, четирите полета: ѠС - ѠТ || ѠΛ-ȣΔ.

Опако. Петредов надпис:

. ΠЄΤΡΟ | .'CΠΘΑΡΙѠ . | . ΤΡΑΤΗΓΟ . | . CΜΑΚΑΙΔ | ΟΝΙΑC

+ Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Πέτρο [(προτο)]σπαθαρίῳ [(καί) σ]τρατηγο [τῆ]ς Μακαιδονίας

21.1328а. Ῥωμανὸς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (Х в.)

Намерен е с металически детектор от Валери Йотов при разкопки в Силистра на ул. „Капитан Мамарчев" в края на септември 2015 г. в ненапълно проучена сграда от XI в., която е възседнала рушевините на езическото капище. Размери: 16,2 – 25,7 мм. Половинка от някога добър отпечатък. Сега с нарушена повърхност.

Непубликуван.

В Силистра при разкопки е намерен печат на същото лице, но все пак отпечатан чрез друг булотирион.

Лице. Права фигура на св. Теодор. В дясната ръка държи дълго копие, а с лявата придържа щит, опрян в земята. От надписа е съхранено: ... || Θ-Є-Ο-Δ-.

Опако. Шестредов надпис:

+ΡѠ . | ΑΝѠΠ . | ΤΡΙΚΙѠ . | ΤΡ . . . . | ΜΑΚЄ . . | - ΝΙΑ -

+ Ῥωμανῷ πατρικίῳ (καὶ) στρ(α)τ(η)γ(ῷ) Μ[α]κε(δονίας)

22-23.1355а-б. Λέων β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (Х в.)

Намерен е с металически детектор от Валери Йотов при разкопки в Силистра на ул. «Капитан Мамарчев» края на септември 2015 г. в ненапълно проучена сграда от XI в., която е възседнала рушевините на езическото капище. Размери: 18,2 – 17,9 мм, тегло 4,34 г.

Непубликуван.

Намерен е при същите обстоятелства. Размери: 18,3 – 20 мм, тегло 3,23 г. Непълен отпечатък. Липсват части от изображението и надписа. Непълен и леко деформиран отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Архангел Михаил с владетелски инсигнии, в дясната ръка държи скиптър, а в лявата – кълбо, увенчано с кръст. Около изображението надпис:

. ....R’TѠCѠΔ’
.... . .   ѠCѠΔ’

Опако. Петредов надпис:

1355 а.   +ΛЄ |ѠN’R’CΠA | Θ’KANΔΔ’S | T . . . . . X. | . . . . .
1355   +ΛЄ | ѠN’R’CΠ. | Θ’KANΔΔ’. | TȢPMAPX’ | MЄC’Π
13556   +ΛЄ | ѠN’R’ . ΠA | Θ’KANΔΔ’ . | . . . . . .PX’ | . . . . Π

[+ Κ(ύρι)ε βοήθει] τῷ σῷ δ(ούλῳ) Λέων(τι) β’σπ[α]θ(αρο)κανδ(ι)δ(άτῳ) [(καὶ)] τουρμάρχ(ῃ) Μεσ(ο)π(οταμίας)

Получаването в Дръстър на най-малко пет кореспонденции на този турмарх на Месопотамия поставя още веднъж въпроса дали датировката им е преди 971 г.?

Дали Леон не е участник в похода в 971 г.?

23а.1375а. Δημήτριος Κατακαλὼν ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (50-те г. на XI в.)

Частно притежание. Предложен на аукцион Pecunem no. 35, отворен на 10.08.2015 г. и закрит на 6.09.2015 г., артикулен № 903. Пълен отпечатък, повреден с острие, навярно при намирането му. При всички случаи е от България. Навярно от Силистра. Размери: диам. 26 мм, тегло 11 г.

Лице. Бюст на св. Димитър, държи в дясната си ръка копие, а в лявата щит. От двете му страни вертикален надпис: ʘ-ΔH-M’ || T-PI-O’ : Ὁ ἅ(γιος) Δημ(ή)τρι(ος).

Опако. Седемредов надпис:

+KЄR’Θ’| ΔHMHTP. | ANΘVΠ’T’ΠPI | SKATЄΠANȢ | TȢΠAPAΔ’R’| TONKAT’K’ |-Λ-
+. Є . . |ΔHMH. PI’| ANΘVΠ’T’ΠPI | SKATЄΠANȢ | TȢΠAPAΔ’R’| TONKAT’K’ |-Λ-

+Κ(ύρι)ε β(ο)ήθ(ει) Δημητρ[ί(ῳ)] ἀνθυπ(ά)τ(ῳ) π(ατ)ρι(κίῳ) (καὶ) κατεπάνου τοῦ Παραδ(ουνά)β(ου) τὸν Κατ(α)κ(α)λ(ών)

23б.1403b. ’Ιωάννης β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Περσκλάβας (X – XI в.)

Съхранява се в НИАР-Плиска. пол. № 373/2016 г. Намерен е при разкопките в обект „Сграда в югозападния сектор на Вътрешния град на Плиска“, в кв. 293 – XLIV от общата план-квадратна мрежа на Вътрешния град, дълб. 174,76 м. (0,70 м от съвременния терен), С – 3,27 м, И – 3,70 м. Размери: диаметър 22 мм, дебелина 2,5 мм и тегло 7,41 г. Запазен в много добро състояние. Отпечатъкът е качествен, но, за съжаление, не е бил добре центриран, поради което част от изображението и легендата са останали извън оловното ядро. Това е девети по ред екземпляр, отпечатан чрез един и същи булотирион с предишните.

Публикация[57].

Лице. Основата на патриаршеския кръст е останала извън ядрото. От кръговия надпис е отпечатано: . . . . . ΘITѠCѠΔ . .’

Опако. От петредовия надпис са отпечатани:

. IωR'A'| . . AΘ'KЄ | . . PATH | . . . .ЄPC | . . .

+IωR'A'| CΠAΘ'KЄ | CTPATH | ΓOΠЄPC | KΛAR

+K(ύρι)ε βοήθ(ε)ι τῷ σῷ δούλ(ῳ)'Ιω(άννῃ) β'(πρωτο)σπαθ(αρίῳ) κὲ στρατηγο Περσκλάβα(ς)

23в.1440а.̓Αναστάσιος κομμερκιάριος Χαλδίας (втора половина на IX в.)

Съхранява се в колекцията на НИМ-София, инв. № 53 116 [нумизматика и сфрагистика] – намерен е при изкопни работи в центъра на Стария град в Созопол през 2015 г. Размери: 30 – 35 мм, тегло 12,70 г. Корозирал, окислен, изкривен и спукан по протежение на канала за шнура екземпляр.

Публикация[58].

Лице. Част от инвокативен кръстовиден монограм. В четирите полета е изписано: Tω - Cω || Δȣ - Λω

Опако. Частично отпечатан надпис в четири реда:

ANACT . | CIωKOMЄ . | KIAPIωX . . | ΔHAC |

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ̔Αναστ[α]σίῳ κομε[ρ]κιαρίῳ Χ[αλ]δήας.

Темата Халдия се е намирала в Мала Азия, на източното черноморско крайбрежие. Неин административен център е бил важният пристанищен град Трапезунд. Отначало Халдия е турма на тема Арминиак. Темата Халдия е учредена през IX в., не по-рано от 824 и не по-късно от 840 г. Комеркиарията на Халдия несъмнено се е намирала в Трапезунд, важен търговски център[59].

Получаването на кореспонденцията в Созопол повдига въпроса до кого е била адресирана. Най-вероятно до византийския управител на града – по това време с ранг на клисурарх.

24.1462а. Θεόδωρος .. . . μάγιστρος καὶ δουξ (70-80 г. на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Рупките, община Чирпан. От средновековния град Карасура. Половинка ядро, върху което е отпечатан почти целият печат.

Непубликуван. Не са ми известни паралели.

Лице. Бюст на военен светия (св. Теодор ?). Липсват подробности.

Опако. Шестредов надпис:

. KЄR'Θ'| . ЄOΔωP . | . . ΓICTP . | . . OVKHTω . . | .MITI

+ K(ύρι)ε β(οή)ϑ(ει) [Θ]εοδώρ[ῳ μα]γίστρ[ῳ (καὶ) δ]ουκη τῷ [Βουτου]μίτι

Ако попълването на патронима е вярно, в Алексиадата е известен с подобна длъжност Мануил Вутомит[60].

24а.1522а. Βάρδας πρωτοσπαθάριος ὕπατος καὶ στρατηγὸς (средата на XI в.)

Съхранява се в РАМ-Пловдив. Намерен е при разкопки през 2016 г. на епископската базилика. Размери: диаметър 30 мм, тегло 16,08 г. Отлично запазен. Въпреки че пломбата се е изместила леко встрани, отпечатъкът е пълен.

Публикация[61].

Лице. Бюстово изображение на св. Никола, благославящ с дясната ръка и държащ евангелие в другата. От двете му страни вертикален надпис, ограден от зрънчест кръг:

ʘ-NI-KO || Λ-A-O-C

Опако. Шестредов надпис:

+KЄR’. | RAPΔA .| CΠAΘ . . | VΠATOS | CTPATH | -ΓO –

+ K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Βάρδᾳ (πρωτο) σπαθαρ(ίῳ) ὑπάτο (καὶ) στρατηγο

Печатът има близост с намерения в Силистра моливдовул на Варда Казак протоспатарий и стратег[62].

Освен името, общ е и иконографският сюжет и длъжността. В титула има приемственост. Единственото различие е фамилното име Казак или Казан, което отсъства от екземпляра от Пловдив. Макар и рядко, такива случаи са известни. Ако двата печата са на едно и също лице, то този от Силистра е по-ранен.

25.1544в. Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.)

Съхранява се в АМ-Велики Преслав, п.инв. № 2/2014. Намерен е при разкопки във Вътрешния град на Преслав, обект „Средновековна улица южно от Патриаршията“, през 2014 г., заедно с монета от клас B. Размери: диам. 21 – 22 мм, дебелина 2 мм, тегло 8,80 г, пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация[63].

26.3286. N. (последна четвърт на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Рупките, община Чирпан. От средновековният град Карасура. Непълен и зле съхранен отпечатък.

Непубликуван. Не са ми известни паралели.

Лице. Заличена повърхност, като че ли бюст на светия.

Опако. Виждат се следи от букви

. . . . . .| . . . . | . . ΠΙO . | Φ

26а.1668а. Πανθεριος μητροπολίτης ’Αδριανουπόλεως (70-те г. на XI в.)

Намерен е при археологически разкопки в Ахтопол на обект “Крепостна стена” с ръководител Андрей Аладжов, на 23.09.2016 г., п. инв. № 187, кв. 312, на дълб. 16,36 м. Размери: 21,7 – 22,6 (21) 3,8 мм, тегло 10,21 г. Отпечатъкът не е пълен. На аверса е направен малко встрани, а на реверса буквите в текста са размазани и е невъзможно да бъде разчетен, ако липсваше паралел.

Непубликуван.

Лице. В средата права фигура на Богородица върху супендиум, държи пред гърдите си медальон с бюст на Христос. От двете ѝ страни двама прави светии (св. Петър и св. Павел), с поставени пред гърдите ръце, насочени към Богородица. Вляво от Богородица две букви от името на светията: П-Е- || Вдясно от другия светия вертикален надпис от малки букви: П-А-V-Λ.

Опако. Шестредов надпис:

. ΘK . . | OHΘ’Π . . . | OPIΩMHTP. | . . ΛITHAΔ . | . . NOVΠ . | . ЄΩC

+ΘKЄ . | OHΘ’ΠAN | . . . . | . . . . THAΔP | . . NO . ΠO | ΛЄΩC

+Θ(εοτό)κε [β]οήθ(ει) Πανθ(ε)ρίῳ μητρ[οπο]λίτῃ ’Αδρ[ια]νουπόλεως

Въпреки че отпечатъкът е зле съхранен, той дава своя принос в дилемата – на Григорий ли е, или на Пантерий. Митрополит на Адрианопол с името Пантерий е засвидетелствано на синод от март 1072 г.[64]

Намирането на печата в Ахтопол е съвсем естествено, той е в епархията на Адрианопол.

27.3287. Πέτρος ἐπίσκοπος Κεφαληνίας (втората половина на IX в.)

Частно притежание. Притежателят не е намервач. Според предишния собственик (навярно иманяр), открит е в околностите на Дръстър, и по-точно между градовете Дулово и Главиница, Силистренска област. Печатът е с изключително добро качество и степен на запазеност. Принадлежи към типа на бронзовите единични печати с конична форма и плътно тяло, с ухо за окачване и подпечатваща основа. Тялото на печата е равномерно разпределено на три части с обща височина 3 см, от която кръглата плочка с обозначенията е 0,3 см, средната конична флорална част – 1,3 см, а ухото за окачване – 1,1 см. Между средната част и ухото е поместен пръстен с биконична форма с ширина 0,3 см и диаметър 0,8 см. Халката на ухото за окачване е релефно украсена с насечки. Целият печат наподобява разцъфнала пъпка с шест листа, от която израства кръглата плочка с гравираните върху нея изображения. По очертанието на печата върви правилен зрънчест кръг.

Публикация[65].

Паралели. Напълно идентичен по форма печат с надпис „Господи, помагай на Петрона“ се намира в колекцията на Dumbarton Oaks[66].

Изработката на двата печата показва умелата ръка и високия професионализъм на византийското столично изкуство и е възможно те да са дело на една и съща работилница.

Качеството личи и в композиционното оформяне на подпечатващата повърхност, също разделена на три части, оформящи концентрични полета.

В средата е нанесено допоясното изображение на Богородица, около главата е очертан нимб, а външният пояс е зает от кръгов надпис. Божията майка е с издължено лице, очите и устата са обозначени с точки, носът е правилен и очертанието му прелива в симетрично нанесените вежди над очите. Облеклото се състои от мафорий и хитон. Мафорият следва овала на лицето, спуска се надолу и образува две гънки, подчертани с врязани коси линии. Хитонът е схематично представен с коси прави и извити линии, следващи извивката на тялото. Подчертани са раменете и пространството пред гърдите, което образува медалион, запълнен с щрихи, наподобяващи латинската буква “V”. Двете хасти на буквата „V“ могат да бъдат и ръцете на Божията майка, представени в молитвен жест насреща, ако приемем, че това е самостоятелно изображение на Богородица. Но в случая това е друга композиция. Става дума за изображение на Богородица с Младенеца, при което обаче липсва характерният медалион с лика на Христос в него. Тук той е заменен от кръстовидния нимб при главата на Божията майка, което е едно рядко срещано иконографско решение. Именно липсата на достатъчно пространство е наложило представянето на тази композиция, което от своя страна показва много добрите иконографски познания на майстора гравьор.

Композицията завършва с един перфектно изписан инвокативен надпис във външния пояс, около централния образ на Богородица, по посока на часовниковата стрелка, който започва от единия край на нимба вляво и завършва в другия край вдясно. Надписът има следния вид: **ΘЄKR’ΠЄTP’ЄΠICK’KЄΦ**, от който авторите развързват:

Θε(οτό)κ(ε) β(οήθει) (τῷ σῷ δούλῳ) Πέτρ(ῳ) ἐπισκ(όπῳ) Κεφ(αληνία)

В него могат да се направят някои корекции. Съвсем правилно авторите отбелязват, че в началото на надписа има абревиатура, обозначена с малка хоризонтална черта над **Θε**, но пропускат значението на този знак. Това означава, че първата дума започва с θ и завършва с ε - Θ(εοτόκ)ε, което предполага по-различен прочит на инвокацията.

Θ(εοτόκ)ε. Тогава какво е значението на К, дали е сгрешено? Вместо преди Е, е изписано след него. Като се има предвид качеството на печата, едва ли. В такъв случай остава то да е съкращение на К(ύριε). Тогава инвокацията е към Богородица и Христос: Θ(εοτόκ)ε, Κ(ύριε) β(οήθει) Πέτρ(ῳ) ἐπισκ(όπῳ) Κεφ(αληνία).

Въпросите, които възникват от намирането на този уникален паметник в България, са: кой е този Петър, кога и как неговият личен печат е бил загубен недалеч от Дръстър. Датировката на печата според неговия “графичен стил” насочва към датиране във втората половина на IX в.

На въпроса относно епископията авторите допускат, че се отнася до Главеница в Югозападна България, която в някои извори се нарича и Кефалония, и че Петър ще е един от първите епископи на Главиница (преведено на гръцки), изпратен от Византия в България след учредяването на българската църква в 870 г.

Това е интересно предположение, но е повече като изключение, не бива да се забравя, че по това време съществува епископията Кефаления, подчинена на митрополита на Коринт, засвидетелствана в нотициите[67]. Възможно е епископът на Кефаления да е бил изпратен по някакъв повод в България.

28-29.3288-89. Η παλεα λαβρα του οσίου Χαριτονου (XI в.)

Съхранява се в частна колекция. Произхожда от района на Карасура, община Чирпан. Размери: 24,5 – 25,0 (20-21) 3 – 4 мм, тегло 14,28 г. Посока на печатите ↑↑… в същата посока е и преминалият шнур, т.е. от горе надолу. Печатът е добре запазен и с качествено изображение, въпреки че не е центриран и ядрото е по-малко от матриците, с които е бил отпечатан. На последното се дължи и претърпяната деформация, засегнала най-вече брадата на светеца.

Непубликуван. Не са ми познати паралели.

Съхранява се в частна колекция. Произхожда от района на Поморие. Размери: 30 мм, тегло 13,24 г. Някога добре центриран отпечатък, сега повърхността е изтрита, има отчупени фрагменти, залепени чрез восък.

Непубликуван.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

Лице. Бюст на св. Харитон с нимб и дълга брада насреща. С деформирана повърхност. От името му е съхранено: o – XA ‖ . . . .

Опако. Четириредов надпис:

Η ΠΑΛЄΑ | ΛΑRP’T8 | OCI8XA | PHT’NO
Η ΠΑΛЄΑ | ΛΑR .’T8 | OCI .XA | PHT’NO
Ἡ παλ(α)εά λάβρα τοῦ ὁσίου Χαρίτονου

Според автора на житието на св. Харитон това е третата по ред обител, която построил преподобният, и тя носи името Старата лавра на гръцки, или Сукийска (пещерна) лавра на сирийски. Тя се намира в Палестина, недалеч от Ерусалим, в руините на днешния Charetun. През 1139 г. в нея намерили убежище местните християни от нападението на селджуките.

Не са ми познати печати на тази лавра.

Въпросът, който възниква, е кой е бил получателят на тази кореспонденция? Труден отговор. Дали не се отнася до някакъв вид евлогия, донесена от някой поклонник в Палестина? За това подсказват и посоката на матриците.

30.1932a. Κομνηνὸς Ἀλέξιος (XII в.)

Съхранява се в Археологически музей-Пловдив. Намерен е при археологически разкопки на обект “Запад-форум” през 2014 г. в средновековни сгради над структурите на Античния форум. В тези сгради са намерени и други печати според автора – Никита Вотарит, Михаил Елиат и др. Размери: диам. 30 мм; тегло 18 г. Лицевата страна е зле съхранена. Вижда се само горната част от фигурата на Христос. Опаката е сравнително добре съхранена. Липсват отделни букви. Бил е пробит и висял от документа. Сега е разкъсан по отвора.

Публикация[68].

Лице. Права фигура на Исус Христос, от която се вижда само горната част. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете страни IC – XC.

Опако. Шестредов надпис:

+ ЄΞ . NA | KTWNЄON . . . | CKЄΠOICANA . | KOMNHNONAЄZI | ЄPNOCΠOP | ΦVPAC

+ [τὸν] ἐξ ἀνάκτων ἔ[κγ [ον(ον) σκέποις ἀνα Κομνηνὸν ᾿Αλεξί(ον) ἔρνος πορφύρας (според първичната публикация)

+ ЄΞ . NA | KTWNO . ΦV | CKЄΠOICANA . | . KOMNHNAЄZIO . | . PNOCΠOP | ΦVPAC

+᾿Eξ ἀνάκτων ὀ[σ]φύ(ος) σκέποις, ἄνα[ξ] Κομνην(ὸν) ᾿Α λέξιο [ν ἔ]ρνος πορφύρας (според прочита на Александра Василиу*).

31.1944а. Κωντοστεφάνος ᾿Αλέξιος (XII в.)

Съхранява се в ИМ-Карнобат. Намерен е по време на археологически разкопки в крепостта “Маркеле”. Диам. 37 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация[69].

Паралели. В колекцията на Дъмбъртън Оукс се съхранява друг екземпляр (DO 58 106 5674), отпечатан чрез същия булотирион[70].

Лице. В два реда от преплетени и калиграфски изписани букви се чете името ῾Αλεξίου.

Опако. Монограм, съдържащ името Κοντοστεφάνου.

῾Αλεξίου τοῦ Κοντοστεφάνου

Въпросът, който възниква – идентичен ли е собственикът на печата с Алексий Контостефан Комнин, засвидетелстван чрез печатите си от България? Аладжов приема, че се отнася до едно и също лице, въпреки отсъствието на индикацията Комнин. Същата индикация отсъства и при сведението относно участието на Алексий Контостефан в заседание на синода от 1167 г., но монограмът има по-късна дата, според Зайбт – XII-XIII в.

31а.1957а. Κριτοπούλος Μανουὴλ (XIII – XIV в.)

Пръстен-печат. Частно притежание. Намерен е най-общо в Асеновградско. Пръстенът е излят от бронз с масивна халка и дебела позлата, която се е съхранила добре върху буквите от текста, тъй като те са врязани. Работната част (плочката) има диаметър 22 мм. Тя е съставена от два концентрични кръга, изпълнени чрез гравирана линия – единият в центъра, а другият по периферията на печатащата част. В центъра на вътрешния кръг чрез техниката на врязани линии са гравирани четири букви: горе M, долу N, вдясно H и вляво Λ. Съединени и допълнени, те дават името: Μ(α)ν(ου)ὴλ. Между двата кръга е изписан гръцки надпис в позитив. Той започва с кръстен знак, след който са симетрично разположени буквите : + O K P I T O Π O V Λ O S =+ Μ(α)ν(ου)

---

[*] Изказвам ѝ благодарност за оказаната помощ в разчитането на метрическите печати.

ὴλ ὁ Κριτοποῦλος.

Публикация[71].

Собственикът на пръстена, намерен в района на Асеновград, е някой си Мануил Критопул. Кой е този Мануил Критопул и как неговият пръстен се е озовал в Асеновградско, са въпросите, на които ще се спрем.

Датировката на пръстена според неговата форма и изработка е най-общо XIII – XIV в. При издирване на сведение за собственика на пръстена имах шанса да попадна на информация от други два източника.

Печати на Мануил Критопул. Известни са 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[72].

На лицевата им страна е представен Исус Христос в цял ръст насреща върху супендиум с нимб, брада и дълга коса. Облечен е в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни: сигла IC-XC.

На опаката страна надпис в осем реда:

+ СФРАГΙ | ZЄΓΡΑΦΑC | ΚΡΙΤΟΠWΛȣ | XЄMOVTOVC | OVMANOVHΛ | OIKЄTOVMЄ | XPITЄΛȣ | - C -

+Σφράγιζε γραφὰς Κριτοπώλου Χ(ριστ)έ μου,
τοῦ σοῦ Μανουὴλ οίκέτου μέχρι τέλους

Текстът е метрически, съставен от два стиха, и в превод гласи: Христе мой, запечатвай писанията на Мануил Критопул, твой раб до края.

Името на Мануил Критопул, дук на Хиос, се съобщава в документ, датиран в 1293 г. като пълномощник (γαμβρος) на севаста Мануил Сгуропул, доместик на източните теми, по дело в Смирна, касаещо манастира „Богородица Лембиотиса"[73].

Въпросът, който възниква, е: един и същи ли е собственикът на пръстена, печатите и този от 1293 г.? С кого може да се идентифицира собственикът на пръстена от Асеновградско? По-приемливо е с дука на Хиос, но не е изключено и с някой друг представител на фамилията Критопули от XIII – XIV в. Не само поради факта, че Хиос е далече от Асеновград, но и трудно бих свързал този не особено ценен пръстен (бронзов) с персоната на един дук.

Основният въпрос от намирането на този пръстен-печат в Асеновградско е как да обясним връзката му с тези земи. Там, където е намерен, е пребивавал за по-дълъг или по-кратък период собственикът му. Едва ли зад този пръстен стои дукът на Хиос?

31б.2015a. Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος (краят на XI в.)

Частно притежание. Произхожда от района на Първомай. Размери: 25 мм, тегло 12 г. Пълен и добре съхранен отпечатък. Някои от буквите са неясни или изтрити, което затруднява прочита. Още повече, става дума за метрически стихотворен текст[74].

Непубликуван.

Не са известни паралели.

Лице. Между два зрънчести кръга надпис, който започва отгоре на 12 час.

+ Δ . СΠΟΙΝ'CЄMNHCVNTЄMAPTVP'KΛЄOC

В средата бюстово изображение на Богородица Оранта с нимб, мафорион и хитон. На гърдите си носи медальон с лика на младенеца. Над вдигнатите в оранс ръце сигли: M || ΘV

Опако. Надписът от лицевата страна продължава:

+KωNCTANTIN'CKЄΠΟΙΤЄΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ

В средата бюст на св. Димитър във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата – щит. От двете му страни надпис: ʘ-ΔΗ- . . || Τ-ΡΙ-ΟϹ: Ὁ ἅ(γιος) Δημήτριος

+Δ[έ]σποιν(α) σεμνή σύν τε μαρτύρ(ων) κλέος,
Κωνσταντιν(ον) σκέποιτε Παλαιολόγον

Печатът е метрически, по същество частен, тъй като са изписани само имената на неговия собственик Константин Палеолог. Датировката му е най-общо в края на XI в.

В колекциите на НИМ-София и на РИМ-Шумен се съхраняват два екземпляра, отпечатани от един и същ булотирион, и които са може би на същото лице[75].

Датировката им е сходна – в края на XI в. Въпросът, който възниква, е: възможно ли е да са принадлежали на едно и също лице.

Проблемът е, че в просопографското изследване на ранните Палеолози няма представител с името Константин, който да е живял през XI в.[76]

Кодекс № 120 на атонския манастир „Пантократор“ съдържа неизвестна кореспонденция на един анонимен монах, датирана в първата половина на XII в., върху която е изписано: Τῷ σεβαστῷ κυρῷ Κωνσταντίνῳ τῷ υἱῷ τοῦ Παλαιολόγου μονάσαντι[77].

Същото писмо, но без надпис, се съхранява в ръкопис от втората половина на XIII в. Vindobonensis philol. Gr. 321 fol.51 no.9[78], където преписвачът го отнася към Михаил Псел. От това писмо разбираме, че севастът Константин Палеолог се замонашил в манастира на о. Плати[79].

Авторът на просопографското изследване за първите Палеолози изтъква, че е невъзможно този севаст да се идентифицира с познатия Константин Палеолог, брат на великия хетериарх Георги Палеолог, и който участва в заседания на синода от 12 и 13 май 1156 г. Не само поради хронологическата разлика и допуска, че севастът Константин Палеолог е син или внук на добре познатия севаст Георги Палеолог (1057 – 1119), баджанак на императора Алексий I Комнин (1081 – 1118) и женен за сестрата на императрицата Ана Дукина[80].

Ако севастът от кодекса на атонския „Пантократор“ и притежателят на печата от Първомай са един и същи, то печатът навярно отразява един по-ранен период. Не бива да ни смущава отсъствието на титул и длъжност. Най-вече в царуването на Алексий I Комнин наблюдаваме тенденцията или модата висши аристократи, включително и родственици на императора, да скрепяват писмата си с частни печати, въпреки че са притежавали висши титли и високи длъжности.

32.3290. Στραζιμηρος Δημήτριος (краят на XI в.)

Частно притежание. Произхожда недалеч от землището на с. Дебелт, обл. Бургас. Размери: 18 – 19 (16 ?) 2,5 мм. Тегло 3,31 г, добре центриран, но лек отпечатък, орязан по периферията и огладен.

Непубликуван.

Паралели. В колекцията на Дъмбъртън Оукс (58 106 1533) се съхранява друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион[81].

Лице. Бюст на св. Димитър като воин. С дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата – щит. От двете му страни надпис: ….|| Τ-ΡΙ-ΟϹ [Ὁ ἂγιος Δημή]τριος .

Опако. Триредов надпис:

-.- | ΔΙΜΗΤΡΙ | . ϹΟϹΤΡΑ | ΖΙΜΗΡΟϹ | -.-

Διμήτριὴοἠς ὁ Στραζιμηρος

Кой е този Димитър Стразимир или Страцимир? Патронимът му определено го свързва със славянски произход – българин или сърбин[82].

33.3291. Λέων Φύλαξ (частно лице от края на XI в.)

Частно притежание. Произхожда от района на Първомай. Размери: 17 мм, тегло 7 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралели. Други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион, се съхраняват в Нумизматичния музей в Атина[83] и в Археологическия музей в Истанбул[84].

Лице. Бюст на св. Георги с къса къдрава коса, нимб и туника. С дясната ръка държи копие пред гърдите си, а в лявата – щит. От двете му страни надпис: ʘ-Γ-Є || Ѡ-Ρ’

Опако. Четириредов надпис:

+ ΚЄR’Θ’| ΛЄΟΝΤΑ | ΤѠ ΦVΛΑ | - Κ’-
+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Λέοντα τῷ Φύλακ(ι)

Интересен е патронимът на собственика на печата. Той произхожда от длъжността φύλαξ[85]. Би могло да се помисли, че Лъв е титуляр на това ведомство, но определителният член τῷ предполага патроним.

34.3292. Γεώργιος Χρυσολορίτης (краят на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в района на община Асеновград. Размери: 18 – 18 (16) 3 мм, тегло 5,84 г. Добре центриран, но все пак непълен отпечатък с повредена повърхност на реверса.

Непубликуван.

Лице. Бюстово изображение на Богородица Оранта с нимб, мафорий и химатион. Над вдигнатите в оранс ръце – сигла ΜΡ – ΘV.

Опако. Петредов надпис:

+ Θ. . | RΟΗΘΙ | ΓЄѠΡΓΙѠ | ΤѠΧΡVC . | . ΟΡΙΤ
+Θ(εοτόκ)ε βοήθει) Γεωργίῳ τῷ Χρυσ[ολ]ορίτι

35.2082а. Ἰωάννης Χουσένης – XI в.

Съхранява се в РИМ-Бургас. Намерен е при разкопки на Аква калиде на 02.09.2015 г. Размери: 21 – 25 (23) 3 мм, тегло 8,50 г. Добър отпечатък, отлично съхранен, леко наранен при разкопките.

Непубликуван.

Лице. Права фигура на св. Георги, с дясната ръка се подпира на дълго копие, а в лявата държи щит, опрян в земята. Вертикален надпис от двете страни на светията:

Ο-Α-Γ-ΟΙ-C || …….: Ὁ ἅγιος [Γεώργιος].
. . . . . || ΓЄ-ѠΡ-Γ

Опако. Четириредов надис:

ΤΟΝΧΟV | ..ΝΗΝΙѠ | .ΑΡΤVC | .. ЄΠΟΙC
Τὸν Χου[σέ]νην Ἰω(άννην) [Μ]άρτυς [σκ]έποις

36.3293. Βαπτιστός (XI в., краят)

Съхранява се в РИМ-Бургас. Намерен е при разкопки на Аква калиде, 28.02.2015 г., АКк 15. От участъка под улицата. Размери: 14 – 15 (?) 3 мм, тегло 3,73 г. Добре центриран и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралел. В колекцията на Ермитажа се съхранява друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион (М-9294[86]).

Лице. Триредов надпис:

СФРА | ΓΙCЄΙ | -ΜΙ –

Опако. Триредов надпис:

TȢRA | ΠΤΙC | TȢ

Σφραγὶς ειμὶ τοῦ Βαπτιστοῦ

37.3294. Γεώργιος (70-80 г. на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Ягодово, община Пловдив. Размери: 16,5 – 17 (13,6) 2,5 мм, тегло 4,001 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван. Не са ми известни паралели.

Лице. Бюст на св. Георги като войн с копие и щит. От вертикалния надпис:

⊙-ΓЄ || ΟΡ –Γ

Опако. Петредов надпис:

+ЄΙΚѠΝ | ΜΑΡΤVΡΟC | ΗCΦΡΑΓΙC | ΓЄѠΡΓΙ | ΟV

+Εικων μάρτυρος η σφραγὶς Γεωργίου

38.3295. Μιχαὴλ (VIII в.)

Съхранява се в колекцията на НАИМ-София, инв. № 302. Намерен е през 2006 г. при разкопки в Несебър, сектор “Паркинг” Размери: Диам. 22 мм, деб. 4 мм, тегло 12,29 г.

Публикация[87].

Лице. В зрънчест кръг надпис на четири реда:

+Θ . |ΟΤΟΚ | ЄΒΟΗ | ΘЄΙ

Опако. В зрънчест кръг надпис на два реда:

ΜΙΧ | ΑΗΛ

Θεοτόκε βοήθει Μιχαηλ.

39.2314а. Πρίσκος (VI в.)

Съхранява се в колекцията на НИМ-София. Инвентарен № в основния нумизматичен и сфрагистичен фонд на НИМ, 53113. Размери: 14 – 21 мм. Тегло 6,51 г. Добре запазен екземпляр. Окислен.

Публикация[88].

Лице. Бюст на Богородица, пред гърдите си държи медальон. В полето от двете ѝ страни – кръст.

Опако. Блок монограм с името Приск[89].

40.2314б. Πρίσκος πατρικιος (VI в.)

Съхранява се в частна колекция. Произхожда от Поморие. Размери: 14 – 17 мм, тегло 3,68 г. Отпечатъкът не е пълен поради малкото ядро и разцентрования отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица.

Опако. Блок монограм, близък до печатите на Приск с няколко допълнителни букви, от които може да се развърже – **Πρίσκου πατρικιου.**

Въпросът, който възниква, е дали двете групи печати са на едно и също лице. Твърде е възможно. Безспорно, пълководецът Приск ще е имал титла – и патрикий е съвсем подходяща!

41.3296. Монограмен VI в.

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Дарение от В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Осиково, община Гърмен, обл. Благоевград. Размери: 17 – 17,5 (14.5) 3 мм, тегло 5,89 г. Пълен и добре съхранен отпечатък. Периферията на монограмите е изтрита.

Непубликуван. Не са ми известни паралели.

Лице. Част от кръстообразен инвокативен монограм.

Опако. Блок монограм.

42.3297. Монограмен, VI в.

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас, АКк 237. Намерен е при разкопки на обект „Аква калиде” на 26.07.2016 г. Размери: 10 – 15 (?) 7 мм, тегло 7,25 г. Непълен отпечатък върху малко ядро с правоъгълна или трапецовидна форма.

Непубликуван.

Лице. Неясно изображение, като че ли крила на орел!

Опако. Блок монограм, от който не мога да извлека името на собственика.

43.3298. Монограмен, XI – XII в.

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас, АКк 472. Намерен е при разкопки на обект „Аква калиде” на 11.10.2016 г. Размери: 28 – 29 (19) 4 мм, тегло 16,76 г. Въпреки голямото ядро, не е добре центриран. Някои от буквите в монограма не са съхранени, което допълнително затруднява разчитането му.

Непубликуван.

Лице. Бюстово изображение на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце: сигла М-Р || ΘV.

Опако. Кръстообразен монограм: горе W или Ψ; вдясно А; вляво ?; долу вляво К или ?; вдясно Р или лигатура от П и Р.

От тази неяснота е трудно да сме категорични относно името на собственика. Един от вариантите е ΠΑΚȣΡΙΑΝW.

44.2576а. Анонимен иконографски печат (краят на XI в.)

Частно притежание. Произхожда от района на Първомай. Пълен и добре съхранен отпечатък. Размери: 16 мм, тегло 4,6 г.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица с хитон и мафорион. Държи пред гърдите си медальон с лика на Христос. От двете ѝ страни сигла: МР || ΘV: Μ(ή́τη)ρ Θ(εο)ῦ.

Опако. Бюст на св. Йоан Продром с нимб, дълга коса и брада, облечен в хитон. С дясната ръка благославя, а в лявата държи книга ? От двете му страни надпис: ⊙-IΩ-o | Π-ΔΡ’.

45.3299. Анонимен иконографски печат (краят на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас, АКк 520/ 16. Намерен е при разкопки на обект „Аква калиде” на 19.10.2016 г. Размери: 24 – 26 (21) 4 мм, тегло 9,32 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Прояден от корозия, която е отнела част от него. Изображенията, доколкото са съхранени, са великолепни, свидетелстват за опитен гравьор. В досегашната си практика не съм срещал такива.

Непубликуван.

Лице. Богородица седи на престол с ниско облегало, държи пред себе си медальон с лика на Христос. Титули: M-P || .

Опако. Част от права фигура на Архангел Михаил с добре оперени криле.

46.2562а. Анонимен иконографски печат (краят на XI в.)

Съхранява се в ИМ-Поморие. Намерен е при разкопки на ул. „Гладстон“ през 2014 г. Размери: 17 – 17 (13) 3 мм, тегло 6,14 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта, не се вижда медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце, титули: M || Θ.

Опако. Бюст на св. Никола с архиерейско облекло, с дясна ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни надпис в хоризонтални редове: ʘ-NI-. || .-.-Λ-A-O.

47.2492а. Анонимен иконографски печат (краят на XI в.)

Съхранява се в НАИМ-София. Намерен е при разкопки при с. Баня, община Панагюрище, от доц. д-р Валери Григоров[90].

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта, не се вижда медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце, титули: M || Θ.

Опако. Четириредов надпис:

ΘKЄR’Θ’ | TNЄX | XONTA | Mȣ
Θ(εοτο)κε β(οή)ϑ(ει) των ἒχχοντά μου

48.3300. Анонимен метрически печат (краят на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас, АКк 057. Намерен е при разкопки на обект „Аква калиде” на 16.06.2016 г. Размери: 12 – 15 (12) 3 мм, тегло 3,01 г. Добре центриран отпечатък, въпреки малкото ядро. Леко разместване на матриците и отместване на отпечатъка на реверса. Леко отворен по канала на аверса. Добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралели. Близки по текст, но все пак различни: Jordanov, Corpus, III, nos. 2456 2457.

Лице. Четириредов надпис:

+ ЄKTHC | ΓΡΑΦΗC | ΓNѠPI | ZЄ

Опако. Триредов надпис:

. | TONΓЄ | . PAΦO | TA
+Ἐκ τῆς γραφῆς γνώριζε τὸν γεγραφότα

49.3301. Анонимен метрически печат (краят на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас, АКк 509/ 16. Намерен е при разкопки на обект „Аква калиде” на 18.10.2016 г. Размери: 19 – 20 (15) 3 мм, тегло 7,86 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Голяма част от буквите са изтрити, което затруднява точното идентифициране с този вид анонимни печати.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:

+ OV | CΦPA | ΓICЄ . | . .

Опако. Четириредов надпис:
ΤΗΝΓΡ | . . ΗΝ | RΛ . . . | ЄΙ
Οὗ σφραγὶς ε[ἰμι] τὴν γρ[αφ]ὴν βλ[έπων νό]ει

50.3302. N. (втора половина на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ-Бургас, АКк 513/ 16. Намерен е при разкопки на обект „Аква калиде" на 18.10.2016 г. Размери: 23 – 25 (22) 5 мм, тегло 15,21 г. Добре центриран и пълен отпечатък, въпреки малкото ядро. Аверсът е отчетлив и релефен. Наранена с острие е главата на Богородица. Отпечатъкът на реверса е плитък и буквите са неясни, което прави разчитането им невъзможно, на този етап.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце, титули: M-P || V.

Опако. Шестредов надпис от деформирани букви.

51.3303. N. (Михаил?) (X – XI в.)

Съхранява се в РИМ-Бургас. Открит е при редовните археологически разкопки на крепостта Русокастро през лятото на 2014 г. и е заведен под полеви инвентарен № 7. Размери: диаметър 15 – 19 мм, дебелина 1 – 1,2 мм, тегло 3,8 г. Моливдовулът е твърде зле запазен и недобре центриран.

Изображението на лицевата страна е отпечатано под ъгъл от около 45° по посока на часовниковата стрелка спрямо каналчето на шнура на печата, а съответно надписът на опаката страна се пада под ъгъл от приблизително 30° обратно на посоката на часовниковата стрелка.

Публикация[91].

Лице. Неясно бюстово изображение на св. Архангел Михаил. При дясното рамо се вижда горната част на меч с ръкохватката му, който меч Архангел Михаил изглежда придържа за канията с дясната си ръка.

Опако. Зле запазен петредов текст, по-голямата част от буквите са или напълно изличени, или нечетливи:

+ MI . . . | . AΘ . P . . . | TωΛA. . | . M . . . | . . . [92]

52.3304 N., втора половина на IX в.

Съхранява се в ИМ-Поморие, п.инв. № 26. Намерен е при разкопки на ул. „Гладстон", кв. 3, дълб. 0,76 м, на 02.11.2014 г. Размери: 12 – 25 (над 20) 3 мм. Тегло 6,17 г. Фрагмент, по-малък от половинка, от някога добър, но непълен отпечатък. Първият ред с името на собственика не е излязъл. Всичко това затруднява попълването на липсващите букви. Направеното предположение е доста несигурно.

Непубликуван.

Лице. Част от инвокативен кръстообразев монограм. В четирите полета: . . - Cω || . . - Λω

Опако. Петредов надпис:
. . . . . | . IN . . . | APT . . | TωN . . . | KIC .
. . . . . | . INHNX | APTȣΛ | TωNθPA | KIC .

[+Θεοτόκε βοήϑει τῷ] σῷ [δού]λῳ [Ἰωάν]ην [χ]αρτ[ουλ(αρίῳ)] τῶν [Θρα]κισ(η)[ίων]

53.3305. N., протоспатарий и стратег, XI в.

Съхранява се в ИМ-Поморие, п.инв. № 14. Намерен е при разкопки на ул. „Гладстон“, кв. 2, от притвора, дълб. 1,04 м, на 30.10.2014 г. Размери: 17 – 27 (над 22) 3 мм. Фрагмент половинка от зле съхранен и размазан отпечатък. Виждат се само някои букви в последните два реда на реверса.

Непубликуван.

Лице. Зле съхранена повърхност.

Опако. Четири- или петредов надпис:

. . . . . | . . . . | . . . . | ΘΑΡ . . . . | . ΗΓΟ . . .
[…….. (πρωτο)σπα]θαρ[(ίῳ) (καὶ) στρ(α)τ]ηγο . . .

ИНДЕКС НА ЛИЧНИТЕ И ФАМИЛНИ ИМЕНА НА ПЕЧАТИТЕ ОТ SUPPLEMENT (I–III)

ЛИЧНИ ИМЕНА

’Αέτιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Περσθλαβίτζας (първа четвърт на XI в.) (II) 1390 а.
’Αέτηος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τὸν . . . . XI в. (II) 1392А.
Αἰμιλανός χαρτουλάριος (IX-X в.) (III) 3297.
᾿Αλέξιος, Α’ Κομνηνὸς (1081-1118) (I) 136Б.; 193А-Б.(III) 136а.
Αλέξιος, Κομνηνὸς (XII в.) (III) 1932а.
῾Αλέξιος ? σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐταιρείας (X-XI в.) (I) 359А.
᾿Αλέξιος Κωντοστεφάνος (XII в.) (III) 1944а.
᾿Αναστάσιος κομμερκιάριος Χαλδίας (втора половина на IX в.) (III) 1440а.
᾿Ανδρόνικος Κωντοστεφάνος Κομνηνὸς (1132-1195) (I) 1944А.
῎Αννῃ Καραντηνῇ (XI в.) (I) 1920А.
᾿Αντρόνικος VI-VII в. (II) 2235А.
᾿Αντρόνικος N., (XI в.) (I) 3204.
᾿Απλασάκης πρωτοσύγκελλος (трета четвърт на XI в.) (II) 1642А.
Απάσις Πακουρίανος (трета четвърт на XI в.) (II) 2008а.
᾿Αρσένιος (V-VI в.) (II) 2444.
᾿Αρσένιος μοναχὸς καὶ κουβουκλήσιος (XI в.) (II) 3255.
᾿Αρκάδιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X-XI в.) (I) 1516В.
᾿Αρκάδιος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου (X-XI в.) (II) 591а.
Βαλδουῖνος, Β’ Φλάντρας (1228-1261) (II) 204а.
Βαπτιστός (XI в., краят) (III) 3287.
Βάρδας πρωτοσπαθάριος ὕπατος καὶ στρατηγὸς (средата на XI в.) (III) 1522а.
Βάρδας Κρατερὸς τοποτηρητὴς (XI в.) (I) 1085Б.
Βαρδάνιος Βαλνέας πρωτοσπαθάριος kαὶ στρατηγὸς (средата на XI в.) (I) 1517.
Βασιλάκιος ’Αρβαντίνος κουροπαλάτης καὶ δουξ (краят на XI в.) (I) 431А; (II) 431б.
Βασίλειος, Β’ (976-1025) (I) 105а-б; (II) 105 в-г.
Βασἰλειος (краят на XI в.) (II) 2095а.
Βασίλεος ἐπίσκοπος Βεληκίας (X-XI в.) (II)1681а.

Βασίλειος β’ὀστιάριος, κρῆτης καὶ ἀναγραφεύς τοῦ Οψικίου (70-те на X в.) (II) 870б.

Βασίλειος πρόεδρος καὶ παρακοιμώμενος (963-976) (I) 261а-г. (II) 261д.

Βασίλειος πρωτοκουροπάλατις (80-те год. на XI в.) (II) 514а.

Βασίλειος β’στράτωρ (X в.) (II) 705а.

Βασίλειος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.) (II) 768А.

Βασίλειος Γολοτυ βέστης (60 те години на XI в.) (II) 405А.

Βασίλειος . . . . . (втора половина на XI в.) (I) 3228.

Γαβριὴλ τρομάρχης (X-XI в.) (II) 1603А.

Γεώργιος (VI-VII с.) (I) 2240А.2243А.

Γεώργιος (70-80 г. на XI в) (III) 3288.

Γεώργιος πατρίκιος (средата на XI в.) (I) 485А.

Γεώργιος Θεοδωροκανος πρωτοκυροπαλάτης (краят на XI в.) (II) 516а.

Γεώργιος Παλαιολόγος σεβαστός (1094-1119) (II) 641а.

Γεώργιος Χρυσολορίτης (краят на XI в.) (III) 3286.

Γρηγόριος (X-XI в.) (I) 2106.

Γρηγόριος β’ (28. 03. 1283 - 06. 1289) (II) 1622а.

Γρηγόριος β’πρωτοσπαϑάριος kαὶ kομμερkιάριος Δεβελτοῦ (IX-X в.) (III) 1150 а.

Γρηγόριος Κλιβανας πρωτοσπαθάριος (X-XI в.) (I) 545в.

Γρηγόριος Καματηρὸς (втора половина на XI в.) (II) 1908а.

Γριγόριος Κουρκούας πρόεδρος (80-те г. на XI в.) (II) 492а.

Γρηγόριος Πακουριάνος. ἄρχον τὸν ἀρχόντον (краят на XI в.) (II) 525 А.

Γρηγοριος N., βέστης (последна четвърт на XI в.) (I) 410А.

Γρηγορᾶς N., πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος (първа половина на IX в.) (I) 485В.

Δαμιανός Δοβρομιρὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ δοὺξ Θρᾴκης καὶ Μεσοποταμίας (971-?) (II) 1249а.

Δημήτριος Κατακαλὼν ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (50-те г. на XI в.) (III) 1375а.

Δημήτριος Στραζιμηρος (краят на XI в.) (III) 3284.

Δρόσος πρωτονοτάριος (първа половина на IX в.) (II) 747а.

Εἰρηνέος β’πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (X в.) (II) 606а.

Εἰρήνη Δοκειανή (1081-1118) (II) 120а.

Εἰρήνη Κομνηνὴ σεβαστή (първа четвърт на XII в.) (II) 616.

Ἑλένη Τρικιποδίνα (XI в.) (II) 2068-2068а.

Ἐλευθέριος (втората половина на XI в.) (I) 2112А.

Εὐστάθιος (XI в.) (II) 116-117.

Ζαχαρίας σπαθαροκανδιδᾶτος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου (XI в.) (I) 704А.

Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος-Κωνσταντῖνος (616-625) (III) 50а.

Θεόδοτος Στουπειότης σπαθαροκανδιδᾶτος (XI в.) (II) 692а.

Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.) (I) 1544А; (II) 1544Б.

Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.) (III) 1544В.

Θεόδωρος (XI в.) (I) 2129А.

Θεόδωρος (втората половина на XI в.) (II) 2132а(=3130).

Θεόδωρος ἀρχιεπίσκοπος Ἀγχιάλου (втора половина на XI в.) (II) 1662 А-Б.

Θεόδωρος πρωτοσπαθάριος ἐκ προσώπου καὶ ἀναγραφεὺς . . (XI в.) (I) 3203.

Θεόδωρος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (последна четвърт на X в.) (II) 107. 1533а.

Θεόδωρος ᾿Αμασειάνος (последна четвърт на XI в.) (II) 1816a.

Θεόδωρος Δοβρομιρός (1070-1080) (II) 1868б.

Θεόδωρος Λαγωδιάτης ? или Λαγωμάτης ? (втора половина на XI в.) (II) 1963A.

Θεόδωρος Μεμπετζιώτης πρωτοπρόεδρος (70-80 г. на XI в) (III) 536a.

Θεόδωρος Σεναιχερείμ πρόεδρος (последна четвърт на XI в.) 498a.

Θεοδώρος δεσπότης (XIII в.) ? (II) 3273.

Θεόδωρος (?) πρωτοσπαθάριος . . . . (X в. – последна третина) (II) 3250.

Θεόδωρος .. . . μάγιστρος καὶ δουξ (70-80 г. на XI в.) (III) 1462a.

Θεοδόσιος A (379-395) (II) 1.

Θεοδόσιος ἀπὸ ὑπάτων (VI-VII в.) (I) 376A.

Θεόδουλος πρωτοσπαθάριος ἐξάκτωρ, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ Δρουγουβιτείας (40-50 г. на XI в.) (II) 1203A.

Θεοδωροκανος κατεπάνω Εδεσσης (средата на XI в.) (II) 1205a.

Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (средата на X в.) (II) 849б-в.

Θεόφανης ἀρχιεπίσκοπος ᾿Αρκαδιούπολεος (X-XI в.) (II) 1674a.

Θεόφιλος (X-XI в.) (I) 2136A.

Θεόφυλος μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως (XI в.) (II) 1756б.

Θεοφύλος β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος (последна четвърт на X в.) (I) 240A.

᾿Ιουστιυιανός, Α’(527-565) (I) 44 в-ж.

᾿Ισαάκιος ? (VI-VII в.) (I) 2433.

᾿Ισαάκιος β’πρωτοσπαθάριος, στρατηγὸς Θρᾳκης καὶ ᾿Ιωανουπόλεος (70 г. на X в.) (II) 1265a.

῾Ισάχ (XI в.) (II) 2136a.

᾿Ιωάννης (XI в.) (I) 2159A.

᾿Ιωάννης (краят на XI в.) (I) 2156A.

᾿Ιωάννης (втората половина на XI в.) (II) 2146a.

᾿Ιωάννης (XI в.) (II) 2155a.

᾿Ιωάννης ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (IX-X в.) (II) 1699a.

᾿Ιωάννης μοναχὸς (XI в.) (I) 1791A.

῾Ιωάννης πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος καὶ β’ οἰκιστικός (първа половина на IX в.) (II) 834a.

῾Ιωάννης πρωτοσπαθάριος (X-XI в) (III) 555 a.

᾿Ιωάννης β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Περσκλάβας (X-XI в.) (III) 1403 b.

᾿Ιωάννης σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τοποτηρητής τῶν σχολῶν . . . . (XI в.) (II) 1021A.

᾿Ιωάννης ὕπατος καὶ χαρτουλάριος τοῦ γενικὸς λογοθέτης (IX в.) (II) 830a.

᾿Ιωάννης ῎Αγγελος Δούκας σεβαστοκράτωρ – чичо на императора Исак II (1185-1195) 667A. (II).

᾿Ιωάννης Κατακαλὼν (втора половина на XI в.) (I) 1925A.

᾿Ιωάννης Πανάρετος βέστης καὶ β’νοτάρτος (70-те г. на XI в.) (II) 753A.

᾿Ιωάννης Παντεχνῆς χαρτοφύλαξ (1147-1156) (I) 1626A.

᾿Ιωάννης Συροπουλος χαρτουλάριος τοῦ γενικὸς λογοθέτης (последна четвърт на X в.) (II) 831б.

᾿Ιωάννης Φιλάγρης (трета четвърт на XI в.) (II) 2071a.

᾿Ιωάννης Χουσένης XI в. (III) 2082a.

᾿Ιωάννης N., XII в. (II) 3243.

Ἰωσὴφ πατρίκιος, πραιποσήτος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος (X в.) (II) 877а.

Κατακαλὼν β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως (971-?) (I) 1288 Б.

Κωνσταντῖνος, Γ' (1042-1055) (III) 109 а.

Κωνσταντῖνος (краят на XI в.) (I) 2165А.

Κωνσταντῖνος (втора половина на XI в.) (II) 2165а.

Κωνσταντῖνος (краят на XI в) (II) 2168а.

Κωνσταντῖνος μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως (XI в.) (II) 1756а.

Κωνσταντίνος νοτάριος καὶ ἀβυδικὸς (първата половина на IX в.) (III) 32.

Κωνσταντῖνος β'σπαθάριος (последната четвърт на IX в.) (I) 677А.

Κωνσταντῖνος σπαθάριος ἐπί τοῦ οἰκιστικοῦ καὶ λογαριαστὴς (XI в.) (II) 762Б.

Κωνσταντῖος ? σπαθαροκανδιδᾶτος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτριγκλίνου καὶ ἀναγραφεὺς Μεσημβρίας ὁ ἄνθροπος τοῦ βασιλέος (XI век) (II) 1347А.

Κωνσταντῖνος Ἄγγελος – първи братовчед на императора преди 1194 г. (II) 1742а = 3216б.

Κωνσταντῖνος Ἀλανός (втора половина на XI в.) (II) 1811а.

Κωνσταντῖνος Δούκας πρωτοπρόεδρος (последна четвърт на XI в.) (II) 536а.

Κωνσταντῖνος Δούκας σεβαστός (XII-XIII в.) (II) 652А.

Κωνσταντῖνος Θεοδωροκάνος (втора половина на XI в.) (II) 1899А.

Κωνσταντῖνος Μονομάχος πρωτοσπαθάριος καὶ οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων (XI в.) (II) 923а.

Κωνσταντῖνος Μουσέλες πρωτοσπαθάριος μυστογράφης καὶ κριτῆς (краят на XI в.) (III) 3290.

Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος (краят на XI в.) (III) 2015 а.

Κωνσταντίνος Ξενοτίνος βέστης (60-те години на XI в.) (II) 408А.

Κωνσταντῖνος ? ... (XI в.) (I) 3230.

Λέοντιος V-VI в. (II) 2298а.

Λευθεέριος (XI в.) (II) 2175А.

Λέων β'ὀστιάριος (X в.) (II) 250а.

Λέον πατρίκιος, πραιπόσιτος, βέστης καὶ δρουγγάριος τῶν πλοΐμων (70-те години на X в.) (II) 1049а.

Λέων πριμικήριος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ σακελλάριος (IX-X с.) (I) 884Б.

Λέων β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (X в.) (III) 1355а-б.

Λέων Ἀθανάτος (последна четвърт на XI в.) (II) 1810а.

Λέων Βαλνέας σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ στρατηγὸς (XI в.) (II) 1520а.

Λέων Μουκατης β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.) (II) 314б.

Λέων Σαρακινόπουλος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (?-975) (I) 1251А.

Λέων Τζιντζιλύκης (втора половина на XI в.) (II) 2063а.

Λέων Φύλαξ (частно лице от края на XI в.) (III) 3285.

Λέων N., πρωτοσπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου (X-XI в.) (I) 3217.

Μαθέος Φιλιπουπόλις (V-VI в.) (II) 2446.

Μακάριος' N., μάγιστρος καὶ σακελλάριος (X в.) (II) 880а.

Μανουὴλ, Α' Κομνηνὸς (1143-1180) (II) 196А.

Μανουὴλ ταγματοφύλαξ (XI в.) (I) 1080А.

Μανουὴλ Κομνηνὸς Δούκας (XII в.) (II) 1941а.

Μανουὴλ Ζηαλαης πρόεδρος (70-те – 80-те г. на XI в.) (I) 503А.

Μανουὴλ Κριτοπούλος (XIII-XIV в.) (III) 1957а.

Μαρία Παλαιολογίνα σεβαστή (XII в.) (III) 617Б.

Μαριάνος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατνγος Δοροστολου (971-?) (I) 1165А.

Μαρσέντςιος (VI-VII в.) (II) 2445.

Μαυριάνος στρατηλάτης (VIII в.) (II) 706а.

Μαυρίκας (V-VI в.) (I) 2849А.

Μελίας πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πρεσθλαβίτζας (XI в.) (I) 1422А.

Μιχαὴλ (VIII в.) (III) 3289.

Μιχαὴλ β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων (X в.) (II) 764а-б.

Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (краят на IX в.) (II) 799а.

Μιχαὴλ Μοναστρᾶς (краят на XI в.) (II) 1977.

Μιχαὴλ Μοναστρᾶς πρωτονοβελίσσιμος (краят на XI в.) (II) 521а.

Μιχαὴλ Μοραπας ? πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου (X-XI в.) (I) 601.

Μιχαὴλ, Γ’ Παλαιολόγος (1261-1282). (III) 208а.

Μύρον (XI в.) (I) 2209.

Μωσῆς Εὐλόγιος (XII в.) (II) 1885а.

Νηκήτας πατρίκιος . . . . . (след средата на XI в.) (I) 3214.

Νικήτας πρόεδρος τῆς Μάκρης (XI-XII в.) (II) 1730б.

Νικήτας πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾳκης (X в.) (II) 2993.

Νικήτας ’Αλανός (втора половина на XI в.) (II) 1812в.

Νικήτας Μιστέας (XI в.) (II) 3244.

Νικόλαος (краят на XI в.) (II) 2215а.

Νικόλαος β’πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X-XI в.) (II) 318А.

Νικόλαος Κομνηνὸ ? (XI-XII в.) (II) 3245.

Νικόλαος …. (последна четвърт на X в.) (II) 3246.

Νικηφόρος καὶ Σταυράκιος (803-811) (I) 55а.

Νικηφόρος Ν., πρωτονουβελίσιμος (краят на XI в.) (I) 3215.

Νικηφόρος ’Αργυρός πρωτοσπαθάριος (първата четвърт на XI в.) (II) 566.

Νικηφόρος Βοτανειάτης πρόεδρος καὶ δοὺξ ’Αντιοχείας (1067-?) (II) 1112а.

Νικηφόρος Διογένης (последна четвърт на XI в.) (II) 1868а.

Νικήφορος Εξακιονίτης πρωτονωβελίσσιμος (80-90 г. на XI в.) (III) 523 а.

Νικηφόρος Κομνηνὸς σεβαστὸς (XI-XII в.) (II) 663б.

Νικηφόρος Φιλοκάλης στρατηγὸς (XI в.) (II) 1580а.

Νικηφόρος Χρυσοτζεφούδης κουροπαλάτης (80-90 на XI в.) (II) 448а.

Πανθεριος μητροπολίτης ’Αδριανουπόλεως (70-те г. на XI в.) (III) 1668а.

Παντολέον Καλοψύχος (последна четвърт на XI в.) (II) 1907а.

Παῦλος Μονομάχος πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.) (II) 811б-е.

Παῦλος (?) (II) 2216а.

Πατρίκια Δούκαινα, XI в., преди 1067 г. (II) 1874А.

Πέτρος ἀνθύπατος, πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β’σακελλάριος (X с.) (I) 884, 884А.

Πέτρος ἐπίσκοπος Κεφαληνίας (втора половина на IX в.) 3281.

Πέτρος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως (971-

?) (I) 982A.
Πέτρος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. (971-?) (I) 989A.
Πέτρος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. (971-?) (II) 989A.
Πέτρος. πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως (II) 989Б.
Πέτρος β’πρωτοσπαϑάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (X в.) (III) 1328a.
Πησοτα βαρδάριος (X в.) (II) 347г.
Πησοτα βαρδαριος (краят на IX – X в.) (III) 327a.
Πρίσκος (VI в.) (III) 2314a.
Πρίσκος πατρικιος (VI в.) (III) 2314б.
Ξένη или Ἄννα Δοκειανή σεβαστή (XII в.) (II) 618A.
Ῥωμανὸς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (X в.) (II) 1328a.
Ῥωμανὸς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (X в.) (III) 1328a.
Ῥωμανὸς Διογένης βεστάρχης καὶ κατεπάνω (60 г. на XI в.) (II) 1491A.
Σταυράκιος (X в.) (I) 2221-2222.
Σταυράκιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θράκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (70-80 на X в.) (III) 1266.
Στέφανος πρωτοσπαθάριος καὶ . . . . . . (X в.) (I) 3220-3221.
Στέφανος Κωντοστέφανος σεβαστςὸς (краят на XII в.) (I) 664A.
Στέφανος, πρωτοσπαθάριος καὶ . . . . . (X-X в.) (II) 3261.
Στυλιανὸς πρωτοσπαθάριος καὶ πρωτοασηκρῆτης (X в.) (II) 718A.
Συμβάτικος ? Γλαβᾶς πρωτοσπαθάριος καὶ τοποτηρητὴς (средата на XI в.) (II) 1081a.
Συμεὼν βεστάρχης καὶ κατεπάνω ’Αδριανουπόλεως καὶ Μεσημβρίας (70-те г. на XI в.) (III) 1110a.
Συμεὼν β’ στράτωρι καὶ ἀσηκρῆτης (IX в.) (III) 3200.
Τορνικιος β’πρωτοσπαϑάριος καὶ στρατηγὸς Καλουδίας (X в.) (III) 3291.
Φιλόθεος κουβικουλάριος ? καὶ ἐπισκεπτίτης (X-XI в.) (II) 919a.

ФАМИЛНИ ИМЕНА

Ἄγγελος Κωνσταντῖνος (преди 1194 г.) (II) 1742a = 3216б.
Ἀθανάτος Λέων (последна четвърт на XI в.) (II). 1810a.
Ἀλανός Κωνσταντῖνος (втора половина на XI в.) (II) 1811a.
Ἀλανός Νικήτας (втора половина на XI в.) (II) 1812в.
Ἀμασειάνος Θεόδωρος (последна четвърт на XI в.) (II). 1816a.
’Αρβαντίνος Βασιλάκιος (краят на XI в.) (I) 431A.
’Αρβαντίνος Βασιλάκιος (краят на XI в.) (II) 431б.
’Αργυρός Νικηφόρος (първата четвърт на XI в.) (II) 566.
Βαλδουῖνος, Β’ Φλάντρας (1228-1261) (II) 204a.
Βαλνέας Βαρδάνιος (средата на XI в.) (I) 1517.
Βαλνέας Λέων (XI в.) (II) 1520a.
Βοτανειάτης Νικηφόρος (1067-?) (II) 1112a.
Γλαβᾶς Συμβάτικος? (средата на XI в.) (II) 1081a.
Γολοτυ Βασίλειος (60-те години на XI в.) (II) 14. 405A.
Διογένης Νικηφόρος (последна четвърт на XI в.) (II) 1868a.
Διογένης Ῥωμανὸς (60 г. на XI в.) (II)1491A.

Δοβρομιρὸς Δαμιανός (971-?) (II) 1249a.
Δοβρομιρός Θεόδωρος (1070-1080) (II) 1868б.
Δοκειανή Εἰρήνη (1081-1118) (II) 120a.
Δοκειανή Ξένη или Ἄννα (XII в.) (II) 618A.
Δούκαινα Πατρίκια (XI в., преди 1067 г.) (II) 1874A.
Δούκας Ἰωάννης Ἄγγελος (1185-1195) (II) 667A.
Δούκας Κωνσταντῖνος (последна четвърт на XI в.) (II) 536a.
Δούκας Κωνσταντῖνος (XII-XIII в.) (II) 652A.
Δούκας Μανουὴλ Κομνηνὸς (XII в.) (II) 1941a.
Εξακιονίτης Νικήφορος (80-90 г. на XI в.) (III) 523 a
Ζηαλαης Μανουὴλ (70-те – 80-те г. на XI в.) (I) 503A.
Θεοδωροκανος Γεώργιος (краят на XI в.) (II) 516a.
Θεοδωροκάνος Κωνσταντῖνος (втора половина на XI в.) (II) 1899A.
Κατακαλὸν Ν. (X-XI в.) (I) 1041A.
Κατακαλὼν Ἰωάννης (втора половина на XI в.) (I) 1925A.
Καλοψύχος Παντολέον (последна четвърт на XI в.) (II) 1907a.
Καματηρὸς Γρηγόριος (втора половина на XI в.) (II) 1908a.
Καραντηνῇ Ἄννῃ (XI в.) (I) 1920A.
Κατακαλὼν Δημήτριος ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (50-те г. на XI в.) (III) 1375a.
Κλιβανας Γρηγόριος (X-XI в.) (I) 545в.
Κομνηνὴ Εἰρήνη (първа четвърт на XII в.) (II) 616.
Κομνηνὸς Ἀλέξιος (1081-1118) (I) 136Б.
Κομνηνὸς Ἀλέξιος (1081-1118) (II) 193А-Б.
Κομνηνὸς Αλέζυος (XII в.) (II) 3279.
Κομνηνὸς Αλέξιος, (XII в.) (III) 1932a.
Κομνηνὸς Ἀνδρόνικος Κωντοστεφάνος (1132-1195) (I) 1944A.
Κομνηνὸς Μανουὴλ (1143-1180) (II) 196A.
Κομνηνος? Νικόλαος (XI-XII в.) (II) 3245.
Κομνηνὸς Νικηφόρος (XI-XII в.) (II) 663б.
Κρατερὸς Βάρδας (XI в.) (I) 1085Б.
Κριτοπούλος Μανουὴλ (XIII-XIV в.) (III) 1957a .
Κουρκούας Γριγόριος (80-те г. на XI в.) (II) 492a.
Κωντοστεφάνος Ἀλέξιος (XII в.) (III) 1944a.
Κωντοστέφανος Στέφανος (краяј на XII в.) (I) 664A.
Λαγωδιάτης? или Λαγωμάτης? Θεόδωρος (втора половина на XI в.) (II) 1963A.
Μεμπετσιώτης Θεόδωρος (70-80 г. на XI в.) (III) 536a.
Μιστέας Νικήτας (XI в.) (II) 3244.
Μοναστρᾶς Μηχαὴλ (краят на XI в.) (II) 1977. (III) 521a.
Μονομάχος Παῦλος (X в.) (II) 811б-е.
Μονομάχος Κωνσταντῖνος (XI в.) (II) 923a.
Μοραπας ?Μιχαὴλ (X-XI в.) (I) 601.
Μουσέλες Κωνσταντῖνος (краят на XI в.) (III) 3290.
Μουκατης Λέων (X в.) (II) 314б.
Μωσῆς Εὐλόγιος (XII в.) (II) 1885a.
Πακουρίανος Ν. (трета четвърт на XI в.) (II) 2008б: XII В.(III) 3292.
Πακουρίανος Απάσις (трета четвърт на XI в.) (II) 2008a.

Πακουριάνος Γρηγόριος (краят на XI в.) (II) 525 A.
Παλαιολογίνα Μαρία (XII в.) (III) 617Б.
Παλαιολόγος Γεώργιος (1094-1119) (II) 641а.
Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος (краят на XI в.) (III) 2015а.
Παλαιολόγος Μιχαὴλ Γ’ (1261-1282). (III) 208а.
Πανάρετος Ἰωάννης (70-те г. на XI в.) (II) 753A.
Παντεχνῆς Ἰωάννης (1147-1156) (I) 1626A.
Ξενοτίνος Κωνσταντίνος (60-те години на XI в.) (II) 408A.
Σαρακινόπουλος Λέων (?-975) (I) 1251A.
Στραζιμηρος Δημήτριος (краят на XI в.) (III) 3284.
Στουπειότης Θεόδοτος (XI в.) (II) 692а.
Συροπουλος Ἰωάννης (последна четвърт на X в.) (II) 831б.
Τζιντζιλύκης Λέων (втора половина на XI в.) (II) 2063а.
Τρικιποδίνα Ἑλένη (XI в.) (II) 2068-2068а.
Φιλάγρης Ἰωάννης (трета четвърт на XI в.) (II) 114. 2071а.
Φιλοκάλης Νικηφόρος (XI в.) (II) 1580а.
Φύλαξ Λέων (краят на XI в.) (III) 3285.
Χουσένης Ἰωάννης (XI в.) (III) 2082а.
Χρυσολορίτης Γεώργιος (краят на XI в.) (III) 3286.
Χρυσοτζεφούδης Νικηφόρος (80-90 г. на XI в.) (II) 448а.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Аладжова, Д.** Печат на император Ираклий (610 – 641 от Сердика. – *Bulgaria Mediaevalis*, 4-5/ 2013 – 2014, 19–23.

[2] **Митов, Я.** Непубликувани печати на цар Симеон (893 – 927), цар Петър (927 – 969), император Константин IX Мономах (1042 – 1055) и стратега Варда (средата на XI в.) от нумизматичната колекция на Регионален археологически музей-Пловдив. – *Археология* (под печат).

[3.] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972, no. 79c. По-нататък ще се цитира **Zacos,** *Seals*, I и съответния номер или страница.

[4.] Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка и информация.

[5] **Brehier, L**. *Le monde Byzantin. Les institutions de l’Empire byzantin,* Paris, 1949. 27-32; **Constantin Porphyrogenete**. *Le Livre des Ceremonies*, II, trad. at commentaire par **A. Vogt,** Paris, 1967, 13-17; comm. 21-31; **Grierson. Ph.** *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. III.1 (Washington, 1973), 10-13; **Кънев, Н.** *Титли и рангова йерархия във Византия през IX – XI в. (по данните на сфрагистиката)*. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен *доктор*, София, 2007, 37–42.

[6] **Кънев, Н.** Императорското семейство във Византия (IX – XII в.) – В: *Епископ-Константинови четения*, т. 8, Шумен, 2003, 350–351.

[7] **Constantin Porphyrogenete**. *Le Livre des Ceremonies*, II, 11–17 .

[8] **Grierson, P.** *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. III.1, Washington, 1973, 12-13.

[9] **Zacos,** *Seals*, I, no. 90.

[10] **Zacos,** *Seals*, I, no. 72.

[11] **Пенчев, В.** Нови постъпления на сфрагистични паметници от Североизточна България във фонда на Националния исторически музей – *НСЕ,* 12, 2016, 165 – 166, табл. XXIII, 6.

[12] **Jordanov, I**. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 3, part one and two*. Sofia, 2009, 141–144, nos. 324–327. По нататък ще се цитира **Jordanov, I.** *Corpus*, III и съответния номер или страница.

[13] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, p. 143.

[14] **Йорданов, И.** Моливдовули на Писота вардарий (IX – X в.), намерени в България. – *Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев*, София, 2003, с. 313.

[15] **Алексеенко, Н., В. Степаненко.** Сенахеримы в Византии. Печать Феодора Сенахерима из Болга-

рии. – *Сб. в памет на проф. Йорданка Юрукова* (под печат).

[16] *Actes de Xénophon 2 vols. [Archive de l'Atos 15]*. Ed. Denise Papachryssanthou, Paris, 1986, 71.65-66, 74-75.

[17] **Каждан, А. П.** *Армяне в составе господствующего класса Византии, XI-XII вв.* Ереван, 1975, № 35.

[18] За останалите представители на тази фамилия вж. **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Volume 2, *Seals with Family Names*, Sofia, 2006., nos. 647–649.

[19] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, nos. 268-270 и като частно лице, nos. 1975-1977; 1977 a.

[20] **Skoulatos, B.** *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synhese*, Louvain, 1980, no. 139.

[21] **Anna Comnene**. *Alexiade*, I-III, ed. **B. Leib,** Paris, 1937-1945, II, 121.12.

[22] **Anna Comnene**. *Alexiade*, II, 141.16.

[23] **Anna Comnene**. *Alexiade*, II, 194.16; 204.8.

[24] **Anna Comnene**. *Alexiade*, III, 14.11; 15.1,29.

[25] **Anna Comnene**. *Alexiade*, III, 41.21,27.

[26] **Anna Comnene**. *Alexiade*, III, 48.16,20.

[27] **Anna Comnene**. *Alexiade*, III, 154.28.

[28] **Anna Comnene**. *Alexiade*, III, 169.1.

[29] За значението ѝ вж. **Oikonomides, N.** *Les listes de preseance byzantine des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et commentaire*. Paris, 1972, 299-300.

[30] *SBS*, 12, 2016, p. 4, n. 17.

[31] **Staurakos, C**. Korrekturen zur Lesung einiger Siegel des Numismatischen Museums Athen. – *SBS*, 2, 1990, 40-41, no 1; **Staurakos, C**. *Die Byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden, 2000, no. 39.

[32] **Skoulatos, B.** *Les personnages*, no. 30.

[33] **Vannier J.-F.** Les premiers Paleologues. – **Vannier Cheynet, J.-C. et J.-F. Vannier**. *Etude genealogique et prosopographique*. *Serie Byzantina Sorbonensia*, 5 (Paris, 1986), no. 18.

[34] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, Pl.I.8.

[35] **Каждан**, *Армяне,* № 1.

[36] **Каждан**, *Армяне,* № 1.

[37] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin. Tome II: L'administration centrale*, Paris, 1981, no. 148.

[38] За нея вж. **Jordanov, I.** *Corpus*, III, no. 744.

[39] **Кънев, Н., М. Николов.** Непубликувани ранносредновековни оловни печати от крепостта Русокастро и прилежащия ѝ район. – *Плиска-Преслав*, 13 (под печат), обр. 2.

[40] **Zacos,** *Seals*, I, Plate 260, LXVIIIA.

[41] **Konstantopoulos, K. M.** Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τού ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Athens, 1917, no. 15.

[42] **Oikonomides, N.** Les listes, S. 269.17.

[43] **Ibidem,** p. 368, n. 410-413.

[44] **Савев**, **Ю.** Печат на Григорий комеркиарий на Девелт (IX – X в.), намерен в манастира при Голямата базилика. – *Плиска-Преслав*, XIII (под печат).

[45] **A.-K. Wassiliou – W. Seibt**, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 2 Teil, Wien, 2004, N. 150.

[46] **Mordtmann, A. D.** Μολυβδόβουλλα τῆς Δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης. - *ΕΦΣ*, 13, 1880, p. 90, no. 1.

[47] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, II, Berne, 1984, no. 159 bis.

[48] Вж. **Jordanov, I**. Some Observation on Dating and Attribution of Byzantine Seals ((IV-XIV c.), According Corpus of Byzantine Seals of Bulgaria. - *Byzantine and Rus'seals. Proceding of the international Colloquium on Rus' byzantine sigillography Kyiv, Ukraine, 13-16 September* 2013, Kyiv, 2015, 148-149.

[49] **Дончева, С., Н. Николов.** Нови свидетелства за българо-византийските търговски отношения в края на VIII – началото на IX век (под печат).

[50] **Пак там**.

[51] **Zacos,** *Seals*, I, p. 189.

[52] **Йорданов, И.** Печати на Торник протоспатарий и стратег на Калудия – *АДСВ* (под печат).

[53] **Шандровская, В.** Одно уточнение текста хроники Скилицы по материалам сфрагистики. – *СГЭ,* 40, 1975, 46-49.

[54] **Чхаидзе, В. Н**. Печати Торника Варавзаче (XI в.). – *VIII Международный семинар Империя и полис*, Севастополь 2016, 103-107.

[55] **Oikonomides, N.** *Les listes*, 267.23.

[56] **Ibidem,** p. 359.

[57] **Кънев, Н.** Новооткрит печат от Плиска на византийски стратег на Преслав. – *НСЕ*, 13 (под печат).

[58] **Пенчев, В.** Моливдовул на Анастасий комеркиарий на тема Халдия (IX в.), намерен в Созопол. – *НСЕ,* том XIII (под печат).

[59] **E. McGeer, J. Nesbitt and N. Oikonomides**, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 4 : *The East,* Washington, D. C., 2001, p. 89, no. 32.

[60] **Skoulatos**, *Les personnages,* no. 118.

[61] **Митов, Я.** Непубликувани печати.

[62] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, no. 1522.

[63] **Аладжов, Ж.** Новооткрит моливдовул от Велики Преслав. – *Известия на Бургаския музей, том V, в памет на Цоня Дражева*, Бургас, 2015, 294–296.

[64] **Oikonomides, N.** Un decret synodal inedit du patriarche Jean VIII Xiphilin. – *REB,* 18, 1960, 57, n. 22; 60, 66.

[65] **Дончева, С., Н. Николов.** Печат на епископа на Кефалония от IX век от околностите на Дръстър (под печат).

[66] **Vikan, G.** Security in Byzantium: Locking, Sealing, Weighing. – *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No 2, Washington*, 1980, p. 21, fig. 45.

[67] **Darrouzes, J.** *Notitae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane*. Texte critique, introduction et notes. Paris, 1981, VII.493; IX.375; X.445; XIII.441.

[68] **Иванов, Р.** Моливдовул на Алексий Комнин (1106 – 1142) от Пловдив. – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 1, 2017, 51–52.

[69] **Аладжов, Ж.** Печат на Алексий Контостефан от Маркеле (XII в.). – *Bulgaria Mediaevalis*, 4-5/ 2013 – 2014, 87–90, обр. 2.

[70] **Seibt, W.** Zur Problematik byzantinischer Monogransiegel. – *SBS*, III, 1993, 26, fig. 9.

[71] **Йорданов, И.** Бронзов позлатен пръстен-печат на Мануил Критопул (XIII – XIV в.). – *НСЕ,* 13 (под печат).

[72] **Wassiliou – Seibt, A.-K.** *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 2. Siegellegenden von Ny bis enklusive Sfragis* WBS 28/2. 2016, no. 2315.

[73] **Miklosich, F., J. Müller.** *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana.* Vol. V, Vindobonae, 1880, 229-230; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzei*t, ed. **E. Trapp, R. Walther, H.-V. Beyer**, Wien (1976-1996), nos. 13 805; 13 816.

[74] Изказвам своята благодарност на доц. д-р Александра Василиу-Зайбт за оказаната помощ.

[75] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, nos. 2014-15.

[76] **Vannier, J.-F.** Les premiers Paleologues. – **Cheynet, J.-C. et J.-F. Vannier**. *Etude genealogique et prosopographique*. Serie Byzantina Sorbonensia, 5, Paris, 1986, 123-189.

[77] **Gautier, P.** Un recueil de lettres faussement attribu a Michel Psellos. – *REB*, 35, 1977, 99-106.

[78] **Hunger, H.** *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek 1: Codices historici, codices philosophici et philologici*. – Wien: Prachner; Wien: Hollinek, 1961. – (Museion N.F. 4, Bd. 1, T. 1), 409-418.

[79] **Gautier, P.** Un recueil, 99-100.

[80] **Vannier, J.-F.** Les premiers Paleologues, no. 15.

[81] Идентифицирането на същия с нашия и ксерокс на фиша дължа на проф. В. Зайбт. Ползвам се от възможността да му благодаря за сътрудничеството.

[82] Вж. коментара на **Mate Simundic**. Znachenie starohravatskih i drugih slovenskih osobih imena v povesti “Hrvatia za vrijene narodnih vladara” Ferde Sisica. - *Casopis za Zgodovino in Narodopisje*, XV, 1-2, 1979, p. 51. Благодаря на проф. Казимир Попконстантинов за направената справка.

[83] **Konstantopoulos, K. M.** *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τού ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athens, 1917, no. 587 a.

[84] **J.-C. Cheynet, T. Gokyildirim, V. Burgulru** *Les sceaux byzantins du Musee archeilogique d’Istanbul,* Istanbul 2013, no. 2.146.

[85] За характера на това фискално ведомство, специализирано в областта на даренията за манастирите вж. **Oikonomides, N.** L‘evolution de l‘organisation administrative de l‘Empire byzantine au XIe siecle (1025-1118). – *TM* , 6, 1976, 137, not. 73-74.

[86] **Wassiliou-Seibt, A.-K.** *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*. Teil 2. Siegellegenden von Ny bis enklusive Sfragis *WBS* 28/2 (2016), no. 2427.

[87] **Владимирова-Аладжова, Д.** Ранновизантийски печат от Несебър. – *НСЕ*, 12, 2015, 129–133.

[88] **Пенчев, В.** Нови постъпления на сфрагистични паметници от Североизточна България във фонда на Националния исторически музей – София. – *НСЕ*, 12, 2016, 164-165, табл. XXIII.5.

[89] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, pl. III. 62.

[90] Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка.

[91] **Кънев, Н., М. Николов.** Непубликувани ранносредновековни оловни печати от крепостта Русокастро и прилежащия ѝ район. – *Плиска-Преслав*, 13 (печат), обр.

[92] С известна доза въображение би могло да се допусне, че на легендата фигурира името на собственика на печата Михаил, който е спатарий и хартуларий на някое от столичните учреждения.

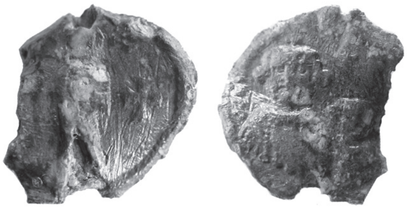

Обр. 1

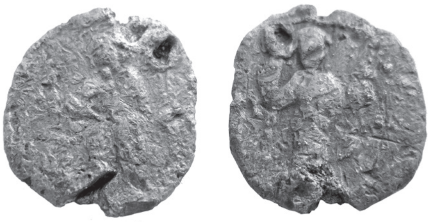

Обр. 2

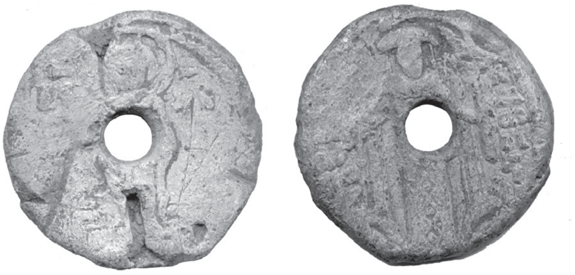

Обр. 3

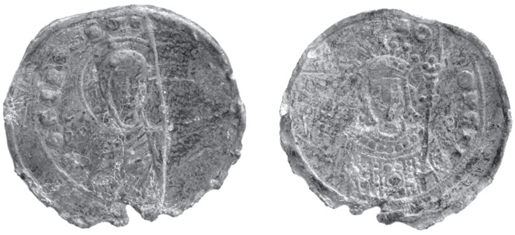

Обр. 4

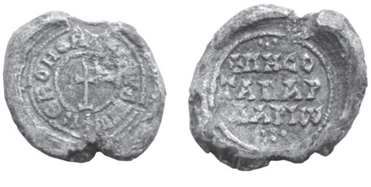

Обр. 5

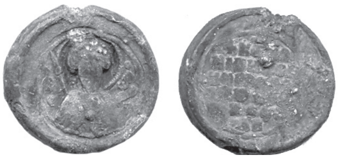

Обр. 5а

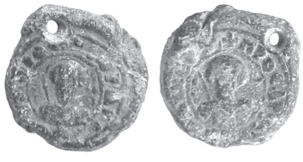

Обр. 6

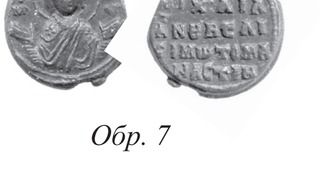

Обр. 7

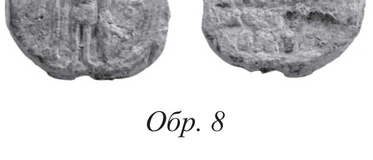

Обр. 8

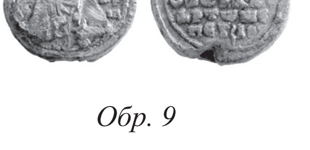

Обр. 9

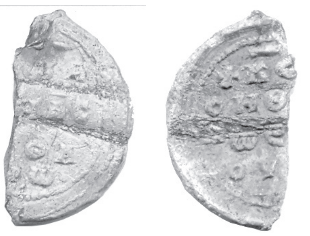

Обр. 10

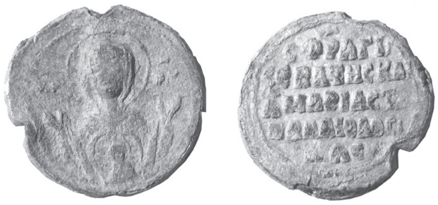

Обр. 11

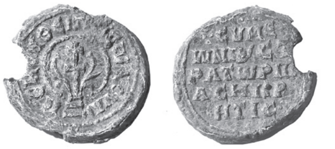

Обр. 12

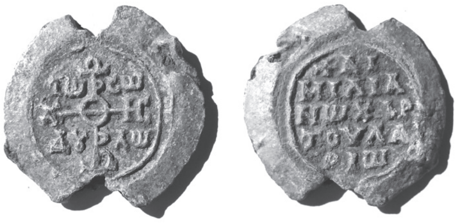

Обр. 13

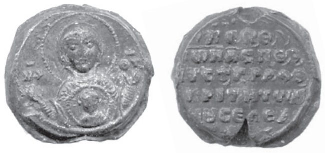

Обр. 14

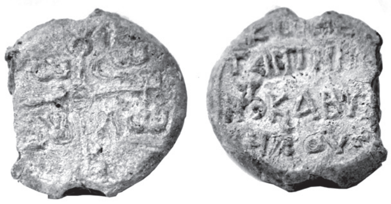

Обр. 15

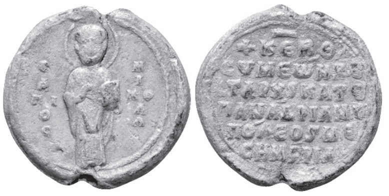

Обр. 15а

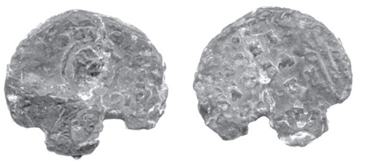

Обр. 15б

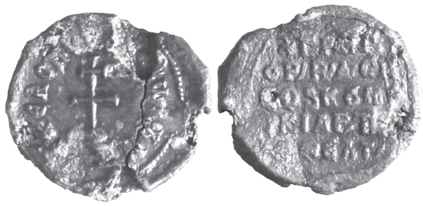

Обр. 16

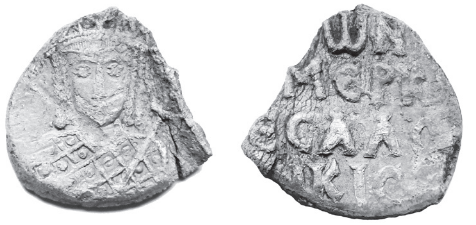

Обр. 17

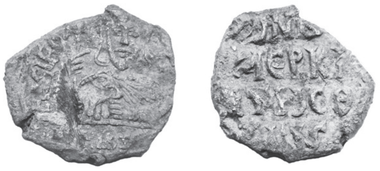

Обр. 18

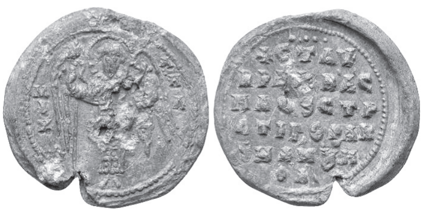

Обр. 18а

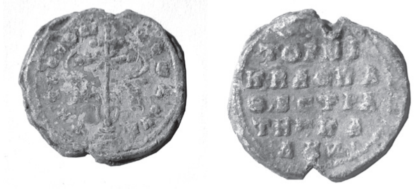

Обр. 19

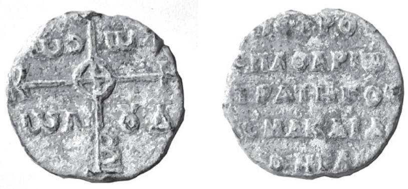

Обр. 20

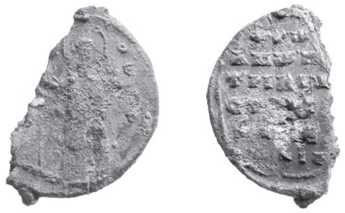

Обр. 21

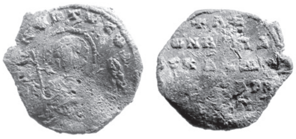

Обр. 22

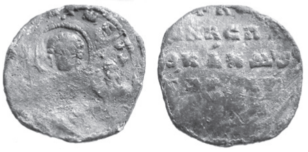

Обр. 23

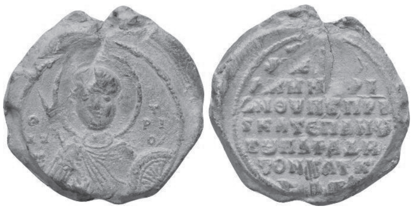

Обр. 23а

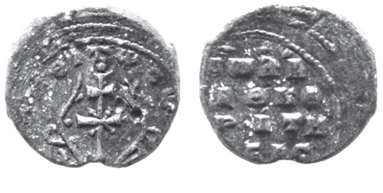

Обр. 23б

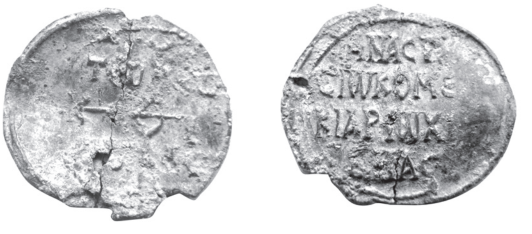

Обр. 23в

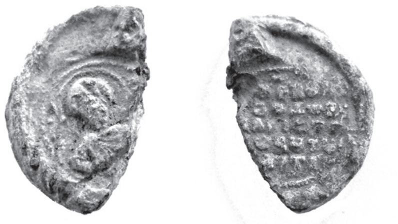

Обр. 24

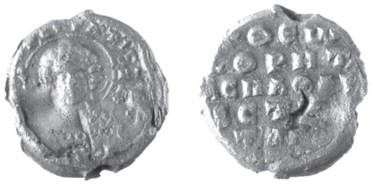

Обр. 25

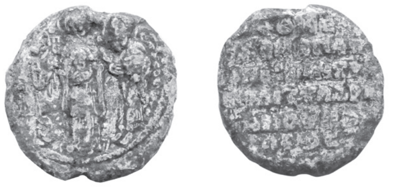

Обр. 26а

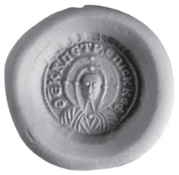

Обр. 27

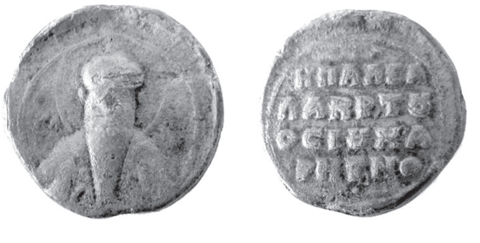

Обр. 28

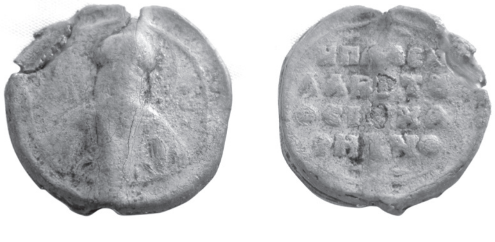

Обр. 29

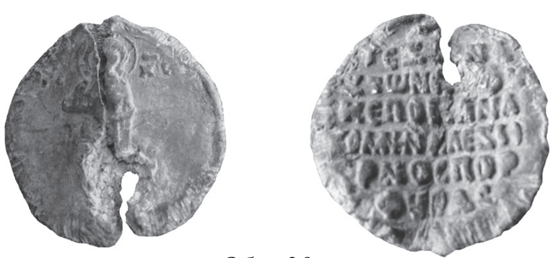

Обр. 30

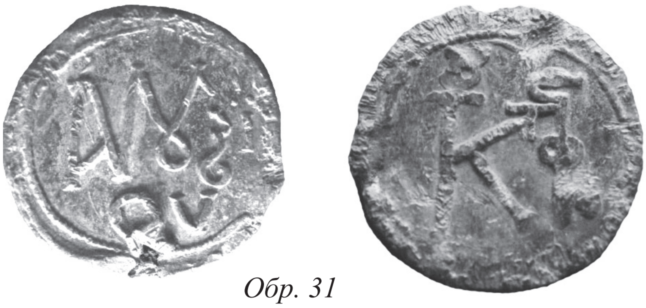

Обр. 31

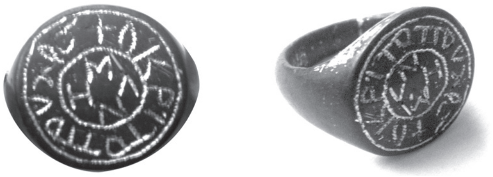

Обр. 31а

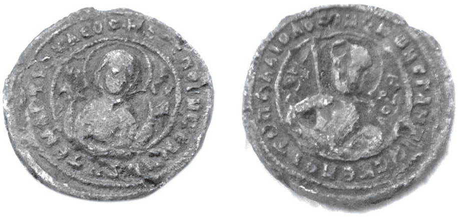

Обр. 31б

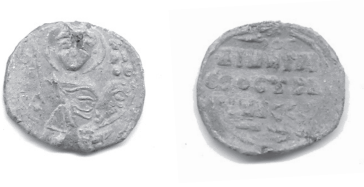

Обр. 32

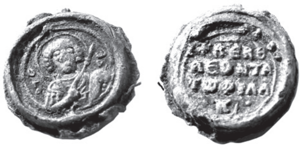

Обр. 33

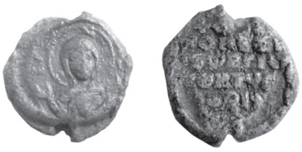

Обр. 34

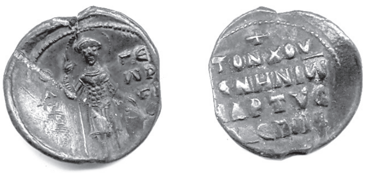

Обр. 35

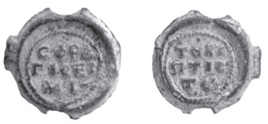

Обр. 36

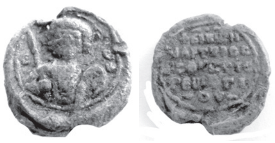

Обр. 37

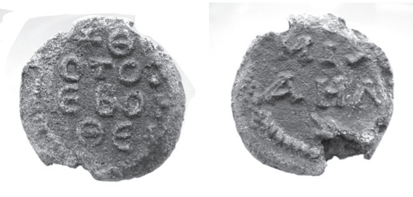

Обр. 38

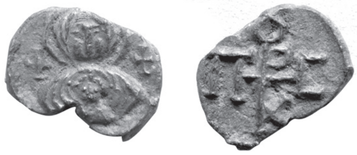

Обр. 39

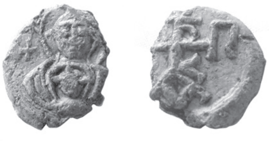

Обр. 40

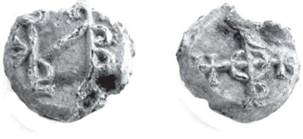

Обр. 41

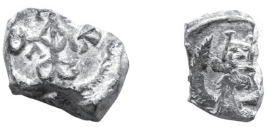

Обр. 42

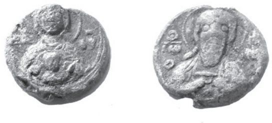

Обр. 44

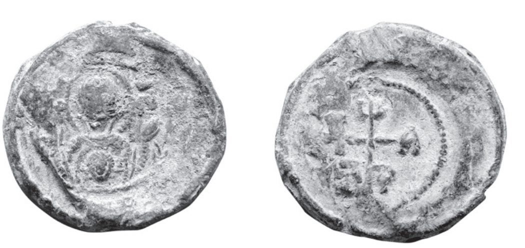

Обр. 43

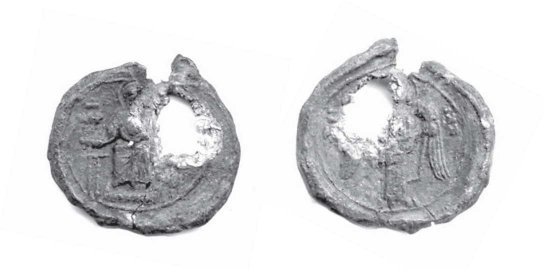

Обр. 45

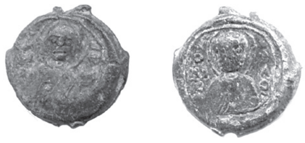

Обр. 46

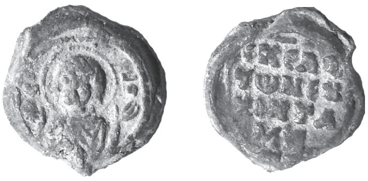

Обр. 47

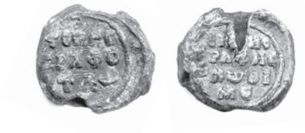

Обр. 48

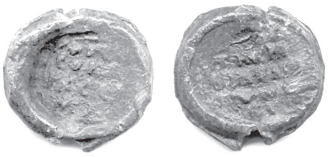

Обр. 49

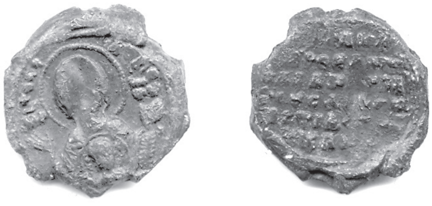

Обр. 50

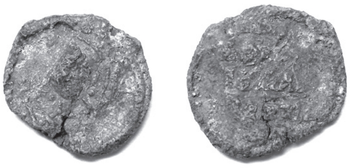

Обр. 51

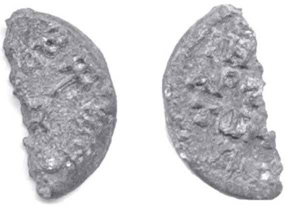

Обр. 52

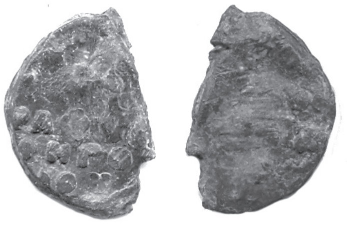

Обр. 53

ГРАФИТИ ВЪРХУ ЗЛАТНИТЕ МОНЕТИ НА ИМПЕРАТРИЦИТЕ ОТ V ВЕК

Дочка Владимирова-Аладжова

При работата ми с монетите на императриците от пети век във фонда на НАИМ-БАН установих, че някои екземпляри имат допълнителна гравировка с нови иконографски детайли, извън основните изображения. С тънко острие са врязани различни знаци – кръстове или христограми, отделни букви или групи от букви, в много от случаите се забелязват прави или лъкатушни черти с различна дебелина и дължина, знаци, наподобяващи букви и цифри и др. Това явление отдавна е познато в нумизматиката и тези щрихи се определят като графити[1], но науката не е дала еднозначен отговор за техния автор и нуждата от тази нерегламентирана дейност върху официалните знаци на властта, каквито са монетите. Доскоро надделяваше мнението, че графитите се срещат предимно върху средновековните монети[2], което бе изградено върху наблюденията на многобройните екземпляри от колективните монетни находки от X – XIVв[3]. С разширяване обема на информация се доказа, че графити се срещат и върху монетите от IV, V[4], VI, VII и VIII в.[5] Обясненията на тези знаци са различни, според Тодор Герасимов те определят по-високата стойност на дадена монета или нейното златно съдържание в карати[6]. За други автори това са маркери за редукция в теглото[7]. Ако обобщим, надделява тезата, че става дума за сарафски знаци за отбелязване количеството на преброените монети, проверка на грамаж, чистота на метала и др.

Моите наблюдения върху златните монети от фонда на НАИМ-БАН показват, че монетите с графити от времето на император Юстиниан I (527 – 565) се открояват на фона на предходните десетилетия. Тази ситуация намира обяснение в политиката на държавата по редуциране златното съдържание на монетите. Въвеждат се 20–22-каратови солиди, намалява се и тяхното тегло, което прави дейността на сарафите особено отговорна. Допълнителните врязвания върху повърхността на монетите показват установения контрол върху различните екземпляри[8].

За разлика от наблюденията върху шестото столетие, за предходния пети век няма публикувана информация. В опит за попълване на тази празнина се явява и настоящата разработка, която анализира златните монети на императриците от V век от фонда на НАИМ-БАН[9]. Спрях се на тази нумизматична група по две причини: първата е, че тези монети са част от императорското монетосечене, и второ, те играят ролята не само на търговски, но и на политически и пропаганден инструмент на държавата в разпространението и утвърждаването на християнската религия сред населението[10]. Данните сочат, че от изследваните 18 екземпляра, върху 10 са изписани допълнителни знаци върху ядрото (табл. I). По номинал това са: 7 солиди и 3 тремиса, чието тегло е в рамките на нормалните отклонения и не може да се говори за някакво сериозно нарушение на законовите стандарти. Върху лицето на 6 от монетите са изписани знаци, разположени в лявото поле, между надписа и бюста на императрицата. Констатира се, че няма надрасквания върху образа на владетелката, което може да се тълкува и като респект към личността и институцията, която представлява. Върху опакото на 5 монети се откриват графити, като преобладават изписаните повече от един знак. И върху обратната, изображението на Виктория или кръста не са засегнати от допълнително нанесените знаци. Данните сочат, че върху солидите по-често се срещат врязаните знаци, което може да се обясни, от една страна, с по-голямото ядро, което дава възможност за нанасяне на графити, но може и да се предположи, че те по-често са минавали през сарафско ателие за „проверка”. Друго тълкуване за ограничения брой врязани знаци върху тремисите може да се търси в изображението върху тяхната обратна страна, където централно място заема кръстът, чиято сила и святост е недопустимо да се осквернява с допълнителни знаци[11]. Анализът показва, че няма значение местонамирането на монетите с графити, те са включени в циркулацията както в големия античен град (Абритус), така и в малкото селище.

Наличието на графитите е в пряка връзка с историческата и икономическата обстановка в късната Римска империя, в която през втората половина на IV в. се извършват сериозни икономически и политически промени. С императорски декрети са узаконени таксите и данъците в държавата, които се събират не в монети, а в кюлчета. Събирачите на данъци не просто трябвало да събират кюлчета, с които им се изплащали налозите, но и да се уверят, че златото е било рафинирано под прекия надзор на имперски чиновници[12]. В същото време ежедневните вътрешни плащания продължават да се извършват с медни монети и поради това обикновеният човек не е притежавал и събирал златни. Те обаче били необходими на всички, които дължали данъци и такси на държавата. Това налага всеки поданик на империята да прибягва до услугите на сарафските ателиета, които по регламентирани цени предоставяли на купувачите необходимите им солиди[13]. Задължение на сарафите било да проверяват и да удостоверяват теглото и чистотата на златото, като допълнително маркирали с врязани знаци – графити, повърхността на монетите. Освен продажбата на злато, сарафските бюра и изкупували такова от частни лица, държавни служители и военни, на които държавата изплащала заплатите в златни монети. Те от своя страна също се нуждаели във всекидневието си от медни монети, които получавали от сарафите срещу продадени им солиди, които отново са подложени на проверка на теглото и чистотата на метала и съответно маркиране. Това е един непрекъснат процес, в резултат на който върху златните монети се появяват различни по вид, големина и сложност знаци, които отговаряли на санкцията на сарафските бюра. В тази връзка Хан смята, че графитите трябва да се разглеждат като щемпели или „символи емблеми” на даден сараф или ателие, които гарантират и маркират проверените монети[14].

Голямото разнообразие на графитите затруднява тяхната интерпретация и поражда редица въпроси[15]. Освен това определянето на отделните знаци е субективен процес, при който разграничаването се затруднява от различни по степен наранявания върху повърхността на монетните ядра. Процесът по идентификацията на знаците би бил успешен само след натрупването на информация от големи монетни масиви, разделени по императори, номинали, местонамиране и др. След това евентуално би могло да се търси връзка между отделните графити и тяхното предназначение, автори и пр. Дотогава всяка информация по темата е важна, като емпирична информация. Проучването на графитите върху монети от V век, намерени в България, е първото в тази посока, но изследваният ограничен брой екземпляри не позволява да се формират категорични изводи, все пак това е добра основа за бъдещите изследвания. Създаването на „банка” с необходимата информация е пътят към изграждане на добре аргументираните тези за необходимостта и ролята на издрасканите графити върху златните монети не само от петото столетие.

Каталог

Евдоксия (400 – 404)

1. Л. *AEL EUDO – XIA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei.* В лявото и дясното поле, между надписа и образа, са изписани графити (табл. I, 1a).

Оп. *SALUS REI – PUBLICAE Δ*. Виктория, седнала надясно, изписва христограм върху щит, поставен върху колона. В отреза: *CONOB*.

Злато, 20 мм, 4,46 г. Инв. № 276, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[16].

Пулхерия (414 – 453)

2. Л. *AEL PULCH - ERIA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei.* В лявото поле между надписа и образа е изписан графит (табл. I, 2a).

Оп. *VOT XX - MULT XXX Z*. Виктория права наляво, държи дълъг кръст. В лявото поле горе – между раменете на кръста звезда (*). В отреза: *CONOB*.

В лявото и дясното поле графити (табл. I, 2b).

Злато, 20 мм, 4,30 г. Инв. № 471, НАИМ–БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[17].

3. Л. *AEL PULCH - ERIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 13 мм, 1,37 г . Инв. № 14, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[18].

4. Л. *AEL PULCH - ERIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 13 мм, 1,27 г. Инв. № 296, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[19].

5. Л. *AEL PULCH – ERIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 13 мм, 1,30 г, пробита. Инв. № 1136, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[20].

Галла Плацидия (421 – 450)

6. Л. *GALLA PLA - CIDIA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei.*

Оп. *IMP XXXXII COS - XVII PP*. Константинополис, седнала на трон наляво, държи кълбо с кръст и скиптър, до трона щит, в лявото поле звезда. В отреза: СОМОВ.

Злато, 20 мм, 4,19 г. Инв. № 731, НАИМ – БАН.

Местонамиране: (Сторгозия – Кайлъка при дн. Плевен).

Литература[21].

Евдокия (423 – 441)

7. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei.* Долу в лявото поле графит (табл. I, 3a).

Оп. *VOT XX - MULT XXX E*. Виктория права наляво, държи дълъг кръст.

В лявото поле звезда. В отреза: *CONOB*. Над главата на Виктория графит (табл. I, 3b).

Злато, 21 мм, 4,36 г. Инв. № 679, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[22].

8. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei*. В дясното поле графит (табл. I, 4a).

Оп. *VOT XX - MULT XXXI*. Виктория права наляво, държи дълъг кръст. В лявото поле звезда. В отреза: *CONOB*. Графити в лявото и дясното поле (табл. I, 4b).

Злато, 19 мм, 4,25 г. Инв. № 417, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[23].

9. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 14 мм, 1,40 г, пробита. Инв. № 60, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[24].

10. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 14 мм, 1,46 г. Инв. № 700, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Хисарлъка край Сливен.

Литература[25].

11. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно. В лявото и дясното поле графити (табл. I, 5a).

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 14 мм, 1,37 г. Инв. № 704, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[26].

12. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 13 мм, 1,40 г. Инв. № 4335, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[27].

13. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 14 мм, 1,47 г. Инв. № 993, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Абритус.

Литература[28].

14. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно. В дясното поле графит (табл. I, 6a).

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**.

Злато, 14 мм, 1,37 г, пробита. Инв. № 1210, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[29].

15. Л. *AEL EUDO - CIA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei*. В лявото поле графит (табл. I, 7a).

Оп. *IMP XXXXII COS - XVII PP*. Константинополис, седнала на трон наляво, държи кълбо с кръст и скиптър, до трона щит. Звезда в лявото поле.

В отреза: COMOB. В лявото поле графит (табл. I, 7b).

Злато, 20 мм, 4,22 г. Инв. № 490, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[30].

Лициния Евдоксия (439 – 450)

16. Л. *AEL EUDO - XIA AUG*. Бюст на императрицата надясно.

Оп. Кръст във венец. В отреза: *CONOB**. В лявото поле графит (табл. I, 8b).

Злато, 13 мм, 1,34 г . Инв. № 994, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Абритус.

Литература[31].

Верина (457 – 484)

17. Л. *AEL VERI - NA AUG*. Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei.* В лявото поле графит (табл. I, 9a).

Оп. *VICTORI - A AUGGG.* Виктория права наляво, държи дълъг кръст, в дясното поле звезда. В отреза: *CONOB.*

Злато, 20 мм, 4,46 г. Инв. № 546, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[32].

18. Л. *AEL ЧERI - NA AUG.* Бюст на императрицата надясно, над него *Manus Dei.*

В лявото и дясното поле графити (табл. I, 10a).

Оп. *VICTORI - A AUGGG A.* Виктория права наляво, държи дълъг кръст, в дясното поле звезда. В отреза: *CONOB.*

Злато, 20 мм, 4,37 г. Инв. № 680, НАИМ – БАН.

Местонамиране: Неизвестно.

Литература[33].

Табл. 1: Таблица с графити върху златните монети на императриците от V век (НАИМ – БАН)

№	№ в каталога	Императрица	Номинал	Лице (a)	Опако (b)
1	1 Инв. № 276	Евдоксия	Солид	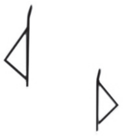	
2	2 Инв. № 471	Пулхерия	Солид	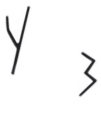	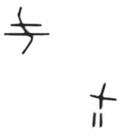
3	7 Инв. № 679	Евдокия	Солид	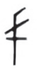	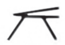

4	8 Инв. № 417	Евдокия	Солид	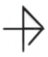	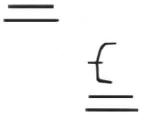
5	11 Инв. № 704	Евдокия	Тремис	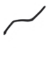	
6	14 Инв. № 1210	Евдокия	Тремис	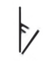	
7	15 Инв. № 490	Евдокия	Солид	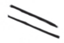	
8	16 Инв. № 994	Лициния Евдоксия	Тремис		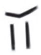
9	17 Инв. № 546	Верина	Солид	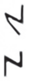	
10	18 Инв. № 680	Верина	Солид	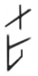 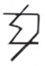	

БЕЛЕЖКИ

[1] **Babelon, E**. *Traité des Monnaies grecques et romaines*. Paris, 1901 – 1931, 762–766; **Wroth, W.** *Cataloque of the imperial byzantine Coins in the British museum*, London, 1908, p. 556.

[2] **Gerassimov, T**. Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten. – *Byzantino-bulgarica*, 1978, p. 123.

[3] **Герасимова-Томова, В.** Графити върху монети от Горнославското съкровище. – *Нумизматика*, 1981, 3, 7–17; **Бъчваров, Ив., Д. Балабанов.** Съкровище от византийски билонови скифати в района на Самоков. – *Нумизматика*, 1982, 4, 30–32; **Бъчваров, Ив**. Средновековни монети от местността Кадън бунар при с. Драганово, Великотърновски окръг. – *Нумизматика,* 1984, 1, с. 35; **Бъчваров, Ив.** Съкровище от билонови скифати намерено край Луковит. – *Нумизматика,* 1985, 2, 16–17; **Аладжов, Ж.** Съкровище от византийски златни монети от Плиска. – *Нумизматика*, 1985, 1, с. 37; **Велков, Кр.** Колективна находка от златни византийски монети в Новозагорския музей. – *Известия на музеите от Югоизточна България*, 1993, XVI, с. 115; **Mandic, L., Ananijev, J., Morrisson, C.** Un trésor d’hiperpéres du XIIIe siècle trouvé á Čanalié prés de Strumica (Macédoine Oriental). – *Revue numismatique*, 36, 1994, 15–69; **Bendall, S.** Some Graffiti on Eleventh Century Histamena of Michael VII (1071 – 1078). – *Travaux et Mémores 16, Mélanges Cécile Morrisson,* Paris, 2010, 51–54.

[4] По сведения на Г. Дзанев за съкровището от Абритус.

[5] **Holzer, H.** Christian and Secular Graffiti on Late Roman and Byzantine Gold Pieses. – *Numismatic Review*, 1944, 2, 33–47; **Hahn, W.** *Moneta Imperii Byzantini von Anastasius I bis Justinianus I (491–565).* I, Wiena,

1973, 48–49; **Христова, Здр.** Съкровище от Хаджи Синанлар. – *Нумизматика*, 1993, 1–4, 83–84; **Владимирова-Аладжова, Д.** Златни монети на Филипик Вардан. – В: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*. София, 2009, p. 60; **Владимирова-Аладжова, Д.** Златни монети на Анастасий II (713 – 715). – В: *Eurica. In Honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*. София, 2009, с. 142.

[6] **Gerassimov, T**. Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten. – *Byzantino-bulgarica*, 1978, c. 123.

[7] **Герасимова-Томова, В.** Графити върху монети от Горнославското съкровище. – *Нумизматика*, 1981, 3, 8–11; **Бъчваров, Ив., Д. Балабанов.** Съкровище от византийски билонови скифати в района на Самоков. – *Нумизматика*, 1982, 4, 30–32; **Бъчваров, Ив**. Средновековни монети от местността Кадън бунар при с. Драганово, Великотърновски окръг. – *Нумизматика,* 1984, 1, с. 35; **Бъчваров, Ив.** Съкровище от билонови скифати намерено край Луковит. – *Нумизматика,* 1985, 2, 16–17.

[8] **Hahn, W.** Op. cit*.,* 48–49.

[9] **Владимирова-Аладжова, Д**. Златните монети на императриците от V век. – В: „*България, земя на блажени..*“: *In Memoriam Professoris Iordani Andreevi.* Велико Търново, 2009, 110–123.

[10] **Владимирова-Аладжова, Д.** Един особен поглед към установяването на християнството по българските земи. – В: *„Оттука започва България”. Материали от Втората национална конференция по археология и културен туризъм „Пътуване към България” – Шумен, 14–16.05.2010 г.* Шумен, 2011, 78–86.

[11] Ibidem.

[12] **Grierson, Ph., Mays, M.** *Cataloque of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection.* Washington DC, 1992, p. 31.

[13] **Hahn,W.** Op. cit., p. 22.

[14] Ibidem.

[15] **Taylor, J. E.** A graffito depicting John the Baptist in Nasaret. Palestine Exploration Quartely, London, 1987, 142–148.

[16] **Carson, R. A. G**., **Kent, J. P. C., Burnett, A. M.** *The Roman Imperial Coinage. The divided empire and the fall of the western parts A.D.395 – 491. X, London, 1994.*= **RIC X,** 14 (397–402); Depeyrot, G. *Les monnaies d'or de Constantin II à Zénon (337 – 491)*. Wetteren, 1996. = **Depeyrot 1996**, 55/4 (395–402);

[17] **RIC X**, 220 (420–422); **Depeyrot 1996**, 75/3 (423–425).

[18] **RIC X**, 512 (453 без официна); **Depeyrot 1996**, 72/4 (420–450/455.

[19] **RIC X**, 512 (453 без официна); **Depeyrot 1996**, 72/4 (420–450/455).

[20] **RIC X**, 512 (453 без официна); **Depeyrot 1996**, 72/4 (420–450/455).

[21] **RIC X**, 305 (441–450); **Depeyrot 1996**, 84/6 (443–450).

[22] **RIC X**, 228 (423–429); **Depeyrot 1996**, 75/2 (423–425).

[23] **RIC X**, 228 (423–429); **Depeyrot 1996**, 75/2 (423–425).

[24] **RIC X,** 253 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/2 (420–450/455).

[25] **RIC X**, 253 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/2 (420–450/455).

[26] **RIC X**, 253 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/2 (420–450/455).

[27] **RIC X**, 253 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/2 (420–450/455).

[28] **RIC X**, 253 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/2 (420–450/455).

[29] **RIC X**, 253 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/2 (420–450/455).

[30] **RIC X,** 296 (441–450); **Depeyrot 1996**, 84/4 (443–450).

[31] **RIC X**, 346 (425–429); **Depeyrot 1996**, 72/3 (420–450/455).

[32] **RIC X**, 607 (462 или 466); **Depeyrot 1996**, 84/4 (443-450).

[33] **RIC X**, 607 (462 или 466); **Depeyrot 1996**, 93/2 (457-474).

GRAFFITI ON GOLD COINS OF EMPRESSES OF FIFTH CENTURY

Dochka Vladimirova-Aladzhova

Absract

In the article are considered the gold coins of empresses of the 5th century found in Bulgaria, bearing the graffiti. The study of the problem caused additional characters in the initial stage, which does not allow to form definite conclusions, but lays the foundation for future research in this direction. The creation of a “bank” with the necessary information is the way to build a well-grounded those of necessity and role of scratched graffiti on gold coins. The data provided in this study are a good basis in this direction.

НЕИЗВЕСТЕН ПСЕВДОРУНИЧЕСКИ НАДПИС ОТ МАДАРА

Зарко Ждраков,
Пламен Орфеев

По време на една студентска практика с намерението да издирим обнародваните от Геза Фехер загадъчни надписи пред входа на пещера високо над Мадарския конник се натъкнахме на неизвестен текст (ф. 1, 2)[1]. Той е издълбан в Голямата пещера (нимфеум), на около три метра височина над една слабо издадена скала с жлебове, предназначени за изработването на надписа, но вероятно и за дървена конструкция, преграждала светилището в южния край на нимфеума като преддверие (ф. 3, 4).

Строителната традиция на българите предполага употребата на дървото за направата на юрти. Дървена конструкции с издълбани в скалата надписи[2] е имало в Малката пещера при нимфеума. Между жлебовете на северната и южната скала са поместени две думи: АВ и СY, записани с правоъгълен шрифт (ф. 5 – 8), характерен за ханската канцелария от VIII и IX век – срвн. надписите край Мадарския конник и на хан Персиан от Филипи. Върху северната скала е записано АВ от тюркското aba „прадядо”, засвидетелствано в името-прозвище Авитохол (Прадядов син) на Атила в Именника на българските ханове[3], а върху южната скала е поместено СY (тюрк. su “войска, вода”), познато от златопечатника на хан Омуртаг[4] и звездообразния печат от дворцовия водоем в Плиска[5]. По всяка вероятност пещерата, от която се е стичала вода, видно от жлеб върху терена и ямичка за съд, е била свързана с култа към предците. Подобни жлебове от дървена конструкция личат също така върху големия скален олтар с жлеб-процеп за оттичане на кръвта от жертвите, който се намира северно от капището под Даулташ. Дървена конструкция е имала и църквата при прохода за Мадарската крепост, както и килиите на скалния манастир над нея. Това означава, че традицията да се строи с дърво се е запазила и след покръстването на българите през 865 година.

Надписът от нимфея поразително напомня на този от Бяла и също като него се състои от три групи знаци (ф. 9). По традиция те се определят като рунически, но звездообразният печат от Плиска свидетелства, че са букви, инспирирани от гръцкото и глаголическото писмо по време на прехода към кирилица (ф. 10, 11).

Първият знак от ляво надясно е идентичен с този в надписа от Бяла. Той се среща също така върху една прабългарска сабя като възможна дамга за титлата „жупан“ (ф. 12). По сходен начин буквата предава кирилското [Ж] в споменатия печат от Плиска, от което се различава с това, че липсват трите вертикални линии под хоризонтала, заместили двата кръга на глаголическата буква[6] (ф. 13). Очевидно и тука този псевдорунически знак има за образец глаголическата буква [Ж] и отразява периода на „нагласянето“ на буквите, засвидетелствано в „Сказание за буквите на Черноризец Храбър“[7]. Тя е инспирирана вероятно от древногръцката буква zo в линеар „А“ и „Б“, както и от един монограм при статерите на Александър Македонски. В надписа от Мадара знакът е обособен от останалата част на текста и най-вероятно предава хуно-българската и общотюркска пастирска титла „жупан“ (тюрк. cobanı „пастир” от кит. tsou-pan „канцлер”), както я виждаме сигнирана в звездообразния печат от Плиска. По сходен начин тя е записана в титлата „жупан“ при маркерите на хан Аспарух (ф. 14) в неговото съкровище от Банат (Нагъ Сент Миклош). Подобни дамги, принадлежали вероятно на върховният жупан, са засвидетелствани върху каменен блок от района на нимфея (ф. 15), върху керемиди самостоятелно или в комбинации с други знаци, както и върху хълбока на лъвовете от Плиска и Чаталар, изработени по повеля на хан Омуртаг през първата половина на IX век.

Като дамга върху каменен блок от голямото мадарско капище е врязан и често срещаният знак „лък със стрела“ (ф. 16). Той се среща и като муска (ф. 17) и неговият първообраз е засвидетелстван върху златния трети пръстен печат на хан Кубрат, където сигнира буквата „бета“ в името на хана (ф. 18).[8] Самостоятелното представяне на знака в голямото мадарско капище също би могло да свидетелства, че монументалният знак е дамга във войнската йерархия на титли, инициирващи с буквата „бета“ – напр. титлите „бег“, „боил“, „багатур“ и т.н.

Вторият знак наподобява на кръст и свастика. В средногръцката писмена традиция по този начин може да бъде представена буквата „пси“. На мястото на този знак в надписа от Бяла е записано на прабългарски език божието „добро“ – IYI (тюрк. iyi ‘добро, добър’) за назоваване на Добрия бог в противовес на Злия от една дуалистична религиозна система (срвн. богомилството). Това обозначение на „Добрия“ е често срещано в българското изкуство от края на IX век – напр. звездообразният печат от Плиска и други печати амулети, съдове, керемиди, каменни блокове. В надписа от Мадара буквата за звуковото съчетание „пси“ не е самостоятелна, а е част от дума, както е при печата от Плиска.

Третият знак по всяка вероятност предава от дясно наляво лигатурата на буквите „юпсилон“ и „алфа“, свързани смислово с буквата „пси“ в прабългарското отглаголно деепричастие ΥΑΨ („япсъ“ от тюрк. yapsı ’устроител’). Същото деепричастие е засвидетелствано в посветителския надпис от обратната страна на плисковския печат (ф. 19), който с текста върху лицевата страна, гласи:

IYI +ЖȢБАNЪ ЄѦΛѢ СΥѢѱ (тюрк. iyi +çobanıelesuyapsı „Добрият+Жупана на Отечеството войско/водоустроител“)[9]. Хуно-българската титла „жупан“ с вторично значение „пастир“ (тюрк. çobanı „пастир, овчар“) би могла да бъде свързана с християнската формула на „Добрия пастир“, към което насочва и кръстът в текста. Най-вероятно печатът от дворцовия водоем на Плиска е създаден за означаването на Добрият Пастир Иисус Христос, осветил водите на река Йордан („водоустроител“) в новото Отечество на израилтяните, както и на българския народ-орда („войскоустроител“) след Покръстването. Прославянето на Бога на прабългарски (тюркски) език с епитета „Добрият“ като противовес на „Злият“ в дуалистичния богомилски контекст, би следвало да се разглежда като реакция на Кирилометодиевския свещен език, прокарван с глаголическите ръкописи от княз Борис (852 – 889). Най-вероятно печатът е поръчан от отстъпника Владимир Расате (889 – 893) и отразява предприетата реформа за преминаване от глаголица към кирилица и от тюрко-български към славяно-български език по времето на Йоан Екзарх[10], който творил „на своя си език“. Същевременно печатът свидетелства за хуно-българската имперска идеология, според която царската и жреческата власт се съчетават в шаманските практики на жупана-пастир. Отглас от тази политическа идеология са също печатите на княз Борис като монах-архонт без неговия лик, но с образите на Христос и Богородица – символ на Църквата.

Надписът от Мадарския нимфеум вероятно се отнася към същото време на реакция срещу християнството и би трябвало да се идентифицира като дамга на „жупана устроител“ на войската и на това най-свещено за прабългарите място. Споменът за оргиастичните шамански практики в капището се запазил векове след покръстването.

Дори през XIX век в село Мадара имало гювендии, които изпълнявали ролята на метреси-танцьорки и на ловки „амазонки“ по време на война. Те прославили района далече преди Феликс Каниц да открие Мадарския конник през 1872 година. Още в началото на 19-ото столетие в Париж е отпечатано произведението на географа Жан Денис Барбие дьо Бокаж „Описание на Шумла“ (1828 г.), в което французинът споменава, че близо до града се намира селище с около 2000 жители, сред които няма нито един мъж, а жените били много гостоприемни. Те били закриляни от султана, имали самоуправление и не плащали данъци. По същото време гръцкият пътешественик Георгиос Манос подробно описва сходна история:

> *На една левга на северо-изток от Шумен се намира селото Мадара, обитавано единствено от жени, чиято поквара е пословична. Те са на брой около 2000, живеят като на общински начала, освободени са от всякакъв вид данък. Те изповядват мюсюлманската религия, но въпреки това не се забулват изобщо. Мадара е убежището на всяка нещастна авантюристка, която иска да се скрие от отмъщението на един съпруг или роднини, ядосани от нейното поведение. Поради това там се срещат жени от всякакви социални групи и от всички части на Османската империя. При появата на един пътник те го пресрещат, танцувайки, и с най-предизвикателно облекло. Те не спират да правят своите предложения на пътника, докато той не влезе при някоя от тях, където новата вакханка го предизвиква към най-срамни оргии. Всички, които искат да вкусят от такива удоволствия, са уважавани и приети в женското селище с една особена сърдечност. Законите на гостоприемството там са съблюдавани напълно, но пътешественикът, който е воден единствено от просто любопитство и който отказва да задоволи вкусовете на своите домакини, рискува да бъде малтретиран и изгонен най-грубо. Дерибеите избирали между жителките на Мадара своите гювендии (един вид танцьорки), които били задължени не само да доставят удоволствие на своя господар, но и въоръжени от глава до пети по свой начин, и качени на своите бързи бойни коне, били задължени да участват в походите срещу враговете и да се сражават в леки части, било като опитват силата на своя шарм, било като атакуват с копие в ръка. Този обичай е изчезнал заедно с дерибеите, които съществуват вече само в историята на Турция. Галантната и военнолюбива колония, която, както изглежда, е съществувала още от Античността, не допуска нито грозна, нито стара жена, и оттам може би си води началото и баснята за амазонките, върху които са се упражнявали толкова много коментаторите*[11].

Описаната през XIX век оргиастична практика в село Мадара изглежда действително отглас от някога състоялите се дионисиеви мистерии в нимфеума под скалния навес на Голямата пещера, осмислени в контекста на прабългарската шаманска травестия – напр. беснеещите в сексуален екстаз менади са военизираните жени на коне от ордата. Ритуалната приемственост в Голямата пещера се дължи на обичайното почитане на Небесния камък/планина Тангра в Мадара, продължило и след покръстването (865). Към подобен континуитет насочва скалният надпис на прабългарски език със знак (дамга) на жупана, нагласен от глаголическата буква [Ж] в нова писмена система, близка до протокирилицата в плисковския печат от времето на отстъпника Владимир Расате (889 – 893). Устроената скална ниша в източния край на Голямата пещера би могла да е светилище (наос) на нимфеума с вероятна съкровищница (опистодом) в Малката пещера от запад, където са били депозирани кремъчни сечива през неолита. Българите християни осветили това езическо място, като изградили скалната църква при прохода с манастирските килии високо над нея, и друга една църква под скалите, в която поставили колоната за жертвоприношението на Тангра на хан Омуртаг като постамент за олтарната трапеза.

За оргиастичната традиция в Мадара свидетелства също керемидата от капището под Даулташ на хан Омуртаг, върху която е представен шаман с женски полови белези и птица (орел) на ръката – визия за неговата пасивна роля пред върховния Небесен бог (ф. 20). Почитането на Тангра в Алтай се свързва с хранене на скалните орли и този ритуал е практикуван в района на Мадара до началото на XX век – напр. местното тюркско население поставяло месо върху свещения олтарен камък „Кула“ (ф. 21) с посветената от хан Омуртаг колона за жертвоприношение на Тангра[12]. Изображението на шамана с орела интерпретира мита за пастира Ганимед, похитен от превърналия се в орел баща на боговете и на хората Зевс и обожествен като виночерпец (зодия Водолей). Този мит е важен елемент в имперската идеология и се разпространява по пътя на коприната от пастирите номади – напр. дворцова стенопис от VII век в Согдиана[13]. Християните го възприемат за символ на Христовото Възкресение от Бог Отец[14].

Възнасянето на Ганимед от орела е изобразено два пъти върху кана № 7 в Аспаруховото съкровище (ф. 22), което означава, че е първостепенно и в прабългарската имперска идеология. Там то символизира обожествяването на пастирския владетел (жупан) чрез мистичното сексуално единение с Небето, но не липсва и християнска конотация – напр. палмовата клонка на Възкресението в ръката на Ганимед[15]. Същевременно темата насочва към възприетата от хан Тервел римска титла кесар/цезар (ст.бълг. цьсаръ, т.е. цар) от прозвището на първия император Юлий Цезар, който като Ганимед бил виночерпец и осенен от божествения орел[16]. Победата над арабите през 718 година допринесла за канонизирането на кесаря Тервел под името св. Тривелий, приписвано по-късно на покръстения княз Борис, чийто син Симеон пък присвоил императорската титла[17]. Славата на победилия арабите български хан и римски кесар би могла да повлияе на епоса „Кесар хан“ при източните номади. Християнският прочит на мита за Ганимед и Зевс свидетелства за адаптиране към новите условия. Вероятно така са оцелели и някои оргиастични практики като описаната в село Мадара, където местното турскоезично население възприело скалното изображение на конника за св. Георги, както на много места се възприемат и тракийските конници.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Големият скален олтар на Мадарското капище по време на студентска практика през 2012 г.
2. Псевдорунически надпис на прабългарски език в Голямата пещера-нимфеум (краят на IX век).
3. Жлебове от дървена конструкция край надписа в Голямата пещера.
4. Обособена част в югоизточния дял на Голямата пещера, където се намира надписът.
5. Надпис № 1 с жлебове от дървена конструкция в Малката пещера (VIII – IX век).
6. Надпис № 1 (детайл).
7. Надпис № 2 с жлебове от дървена конструкция в Малката пещера (VIII – IX век).
8. Надпис № 2.
9. Псевдорунически надпис от Бяла (краят на IX век).

10. Надпис на прабългарски език за означаване на „Добрия“ бог върху лицевата страна на звездообразния печат от Плиска (краят на IX век).

11. Посветителски надпис на „Жупана на Отечеството войскови устроител“ върху опаката страна на звездообразния печат от Плиска.

12. Псевдорунически знак дамга, нагласен от глаголическата буква Ж върху прабългарска сабя (краят на IX век).

13. Псевдорунически знак, нагласен от глаголическата буква Ж за „жупан“ от посветителския надпис на звездообразния печат от Плиска.

14. Псевдорунически посветителски надпис на жупана хан Аспарух в Банатското съкровище.

15. Псевдорунически знак върху каменен блок в Голямата пещера.

16. Псевдорунически знак върху каменен блок от капището под Даулташ.

17. Прабългарски амулет – лък и стрела.

18. Златен пръстен печат с надпис на прабългарски език: ХУБРАТЕ „на Кубрат“.

19. „Войскови устроител“ от бустрофедонната част на посветителския надпис върху обратната страна на звездообразния печат от Плиска.

20. Шаман с орел върху керемида от Мадарското капище.

21. Свещеният камък олтар „Кула“ на Мадарското капище.

22. Зевс и Ганимед върху кана № 7 от Банатското съкровище на хан Аспарух.

БЕЛЕЖКИ

[1] Специална благодарност за консултацията изказваме на проф. Казимир Попконстантинов, д.и.н.

[2] Доколкото знаем, тези надписи също не са публикувани.

[3] **Москов, М.** *Именник на българските ханове (ново тълкуване)*. София, 1988, 150–155.

[4] **Бешевлиев, В.** *Първо-българите. Бит и култура*. София, 1981, 42–43.

[5] **Ждраков, З., А. Бояджиев, С. Александров**, Към интерпретацията на седмолъчата звезда от Плиска. – *Старобългаристика* XXVI (2003), 4, 33–54.

[6] Пак там, с. 39.

[7] **Куев, К.** *Черноризец Храбър*. София, 1967.

[8] **Ждраков, З.** За трите златни пръстена с монограм на кан Кубрат. – *Старобългаристика* XXIX (2005), 4, 84–94.

[9] **Ждраков, З., А. Бояджиев, С. Александров**. Към интерпретацията на седмолъчата звезда от Плиска. – *Старобългаристика* XXVI (2003), 4, с. 39.

[10] **Трендафилов, Хр.** Три непубликувани преписа на трактата „За буквите“ от Черноризец Храбър. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 5, 2001, с. 230.
http://www.pravoslavieto.com/history/09/Joan_Ekzarh/index.htm#ватикански

[11] *Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe*, par M. G. A. M., citoyen grec,orné d'une carte par M. Perrot. Paris, 1826. (Collection résumés géographiques, t. V), 408–410; **Данова, Н.** *Един опит за картографиране на Балканите от 1826 г.* **–** http://www.bulgc18.com/roads/bg/N.Danova.htm

[12] **Минаева, О.** *Мадарският конник*. София, 1990, с. 28.

[13] **Пугаченкова, Г., Л. Ремпель.** *Очерки искусства Средней Азии*. Москва, 1982, с. 134.

[14] **Купър, Дж.** *Илюстрована енциклопедия на традиционните символи*. София, 1993, с. 151.

[15] **Ждраков, З.** За един аспект на [пра]българската владетелска идеология. – *Кант. Списание на новите хуманитарни факултети в Нов български университет* 2, (2000), с. 121.

[16] **Гай Светоний Транквил**. *Дванадесетте цезари*. София, 1981, с. 32, 34.

[17] **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите – извороведческо изследване с приложение***.** София, 2006, 2019, № 112.

UNKNOWN PSEUDO-RUNIC INSCRIPTION FROM MADARA

ZarkoZhdrakov,
Plamen Orfeev

Abstract

During an educational practice in the region of the Madara rocks, an unknown to science pseudo-runic inscription written in the ProtoBulgarian language, was discovered. It is located at about three meters of height in the southeastern part of the ancient nympheum in the Great Cave. The inscription consists of three signs which are read in the boustrophedon. From right to left identified is the ligature of the Greek letters „yupsilon“ and „alpha“ (YA), which in combination with the next mannerlywritten letter „psi“, compiles the Proto-Bulgarian verbal adverb *yaps* „master builder“ (from the Turk. jap II , do build,‘), evidenced in the star-seal from Pliska.The last letter is found in the inscription from the region of village Bjala and separately on a Proto-Bulgarian sword, which means that it was perceived as a sign. Its prototype is the Glagolitic letter **Ж**, as it is seen on the already mentioned seal from Pliska, where the two circles are replaced with three vertical lines in the Cyrillic alphabet. In this case, the circles are eliminated at some other point of “adjustment” of the Glagolitic letter into Cyrillic. Most probably, it means a Huno-Bulgarian ruler’s title „Zhupan“ and the inscription indicates the builder of the sacred for the Proto-Bulgarians place. The inscription in the Proto-Bulgarian language on the rocks reflects the transition from the Glagoliticto the Cyrillic alphabet in the late ninth century and is a reaction to the new holy language of Cyril and Methodius during the ruling of KhanVladimir Rasate (890 – 893).

Обр. 1

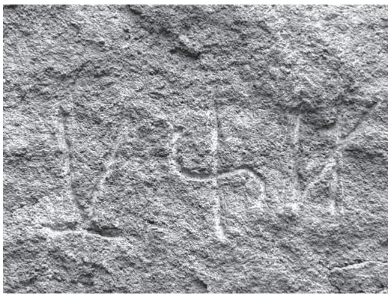

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

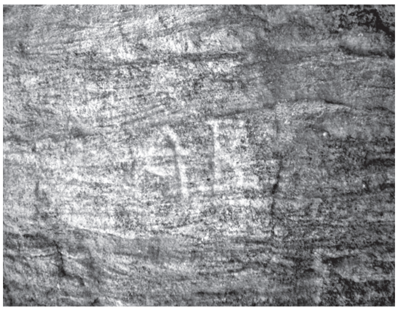

Обр. 6

Обр. 7

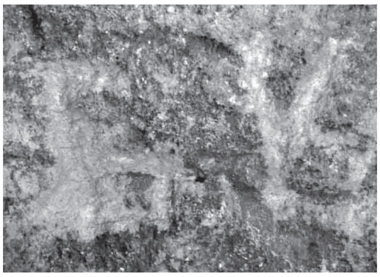

Обр. 8

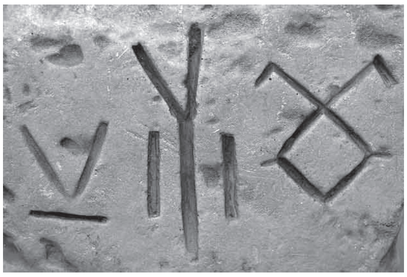

Обр. 9

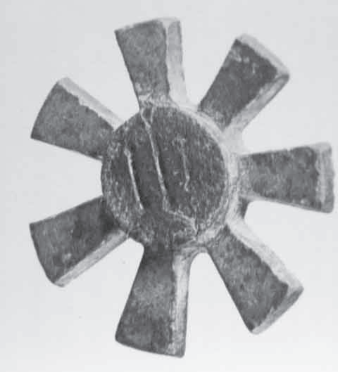

Обр. 10

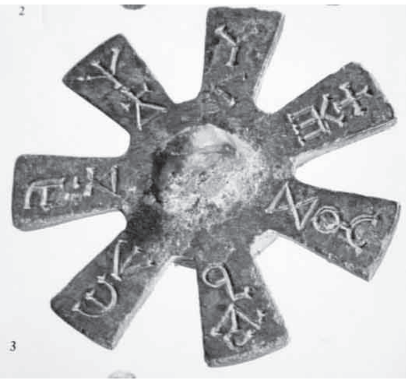

Обр. 11

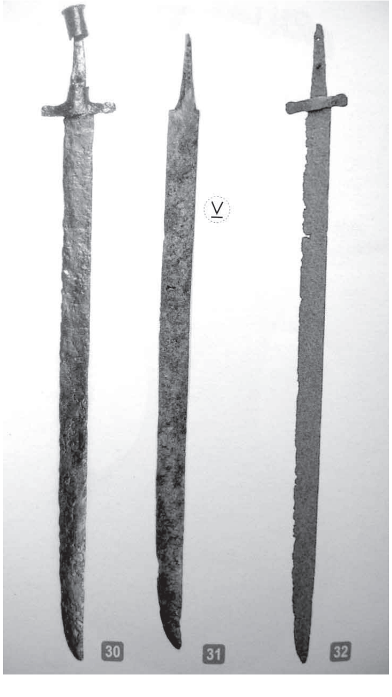

Обр. 12

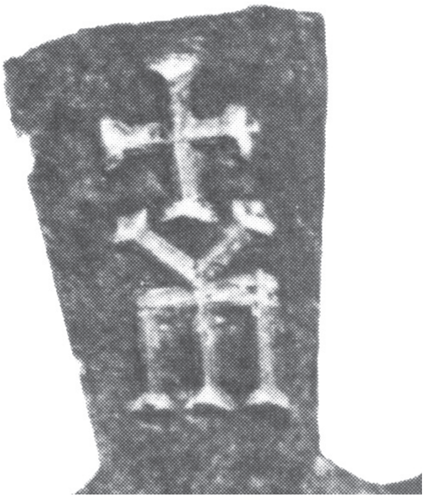

Обр. 13

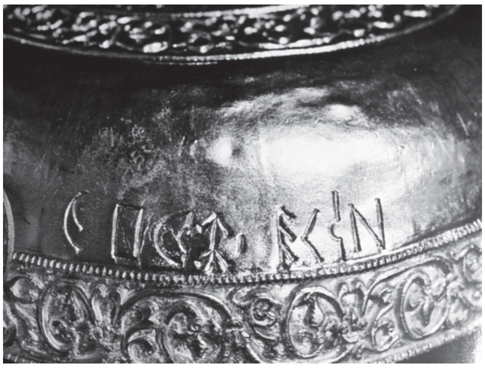

Обр. 14

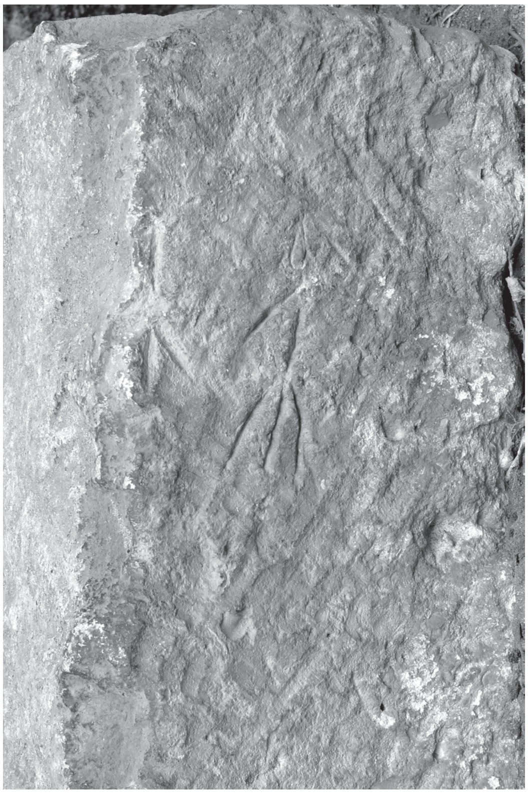

Обр. 15

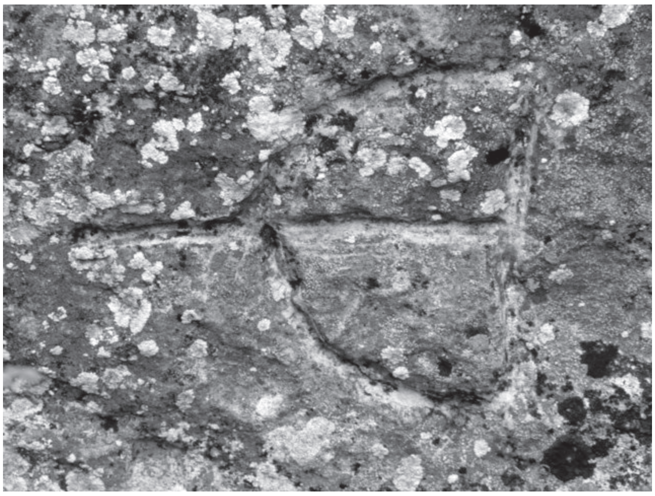

Обр. 16

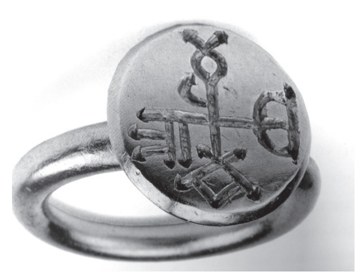

Обр. 18

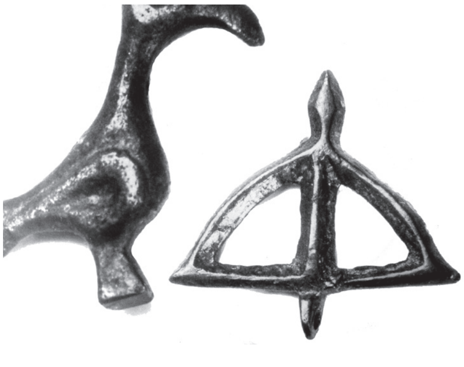

Обр. 17

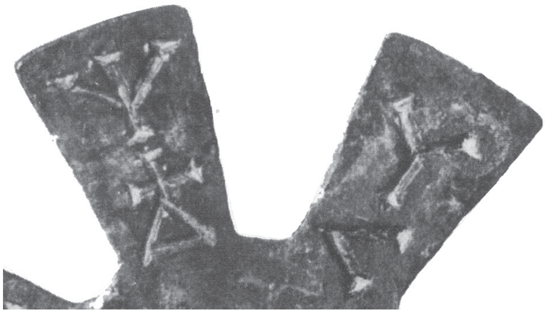

Обр. 19

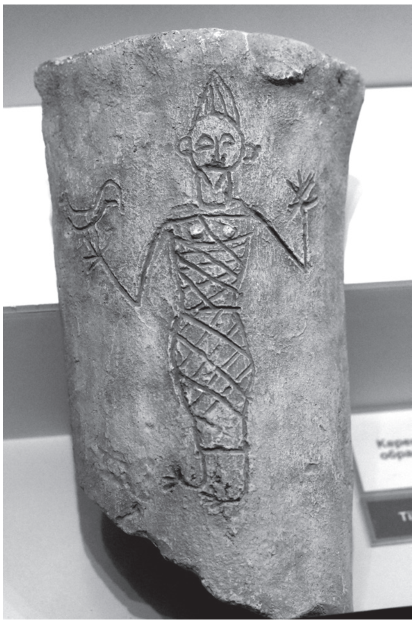

Обр. 20

Обр. 21

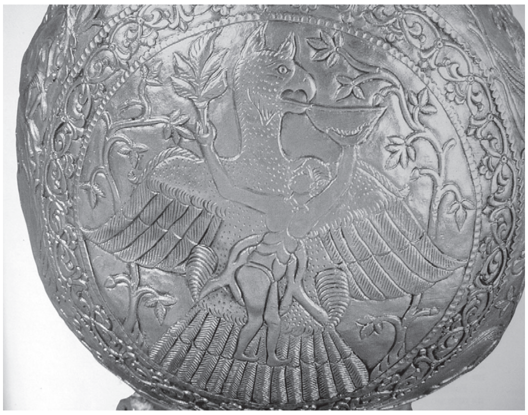

Обр. 22

ЗНАЦИТЕ ВЪРХУ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ МАТЕРИАЛИ ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ НЕКРОПОЛИ В БЪЛГАРИЯ – НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ

Живко Аладжов

Появата на знаците се отнася още към най-ранната епоха в историята на човечеството, към късния палеолит. Потребността от предаване на мисли от човек на човек през бариерите на времето и пространството първоначално се осъществявала чрез рисунките или символичните знаци. Най-напред комуникацията се осъществявала чрез предмети или чрез белези върху тях или върху друг траен материал[1]. Най-естествен начин за предаване на мисли посредством зрителни белези се постига чрез рисунката. Във времето рисунките се развиват в две направления: като изобразително изкуство и като писмо, което, независимо дали съхранява рисунъчната си форма или не, се превръща накрая в система от вторични символи за изразяване на понятия и изрази[2]. Историята на появата и развитието на знака показва два много важни момента. Първо, че с едни и същи знаци могат да се предават различни значения не само у различните народи, но дори в една и съща етническа общност[3]. Второ, във всички краища на земята знаците по форма са различни и същевременно еднообразни, което обаче не е доказателство за заимстване и общ произход[4]. Възникването на еднакви знаци се дължи в голямата си част на еднаквите или сходните условия на живот на човешките общества, на еднаквото устройство на човешката психика, а не е резултат на пряко въздействие или непосредствени връзки. В много случаи, когато в различни култури и географски региони се открият близки по форма знаци, се правят твърде спекулативни сравнения и заключения. Докато по някакъв друг, независим начин не се демонстрират конкретните контакти и влияния (например по археологически данни), за тях не бива да се говори само на базата на еднаква форма или близко начертаване на знаците[5].

В ранните етапи на развитие знаците имат няколко основни значения. В голямата си част те са преди всичко магически, символни, родови. Но руноподобните, особено когато са съчетани по няколко и в цели текстове, говорят за употребата им и като същински руни, т.е. като писменост на фонографическо ниво. Но руническата писменост изглежда е била позната само на малцина и се е използвала повече като тайнопис[6]. Някои от знаците с магическо и символно значение имат широко или повсеместно разпространение – кръст, свастика, пентаграма, лабрис, което съчетават и с общо съдържание и смисъл. Това обаче не принизява тяхната роля и значение във формирането на конкретни културни общности, а напротив, обогатява нашите представи и знания за изграждането на духовната и материалната култура на човечеството през различните исторически епохи[7].

Интензивните археологически проучвания, особено от втората половина на миналия век, както и през годините на настоящия, предоставиха на науката огромен археологически материал. Сред него са и каменни блокове, строителни материали[8], керамика[9] и др. със знаци върху тях. Артефактите произхождат от проучени селища[10], църкви[11], некрополи, обходи и други, разположени на цялата територия на средновековна България. Събраните от тях данни за знаците са в голям обем и репертоар, което затруднява тяхното проучване и проследяване на историческите им характеристики. Анализът на отделните знаци се затруднява и от факта, че трудно се откриват напълно затворени, определени и датирани комплекси със знаци, които могат да бъдат анализирани и изследвани. В тази връзка некрополите предлагат възможността да се преодолее тази пречка. От първото българско царство например те най-общо могат да се разделят на такива от езическия период и други[12] (след приемане на християнството)[13]. Информация за данните от ранносредновековни некрополи се намира от публикациите[14] на Ст. Станчев и Ст. Иванов[15], Ж. Въжарова[16], Д. Ил. Димитров[17], Д. Овчаров и колектив[18], Л. Дончева-Петкова[19] и др.

Проучванията и анализите показват някои общи характерни особености на знаците от некрополите от езическия период[20]:

1. Съществуват знаци с почти повсеместно разпространение, а има и едно немалко определено ядро, което фигурира в повечето случаи и в много некрополи, като неизменна, постоянна част.
2. Могат да се долавят някои регионални различия в изписването на знаците.
3. Структурата на кръговите знаци издава продължителен еволюционен процес и широко развитие в по-късни фази чрез запълване на кръга със сложни фигури.
4. Руноподобните знаци показват продължително предшестващо развитие, широко са застъпени и добре се свързват с подобни паметници от други комплекси.
5. Налице са изходни данни за хронологическото развитие на знаците според относителната и абсолютната датировка на няколко некропола.

Периодът след покръстването със своите материали позволява да се направят следите изводи и заключения:

1. Като цяло знаковата система от християнския период запазва генетичното си родство с материалите от предходния, като връзките и влиянията са по-здрави в началото, и постепенно избледняват.
2. По-осезателно продължение получават сред руноподобните знаци ипсилонът и V-образният знак.
3. Наблюдава се чувствително увеличаване броя и разновидностите на кръстовидния знак.
4. Кръстовидните знаци относително запазват своето място, но на базата на кръста в кръг и многолъчевото колело и като преминават и сред архитектурните паметници, което означава на практика скъсване с утилитарната им функция при запазване на семантичната им стойност.
5. По-всичко личи, че последната фаза на развитието на знаците се отбеляза с крайното им усложняване и строго индивидуализиране.
6. Появяват се буквите и буквените съчетания, които маркират нов и по-висок етап на развитие на връзките между хората към вербалната или фонографическата комуникативност. (Обр. 1а-г – 6)

Сумираните по-горе наблюдения върху знаците от материалите в некрополите се потвърждават и от артефактите, намерени извън тях. В същото време се регистрират и нови моменти, като например съчетаването на знака ипсилон с хасти (или без), с кръстния знак върху медальони[21] и печати[22], което от своя страна представя сложния исторически процес в преминаването от езичеството към християнството. Новите проучвания и натрупването на нова информация за знаците върху археологически материали и комплекси ще обогати и доразвие схемата на тяхното усъвършенстване.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Връзката на знаците от езическия със знаците от християнския период
1 а – Керамичен материал от християнските архитектурни паметници
1 б – Материал от християнските некрополи
1 в – Знаци от архитектурните християнски паметници
1 г – Знаци от езическите некрополи
1 д – Знаци от други езически паметници

Обр. 2. Връзката на знаците от езическия със знаците от християнския период – хронологически преглед

Обр. 3. Връзката на знаците от езическия със знаците от християнския период – хронологически преглед

Обр. 4. Връзката на знаците от езическия със знаците от християнския период – хронологически преглед

Обр. 5. Връзката на знаците от езическия със знаците от християнския период – хронологически преглед

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гельб, И. Е.** *Опыт изучения письма*. Москва, 1982, с. 15.

[2] Пак там, 18–19.

[3] **Дончева-Петкова, Л.** *Знаци върху археологическите паметници от средновековна България*. София, 1980, с. 20.

[4] **Драчук, В. С.** *Системы знаков Северного Причерноморья*. Киев, 1975, с. 93.

[5] Критически разбор на изследванията върху старобългарските знаци – вж. **Аладжов, Ж.** Проучвания върху старобългарските знаци (В търсене на закономерности). – *Разкопки и проучвания*, XX, 1991, 72–75.

[6] **Бешевлиев, В.** *Първобългарите. Бит и култура.* София, 1981**,** с. 34, 127.

[7] **Аладжов, Ж.** Проучвания върху старобългарските знаци (В търсене на закономерности). – *Разкопки и проучвания*, XX, 1991, с. 72.

[8] **Шкорпил, К**. *Знаки на строительном материале. – ИРАИК*, 10, 1905; **Макарова, Т. И., С. А. Плетнева.** Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. – *Сб. В памет на проф. Ст. Ваклинов*. София, 1984.

[9] **Станчев, Ст.** Грънчарски знаци от Плиска, Мадара, Преслав. – *Разкопки и проучвания*, 3, 1948; **Дончева-Петкова, Л.** *Знаци върху археологическите паметници от средновековна България*. София, 1980.

[10] **Дончева-Петкова, Л., Л. Нинов, В. Парушев.** *Одърци. Селище от Първото българско царство*. София, 1999.

[11] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** *Архиепископията – манастир в Плиска*. София, 2001.

[12] Това деление е твърде условно и затова трябва да се вземат предвид всички особености на погребенията и антропологическите особености на индивидите, материалите от гробовете и др.

[13] **Аладжов, Ж.** Данните от некрополите като извор за религията на прабългарите. – В: *Трета национална конференция на младите историци*. София, 1985, 7–12; **Аладжов, Ж.** Опит за определяне на знаците от прабългарските езически некрополи. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, I, София, 1989, 269–274; **Аладжов, Ж..** Структура на знаците от славянските езически некрополи. – В: *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*. София, 1994, 265–269.

[14] Тук цитирам само основоположни изследвания.

[15] **Станчев, Ст., С. Иванов.** *Некрополът от Нови пазар*. София, 1958.

[16] **Въжарова, Ж**. *Славяни и прабългари*. София, 1976.

[17] **Димитров, Д. Ил**. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. – В: *Известия на народния музей Варна*, 9 (24), 1973, 65–93.

[18] **Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** *Преславската патриаршия през X в. – Големият царски дворец във Велики Преслав*. I, София, 1991.

[19] **Дончева-Петкова, Л**. *Одърци – некрополи от XI век*. 2, 2005.

[20] Подробно за различните видове знаци и техните характеристики вж. **Аладжов, Ж.** Проучвания върху старобългарските знаци, с. 79, 81, 88.

[21] **Аладжов, Ж**. Нов медалион с ипсилон и кръст от разкопките във Велики Преслав. – В: *Сборник посветен на проф. Ив. Венедиков.* 2016 (под печат) и цитираната там литература.

[22] **Йорданов, И.** Корпус на печатите на средновековна България. Addenda etcorrigenda. – *Нумизматика и епиграфика,* 1, 2003, 106–107, № 131в, табло XXIV.

THE CHARACTERS ON ARCHAEOLOGICAL MATERIAL FROM EARLY MEDIEVAL NECROPOLIS IN BULGARIA – SOME OBSERVATIONS AND PROBLEMS

Zhivko Aladzhov

Abstract

The article presents a study about signs on archaeological material from early medieval necropolis in Bulgaria.

The data collected for the signs are in high volume and repertoire, which hinders their study and track their historical characteristics.

The analysis of individual signs are hampered by the fact that it is difficult to find completely closed down and dated complexes with signs that can be analyzed and studied. In this regard the necropolis offer the ability to overcome this obstacle.

Presented are some general characteristics of the signs from cemeteries of the pagan period, as well as those of X–XI century.

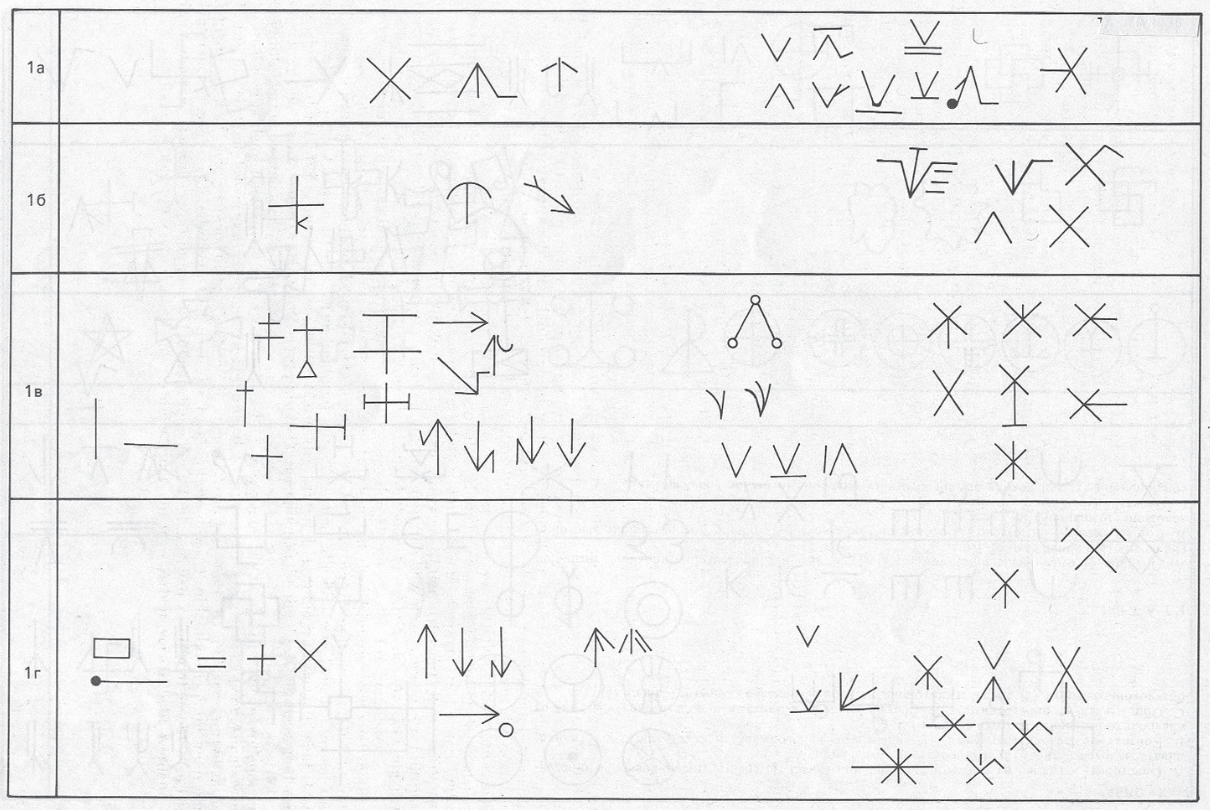

Обр. 1

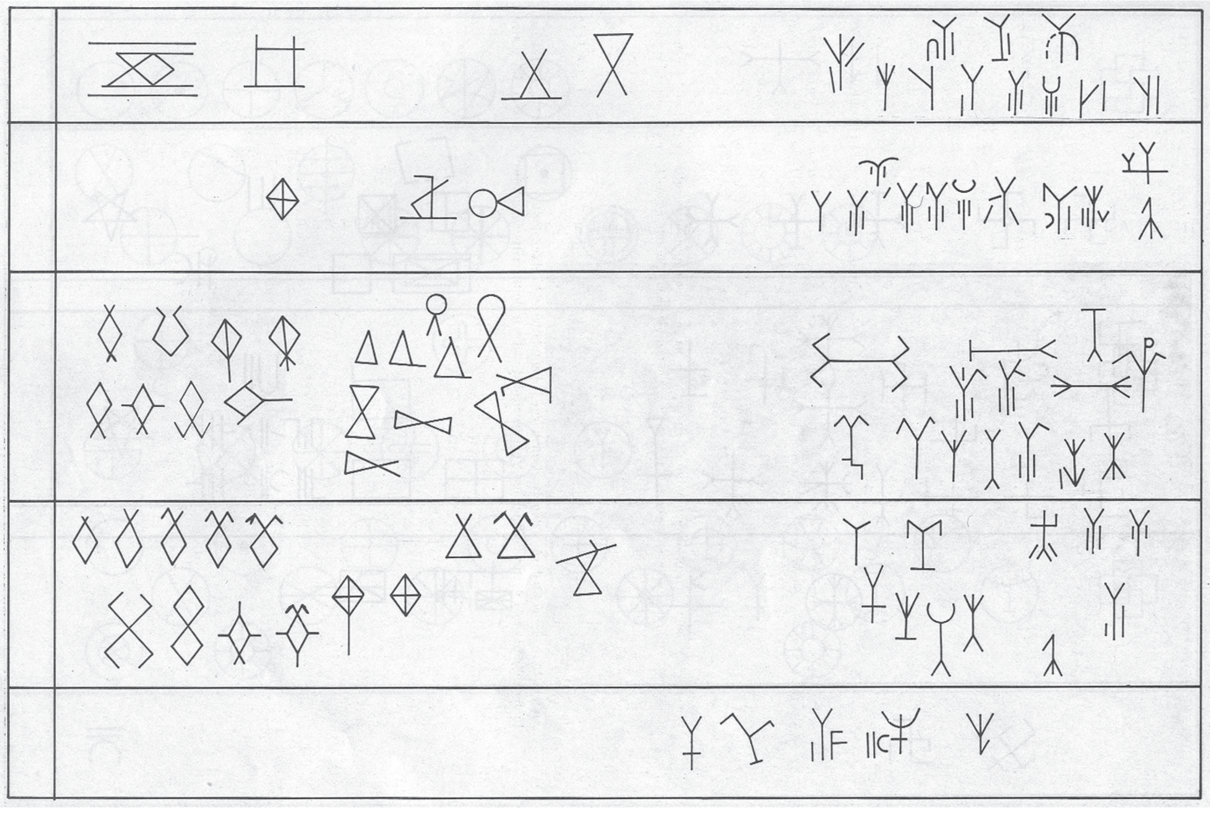

Обр. 2

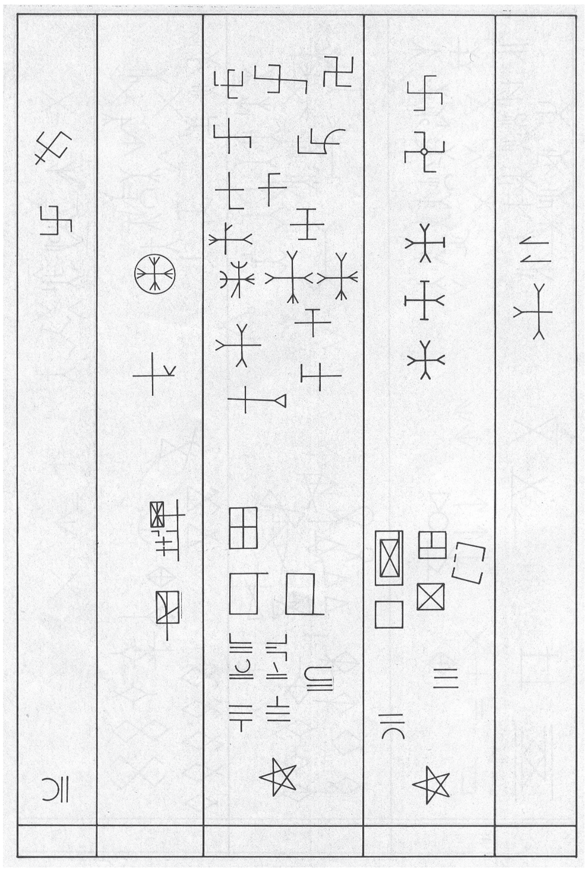

Обр. 3

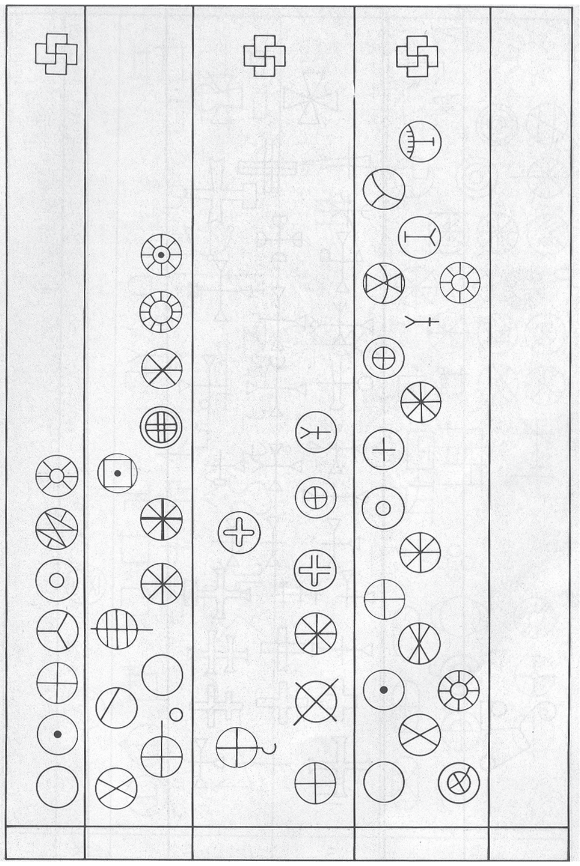

Обр. 4

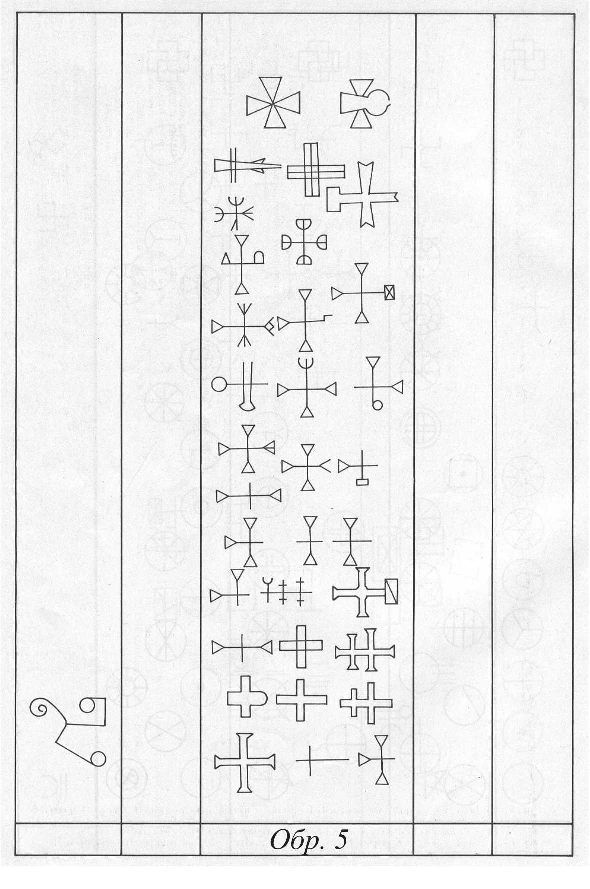

Обр. 5

ПЕЧАТ НА ЕПИСКОПА НА КЕФАЛЕНИЯ ОТ IX ВЕК ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ДРЪСТЪР

Стела Дончева,
Николай Николов

Вниманието в настоящата работа е фокусирано върху един уникален паметник, който няма известен аналог засега. Става дума за бронзов личен печат, открит в околностите на Дръстър, и по-точно между градовете Дулово и Главиница, Силистренска област. Печатът е в изключително добро качество и степен на запазеност (*Обр. 1*). Принадлежи към типа на бронзовите единични печати с конична форма и плътно тяло, с ухо за окачване и подпечатваща основа[1]. Тялото на печата е равномерно разпределено на три части с обща височина 3 см, от която кръглата плочка с обозначенията е 0,3 см, средната конична флорална част – 1,3 см, а ухото за окачване – 1,1 см. Между средната част и ухото е поместен пръстен с биконична форма с ширина 0,3 см и диаметър 0,8 см. Халката на ухото за окачване е релефно украсена с насечки. Целият печат наподобява разцъфнала пъпка с шест листа, от която израства кръглата плочка с гравираните върху нея изображения. По очертанието на печата върви правилен зрънчест кръг. Напълно идентичен по форма печат с надпис „Господи, помагай на Петронас“ се намира в колекцията на Dumbarton Oaks, Вашингтон (*Обр. 2*)[2]. Изработката на двата печата показва умелата ръка и високия професионализъм на византийското столично изкуство и е възможно да са дело на една и съща работилница.

Качеството личи и в композиционното оформяне на подпечатващата повърхност, също разделена на три части, оформящи концентрични полета. В средата е нанесено допоясното изображение на Богородица, около главата е очертан нимб, а външният пояс е зает от кръгов надпис. Божията майка е с издължено лице, очите и устата са обозначени с точки, носът е правилен и очертанието му прелива в симетрично нанесените вежди над очите. Облеклото се състои от мафорий и хитон. Мафорият следва овала на лицето, спуска се надолу и образува две гънки, подчертани с врязани коси линии. Хитонът е схематично представен с коси прави и извити линии, следващи извивката на тялото. Подчертани са раменете и пространството пред гърдите, което образува медалион, запълнен с щрихи, наподобяващи латинската буква V. Двете хасти на буквата V могат да бъдат и ръцете на Божията майка, представени в молитвен жест насреща, ако приемем, че това е самостоятелно изображение на Богородица. Но в случая това е друга композиция. Става дума за изображение на Богородица с Младенеца, при което обаче липсва характерният медалион с лика на Христос в него. Тук той е заменен от кръстовидния нимб при главата на Божията майка, което е едно рядко срещано иконографско решение. Именно липсата на достатъчно пространство е наложило представянето на тази композиция, което от своя страна показва много добрите иконографски познания на майстора гравьор.

Композицията завършва с един перфектно изписан инвокативен надпис във външния пояс, около централния образ на Богородица, по посока на часовниковата стрелка, който започва от единия край на нимба вляво и завършва в другия край вдясно. Надписът има следния вид: **ΘÊKR’ΠETP’EΠICK‘KEΦ**“, „**Θε**(οτό)**κ**(ε) **β**(οήθει) (τῷ σῷ δούλῳ) **Πέτρ**(ῳ) **Ἐπισκ**(όπῳ) **Κεφ**(αληνία), в превод ***Богородице, помагай на своя раб Петър, епископа на Главиница***. В началото на надписа има абревиатура, обозначена с малка хоризонтална черта над **Θε**. Отделните думи са разделени от къси вертикални черти, също съкращения, като първата и последната са нанесени в горния край на реда, а средната – в долния. Буквите са изписани с голяма прецизност в гръцко унициално писмо.

Преди да спрем своето внимание на съдържанието на надписа, е редно да обърнем внимание на композицията. Иконографията и палеографските особености на надписа не са изолирано явление и се срещат по цяла група паметници от втората половина на IX в., върху които е представена Богородица. Именно от IX в. в религиозното изкуство на Изтока се установяват типове с реален аскетичен характер, и не само лика на Христос Вседържител, но и чертите на Божията майка стават сухи, сурови, в типа на строга матрона. Във византийската иконография този нов, установил се окончателно само в IX в. образ на Богородица не представя реални черти, а напротив – всичко, от чертите на лицето и типа на фигурите до облеклото носи условния характер на идеалистическа схема, в която господства стила. Обяснението трябва да се търси в движението на художествената форма във византийското изкуство в епохата на вторичния му разцвет. Високата и стройна фигура, дългият овал на бледия лик, дълбоко замислените миндаловидни очи, дъгите на веждите, нерядко преувеличено издълженият нос и заострена брадичка, скръбното изражение, малката уста и напрегнато устременият пророчески поглед – всичко това, както отбелязва Кондаков, сближава основата на византийския образ на Божията майка с чистите атически черти на типа на богинята Атина[3].

Изображението е характерно за византийската сфрагистика от втората половина на IX в. и се появява най-рано върху печатите на патриарх Фотий (858 – 867, 877 – 886)[4]. Затова и те се приемат за негов прототип (*Обр. 3*). Върху лицевата страна е представен бюст на Богородица с Младенеца, който Тя държи за кръстатия нимб. Около изображението върви надпис, вписан в двоен перлен ред: + ΘKERОHΘEITѠCѠΔ8ΛѠ. Върху обратната се чете + ΦѠTI |.APXIEПIC |KOПѠKѠNC |TANTIN8ПO |ΛEѠCNEAC |PѠMHC („Богородице, помагай на своя раб Фотий, архиепископ на Константинопол и всички ромеи“)[5].

Божията майка се представя с издължено тясно лице, широко отворени очи с изпъкнали зеници, нимб, съставен от едри перлени зърна, и схематично третиран мафорий с коси щрихи. Пред гърдите си Богородица държи голям кръстат нимб около лика на Христос. При другия вариант Богородица държи пред себе си бюст на Христос с малък нимб, облечен в хитон и химатион. И при двата типа изображения липсват титулните обозначения на Богородица, полето и от двете страни е празно или с гравирани кръстове. Образът е обграден от два концентрични перлени кръга с изписан инвокативен надпис. Медалионът може да бъде заменен от молитвеното представяне на ръцете пред гърдите.

Подобна иконография се наблюдава върху печати от колекция Закос. Първият печат е на Сергий, императорски спатарокандидат и комеркиарий на Херсон от втората половина на IX в.[6] Върху лицевата повърхност е представена Богородица, допоясно, насреща, придържаща кръстатия нимб около главата на Младенеца, оформен с по една точка във всеки край. Облеклото на Божията майка е представено схематично с релефни къси насечки, подчертаващи обема на тялото. Около изображението върви инвокативен надпис: Θεοτοκε, βοήθ(ει) τὼ σώ δούλω („Богородице, помагай на своя раб“). В надписа върху обратната страна е упоменато името на лицето, длъжността и града: Σεργίω βασιλικώ σπαθαροκανδιδάτω καί κ(ο)μερκιαριω Χερσόνος („Сергий, спатарокандидат и комеркиарий на Херсон“). Подобно е изображението и върху печата на Арсений, архиепископ на Лемнос от IX в.[7] (*Обр. 4*). Върху лицето е представена Богородица, държаща медалион с Младенеца. В нимба около главата на Христос няма вписан кръст, такъв има над главата на

Божията майка, което е рядко иконографско решение, подобно на това върху представения печат на епископ Петър. В полето около образите е изписан надпис: Θεοτόκε βόηθη το σο δούλο („Богородице, помагай на своя раб.“) При обратната страна надписът е: Ἀρσενίῳ ἀρχηεπισκόπῳ Λήμνων. Ἀμήν, („Арсений, архиепископ на Лемнон. Амин“).

Божията майка е представена и върху печат на Стефан мистик от същото време – втората половина на IX в.[8] (*Обр. 5*). Иконографията е сходна в горната част при главата, нимба и мафория, но тук облеклото е представено с дълги надлъжни линии, представящи гънките на дрехата, което прави тялото стройно и издължено. Наблюдава се и една друга особеност – Богородица не придържа Младенеца за нимба, както в първия случай, а го държи за раменете. Фигурата на Христос е по-голяма, видимо е и Неговото облекло, състоящо се от хитон и химатион. Кръстатият нимб е изобразен с две успоредни линии, оформящи рамената на кръста. Около композицията върви старателно изписан кръгов надпис: Κύριε, βοήθει τῶ σώ δούλω. Върху реверса продължава: Στεφάνω μυστικώ και έπι τού καν(ι)κλειου.

Подобни печати, и то няколко, са намерени на територията на съвременна България. Такъв е печатът на Βασίλειός β‘οστιάριος от 80-те години на IX в.[9] (*Обр. 6*). Върху лицевата страна е нанесено допоясно изображение на Богородица, придържаща Младенеца за кръстатия нимб. Лицата са силно издължени, което се подчертава от мафория на Божията майка, достигащ до нимба на Христос. Облеклото е предадено с успоредни радиални насечки. Около фигурата върви надпис: + KEROH..TѾCΔϑΛ („Господи, помагай на своя раб“). Печат от същата матрица се пази в Ермитажа[10].

Върху четири печата на Ανδρέας β‘σπαθαροκανδιδᾶτος от IX – X в. се наблюдава подобна иконография, с тази разлика, че тук няма кръгов надпис, а са нанесени единствено сиглите HC – ΘV от двете страни на Богородица (*Обр. 7*). Както при втория вариант на печатите от колекция Закос, и тук Божията майка придържа Христос не за нимба, а за раменете. Облеклото също е представено по подобен на този вариант начин – чрез хитон, падащ на надлъжни гънки по тялото. Прави впечатление съчетанието между отделните, характерни за двата образа абревиатури на имената на Христос и Богородица[11].

От варианта на Богородица с Младенеца, придържан за нимба, е печат на Λέον πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος καί β‘σακελλάριος от края на IX – началото на X в., намерен в гроб в м. Селище в Преслав[12] (*Обр. 8*). Много ясно е предаден хитонът на Богородица – с къси насечки, оформящи обема на фигурата. Около изображението върви познатият вече надпис: + .KEROHΘEITѾCѾΔOVΛO („Господи, помагай на своя раб“). Подобен печат с датировка в последната четвърт на IX в. се пази и в колекцията на Dumbarton Oaks във Вашингтон[13].

Същите иконографски и стилови белези се проследяват при редица други византийски моливдовули от втората половина на IX – началото на X в. Такъв е печатът на Георги, архиепископ на България от втората половина на IX в., който се свързва с личността от писмото на папа Йоан VIII[14] (*Обр. 9*). Изборът на бюстовото изображение на Богородица с Младенеца е заимствано именно от това върху Фотиевите патриаршески печати, което, според автора, не е случаен факт.

Иконографията на изображението на Богородица е много сходна с тази върху владетелските печати на Борис Михаил от втората половина на IX в. (964 – 889)[15] (*Обр. 10*). Върху лицевата страна е представен бюст на Христос, вписан в кръстат нимб, благославящ с дясната ръка и с Евангелие в лявата ръка, облечен в хитон и химатион, около който върви надписът + XEROHΘHMHXAHΛAPXONTAROVΛΓAP („Христе (Господи), помагай на своя раб Михаил, архонт на България“), а върху обратната се чете

+ ΘKEROHΘHMHXAHΛAPXONTAROVΛΓAPIAC („Богородице, помагай на своя раб Михаил, архонт на България“). В средата е изобразен бюст на Богородица с нимб, хитон и мафорий. Ръцете ѝ са представени пред гърдите в молитвен жест[16].

Надписът върху печата на Петър е изписан в гръцки унициален шрифт, наречен „литургически“, който е характерен за IX – XII в. и се използва предимно за богослужебни текстове[17]. В тези ръкописи буквите са леко издължени, с тънък щрих завършват всички перпендикулярни линии, овалът на буквите (о, ε, с) задължително има плътни серифи. Хоризонталните линии (Т, Г, Δ) завършват също със серифи (запълнени триъгълници). Различното изписване на В върху византийските печати от IX – XI в. се използва като датираща характеристика[18]. До първата половина на IX в. В се изписва затворена, а от средата на века се изписва отворена отдолу – R. Отворената R се среща върху цялата посочена група печати, включително върху тези на патриарх Фотий и печата на епископ Петър.

Знаците за съкращения, във вид на права или коса къса линия, върху представения печат са сходни с тези върху монетите на Василий I с Константин и Лъв (870 – 879), където такива знаци, удебелени в долния или горния край, са преобладаващи, при това между буквата и знака е оставено свободно пространство и знакът не е доближен плътно до основата на буквата. Трябва да се отбележи, че върху монетите на Василий I с Константин (868 – 879) се появява и абревиатурата във вид на хоризонтална черта, която се употребява само за съкращения на думите θεο:θο[19], което се наблюдава и в конкретния случай при изписването на **Θε**(οτό)**κ**(ε), „Богородице“.

Доказателство за правилното разчитане на **Κεφ** като **Κεφ**(αληνία), Кефаления, в превод Главиница, са групата печати на стратезите на тема Кефаления от втората половина на VIII – началото на IX в.[20] Тези по-ранни паметници свидетелстват за начина на изписване на наименованието Кефаления като Κεφ, който е идентичен с този върху настоящия печат[21]. Такъв пример е печатът на Григорий, императорски спатарий и стратег на Кефаления, върху едната страна на който е изписан кръстовидно монограм със значение: Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ („Богородице, помагай на своя раб“), а върху обратната със съкращения – Γρηγορᾷ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Κεφαληνίας (*Обр. 11)*[22]. Друг печат от IX в., където се среща съкращението на наименованието Κεφαληνίας като Κεφ, е печатът на Ейринокалос, императорски комеркиарий на Пела, Пелопонес и Кефаления (*Обр. 12*)[23]. Върху лицето е нанесен кръстовиден инвокативен монограм Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, а върху обратната страна – Εἰρινοκάλῳ βασιλικῷ κουμερκιαρίῳ Ἑλάδος, Πελλοποννήσου καὶ Κεφαλληνίας. Подобен е и печатът на Никифор, протонотарий на Кефаления (IX в.)[24]. Върху едната страна стои кръстовидният инвокативен монограм Θεοτόκε βοήθει, а върху другата – Νικηφόρῳ πρωτονοταρίῳ Κεφαλληνίας (*Обр. 13*).

Казаното дотук определя датировката на печата на епископ Петър Кефалонийски във втората половина на IX в. и взаимстването на изображението на Богородица от това върху печатите на константинополските патриарси, и по-специално на Фотий. И накрая, потвърждение на по-ранната датировка на настоящия паметник е печатът на епископа на Главиница (Μιχαήλ επίσκοπος Γλαενίτξης) от архиепископия България от последната четвърт на XI в.[25] При този печат, съхраняван в колекцията на Dumbarton Oaks, Главиница не е изписана в гръцкия вариант Κεφαλληνιά, а в славянския превод – Γλαβινίτξης, който вече е наложен през този период. Върху лицевата страна е представена Богородица с нимб, хитон и мафорий, която държи пред себе си медалион с Младенеца. Забелязва се сиглата МР-. Μ(ήτη)ρ (Θ(εο)ῦ). Върху обратната страна има петредов надпис: + KER’Θ’ |..XAHΛE |ΠΙCKOΠO |T‘ΓΛARI | - NI - , + K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) (Μι)χαήλ ὲπίσκοπο τ(ἠ̣ς) Γλαβίνί(τζης), „Господи, помагай на Михаил, епископ на Главиница“[26]. За разлика от печатите от IX в., където Божията майка придържа Христос за нимба или за раменете, върху печата от XI в. Младенецът е представен допоясно, вписан в кръгъл медалион.

След като вече е ясно, че печатът е от втората половина на IX в., копира иконографията на Фотиевите печати и е намерен в околностите на Дръстър, е редно да си зададем въпроса кой е този епископ Петър, къде се е намирала неговата епископия и какво прави неговият личен печат до съвременния град Главиница?

В гл. XVII, 54 от Житието на Климент Охридски се казва: „И което направило силно впечатление – самият Борис от уважение предоставил на триблажения Климент три от най-хубавите къщи в Девол, принадлежащи на комитски род, както и места за почивка край Охрид и Главиница“[27].

Сред изследователите на българската история от този период все още няма единно мнение къде се е намирала споменатата Главиница от Житието на Климент Охридски. Според Златарски Девол, Охрид и Главиница са част от голямата област Кутмичевица, която е обхващала югозападната част на българската държава при Борис – при Охридското езеро на запад и територията, заключена между басейните на реките Девол, Шкумба, Семени и Воюса до адриатическия бряг. Той приема, че Главиница се намирала в Южна Албания, недалеч от р. Гяница, а Снегаров я поставя недалеч от Авлона[28] (*Обр. 14*).

Според К. Миятев не може да има никакво съмнение, че това е същата Главиница, за която става дума в житията на Теофилакт и Хоматиан[29]. Той подкрепя тезата на Стричевич, според когото историческата Главиница се е намирала на мястото на днешното с. Зглавеница, северно от Охрид[30]. Както самият той отбелязва: „В текста на житията двете почивни места се поставят едно до друго, което вероятно и действително е било така. И наистина, каква почивка би било за стареца Климент, ако той е трябвало да изминава много километри път из мъчнопроходими места, за да отиде да почива например от Девол в охридското си имение или до Главеница в Южна Албания при Авлонския залив“[31].

В обяснителните бележки към Гръцките жития на Климент Охридски в превод от Ал. Милев се уточнява, че Главиница е собствено име, образувано от нарицателното „глава“. Всъщност Главиница е калкова дума и буквален превод на гръцката дума Κεφαληνία, която е образувана от съществителното κεφαλή (глава)[32]. Когато В. Григорович посетил през 1845 г. Охрид и неговите околности, имало три селища с това име. Според него споменатото селище в Пространното житие на Климент Охридски се намира на пътя от Елбасан за Дурацо. Туницки приема за несъмнено, че този град се намирал в югозападния ъгъл на Македония или в Южна Албания, а Й. Табов приема, че споменатата в житието Главиница/Кефаления е на остров Кефаления[33].

Сведенията са по-подробни в съчиненията на Ана Комнина (XII в.), където във връзка с кръстоносните походи се споменава, че Роберт Гискар се оттеглил за 7 дни в Главиница, след като буря при нос Глоса нанесла загуби върху войската му[34]. Споменатата Глоса се намира в Авалонския залив, така че Главиница трябва да се търси близо до него. По повод на похода на Боемунд в района на Драч пак Ана Комнина пише, че стратегът на Главиница слязъл в полето, така че Главиница трябва да се търси в планинска област[35]. Пак по същото време императорът, който бил в клисурата Петра, изпратил своя стратег Кантакузин към Главиница, а сам отишъл в Девол. Кантакузин тръгнал към посоченото място, стигнал до градчето Милос на р. Воюса[36]. Според Б. Николова най-сериозни са доводите, според които Главиница се поставя близо до Авлона, между р. Воюса и Авлона[37] (*Обр. 15*). Това географско положение има своите предимства – градът е разположен на пътя Йоанина – Арбанон – Драч и Йоанина – Арбанон – Девол, така че имал в областта Кутмичевица важно стратегическо положение. Едновременно с това Главиница се утвърдила като културно и религиозно културно средище – предпоставка за появата на епископия в него в края на IX в. Положението ѝ личи от писмените извори. На Изток Главиница граничела с Девол (до включването ѝ в Костурска епархия), на юг – с епископия Стефаникия, на запад – с Авлона[38].

В Краткото житие на Климент Охридски от Димитър Хоматиан, глава 6, ясно е посочено: „Най-често (Климент) пребивавал в илирийския град Лихнида, който е център на околните градове и който сега на езика на мизите се нарича Охрид, и в Кефаления, преведено на български език Главиница, където и оставил паметници“ (…καί τῇν Κεφαληνίαν μετονομασθείσαν τῇ βουλγάρων φωνῇ Γλαβινίζαν…)[39]. Авторът на житието дава и калковата българска дума Главиница. Формата на гръцката дума се явява в нашия език като Кефалония и Кефалиния. По-правилно е обаче да се преведе Кефаления. По-нататък, в гл. 9 на житието, авторът пише: „Може да се видят запазени дори и сега каменни стълбове в Кефаления, на които е издълбан надпис, който съобщава за преминаването и приобщаването на народа към Христа“ (Στήλας δε λιθίας εν τῇ Κεφαληνία…). При посещението си през 1845 г. в района В. Григорович се опитал да намери споменатите стълбове с надписи, но не постигнал успех, но затова пък попаднал на три селища с името Главиница.

Според данните на писмените извори княз Борис „опасал цялата си подвластна България със седем съборни храма“, три от които се намирали съответно в Охрид, Девол и Брегалница[40]. В гл. XXIII, 67 се казва: „Тези творби той оставил в своя манастир, който построил в Охрид, докато блаженият Борис бил още между живите и преди въобще да е приел Величката епископия. Понеже видял, че този княз опасал цялата си подвластна България със седем съборни храма, сякаш запалил с вярата си някакъв светилник със седем свещи (Изход 37, 23), поискал и той самият да си построи манастир в Охрид. Към Него прибавил и друга църква, която по-късно направили архиепископска катедрала. Така в Охрид имало три църкви – една съборна и две на св. Климент, много по-малки на големина от съборната, но по-красиви от нея със своята овална и закръглена форма. Той се надявал по всякакъв начин да премахне равнодушието на българите към божествените неща и да ги събира, привлечени от красотата на постройките, и най-главното: да смекчава суровостта и непокорството в сърцата им и тяхната труднодостъпност за богопознанието. И нищо чудно, че той се стараел да обърне мислите на хората към кротост и човечност“[41]. В Сказание за чудесата на св. Георги се казва: „След като доведе (княз Борис) светия архиепископ Стефан (Йосиф и други учители и наставници), съгради църкви и манастири, назначи игумени, попове и епископи да поучават (и направляват) людете по Божия път“[42].

Решенията от 4 март 870 г. за поставянето на българската църква под юрисдикцията на Цариградската патриаршия положили началото на организационното изграждане на българската архиепископия[43]. Първият български епископ Йосиф бил ръкоположен от византийския патриарх Игнатий и принадлежал към византийското духовенство. Многобройният църковен клир, ръкоположен от византийските патриарси Игнатий и Фотий, бил съставен от епископи, презвитери и монаси. Духовенството, което идва в България през 870 г., е основно византийско[44]. Започва усилена работа по изграждането на българската църква, която била устроена по подобие на византийската в организационно отношение. Важна стъпка към утвърждаването на независимостта на българската архиепископия са решенията на Вселенския събор от 879 – 880 г., според които българските епископи не влезли в епархийските списъци на византийската патриаршия.

В изворите се споменават няколко епископии – Дръстър[45], Белград[46], Моравска, Охридска, Брегалнишка, Проватска и Девелтска[47], Преслав[48], Драгувития и Велика. За епископ на последните две през 893 г. бил ръкоположен Климент Охридски, който по-късно бил натоварен да надзирава и третия дял на българското царство, т.е. да изпълнява длъжността екзарх на югозападните български земи. В съборните актове от Осмия вселенски събор (869 – 870) и събора на патриарх Фотий (879) фигурират още епископи, сред които Лукиан Дирахийски, Макарий Деркоски, Петър Визийски, Гаврил Охридски, Константин Булгарофигонски, Петър Драгувитийски и др.[49] През 893 г. Климент Охридски оглавил епархиите Драгувития и Велика[50]. След това той бил натоварен (според Дюканжовия списък) от княз Борис да надзирава и третия дял на българското царство“[51]. В гл. XX, 62 се казва, че „… той (Симеон) го поставил (Климент) за епископ на Драгвиста или Велица, и така Климент станал първият епископ (служещ) на български език. Като приел епископското дело, той поставил величината на своето достойнство в основата на въздигането си към Бога и прибавил към предишните си трудове многократно повече“[52].

Както отбелязват историците, трудно е да се определи както броят на създадените в България епископии, така и техните седалища. Според изворите първото споменаване на Главиница/Кефалениня е в Житието на Климент от Теофилакт Охридски и се отнася до 80-те години на IX в. В Главиница княз Борис дал на Климент място за почивка преди 893 г., тук Климент оставил веществени паметници за пребиваването си…, т.е. Главиница в ролята на българско християнско средище в най-западната част на държавата във втората половина на IX в. е вън от съмнение. Досега обаче не беше сигурно дали Главиница е епископия по това време. Известията, че другите две селища, в които Климент се подвизава – Девол и Охрид, са епископии, можеше само да подкрепи хипотезата, че и Главиница е епископска катедра[53]. Печатът на Петър, епископ на Кефаления доказва, че Главиница/Кефаления е център на епископия във втората половина на IX в. Ето защо в Списъка на епархиите от времето на Самуил, изписан върху долната част на полукръглата апсида на църквата „Св. Ахил“ в Преспа в X в., епархия Κεφαλονίας (Главиница) е упомената на четвърто място[54]. Щом като още през 70-те години на IX в. в Охрид е имало епархийски архиерей, не е възможно населението в Деволския край да остане в езичество чак до края на 80-те години, когато княз Борис организирал църковно-административните центрове в Девол и Главиница[55].

Значението, което епископският център Кефаления/Главиница има в по-късния период, се потвърждава от историческите сведения. Териториалният обхват на Охридската архиепископия, създадена от император Василий II след окончателната му победа над обновеното от цар Самуил българско царство през 1018 г., покривал земите приблизително от Белград и Браничево на север до Канина и Гревена на югоизток и Велбъжд на югозапад[56]. Архиепископията била създадена в началото от 32 суфраганни епископии, сред които и някои без точна локализация. В списъка на епископиите, датиращ от времето на Йоан IV Комнин от средата на XI в., е спомената епископията Кефаления/Главиница, разположена на североизток от Канина[57]. Принадлежността на Кефаления/Главиница и още 10 епископии към Охридската архиепископия по времето на Димитър Хоматиан е доказана чрез споменавания в неговия корпус с писма и документи. Заедно с църковната област на самия Охрид те представляват 12-те средищни епархии на Архиепископията. От сигилиите на Василий II и по-нататъшните действия на императора по този въпрос става ясно, че църковната област „България“, придобила формата на византийска архиепископия, по териториален обхват съвпада в общи линии със Самуиловото царство и е продължение на патриаршеските традиции на българската държава от времето на цар Самуил. Така Василий II напълно съзнателно основава Охридската архиепископия, но и поставя нейния архиерей в групата на великите автокефални архиепископи, които били независими от Вселенската патриаршия[58]. И както се казва в грамота от 1020 г., „щото сегашният светейши архиепископ да притежава и управлява всичките български епископства, които при цар Петра и Самуила се притежаваха и владееха от тогавашните епископи, както и всички други градове … без да се нарушат границите и наредбите, добре установени от царстващите преди нас…. Също и сегашният архиепископ на България постановяваме да има толкова епархия, колкото е била при цар Петър, и да владее и управлява всички епископства на България…“[59]. В първата грамота на Василий II за правата на Охридската архиепископия от 1019 г. се казва: „И епископът на Главница заповядваме да има в самата Главница и в Канина и Неаниска 40 клирици и 40 парици“[60].

В Notitia episcopatum от края на XI – началото на XII век, в т.нар. I списък от времето на император Алексий Комнин са посочени 23 епархии, подчинени на българския престол, сред които и Главенишка епископия под номер 11. Според този списък Доростолската епархия вече не се числяла към Охридската архиепископия, а била подчинена на Цариградската патриаршия[61].

Същите епархии са отбелязани и във II (официален) списък от времето на Алексий Комнин. Тук броят на митрополитите достига до 80. Охридският диоцез е под наименование „Ред на престолите на Първа Юстиниана“[62]. Споменаването на епархийските центрове в него се предшества от античните названия, а именно: „Кастория-Костур, Сердика-Триадица, Едеса-Мъглен, Хераклея-Пелагония, Тивериупол-Струмица, Морава-Браничево, Сингидунум-Белград, Сирмиум-Срем, Сланица-Пела, Илирик-Канина“ и др. На 11 позиция от общо 23 епископии е поставена Кефаления – Главиница (ὁ Κεφαληνίας ἤτοί Γλαβινίζης)[63]. В епархийския списък на Нил Доксопатор се споменават общо 30 епископии, „над които първенствува град Охрид, както и над местата, зависими от тях“[64].

Според Списъка на архиепископ Йоан Комнин или т. нар. Дюканжов списък в гл. 4 се казва: „Климент, като станал епископ на Тивериопол или Велика, сетне бил натоварен от българския цар Борис да надзирава и третия дял на българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или Тасипиат“[65]. В гл. 5 се казва: „Дамян в Доростол, сега Дристра. При него и България била почетена за автокефална. Той по заповед на император Роман Лакапин бил провъзгласен за патриарх от императорския съвет, а после бил свален от Йоан Цимисхий“[66].

Важната роля, която има епископската катедра Кефаления/Главиница от втората половина на IX в. нататък, е неоспорима и доказана. Открит обаче остава въпросът за точното местонахождение на епископския център. Отговорът може би трябва да се търси във веществените останки. Налагането на един определен архитектурен тип в края на IX от самия Климент, какъвто е триконхалният план, може да послужи за ориентир при опита за локализация на епископския център. Известни са общо четири конхални църкви, построени от Климент в това време. Две от тях се намират в Охрид – едната е под развалините на Имарет джамия в града[67], а втората е построена на южния бряг на Охридското езеро в основания от Наум манастир[68]. В тази църква също е оформена погребална камера в южната страна на нартиката, подобно на камерата в църквата в Охрид, построена от Климент. Този факт подкрепя хипотезата, че самият Климент е взел участие при построяването на Наумовата църква и че старата Климентова църква в Охрид може да бъде образец и за други подобни църкви[69]. Освен в Охрид и църквата в манастира на Св. Наум, разкрити са още две такива постройки. Едната се намира в м. Горица до Охрид, а другата – северно от Охрид – при с. Зглавиница (Издеглавје).

Местността Горица се намира на полуострова на източния бряг на езерото и на 2 км от града. През 1925 г. са открити ара с гръцки надпис и основи на триконхална църква с некропол около нея[70]. В северозападния дял на Издеглавие (Зглавиница, Старо село) на около 2 км северозападно от селото са разкрити останките на конхалната църква „Св. Никола“, а в южния дял на местността – некропол. В македонската литература тази Зглавиница се свързва с историческата Главиница от Житието на св. Климент[71].

От казаното дотук е сигурно единствено, че историческа Главиница се намирала в югозападната част на българското царство и е била център на голяма епархия, начело на която е стоял епископ. Епископатът съществува още във втората половина на IX в. и това се доказва от настоящия печат на един от нейните (първи?) епископи Петър. Дали той е изпратен от Фотий/Игнатий при първата мисия на византийското духовенство след 864 – 865 г. или след 870 г., е трудно да се каже при липсата на писмени свидетелства. Епископията като църковно-административна единица е създадена окончателно след латинската мисия (866 – 870 г.), когато успоредно с учредяването на самостоятелната българска църква начело с архиепископ, започва изграждането на църковни епархийски единици. Според Продължителя на Теофан (X в.) и неговата Хронография, Василий изпраща на българите архиепископ и епископ – „те (българите) се съгласили да приемат да се подчиняват на архиепископ и да се изпълни страната им с епископи. И както чрез тях, така и чрез благочестивите монаси, които били призовани из планините и из земните пещери и били изпратени там от императора…“[72]. Предполага се, че подчинени на плисковския архиепископ били седем епископи, сред които пръв по достойнство е Дръстърският, носил името Николай[73]. Все още няма единно мнение къде точно са били учредени епископатите. Сигурно е вече, че една от тези епископски катедри се намирала в Главиница/Кефаления. Според някои от поддръжниците на теорията за местонахождението на Главиница в Южна Албания (Балши), Главиница била център на голяма епархия, в която княз Борис Михаил построил една от катедралните си църкви; тук резидирал епископ със съответстваща титулатура и богослужението се извършвало на гръцки език[74].

Мястото на откриването на печата в околностите на Дръстър подсказва за съществуването на връзки между епископа на Главиница/Кефаления Петър и Дръстърската епископия. Главиница/Кефаления е била една от главните епископии в т.нар. трети дял на българската държава, в която княз Борис учредява, не без съдействието на византийското духовенство, епископско седалище, начело с епископ Петър. Вън от съмнение е обстоятелството, че Петър е бил от обкръжението на патриарх Фотий и вероятно е изпратен да оглави епископата Кефаления лично от патриарха. Близки отношения показва и сходната иконография на личния печат на епископ Петър и печатите на Фотий, с когото е поддържал оживена кореспонденция в качеството си на епископ на една от главните катедри, основана след покръстването, чиято роля в църковната уредба на България от втората половина на IX в. тепърва ще се доказва.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Бронзов коничен печат на Петър, епископ на Кефалиния/Главиница. Околностите на Дръстър. Втора половина на IX в.

Обр. 2. Бронзов коничен печат на Петронас. Константинопол. (по G. Vikan).

Обр. 3. Печат на патриарх Фотий (858-867, 877-886). Константинопол. Втора половина на IX в. (по G. Zacos, J. Nesbit).

Обр. 4. Печат на Арсений, архиепископ на Лемнос. Втора половина на IX в. (по

G. Zacos).

Обр. 5. Печат на Стефан мистик. Втора половина на IX в. (по G. Zacos).

Обр. 6. Печат на Василий вестиарий. 80-те години на IX в. (по И. Йорданов).

Обр. 7. Печати на Андрей спатарокандидат. IX–X в. (по И. Йорданов).

Обр. 8. Печат на Леон патриций, протоспатарий и сакеларий. Гроб в м. Селище, Преслав. Края на IX – началото на X в. (по И. Йорданов).

Обр. 9. Печат на Георги, архиепископ на България. Втора половина на IX в. – начало на X в. (по И. Йорданов).

Обр. 10. Владетелски печат на Борис-Михаил (864-889). (по И. Йорданов).

Обр. 11. Печат на Григорий, императорски спатарий и стратег на Кефаления Втора половина на VIII – начало на IX в. (по G. Zacos-Veglery).

Обр. 12. Печат на Ейринокалос, императорски комеркиарий на Пела, Пелопонес и Кефаления. IX в. (по G. Zacos-Veglery).

Обр. 13. Печат на Никифор, протонотарий на Кефаления IX в. (по G. Zacos-Veglery).

Обр. 14. Българската църква от 870 до 1018 г. (по Т. Събев).

Обр. 15. Епископия Кефаления (Главиница). X–XI в. (по Б. Николова).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дончева, С.** Новооткрити печати със зооморфни изображения – за тяхното производство и начин на употреба. *– Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007).* Шумен, 2008, 401–411 и пос. лит.

[2] **Vikan, G.** *Security in Byzantium: Locking, Sealing, Weighing. – Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No 2, Washington*, 1980, p. 21, fig. 45.

[3] **Кондаков, Н.** *Иконография Богоматери.* Т. 2. Москва, 1998, 17–18.

[4] **Юрукова, Й.** Моливдовули на княз Борис I (852 – 889). – *Нумизматика*, 2, 1981, 3–9.

[5] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*. Vol. II. Berne, 1984, pp. 8–9, Pl. 2, 7b; *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art***.** Ed. by John Nesbit. Vol. 6, Washington, 2009, pp. 204–205.

[6] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals.* Vol. II. Berne, 1984, p. 401, Pl. 86, No 886.

[7] **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de L'empire Byzantin*, *Vol. V. L'Eglise. Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique*, Paris, 1963, V/3, No1819; **Zacos, G.** *Opp. cit*., No. 50.1a.

[8] **Zacos, G.** *Opp. cit*., pp. 402–403, Pl. 86, No 890.

[9] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 3, Part One. Sofia, 2009, p. 122, No 247.

[10] **Соколова, И.** *Монеты и печати византийского Херсона.* Ленинград, 1983, схема III. 7.

[11] **Jordanov, I.** *Corpus*, p. 251, No 678–682.

[12] *Opp. cit.,* p. 319, No 879.

[13] **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin. Vol. II. L'administration centrale.* Paris, 1981, No 757.

[14] **Йорданов, И.** Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на България. – *Преслав*, 4, 1993, 315–323.

[15] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България.* София, 2001, 30–36.

[16] Пак там, с. 159, Таб. I, обр. 8–13; с. 160, Таб. II, обр. 14–25.

[17] **Гранстерм, Е.** О связи кирилловского устава с византийским унициалом. – *ВВр.,* III, 1950, 219–229; *Унициальный период византийской письменности. – ВВр.*, XXIX, 1968, 232–242.

[18] **Йорданов, И.** Още веднъж, с. 320.

[19] **Соколова, И.** Знак сокращения на византийских печатях VIII-первой половины X в. – *ВВр.,* 47, 1986, (157–162), с. 159, табл. III, рис. 13; табл. III, рис. 14, 15.

[20] **Zacos, G., A. Veglery.** *Byzantine Lead Seals.* Basel, 1972, Vol. I, 2, p. 1429, No 2657; **Соколова, И.** Об эпиграфике византийских печатей VIII – IX в. – *ВВр.*, 42, 1981, 106–114, табл. IVa, 1824–В, 2050; IVб, 2642, М–6226, 2145–В

[21] От гр. дума κεφάλαιον, κεφαλή – главен, съществен; глава, главно лице; Κεφαλληνιά – Кефаления, остров в Йонийско море.

[22] **Zacos, G., A. Veglery.** *Byzantine Lead Seals, Vol. I.* Basel, 1972, No. 1946a.

[23] *Opp. cit.,* No. 1865.

[24] *Opp. cit*., No. 1561.

[25] **Йорданов, И.** Печати на архиепископия България (XI – XII в.). – *Bulgaria Mediaevalis*, 6, 2015, 103–121.

[26] Пак там, с. 110, No 9.

[27] *ГИБИ,* IX, с. 32.

[28] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове. Т. 1, част 2.* София, 1994, 230–232.

[29] **Миятев, К.** Где се е намирала Главиница. – *Археология*, 1, 1962, 5–6.

[30] **Stricevic, Dorde.** Eglises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition paléobyzantine. – *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines. Tl. 1,* Beograd, 1963, S. 224–240.

[31] **Миятев, К.** Цит. съч., с. 5.

[32] **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски.* София, 1966, с. 125, 157, бел. 121.

[33] **Табов, Й.** Средневековые топонимы в Южных Балканах и география Величкой епископии св. Климента Охридского. – *Linguistique Balkanique,* 2–3, 2014, 121–152.

[34] *ГИБИ*, VIII, с. 41.

[35] Пак там, с. 126.

[36] Пак там, с. 127.

[37] **Николова, *Б.*** *Устройство и управление на Българската православна църква (IX – XIV век*). София, 1997, с. 89.

[38] Пак там, с. 89 и пос. бел.

[39] **Милев, Ал.** Цит. съч., с. 177, 185, бел. 20; **Иванов, Й.** *Български старини из Македония.* София, 1970, с. 318.

[40] **Милев, Ал.** Цит. съч., с. 110, гл. XXIII, 67.

[41] *ГИБИ*, IX, 1994, с. 36.

[42] **Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.** *„Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон.* Велико Търново, 2007, с. 197.

[43] *История на България. Т. 2.* София, 1981, с. 230.

[44] Имало и славяни сред духовенството, какъвто е например епископът на Белград – Сергий.

[45] За епископия в Дръстър свидетелства намереният надпис от 5.X.870 г. на неизвестен по име монах и архидякон, племенник на местния епископ Николай. – **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум – Дръстър.* Велико Търново, 2007, с. 139, обр. 15.

[46] За епископия в Белград се споменава в писмото на папа Йоан VIII до княз Борис от 16.IV.878 г. – *ИБАИ***,** VII*,* 150–151.

[47] Представителите на пет епископски епархии: Моравска (Агатон Моравски), Охридска (Гавриил Охридски), Брегалнишка (Теоктист Тивериуполски), Проватска (Леон Проватски) и Девелтска (Симеон Девелтски) са присъствали на Вселенския събор през 879 – 880 г. в Константинопол. – *ИБАИ*, VIII, с. 117.

[48] Между 894 – 906 г. за епископ на Преслав бил ръкоположен Константин. – **Георгиев, Е.** *Разцветът на българската литература в IX – X в.* София, 1962, с. 167.

[49] *ИБАИ*, IV, с. 117.

[50] **Милев, Ал.** Цит. съч., с. 104–105, гл. XX, 61, 62.

[51] **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 565.

[52] *ГИБИ***,** IX, с. 34.

[53] **Николова, Б.** Цит. съч., 87–88.

[54] **Иванов, Й.** Цит. съч., 56–57.

[55] **Снегаров, И.** Християнството в България преди покръстването на княз Борис (865 г.). – *ГДА, Т. 5, (31),* 1956, с. 204; **Събев, Т.** *Самостойна народностна църква в Средновековна България.* В. Търново, 2003, с. 185.

[56] **Принцинг, Г.** Автокефалната византийска църковна провинция България/Охрид. Доколко независими били нейните архиепископи? – *Исторически преглед,* 5 – 6, 2011, 73–102.

[57] Пак там, с. 84.

[58] Пак там, с. 87.

[59] **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 556; *ГИБИ***,** VI*,* 44–45.

[60] **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 551; *ГИБИ*, VI, с. 41.

[61] *ИБАИ*, VII, 104–105; **Събев, Т.** Цит. съч., с. 281.

[62] *ИБАИ***,** VII, 106–108.

---

[63] Пак там, с. 107.

[64] Пак там, с. 108.

[65] Пак там, с. 109.

[66] Пак там.

[67] **Коцо, Д.** Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид. – *Годишен Зборник Фил. фак. Скопје,* No 1, 1948, 129–182.

[68] **Коцо, Д.** Проучвания и археолошки испитувания на црквата на манастирот Св. Наум. – *Зборник на Археолошкиот музей-1957-1958*. Скопје, 1958, с. 68, сл. 12.

[69] **Коцо, Д.** Триконхалните цркви во Климентовото време. – *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски.* Охрид, 1966, 91–98.

[70] **Коцо, Д., Б. Алексова и кол**. *Археолошка карта на Република Македонја*. Скопје, 1996, с. 253.

[71] **Петров, К.** Прилог кон средновековната археолошка карта. – *Гласник на Музејско-конзерв. Друштво на НР Македонја,* I, 1954; Обходите на това място през 2014 г. и разглеждането на триконхалната църква в Злести (Дебарца) показва сходна строителна техника и разположение (на склона на хълм) с църквата в Асомата, която е кръстокуполна църква от „преславски“ тип вж. **Коцо, Д., Б. Алексова и кол**. Цит. съч., с. 247; **Маленко, В.** Лихнидо-охридскиот духовен и културен вруток на Плаошник. – *Македонско-украински врски, X–XX v*., МАНУ, Скопје, 2004, 279–297; **Томоски, Т.** *Прилог кон топографијата на климентовата епархја*. – *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации.* Скопје, 1999, 294-303.

[72] *ГИБИ***,** V, с. 121.

[73] **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 147.

[74] **Мучай, С., С. Джуери, И. Ристани.** Средневековые церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского. – *Slověne,* Vol. 3, No 1, 2014, с. 13.

BRONZE SEAL OF BISHOP OF KEPHALENIA FROM THE IX CENTURY FOUND IN DRUSTUR REGION

Stela Doncheva,
Nikolay Nikolov

Abstract

The focus of this work is a unique seal that has not an analogue for this time. It is a personal bronze seal found in the vicinity of Drustur and especially next to modern town Glavinitsa, Silistra district. The stamp is very good quality and preserved (Obr. 1). It belongs to the type of single bronze seals with conical shape and stamping plate. This seal is completely identical to that one with inscription „Lord, help Petronas‘ in the collection of Dumbarton Oaks, Washington (Obr. 2). Production of both seals show skillful hand and high professionalism of metropolitan Byzantine art and may have been the work of the same workshop.

Quality is evident in the composition forming the stamped surface, also divided into three parts, forming concentric fields. In the middle is applied waist image of Virgin, around the head is outlined nimbus and the outer belt is occupied by a circular inscription. It‘s an image of the Virgin and Child, in which, however, lacks distinctive medallion with the image of Christ in him. Here, he was replaced by a cross-shaped nimbus at the head of the Mother of God, which is a rare iconographic type.

The composition ends with a perfectly written invocative inscription in the outer belt

around the central image of Virgin in a clockwise direction, starting from one end of the nimbus left and ends at the other end on the right. The inscription is as follows: „ΘÊKR‘PETR‘EPISK‘KEΦ“, „Θε (οτό) κ (ε) β (οήθει) (τῷ σῷ δούλω) Ρέτρ (ῳ) Ἔπισκ (όπῳ) Κεφ (αληνία)“, translated „ Mother of God, help your servant Peter, bishop of Glavinica. „. The image is typical of Byzantine sigillography at the second half of the IX century. It appears mainly on the seals of the Patriarch Photios (858-867, 877-886). Therefore, they are considered a prototype (Fig. 3).

Glavinica was in the southwestern Bulgarian kingdom and was the center of a large diocese, headed by Bishop. The fact there is a bishop here in the second half of the IX century is proved by this seal that is belonged to one of bishops (first ?) Peter.

The place where seal was found – in the vicinity of Drastar suggests relations between Glavinica bishop Peter and Drastar episcopate. Glavinica (Kephalenia) was one of the main episcopacy established by Bulgarian ruler Boris I, not without the assistance of the Byzantine clergy too. Beyond doubt is the fact that Peter was in entourage of Patriarch Photios and probably sent to head the Episcopate Kephalenia personally by the Patriarch. It shows the similar iconography of personal seal of Bishop Peter and seals of Photios, with whom he maintained a lively correspondence in his capacity as bishop of one of the main departments that have been found after conversion to Christianity.

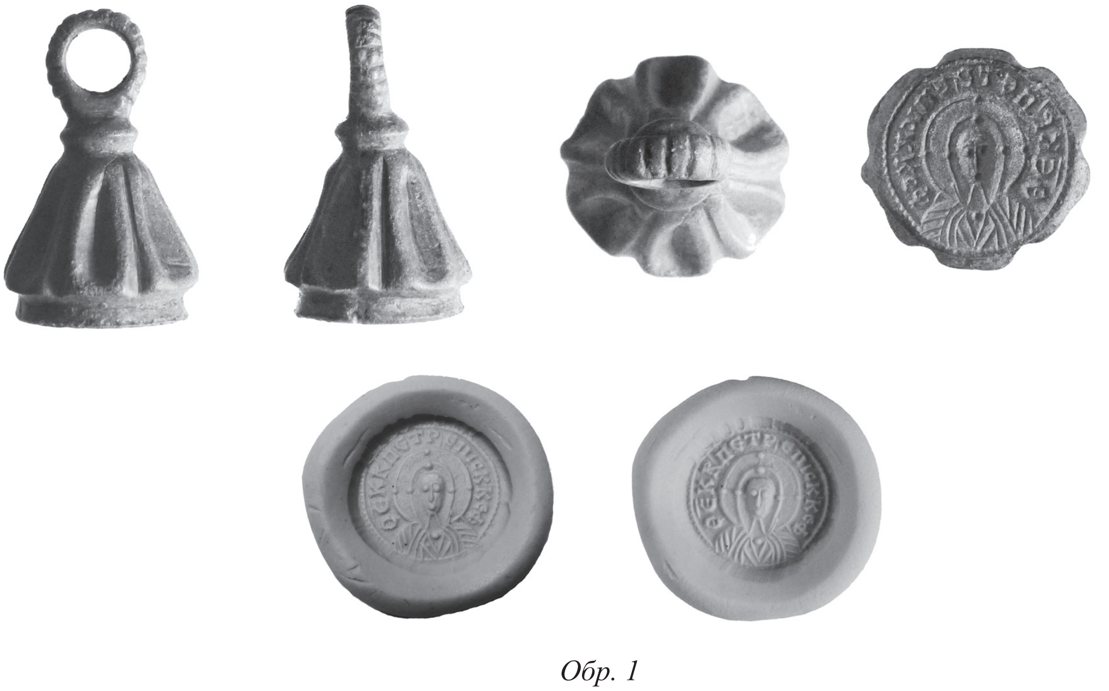

Обр. 1

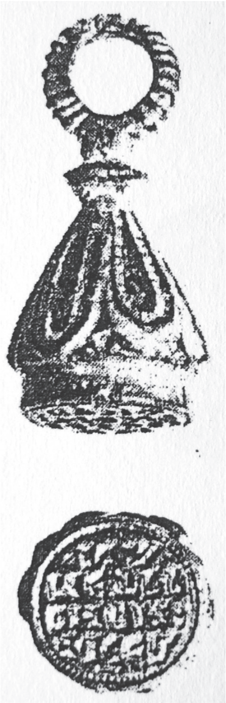

Обр. 2

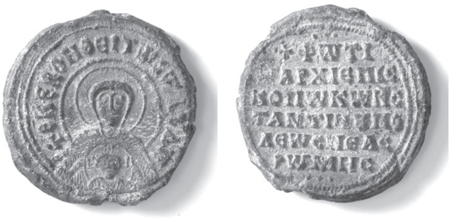

Обр. 3

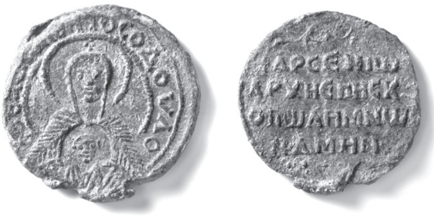

Обр. 4

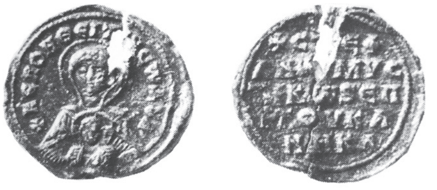

Обр. 5

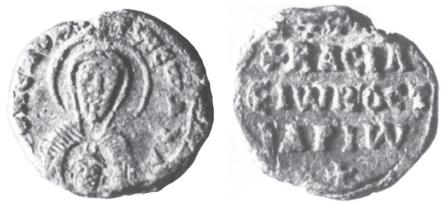

Обр. 6

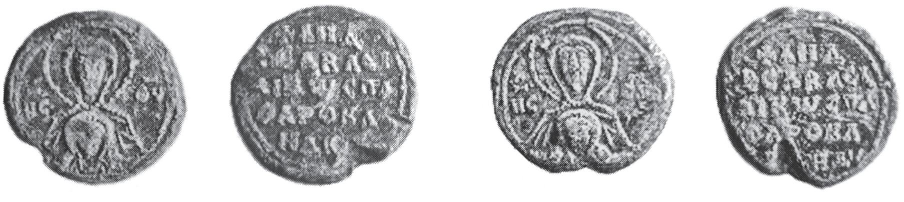

Обр. 7

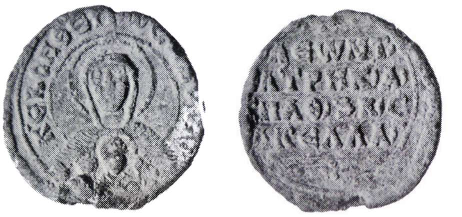

Обр. 8

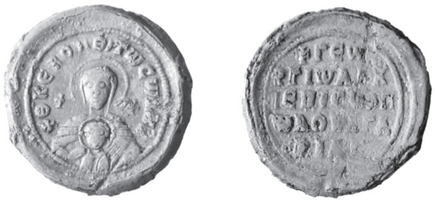

Обр. 9

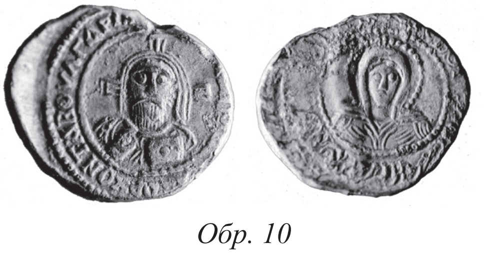

Обр. 10

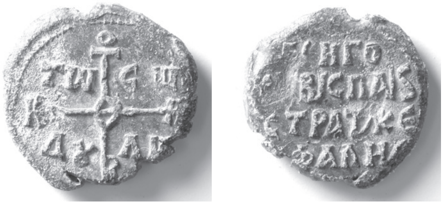

Обр. 11

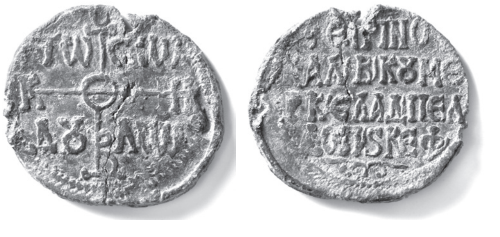

Обр. 12

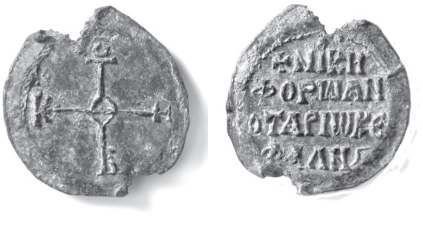

Обр. 13

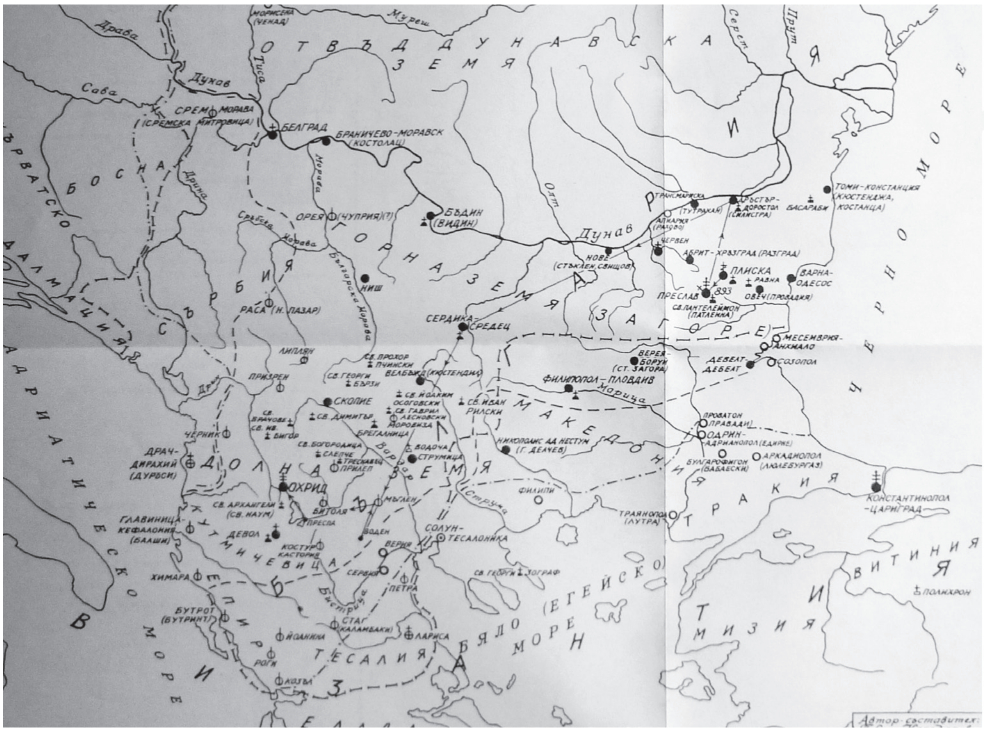
Драва
Сава
Дунав
Тиса
Муреш
Серет
Прут
ОТВЪДДУНАВСКА ЗЕМЯ
ЧЕРНО МОРЕ
ХЪРВАТСКО
БОСНА
ДАЛМАЦИЯ
СЪРБИЯ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
СРЕМ (СРЕМСКА МИТРОВИЦА)
МОРАВА
БЕЛГРАД
БРАНИЧЕВО-МОРАВСК (КОСТОЛАЦ)
БЪДИН (ВИДИН)
ОРЕЯ (ЧУПРИЯ)
НИШ
РАСА (Н. ПАЗАР)
ГОРНА ЗЕМЯ
Дунав
Олт
ТРАНСМАРИСКА (ТУТРАКАН)
ДЪСТЪР-ДОРОСТОЛ (СИЛИСТРА)
ТОМИ-КОНСТАНЦИЯ (КЮСТЕНДЖА, КОНСТАНЦА)
БАСАРАБИ
НОВЕ (СТЪКЛЕН, СВИЩОВ)
АБРИТ-ХРЪЗГРАД (РАЗГРАД)
ПЛИСКА
ВАРНА-ОДЕСОС
ПРЕСЛАВ
893
СВ. ПАНТЕЛЕЙМОН (ПАТЛЕЙНА)
ОВЕЧ (ПРОВАДИЯ)
ЗАГОРЕ
МЕСЕМВРИЯ-АНХИАЛО
СОЗОПОЛ
ДЕВЕЛТ-ДЕБЕЛТ
ВЕРЕЯ-БОРУЙ (СТ. ЗАГОРА)
СЕРДИКА-СРЕДЕЦ
ЛИПЛЯН
ПРИЗРЕН
СВ. ПРОХОР ПЧИНСКИ
СВ. ГЕОРГИ БЪРЗИ
ВЕЛБЪЖД (КЮСТЕНДИЛ)
СВ. ИОАКИМ ОСОГОВСКИ
СВ. ГАВРИЛ ЛЕСНОВСКИ
МОРОВИЗД
БРЕГАЛНИЦА
СВ. ИВАН РИЛСКИ
ФИЛИПОПОЛ-ПЛОВДИВ
Марица
МАКЕДОНИЯ
СКОПИЕ
СВ. ДИМИТЪР
ЧЕРНИК
ДРАЧ-ДИРАХИЙ (ДУРАСИ)
ДОЛНА ЗЕМЯ
СВ. БОГОРОДИЦА СЛЕПЧЕ
ТРЕСКАВЕЦ
ПРИЛЕП
ВОДОЧА
СТРУМИЦА
НИКОПОЛИС АД НЕСТУМ (Г. ДЕЛЧЕВ)
ПРОВАТОН (ПРАВАДИ)
ОДРИН-АДРИАНОПОЛ (ЕДИРНЕ)
БУЛГАРОФИГОН (БАБАЕСКИ)
АРКАДИОПОЛ (ЛЮЛЕБУРГАЗ)
ОХРИД
СВ. АРХАНГЕЛ (СВ. НАУМ)
БИТОЛЯ
ПРЕСПА
МЪГЛЕН
ВОДЕН
Вардар
Струма
ФИЛИПИ
ТРАКИЯ
ТРАЯНОПОЛ (ЛУТРА)
КОНСТАНТИНОПОЛ-ЦАРИГРАД
ГЛАВИНИЦА-КЕФАЛОНИЯ (БАЛШИ)
ДЕВОЛ
КОСТУР-КАСТОРИЯ
КУТМИЧЕВИЦА
СОЛУН-ТЕСАЛОНИКА
ВЕРИЯ
СЕРВИЯ
ПЕТРА
СВ. ГЕОРГИ ЗОГРАФ
ХИМАРА
ЕПИР
БУТРОТ (БУТРИНТ)
ЙОАНИНА
СТАГ (КАЛАМБАКА)
ЛАРИСА
РОГИ
КОЗИЛ
ТЕСАЛИЯ
Бистрица
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
ВИТИНИЯ
МИЗИЯ
ПОЛИХРОН
ЙОНИЙСКО МОРЕ
ЕЛАДА
Автор-съставител:

Обр. 14

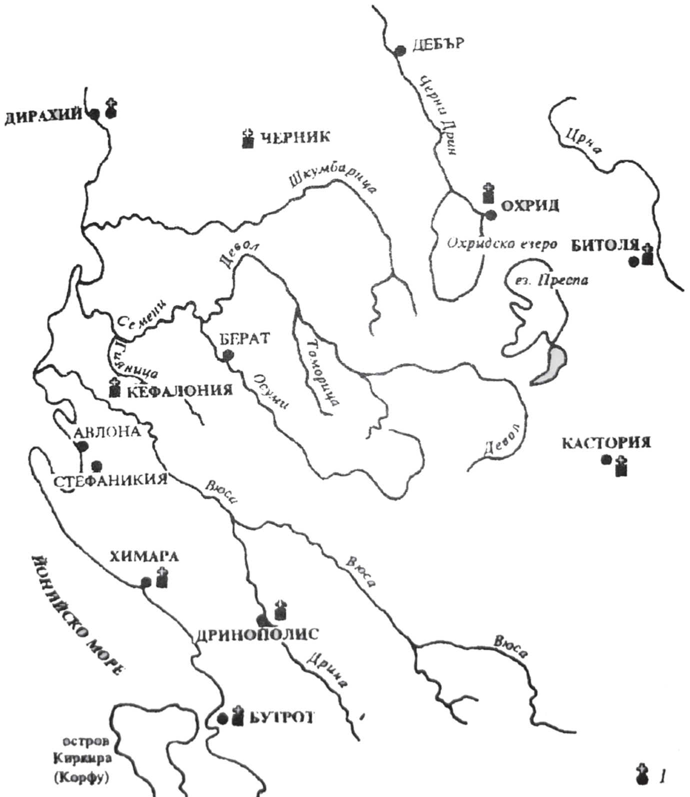
ДЕБЪР
Черни Дрин
ДИРАХИЙ
ЧЕРНИК
Црна
Шкумбарица
ОХРИД
Охридско езеро
БИТОЛЯ
ез. Преспа
Девол
Семени
БЕРАТ
Томорица
Гланица
КЕФАЛОНИЯ
Осуми
Девол
КАСТОРИЯ
АВЛОНА
СТЕФАНИКИЯ
Вюса
ХИМАРА
Вюса
ЙОНИЙСКО МОРЕ
ДРИНОПОЛИС
Вюса
Дрина
БУТРОТ
остров Киркира (Корфу)
1
2

Обр. 15

ЗА КОЯ ЦЪРКВА В ДРЪСТЪР/ДРИСТРА СЕ ОТНАСЯ НАДПИСЪТ НА ПОРФИРОГЕНЕТНИТЕ ВАСИЛЕВСИ ВАСИЛИЙ II И КОНСТАНТИН VII, ОТКРИТ В СИЛИСТРА

Георги Атанасов

През 1950 г. в Силистра при изграждането на главния колектор на града е намерен гръцки надпис върху каменен блок. Върху добре обработен камък с големи букви на нов гръцки унициал е нанесен четириредов текст (обр. 1). Първоиздателят проф. В. Бешевлиев прави следния прочит:

+ᾈνεκενσ(θη) κ [έ ἐκαλιερ-
ίθη ἐπὴ βαση[λέος ίμῶν(?)
Κωνσταντ(ίνου) κὲ Αὐ[γούστης
Ζώ(ης) με(τὰ) τῶν πόρο[ν …
… ……π………………………

Поднови се и украси този храм във времето на император Константин и августа Зоя с приходите…[1]. Според именития български учен надписът е поставен от император Константин IX Мономах и императрица Зоя, които управляват заедно от 1042 до 1055 г. При внимателно вникване в текста И. Шевченко установява, че името на императрица Зоя липсва и че в надписа за подновяването и украсата на храма се четат имената на Василий и Константин, порфирогенетни василевси на ромеите[2]:

+Ανεκενσ(θη) κ [ε καλλιερ]
γιθη επη Βαση[λειου κε]
Κωνσταντ(ινου) κε αυ[τοκρατορ(ων)]
[Ρ]ωμε(ων) των πορφ[υρογεννητ(ων)]
[ετ(ους)

Според тази редакция надписът е поставен от Василий II и Константин VII, чието съвместно управление е между 976 и 1025 г. На фона на историческите събития през този период И. Шевченко датира надписа между 1018 и 1025 г. По разчитането и тълкуването на този любопитен паметник взе отношение и М. Соломон. Подобно на И. Шевченко, и той чете имената на порфирогенетните василевси Василий II и Константин VII, но доверявайки се на Н. Икономидис за историческите реалности в Дристра, го датира между 976 и 981 г.[3] Следвайки датировката на М. Соломон, П. Дякону смята, че надписът е изсечен по повод възстановяването на Дръстър като епархийски център след смъртта на Йоан Цимиски[4]. Вече съм се спирал на несъстоятелността на тази теза, защото със сигурност Дръстър/Дристра получава епископска катедра от Василий II едва през 1020 г. и това е отразено във Втората грамота за устройството на Охридската автокефална архиепископия[5].

Тук отново ще подчертая, че според И. Шевченко надписът трябва да се чете така: *Поднови се и украси този храм във времето на василевсите Василий и Константин, порфирогенетните автократори на ромеите*. Навярно отразява преправки и разкрасяването на катедралния храм след възстановяването на византийската власт в

Дръстър при управлението на Василий II и Константин VII. Това може да се е случило след повторното завладяване на града през 1000 – 1001 г. или по повод предаването на Дръстърска епархия на Охридската архиепископия около 1020 г. Впрочем, от контекста се долавя, че не става въпрос за повторно изграждане из основи, а само за възобновяване и разкрасяване на вече функционираща църква.

Този надпис бе коментиран от мен специално в монографията „Християнският Дуросторум-Дръстър“, където предположих, че е свързан с преустройства по времето на Василий II и Константин VII на църква № 2а от X в.[6] Базирах се на факта, че по това време тя бе единственият проучен представителен средновековен храм в Дръстър и на подвеждащата информация, че откритият при изкопни работи през 1950 г. надпис е пред сградата на училище срещу днешния катедрален храм „Св. ап. Петър и Павел”, т. е. югоизточно от средновековна църква № 2а. При мащабните археологически проучвания в Силистра през 2015 г. обаче се оказа, че главният катедрален храм в Дръстър не е била църква № 2а, а новоразкритата кръстокуполна църква № 4 (обр. 2). Църква № 2 не само е по-малка по размери, но се намира в ъгъла на крепостта (обр. 2). Фактът, че верижната резиденциална сграда е само на 3,9 м пред западната ѝ фасада, а разстоянието до северната крепостна стена е около 15 м, свидетелства, че в нея и около нея не могат да се разгръщат масови религиозни мероприятия като литийни шествия и пр., задължителни за един катедрален храм. Любопитното е, че църквата е разположена в един двор, фланкирана от запад от епископския дворец, а само на 25 м на изток се намира владетелският палат, издигнат в началото на IX в. Това в още по-голяма степен предполага да я разглеждаме като *capela palatina* – дворцова църква, обслужваща както епископа (след 927 г. патриарха), така и владетеля при периодичните му престои в дунавската държавна резиденция, разположена на около 25 м в източна посока[7]. Така например има безспорни данни, че в нея е пребивавал цар Симеон Велики при унгарското нашествие от 894 – 896 г.

При мащабните археологически проучвания в Силистра през 2015 г. частично бе проучена нова представителна църква под № 4, която, за разлика от църква № 2а, е приблизително в централната част на дунавската цитадела на Дръстър, между централната южна порта и северната крепостна стена с пристанището (обр. 2)[8]. Под близо 3 м културни напластявания от XII до XIX в. църквата бе регистрирана на кота около 17,00 м и бе проучена на дължина около 13 м в югоизточната част на южния и източната част на централния кораб (обр. 3 – 5). Южният кораб в интериор е широк 3,00 м, като южната стена на храма е широка 1,40 м. Апсидата, полукръгла в интериор, е била четиристенна или петстенна в екстериор, като дебелината на зида тук е 1,50 – 1,55 м. Градежът е много прецизен, квадров (без емпленктон), от добре оформени блокове, дълги от 0,25 до около 0,40 м на старателно подравнени редове с височина от 0,22 до 0,28 м (обр. 5, 6). Хоросанът е светъл, със счукана тухла, а фугите са обмазани със светлорозов хоросан. По южната фасада са регистрирани 2 пиластъра – източният 1,00 х 0,95 м, а на 2,87 м западно е вторият пиластър 0,70 х 0,95 м. Несъмнено, пиластри е имало в източна посока към апсидата и в западна посока към притвора, но те попадат в непроученото трасе на стената под съвременна улица и алея на парка. Преградният зид между южния и централния кораб е по-широк, 1,50 м, като на изток, на границата на презвитерия и диаконикона, се разширява до 1,80 м. Презвитерият и диакониконът са свързани с вход, широк 0,78 м, на 1,00 м западно от диакониконната ниша. На 3,70 м западно от този вход, върху фундамента на преградния зид, е регистриран постамент 1,50 х 1,50 м за база на колона или пилон, който навярно е един от четирите носещи подкуполния барабан (обр. 3, 4). В зид от XIII в. над този пилон е вграден сегмент от разделителна прозоречна мраморна колона (*meneau*) с дължина 1,35 м и правоъгълно окръглено сечение 0,55 х 0,37 м (обр. 5). Аналогична по форма и размери колона бе открита и пред южната апсида, вградена в късно жилище. Апсидата на презвитерия в интериор е полукръгла, а в екстериор полигонална – петостенна (обр. 3 – 6). За нея е апликиран масивен двустъпален /?/ синтрон от каменни квадри, като фугата между него и апсидата – 0,03 м, е запълнена с червен хоросан. Фундаментът на храма е в две части. Долната половина с височина около 1,00 м е на нивото на основата на разрушената по-ранна църква, като част от апсидната ѝ част е имплантирана във фундамента на коментирания тук по-късен храм. Вкопан е до здрав стерилен льос в културен пласт с керамика и монети от IV – VI в. Изпълнен е от ломени камъни на светъл хоросан. Над тази основа основата продължава на височина още 0,70 м, но в случая е зидана от каменни блокчета на редове, високи около 0,15 – 0,20 м и дълги от 0,18 до 0,32 м. Фугите, както в суперструкцията, са обмазани със светъл хоросан[9]. При разчистването на този горен фундамент регистрирахме ранновизантийски културен хоризонт с керамични фрагменти от V – VI в., между които и 3 фрагмента от съдове с профил и украса, характерни за IX в. Над зиданата основа на границата суб/суперструкция подът на църквата е покрит с каменни плочи, дебели около 0,10 –0,15 м, запазени единствено около базата на стълба (един от четирите, носещи подкуполния барабан) и пред входа в южната стена с ширина 1,32 м, извеждащ извън храма. Предвид близката архитектоника, олтарното устройство, ширината на южния кораб, пиластрите, синтрона и пр. с изцяло проучената църква № 2а, предполагаме, че новооткритият храм № 4 е имал сходен план и хипотетично допускаме следната възстановка (обр. 3, 7). Северният кораб е имал приблизително същата ширина както южния и както страничните кораби на църква № 2, т.е. около 2,95 – 3,00 м. Благодарение частично запазената в екстериор апсида (около ½), и специално въз основа на сегмент от полукръглата вътрешна апсидна дъга на презвитерия ширината на централния кораб се изчислява на около 7,8 м. В действителност обаче централният кораб е бил широк 7,6 м и това се вижда на западния профил, където са проучени фланкиращите го зидове с ширина 1,50 м, както и външният южен зид на храма, фланкиращ от юг южния кораб с оповестената ширина 3,00 м (обр. 3). Северната външна стена на храм, респективно северният кораб попада изцяло под изградения в началото на XIX в. бастион към северната османска крепостна стена на Силистра. Не е трудно да се досетим, че северният кораб, подобно на южния, е имал ширина около 3,00 м – практика, позната в съседната църква № 2а и десетките ранносредновековни църкви в Плиска и Преслав. Като добавим ширината на северния и южния зид – около 1,40 м, и ширината на преградните зидове между корабите – около 1,50 м, се получава обща външна ширина на храма 19,40 м, а като включим и пиластрите, се получава 21,40 м. Ако калкулираме дължината на подкуполния квадрат около 7,6 м, разкритото предолтарно пространство от източната двойка колони до края на апсидата 9,80 м, необходимото квадратно пространство (за покриване с малки псевдокуполи – *калоти*) от западната двойка стълбове до източната стена на притвора около 3,00 м, съразмерната ширина на притвора около 4,50 м, и най-после ширината на източния и западния зид на притвора около 1,40 – 1,50 м, то общата външна дължина на храма се очертава около 32,10, а с пиластрите от запад около 33 м. На практика това означава, че съотношението на дължината към ширината на храма (32,30:21,60 м) е около 1,7:1. Сходно, около 1,64:1, е съотношението на дължината към ширината на съседната църква № 2а (25,2:15,5 м), докато при близките по план и устройство преславски кръстокуполни църкви от константинополски тип с многостенни апсиди и пиластри-лизени (№ 1 в Аврадака, Бял бяг и манастира на Мостич)[10] е около 1,8:1. Подобно на тях църква № 4 в

Дръстър навярно също е била кръстокуполна, за което свидетелстват масивният стълб и многобройните оловни стопилки от оловната обшивка на купола, каквито бяха открити и при проучването на църква № 2а. Забележително е, че тук, при църква № 4, основата на зидовете, фланкиращи централния кораб, е по-широка с 0,10 – 0,12 м от основите на страничните кораби, косвено указание че това удебеляване е направено, за да се поеме тежестта на купола. Изобщо строителите тук *a fundamentum* са проектирали и изпълнили църква № 4 като кръстокуполна. Най-после разкритата под нея по-ранна църква от втората половина на IX в. е трикорабна базилика със сходни размери (обр. 5). Едва ли е разрушена след началото на X в. на мястото и (основите са частично преизползвани) да се построи отново аналогична по форма и размери базилика. Както вече се посочи, по план, конструкции и визия тя наумява цяла серия преславски кръстокуполни храмове от X в. в Аврадака, църквата на Мостич, Бял бряг и пр., които обаче са с по-скромни размери[11]. Счита се, че първообраз на този тип църковни сгради е била недостигналата до нас петкуполна църква „Неа”, изградена от император Василий I Македонец I (867 – 886) до хрисотриклиниума на двореца в Константинопол и осветена на 1 май 881 г.[12] Най-близките реално съществуващи и до днес храмове с подобен кръстокуполен план, полигонални в екстериор апсиди и пиластри-лизени по фасадите са църквата на Константин Липс от 908 г.[13], и най-вече двуетажната гробищна църква Мирелайон, изградена от император Роман I Лакапин (920 – 944 г.)[14]. Това определено са архитектурните прототипи (заедно с „Неа” на Василий I ?) на църква № 2а, респективно и на № 4, още повече, че са съвременни. Ако преустройството на църква № 2а и издигането на църква № 4 в Дръстър е породено от въздигането на града в патриаршеска столица през 927 г., то като дата те следват непосредствено знаковия константинополски храм Мирелайон на Роман Лакапин, завършен през 922 г. Прочее, да припомним, че легитимирането на първия български патриарх Дамян в Дръстър през 927 г. е дело на същия Роман Лакапин, което ще да има последици и върху архитектурата на патриаршеската църква в Дръстър, най-вероятно изградени с участието на константинополски архитект. В случая специално ще обърна внимание, че засега църква № 4 в Дръстър е най-големият кръстокуполен храм в България през X в., което предполага, че именно той е катедралният храм на Града, респективно на първия български патриарх (обр. 3, 7).

На този изразителен фон надписът на порфирогенетните василевси Василий II и Константин VII едва ли се отнася за друг храм в Дръстър, освен за внушителната кръстокуполна църква в центъра на цитаделата. Най-после, по време на проучванията през лятото на 2015 г. с помощта на колегите от РИМ-Силистра – Николай Тодоров и Вера Петрова, установих, че въпросният надпис е открит през 1950 г. в изкопа за градски колектор не до днешния храм „Св. ап. Петър и Павел”, а в непосредствена близост до катедралната църква от X – XI в. под № 4. Оказа се, че въпросното Техническо училище, пред което е намерен, е само на около 40 м в северна посока от църква № 4, пресечена от същия колектор, който е отстоял на около 10 м западно от училището (обр. 2). Действително, височайша императорска благотворителност в провинцията може да бъде провокирана и материализирана приоритетно единствено спрямо катедрален храм, който редом с останалото има знаково значение за империята. Това означава, че между 971 и 1020 г. бившата патриаршеска кръстокуполна базилика № 4 в Дръстър действително е съхранена като обем. През този период дори има намеси, те, изглежда, са в посока козметични ремонти и разкрасяване. На този фон може да се предположи, че тогава става повторното подновяване и украсяване, респективно стенописване на храма – една дейност, котирана много високо през Средновековието и оценявана почти като изграждане из основи.

Според археологическите проучвания и коментирания по-горе надпис църква № 4 срещу централната порта на цитаделата на Дръстър продължава да изпълнява ролята на катедрален храм, след като патриарх Дамян напуска града и тук се установяват епископи ромеи. Въпреки това бурните политически събития и военните сблъсъци във и около цитаделата на града в края на X и началото на XI в. (970, 971, 986 и 1000 – 1001 г.) е възможно да са нанесли поражения на църквата. Относително малката проучена площ обаче не дава възможност за по-детайлни наблюдения. Единствената поправка, която е регистрирана, е зазиждането на входа в южната стена. Допълнителна информация за процесите в края на X – началото на XI в. носи вкопано жилище с каменна печка до самата южна апсида на кота около 1,10 м под границата суб/суперструкция на храма (обр. 8). Откритата в него керамика на бавно колело и специално фрагментите от амфори тип 1 се определят най-общо към края на X – началото на XI в. Вече се отбеляза, че в границите на цитаделата, включително около църквите, липсват землянки на обикновено население, като до последната третина на X в. са обитавани само представителни монолитни сгради. Разкритата землянка в непосредствена близост до апсидата на църква № 4 свидетелства за промени в градската агломерация около края на X в., които нарушават представителността на катедралната църква. Действително, при функциониращ катедрален храм вкопаване на землянка с каменна печка на 0,50 м до негова сакрална част, каквато е апсидата, може и да означава повреди, частични разрушения, и най-сетне временно прекъсване на службите в него. Най-после, жилището е вкопано на такова място, че би попречило съществено на литийни шествия и изобщо на култовите практики и церемониалния театър, характерни за катедрална църква. В този смисъл посоченото в надписа подновяване може да е направено след началото на XI в., като успоредно с това землянката е разрушена, а върху деструкциите започват да се правят обичайните за такова място погребения на по-знатни граждани, за което свидетелства представителен цистов гроб от XI в. пред южната апсида (обр. 4).

С ремонти и преизползване на катедралната базилика в началото на XI в. могат да се свържат четири варовикови блокчета с размери около 30 x 40 см, върху които старателно са врязани все още не напълно разчетени гръцки надписи[15]. Напоследък се налага идеята, че това са християнски надгробни паметници с криптографски текстове, тъй като върху единия надпис е разтълкувана думата гроб[16]. Предполага се, че са вградени върху фасадата на църква над разположени около нея гробни камери от XI в., сред които и посоченият цистов гроб (обр. 4).

Според резултатите от археологическите проучвания ремонтираната и разкрасена в началото на XI в. от багрянородните василевси Василий II и Константин VIII катедрална църква № 4 престава да съществува към края на XI – XII в. За това несъмнено свидетелстват десетките гробове, които перфорират на много места пода и се врязват в порутените стени (обр. 4). Каменни квадри от рушевините, включително и този с врязания представителен надпис, са използвани за строителството на жилища и сгради с находки преимуществено от края на XI в., и главно XIII – XIV в. Прочее сграда от XIII в., в която като сполии са вложени блокове от църквата, включително мраморна колона, носеща подкуполния барабан, ляга директно върху рушевините на централния кораб.

Точната дата на разрушаването на катедралния храм не може да се прецизира, но най-вероятно това става в края на XI в., когато градът е разрушен при печенежко-куманския сблъсък след злощастния поход на Алексий I Комнин към Дръстър през 1087 г., или, по-скоро, при последвалото куманско нашествие през 1094/95 г. Въз основа на разрушения и прекъсване на монетното обращение в съседната крепост Пъкуюл луй Соаре, П. Дякону приема, че куманите са преминали р. Дунав някъде в този регион и са нанесли тежки поражения на дунавските крепости[17]. Има и автори, които привеждат главно нумизматични доказателства, че куманите са атакували Добруджа през дунавския брод около Исакча, но са съгласни, че разрушения има и в други крепости в южна посока[18]. Действително, едно голямо съкровище с монети на Алексий I Комнин, открито в околностите на Силистра – до с. Калипетрово, се свързва именно с куманското нашествие от 1094/95 г[19]. Най-вероятно при тази атака на варварите Дръстър е разгромен (регистрирано е и рязко спадане на монетната циркулация в Силистра и съседните крепости Ветрен и Пъкуюл луй Соаре), респективно катедрална църква № 4, е разрушена. След това върху руините ѝ се разпростира обширен некропол, като в някои от погребенията са открити като инвентар находки от XI – XIII в. По всичко изглежда, че след това ролята на катедрален храм приема съседната църква № 2а, която до този момент е резиденциален храм (своеобразна capela palatina) на архиереите на Дръстър от втората половина на IX до края на XI в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Надпис за обновяване на църква в Дръстър с имената на порфирогенетните василевси Василий II и Константин VIII (началото на XI в.).

Обр. 2. Дръстър през първата половина на XI в. по Г. Атанасов: 1. Катедралният храм. 2. Дворцовата църква. 3. Архиерейската резиденция. 4. Пристанището. 5. Източната порта. 6. Централната южна порта. 7. Мястото, където е открит надписът с имената на порфирогенетните василевски Василий II и Константин VIII.

Обр. 3. Възстановка на плана на катедралния патриаршески храм № 4 от първата половина на X в. в Дръстър (по Г. Атанасов и Кр. Михайлов).

Обр. 4. Проученият археологически катедрален патриаршески храм № 4 от първата половина на X в. в Дръстър (геодезия по Г. Атанасов и М. Вачев).

Обр. 5. Южният и част от централния кораб с елементи от синтрона на катедралния патриаршески храм № 4 от първата половина на X в. в Дръстър (снимка по Г. Атанасов).

Обр. 6. Поглед от изток към катедралния патриаршески храм № 4 от първата половина на X в. в Дръстър (снимка по Г. Атанасов).

Обр. 7. Триизмерна възстановка на патриаршеския храм № 4 в Дръстър (по Г. Атанасов, Св. Русев и Ст. Дончева).

Обр. 8. Жилище полуземлянка от края на X в. пред апсидата на катедрален храм № 4 в Дръстър (снимка Г. Атанасов).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Beševliev, V.** Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. – In: *Berliner Byzantinasche Arbeiten*. 30. Berlin, 1964, S. 51–52, Nr. 78; **Бешевлиев, В.** Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. – *ИАИ*, XX, 1955, 288–290, обр. 5.22.

[2] **Ševčenko, I.** A Byzantine Inscription from Silistra. Reinterpreted. – *RESEE*, VII, 4, 1969, pp. 591–598.

[3] **Salamon, M.** Some Notes on an Inscription from Medieval Silistra. – *RESEE*, IX, 3, 1971, pp. 487–496.

[4] **Diaconu, P.** Sur l’organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du X-e; siècle – XII-e siècle). – *Etudes Byzantines et Post-byzantines*, II, 1991, p. 83, not. 54.

[5] **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум - Дръстър. Доростолската епархия през късната античност и средновековието (IV – XIV в.). История, археология, култура, изкуство*. Варна – Велико Търново, 2007, 236–240

[6] Пак там, 268–271.

[7] **Атанасов, Г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – *Археология*, 1, 2012, 28–45; **Atanasov, G.** The Danubian Fortress of Durostorum – Dorostol – Drastar – Silistra (4th – 19th c.). – In: *Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria***,** Vol. 2, Sofia, 2014, 493–587; **Атанасов, Г., Кр. Михайлов.** Нови данни за двореца на хан Омуртаг в Дръстър (Силистра) (= *ὑπέρφυμον ὕκον ίς τόν Δανούβην*). – В: *Трети международен конгрес по българистика*. София, 2015.

[8] **Атанасов, Г.** *От епископия към самостойната патриаршия на Първото българско царство в Дръстър (Силистра). Историята на патриаршеския комплекс*. София, 2017, 70–94.

[9] Пак там, 71–78.

[10] **Чанева-Дечевска, Н.** *Църковната архитектура на Първата българска държава*. София, 1984, 44–47, фиг. 19–22.

[11] **Чанева-Дечевска, Н.** Цит. съч., 78–83, фиг. 36–40.

[12] **Magdalino**, **P.** Observations on the Nea Ekklesia of Basil I. – *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 37, 1987, 51–64;* **Mango, C.** «Nea Ekklesia» – *In: Oxford Dictionary of Byzantium.* Oxford University Press. 1991, p. 1446.

[13] **Macridi, T., A. Megaw, S. Mango, J. Hawkins.** The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii at Istanbul). – *DOP*, 18, 1964, pp. 269–309.

[14] **Striker, C. L.** A New Investigation of the Bodrum Camii and the Problem of the Myrelaion. – *Istanbul Arceoloji Muzeleri Yilligi*, 13–14, 1966, pp. 210–215; **Nauman, R.** Ausgrabungen bei der Bodrum Camii (Mirelaion) – *Istanbul Arceoloji Muzeleri Yilligi*, 13–14, 1966, S. 235–239; **Nauman, R.** Der antice Rundbau beim Mirelaion und der Palast Roman I Lecapenos. – *Istanbuler Mitteilungenq*, 16, 1966, S. 199–216; **Striker, C. L.** *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*. Princeton, 1981.

[15] **Бешевлиев, В.** Цит. съч., 285–283, обр. 4. 19; 5. 20, 21.

[16] **Рашев, Р.** За една група "прабългарски надписи". – В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов* (под печат).

[17] **Diaconu, P.** *Les Coumans au Bas – Danube aux XIe et XIIe siècles*. Bucarest,1978, p. 51–55.

[18] **Mănucu-Adameştesnu, G.** *Istoria Dobrogei in perioada 969 – 1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*. Bucureşti, 2001, p. 238; **Madgearu, A.** Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X – XII. Tărgovişte, 2007, p. 116–117; **Валериев, Й.** Към историята и археологията на земите на Долния Дунав през Средновековието: сборните монетни находки от територията на България, Сърбия и Румъния (969 – 1180). – *Добруджа*, 24–25, 2013, 397–398.

[19] **Йорданов, Ив.** *Монети и монетно обращение в Средновековна България 1081 – 1261 г.* София, 1984, с. 171, № 89; **Валериев, Й.** Цит. съч., 397–398, № 65.

WHICH CHURCH IN DRASTAR (SILISTRA) CONCERNS THE INSCRIPTION OF THE PORPHYROGHENITUS (PURPLE-BORN) EMPERORS BASIL II AND CONSTANTINE VII?

Georgi Atanasov

Abstract

In 1950 during excavations for laying new urban collector in Silistra an inscription was found, which was published thereupon by the professor V. Beshevliev. He deciphers

+ᾈνεκενσ(ϑη) κ [έ ἐκαλιερ-
ίϑη ἐπὴ βαση[λέος ίμῶν(?)

Κωνσταντ(ίνου) κὲ Αὐ[γούστης
Ζώ(ης) με(τὰ) τῶν πόρο[ν …
… ……π………………………

“This temple was renewed and beautified in the time of Emperor Constantine and Augusta Zoe with the income…” This means that the renovation of the church took place in the time of Constantine IX Monomachus and the empress Zoe, i.e. in-between 1042-1055. Upon closer insight into text I. Shevchenko establishes, that the name of the empress Zoe is missing and that in the inscription for the restoration and the beautification of the temple can be read the names of Basil and Constantine, the porphyroghenitus emperor of the Byzantines, whose shared rule is in-between 976 and 1025.

+Ανεκενσ(ϑη) κ [ε καλλιερ]
γιϑη επη Βαση[λειου κε]
Κωνσταντ(ινου) κε αυ[τοκρατορ(ων)]
[Ρ]ωμε(ων) των πορφ[υρογεννητ(ων)]
[ετ(ους)

Against the background of the historical events of this period Shevchenko dates the inscription in-between 1018 and 1025, while M. Solomon without sufficient arguments refers it in-between 976 and 981.

For a long time it was assumed, that the inscription concerns a mediaeval church number 2 on the shore of the Danube river in Silistra. But in archeological research in 2015 it turned out, that in the approximate center of the citadel of Drastar after the middle of the 9th century a huge basilica arose with a nave and two aisles with dimensions 32.50x20.40 m under the church number 4. This church number 2 was completely destroyed in the beginning of the 10th century and at its spot was built a cross-dome church with similar dimensions, which had a nave and two aisles. That newly found church was built in the Constantinople style and was given the number 5. This was definitely the cathedral temple of the Drastar patriarch, whereas church number 2 on the shore of the Danube River was a court church of the city bishops, because only 3.50 m in front of her narthex an imposing residence was raised. During the studies was further proven, that the inscription of Basil II and Constantine VII, which was found in 1950, was not about church number 2, but the newly found cathedral church number 5, because the inscription was not found in front of the today bishop church “St. Peter and Pavel”, but exactly while digging the collector, which we established that crosses church number 5 in the middle of the naos from south to north. Indeed, V. Beshevliev alone writes, that the inscription is found during the construction of the city collector in front of the building of the at the time “technical school”, which was demolished in 1958, but it was not located in front of the today city church, but it was situated just about 20 m southern from the newly found cathedral church from the 10th-11th century under the number 5. The chronology of the temple was established (the beginning of the 10th – the end of the 11th century), as also alterations, accomplished in the 11th century. These alterations can be associated with the temple’s renovation, registered in the inscription of the porphyroghenitus emperors Basil II and Constantine VII from the very beginning of the XI century.

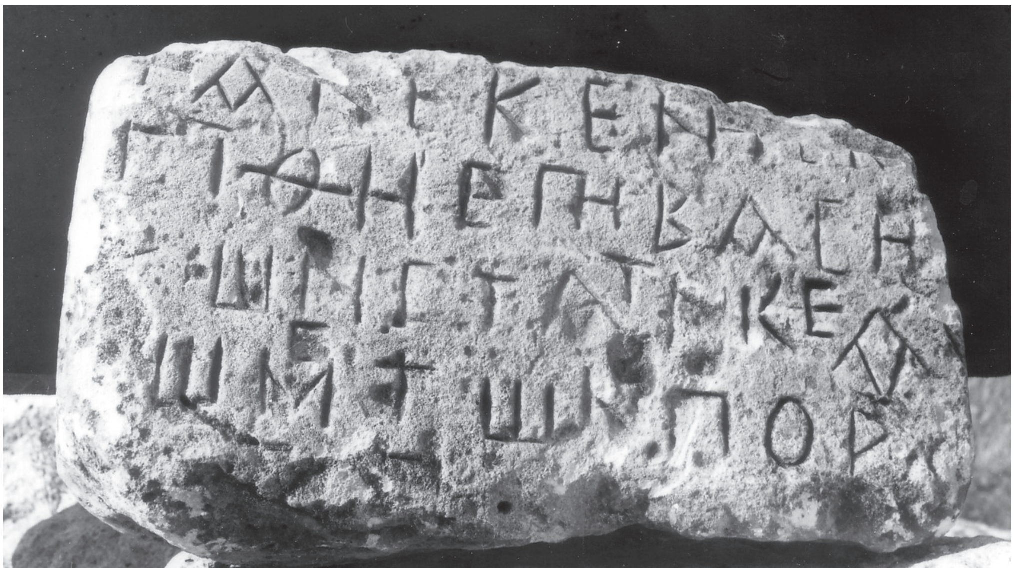

Обр. 1

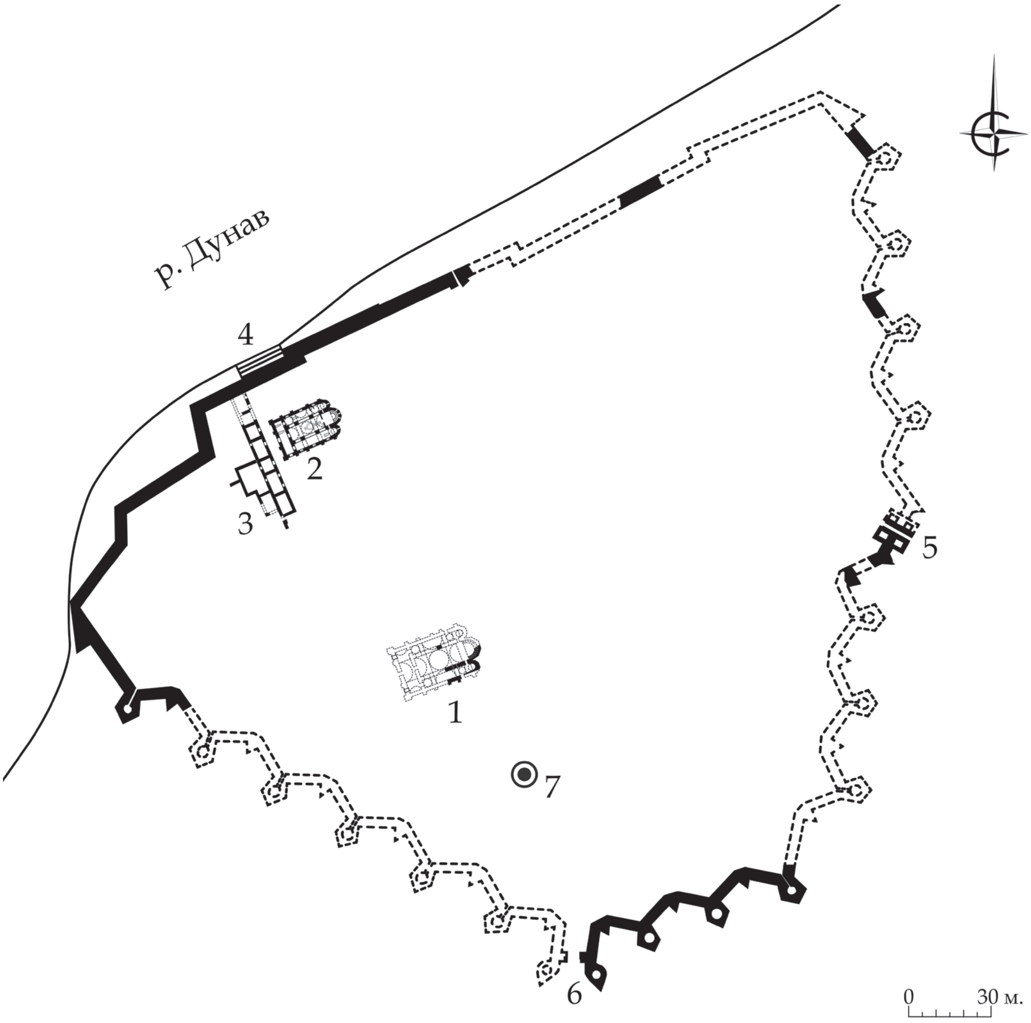
р. Дунав
4
2
3
5
1
7
6
0
30 м.

Обр. 2

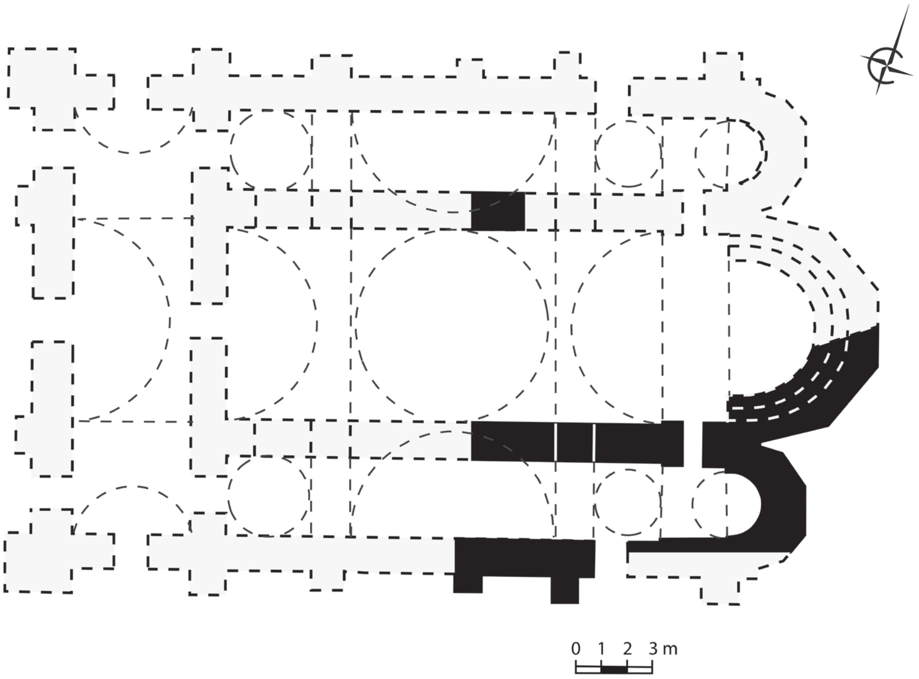
0 1 2 3 m

Обр. 3

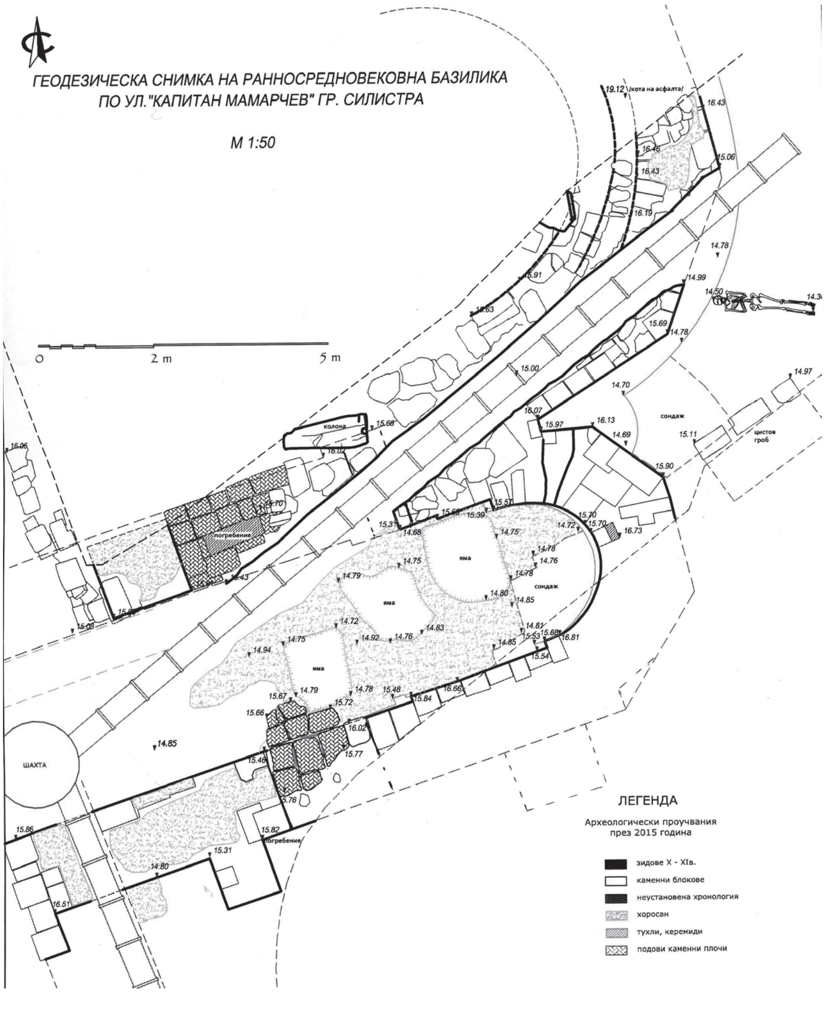
ГЕОДЕЗИЧЕСКА СНИМКА НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БАЗИЛИКА
ПО УЛ."КАПИТАН МАМАРЧЕВ" ГР. СИЛИСТРА
М 1:50
0
2 m
5 m
19.12 /кота на асфалта/
16.43
16.46
16.43
15.06
16.19
14.78
14.99
14.50
15.69
14.78
15.00
14.70
сондаж
14.97
15.11
цистов
гроб
колона
15.68
16.02
16.06
16.07
15.97
16.13
14.69
15.90
15.70
погребение
16.43
15.08
15.57
15.39
15.31
14.68
14.75
яма
15.70
15.70
14.72
16.73
14.78
14.76
14.78
14.79
14.75
яма
14.80
14.85
сондаж
14.72
14.83
14.92
14.76
14.81
15.53
15.68
16.81
14.75
14.94
яма
14.85
15.54
14.79
14.78
15.48
15.84
16.66
15.67
15.72
15.66
16.02
14.85
15.77
ШАХТА
15.46
15.76
15.86
15.82
погребение
15.31
14.80
16.51
ЛЕГЕНДА
Археологически проучвания
през 2015 година
зидове X - XIв.
каменни блокове
неустановена хронология
хоросан
тухли, керемиди
подови каменни плочи

Обр. 4

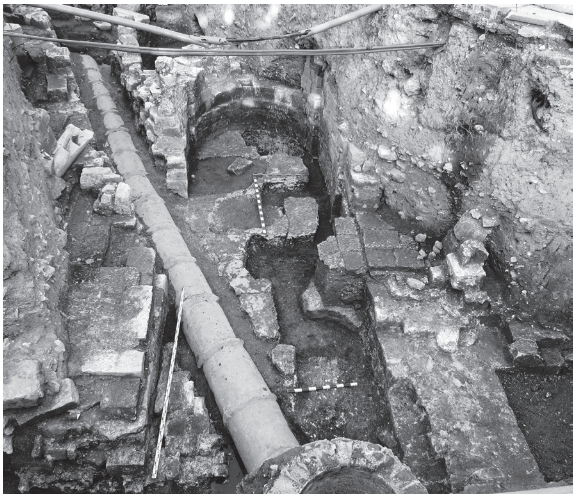

Обр. 5

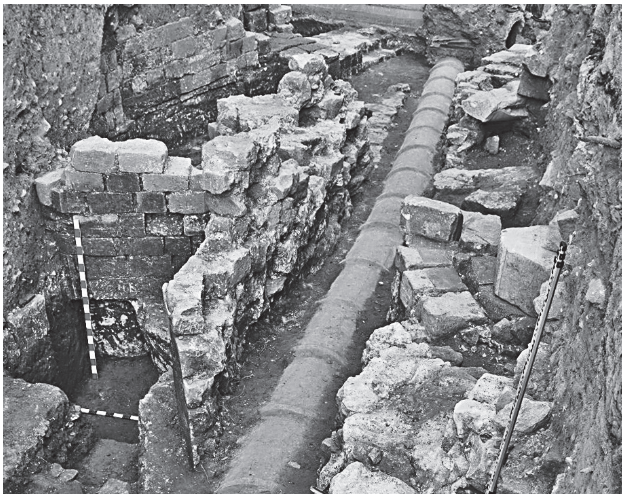

Обр. 6

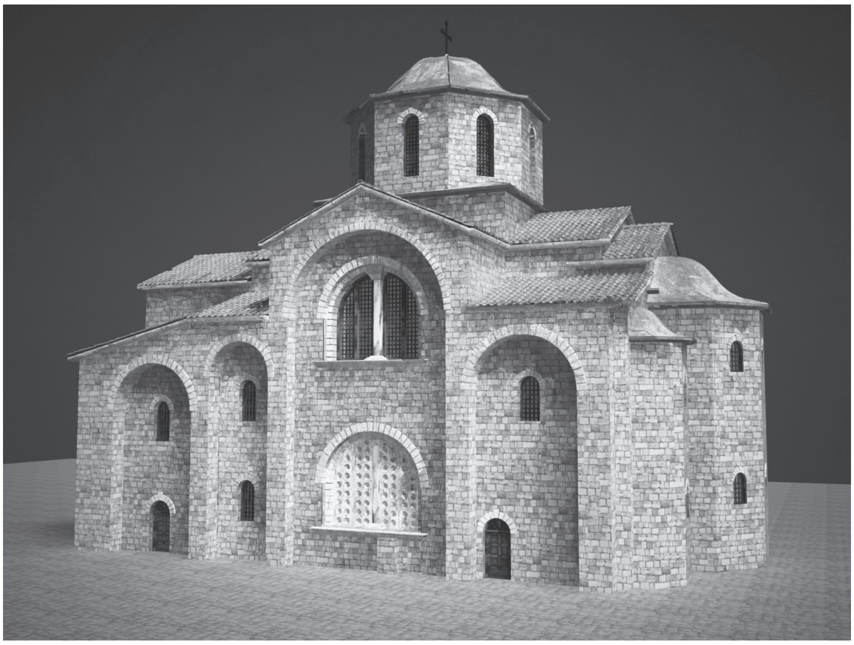

Обр. 7

Обр. 8

НОВИ КРЪСТОВЕ ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА (X – XI ВЕК)

Гергана Илиева

Включените в настоящото съобщение паметници на християнския култ са резултат от редовни археологически проучвания на обект „Малко дървено укрепление“ (МДУ) във Вътрешния град на Плиска[1]. В две поредни публикации бяха разгледани материали по темата и обнародвани в сборниците „Оттука започва България”[2] и „България в световното културно наследство”[3], където бяха включени общо 44 кръста.

Новооткритите енколпиони са 16: 12 запазени цели и 4 фрагментирани[4]. Материалът, използван за направата им, е основно бронзова сплав, един екземпляр е от олово (№ 45). Изработени са чрез отливане. Приложени са различни техники за украса. Преобладават релефните изображения, допълнени с гравюра. Отделни екземпляри са украсени чрез щамповане. Разделяме кръстовете традиционно в две групи. **1. Единични плоски** – 11 бр; **2. Двойни реликвиарни** – 5 бр. Номерацията на кръстовете в каталога е продължение на вече съществуващата от предходните публикации (т.е. започваме от № 45). Според украсата единичните кръстове са:

1.1. Без изображения – № 45;
1.2. С кръст върху нагръдието – № 46, 47;
1.3. С различни комбинации от циркулярни орнаменти – № 48 – 51;
1.4. С иконографски сюжети – № 52 – 55.

Според същия признак двойните реликвиарни кръстове са разделени на две подгрупи:

2.1. Без изображения – № 56, 57;
2.2. С иконографски сюжети – № 58 – 60.

Единичните оловни кръстове без изображения, към които принадлежи и включеният тук образец (№ 45), са най-многобройната група сред публикуваните нагръдия от Средновековна България[5]. В Плиска такива са известни от Търговско-занаятчийските помещения[6], гроб № 314 от некропола при Източната порта (50 – 60-те години на XI в.)[7] и др. Подобни и от други средновековни обекти – производственият център при с. Новосел (30 – 50-те години на X в.)[8], крепостта Скала при с. Кладенци – 30-те години на XI в.[9], яма от протезиса на църква № 2 от Силистра (X – XI в.)[10] и др. Поради големия брой на откриваните кръстове от този тип Л. Дончева-Петкова предполага, че те са произвеждани масово (особено след 30 – 40-те години на XI в.) както за българското, така и за новопокръстеното печенежко население[11].

В центъра на фрагментирания енколпион с № 46 е представен релефно малък, равнораменен кръст. Двете запазени рамена на нагръдието са конусовидно оформени. Подобен силует има и енколпион № 38 от друг сектор на същия обект[12]. Близък паралел произхожда от гроб № 12 в некропола при южната крепостна стена на Плиска, датиран в 50 – 60-те години на XI в.[13] Тази датировка отговаря на пластта, в който е разкрит и новият кръст от Изкоп XX на МДУ в Плиска – втората половина на XI в.

С врязани орнаменти, които очертават кръст върху лицевата страна, е образецът с № 47. Популярен като форма и декоративно решение, той има паралели сред паметниците в Плиска в широки хронологични граници (краят на X – 60-те години на XI в.)[14]. Вписаният върху енколпионите кръст (№ 46, 47) подсилва допълнително апотропеичната функция на нагръдието, поставен в центъра, той вероятно и замества Разпятието.

Циркулярните орнаменти от украсата на нагръдни кръстове с № 48, 50 и 51 са представени от соларния по същество, но преминал в християнската символика мотив „птиче око”. Често върху средновековните енколпиони щампата с вписани кръгове е нанасяна върху тези от т. нар. Малтийски тип, т.е. с широки, триъгълни рамена, което е позволявало разполагането на „птичето око” в центъра и върху рамената на кръста[15]. Такава е композицията и върху нагръдния кръст от Плиска с № 48. Плавно разширени в края си са рамената на кръст с № 51, където в центъра и при широките половини на рамената е циркулярната украса. Тя е поставена, за да придобие кръстът още по-голяма сила, но също и като характерен декоративен орнамент. „Птичето око” може да се разглежда и като имитация на камъните върху скъпите златни и сребърни кръстове, които от своя страна са реплика на кръста от Голгота. Като псевдоперли или имитация на камъни могат да се интерпретират и двойните окръглени завършеци на рамената при кръстовете с № 49 и № 50.

Иконографските сюжети върху новооткритите нагръдни кръстове са представени традиционно от двете основни сцени: „Разпятие Христово” и Богородица в поза *Orans*. Единичните кръстове с популярните християнски сцени са с № 52 – 55, а двойните нагръдия със същата иконография са № 58 – 60. Особеност при тях е пестеливото представяне, с оглед на неголямата площ, която предметите предоставят за разгръщане на сцените и отделните изображения в тях. Двата християнски персонажа са предадени съвсем схематично, много близки като иконография, без да е направен опит за индивидуализиране.

По-пълна е сцената „Разпятие”, предложена върху кръстове с № 52 и № 58. Въпреки ниския релеф и неясното изображение се виждат отделните елементи. Спасителят е с леко наклонена наляво глава, а над него са Слънцето и Луната. Успоредно на ръцете на Христос се вижда и водоравната греда от Кръстното дърво. Образецът с № 52 е сред най-често откриваните нагръдия, предимно от Североизточна България[16]. За съжаление, голяма част от тях са с неясна археологическа среда. За датировката на енколпионите можем да приведем аналогиите на сходни като форма, размери и иконография образци от разкопките при търговско-занаятчийските помещения в Плиска (кр. на Х – 60-те години на XI в.)[17], църквата при Сакалова могила в Преслав (Х – 30-те год. на XI в.)[18], с. Изворово (Х в.)[19], м. Карталкале (кр. на Х – 60-те год. на XI в.)[20].

Самостоятелно представяне на Богородица в поза Orans откриваме върху единичен кръст № 55, където Божията майка е върху лицевата страна, а опаката е гладка, без украса. Нетрадиционно избраното за Богородица място – върху лицевата страна на нагръдния кръст, е познато от отделни екземпляри – Преслав[21], м. Аязмото, с. Руйно,[22] крепостта Скала[23] и м. Калето, Одърци[24].

Половинката от двоен кръст с № 58 е преизползвана допълнително след неговото счупване. Вторично употребен, вероятно като апликация, към което насочва дупката с правилни очертания върху едната част на водоравното рамо. Апликирането е ставало вероятно върху дреха, възможно е отново да е било върху гърдите или върху друга част на тялото. Това е по-непопулярен начин за преупотреба на нагръдните кръстове. При други примери от Плиска, допълнително се е поставяла халкичка или се е пробивал горният край на отвесното рамо за вторично окачване.

Новооткритите кръстове увеличават броя на паметниците на християнския култ в Плиска. По-голяма част от тях са популярни варианти и намират паралели сред вече известните образци. Отделни енколпиони показват различни декоративни решения и оригинално представяне на християнски символи. Кръстовете могат да бъдат поставени в хронологичните рамки X – 70-те години на XI в., археологическият пласт, в който са открити, е с дълбочина от 0,20 до 0,50 м от съвременния терен, с изключение на кръст с № 47, който е открит на дълбочина 2,70 м, но в яма, като времето на нейното запълване отговаря на посочения период. Кръстове с № 51 и № 53 са открити в жилищни структури с дата втората половина на X в.

Като най-късни можем да посочим кръстове с № 49 и № 50 (равнораменни, с разширени краища и с по две полусфери в завършеците на рамената). Сред публикуваните енколпиони от Плиска липсва този тип. В корпуса с нагръдни кръстове на Л. Дончева-Петкова посочените паралели произхождат от Шуменската крепост, крепостта Овеч (Провадийско) и от помещение в средновековния Дръстър, с най-общо посочена дата XI в.[25]

С новооткритите 16 енколпиона общият брой на обнародваните от нас в трите части кръстове достига 60. Прегледът им показва, че 36 от тях са единични, а 24 са двойни кръстове. Значителният им брой демонстрира една картина на активен религиозен живот в Плиска, в който нагръдните кръстове явно имат важна роля на амулет, свята вещ и предпочитан декоративен атрибут.

КАТАЛОГ

45. Отлят от олово. Единичен. Равнораменен, с прави рамена, без украса. Отвесното рамо в горната си половина е с дупка за прикачване.

Пол. инв. № 50/2012.

Размери: вис. 3,2; шир. 3,0; деб. 0,5 см.

Местонахождение: Изкоп XX, кв. 1 АБ, дълб. от съвременния терен 0,40 м.

46. Отлят от бронзова сплав. Единичен, фрагментиран. Запазени са долната половина на отвесното и едната част на водоравното му рамо. Рамената са с формата на конус, свързани с централната част на кръста чрез двойка релефни пръстени. При една от страните, вероятно лицевата, върху средикръстието е изобразен релефен, равнораменен кръст.

Пол. инв. № 68/2015 г.

Размери: вис. 2,1; шир. 2,00; D (рамо) 0,8 см.

Местонахождение: Изкоп XXI, кв. 5, дълб. от съвременния терен 0,30 м.

47. Отлят от бронзова сплав. Единичен, фрагментиран. Разширени в краищата рамена, с врязана украса от триъгълни орнаменти, които очертават кръст. Липсва горна част на вертикалното рамо.

Пол. инв. № 152/2014 г.

Размери: вис. (зап.) 2,1; шир. 2,3; деб. 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XX – север, кв. III, дълб.от съвременния терен 2,70 м, яма № 1 (в последен пласт преди изчерпване на ямата).

48. Отлят от бронзова сплав, заедно с халката за прикачване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Триъгълни рамена. Едностранна украса от щампован орнамент „птиче око“, върху средикръстието и при най-широката част на рамената.

Пол. инв. № 26/2012 г.

Размери: вис. 3,5; шир. 1,95; деб. 0,1; отвор халка диам. 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XX, кв. 4А, дълб.от съвременния терен 0,20 м.

49. Отлят от бронзова сплав, с припоена, неподвижна халка за прикачване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Едностранна украса. Раздвоени краища на рамената с релефни пъпки върху всеки (общо 8), подобна и при средикръстието.

Пол. инв. №154/2014 г.

Размери: вис. 2,9; шир. 2,0; деб. 0,4; халка 0,6; отвор 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XX, кв. 8; дълб. от съвременния терен 0,50 м.

50. Отлят от бронзова сплав, с припоена, неподвижна халка за прикачване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Триъгълни, двойно разклонени и окръглени в завършеците рамена. Двустранна украса.

Лицева страна: малък кръг в средата на кръста, от който към всяко от разклоненията излиза по един лъч, щампован орнамент „птиче око" върху всеки от ъглите на триъгълните рамена. Опаката: през средата на отвесното рамо напречно преминава шипът на запоената за провесване халка, от двете му страни и под него има по един орнамент „птиче око". Същият и върху кръглите завършеци на разклоненията.

Пол. инв. № 27/2015 г.

Размери: вис. 2,6; шир. 2,4; деб. 0,3 см.

Местонахождение: Изкоп XXI, кв. 7, дълб. от съвременния терен 0,50 м.

51. Отлят от бронзова сплав, с припоена, неподвижна халка за прикачване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Кръстът е латински тип, с плавно разширяващи се към краищата си рамена. Едностранна украса от малки кръгли щампи, нанесени върху средикръстието и в най-широката част на всяко от рамената.

Пол. инв.№ 84/2015 г.

Размери: вис. 4,6; шир. 2,7; деб. 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XXI; кв. 14; ***Жил. № 11,*** дълб.от съвременния терен 0,80 м.

52. Отлят от бронзова сплав, заедно с неподвижната (счупена) халка за провесване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Кръстът е латински тип, с плавно разширяващи се към краищата си рамена. Едностранна, релефна украса, лошо запазена (силно изтрита). Представен е съкратен вариант на сцената „Разпятие Христово". Иисус Христос е с леко наклонена глава, над която се вижда равнораменен кръст. Облечен е в перизома, липсват детайли по дрехата и цялата фигура. В горната част на отвесното рамо, над Христос, са представени релефно Слънцето и Луната.

Пол. инв. № 39/2014 г.

Размери: вис. (зап.) 4,5; шир. 2,8; деб. 0,2; диам.$_{\text{халка}}$ 0,5/0,3 см.

Местонахождение: Изкоп XX – север, кв. I, ЮИ ъгъл на квадрата, дълб. от съвременния терен 0,40 м.

53. Отлят от бронзова сплав, заедно с неподвижната халка за провесване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Кръстът е латински тип, с почти право водоравно и плавно разширяващо се към краищата отвесно рамо. Едностранна релефна украса – в релеф е представено „Разпятие Христово". Христос е с овална глава с нимб, със схематично представени части на лицето. Облечен е в дълъг, надиплен хитон. Дланите на ръцете са с хиперболизирани размери и разтворени широко пръсти. В горната част на отвесното рамо, над главата на Христос, е представен малък, релефен, равнораменен кръст.

Пол. инв. № 88/2015 г.

Размери: вис. 4,1; шир. 2,1; деб. 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XXI; кв. 13, западна ½ на квадрата; дълб. от съвременния терен 0,60 м.

54. Отлят от бронзова сплав, заедно с неподвижната халка за провесване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Латински тип, с почти право водоравно и слабо разширено в краищата отвесно рамо. Едностранна релефна украса – представена е съкратена сцената „Разпятие Христово". Главата на Иисус Христос е обрамчена с нимб, овално лице, облечен е в дълъг колобиум, ръцете са представени схематично, краката не се виждат под дрехата. Върху цялото изображение липсват детайли, с изключение на гравираните дипли върху колобиума. В горната широка част на отвесното рамо, над главата на Христос, е гравиран допълнително малък равнораменен кръст.

Пол. инв. № 108/2015 г.

Размери: вис. 3,9; шир. 2,1; деб. 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XXI; кв. 9; дълб. от съвременния терен 0,20 м.

55. Отлят от бронзова сплав, заедно с неподвижната халка за провесване в горната част на отвесното рамо. Единичен. Латински тип със слабо разширени в краищата рамена. Едностранна релефна украса – представена е Богородица в поза *Orans*. Главата е овална, издължена, покрита с мафорий, схематично представени са вдигнатите нагоре разперени длани, тялото е облечено в дълъг хитон, слабо се виждат под него краката.

Пол. инв. № 112/2015 г.

Размери: вис. 4,1; шир. 2,1; деб. 0,2 см.

Местонахождение: Изкоп XXI; кв. 13; Жил. № 13, дълб. от съвременния терен 1,00 м.

56. Отлят от бронзова сплав. Двоен, затворен реликвиарен кръст със запазено шарнирно устройство в двата края на отвесното рамо. Латински тип с почти право водоравно и разширено в краищата си отвесно рамо. Кръстът е гладък, липсва украса.

Пол. инв. № 122/2012 г.

Размери: вис. 5,0; шир. 2,5; деб. 0,6 см.

Местонахождение: Изкоп XX, кв. 9А, дълб. от съвременния терен 0,30 м.

57. Отлят от бронзова сплав. Двоен, затворен реликвиарен кръст със запазено шарнирно устройство в двата края на отвесното рамо. Латински тип с почти право водоравно и разширено в краищата си отвесно рамо. Кръстът е гладък, липсва украса.

Пол. инв. № 107/2015 г.

Размери: вис. 3,55; шир. 1,8; деб. 0,7 см.

Местонахождение: Изкоп XXI, кв. 5; дълб. от съвременния терен 0,30 м.

58. Отлят от бронзова сплав. Двоен реликвиарен кръст, фрагментиран. Запазена е лицевата половина с части от шарнирното устройство в долния край на отвесното рамо. Латински тип с почти право водоравно и разширено в краищата си отвесно рамо. Релефна украса – представена е съкратено сцената „Разпятие Христово”. Христос е с овална глава, леко наклонена надясно, облечен е в къса перизома. Върху едната половина на водоравното рамо под ръката на Разпнатия Христос има вторично пробиване (за апликиране към дреха или друг способ за преупотреба).

Пол. инв. № 119/2012 г.

Размери: вис. 3,5; шир. 2,5; деб. 0,3 см.

Местонахождение: Изкоп XX, кв. 3А.

59. Отлят от бронзова сплав. Двоен реликвиарен кръст. Разтворен, двете половини са закрепени чрез шарнира в долната част на отвесното рамо. Двустранна релефна украса. Лицева страна – „Разпятие Христово”. Иисус Христос е представен съвсем схематично, без детайли. Облечен е в дълъг колобиум, под който не се виждат краката. Опако – Богородица в поза *Orans*, аналогично на лицевото, схематично представяне на персонажа.

Пол. инв. № 34/2014 г.

Размери: вис. (зап.) 4,4 /4,3; шир. 2,0; деб. 0,3/0,4 см.

Местонахождение: Изкоп XX – север, кв. III, дълб. от съвременния терен 0,35 м.

60. Отлят от бронзова сплав. Двоен реликвиарен кръст. Фрагментиран, запазена е малка част от едната половина. Върху нея е врязана плитко украса от коси насечки и линии, при средикръстието трудно разпознаваемо човешко лице (?).

Пол. инв. № 94/2014 г.

Размери: дълж. (зап.) 2,1; шир. 2,2; деб. 0,03 см.

Местонахождение: Изкоп XX – север, кв. VIII, дълб. от съвременния терен 0,40 м.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ръководител на обекта е доц. д-р П. Георгиев, на когото изказвам своята благодарност за възможността да бъда част от екипа му и да публикувам за пореден път материали от проучванията в Плиска. Находките са от археологическите сезони на 2012, 2014 и 2015 г., преминали са през процес на консервация и реставрация при реставратор-химика на РИМ – Шумен, Галина Якимова, на която също благодаря за съдействието.

[2] *Оттука започва България”. Материали от Втората национална конференция по археология и културен туризъм „Пътуване към България” – Шумен, 14–16.05.2010 г.* Шумен, 2011.

[3] *България в. световното културно. наследство. Материали от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 17 – 19.05. 2012 г.,* Шумен, 2014**.**

[4] **Дончева-Петкова, Л**. *Средновековни кръстове енколпиони от България (IX – XIV в.).* София, 2011, табл. CXLVI.

[5] Пак там.

[6] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., табл. CXLVI, № 673.

[7] Пак там, табл. CXLVIII, № 726.

[8] **Бонев, С., С. Дончева.** *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско.* Велико Търново, 2011, с. 294, табл. LII, № 603.

[9] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско.* София, 1998, с. 94, табл. XCVII, № 304.

[10] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., табл. CXLVII, № 707.

[11] Пак там, с. 200.

[12] **Илиева, Г.** Кръстове от Вътрешния град на Плиска (X – XI в.) (продължение). *– В: България в световното културно наследство,* Шумен, 2014, 651–667, с. 666, № 38.

[13] **Захариев, Ив**. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея. – В: *Плиска-Преслав,* 1, 1979, 108–138, с. 133, обр. 44.

[14] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., табл. CLII, № 778.

[15] **Илиева, Г.** Цит. съч., с. 654.

[16] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., табл. CLXXV, CLXXVI, CLXXVII.

[17] Пак там, № 1062.

[18] **Тотев, Т.** Базиликата при Сакалова могила в Преслав. – *В: Преслав*, 2**,** 1976, с. 52, обр. 1.

[19] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., табл. CLXXVI, № 1058.

[20] Пак там, табл. CLXXVI, № 1063.

[21] Включен е във фонда на музея в Преслав, но е с неясен произход. **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., № 1095.

[22] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч, № 1094 (разкопки на Г. Атанасов и В. Йотов).

[23] **Йотов, В., Г. Атанасов.** Цит. съч., табл. XCVIII-317.

[24] **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Селище от Първото българско царство*. София, 1999, т. 1, табл. LIX-809, кат. № 809).

[25] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч, с. 721, табл. CXCV.

NEW CROSSES FROM THE INNER TOWN OF PLISKA (10TH-11TH CENTURY)

Gergana Ilieva

Abstract

The article performs pectoral Christian crosses (encolpia) from the Inner town of Pliska. They are as a result of archaeological research for the period of 2012-2015. The artefacts are poured out from bronze and lead. The number of crosses is 16. The classification of them is connecting with their function, form and images on the surface. They are separated in two groups: 1. Crosses from one part–11; 2. Doubled crosses – 5. The variety of ornaments and images on first group crosses are: 1.1. Cross without decoration; 1.2. Cross in cross; 1.3. Different combination of circle ornaments: 1.4.Christian Iconographic images. Doubled crosses are separated in two parts: 2.1. Crosses with no decoration; 2.2. Crosses with Christian Iconographic images.

The new Christian monuments enrich the collection of crosses in Pliska. Big number of them shows dynamic religion life. The specifics of their types and parallels from other different medieval places put the crosses between 10th and 11th century.

№ по каталог	пол.инв. № година на разкриване	фотоснимка	графична рисунка
кат. № 45	пол. инв.№ 50/ 2012 г.	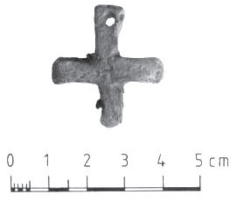	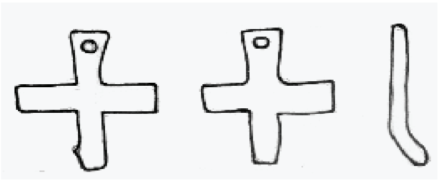

кат. № 46	пол. инв. № 68/2015 г.	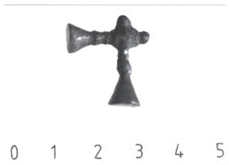	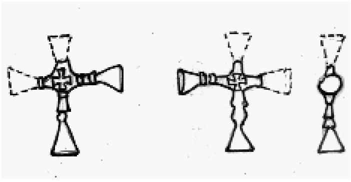
кат. № 47	пол. инв.№ 152/2014 г.	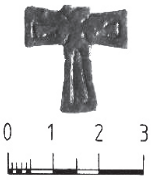	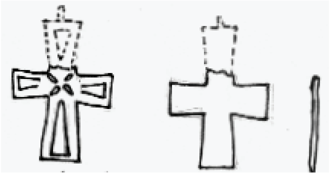
кат. № 48	пол. инв. № 26/2012 г.	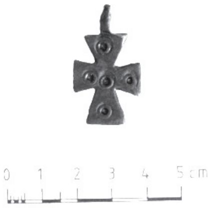	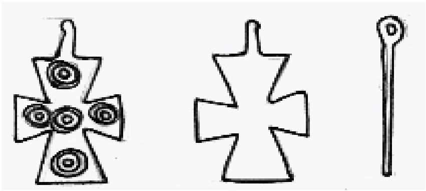
кат. № 49	пол. инв. № 154/2014 г.	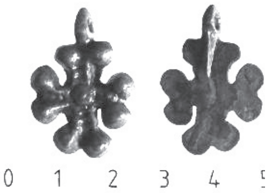	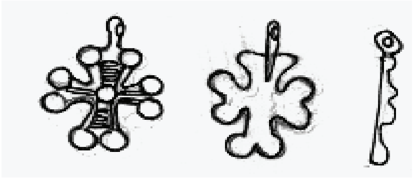
кат. № 50	пол. инв. № 27/2015 г.	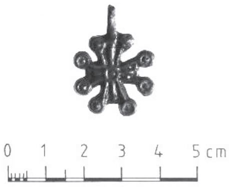	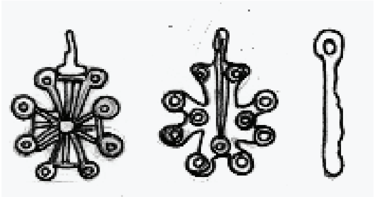
кат. № 51	пол. инв. № 84/2015 г.	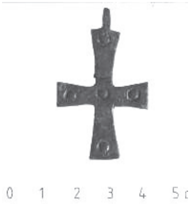	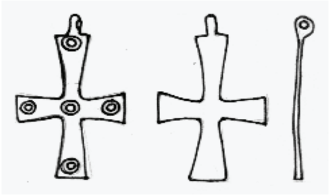
кат. № 52	пол. инв. №39/2014 г.	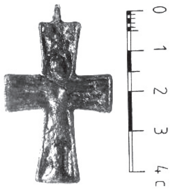	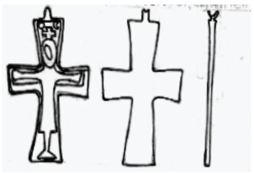
кат. № 53	пол. инв. № 88/2015 г.	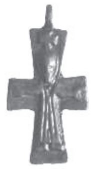	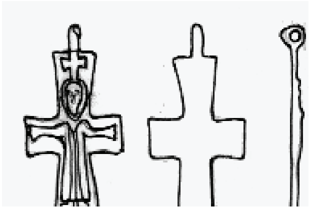

кат. № 54	пол. инв. № 108/2015 г.	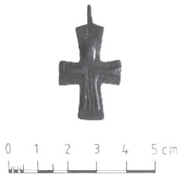	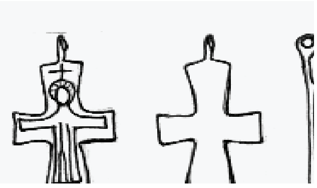
кат. № 55	пол. инв. № 11/2015 г.	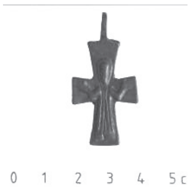	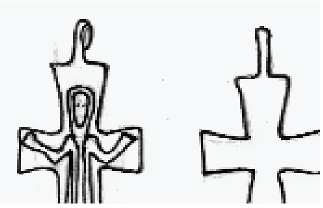
кат. № 56	пол. инв. № 122/2012 г.	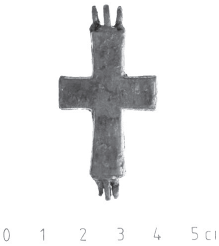	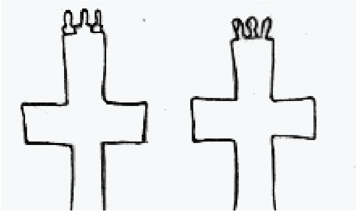
кат. № 57	пол. инв. № 107/2015 г.	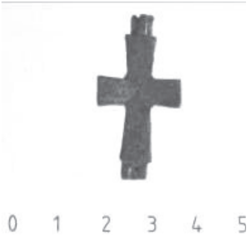	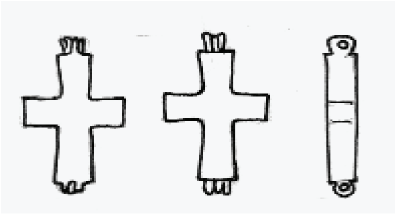
кат. № 58	пол. инв. № 119/2012 г.	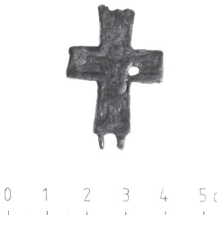	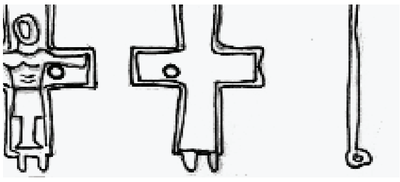
кат. № 59	пол. инв. № 34/2014 г.	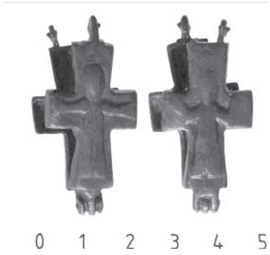	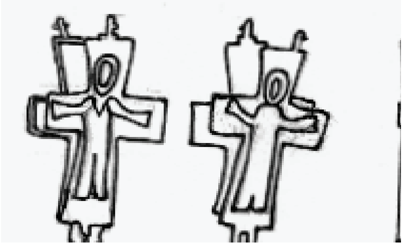
кат. № 60	пол. инв. № 60/2014 г.	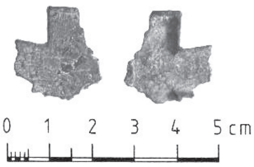	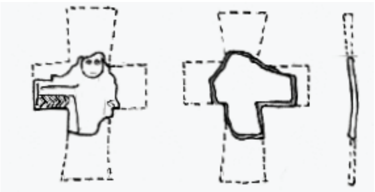

НОВА ВЕРСИЯ ЗА НАДПИСА ОТ ЦЪРКВАТА „ВЪЗНЕСЕНИЕ ХРИСТОВО“ НА ЦАРЕВЕЦ

Диана Косева,
Константин Тотев

Официалните представителни надписи по своя характер имат разнообразно предназначение: летописни, ктиторски, строителни, надгробни или пък означителни върху монети, печати или други канцеларски или подпечатващи пособия[1]. Преди всичко в средновековна България те са свързани с царската власт, църквата и много по-рядко с отделни представители на градските и военните кръгове или с някои аристократични фамилии. В официалните надписи най-ясно се проследява развитието на титулатурата на владетеля. Тя е знак за царско достойнство, което го отделя от останалите хора и може да бъде използвана само за него. В българската средновековна практика владетелят е поставен от бога, верен е на него и владее над народите (българи, и в по-редки случаи гърци), като в някои надписи се появяват и различни варианти – „цар и на други страни”, „цар на Търновград” (Червен), „багрянороден” и т.н.[2] В повечето случаи прозира идеята за божествения произход на царската власт и това засяга всички аспекти на обществения живот (батошевския, търновския надгробен надпис и др.) През годините на Второто българско царство царската титулатура постепенно се усложнява, за да достигне своя венец при цар Иван Александър. Понякога датировката се допълва с годината от царуването. В някои надписи за прослава на владетеля и неговите дела има летописни елементи. Концентриран израз на властта и символите, свързани с нея, носят нумизматичните и сфрагистични паметници, където титулатурата се проявява във всичките си форми. Царят е символ на държавата, а божественото начало на властта е изразено с образите на Христос и други светци покровители.

Сред галерията от официални надписи, свързани с българската държавност, се открояват една група текстове, изписани на различни места върху саркофази, надгробни плочи, аркосолии и т.н., които най-общо се отнасят към групата гробнични или мемориални надписи. Техният брой не е голям, но явно има и различни детайли от тях, които трудно могат да се определят и разчетат[3]. Интересът в настоящата разработка е насочен към подобен паметник, който обаче досега беше отнасян към надписите, имащи летописен характер. Става въпрос за известния „надпис от Девинград”, открит от Н. Ангелов в комплекса при църквата „Възнесение Христово” на крепостта Царевец през 1960 г.[4] От прочита на Ангелов става ясно, че по време на „Втората българска държава Девинград е бил владение на една от царстващите фамилии в Търновград”[5].

Основна цел в изследването е да подложим на анализ прочита и тълкуванието на Н. Ангелов за този триредов надпис, както и да предложим няколко свои варианта. Възраженията към тезата на Ангелов ще изразим в три посоки. В първата ревизираме историческия анализ на базата на прочита. Във втората се занимаваме с опит за възстановка на надписа и уточняване на мястото на плочата във връзка с нейния характер и използване. Третата част включва езиковите бележки, въз основа на които предлагаме два различни прочита на надписа, които имат различно смислово съдържание, придружени с условни текстови попълвания.

Въз основа на епиграфските особености Н. Ангелов датира надписа в края на XIII или началото на XIV в. Той предлага конкретна датировка за него в 1292 г., въз основа на дата върху друг каменен надпис, произхождащ от същия обект. Н. Ангелов счита, че двата каменни фрагмента са от една и съща плоча и са свързани с управлението на Георги I Тертер (1280 – 1292)[6]. С известна уговорка е възможно да приемем тази датировка.

В първия ред на надписа освен началните думи „този камък”, Ангелов чете и думата „Девинград”, която според неговия анализ е име на български град[7]. Неговият прочит на втория ред е „на благоверния родител на неговото царство”, а на третия ред: „приснодева Богородица Мария”[8]. Ангелов смята, че в надписа се говори за благоверен родител на един от българските царе, който е свързан както с този надпис, така и с името „Девинград”, отбелязано на него. Същият автор коментира израза „неговото царство” като несъмнено обвързан с дворцовия ритуал, тъй като се говори в трето лице[9]. Според нас става въпрос за израз в първо лице, както ще видим от прочита, предложен по-долу.

Ангелов търси въпросния „Девинград” върху скалистата височина срещу хълма Царевец, свързвайки го с етимологията на името на известната днес местност Момина крепост[10]. Необходимо е категорично да отбележим, че няма никакви сигурни основания за идентифициране на тази височина със средновековен град, носещ името Девинград или Къзхисар, т.е. Момина крепост[11]. В превод от арабски „къз” е „мома, девица”, а „хисар” – „крепост, град”. Според археологическите разкопки на този хълм са открити стени от ранновизантийски град, т.е. там няма строежи от столичния период на Търново[12]. Твърдението на Ангелов, че под българския превод на „Къзхисар” се крие средновековен град – Девинград, известен днес под името Момина крепост[13], не отговаря на проучванията, извършени до този момент в тази ранновизантийска крепост[14].

По подобен начин е конструирано и наименованието на квартала на чуждите търговци в средновековната столица – Френкхисар, което според Ангелов при превода от турски позволява да се възстанови средновековното име на квартала Френкхисар – градът на франките[15]. Известната информация от последните археологически разкопки в югоизточното подградие на Царевец показват, че през годините на Второто българско царство т.нар. Френкхисар е обитаван от българи[16]. Липсват данни за специалното укрепване на подградието, които да позволяват неговото разглеждане като отделна крепост или укрепена част на столичния Търнов[17]. С всичко това се опровергава предположението, че в квартала са живели западноевропейски търговци, което очевидно се основава само на съвременен превод на името Френкхисар – „град на франките”. Няма нито едно известие от средновековните писмени извори за името на това столично подградие или за етническата принадлежност на неговото население[18]. Първото споменаване на квартала с това име датира от 1516 – 1517 г., а неговите жители са само българи[19]. Отбелязаните факти показват, че досега няма аргументирани основания тук да се търси квартал, обитаван през XIII – XIV в. от западноевропейски търговци, както и средновековен град, наричан Девинград.

Преди да изложим основания за преразглеждане на прочита на текста, ще обърнем внимание на оформянето и изписването на надписа от църквата „Възнесение Христово”. Високата старателно скулптирана и полирана рамка в горната част на плочата във формата на спираловидно навита лента, гладко полираната повърхност със съвършено гравирани букви и тънко очертаните редове с еднаква ширина показват изключително умение и старание при изпълнението[20]. В началото текстът е започвал с кръстен знак, който не е достигнал до нас. По подобен начин, но значително по-скромно, в нисък релеф е украсена надгробната плоча на Йоан Комнин Камицис, съхраняван в музея на гр. Верия, Гърция, от която разбираме, че той е починал между 1246 и 1258 г. в този град[21]. Много близка е декорацията на надписа, ограден по същия начин с висок спираловиден бордюр при една от гробниците в църквата на Отшелниците в Падуа. Тя е на Убертино да Карара, починал 1345 г. Става въпрос за саркофаг със скулптирано изображение на покойника, поставен върху две конзоли до стената, между които е вграден надгробният надпис[22]. Привлечените аналогии насочват търсенето на функцията и съдържанието на разглеждания надпис от Патриаршеската църква в друга посока – като надпис с гробнично-мемориален характер. Като такъв той е бил монтиран, най-вероятно за да означава саркофаг, а по тази причина върху гърба му и до днес са запазени следи от хоросан. С подобна каменна плоча е надписан надгробният паметник на кардинал Жулиам де Брайе от 1282 г. в църквата „Санто Доменико” в Орвието, Италия[23].

По отношение съдържанието на надписа трябва да изложим по-важните несъответствия, които насочват към преразглеждане на текста върху този вече твърде известен епиграфски паметник. На първо място се сблъскваме с някои неточности по отношение разчитането на отделни буквени знаци. Такъв е случаят с първия надреден знак на втория ред. Ангелов го чете като буква Д, но това очевидно са лигатурно свързани букви Д и С. Първата буква на същия ред според нас не е Ь, а е капитална буква Б. Думата „ц(а)рс(т)ва” Ангелов поставя в родителен падеж с притежателно местоимение в трето лице – „моу”, а според нас думата е в дателен падеж: „ц(а)рс(т)вамоу м(ое)” (на царството мое), като изразът става в първо лице. В началото на трети ред са разчетени два буквени знака ТЕ с титла над тях. Според нас на това място стоят три буквени знака – Т и Н в лигатура и Е.

Много характерни при разглеждания надпис са специфичните графики на титлите. Те представляват хоризонтални линии с две успоредни къси засечки в предния край на титлата.

Въз основа на тези дребни наглед корекции предложеното от нас четене придобива съвършено различен смисъл. Условната смислова реконструкция на текста е следната: „Този камък на девичия гроб (на …дъщеря на цар …., в Христа)Б(ога) благоверна, гордост на моето царство, (опрости пречи)ста приснодева Богородице Марийо, и от вси(чки, които го прочетат да се помене).”

[СІН КАМНКЬ • NA ДђВЫNН ГРА(бе … дьщн …. царь)
(въ Хрнста)Б(ога) БЛАГОВђРNА(І)А ГОРДОСТЛђ ЦАРС(Т)ВАМОУ • М(Ођ) (опростн)
(прђчис)ТНЕ • ПРНСNОД(Е)ВЫ Б(ОГОРОДН)ЦÅ М(А)РНÅ • НѠТ В(с)І(еже прочьт помђNANше)]

При така разгънатия прочит проблемна се явява последната дума от първия ред „грабъ”, (гроб), тъй като разпространената форма е „гробъ”.

Съществува вариант прочитът да бъде потърсен и в друга посока, тъй като все пак малка част от надписа е запазена, а текстът не е добре изследван, както отбелязва и Ив. Гълъбов[24]. За това решихме да предложим втора възстановка на текста от надписа, при която обаче се променя неговият характер, който се оказва ктиторски, а не надгробен:

„Този камък на църквата на Девата (постави съгради и изписа … царица българом, в Христа) Б(ога) благоверна, гордост на моето царство, (пази го) пречиста приснодева Богородице Марийо и от в(сек)и, (който иска да го разруши)”. Такава версия на разчитането и попълването на текста в известна степен е близка до тълкуванието на Ст. Смядовски[25]. В този прочит обръщаме внимание на думата ”град”, която е със смисъл на “градеж”, “храм”. Със същото значение е използвана думата в Битолския и Кърчевския надпис[26].

При коментара на надписа е необходимо да се обърне поглед към формата и разположението на буквите върху плочата. Преди това трябва да припомним, че Н. Ангелов допълва разглеждания надпис с другия мраморен фрагмент, открит на същото място, върху който е запазена датата – 1292 г. Връзката между двата паметника има известен смисъл по отношение палеографията на буквите, но в случая се прави сравнение между букви, които носят цифрова стойност. Титлите над тях са унищожени поради повреда на повърхността. Запазена е обаче част от титлата, над буквените знаци от последния ред, под датата, която подсказва, че графиката по-скоро е сходна с тези от другия надпис. Височината на буквите и в двата текста е еднаква. Все пак е много трудно да направим категорично заключение за връзката на двете части към един и същ надпис. Ако приемем втория прочит на надписа (като ктиторски), връзката на двете части става немислима, тъй като строителството на църквата е в самия край на XII в. Не трябва да се изключва възможността да съществува ктиторски надпис, който да възвестява ремонт или обновление на патриаршеския храм в края на XIII в.

Големината на буквите, високи около 2 см, и гъстотата на редовете показват, че надписът е стоял на ниско място, приблизително на височина около човешки ръст, за да може да се чете и вижда добре. Най-вероятно той е обозначавал параклис или гробна камера, вместени в църковния интериор. Например двете сводести гробници в екзонартекса на патриаршеската църква, навярно свързани с важни персони, биха могли да носят подобно означение. В този смисъл и двете четения могат до известна степен да съвместят използването на разгледания представителен царски надпис.

Известна подкрепа за предназначението на този надпис като надгробен дава релефната рамка, представляваща навита спираловидно лента. Изглежда, че в края на XIII – началото на XIV в. сред търновския елит се установява този начин на оформление на представителните гробници. Разглежданата орнаментална украса и оформлението на плочи с надгробни надписи и саркофази са привнесени от Западна Европа, и най-вече от известни италиански градове, като достига до нашите земи с посредничеството на източноадриатическите градове. По същия начин е рамкирана и гробницата на Анна Малиасен в църквата “Успение Богородично” във Волос, датирана в 70-те години на XIII в.[27] Същата спираловидна лента обточва капаците на два мраморни саркофага, открити в Патриаршеската църква и Патриаршеския комплекс на Царевец през 60-те години на XX в.

Направеният опит за ново четене на надписа от Патриаршеската църква на Царевец има за цел преди всичко да привлече вниманието и да възвърне интереса на специалистите в областта на старобългаристиката, славистиката, езикознанието и кирилската епиграфика към този паметник.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Мраморен фрагмент с надпис от надписа от Патриаршеската църква на Царевец във Велико Търново.

1-а. Мраморен фрагмент с надпис от надписа от Патриаршеската църква на Царевец във Велико Търново.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Смядовски, Ст.** *Българска кирилска епиграфика IX – XV в.* София, 1993; **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** Старобългарски надписи =*Altbulgarische* Inschriften. Salzburg, 1994 – 1997.

[2] **Хаджиев, К., К. Карадимитрова, К. Меламед**. *Азъ писах… Българска кирилска епиграфика*. София, 2010, 19–28.

[3] **Николова, Я.** Надгробната пластика в средновековния Търновград. – *Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий"*, т. X, кн. 2, Исторически факултет, 1972 – 73, 30–33.

[4] **Ангелов, Н.** *ИАИ*, XXXIII, 1972, 299–303; Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV в. – В: *Царевград Търнов*, т. 3., София, 1980.

[5] **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс на Царевец, с. 119.

[6] Пак там, с. 115, обр. 98.

[7] Пак там, с. 115.

[8] Пак там, с. 118.

[9] Пак там, с. 119.

[10] Пак там. с. 119.

[11] През 1942 – 43 г. на това място Ив. Велков разкопава голяма ранновизантийска крепост. – В: **Велков, Ив.** Разкопките на Момина крепост до Търново. – *ГНМ*, VII, 1942 г. София, 1943, 61–71. **Същият:** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост през 1942 г. – *Исторически преглед*, II, 1945 – 46 г., кн. 1, 96–102. През 1963 г. Б. Султов също провежда разкопки. – В: **Овчаров, Т.** *Старините във Великотърновска община*. Велико Търново, 2006.

[12] **Дерменджиев, Е.** Ранновизантийската крепост на хълма Девинград във Велико Търново /фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство, планировка и датировка/. – *Известия на Исторически музей* – Велико Търново, XIII, 1998, 175–200, Обр. 1–6, Табл. I–III.

[13] **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс на Царевец, с. 119; **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. – *ИОМВТ*, т. 2, 1964, 19–28.

[14] **Дерменджиев, Е.** Ранновизантийската крепост на хълма Девинград, 188–191.

[15] **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс на Царевец, с. 119.

[16] **Дерменджиев, Е.** Археологически разкопки на обект "Френкхисар – Югоизточно подградие на Търновград". – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 2010, 516–518, Обр. 1–3; **същият:** Археологически разкопки на обект „Френкхисар – Югоизточно подградие на Търновград". – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 451–452, Обр. 1–3; **Вачев, Х., И. Петракиев**. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква" в квартал „Френкхисар" на столичния Търновград. – В: *Археологически открития и разкопки през 2014*. София, 2015, 653–656; **същите:** Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква" в квартал „Френкхисар" на столичния Търновград. – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 2016, 734–736.

[17] **Dermendzhiev, E.** The South-Eastern Suburb of the Bulgarian capital Tarnovgrad or "Frenkhisar" – the quarter of the west European Merchants. – In: "*The Fairest Meadows in the World": Crusades and Crusaders in the Balkans*. 2014, (forthcoming).

[18] Пак там.

[19] **Дерменджиев, Е.** Археологически разкопки на обект "Френкхисар – Югоизточно подградие на Търновград". – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 516–518, Обр. 1–3. Кварталът се е наричал "под франкската кула", според П. Славейков. – В: **Dermendzhiev, E.** The South-Eastern Suburb of the Bulgarian capital Tarnovgrad or "Frenkhisar" – the quarter of the west European Merchants. – In: *"The Fairest Meadows in the World": Crusades and Crusaders in the Balkans.* 2014, (forthcoming).

[20] **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс на Царевец, с. 116, обр. 90. Ангелов счита, че надписът е издълбан върху мраморен корниз. Този архитектурен детайл е открит вторично употребен като строителен материал в един подпорен зид, граден на кал, който подкрепя от север стръмния път, водещ от главния вход към вътрешността на Патриаршията. В този зид са открити и други мраморни архитектурни детайли, за които Ангелов счита, че произхождат от Патриаршеската църква "Възкресение Христово".

[21] Същият е участвал в прогонването на латинците през 1225 г. от Адрианопол, и изглежда за това получава титлата велик хетериарх от император Йоан Дука Ватаци. Вж. *Veria Byzantine Museum*. Athens, 2003, 20–21, cat. no. 10.

[22] **Simon, R.** "The monument constructed for me."Evidence for the first tomb monument of Enrico Scrovegni in the Arena Chapel, Padua. – In: *Venice and the Veneto during the Renaissance: the Legacy of Benjamin Kohl*, Ed. By Michael Knapton, John E. Law, Alison A. Smith, Firenze University Press, 2014, .p. 401, fig.5. (385–404).

[23] docenti.unimc.it/elisabetta.scungio/.../il.../lezione-12.

[24] **Гълъбов, Ив.** Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. – *Археология*, 1975, 4, с. 22 (13–25).

[25] **Смядовски, Ст.** *Българска кирилска епиграфика IX – XV в.* София, 1993, 66–67.

[26] Пак там, с. 65.

[27] **Androudis, P.** À propos des motifs d'allure orientale du sarcophague d'A. Maliassène. – *Byzantiaka*, τ. 20, (Μημη I. E. Καραγιαννοπουλου), Θεσσαλονικη, 2000, 267–281.

NEW VERSION OF TSAREVETS “ASCENTION” CHURCH INSCRIPTION

Diana Koseva,
Konstantin Totev

Abstract

The interest in the present research work is directed towards a stone inscription preserved in the Regional Historical Museum – Veliko Turnovo, which was assigned so far to the inscriptions of chronicle character. The case in point is the well-known “Devingrad Inscription” found out by N. Angelov in the complex near the “Ascention” church of Tsarevets Fortress in 1960. In reading of the inscription’s founder it is evident that during the “Second Bulgarian Kingdom the town of Devingrad had been possession of one of the ruling regal families in Turnovgrad”. The main purpose in this research work is to make analysis of N. Angelov’s reading and interpretation of this inscription which has only three lines preserved, suggesting several versions of reading by ourselves.

On the basis of some corrections the meaning of our reading reckons this monument among the tombstone inscriptions group. The relative semantic reconstruction of the text is as follows: “This stone of the virgin tomb /of…, a daughter of King…, faithful to G/od/, the pride of my kingdom, /forgive immaculate Virgin Mother of God, Mary, and everyone who reads it to commemorate it./

There exists another text’s version because of the fact that a small part of the inscription has been preserved and it isn’t well investigated. We have decided to suggest a second reconstruction of the text which changes however its character – it is not a tombstone inscription but a donor’s one: “This stone of the Virgin church /which has been placed, built and painted by Bulgarian Queen, faithful to G/od/, the pride of my Kingdome, /preserve it/ the most immaculate Virgin, Mother of God, Mary and everyone /who wants to destroy it/.

The attempt of new reading of the Tsarevets Patriarch church inscription is meant to draw the specialists attention and restore their interest to this monument.

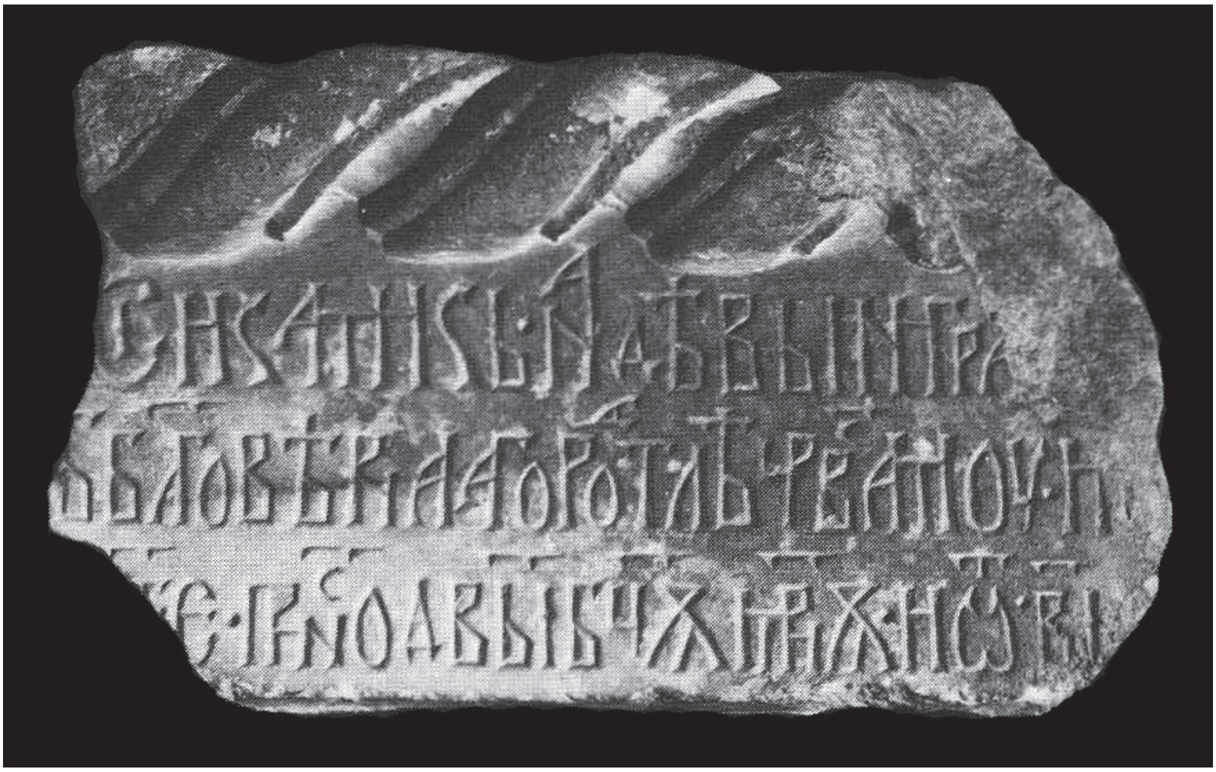

Обр. 1

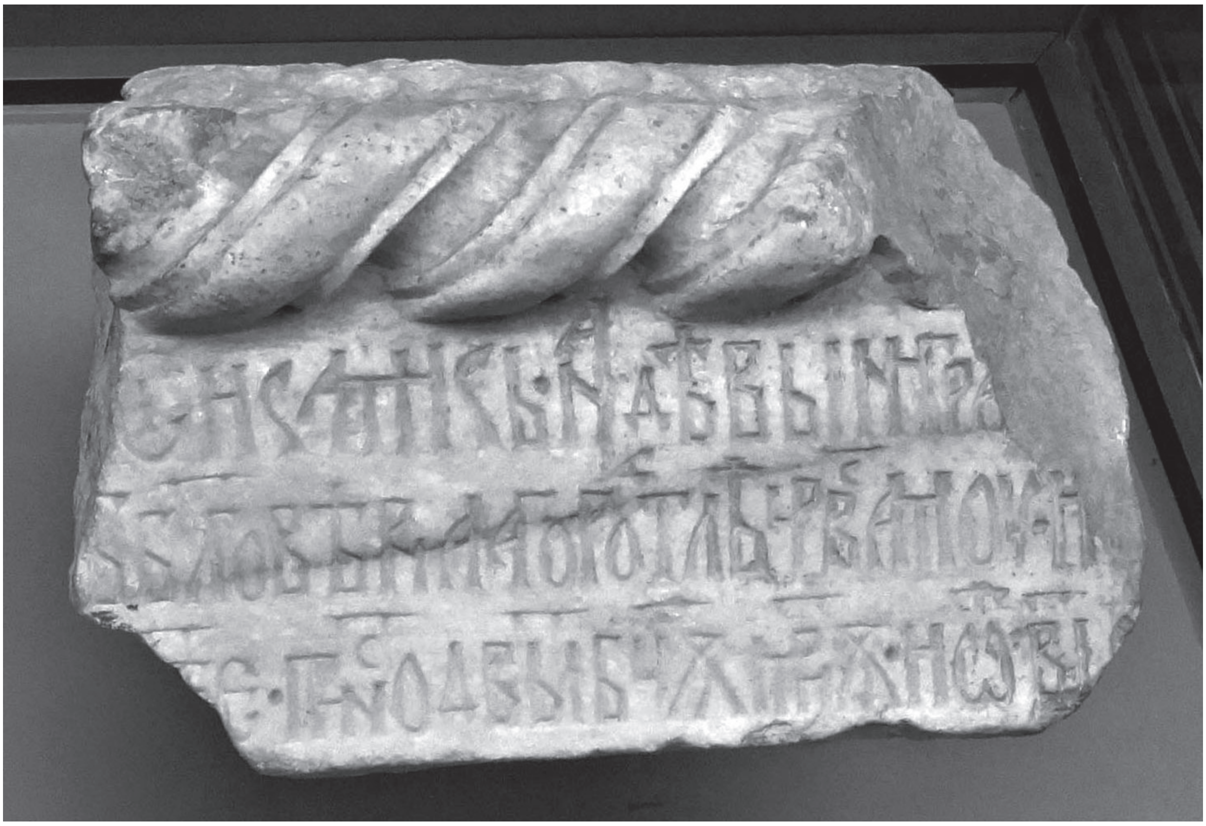

Обр. 1а

ЗА ЕДИН СРЕДНОВЕКОВЕН НАДПИС ВЪРХУ МРАМОРЕН КОРНИЗ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Косева

От средновековните лапидарни надписи, открити във Велико Търново, един фрагмент, останал непубликуван до днес, предизвиква заслужен интерес. Става въпрос за част от вътрешен корниз с трапецовидно сечение. Изработен е от дребнозърнест мрамор, с добре полирани стени. Върху челната стена на корниза е врязан едноредов кирилски надпис, от който днес се чете: ….СПОЖДАБОН… Буквите са добре оформени и изписани с главно уставно лигатурно писмо. Те завършват с малки засечки, които образуват триъгълни серифи. Лигатурно са свързани два буквени знака – А и Б. Разглежданият паметник се пази в РИМ – Велико Търново, където е заведен под № 6947-с/ТОМ. Неговата челна страна има размери: дължина 12,5 см; ширина 8,5 см, основата му е с дължина 17 см и ширина 13 см, а височината е 9,1 см. Буквите са високи 5,8 см. Става ясно, че фрагментът е от интериорен стенен корниз. Надписът е разположен върху неговата изнесена напред челна страна, което го прави по-лесен за прочит.

Мраморният фрагмент е намерен в югоизточното подножие на хълма Трапезица, срещу църквата „Св. 40 мъченици”. Липсата на точни координати за мястото на откриване и приблизителното му ориентиране към църквата „Св. 40 мъченици” дава повод за създаването на поредната легенда, свързана със столично Търново и този каменен надпис.

Дългогодишните археологически проучвания на двете цитадели на средновековната столица Търново, разположени на хълмовете Царевец и Трапезица, разкриха важни черти от топографията, фортификацията, жилищното и църковното строителство на столичния град. По-различна се оказа картината в подножията на тези хълмове, където археологическите разкопки разкриха няколко църкви и манастирски комплекса, както и различни работилници и полувкопани жилища, т.е. землянки, свързани с живота на населението в тази част на неукрепените и укрепените през XIV в. подградия на двете крепости. При археологическите проучвания тук обаче досега никъде не се попадна на квартали от каменни къщи, каквито бяха разкрити в укрепените цитадели на хълмовете Царевец и Трапезица. Всичко това донякъде подвежда изследователската колегия, преди всичко в гр. Велико Търново, да приеме, че и тази територия на столицата е била застроена с каменни къщи[1]. Именно в такава трактовка попада и разглежданият корниз с надпис, за който се твърди, че произхожда от болярска къща под Югоизточната порта на крепостта Трапезица. Все пак е добре, че тази работна версия не е отпечатана, а няма и как да се отпечата, тъй като досега няма открита каменна архитектура в тези квартали на града, а жилищата, разкрити тук по археологически път, са обикновени землянки.

За каменните болярски къщи битуват разкази още от първите години на следосвобожденско Търново, когато националното самочувствие търси поводи за гордост в славното минало на столичния Търнов. През 1889 г. австрийският художник Йозеф Обербауер идва в България и се установява в София. През 1899 г. посещава Търново и създава серия от рисунки на търновски старини, между които църквата „Св. Димитър” и една къща, рисунката на която е озаглавена „Болярската къща”[2]. Според градските предания „Болярската къща” се е намирала в подножието на Трапезица, приблизително срещу църквата „Св. 40 мъченици”. Рисунката на Обербауер, разказът за болярската къща и намирането на споменатия по-горе мраморен корниз с надпис, който получава любопитния прочит - „(ГО)СПОЖДА БОН(КА)", са умело свързани в един цялостен разказ за болярската къща, над чийто вход е стояла мраморна табела с името: „Госпожа Бойка". Така възниква поредното търновско предание, което има претенциите за достоверността на „извор", в който са вплетени дати, години, събития и имена, обикновено основани единствено на общи исторически сведения. Освен тази неписана легендарна история обаче липсват каквито и да било публикации от археолози и историци, свързани с мраморния корниз.

Единствената кратка публикация за тази къща и надписа е дело на българския езиковед и палеограф Б. Цонев[3]. През 1903 г. търновски учители показали на Б. Цонев четири къщи в Асенова махала. Върху фасадата на една от къщите, строена по южния склон на Трапезица, Б. Цонев видял каменен къс с доста повреден едноредов надпис“... господжа Бойка...“, поставен над портата отляво. Вдясно от портата бил зазидан друг каменен къс с релефно изображение на акантов лист. Тази публикация дава възможност за два съществени извода. Първият е, че надписът по своите палеографски характеристики е датиран от Б. Цонев в XIV в., дата, която и ние подкрепяме. Вторият извод се базира на описанието на мястото и на двата каменни фрагмента върху фасадата на къщата. От него става ясно, че тези вече счупени части от паметници на каменната пластика очевидно са вградени като декоративни сполии при строителството на сграда от следстоличния период на града. За характера на тази къща днес съдим единствено по макета на Леон Филипов, който, впрочем, е анотиран, като къщата на госпожа Бойка[4]. Този тип къщи с долен каменен етаж, засводени порти и малки прозорчета все още могат да се видят в Търново. Такива например са консулските къщи на ул. „Пандели Кисимов“, които имат и изписани години на фасадите, според които са строени около средата на XVIII в. (1763, 1776 г.)[5]. Всички тези факти в по-ново време са компилирани, за да се достигне до тезата, че в подножието на Трапезица е съществувал средновековен квартал с каменни къщи, една от които дори е обозначена чрез името на собственицата си – госпожа Бойка.

Към историята на разглеждания каменен надпис може да се добави и още един щрих. Неотдавна попаднахме на фотография от архива на НАМ, на която е снимано гипсово копие на този фрагмент, и то така, както е вграден в стената[6]. Фотографията е подписана от Т. Върбанов и носи датата 10.V.1915 г. Това означава, че след земетресението през 1913 г., когато къщата е разрушена, каменната част с надписа стига до Народния музей, където е направено копие.

Но нека да се върнем отново на разглеждания фрагмент. Внимание предизвиква съдържанието на надписа. От запазените девет букви, според нас се достига до прочита:„… (ГО)СПОЖДА БО(ГОРОДНЦА) Н…" Догматичното значение на думата „Госпожда" е „Владичица“, широко разпространеното почетно наименование на св. Богородица. Тази форма се среща в Асеманиевото евангелие, Синайския псалтир, Супрасълския сборник и др.[7] Думата „госпожда" се среща и върху оброчен камък с надпис на кирилица и глаголица от с. Цар Асен, Силистренско, датиран в края на IX – началото на X в.[8] Текстът върху този камък гласи: „Иисус Христос. На Госпождин ден (Успение Богородично) бе поставен кръст. Господи, помилуй мен, Манаси, инока (монаха) с Отрока от Византион (Константинопол)"[9]. Освен всичко, в православното богослужение Пресвета Богородица се споменава като „Пресвета, Пречиста, Преблагословена, славна Владичица наша Богородица и Приснодева Мария".

Тази форма за споменаване или молитвено обръщение към Богородица позволява да реконструираме запазената част от текста върху разглеждания корниз като ктиторски. Например е възможно следното четене: „+ В лето…божемъ въздвиженны ... цар всемъ българомъ създах ωт зачÅла прѣчестNÅIÅ сïÅ црьков въ имÅ пресветаÅ Госпожда Богородицы н ПрисNодеваы Марин….” (+ В лето…от Бога въздигнатия… цар на всички българи изгради от основи тази пречестна църква в името на пресветата Владичица Богородица (и) Приснодева Мария….”). Подобни ктиторски надписи са известни от църковния интериор, например върху икона от Трескавец (1430), каменен надпис от църквата на манастира Матка при Треска (1497), каменен надпис над портала на църквата „Успение Богородично” във Варош, до Прилеп (1438) и пр.[10]

Принципно върху такъв вътрешен корниз може да бъде гравиран и молитвен надпис, какъвто е примерът с началното изречение на Молитва от Молебен канон на Пресвета Богородица: „О, пресвета Дево, Владичице Богородице!”. В разглеждания от нас случай обаче няма как да обясним текста като молитвено обръщение, тъй като думите са в именителен падеж.

Разглежданият паметник повдига въпроса за неговата връзка с конкретен храм в средновековната столица Търново. Ареалът на местонамиране и упоменатото име на св. Богородица от надписа създават възможност да изкажем предположения в две посоки. Първо, може да се допусне, че този мраморен корниз е украсявал вътрешността на някоя от църквите в югоизточната част на Трапезица, която е била посветена на света Богородица[11]. Втората възможност е корнизът да е част от ктиторски надпис, свързан с църквата „Успение Богородично”, която се намира на отсрещния бряг на реката. Все пак, на мястото на днешната църква е съществувала средновековна църква, посветена на Богородица[12]. Повечето проучватели, без конкретни основания, свързват местоположението на този храм с известната църква на “пречистата Богородица, истинната Божия майка и приснодева Мария, наречена Темнишка...”, където са положени мощите на св. Филотея и където се замонашва царица Теодора “след женитбата на цар Иван Александър с еврейката Сара”[13]. Идентификацията на църквата „Успение Богородично” с църквата Богородица Темнишка е твърде спорна и по-скоро неприемлива, но не изключва Богородичния патронаж[14]. Според сведенията на Ф. Каниц храмът е имал фасадно членение, като тимпаните на нишите са били украсени с рисувани орнаменти[15]. Разкопките, проведени в най-ново време, също подкрепят тези наблюдения[16]. Запазен е южният зид на средновековната църква с част от фасадното членение – основи на пиластри и ниши, и първият декоративен ред от тухлените пояси (по три реда тухли с широка хоросанова фуга)[17]. Останките от старата средновековна църква са съборени при земетресението през 1913 г., а храмът е напълно възстановен през 1926 г.[18] При почистване на разрушенията след катастрофалното земетресение е възможно мраморният фрагмент да се е озовал от другата страна на реката.

Разглежданият наглед малък фрагмент от корниз допълва картината за характера на търновските лапидарни паметници от времето на Второто българско царство, като разкрива и някои лексикални особености в официалния език от края на XIII – началото на XIV в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Фрагмент от мраморен корниз с надпис от Велико Търново.

Обр. 2. Рисунка на Болярската къща от Велико Търново, худ. Й. Обербауер, 1899.

Обр. 3. Консулските къщи на ул. „Пандели Кисимов“ във Велико Търново (фотография от началото на XX в.).

Обр. 4. Консулските къщи на ул. „Пандели Кисимов“ във Велико Търново (съвременна фотография).

Обр. 5. Фотография от 1915 г. на гипсовото копие на каменния надпис (архив НАИМ).

Обр. 6. Оброчен камък с надпис от с. Цар Асен, Силистренско, краят на IX – X в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Това са археолози, историци, архитекти и т.н. от НАИМ при БАН – филиал Велико Търново, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", НИПК – клон Велико Търново, РИМ – Велико Търново, Националния музей на архитектурата в града и др.

[2] Снимка от рисунката на Й. Обербауер се пази в архива на НАМ, № 2307. За възможността да ползвам фотографията благодаря на ръководството на НАМ.

[3] **Цонев, Б.** Надпис и орнамент на една старобългарска къща в Търново. – *Периодично списание на българското книжовно дружество в София*. София, 1904, кн. LXIV, 772–775.

[4] **Николова, Я., Ж. Драгомиров**. *Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов*. София, Наука и изкуство, 1960, обр. 11.

[5] В тези сгради са се помещавали Австро-унгарското, Руското и Френското консулство от 1861 до 1864 г. Вж. **Владева, П.** Велико Търново в полезрението на пътеписната литература през XVI – XIX век. – *Информационен бюлетин на Централна библиотека на БАН*, бр. 11–12 (76), година VII, София, ноември-декември 2013 г., 8–19.

[6] Снимка на копието на надписа от 1915 г. се пази в архива на НАМ, № 23. За възможността да ползвам фотографията благодаря на ръководството на НАМ.

[7] **Илиева, Т.** Имена на лица с терминологична функция в Йоан-Екзарховия превод на De fide orthodoxa. – *Rocznik Slawistyczny*, t. LXV, 2016, с. 30 (27–51).

[8] Този паметник се съхранява в РИМ – Русе.

[9] **Ангелов, Н.** Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – *Археология*, 1980, 2, 35–38; **Попконстантинов, К.** За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – *Археология*, 1982, 3-4, с. 43–49; **Смядовски, Ст.** *Българска кирилска епиграфика*, IX – XV в. София, 1993, с. 176. В своя коментар Смядовски отбелязва, че Госпождин ден (Успение Богородично) се появява в преписи след XII в.; *„Аз писах" – българска кирилска епиграфика*. Съст. К. Хаджиев, Кр. Карадимитрова, К. Меламед, София, 2010, илюстрация на с. 12.

[10] **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner**. *Altbulgarische Inschriften, 2, Die Slawischen Sprachen*, Bd. 52, 1994. S. 143; S. 139; S. 158.

[11] Тук трябва да припомним, че от всичките досега открити 56 църкви от средновековно Търново, със сигурност се знаят патроните едва на 10 от тях.

[12] **Косева-Тотева, Д**. *Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново*. Изд. Фабер, Велико Търново, 2016, 36–37.

[13] Йоасаф Бдински. Похвално слово за Филотея. – *Стара българска литература*, т. 2, Ораторска проза. София, 1982, 187–200; Пространно житие на Филотея Темнишка от Патриарх Евтимий. – *Стара българска литература*, т. 4, Житиеписни творби. София, 1986, 202–218.

[14] Много е вероятно манастирът „Св. Богородица Темнишка" да е разположен в землището на с. Темниско, днес квартал на с. Първомайци, отстоящо на 5 км от Велико Търново. Вж.: **Успенский, Ф.** О древностях города Тырново, 1–24. **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. – *ИБАД*, I, 1910, 146–150; **Минчев, И.** *История на с. Темниско. Велико Търново*, 2004; **Минчев, И.** *Исторически очерк за съдбоносния миг на девическия манастир и църква „Св. Богородица Темнишка"*. София, 2005; **Гергова, Ив.** *Чудесата на Пресвета Богородица в културата на Българското възраждане*. София, 2012, с. 175. Според М. Лазаров, археолог от РИМ – Варна, роден в с. Темниско, все още е възможно да се идентифицира мястото на манастира.

[15] **Kanitz**, **F.** *Tirnovo's altbulgarische Baudenkmäler.* S.B. Kais. Akad. der Wissensch. in Wien, LXXXII, 1876, p. 283, fig. 10.

[16] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.** Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично" във Велико Търново. – *АОР* за 2007 г. София, 2008, 698–701.

[17] Наблюдението е технически и фотодокументирано от Й. Алексиев. – В: *Национален археологически институт с музей. Годишен отчет за 2006 г.* София, 2007, с. 242.

[18] **Велкова-Гайдарджиева, А., Е. Попова.** *Храмът "Успение Богородично" във Велико Търново*. Велико Търново, 2010.

ABOUT A MIDDLE AGE INSCRIPTION ON A MARBLE CORNICE FROM VELIKO TARNOVO

Diana Koseva

Abstract

From the medieval stone inscriptions discovered in Veliko Tarnovo, one fragment still remained unpublished until today have aroused a deserved attention. It is part from an interior cornice with trapezoidal section and it's made of close-grained marble with well polished walls. A single lined Cyrillic inscription is incised on the front wall of the cornice and only ….СПОЖДАБОН… is legible.

The preserved part from the text can be reconstructed as donor‘s inscription: „+ В лето… божемъ въздвиженны ….. цар всемъ българомъ създах ωт зачÅла прђчестNÅIÅ сїÅ црьков въ имÅ пресветаÅ Господжа Богородицы н ПрисNодеваы Марин….”

This monument arouse another question regarding it's belonging to a particular church in the medieval capital of Veliko Tarnovo, such as the church „Assumption“, located on the opposite bank of the river. Approximately at the place of today‘s church there was a medieval church dedicated to the Virgin Mary.

This marble fragment from the cornice completes the picture about the nature of Tarnovo lapidary monuments dated back to the Second Bulgarian Kingdom, and some lexical features in the official language from the end of XIII - early XIVcentury.

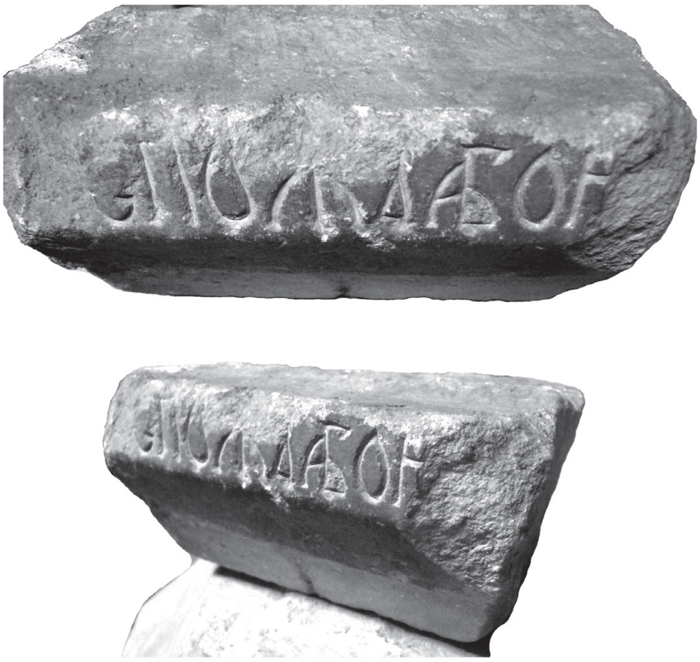

Обр. 1

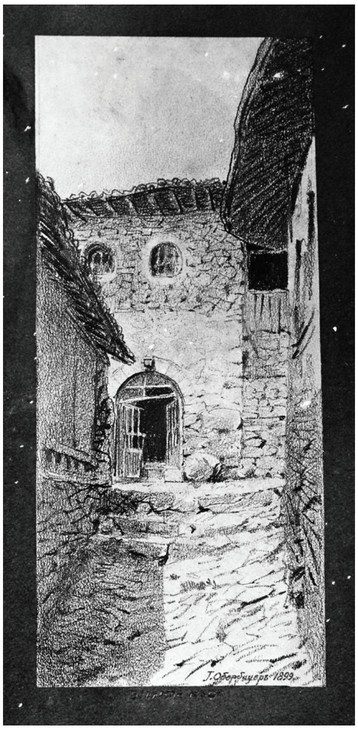

Обр. 2

Обр. 2

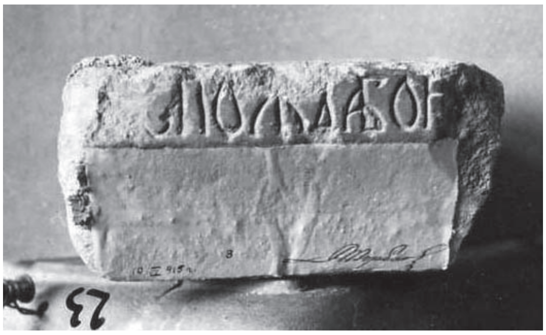

Обр. 3

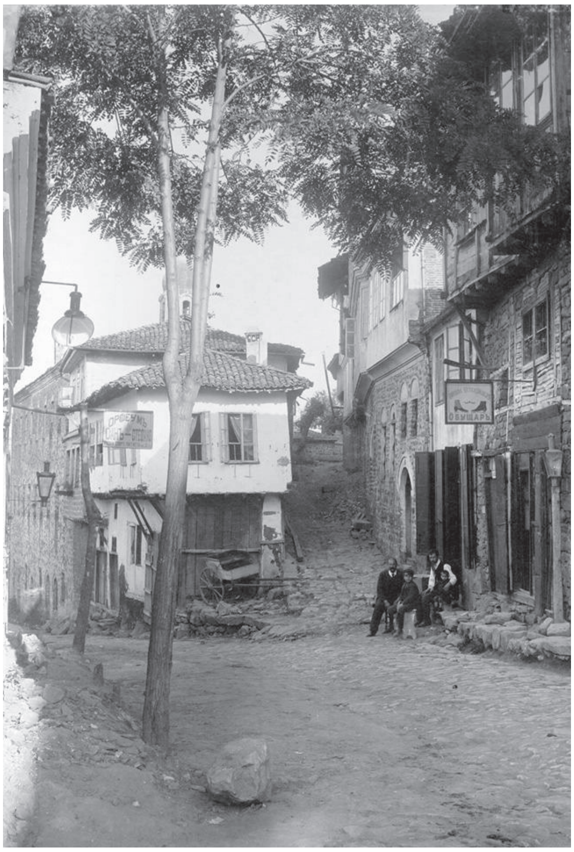

Обр. 4

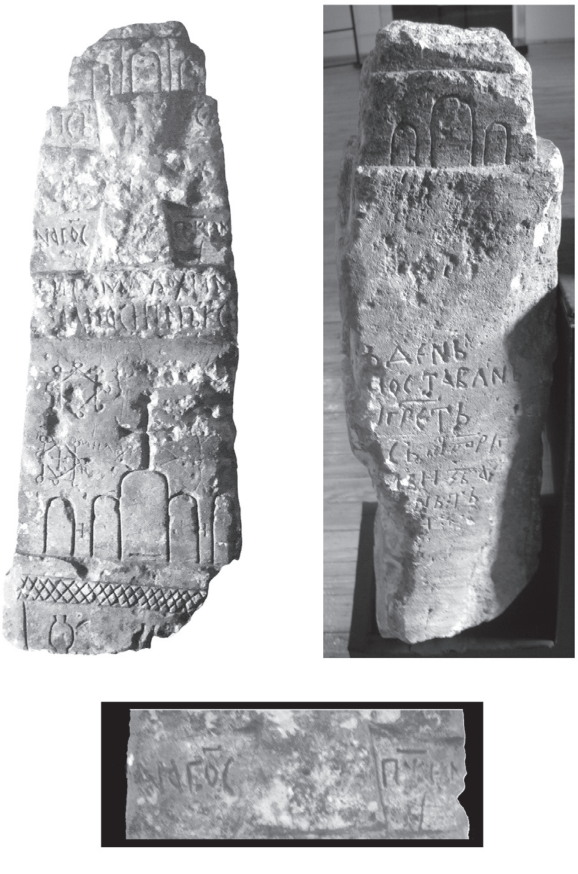

Обр. 5

СИГНИРАНА ВИЗАНТИЙСКА ПЕРПЕРА С МОНОГРАМА НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР (1331 – 1371)

Женя Жекова

Допреди няколко години върху съвременните банкноти все още можеха да се видят нанесени с мастило цифри и букви, които в никакъв случай не водеха до обезценяване на паричните знаци. Тъй като тази практика не бе регламентирана от официалните власти, това затрудняваше и тяхното конкретно обяснение. Издрасквани от касиери в банки или фирми при преброяването на по-големи парични суми, тези знаци не нарушаваха целостта и верификацията на финансовите средства.

Такава практика съществува и в древността. Още с появата на монетата като основно средство за остойностяване и разплащане, през VII в. пр. Хр. започват и опитите за нейното имитиране и подправяне. Върху монетите се поставят и специални контролни знаци от монетарниците, където са отсечени. Разгадаването на отделните символи и знаци е привилегия за тези, които оперират с паричните знаци – сарафите и банкерите. Началото на тяхната професия съвпада с появата на парите. Съществува успешно и до днес. Освен знаците на монетарите по-късно, когато вече влязат в обращение, върху монетите са издрасквани и други знаци, наречени графити. За нас, съвременните хора, част от издрасканите графити върху монетите не означават нищо. Затова много нумизмати правят опит да систематизират срещаните върху средновековните монети знаци, за да намерят тяхното логично приложение и съответно обяснение. Един от първите нумизмати, които изучава графитите върху византийските средновековни монети, е проф. Тодор Герасимов. В няколко публикации описва и групира отделните знаци, срещани върху перперите от XII, XIII и XIV в. Той приема, че посредством едни от графитите се означават теглото и стойността, пресметнати в карати, а другите вероятно са инициали на извършилите проверката[1].

Изказани са много хипотези за това кой и защо поставя тези енигматични знаци върху монетите. В най-задълбоченото до този момент у нас изследване за техен автор се сочат банкерите или сарафите. Чрез нанасяните от самите тях графити са обозначавали изчисленото тегло в карати на проверените емисии[2]. Обикновено част от графитите са имали целта да верифицират курса на монетата, но други все още нямат задоволително обяснение. Те се поставят единствено върху златни византийски монети от периода XII, XIII и XIV в.

До този момент в България са намерени няколко колективни монетни находки, състоящи се изключително от златни византийски монети, върху част от които има надраскани графити.

Едната е открита през 1970 г. по време на археологически разкопки в средновековния Шумен. Състои се от 51 монети – 48 перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254) и 3 солида на Лъв I (457 – 474). Съкровището е намерено в основите на сграда, намираща се в непосредствена близост до църква № 4, вложено в гърненце[3]. Върху пет от перперите в находката са издраскани знаци с тънко острие. Те са два вида. Едните представляват латински цифрени знаци I, IIII, V, X, а останалите са букви – П и М. Графитите са издраскани върху лицевата, обратната, а в два от случаите – и върху двете страни на монетите.

Тъй като част от латинските цифрени знаци върху перперите от шуменското съкровище са идентични с тези върху перперите от други находки, Герасимов счита, че през XIII – XIV в. съществува установена система за изчисление и означаване теглото и стойността върху златните монети[4].

Друга голяма находка, състояща се от 786 златни перпери, е намерена до с. Горнослав, Пловдивско. Нейният състав включва по-ранни емисии – от Алексий I Комнин (1081 – 1118), Йоан II Комнин (1118 – 1143), Мануил I Комнин (1143 – 1180), Андроник I Комнин (1183 – 1185) и Исак II Ангел (1185 – 1195)[5]. Василка Герасимова също счита, че колебанието на златното съдържание в перперите от тази епоха е причината тогавашните сарафи и банкери да проверяват всяка нова монета, а своите наблюдения да маркират чрез поставянето с тънко острие върху монетното поле на конкретен графит.

Византийска перпера с необичаен графит е обектът на настоящото съобщение. Тя е част от колективна монетна находка от втората половина на четиринадесетото столетие. Съкровището е открито преди малко повече от десетина години в околностите на шуменското село Хан Крум, в м. Калугерски боаз. Там са локализирани два късносредновековни скални манастира (XII – XIV в.), които са проучени и регистрирани в Археологическата карта на Шуменско[6].

Съкровището от с. Хан Крум, Шуменско, се състои от 59 монети – 57 сребърни на цар Иван Александър (1331 – 1371) от второто му сребърно монетосечене, на което е изобразен заедно със сина си Михаил Асен; 2 златни перпери на византийските императори Андроник II и Михаил IX (1295 – 1320) и Андроник II и Андроник III (1325 – 1328) (екземплярът е от типа „фуре”). Съставът включва още един златен пръстен и две сребърни стопилки. Най-вероятно събитията, довели до заравянето му в земята, са свързани със засилените османски нашествия на Балканите през 60-те години на XIV в. Както е известно, средновековният Шумен и неговата околност са превзети през 1388 г. от армията на Али паша.

Тъй като съкровището е разгледано обстойно в друга моя публикация[7], тук ще се спра само на перперата на Андроник II и Михаил IX (1295 – 1320) с издраскан върху нея графит **(Обр. 1).** Перперата от съвместното управление на Андроник II и Михаил IX (1295 – 1320) е сред най-разпространените от вариант „4 кули на Константинопол”. На лицевата страна са маркирани сиглите К N. Значимостта на монетата обаче са нейните графити, издраскани върху лицевата и обратната ѝ страна.

При екземпляра от нашата находка, върху лицевата страна, в долната част на лявото поле са издраскани 11 вертикални чертички, пресечени с една хоризонтална – общо 12 **(Обр. 2).** Подобно изчертаване, но чрез 6 чертички, срещаме върху монета на Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254)[8].

Тодор Герасимов приема, че каратите върху монетите са отбелязвани с римски цифри от I до XX[9]. Ако приемем, че това изчертаване върху нашия екземпляр е поредица от римската цифра I, то тогава получаваме 12 карата. Възможно е това да са просто издраскани отвесни чертички, чийто смисъл обаче да е същото по численост каратно тегло.

Върху получената своеобразна „оградка” от 12 резки ясно се вижда изчертан монограм „цар”. Вляво от него е нанесена разделителна отвесна линия, която в нумизматиката и сфрагистиката има за задача да раздели изписваните инициали или монограми. И тъй като от едната ѝ страна стои монограмът „цар”, то се предполага, че от другата трябва да бъде изписано името на владетеля. Виждат се две отвесно изчертани с лек наклон черти, които биха могли да бъдат долната част от буквата „А” или монограмът, съставляващ изписването на името „Иван Александър” върху монетните му емисии **(Обр. 3).**

Сведение на Пахимер от 1308 г. известява, че император Андроник II (1282 – 1328) по време на управлението си неколкократно редуцира чистотата на златните си монети. В началото на неговото управление перперите са с тегло 16 карата, спадащи на 15, а по-късно от 13 те стават вече 12[10]. Съвременните изследвания позволяват монетите на Андроник II да бъдат по-точно измерени. Установено е, че емисиите от клас I, където владетелят е представен коленичил пред Христос, са 14 ¾ – 14 карата. При втория тип – емисиите „6 кули на Константинопол", са с 13 ½ карата, а тези с „4 кули на Константинопол" – вече 12 карата[11].

Монетата на Андроник II и Михаил IX бе подложена на рентгено-флуоресцентен елементен анализ, който показа коренно различни резултати[12]. Измереното каратно тегло се оказа 9,57 карата. Процентното съотношение злато – сребро е почти равно: 40% срещу 31%. Високо е съдържанието на мед, което придава златист оттенък на монетата – 22%. В такъв случай какво е обяснението на графита, изчертан върху перперата? Ако той верифицира монетата като 12-каратна, това означава, че монетата попада в обращение между 20-те – 40-те години на XIV в. На сарафите е известно, че монетите от този клас са с редуцирано до 12 карата тегло. Затова я маркират именно като 12-каратна. Вероятно скоро след това е заделена от собственика си, тъй като не се наблюдава орязване на периферията ѝ. Но на практика нашата монета е почти електронова. Това означава ли, че властите си позволяват да емитират монети с каратно тегло доста под регламентираното теоретично такова. Разглежданата тук монета се явява доказателство за организирането именно на такава практика. Пускането в обращение на монети с ниско каратно тегло неминуемо води до засилването на процесите на инфлация и обезценяване на златната перпера.

Изчертаването върху 12-каратното означение на монограма „Александър цар" вероятно трябва да удостовери, че монетата е маркирана в царската монетарница или поне под прекия владетелски контрол. Това действие дава насоки за размисъл дали всички златни монети не минават първо през търновските ателиета, след което са дистрибутирани в страната. От обратната страна издраскването е много слабо, но се долавя слабо изображение на кръст **(Обр. 4).** Екземплярът не е орязван, тъй като теглото му е 4,14 г. Имайки предвид сравнително доброто качество на монетата, трябва да се заключи, че тя е извадена от циркулация преди 40-те години на четиринадесетото столетие. Докато перперите на Андроник II (1282 – 1328) се движат между 14 – 12 карата, то при Андроник III (1328 – 1341) перперата на практика се е превърнала почти в електронова: 11 – 10 карата.

Доколкото ми е известно, такъв вид графит с нанесен български царски монограм се среща за първи път върху монета, при това византийска. Безспорна е ролята, която играе златната византийска монета в българската финансова история. Конкретно за четиринадесетото столетие златната византийска перпера си остава основна платежна вътрешна и междудържавна единица. Девалвацията ѝ през XIV в. постепенно води до нейното тотално обезценяване и в крайна сметка тя престава да съществува като монетна единица. Финансовият колапс на империята, липсата на ресурси и все по-засилващата се търговска роля на Венеция и Генуа, както и още много други причини, водят до прекратяването на византийското златно монетосечене, което става в 1367 г. при управлението на император Йоан V Палеолог (1354 – 1376).

Разгледаната в настоящото съобщение златна монета с нанесен графит върху нея е още едно допълнение към все още непознатата за нас финансова история на Второто българско царство.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Златна византийска монета на Андроник II и Михаил IX (1295 – 1320).

Обр. 2. Графитът върху лицевата страна на златната монета на Андроник II и Михаил IX (1295 – 1320).

Обр. 3. Рисунка на графита върху лицевата страна на монетата.

Обр. 4. Рисунка на графита върху обратната страна на монетата.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Gerasimov, T.** L`hyperprès d`Andronic II et d`Andronic III et leur circulation en Bulgarie. – *Byzantinobulgarica*, 1, 1962, 213–220; **Gerassimov, T.** Byzantinische Goldműnzen mit Graphiten. – *Byzantinobulgarica*, 5, 1978, 123–146; **Герасимов, Т.** Съкровище от перпери на Йоан III Вататцес от Шумен. – В: *Известия на народния музей – Шумен*, 6, 1973, 15–36.

[2] **Герасимова-Томова, В.** Графити върху монети от Горнославското съкровище. – *Нумизматика*, 3, 1981, 7–17.

[3] **Герасимов, Т.** Съкровище от перпери, 15–36.

[4] Пак там, 18.

[5] **Герасимова-Томова, В.** Цит. съч., 7–17.

[6] *Материали за картата на средновековната българска държава.* – В: *Плиска – Преслав*. Т. 7. Шумен, 1995, с. 293, № 1080 – 1081.

[7] **Жекова, Ж.** Непубликувано съкровище от с. Хан Крум, Шуменско (XIV в.). – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 12, 2016, 99–112.

[8] **Gerasimov, T.** Byzantinische Goldműnzen, Tabl. II.44.

[9] **Герасимова-Томова, В.** Цит. съч., с. 8.

[10] **Grierson, P.** *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. V/1. Michael VIII to Constantine XI (1258 – 1453)*. Washington, 1999, p. 128.

[11] *Ibid*., p. 130.

[12] Монетата бе изследвана в „Метарекс” ООД – Шумен. Елементният анализ е следният: Au – 39,89%; Ag – 30,99%; Cu – 28,64%; Pb – 0,274%; Fe – 0,122%; Ir – 0,084%. Каратно тегло – 9,57. Анализът е извършен, след като бе публикувана статията върху самото съкровище. Това наложи необходимостта от втора публикация, която да разгледа само перперата с графита.

GOLD BYZANTINE HYPERPIRA PRESS MARKED WITH THE MONOGRAM OF TSAR IVAN ALEXANDER
(1331 – 1371)

Zhenya Zhekova

Abstract

Gold Byzantine hyperpyra with an unusual press mark is the object of current paper. The coin is part of a coin hoard from the second half of the 14th century. It was found ten years ago in the vicinity of Chan Krum village near Shumen in the Kalugerski boaz locality.

The treasury contains 59 coins – 57 silver of Bulgarian ruler Ivan Alexander (1331 – 1371), 2 gold Byzantine perperi of emperors Andronicus II and Michael IX (1295 – 1320) and Andronicus II and Andronicus III (1325 – 1328), golden ring and two silver melts. The possible reasons for its hiding are linked with the growing Ottoman invasions on the Balkans in the 60s

of 14th c. As it is well known mediaeval Shumen and its hinterland were seized from Ali pasha`s army in 1388.

The focus of my current publication is the hyperpira of Andronicus II and Michael IX (1295 – 1320) scratched with press mark on its both sides. The entire part of the hoard was already published.

On the obverse side of the coin are scratched 11 vertical traces cut across with one horizontal – generally 12. I suggest that these traces marked the carat weight of the coin which is 12. The coin was analyzed with X-Ray element analysis. The results show us the carat weight of 10 carats. Practically coin is made of electrum rather than gold.

More interesting is the scratched monogram *tsar* on these odd *fence* of 11 traces. The possible reading of this monogram is *Alexander tsar*. Which is mean that the coin was marked in the Turnovo mint under the direct control of the Bulgarian ruler. Only after the coin was put into circulation medium. On the reverse side is slightly scratched simple cross.

Such press mark with the monogram of Bulgarian ruler is unknown for now.

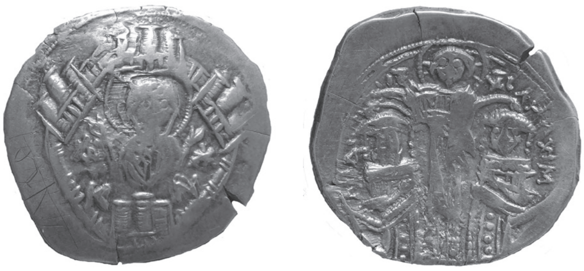

Обр. 1

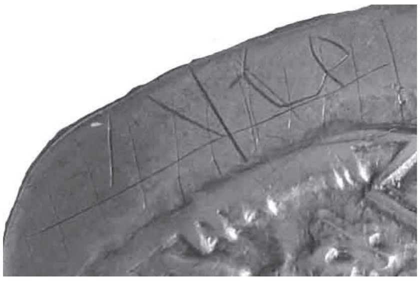

Обр. 2

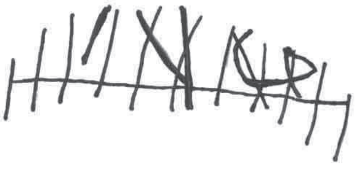

Обр. 3

Обр. 4

КТИТОРСКИ НАДПИС ОТ ЦЪРКВА В РОДОПСКАТА КРЕПОСТ ЦЕПИНА

Веселин Станков

През 1870 г. от печат излиза книгата на Стефан Захариев (1810 – 1871), описваща Татар-Пазарджишката кааза[1]. Изминаха 146 години от издаването на книгата. Книгата е коментирана многократно през годините като през 2010г. бе организирана специална конференция в гр. Пазарджик, посветена на Ст. Захариев в навечерието на 140-та годишнина от отпечатването на книга[2].

Настоящата статия е посветена на един епиграфски паметник, описан в книгата на Захариев. От 1870 г. до днес този надпис не е бил обект на специално изследване, може би защото не е известна съдбата на оригинала, а е наличен само неговият препис. Това провокира изследователския ми интерес.Чрез историографския подход ще се опитам да го анализирам и свържа с историческите събития от периода, към който вероятно принадлежи.

В книгата си Захариев описва и Чепинското корито[3], разположено в северните склонове на Северозападни Родопи. В тази част от описанието е цитиран интересуващият ме надпис с кратко описание на мястото, където е намерен. Конкретният текст от книгата на автора е следния: „*...Над Цепина[4] на около час и четвърт към северозапад има пространна крепост[5] развалена, която помаците наричат Кешишлеме[6] [наименованието идва] от калугерите, които са живели в черквата на тая крепост. В развалините на тая черква има една мраморна плоча с тоя надпис*:

✝Иꙁволенѣемъ Божѣю милостѣю съградисѧ Великолѣпнѣи и преславнѣи храмъ съй св҃ равноапостолъ царѣхъ костантинъ и елена, въ врѣменемъ же при непобѣдимаго ѝ велико дръжавнаго царѣ нашего кр҃ Петра Симеонова: а҃: въ лѣто: цм҃и: индѣктонъ: в҃: съ подаракъмъ отъ многоцѣнꙑхъ съкръвищъ Срѣд҃цаго Болѧрина кр҃. Ѧтанаса миленова шишковъ съ настонѣемъ отца нашего кр҃. Сергѣ петров ии изъ крꙋшева. и прочаа братѣ его, и съвръши се въ лето: ц҃ми: ма҃н: ка҃: ✝.[7]

По Божията милост съгради се великолепен и преславен храм Св. Св. равноапостоли [и] царе Константин и Елена, по времето на непобедимия и великодържавен[8] цар наш господин Петър [син] Симеонов: 1 (първи): в лето948: индикт: 2 [11]: сдарения от драгоценни съкровища [от]средецкия болярин господин Атанас Миленов Шишков, с настоятелството[9] на нашия отецгосподин Сергия [син] Петров от Крушево, а също и другите негови братя. Изаврши се в лето: 948: май: 21.[10]

За да се отхвърли или приеме едно или друго предположение за датировка, ще прегледаме за начало първична информация на база археологическите проучвания на Цепина.

Църквите на Цепина по археологически данни

В североизточния край на Чепинското корито, на висок 1136 м хълм се намира крепостта Цепина с площ от 25 дка. Административно днес този археологически паметник на културата е в землището на с. Дорково, община Ракитово, Пазарджишка област.

Първи по-сериозни проучвания на Цепина прави Полихроний Агапиевич Сирку (1855 – 1905). През 1879 г. на Цепина той провежда първите археологически разкопки в новоосвободените български земи. Своите четиридневни проучвания на Цепина описва и публикува във „Византийскийвременник“[11] през 1898 година. В публикацията си Сирку пръв използва историографския подход: цитира сведения за крепостта от византийските извори, черпи информация от трудовете на Ст. Захариев, К. Иречек, Хр. п. Константинов, също от местните легенди, предания и др. Правилно отбелязва, че с името Цепина (Чепино, Цепена, Чепина) в средните векове се именувала само крепостта, а не цялата котловина, както става по-късно.

Освен прецизното описание на крепостното съоръжение, той прави разкопки на една от църквите в североизточната част на крепостта. Копае при абсидата и разкрива олтарна мраморна преграда, част от запазени стенописи, колони и други части от украсата на храма. Най-интересно от откритото са два барелефа – мраморни икони на св. Петър и св. Павел. Иконите вероятно са част от олтарната преграда. Понастоящем тези две икони се съхраняват в сбирката на Государственный Эрмитаж, Санкт- Петербург.

Нужное да се отбележи, че Сирку, преди да тръгне да прави проучванията си в тази част от Родопите, се запознава в Татар Пазарджик със сина на Ст. Захариев – Христо Захариев (1851 – 1911). От него получава екземпляр от книгата „Описание на Татар-Пазарджишката кааза“. По непотвърдени данни откупува от Захариев-син стари документи и вещи от архива на пазарджишкия краевед.

Първите му заключения относно датировката са, че крепостта и църквата, предвид намерените изображения, са византийски. Задаваме си и въпроса: след като Сирку е изпратен от университета в Санкт Петербург да събира по българските земи оцеляла старобългарска литература, не преоткрива ли той ктиторския надпис, видян и описан от Захариев приблизително 15 – 17 години преди неговото идване? Едва ли той, като филолог, би пропуснал да опише и да прибере такъв епиграфски паметник, след като това е една от основните задачи на мисията му на Балканите. Съвсем логично е именно този ктиторски надпис да отвежда Сирку на Цепина, надявайки се да се сдобие с него в оригинал. Затова прави разкопки на тази църква, в която Захариев намира и преписва ктиторския надпис. В публикацията си за Цепина от 1898 г. Сирку не споменава нито дума за какъвто и да е надпис от Цепина. Съдбата на оригиналния ктиторски надпис остава неизвестна за нас.

Най-ранните застъпени праисторически периоди на връх Цепина са от края на V хил. пр. Хр. (късен халколит) и ранна бронзова епоха II – средата на III хил. пр. Хр. През периода от IX до III в. пр. Хр. върхът е култов обект – скално светилище от открит тип на местното тракийско племе беси[12]. Светилището е действащо и когато тези земи са в състава на Римската империя. След приемане на християнството по тези земи на мястото на беското светилище през V – VI век е построена трикорабна базилика и други жилищни структури. В основата си базиликата е с каменна зидария, споена с хоросан, примесен със счукана керемида. Раннохристиянската базилика е разрушена най-вероятно по време на „варварските“ нашествия на Балканите (краят на VI в. – първата четвърт на VII век).

Северозападните Родопи влизат в пределите на българската държава, когато започва нейното разширение на юг от Хемус през IX – X в. Според археологическите данни върху останките от старата базилика в този период е изграден нов храм[13]. Градежът е от ломени камъни, споени с кал, и дебелина на зидовете 0,70 м. По план е еднокорабна,едноабсидна църква с притвор, дължина 20,5 м, широчина 8,5 м. Подът ѝ е бил настлан с правоъгълни керамични плочи с размер 37/37/3 см. При строежа ѝ се преизползва основата на абсидата на раннохристиянската базилика. Намерените фрагменти от стъкла и стенописи свидетелстват за богатата ѝ украса. Фрагменти от битова керамика (обр. 1), характерни за периода IX –XI в., дават основание на археолозите да определят съществуването на този храм в периода на Първото българско царство.

Ранносредновековната църква вероятно престава да функционира с установяване на византийската власт след 1018 г. Свидетелство е разкритият значителен по размер некропол, датиран от XI – XII век[14]. Гробове са открити от археолозите върху разрушените зидове на църквата, в наоса– върху тухления под и под него.

През втората половина на XII в. при управлението на византийския император Мануил I Комнин (1143 – 1180) на връх Цепина, върху развалините на ранносредновековната църква и некропол е построена жилищно-отбранителна кула (донжон). Впоследствие около кулата е издигнат и крепостен зид. В ядрото на силно укрепената цитадела освен кулата е построено и второ самостоятелно жилище, собственост на вероятен военен прониар от западен произход на служба във Византийската империя. В края на XII в. се строи външната крепостна стена на Цепина, а цитаделата остава нейно ядро[15].

През XIII – XIV век на югоизточния склон на връх Цепина са построени нови две църкви[16]. Според проучвателите, преди построяването на църквата с условен № 1, на това място първоначално е изградена по-стара средновековна постройка с неизяснено предназначение[17]. Сградата е с обща дължина 42,5 м на 4,0 м широчина (вътрешни размери), разделена на три помещения. Отвътре помещенията са били измазани с бяла варова замазка, а подът – покрит с правоъгълни керамични плочи. Входът е от южната страна с широчина при прага 1,5 м. Между две от вътрешните отделения са открити следи от отоплително съоръжение[18], което означава, че постройката е жилищна, а не култова, и вероятно е ползвана целогодишно. Предвид размерите, начина на градеж, наподобяващ този на ранносредновековната църква на връх Цепина, може да се допусне, че възможните ползватели са свещенослужители – монаси. Археолозите не дават датировка на сградата, но можем да допуснем, че тя е свързана с църквата на връх Цепина от X в. и е от същия строителен период.

Според монетните находки от ранния етап на разкопките на цитаделата, най-много са монетите от XII – XIII век. Северно от зида на цитаделата са намерени две римски монети на императорите Каракала (198 – 217) и Галиен (253 – 268), и две ранновизантийски монети на Анастасий I (491 – 518) и Юстиниан I (527 – 565)[19]. Новото строителство на цитаделата през XII век, с прилежащите две сгради, стъпва както върху ранносредновековната църква на връх Цепина, така и върху некропола и жилищните помещения около самия храм. Част от жилищните помещения са датирани като късноантични от IV – VI в.[20] или като ранносредновековни от V – X век[21]. Стратиграфията на цитаделата е много сложна и до ден днешен не е изяснена напълно от специалистите. По-голямата част от намерената керамика и находки са от периода на раннохристиянската базилика от V – VI век[22].Възможно е част от сградите с каменна зидария, споена с кал в субструкция, да са от V – VI век, а в суперструкция – преустроени и ползвани до края на X век[23].

Паралелно с църквите на Цепина в тази част на Родопите са проучени и други църкви от археолозите. Една от тях е базиликата на Църковен рид[24]. Разкопките разкриха, че товае манастирски комплекс, състоящ се от църква, манастирски сгради и некропол. Най-ранният строителен период е от IV – VI век. В края на VI в. базиликата е разрушена и изоставена. Началото на втория строителен период е от втората половина на X век. Тогава се издигат и манастирските сгради. Църквата е с камбанария, което я прави една от най-ранните църкви с камбанария. През втората половина на XII в. манастирът е отново разрушен, като вероятната причина са военни действия между България и Византия в битката за Родопска област[25]. Друга средновековна църква, проучена от археолози, е тази край с. Сърница[26]. Тя е еднокорабна и е датирана в периода X – XVII век. Първият строителен период според намерената керамика е от X век[27].

Прието е в историографията ни цар Петър да се описва като много набожен, полагащ особена грижа за Българската православна църква, борил се за укрепване на вярата у своите поданици, като подкрепял изграждането на християнски храмове. Успоредно с това се утвърждава книжовността на български език и съответно грамотността. Отговорността и правото да разпореди разпространението на богослужебни книги на български език е на самия цар. Най-напред това става в столичните църкви и манастири и постепенно в манастирите и църквите извън столицата[28]. По времето на Петър се налага кирилицата като графична система както в дворцовата канцелария, така и в книжовните български центрове[29]. Усърдието на царя в ролята му на покровител на Българската църква и православие е доказано чрез делата му.

Надписът, неговото съдържание и датировка

Не е редно с лека ръка да се преписва съдържанието на ктиторския надпис на фантазията на неговия неизвестен съставител или съставители. Затова ще изградя няколко хипотези в опит да обясня защо е направен, след като очевидно има разминаване между съдържание и палеографски особености на надписа.

Възможно е надписът да описва реално събитие, останало в родовата памет на местното население, и е пресъздаден върху камъка през Късното средновековие. Той запечатва част от историята не просто на църквата на връх Цепина, а историята на Царство България и Българската православна църква през X век. Възможно е първоизточникът на тази информация да е по-стар ктиторски надпис от X в., който към момента на последното обновяване на църквата на Цепина не съществува физически, а текстът от него да е възпроизведен благодарение на родовата памет или от някаква паметна бележка-приписка. Не е известна съдбата на оригинала. Това, което достига до нас, е именно преписът от същия, направен от Захариев и публикуван в неговата книга. Начинът, по който е съставен, издава един късен стил на писане, нямащ нищо общо с X век. Е, щом е видно, че това е късен надпис по ред белези, то кой тогава е имал интерес през Късното средновековие да изпише ктиторски надпис, датиращ събитие от X век? Логично е авторите на този надпис да са грамотни православни монаси с български произход. Но кога е станало това и какви са причините да го направят, какво е посланието му? Поводът, формално, е местна инициатива (на монашеското братство) за обновяване или преустройство на църквата на Цепина.

Османската власт в XVI – XVII в. трудно разрешава строеж на нови църкви или манастир, но разрешава преустройство или дострояване на стари култови постройки при определени условия. Това е възможно само при доказване на манастирска или църковна собственост с документ за притежание, като това обикновено са дарствени грамоти, издавани от царска канцелария. При наличието на съответния документ-грамота османската власт препотвърждава законността на това владение. Когато липсва съответният документ, доказващ владение, монасите са били принудени да съставят, да възпроизведат текста на липсваща (често изгубена такава) грамота, т.е. да направят неин дубликат, или направо да го нарека фалшификат.

Може би и поводът за направата на ктиторския надпис от църквата на Цепина е именно такъв – да се докаже, че се достроява църква, чиито основи са още от X век, като не е изключено, ако няма запазена грамота за манастирското владение, да е съставена и такава. Да не гадаем повече, а да разгледаме съдържанието на самия ктиторски надпис.

От съдържанието на надписа става ясно, че през 948 г. при управлението на българския цар Петър I е завършен православен български храм (на връх Цепина) на името на св. св. Константин и Елена. Начинът на изписване името на българския цар, а и не само това, издава, че надписът съвсем не е оригинал от X век.

Най-големият дарител, споменат в надписа, е средецкият болярин Атанас Миленов Шишков. Начинът на изписване на неговото име също не е характерен за X век. Към момента не намираме името му да се споменава в други наративни източници, но… в своето описание Захариев документира един графит, съдържащ и името **ѦТѦНѦС ШН[Ш]КО[ВЪ]**[30]. То е изрязано в олтара от червен камък под престола на разрушената през XIV в. средновековна църква при Спасовския манастир[31]. Явно Атанас Шишков не е случаен човек и появата на името му в друга църква в региона потвърждава, че това е реална личност, а съпричастността му към два от православните манастири в тази част на Родопите може би също не е случайна. Но кога е живял той? Като болярин от X век или ктитор от XVII век, предвид начина на изписване на името му? Ще разсъждаваме и по двата варианта.

Допуска се, че по времето на цар Петър I (927 – 969) и въобще след приемането на християнството в България, вътрешната военна и административна уредба в държавата е запазена. По времето на Петър се споменава за „вътрешни и външни“ боляри[32]. Възможно е „вътрешните“ боляри да са от т.нар. съвет на великите боляри в столицата, а „външните“ да са представители на държавата (царя) в провинцията. Макар и в сферата на догадките, той, като средецки болярин, е евентуален представител на царя за даден регион, в който влизат и Северозападните Родопи. Ако има тази власт, логично е да е най-големият дарител на църквата на Цепина. Разбира се, причините да стане дарител могат да бъдат и други. Остава загадка дали личността Атанас Шишков е болярината от X век? Или родовата памет за незапомнен по име болярин от X в. е пренесена към името на реална личност от XV – XVI век, за да се придаде по-голяма достоверност на надписа?

Отец Сергия и другите негови братя, споменати в ктиторския надпис, очевидно са монаси. Единствено Сергия е споменат поименно, което означава, че е главният сред тях, т.е. възможен игумен на манастир. Не бива да се пренебрегва и второто му име – Петровния (син Петров). Би могло да се възприеме като епитет, издаващ емоционална принадлежност, като например „от хората (монасите, свещениците) на Петър“. Ако ще да е от X век, то може би Сергия е един от най-приближените до царския дворец на Петър I духовници?

Сергия е от селище на име Крушево. На картата със селища и пътища от IX – XI век, между Мелник и Сяр намираме укрепен градец на име Крушево (старо име Авладохорион)[33]. Тези селища са в югозападните предели на българското царство, в полите на планината Шарлия (Врондос), по течението на р. Струма. Възможно е край това Крушево да има голям манастир,[34] откъдето Сергия да идва със свои братя на Цепина, за да основат (ако действието е от X в.) или да възстановят, достроят (ако това става през XVI в.) българско духовно средище в Родопите. Упоменаването на монасите в ктиторския надпис означава, че те активно участват в строежа на църквата. Можем да допуснем, че отец Сергия и неговите братя са реални личности монаси от манастир край Крушево. Вероятно те са тези монаси, които са построили манастирската църква на Цепина, но при положение, че това са реални личности от X век. Допустимо е в случая към храма да има изградени и манастирски килии.

Като цяло в първата част от текста на ктиторския надпис се забелязва едно добро познаване на историята и боравенето с исторически факти и време, свързани с управлението на цар Петър I и неговата съпричастност за утвърждаване на християнството чрез строежа на православни храмове. Най-отдолу на надписа е отбелязана за втори път годината 948 г., а също и датата 21 май, на която дата храмът е завършен и осветен. На този ден православната църква почита обявените за светци император Константин I (306 – 337) и неговата майка Елена. На тях е посветена и последната църква на Цепина.

В описанието си Захариев споменава, че цепинските българи при турското завоевание се съпротивлявали дълго, като накрая (1367 г.) проводили пратеници до Филипопол и договорили условия за предаване на крепостта Цепина. Това, което ни касае, е петото условие от споразумението, а именно: *Да не зависят от друга черковна власт, а сами да си се управляват духовно.* Захариев допълва: *Това последно преимущество и до днес имат останалите непотурчени Помаци-Българе, защото двамата техни свещеници* ***са самовластни****, те се ръкополагат от който владика си поискат и не плащат никоя правдина на Агатоникийския епископ в града [Т. Пазарджик], нито после на Пловдивския митрополит, които много пъти мъчиха селяните най-паче вули за бракосъчетание да взимат от техните Епитропи, та другите владишки правдини пак да не дават, но Цепинците основавайки се на своите* ***стари правдини*** *никогаш не склониха*[35].

Прави впечатление, че не се споменава за разрушаване на църкви и манастири при предаването на Цепина в края на XIV век. Това свързваме с отвоюваната привилегия *да не зависят от друга черковна власт, а сами да си се управляват духовно*. Дали това право им е отстъпено заради проявената храброст, не ни е известно, но е твърде възможно. В тази връзка местното население получава специален статут на войнугани. Самият град и укрепен замък Цепина престават да съществуват, просто защото са разрушени от самите жители, което е едно от условията, поставени от бейлербегШахинпаша. Единствените обитатели на разрушеното укрепление Цепина остават монасите или свещениците, които и преди обслужват крепостните църкви към вероятния манастир.

След като публикува ктиторския надпис в книгата си, Захариев публикува в препис и друг домашен извор за българската история – летописна бележка на поп Методи Драгинов за потурчване на Чепинското корито[36]. Един от последните критични анализи на този домашен извор категорично го обявява като автентичен[37]. Летописният разказ датира масовото потурчване на селата от Чепинското корито при управлението на султан Мехмед IV Ловеца (1648 – 1687), като вероятната година според преписа е 1666-а. Без да се впускаме тук в причините и следствията от този акт на Османската империя, допускаме, че манастирът и църквата на Цепина са престанали да съществуват именно след това събитие, защото тогава според същия разказ: *...Хасан ходжа за кашмер*[38]*накара потурнаците, та расипахасите църкви от Костенец до Станимъка 33 манастира и 218 църкви. И така по Божие благоволение расипаха се българите в Цепина*[39].

Аналитичното ни изследване стига до заключението, че ктиторският надпис има отношение към две църкви на Цепина – едната от X век, а другата от XVII век. В топонимията на близкото село Дорково и до днес наричат крепостта Цепина – Манастира, а котловината под крепостта – Метоха[40]. Според данните от археологическите проучвания на Цепина има само една от разкритите четири църкви, която е датирана най-общо в X век, тази, която е на самия връх. Логично е да се отнесе информацията от ктиторския надпис към тази църква, а той датира изграждането ѝ през 948 година. Археологическите данни за наличието на църква от X в. на Цепина и информацията от ктиторския надпис от Цепина се допълват. Видно от посочените паралели, църквата от X в. на Цепина и тези на Црковен рид и Сърница са строени или възстановени вероятно при дългото и мирно управление на цар Петър I.Кирилският надпис подсказва, че населението в тази част на Родопите, което те обслужват, е било преобладаващо от българския етнос. С голяма вероятност надписът е носител на автентична информация относно името на храма и времето, в което е построен.

При строителството на цитаделата Цепина, през втората половина на XII век вероятно е намерен старият ктиторски надпис в развалините на църквата от X век. Известно е, че сполии от разрушения храм са ползвани както за строежа на новите църкви, така и за строежа на жилищно-отбранителната кула и укреплението на върха от същия период.Би трябвало плочата с надписа да е запазена и вградена по-късно в първата от двете нови църкви на Цепина, строени някъде в края на XII или началото на XIII век. Запазено и вероятно подновено е същото име за новата църква, като това на църквата от X век.

Този късен домашен извор за българската история, родовата памет на българите от Чепинското корито, е подновеннаново за църква в крепостта Цепина при последното и́ дострояване или обновяване. Палеографските особености на надписа биха го датирали в XVI – XVIII век[41]. Вероятно в края на XVII век последната действаща църква „Св. св. Константин и Елена“ на Цепина е изоставена и разрушена от местното население под натиска на поробителя. Едва ли след това до средата на XIX в. е имало опит за нейното възстановяване, защото голяма част от християнското население след 1666 г. приема исляма[42]. Допуска се, че след превземането на Цепина през 1367 г., до 1666 г. църквата и манастирът в крепостта действат без прекъсване в продължение на приблизително 300 години, докато българските земи са под османска власт. Всичко това става притежки политически и икономически условия, когатодуховността еединственото средство за оцеляването на българинапод чужда власт-робство,чрез опазване на православната българска традиция,родова памет и писменост.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр.1. Фрагменти от ранносредновековна керамика от X век от църквата на връх Цепина (по Георгиева, Гиздова).

Обр. 2. Общ план на крепостта Цепина (по Георгиева, Гиздова).

Обр. 3. Връх Цепина към 21. век (фото В. Станков).

Обр.4. Основи на ранносредновековната църква от X век на връх Цепина (фото В. Станков).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Захариев, Ст.** *Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишкатакааза*. Виена, 1870. Фототипно издание, София, 1973.

[2] *Стефан Захариев – живот, дело, род*. Пазарджик, 2011. Още за Ст. Захариев вж.: **Захариев, Хр.** Животопис на Стефана Захариев, от гр. Т. Пазарджик. –*Училищен преглед*, V (1900), кн. 7 и 8, 658–668; **Бонева, В., Й. Желев.** *Стефан Захариев (1810 – 1870). Документално наследство*. Велико Търново, 2013.

[3] Захариев използва наименованието „Цепина“ за цялото днешно Чепинско корито. Административно тази територия се поделя днес между общините Велинград и Ракитово, област Пазарджик. За наименованието Цепина вж. **Арнаудов, А.** Произход и значение на името Цепина – *Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи*. София, 2010, 69–79.

[4] Разбирай Чепинско корито.

[5] Допускаме, че става дума за крепостта Цепина, която наистина е на 1 час и 15 мин. езда на кон

или пеша, северозападноот с. Дорково, община Ракитово, Чепинско корито.

[6] Вероятно Захариев има предвид думата keşiş, keşişlik-ği (тур., перс.) – монах, монашеско братство: **Колектив**, *Турско-български речник*. София, 1962, с. 300.

[7] **Захариев, Ст.** *Цит.съч.,*65–66.

[8] Великодрьжавнаго – означава „притежаващ голяма власт; всесилен“.

[9] **настоꙗнћѥ** – постоянство, усърдие, настойчивост, подкрепа. –вж. **Иванова-Мирчева, Д., А. Давидов.** *Малък речник на старобългарския език.* Велико Търново, 2001, с. 225.Бихме могли да тълкуваме думата и като *настоятел,* т.е. игумен на манастир.

[10] Изказвам благодарност на проф. Мария Спасова, лектор от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, за правилното разчитане на годините,индиктаи ктиторския надпис.

[11] **Сырку, П.** Старинная Чепинская крепость у с. Доркова и два византїйскїе рельефа изъЧепина (Болгарїя). – *Византїйскїй временникъ*. V, 4, Санктпетербургъ, 1898, 603–617.

[12] **Гиздова, Н.** Гальштатская керамика крепости Цепины. – *Thracia*, 3, 1974, 115–125; **Гиздова, Н.** Тракийски обект на крепостта Цепина, Пловдивска обл. – *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*, Смолян,1990,75–80.

[13] **Георгиева, С., Н. Гиздова.** Средновековната крепост Цепина – *ИАИ*. XXIX, 1966, 47–48.

[14] **Гиздова, Н.** Некрополът на крепостта Цепина при с. Дорково, Пазарджишко. – *Приноси към българската археология*, V, София, 2009, 258–289.

[15] **Станков, В.** *Средновековният град Цепина XII – XIV век*. Пловдив, 2011; **Станков, В.** Средновековният град Цепина XII – XIV век – сборник доклади от Национална конференция *Градът в българските земи*, Шумен, 2014,376–385.

[16] **Георгиева, С.** Църква в родопската крепост Цепина. – *Археология*, 3, 1963, 47–54.

[17] **Гиздова, Н.** Цепина и Византия. – *Годишник на РИМ – Пазарджик*, т. 1, Пазарджик, 2010, с.165.

[18] **Гиздова, Н.** Църквите на крепостта Цепина. – *Макове*, IX, №2/30.04.1987, с. 2, приложение към в. Септемврийско знаме (Пазарджик), XXXVIII, №51.

[19] **Георгиева, С., Н. Гиздова.** Средновековната крепост Цепина,с. 51.

[20] **Тодорова, Л.** За късноантичния период на крепостта Цепина. – *Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи*, София, 2010, 60–62.

[21] **Гиздова, Н.** Цепина и Византия, 154–165.

[22] **Георгиева, С., Н. Гиздова.** Средновековната крепост Цепина, с. 47.

[23] Изказвам благодарност на г-жа Величка Мацанова – археолог, участник в разкопките на Цепина, за разясняване на стратиграфията от Ранното средновековиепри цитаделата, за която няма сериозни публикации.

[24] Църковен рид е местност в землището на с. Нова махала (североизточно от селото), община Батак, обл. Пазарджик. Община Ракитово (Цепина) и община Батак (Църковен рид) са съседни общини.

[25] **Меламед, А.** Култов комплекс в землището на с. Нова махала. – *Родопика*, 1999/1, 83–90; **Меламед, А.** За археологията на с. Нова махала, община Батак. –*Славиеви гори*, т.I, 1994, 137–153; **Меламед, К.** Проучвания на археологически обект "Църковен рид" в землището на с. Новамахала.– *Минало, бит и култура на населението от Западните Родопи*. Батак, 1986, 24–32; **Меламед, К.** Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко –*Археология*, 2, 1993, 36–46.

[26] Развалините на църквата се намират в местността Чеарджика, землище на с. Сърница, общ. Велинград, обл. Пазарджик. Община Велинград и община Ракитово са съседни общини.

[27] **Шопова, А.** Средновековна църква край с. Сърница, община Велинград. – *Славиеви гори*, т.I, 1994, 154–167.

[28] **Николов, А.** Идея о благочестии и мудростиправителя в политической идеологии и публичнойпропаганде болгарских государей в первое столетие после принятия християнства в Болгарии (864–971) – *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Т. 1, Москва, 2007,128–129 и цит. лит.

[29] **Павлов, П.** *Забравени и неразбрани*. София, 2010, с. 48.

[30] **Захариев, Ст.** *Цит.съч.,* с. 55.

[31] За Спасовския манастир Захариев твърди, че …*на този манастир са подвластни цепинските села*, което означава, че манастирът е средищен и с голямо регионално значение. Намира се на 10 километра южно от град Белово. Край базиликата „Възнесение Христово“ от V – VI в., през Първото българско царство е основан манастир, наречен по късно „Левкийска обител“, вероятен епископски център (**Захариев**, 55–56). Петър Мутафчиев също коментира този манастир, предава в книгата си надписа, съдържащ името Атанас Шишков, преписано от Захариев, но не го коментира. – вж. **Мутафчиев, П.** *Избрани произведения*. Т. 1, София, 1973, 368–369.

[32] **Мутафчиев, П.** *История на българския народ*. София, 1995, с. 167.

[33] **Колектив на БАН.** *История на България*. Т. II, 1981, 350–353.

[34] На 3 км северно от днешния гр. Серес (Гърция), в полите на планината Шарлия, се намират селата Горно и Долно Метох. Жителите на двете села до началото на 20. век са само етнически българи. Както подсказват имената на селата, така и от етническия им състав можем да допуснем, че през Средновековието тези селища са обслужвали български манастир в непосредствена близост. За тези села вж. **Колектив**, *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г.* Македонски научен институт, София, 1995, 116–117.

[35] **Захариев, Ст.** *Цит.съч.,* с. 66.

[36] **Поп Методи Драгинов**, Летописен разказ-бележка към Требник, записана през втората половина на XVIIв. – препис **Захариев, Ст.** *Цит.съч.,*66–68. Требникът е предаден на Захариев от поп Илия – български свещеник в църквата на с. Батак в първата половина на XIX век.

[37] **Грозданова, Е., С. Андреев.** За и против хрониката на поп Методи Драгинов – без пристрастия и предубеденост.– *Rhodopica*, 2002, кн. 1–2, 465–479. Същата статия е публикувана в съкратен вариант в: Извори за миналото на Чепинско. – *Поредица Цепина*, 2006, кн. 1, 32–54.

[38] Кашмер(тур.) – подигравка.

[39] **Захариев, Ст.** *Цит.съч.,* с. 68.

[40] Метох – манастирско владение извън чертите на манастира. – вж. **Даскалова, А., М. Райкова.** *Грамоти на българските царе*.София, 2005, с. 229.

[41] Според мнениетона проф. Иван Гълъбов по стила си надписът би трябвало да е от XVIII – XIX в., а според С. Георгиева, ако това е свободно преписан надпис от Захариев, то той би могъл да бъде от XVI век. – вж. **Георгиева, С., Н. Гиздова.** Средновековната крепост Цепина, с. 54, и цитираното там мнение.

[42] От края на XVII до началото на XVIII в. по-голяма част от населението на Чепинското корито приемаислямa. Това е засвидетелствано и от промяна на личните имена в османските регистри, където от изцяло християнски общности само за няколко години мюсюлманите стават преобладаващо мнозинство.– вж. **Грозданова, Е., С. Андреев.** За и против хрониката, 50–51.

KTITOR’S INSCRIPTION FROM A CHURCH IN RHODOPE’S TSEPINA FORTRESS

Veselin Stankov

Abstract

The article is dedicated to the epigraphic monument, described in the book of Stephan Zahariev “Geographic-historical-statistical description of the Tatar-Pazardzhik region” from 1870. It is about a ktitor’s inscription, which marks the construction of a Bulgarian church on Tsepina peak, the time of Tsar Peter I (927 – 969). Till today, this ktitor’s inscription hasn’t been an object of a special study. The paleographic peculiarities of the inscription, describe it as late medieval, but with the caveat, that we don’t know how it actually has looked, because we are not aware of the fate of the original. What comes to us, is just a transcript of the same, made by Zahariev and published in his book. We assume that Zahariev finds a stone plaque with the inscription in Tsepina fortress/located on the northwest slopes of the Rhodope Mountains/.

If we assume, that the inscription is authentic, we can suppose several hypotheses: 1. During the construction of the citadel Tsepina in the second half of the XII century, the ktitor’s inscription is found in the ruins of the church of the tenth century. It is preserved, transported and built in the first of the two new Tsepina’s churches, built somewhere in the late XII or the beginning of XIII century. 2. Zaharievfinds the inscription in the middle of the XIX century in one of the destroyed churches of XII-XIV century. 3. Zahariev transmits the inscription in

his booknotasit is in the original on the stone plaque from X century, but in known by him old Bulgarian, used after XV – XVI century. 4 In support of the above, we assume that in the original inscription, the years in the tenth century should be counted from the creation of the world. Translating the inscription, Zahariev recalculates the years according the known by him system of chronology from the birth of Christ.

According to the archaeological studies, there is only one of revealed four churches in Tsepina, which is dated in IX-XI centuries. We can treat the ktitor’s inscription only to this church, which dates back its building in 948 years. Mentioned in the inscription Tsar Peter I, plays the role of protector of the Bulgarian Church and Orthodoxy, and this is proved by the building of the Bulgarian church and monastery “St. St. Konstantin and Elena “ on the Tsepina peak in the Rhodopes.

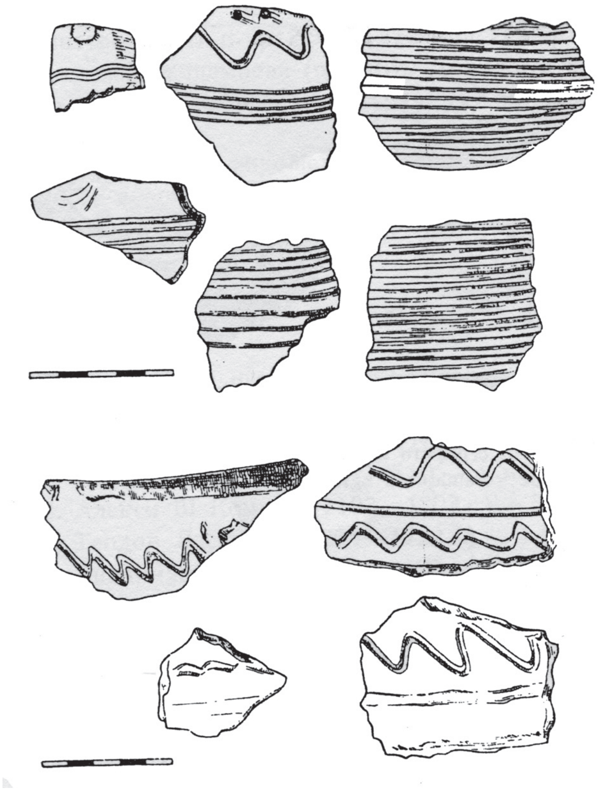

Обр. 1

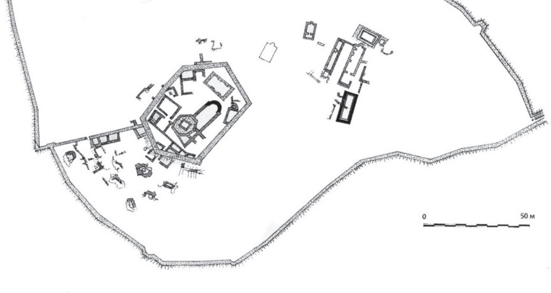

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

ПИСМЕНОСТТА ВЪРХУ МОНЕТИТЕ НА БЪЛГАРСКИ ХРИСТИЯНСКИ ХРАМОВЕ

Христо Харитонов

През XVIII – XIX век двайсетина християнски храма от днешната българска територия осъществяват собствено монетосечене. Монетите са предназначени за облекчаване на различни разплащания, изискващи по-ниска стойност от официалната монетна единица. Със собствените монети се осигурява постоянен приход за издръжката на храма. Получава се от разликата между производствената цена на монетите и тяхната номинална стойност. В някои случаи църковните монети намират прием в други храмове в същото селище или други райони; включват се в паричния поток на пазара; влизат във вторична функция и прочее. В обобщение казано, те носят всички характеристики на монетите въобще, но при условието, че са за вътрешнохрамова употреба. Именно поради тази причина се е изтъквала храмовата им принадлежност, подчертавала се. Ставало е с включването в монетния сюжет на различни по смисъл, съдържание и отлика инвокативи. С най-точно означаване на храмовата принадлежност, безспорно, са надписите, буквените означения (инициали по-скоро) и монограмите. Именно този сюжетен елемент на монетите на християнските храмове в България – писмеността, е обект на анализ и оценка.

Известно е, че има случаи, когато за църковни монети са се приспособявали редовни монети и монетовидни знаци. Най-често това са жетоните. Върху тях се извършвала допълнителна техническа намеса, в резултат на което са оставали незаличени текстове, отделни букви или съчетание от няколко букви. Но всички те са на предходния монетен или монетовиден знак и нямат отношение към новата, придадената им за случая функция на църковни монети. Поради тази причина надписите не се разглеждат в настоящото изследване.

От общия брой храмове със собствено монетосечене, известни на нумизматиката, върху монетите на 8 от тях има текстови и буквен сюжетен елемент. Тези храмове са „Св. Въвед. Богородично“ в Панагюрище с монетосечене от 1820 до 1878 г.; трите шуменски храма: „Св. Възн. Господне“ с монетосечене от 1831 до 1878 г., „Св. Три Светители“ с монетосечене от 1858 до 1878 г. и арменския християнски храм „Сурп Асвадзадзин“ (= „Св. Богородица“) с монетосечене от 1835 до 1881 г.; другите храмове са „Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол с монетосечене от 1856 до 1913 г.; „Св. Никола“ в Разград с монетосечене от 1860 до 1866 г.; „Св. Никола“ в Лом с монетосечене от 1840 до 1868 г. В този списък е включен и „Св. Георги“ в Синеморец, заради спорната принадлежност на един тип монети, използвани от храма, но са от друг производител.

Числеността на монетите с писменост е 1/3 от общия брой църковни монетосечения. Този факт е предпоставка за формирането на ясни и конкретни изводи, касаещи темата на настоящото изследване. Ето и коментара.

Надписът върху панагюрските монети е кратък, само от три букви. Представлява морфема на думата **Воведение**, в случая Въведение Богородично. Изписано е само ВОД. Панагюрските църковни монети са квадратни по форма и надписът е съобразен с нея. Изписан е само върху едната монетна страна. От другата страна той се е отпечатал в негатив. Друг сюжетен елемент върху монетите няма. Тази особеност ги прави по-различни от всички останали църковни монети, в които по един или друг начин се включва определен християнски религиозен символ. Най-често това е кръстът.

Текстова информация имат монетите на трите шуменски храма[1]. Най-ранни са монетите на „Св. Възн. Господне“. Върху тях е представен кръст. Над хоризонталните рамене са изписани инициали: вляво **В** и вдясно **С**. Означение е за „Свето Възнесение (Господне)“. Буквите са кирилски и възприемането на смисловото съдържание на „Възнесение“ не буди затруднение.

В друг от случаите е образуван монограм от буквите **В, З** и **С**, пак в същия именен смисъл. Този текстови вариант е по-късен. Появил се е след отсичането на монетите на храм „Св. Три Светители“ (след 1858 г.). Именно поради стремежа за облекчаване на миряните, за подчертаване на принадлежна отлика или каквато и да е друга причина се появяват монетите с монограмното изписване от съчетанието на буквите **В, З** и **С**. Не е необичайно явление за църковните монети, защото техният производител – църковното настоятелство, имал ежегодната грижа за тяхното насичане, както свидетелства Илия Блъсков: „Новото настоятелство си имаше грижата за нови пенези“ [2]. Естествено е тогава новоизбраното настоятелство да прояви определена идейно-призводствена инициативност в сравнение с предходното.

С най-много и разнообразна текстова информация се отличават монетите на храм „Св. Три Светители“, сечени в периода от 1858 до 1878 г., а не е изключено и до 1881 г. Предположението се основава на факта, че двата шуменски храма използват своите монети до цитираната 1878 г., а третият шуменски храм, арменския, сече монетите си до 1881 г. В тази година се пускат в обращение първите български монети от 2, 5 и 10 стотинки.

Светите Три Светители са Василий Велики († 379 г.), Григорий Богослов († 390 г.) и Йоан Златоуст († 407 г.), но в монетния надпис никъде не се среща тяхно име или инициали. Това означава, че шуменските християни са ги възприемали в тяхното свето единство. Но за сметка на това първият изследовател на шуменските църковни монети д-р Васил Хараланов разчита надпис „Т. Й. Светител“.[3] Инициалът „Й“ може да се свърже с името на Св. Йоан Евхаитски († 1095 г.). Свързва се с него, защото в качеството си на митрополит на византийския град Евхаита той настоял християнската памет за тримата светители да бъде възстановена по подобаващ начин.

Със своята намеса митрополит Йоан Евхаитски по същество възражда християнския религиозен авторитет на светостта, благовестието и богословието на тримата светители. На такава основа през 1076 г. Цариградската патриаршия определила празничен ден за общото им честване. Това е 30 януари. Ползвайки този факт, създателят на монетите основателно е вълякъл в сюжета им онази информация, която аргументира избора на патронима на шуменския храм. Друг е въпросът защо в тази последователност е въведено името на Св. Йоан Евхаитски. Явно монетната композиция го е наложила, или пък е имало някаква друга, необяснима за съвременния човек причина, защото подобно текстово явление е познат изообразителен похват и за редовните, официалните държавни платежни знаци на парите.

Прегледът на монетите на „Св. Три Светители“ позволява да се оформят седем типа съобразно текста върху тях. Основният текст е ТРИ СВЕТИТЕЛ. Върху друг тип се чете ТРИ …ТЕЛ. Не е преднамерено направен този текст. Навярно матрицата не е била добре гравирана, или пък се е изтрила от продължителна употреба в тази си част. Но така или иначе, трябва да отчетем наличието на този тип.

Следващият тип носи инициала **С**. Той е част от съкращението IC XC. На практика това прави от монетата тип с друга текстова информация.

Самостоятелен тип е монетата с инициал **Т**. Той се съдържа в храмовото наименование и е указание за принадлежността на монетата, макар да оформя поредния монетен тип.

Останалите три типа са по-скоро с вариантна характеристика.

При по-обстоятелствено изследване на монетите, както и възможността да се открият нови, навярно ще се появят и други типове. Очаквано и оправдано е, като се има предвид задължението, а оттам и идейната инициатива на съответното църковно настоятелство, както вече се спомена.

Оставайки в Шумен, наложително е да се въведе информация за арменския християнски храм „Сурп Асвадзадзин“, или „Света Богородица“. Храмовите монети са два типа, с еднаква текстова информация, но представена съответно в единия случай върху лицевата страна на монетата, а в другия случай върху опакото. Представлява монограм на двете думи поотделно: на „Сурп“ за едната монетна страна, и на „Асвадзадзин“ за другата монетна страна. Монограмите са четливи, а и арменската писменост позволява да се определи тяхната принадлежност без колебание.

Първоначално с чужда писменост, гръцка, са монетите на храм „Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол. Надписът е ΕΚΚΑΚΟΙΜΗΣΙΣ ΑΓΑΘΟVΠΟΛΕΙ за един тип монети. За другия тип името на града е в ортографския вариант ΑΓΑΘΟΠΟΛΕΙ, т.е. без буквата V. При монетите на ахтополския храм с гръцко писмо и език е предадена част от думата УСПЕНИЕ и се посочва името на града в неговия средновековен вариант. По-късно, навярно в края на XIX век, се появява надписът на български език и с кирилица – УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО. Църквата сече монетите си до 1913 г. Тази датировка ги прави най-късните монети на християнски храм у нас.

Двамата изследователи на ахтополските църковни монети А. Койчев и В. Мутафов[4] публикуват екземпляр, чийто надпис според тях гласи ΛΟΝΚΩΝΣΤ & ΕΛΕΝΗΣ //... ΚΩΙΝΣΤΙΙ. Друг изследовател, А. Вазов[5], разчита надписите ΛΕΠΤΩΝΚΩΝΣΤ & ΕΛΕΝΗΣ и ...ΝΚΩΝΣΤ & ΕΛΕΝΗΣ. Последният надпис е частичен и навярно липсващите букви в началото на надписа са ΛΕΠΤΩ. Надписът е недвусмислен и означава, че „лептона“ (монетата) е на „Константин и Елена“. Следователно, не е на храм „Св. Усп. Богородично“. Този тип църковна монета е сечена от друг производител и той е указан. Край Ахтопол имало повече от 100 параклиса. Има и параклис с името „Св. св. Константин и Елена“[6]. Така че монетата може да се отнесе към производителя ѝ – параклисът „Св. св. Константин и Елена“. Намирането ѝ сред монетите на „Св. Усп. Богородично“ не е изненада, защото има практика монетите на един храм да се ползват и от друг храм[7]. В случая може да се изтъкне и близостта на тези два храма. По-интересен е фактът, че имаме свидетелство, че не само църквите секат собствени монети, но и параклисите, какъвто е коментираният случай[8]. Монетите на храм „Св. Никола“ в Разград са с едностранно изображение. То е на „един сложен кръст”, както се изразява А. Явашов[9]. Вариант и далечно подобие е на патриаршески тип кръст. Д-р В. Хараланов го оприличава на монограм, съставен от буквата Н и кръст[10]. Ако е търсена идеята инициалът да се вплете в монограмен вариант с кръста, то тя до такава степен е усложнена, че е налице едно трудно, неясно и нелогично четене. То би затруднило потребителите, особено тези, които не са имали съответната грамотност. А не това е целта на храмовата монета по същество. Тя, освен с паричната си функция, присъства в потреблението с подчертаване на определена принадлежност. А тази принадлежност е към християнството. Няма по-универсален начин да се изрази тя, освен чрез Светия кръст.

С известна резерва би могло да се приеме разчитането на изображението като монограм за две от монетите. При третата няма такова значение. В. Хараланов приема инициала Н, тъй като съответства на името на Св. Никола. Редки са случаите за означаването на храмовата принадлежност на монетите („Св. Три Светители“ в Шумен; „Св. Въвед. Богородично“ в Панагюрище; „Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол и други). Така че не е наложително непременно да се търси монограмно именно разчитане на изображението.

Начертанието недвусмислено отвежда към извода, че е изобразен кръст, в случая патриаршески тип. Кръстното изображение е предпочитан знак и символ за християнска принадлежност и той е в масово сюжетно предпочитание от монетите на българските християнски храмове. Ако в едни случаи е изсечен с особено старание, какъвто е примерът от монетите на „Св. Прор. Илия“ в Севлиево, то при някои други от монетите, примерно с монетите на „Св. Петка“ в Габрово, кръстът е само маркиран.

Не буди недоумение изборът на патриаршески тип кръст, защото върху останалите български църковни монети се срещат различни типове кръстове (гръцки тип на „Св. Три Светители“ в Шумен и на „Св. Арх. Михаил“ в Трявна; съчетание на латински и „цъфнал“ тип е на „Св. Възн. Господне“ в Шумен и други). Кръстът се явява общоприет и основен сюжетен елемент на българските църковни монети. Не е допуснато в нито едно от монетосеченията отклонение от християнската сюжетност. Разградските монети възприемат това значение, както са го сторили всички останали монети на българските християнски храмове. Така че изборът на разградските епитропи към патриаршеския кръст е бил по-скоро за известна отлика, за индивидуална принадлежност, а защо не и художествен избор. Едновременно с това се е подчертавала отликата с циркулиращите на пазаря правителствени монети и чуждестранните, които имали платежност на нашия пазар. Колкото до семантичната характеристика на патриаршеския тип кръст, може да се допусне, че в случая тя не е имала определящо комуникативно и смислово значение.

Димитър Маринов пише за монетите на ломския храм „Св. Никола“, че „удряли им особен белег и ги въведоха като черковна пара“ [11]. Няма друго сведение какво точно представлява този „особен белег“. Допустимо е да са инициалите С(вети) Н(икола), защото в потвърждение са примерите от известните монети на българските християнски храмове. Това твърдение, както и някои други, направени в настоящото изследване, има известна хипотетичност, и то е най-вече заради твърде неудовлетворяващото знание специално в този клон на българската нумизматика. До висока степен стига незнанието дори в научните среди. Примерът е с Хитко Вачев от РИМ-Велико Търново, който нескопосно, поради некомпетентност, с нумизматична псевдограмотност отхвърля всякаква възможност българските християнски храмове да са секли собствени монети[12].

В сбирката от монети на храм „Св. Георги“ в Синеморец се съхранява монета, която нейните проучватели отнасят към монетосеченето на храм „Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол[13]. От публикуваната снимка се вижда, че тя носи надписа...ΩΝΚΩΝΣΤ & ΕΛΕΝΗΣ[14]. В такъв случай тя трябва да се отнесе към производството на цитирания параклис „Св. св. Константин и Елена“. И в този случай има препотвърждение на факта, че църковните монети намират прием в други храмове. В аргументацията за принадлежността на монетата идва и фактът, че двете селища (Ахтопол и Синеморец) отстоят едно от друго само на 6 км, условие, улесняващо пътя на монетата, както се посочи вече. Причините за нейното пренасяне могат да са различни, но най-важното в случая е, че монетата е приета и включена в циркулационния монетен поток на храм „Св. Георги“ в Синеморец. Налице е междухрамова монетна циркулация.

Това са всички известни досега църковни монети с текстова информация в техния сюжет. Описанието и коментарът им в изложеното дотук позволяват да се направят няколко извода.

Надписите са подчинени най-общо на монетното им предназначение, но при отчитане на особеностите на църковното монетосечене у нас. Те са с указващ характер. Кратки са. В морфемен вид дори при някои от тях („Св. Въвед. Богородично“ в Панагюрище, „Сурп Асвадзадзин“ в Шумен и други). Подчертават принадлежността им – храмова („Св. Три Светители“ в Шумен) или селищна („Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол).

Писмеността уплътнява нумизматичната характеристика. От една страна, тя е въведена подражателно, ако може така да се изрече, тъй както редовните правителствени монети принципно имат надписи. Надписът върху църковните монети идва да изтъкне приликата и възложената им функция най-вече в съпоставка с редовните, правителствени монети.

Надписите върху църковните монети се възприемат и с тяхната контекстова характеристика. Освен принадлежност, те изразяват и конкретна смислова стойност. Те са семиотичен източник, в най-обобщителен аспект изречено.

Времето на тяхното създаване и употреба съвпада с активното поведение на българите християни за национално и религиозно самоопределение. В схема на отрицание и на пасивна съпротива срещу чуждоземното владичество са въведени и използвани редица форми. Примерът е с монетните накити на българката, в които преднамерено се композират монети с християнски текстове и изображения[15]. Именно с такъв характер са и църковните монети. С тях, с надписите върху тях по-специално, се изразява принадлежността на техните потребители към другото – религиозна вяра и етническа отлика, различие от чуждата (арабска) писменост дори. Монетите се превръщат в семиотичен знак, стават изразител на духовна самостоятелност и самоопределение в християнския етнорелигиозен социум, но и на фона на османотурското господство по същество. Все в този план се вместват църковните монети, които по подобие на монетите от редовния паричен поток се въвличат във вторична функция. Примерите са много, но само един за илюстрация. Монетите на храм „Св. Никола“ в Разград, както пише Ан. Явашов, обслужвали обичаите Коледа и Сурваки: „Тя (църквата – б.м.) е имала и пускала в обращение свои църковни разменни, медни, дребни пари, които се употребяваха само в църква и се даваха като подарък на Коледа и на Сурваки – нова година“[16]. В този ред на формирането на изводите могат да се разкрият още редица допълващи особености на църковните монети с писмена информация. С такъв характер например е многовековната традиция на българите да се изразяват чрез писменост. Едновременно с това се изтъква писмената им грамотност. Ако българинът не познава писмеността, защо ще е трябвало църковните монети да носят надписи. Вярно е, че някои от църковните монети са анепиграфни, но причината е единствено в стремежа призводството им да е възможно по-евтино и да има по-голям приход за храма. Затова не се е поръчвал монетен печат. Направата му е налагала допълнителен разход, а той не е желан.

Тези няколко основни извода идват да утвърдят историческото значение на монетите на християнските храмове по днешните български земи и да допълнят нумизматичната им характеристика; да направят нов и допълнителен влог към все още слабопознатия клон на българската и европейската нумизматика – църковното монетосечене.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Жетон на австрийска дунавска корабоплавателна компания. Месинг. XIX век. Частна колекция. Рисунка Х. Харитонов.

Обр. 2. Монета на храм „Св. Въвед. Богородично“ в Панагюрище. Мед. 1820 – 1878 г. Инв. № 48/27–в, ИМ–Панагюрище. Рисунка Х. Харитонов.

Обр. 3. Монета на храм „Св. Прор. Илия“ в Севлиево. Мед. 1834 – 1881 г. Инв. № 483–63, ИМ-Севлиево. Рисунка Х. Харитонов.

Обр. 4. Монета на храм „Св. Възн. Господне“ в Шумен. Мед. 1831 – 1878 г. НСпФ, РИМ–Шумен. Рисунка Х. Харитонов.

Обр. 5. Монета на храм „Св. Три Светители“ в Шумен. Месинг. 1858 – 1878 г. НСпФ, РИМ–Шумен. Рисунка Х. Харитонов.

Обр. 6. Монета на храм „Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол. Мед. 1856 – 1881 г. Колекция „А. Вазов“. Рисунка по А. Вазов.

Обр. 7. Монета на храм „Св. Усп. Богородично“ в Ахтопол. Мед. 1856 – 1881 г. Колекция „А. Вазов“. Рисунка по А. Вазов.

Обр. 8. Монета на параклис „Св. св. Константин и Елена“. XIX век. Колекция „Църковно настоятелство“ на храм „Св. Георги“ в Синеморец. Рисунка по А. Койчев, В. Мутафов.

Обр. 9. Монета на храм „Св. Никола“ в Разград. Мед. 1860 – 1866 г. Рисунка по А. Явашов.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Хараланов, В.** Шуменските черковни монети. – *Нумизматика*, 3 (1977), 31–37.

[2] **Блъсков, Ил. Р.** *Материали по историята на нашето Възраждане*. Шумен, 1907, с. 16.

[3] **Хараланов, В.** За паричното обращение в стария Шумен. – *Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007)*, Шумен, 2008, с. 61.

[4] **Койчев, А., В. Мутафов.** Ахтополско монетосечене през XIX век. Църковните пари на град Ахтопол. – *Нумизматика и сфрагистика*, VI, 2 (1999), с. 112.

[5] **Вазов, Ал.** Още за тъй наречените църковни пари. – *Нумизматичен бюлетин*, 5 (1995), 8–9.

[6] **Долапчиев, Г. Ат.** *Ахтопол. Мит, история, природа и народна култура до края на XIX век*, Без. год., с. 44.

[7] **Хараланов, В.** Шуменските черковни монети, с. 31.

[8] **Харитонов, Х.** *Монети на християнските храмове в България*. Велико Търново, 2010, с. 65.

[9] **Явашов, Ан.** *Разград. Неговото археологическо и историческо минало, ч. I, със 110 картини в текста*. Читалище „Развитие”, София, 1930, с. 143.

[10] **Хараланов, В.** Шуменските черковни монети, с. 35.

[11] **Маринов, Д.** История на града Лом и Ломска околия, 1907, *ИМ–Лом*, Инв. № 265, с. 288.

[12] **Вачев, Х.** За началото на църковното монетосечене. Хароновият обол и коректността. (По повод книгата на Христо Харитонов, Монети на християнските храмове в България, Велико Търново, 2010). – *ИРИМ–Велико Търново*, XXVI, 2011, с. 347.

[13] **Койчев, А., В. Мутафов**. Ахтополско монетосечене, 114–115, обр. № 5.

[14] **Харитонов, Х.** *Монети на християнските храмове в България*, кат. № 321.

[15] **Харитонов, Х.** Монетният накит във Велинградско XVIII – XIX век и неговите художествено-комуникативни акценти. – *Цепина, Чепино, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи*, София, 2011, 240–250 и цит. лит.

[16] **Явашов, Ан.** Цит. съч., с. 143.

SCRIPT UPON COINS FROM BULGARIAN CHRISTIAN CHURCHES

Hristo Haritonov

Absract

During the 18th and 19th centuries, twenty or so Christian churches located around the present Bulgarian territory and serving the Bulgarian, Armenian and Greek communities began minting their own coins. The subject of some coins includes script while others bear no epigraph. The theme of this study is namely the coins that include script.

The scripts most commonly reflect the usual monetary function, taking into account the peculiarity of the church coinage. The inscription completes the numismatic characteristic of the church coins, bears context information and ideological content. The coins with script are subject to analysis and evaluation that are necessary for the forming of particular conclusions.

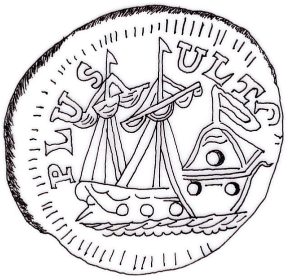

Обр. 1

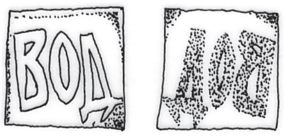

Обр. 2

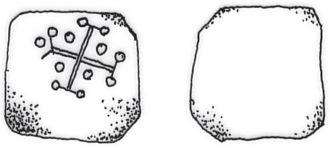

Обр. 3

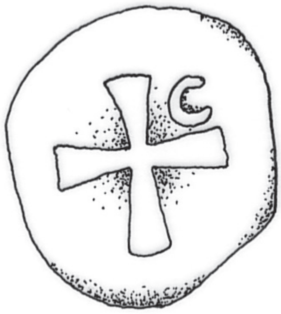

Обр. 4

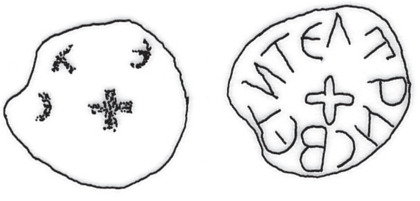

Обр. 5

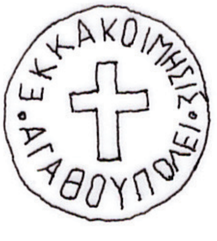

Обр. 6

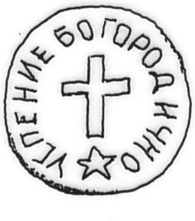

Обр. 7

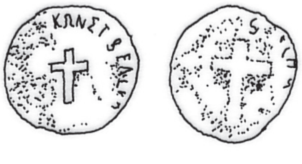

Обр. 8

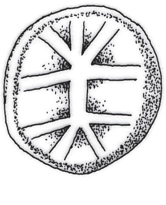

Обр. 9

КНИЖОВНАТА ТРАДИЦИЯ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV – XX ВЕК

НАИМЕНОВАНИЯ НА ПЛАТОВЕ И ДРЕХИ, СРЕЩАНИ В ДУБРОВНИШКИТЕ ИЗВОРИ XV – XVIII ВЕК

Бисера Томова

Стопанският подем, обхванал Средиземноморието и Балканите, започнал през XI в., предизвиква развитието на градовете, довеждайки до издигането на Дубровник като един от най-големите промишлени и търговски центрове на Европа. Градът-държава е разположен на Адриатическото крайбрежие. Благодарение на географското си местоположение Дубровник осъществява връзката между Западна Европа, италианските градове-републики и балканските земи по суша и море.

Връзките на Дубровник с българските земи датират още от началото на XI в. Те са подчертано силни при цар Калоян (1197 – 1207). Това е пунктът, през който минават специалните пратеници между царя и папата. В това време Дубровник се нарича Рагуза. Този стар търговски град е имал връзки с всички държави на Балканския полуостров. Той се е нагодил към нуждите на Сърбия, България, Византия, а по-късно и към тези на Османската империя. Станал е техният посредник във външната и вътрешната търговия. Република Дубровник успяла да създаде сигурност за своите търговци по суша. Докато другият търговски фактор – Венеция, контролира и управлява търговията по Средиземноморското крайбрежие.

Запазена е грамота, дадена от цар Иван Асен II в 1230 г. на дубровнишките търговци. С нея той им предоставя привилегии и определя условията за търговия. Юридически дубровнишките търговци са били правоспособни лица. Била гарантирана търговската им дейност и личната им неприкосновеност. Техните привилегии са потвърдени с договор от 1253 г., сключен между цар Михаил Асен и Дубровник. С него те са били освободени от всяко мито, независимо от мястото или времето на търговията им. Внасяли са различни манифактурни стоки, например венециански, флорентински коприни, английски платове (лондрини) и френскивълнени тъкани, познати под името камелоти[1].

Търговската дейност продължила и след падането на България под османско робство. Настаняването на османците на Балканския полуостров унищожава предишните свободни царства. С течение на времето Дубровник провежда тиха мирна политика, като оказва услуги и поддържа добри отношения с новата сила. Това спасява града от унищожение и разруха. За разлика от Венеция, Дубровник създава нови и добри отношения с Цариград дотам, че на 6.XII.1430 г. султан Мурад II издава специален ферман, с който дубровнишките търговци получават свободата да търгуват *по цялата земя на царството ми, по суша и море, в сръбските, арбанаските и у Босна, и по всички земи и градове, където искат по западните и източни земи…и да плащат мито по закона и никой да не им пречи* . Договорът с Дубровник е подновяван многократно почти при всеки султан[2].

Градът е успял да запази за търговците си привилегията да плащат 2% вносно мито в големите търговски центрове като Одрин, Кратово и Пловдив[3]. Тези добри отношения с Турция са признати даже и от папа Пий V. Той издава специална вула в 1566 г., с която им дава правото на търговски отношения *с Турция и други неверници; и на тях да продавате и от тях да закупувате всякакви неща с изключение на оръжие, желязо, дървета и други забранени неща от закона*[4]. Това довело до създаването на трайни връзки с местното население.Главният път на дубровнишките търговци е Дубровник – Нови пазар – Ниш – София – Пловдив – Одрин за Цариград, или към Влашко през Видин, Никопол, Русе и

Силистра.

В резултат на получените от османската власт привилегии дубровничани създават голям брой колонии както на Балканския полуостров, така и в българските поробени земи. Колонията се намирала обикновено в града, където се оформял миниатюрен Дубровник със своя управа, съвет, нотариус, съд, църква и гробища. Членовете на колониите имали ред права и задължения[5]. Първите значителни търговски и административни центрове, свързващи Западна Европа с Цариград, от края на XV век са София, Търново, Пловдив и Видин. През XVI в. дубровнишките колонии се разраснали в Североизточна България сцентрове Провадия, Силистра, Шумен, Русе и крайбрежните градове Варна, Несебър Анхиало, Родосто и др. Тези малки дубровнишки колонии поддържат всичко необходимо, свързано с пласмента на донасяните стоки. Най-удобно, най-лесно и най-практично е било доставянето на платове. Те са 98% от дубровнишкия внос. Внасят и готови дрехи, на които ще се спрем специално по-долу. В документите се срещат лица и названия на професии, свързани с приготовлението на дрехи или платове, като например: чиматор – подстригващ мъха на платовете, шивач, кожухар, клобучар – шапкар, тъкач.

Дубровнишките търговци се изявявали като дейни вносители на вълнени платове и коприна от Италия.В българските провинции на Османската империя в края на XV в. и началото на XVI в. преобладава делът на флорентинските платове, често срещани в изворите под общото название "платове от Флоренция" или "флорентински платове" (pannidiFlorentia, Fiorenze, florentini). Те се различавали по тяхната ширина, брой на нишките на основата или марката на вълната "платове от 50, 60, 70, 80, 100". Срещат се и с наименованията им като **баси** (bassi) – вълнен плат, **камерино** (pano camerino) – небесносин плат, **сопромани** (sopromani) – плътни, меки, с релефна структура, и **гарбо** (garbo) – по-леки сукна, изработени от известна вълна, изнасяна от султаната Алгарва в Северозападна Африка, откъдето носели наименованията си [6].

Копринените флорентински платове са били великолепни и много търсени. Изработвани са в два цвята. Основата е била златна или жълта с втъкан червен рисунък[7]. В изворите се среща наименованието на флорентинска коприна – **скарлат** – скъп копринен ален плат, боядисван с пурпур – екстракт от кошенели[8]. Другият търговско-занаятчийски център в Северна Италия е Верона. Той съществува още през XIII в. и е известен със сукнарството. Манифактурното производство на Верона бележи нов подем в началото на XV в. при нейното включване във венецианските владения. В дубровнишките извори се споменават с името "платове от Верона"(panni di Verona, panni veronesi). Всъщност това са платове от сукно. Най-много тези платове се търсели във Видин, Никопол, Силистра, Русе.

Дубровнишките търговци се стараели да внасят на българския пазар разнообразни и качествени платове. Затова те постоянно разширявали асортимента на италианските манифактурни изделия. В края на XV в. започнали да се внасят в българските земи и **платове от Мантуа**. Това е едно търговско-занаятчийско и културно средище, разположено в богат селскостопански район на Северна Италия. Произвежданата вълна се равнявала на тази от Верона, поради своята мекота и здравина се считала за най-добрата на Апенинския полуостров. Добрите професионалисти майстори умело превръщали суровините в качествени сукна, търсени и ценени наравно с веронските. Платовете от Мантуа били пласирани в София и Кюстендил[9]. А от края на XV – началото на XVI в. били внасяни и вълнени платове, наречени "пинероли", или "платове от Пинерол"(pineroli, pignaroli, panni di Pinerol, Pinerolo). Платовете носели името на градчето в близост до Торино, Пинерол в Пиемонт, развило манифактурна промишленост. Запазени са документи на семейство Рутошевичи, занимаващи се с вноса на тези платове и пласирането им в София от 1494 г., а през 1510 г. за Търново.

Освен вълнени платове са се внасяли и коприни, които също носели името на града, например „коприна от Сиена”, коприна от Дамаск –„дамаскино”, разновидност на плътните копринени платове с втъкани растителни и животински орнаменти. Често в документите се срещат и различни цветове: “морав атлаз”, “кърмъзеночервен атлаз” и др.

В първата половина на XV в. в Дубровник започва производство на качествени и сравнително евтини вълнени и копринени платове. Това се дължи на факта, че през 1433 г. флорентинецът Пиетро Пантело построил в Дубровник фабрика за платове[10], често споменавани в архивните бележки като „дубровнишки платове”, например плюш, сопрамани[11].Търговците внасят значителни количества от тях. Грижели се да пласират първо своето производство, а след това флорентинските и венецианските платове. Дубровнишките манифактурни стоки добили известност и скоро подбили в значителна степен платовете, изнасяни от Флоренция, Венеция, Анкона и Фландрия. Това се дължи на бързото проникване на дубровнишките търговци в Османската империя и постепенното им трайно заселване из българските земи в по-големите градове. Техните манифактурни стоки започнали да изместват флорентинските платове на българските пазари. Единствено в Цариград, Солун и в други големи приморски градове в Турция и край Средиземно море продължавали да употребяват предимно флорентински платове[12].

Не всички търговски къщи, сдружения и търговци са проучени и цялостното им откриване предстои, но някои от тях са добре изследвани. Така във втората половина на XVI век съществува сдружението на семейството Соркочевичи в балканските земи[13]. Изследователите, подробно проучвайки търговската кореспонденция, са направили една сравнителна таблица за три пратки, изпратени от Дубровник и Анкона за българските земи в 1586 г., 1587 г. и 1588 г., като за три години общо са внесени: карисеи 151 топа, които са били в различен цвят – бял, червен, син и зелен; скарлатини 239 топа; инкарнати 22 топа; атлаз 1228 топа; паунадзо 1 топ; 4 топа сопрамани; 3 парчета брокат; 1 парче плат със сребърни нишки.

Интересно е, че някои внесени платове от Италия и Англия в Дубровник претърпяват дообработка. Тя е свързана с търсенето на определени цветове на османския пазар. В българските земи най-много се търсели червените и зелените карисеи, част от тях били пребоядисвани в Дубровник и внасяни в българските поробени земи. Затова компанията на Соркочевичи поддържала връзка с бояджия на име Джането[14].

Друг много важен извор, свързан с вноса на манифактурни стоки през XVII в., представлява търговска книга на дубровчанина Бенедето Ρести. В продължение на 15 години (1590 – 1606) е записвана всяка търговска сделка на търговеца Рести в София[15]. Познаваме също дейността на дубровнишкия търговец Никола Кресалич, които имал търговска къща и магазин в Силистра. Той разширил своята търговска дейност в Северна Добруджа. За целта открил магазин в с. Томашево, където оставил да търгува брат си Иван Кресалич[16].

През втората половина на XVII в. търговията на манифактурни стоки започнала рязко да спада. Причина за това било голямото земетресение през 1667 г. Градът дълго не можел да се съвземе, поради което западните страни – Англия, Холандия, Франция, сключили договори с Османската империя и постепенно изместили дубровничани[17]. Всъщност градът държава продължил търговската си дейност по българските земи и през XVIII век, но вече не толкова интензивно. Данни за това дават запазените книги за карантинната служба на Дубровник, наречени “Здравеопазване”(Sanitas). Поради честите епидемии в Османската империя властите на Дубровник построили извън града редица помещения, през които трябвало да преминат и да престоят пристигащите от изток хора и стоки. Това били Големият лазарет, който имал 10 стаи, Лазарети № 1 – 4, Старият лазарет, Малкият лазарет, Мандарица и др. От XVIII в. са запазени 12 книги на карантинната служба за търговски пътници от българските земи. Проучени са лица, идващи от Пловдивския, Видинския и Русенския край[18]. Тези извориса важни с това, че съобщават за износ на платове и дрехи от градовете Пловдив, Русе и Видин, като:редица rediza – памучен плат, изтъкан на ивици, раша rascia – груб вълнен плат, мусул musulo – фина тъкан от памук или коприна, бонбачина bonbacino – памучен плат, тела tella– плат от лен и коноп, астар astari – памучен плат, камелото camelotto – плат от камилска вълна, аба abba – груб вълнен плат, велло vello – тъкан от коприна, и др.

В дубровнишките архиви, макар и рядко, се срещат конкретно наречени и описани дрехи. Освен облеклата, определени и оценени по вида плат, са дадени названията на някои дрехи с техните имена. Това позволява да установим какво се е търсело и употребявало в българските земи през XV – XVII в. Така например в документ от 25.VII.1450 г. се описва какво се задължава да даде тъкачът Иванко Добрасиновичот София на наетия слуга Райко Миотешевич като заплата за срок от 4 години. Освен пари, той се задължава да го храни, облича и обува според обичая, а след изтичането на договора да му плати 10 перпера и да му даде наметало от плат “грезо” (mantellum de gresso), една жупа от плат фустан (zupam de fustagno), чифт обувки, calciariumet неразчетена дума) и една валявица et unam uagliauizam. Това са горни дрехи. Следователно, един наемен слуга за 4 години получава комплект горни дрехи. Нека разгледаме по-подробно това интересно облекло[19].

Най-напред Райко получава наметало от груб небелен сив плат. **Mantelum**е дреха от памучна тъкан без ръкави, широко късо наметало. Думата е възприета на Балканския полуостров и конкретно в България през латински – *mantellum,* в италиански със значението мантия, пелерина[20]. Втората дреха **zupa de fustagno** е много интересна. Това е старинно славянско название на ***къс горен топъл кафтан***[21]. Думата е позната и използвана в руски – жупан, чешки и полски – zupan, халат, вид сюртук, и старобългарски жоȣпа[22]. Райко е получил горна дреха от плат фустан. Й. Списаревска при превода на извора е направила пояснение, че това е евтин, обикновен памучен плат, мъхнат от едната страна[23]. Терминът обаче се среща и в турските закони от 1520 г. При превода този плат е обяснен като сукно[24].Този вид тъкан се употребява в XV и XVI в., като името му се произнася фустан и фистан. Постепенно името на плата дава име на дрехите, ушити от него, за да се стигне до определението на Н. Геров “женска горна дреха като сукман, но от по-тънък плат, фустан, кинтиш, рокля”[25]. Днес така се нарича рокля от груб домашен плат.

Последният детайл от облеклото е вид шапка, наречена **валявица**. Това е славянското название на обикновена кръгла шапка. Отбелязвайки тази шапка, Ковачевич я нарича “валяница” и определя като шапка от кожа или изработена от разноцветно сукно, подплатено с кожа[26].Как в действителност изглежда тази валявица е трудно да се определи. Тя е предназначена за човек, който работи и вероятно е била с практическо предназначение. Отговаряла е на останалата част на облеклото.

По един или друг повод в дубровнишките документи се споменават и още дрехи. Те са вписани в описите между стоките, намиращи се в дюкяните на дубровнишки търговци в границите на България, или като залог за заеми и други финансови операции.

Cabanicha/capanicha – Кабаница. Груба наметка, ямурлук. Среща се в документи от 1480 г. и 1515 г., като в двата документа бройката на дрехите е различна. В документа от 1480 г. са отбелязани 38 ямурлука, а в този от 1515 г. 360 броя, а през 1517 г. се съобщава за 60 бр. кабаници Ямурлуците са продавани в Сен и Загреб, София[27].Списаревска превежда думата като ямурлук. От Н. Геров е определението "горна дреха като чепкен, гунтеш, ямурлук и пънджак". Думата е заета от италиански – gabbana,в турска – kabanica – дълга горна дреха, обшита с кожи и с дълга яка на гърба. Усвоена в българскияезик. Употребява се диалектно и днес[28].

Cavato – Кавад, Кафтан. Дрехата е спомената в документ от 1480 г. заедно с кабаница. Записани са шест бели кафтана. Списаревска е превела в текста дрехата като къс кафтан. Следователно двете дрехи се различават по кройка[29]. Названието на дрехата се среща в повечето славянски езици, в гръцки, персийски и турски. В руски дрехата, наричана ***кават***, означава куртка, кафтан, блуза. Следователно се схваща като къса горна дреха[30].

Dolama –Долама. Горна дълга дреха, отворена отпред. Най-ранни сведения за дрехата срещамев полицаот 1496 г., издадена в София на чиматор Божидар Радович. Дрехата е ушита от дубровнишки плат. В документ от 1511 г. в дюкяна на дубровнишкия търговец Марин Дживикович, наречен Чуб, в Търново са намерени 5 долами от плат карисеи и 5 долами от мантуански плат, а също така и 3 долами от дубровнишки плат[31]. Тази много разпространена дреха е запазила името си и през XIX в., синоними на дрехата са ръкавница, кюрдия, халина.

Camixa –Риза. Това е скъпа риза, известна още във Византия с наименованието καμίσιου. По времето на цар Симеон с този термин е наречена българската *срака,* носена от царя, везана с бисери и препасана с пурпурен пояс. Подобно облекло са носили и приближените до царя боляри[32]. Този термин се среща в документ от 1497 г. Дрехата е дадена заедно с други скъпи вещи като залог. Ризата е била оценена на 500 аспри[33].

Gonella de mostoualero suffula vulpibus – Гонела. Среща се в документ от 1452 г. Списаревска превежда названието на дрехата като *скъпа дреха, подплатена с лисичи кожи*. Обаче названието е запазено в български с форма "гуна" и означава кожух, кюрк, шуба. Думата продължава да се употребява и днес. С нея се нарича: 1) Дебела горна дреха, и 2) Къса женска дреха, подплатена с лисичи кожи[34].

Enteri – Антерия. Дрехата може да бъде дълга до под колената или къса до пояс[35]. В първата половина на XVIII в. от Видин, Русе и Пловдив са изнасяни антерии. които са били ушити от **аладжа** – пъстър плат, обикновено с червена или тъмносиня основа и жълти райета. Този плат е засвидетелстван в дубровнишките извори през XVI в.[36]

Binisci–Биниш. Дълга мъжка дреха, подобна на джубето, но по-широка и с дълги широки ръкави. Дрехата може да бъде ушита от плат соф или от плат скарлато. През 1746 г. от Видин и Русе са изнесени за Дубровник[37].

Subinaz, zubunaz – Зубун, забун. Думата е арабска, приета е в турски zibin. Горна дреха с къси до лактите ръкави, елек[38]. Изнесени са дрехи от Русе и Видин през 1723 г. и 1732 г. Ушити от плат бомбачина – вид памучен плат[39].

Capama, chapamaluk – Капама, капамулук. Термин за всякакъв вид горна дреха, както и за дреха джубе, затворена отпред[40].

Дубровнишките архивни документи са един богат извор на термини за платове и облекло. Някои от тях са запазили имената си и до ден днешен и се употребяват не само в българската, но и в европейската терминология. Други са загубили значение и носят нови имена или вече не се произвеждат. Според дубровнишките извори платовете са били наричани по мястото, където са произвеждани, независимо дали това е на Изток или на Запад. Ако през XV – XVII век е било достатъчно да се каже "карисеи, лондрини, рагузини, склавини" и по този начин да се определи видът и качеството на плата, то днес тези имена не ни говорят нищо, защото ние не познаваме платовете под тези имена. От друга страна, употребяваме термините дамаска, кадифе, атлаз, брокат, сърма, тафта и др., запазили се и като вид плат, и като начин на тъкане, възприети не само в Османската империя, но намерили място и в световната култура.

Сведенията от дубровнишките извори за дрехите са важни и ценни, защото дават информация за облекло, носено през XV – XVIII век в поробените български земи. Една част са запазили името си до днес, като например кават, ямбулия, кафтан, долама и др.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Сакъзов, Ив**. Българската търговия през XII – XIV в. – *Списание на икономическото дружество,* София, (1922), 43–87; **Дуйчев, Ив**. *Из старата българска книжнина*. София, 1944, II, 49–50; **Петров, П**. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – *ИИД*, 25, (1967), 93–115; **Петров, П**. Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV в. – *ИИД*, 28, (1972), 45–53; **Начев, В.** *Български царски грамоти*. София, 1996, 39–46.

[2] **Вечева, Е**. *Търговията на Дубровник с българските земи (XV – XVIII в.).* София, 1982, с. 217.

[3] Пак там, 22–23.

[4] Пак там, с. 25.

[5] Пак там, с. 30.

[6] **Списаревска, И**. За вноса и пласмента на италианска манифактура в българските земи от 80-те години на XV в. до 30-те години на XVI в. според дубровнишките извори.–*ИДА*, кн. 51, (1986), 189–315.

[7] **Falke, O.** *KunstgeschichtederSeidenweberei*. Berlin, 1921, 41, 42Abb. 469–472.

[8] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори за българската история.* София, 2000, с. 221, заб. 1.

[9] **Списаревска, И**. За вноса, с.295.

[10] **Сакъзов, Ив**. *Стопански връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетия.* София,1930.

[11] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*, с. 220, 222.

[12] **Сакъзов, Ив**. *Стопански връзки*, с.166.

[13] **Петров, П., Ек. Вечева.** Из търговската дейност на Соркочевич в българските земи. – *ИИД*, кн. XXXII, (1978), 83–99.

[14] Пак там, с.87.

[15] **Сакъзов, Ив**. *Стопански връзки*, с. 37.

[16] **Петров, П**. Съдебен процес между дубровничани в Силистра през 1674 г. – *ИИД*, кн. XXXV, (1983),363–380.

[17] **Гандев Хр.** Търговска обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. –***ГСУ***, т. XL, (1943/44), с. 36.

[18] **Петров, П.** *Търговски връзки между Видинския край и Дубровник през XVIII век*. Враца, 1991, с. 45; **Петров, П.** Търговски връзки между Русенския край и Дубровник през XVIII век. – *ИНИМ*, София,(1992), 133–161; **Петров, П**. Търговски връзки между Пловдивския край и Дубровник през XVIII век. – *ИНИМ,* Габрово,т. X, (1994), 117–129.

[19] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*, 34–35.

[20] **Георгиев, В., И. Р. Бернар, Ст. Илчев, Й. Н. Иванов, Д. Михайлова, В. Атанасов, Г. Риков, О. Младенова, У. Узунова, М, Рачева, Л. Димитрова-Тодорова, Т. Ат. Тодорова.** *Български Етимологичен Речник*, София, 1986, т. III, с. 655.

[21] **Фасмэр, М**. *Этимологический словарь русского языка*, II, Москва, 1964, с.65.

[22] **Miklošich, Fr**. *Lexiconpaleosloveuico – graeco-latinum. Vindobonae,* 1963, с. 201.

[23] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*, с. 35, заб. 4.

[24] **Тверентинова, А**. *Книга законов султана Селима I.* Москва, 1969, с. 82.

[25] **Геров, Н.** *Речник на българския език*. София,1978,V, с. 474, 477.

[26] **Ковачевич, J**. *Средновековнови ноша балканских Словена*. Белград, 1953, с. 280, 281–284.

[27] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*, с. 54, 220.

[28] **Геров, Н**. *Речник на българския език.* София, 1978, т. II, с. 331.

[29] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*, с.54, заб. 6.

[30] **Фасмэр, М**. *Этимологический словарь*, с. 150.

[31] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*,106–107, № 44, 203, № 86.

[32] **Трифонов, Ю.** Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарх. – *СпБАН,* кн. XXXV, (1926), 1–26.

[33] **Списаревска, И**. *Дубровнишките извори*, с. 115.

[34] **Геров, Н.** *Речник на българския език*. София, 1975, I, с. 260; **Георгиев, Вл., Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев.** *Български етимологичен речник*. София, 1971, т. I А-З, с. 294.

[35] Пак там, с. 10.

[36] **Петров, П.** *Търговски връзки между Видинския край*, с. 40; **Петров, П.**Търговски връзки между Русенския край, с.157; **Петров, П**. Търговски връзки между Пловдивския край, с. 128; **Томова, Б**. Платове и тъкани в изворите от IX – XVIII в., употребявани в днешните български земи. – *Интердисциплинарни изследвания* XXII–XXIII. София, 2010, 103–176.

[37] Вж. бел. 36.

[38] **Геров, Н.** *Речник*, 1976, II, с. 40, с. 167; *Български етимологичен речник,* 1971, с. 571.

[39] **Петров, П.** *Търговски връзки между Видинския край*, с. 40; **Петров, П.** Търговски връзки между Русенския край, с. 157.

[40] **Петров, П.** *Търговски връзки между Видинския край*, с. 41.

NAMES OF FABRICS AND GARMENTS FOUND IN DUBROVNIK SOURCES XV-XVIII CENTURY

Bisera Tomova

Abstract

Dubrovnik archives are an important source of information for trade between Europe and the Bulgarian lands under Ottoman rule. We find evidence of urban and administrative centers linking Western Europe to Istanbul, from the late fifteenth century as Sofia, Veliko Tarnovo, Plovdiv and Vidin. In the sixteenth century Dubrovnik colonies grew in northeastern Bulgaria. The centers were in Provadia, Silistra, Shumen, Russe and the coastal cities of Varna, Nesebar Anhealo, Rhodes and others. These small Dubrovnikcolonies maintain everything connected with the disposal of bringing goods. The most convenient, easiest and most practical was the supply of fabrics. They are 98% of imports from Dubrovnik.

Dubrovnik documents are a rich source of names of fabrics imported into the Ottoman Empire. In the fifteenth century found the names of fabrics such as: Grezo (greso, grezzo) - coarse cloth, gray; Taft (tafte) - fine silk fabric; Kamui (kamucha) - expensive silk fabric; Petticoat (fustagno) - cheap, plain cotton cloth fuzzy on one side Karisei (karisel) - rough, heavy comparatively narrow fabrics English fabrics, woven curvilinear wave and others. Since the late XV early XVI century traders started to import wool and silk fabrics from Italy. Very often the sources are mentioned with the name „fabric of Florence“ or „Florentine cloth“ fabric of Mantua, fabrics from Verona fabrics from Pignerol but in the documents are found names of clothes as „bass“ (bassi) - woolen fabric, „Camerino“ (pano camerino) - azure fabric, „sopromani“ (sopromani) - thick, soft, with relief structure and „Garbo“ (garbo) - lighter cloth.

In the first half of the fifteenth century Dubrovnik began manufacturing high quality and relatively inexpensive wool and silk fabrics. This is due to the fact that in 1433 the Florentine Pietro Pantello built in Dubrovnik textile factory. Frequently in sourcesthey are

called „Dubrovnik fabrics." Very rarely mentioned the exact name of the fabric. These were: „inkarnato panno incarnati" - cloth flesh-colored, „panazo paonazzo", „sopromani sopramani - woolen fabric with embossed figures," „Scarlatti scarlatini - bright red silk cloth."

Apart from fabrics in the sourceswe meet names of clothes as -Cabanicha / capanicha kabanitsa - coarse cloak hooded cloak, Cavad - Cavada type coat, like a caftan, Dolama dolama upper loose fitting clothing, zupa de fustagno - short warm upper caftan, etc. .

A visual image of some hedges and clothing worn in the fifteenth-eighteenth century. See in church paintings, sponsors‘ portraits and drawings of travelers.

ЗА ОБЛЕКЛОТО НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВНИК ПОП ПУНЧО (ВЪЗ ОСНОВА НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ ОТ СБОРНИКА ОТ 1796 Г.)

Силвия Аризанова

Поппунчовият сборник от 1796 г. има голяма стойност за българската история не само като текст, но и поради многото илюстрации, рисувани от самия книжовник. Поп Пунчо, техният автор, излиза от анонимността на средновековните български книжовници и освен името си, някои сведения за себе си, оставя и два свои автопортрета[1]. Между тях има малки разлики, но и в двата случая изобразеното облекло е сходно. Интересно е, че то е светско и не дава израз на свещенослужителство, за което предполагаме от названието „поп” и текста на приписката. Въпросът е дали в изображението българският книжовник е следвал определени иконографски традиции или е представил себе си в облекло, характерно за неговото ежедневие. Целта на настоящата работа е да разгледа особеностите и детайлите на представените одежди. С помощта на сравнението с другите илюстрации в ръкописа и сведенията в различни източници, ще се търси отговор на въпроса дали изобразените дрехи са свързани с действителността или са рисувани под влияние на средновековни традиции.

Българският книжовник от края на XVIII в. представя себе си в облекло, което може да се приеме като светско, тъй като по него не присъстват религиозни знаци или елементи от одежди на свещенослужители. Поп Пунчо създава два свои автопортрета в този ръкопис – на единия пише седнал, а на другия седи замислено. В миниатюрите той е с дълга дреха, почти до глезените. Тя е без ръкави, като от отворите за ръцете се подават тези на долната риза. За дължината на последната може само да се предположи, но със сигурност е малко по-къса от основната дреха, тъй като не се подава отдолу. Ръкавите са дълги, прави и стеснени при китката, вероятно с допълнително парче плат. Цветът е светъл, а наръкавниците са богато украсени с шевици или камъни. Одеждата без ръкави е представена с отвор на гърдите, където, изглежда, има копчета, които го затварят. Деколтето, което обикаля по линия на шията, и отворът в предната част са заобиколени с кант или шевица по цялата си дължина. На второто изображение се забелязват ситни точици по линия на отвора върху канта, но е трудно да се каже дали са копчета или украса (подобни има изобразени по линия на дължината). Възможно е да са копчета, тъй като са изрисувани само по линия на разреза в предната част, където е логично да е било закопчаването. По линия на деколтето такива липсват. От друга страна, изобразени са от двете страни и са поне по 12 на брой от всяка страна, което показва, че елементът е бил с декоративно значение. На изображението, в което книжовникът пише, не се забелязват такива точици, макар че е логично да има закопчаване по тази линия. Така че авторът на рисунките може да е сметнал, че не е необходимо да нарисува копчета. Дрехата е широка и пада свободно надолу. Изобразените гънки започват от ръкавната извивка, което сочи, че от тази линия одеждата е падала широко около тялото. На кръста е прихваната с колан, изобразен като две едноцветни тесни ивици плат. Не се вижда нито катарама, нито възел. По долния ръб на дрехата също има украса, подобна на наръкавниците, но изглежда по-богата. Отново може да се предположи, че представлява шевица или полускъпоценни камъни. Книжовникът е обут в ниски обувки, с височина до линия на глезена. Стоят леко заострени в предната си част, може би се завързват в горната си част с връзки. При отвора на обувката се забелязва тясна ивица, която го обикаля, в друг цвят. Забелязва се, че цветът на краката, които се подават между дрехата и обувките, не е бял както на лицето и ръцете, които са оголени. Затова може да се предложи, че поп Пунчо е представен обут в чорапи в светъл цвят, плътно по крака. През скута на седналия книжовник е прехвърлена широка дреха, вероятно наметало. Като цяло няма големи разлики в облеклото на двете миниатюри с поп Пунчо. Различни са цветовете, но не и основната кройка на дрехата или обувките. Различни са наръкавниците, които на второто изображение са представени само като тънка ивица плат. Книжовникът е нарисувал себе си гологлав, като млад мъж с дълга до плешките коса и брада, разделена на остри краища и с дължина поне 5 – 6 см. Косата изтънява в долния си край и може да се предположи, че е хваната „на опашка". Отпред има къс бретон и на тила стърчат кичури, което предполага там косата да е рязана и с по-къса дължина.

Като цяло облеклото на поп Пунчо изглежда по-скоро характерно за неговото ежедневие. То не го представя в неговата обществено-религиозна роля на свещеник, за която той сам твърди в бележката, че изпълнява от 17 години[2]. В богослужебните одежди са присъствали наръкавниците, но сами по себе си едва ли са били свидетелство за обществено положение. Забелязва се, че за българския книжовник функцията на дрехата като представителна за човека и социалната му роля не са били така силно обвързани, както през Средновековието. Книжовниците, изобразени върху средновековни икони или стенописи, обикновено са представени в одеждите, с които изпълняват монашеските си задължения или богослужебна дейност. Често пъти това са и свети личности, докато в разглеждания случай ситуацията е друга. Поп Пунчо не обвързва дрехите, с които се изобразява, с религиозните си задължения. В други миниатюри в същия ръкопис се забелязват и свещенически одежди, които, въпреки някои сходни елементи, не са идентични с тези на техния художник. Ако поп Пунчо е искал да подражава на средновековните изображения на книжовници, вероятно би се представил в дрехи, подобни на техните. Но по-скоро само позата на тялото в миниатюрата, в която пише, е сходна на тези на евангелистите. Дрехите им са много различни. Гореспоменатите обикновено са облечени в широки туники, с широки ръкави, обути в сандали и т.н.[3] Само наметнатата дреха през скута изглежда изобразена по същия начин. Любопитен е паралелът с изображението на поп Добрейшо от миниатюра в ръкопис от XIII в. Макар около личността му да има много неизвестни[4], не е изключено да представлява автопортрет на същия книжовник. „Ликът е без брада и мустаци, синьо-зелената цяла дреха с дълги ръкави стига под колената, краката са обути във високи обувки или ботуши"[5]. За разлика от поп Пунчо, той е представен в една дреха, която има широки ръкави. Те са с известно стеснение при китките, но не изглежда да са прихванати в края. Не се забелязва колан или следи от украса, обувките също са различни по височина. Общото между двамата е, че не се представят в свещенически одежди, което е интересно, но не може да се каже със сигурност защо е така. Може би е свързано с начина, по който са виждали самите себе си[6] – вероятно в обществената роля на пишещи люде, които в определени случаи изпълняват свещеническа дейност. Възможно е въпреки желанието си да бъдат изобразени в ръкописа, да проявяват скромност и да се представят като обикновени хора. При всички случаи начинът им на обличане е различен, независимо от това дали поп Добрейшо е с дрехи, характерни за съвремието му, или изобразени под влияние на някакви традиции.

Може да сравним облеклото на българския книжовник поп Пунчо с това на негови съвременници, като например тези, изобразени в Зографския манастир на Света гора. Предвид обществената им роля като ктитори, може да се предположи, че те са били и благосъстоятелни представители на българското общество от края на XVIII в. Ктиторският портрет на Хаджи Петко от преддверието на църквата „Св. Успение Богородично” (1764 г.) показва мъж в широка връхна дреха със стесняване на ръкавите при китката и кожена яка[7]. Описан е като „мъж на средна възраст, с кафява брада и мустаци“. Черната кожена шапка допълва богатското му облекло – дълъг до ходилата бял кафтан с широка от скъпи кожи яка. Под кафтана се вижда жълтоохрова долна дреха. Потурите му и чорапите са бели, а еминиите са жълтоохрови”[8]. Друг ктиторски портрет от същата църква и време – на Хаджи Герасим, също представя изображения с широка връхна дреха, подобно на наметало. От нея се подава ръкав от друга одежда, който е стеснен при китката[9]. „Нарисуван в монашеско облекло, с черно було на калугерската капа, той повтаря напълно позата на Хаджи Петко”[10]. В същата църква има запазен още един портрет на ктитор от 1764 г. Хаджи Василий е изобразен в сходно на Хаджи Петко облекло[11]. Забелязва се, че под дългата връхна дреха с кожена яка се подава друга, дълга почти колкото нея одежда. Обут е в ниски обувки с височина до глезена, и вероятно с чорапи[12]. На друго стенописно изображение на Хаджи Василий и синовете му от преддверието на параклиса „Рождество на св. Йоан Кръстител” в Зографския манастир (1768 г.) ясно се виждат изобразени потури, като връхната дреха е малко по-къса и открива част от тях[13]. Ктиторът отново е обут в ниски обувки, които напомнят общия вид на тези на поп Пунчо. Ръкавът също е стеснен при китката. „Хаджи Василий е с голям черен калпак с изпъкнало червено дъно. Облечен е в тъмнозелен кафтан с къси ръкави до над лактите[14]. Под кафтана се вижда дълга до под коленете червеникава дреха. Тъканта на нейните ръкави е украсена с розови, бели и сиви черти. До глезените на краката са спуснати бели потури с черни гънки. Чорапите са бели, сандалите (еминиите) охрови.”[15] Одеждите на синовете са подобни на бащата[16]. Ктиторски портрет на Хаджи Вълчо от параклиса „Св. Йоан Рилски” в Хилендарския манастир (1757 г.) представя сходно на предходните облекло[17]. В общи линии има прилики в отделни елементи с одеждите на поп Пунчо – в стесняването на ръкава при китката, някои от дрехите са с дължина почти до глезена и обувките са много сходно представени. Макар връхната одежда от автопортретите да е без ръкави, в редица други миниатюри от разглеждания ръкопис се среща къс ръкав (малко над лактите), подобен на този от гореспоменатите примери. Нормално е начинът на обличане да не е бил един и същ, защото той отразява също така благосъстояние и обществена роля. Българският книжовник не се представя с палто и кожена яка, нито с потури. Това не би отговаряло на общественото му положение, интереси, а и ситуацията, в която е изобразен, изключва връхна дреха. Силуетът и кройката на облеклото на поп Пунчо напомнят повече това от ктиторския портрет в църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси, който се датира от XVII в.[18] Начинът му на обличане може да е свързан с по-стари традиции, докато този на ктиторите от Света гора представлява израз на по-нови тенденции, тъй като се срещат сходни портрети от XIX в.[19] Наблюденията, че в българското изобразително изкуство от края на XVIII – XIX в., все повече се забелязат реалистични елементи[20], намират потвърждение в разглеждания случай.

Изобразеното на автопортретите облекло като цяло е в стила на това от другите изображения, макар и по-бедно на украса в сравнение с тях. Сходство се открива в дългите ръкави, стеснени в края, често с наръкавници; в дългите почти до глезена дрехи, орнаментите в украсата, коланите и обувките. Интересно е, че могат да се открият и други паралели между облеклото на изобразените хора в ръкописа на Поппунчовия сборник и стенописи от втората половина на XVIII в. от манастира „Зограф” на Света гора. Например сходства се забелязват в отделни елементи и в кройката на женското облекло в сцена със св. Георги от преддверието на църквата „Св. Успение Богородично” (1764 г.)[21] и тези от миниатюрите в ръкописа (1796 г.).[22] Коланът е оформен подобно, богато украсен и широк. Горната дреха е с къси до над лактите ръкави. Тя е дълга и украсена в долния си край. Долната риза е с дълги, прави, събрани при китката ръкави. По линия на деколтето има широка и богата украса. Големият брой сходства в кройката и украсата дават основания да се предположи, че двамата художници, независимо един от друг, са рисували жените, облечени така, както са ги виждали, вероятно в тяхното съвремие.

Могат да се направят още паралели с облекло на съвременници на поп Пунчо. Но и от разгледаните примери става ясно, че одеждите, с които е изобразен, са по-скоро характерни за неговото съвремие и не са идентични с тези, с които са представени книжовниците в средновековните ръкописи. На този етап от проучването могат да се обобщят следните изводи: 1) българският книжовник от XVIII в. се изобразява с одежди, които го представят като светска личност, а не като свещенослужител; 2) облечен е в долна и горна дреха, гологлав е, с вероятно наметало, обут в чорапи и ниски обувки; 3) платовете са едноцветни, но облеклото има украса; 4) представянето на автора в поне два вида одежди, макар и с минимални различия, дава възможност да се предположи, че той е разполагал с поне два броя такива; 5) облеклото на поп Пунчо има сходни елементи и кройка с облекла на негови съвременници от края на XVIII в., но като цяло то не е едно и също с ктиторите, изобразени в Зографския манастир; 6) откриват се сходства в облеклото на книжовника и изобразените от него хора и светци в ръкописа; 7) начинът, по който е облечен поп Пунчо, издава известно благосъстояние, но нито голямо богатство, нито бедност.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Старобългарска литература*. Енциклопедичен речник. Съст. **Д. Петканова**. В. Търново, 2003, с. 418 и посоч. там лит.; Бележки и библиография към дигиталното копие на ръкописа, с. 802–809 – <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/(X(1)S(wzqshkciheutkxj5dcsuloka))/ViewerWindow.ashx?WebpartKey=Viewr_Viewer_3665&v=1796> (10 март 2016).

[2] Бележка на книжовника, с. 745, 807 – <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/(X(1)S(wzqshkciheutkxj5dcsuloka))/ViewerWindow.ashx?WebpartKey=Viewer_Viewer_3665&v=1796> (10 март 2016).

[3] В миниатюри от XIV в. (Четвероевангелието на цар Иван Александър), f. 6r, f. 88r, f. 137r, f. 213r – <http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_39627_fs001r > (12 март 2016 г.); В миниатюри от XVI в. вж. **Божков, Ат., А. Василиев**. *Художественото наследство на манастира „Зограф“*. София, 1981, обр. 189, 190, 191, 192, 193, 194. Малка разлика се наблюдава например в запазените миниатюри от Добрейшовото евангелие, където ръкавите на светителите са дълги и събрани при китката – вж. <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationViewer.aspx?DWSubSession=6451&v=1796> (20 април 2016 г.). В този случай може да се предположи, че художникът е бил повлиян донякъде от съвременното му облекло, за което е бил характерен този тип ръкав (вж. стенописите от XIII в. в Боянската църква).

[4] **Мусакова, Е.** Изследователят читател на Добрейшовото евангелие. – *Littera et Lingua*, 3/11, (2014) <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2014/11/3/mousakovae> (19 април 2016 г.).

[5] Пак там.

[6] Ако приемем, че поп Добрейшо е автор на миниатюрата с него, което не може да се твърди със сигурност.

[7] **Божков, Ат., А. Василиев**. Цит. съч., с. 187, обр. 109.

[8] Пак там, с. 187.

[9] Пак там, обр. 113.

[10] Пак там, 187–188.

[11] Пак там, с. 187.

[12] Пак там, обр. 114.

[13] Пак там, обр. 115.

[14] Макар връхната одежда от автопортретите да е без ръкави, в редица други миниатюри се среща къс такъв (малко над лактите), подобен на гореспоменатия – вж. с. 478, 487, 519, 520, 528, 544, 582, 600, 656, 667, 673, 676 <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/(X(1)S(wzqshkciheutkxj5dcsuloka))/ViewerWindow.ashx?WebpartKey=Viewer_Viewer_3665&v=1796> (10 март 2016).

[15] **Божков, Ат., А. Василиев**. Цит. съч., с. 188.

[16] Пак там, с. 188.

[17] Пак там, обр. 123.

[18] На изображението са представени различни варианти на дрехите, но в общи линии се забелязва дължината на дълга до глезените риза с дълъг ръкав. Последният е стеснен при китката с наръкавник или друг начин, който включва украсна лента по края. Облечени са и в горна дреха с къси (без) ръкави, с тази разлика, че тя е с дължина над коленете и открива полите на долната риза. Носят се наметала и тъканите са едноцветни – вж. <http://sanctusbulgaria.blogspot.bg/2015/11/blog-post_13.html> (2 юни 2016).

[19] **Божков, Ат., А. Василиев.** Цит. съч., обр. 124.

[20] **Львова, Е. П.** О некоторых общих чертах болгарского, румынского и сербского изобразительного искусства конца XVIII - середины XIX в. (к постановке проблемы). – В: *Балканские исследования*. Вып. 2. Проблемы истории и культуры. Москва, 1976, 309–310.

[21] **Божков, Ат., А. Василиев**. Цит. съч., обр. 59.

[22] Миниатюри, с. 544, 667, 676. <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/(X(1)S(wzqshkciheutkxj5dcsuloka))/ViewerWindow.ashx?WebpartKey=Viewer_Viewer_3665&v=1796> (10 март 2016).

THE CLOTHING OF BULGARIAN WRITER POP PUNCHO (BASED ON ILLUSTRATIONS IN THE MANUSCRIPT FROM 1796)

Sylvia Arizanova

Abstract

The manuscript of pop Puncho from 1796 has great value for Bulgarian history not only because of text, but also because there is many illustrations painted by the writer himself. Their author out of the anonymity of the medieval Bulgarian writers and wrote your name, information about yourself, and paints two self-portraits. Between them there are small differences, but in both cases the depicted clothing is similar. Interestingly, it is secular and does not give expression to religious activities for which we infer from the name ‘pop’. The question is whether the image of Bulgarian writer followed certain iconographic traditions or presented themselves in clothing typical of his life. The purpose of this work is to examine the characteristics and details of depicted clothing. They show that the clothes can be associated with reality.

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАТА ПРЕСА, ИЗДАВАНА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК – ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ

Венцислав Мучинов

В края на XVIII и през първите десетилетия на XIX век периодичният печат в Османската империя прави своите първи стъпки. Водеща роля в този процес играе издаваната в империята преса на западноевропейски езици, и преди всичко тази на френски език. След средата на XIX век излизащата във владенията на султана западна периодика бележи значителен ръст в своето развитие, като през 50-те – 70-те години на века в османската столица Цариград (Истанбул) и в някои други големи османски пристанищни и търговски центрове излизат десетки френски, италиански, английски и др. вестници и списания.

Безспорен е фактът, че западноевропейските и главно френскоезичните периодични издания в Османската империя оказват положителна роля за появата на турския периодичен печат през 30-те години на XIX век. Благодарение на западната преса се оформя кръг в османското общество, най-вече сред управляващата прослойка и интелигенцията, който добива навика да чете вестници и да следи посредством тях настъпващите промени в страната и в международната обстановка. И докато ролята на западноевропейската преса за появата и развитието на турския периодичен печат е известна и изследвана от западните и турските автори, то идентичната роля на западната периодика за развитието на българския периодичен печат през Възраждането е твърде слабо маркирана в българската историография[1].

Какви са причините за това обстоятелство? Обикновено се изтъква трудният достъп на българските изследователи до издаваните в Османската империя западноевропейски периодични издания. Действително, теченията на повечето от тези издания са труднооткриваеми, като от някои от техните годишнини са запазени само отделни броеве в турски, западноевропейски и американски библиотеки[2]. Това обаче не оправдава дългогодишната липса на интерес за тяхното издирване и проучване. И докато през епохата на социализма в България тази липса на интерес е обяснима поради идеологически причини – на западния печат се гледа като на едно от основните оръдия на антируската и съответно антибългарската пропаганда на западните държави в Османската империя и сред обитаващото нейните предели българско население, то изследователската незаинтересованост през последните десетилетия трудно може да намери логично оправдание.

Именно поради това *основната цел на настоящата статия* е да насочи усилията на българските изследователи към проучване на ролята на издаваната в Османската империя западноевропейска преса за развитието на българския периодичен печат, и като цяло за българското национално развитие през епохата на Възраждането. За целта ще се проследи накратко появата и развитието на западноевропейската преса във владенията на султана и ще се потърсят паралелите с развитието на българската възрожденска периодика.

Появата на западноевропейския периодичен печат в Османската империя се свързва с издавания от френското посолство в Цариград през 1795 г. вестник *Bulletin des nouvelles* („Бюлетин за новините“). Той е последван през следващите години от вестниците *La*

Gazette Française de Constantinople, излизал през 1796 г., и *Le Mercure Oriental* – през 1797 г. Тези издания обаче имат твърде ограничено разпространение и читателска аудитория, тъй като са предназначени да пропагандират идеите на Френската революция сред френската общност и чужденците, които пребивават в османската столица[3].

Именно поради това редица автори търсят истинското начало на западноевропейската преса в Османската империя във вестниците, които излизат в гр. Смирна (Измир) през 20-те и 30-те години на XIX век. По това време разположеният на егейското крайбрежие малоазийски град представлява голям пристанищен и търговски център, поради което в него се съсредоточават голям брой западноевропейци – французи, англичани, холандци, италианци и др.[4] Тази обстановка благоприятства появата през 1824 г. на в. *Le Smyrnéen*, последван през същата година от в. *Le Spectateur Oriental*, а през 1828 г. от в. *Le Courrier de Smyrne*. Централна роля в тяхното издаване играе французинът Александър Блак, чиято активност не остава незабелязана от османската власт. През 1831 г. той е поканен в Цариград да издава френскоезичния вариант на първия османски вестник – официоза *Takvim-i Vekayi* („Летопис на събитията“). Френското издание на този вестник носи името *Le Moniteur Ottoman*. Неговата поява показва както влиянието на френския език сред образованите и управляващите кръгове в Османската империя, така и желанието на султан Махмуд II (1808 – 1839) да пропагандира реформената си политика сред чужденците в столицата и империята, владеещи обикновено френски език[5].

Може да се обобщи, че през периода от края на XVIII до средата на XIX век западноевропейската преса прави своите първи стъпки в пределите на османската държава, като с изключение на в. „Le Moniteur Ottoman“ излизащите периодични издания имат краткотраен живот, отпечатват се нередовно и често сменят своите собственици и редактори. Тяхното издаване е тясно обвързано с променящите се политически позиции на западните държави и на покровителстваните от тях търговски кръгове в Ориента, а впоследствие – и с интересите на Високата порта.

След средата на XIX век настъпва нов етап в развитието на западноевропейската преса в Османската империя. Издаването на вестници привлича интереса на рекламодатели и предприемачи, което довежда до значително увеличаване на броя на излизащите периодични издания и до нарастване на техния тираж и възможности за разпространение. В средище на тази издателска дейност се превръща цариградският квартал “Пера“ („Галата“), разположен на северния бряг на Златния рог. Този факт не е случаен – през втората половина на XIX век „Пера“ е най-космополитният квартал на османската столица, средище на значителна европейска колония и център на западноевропейската култура и цивилизация в сърцето на империята на султана. През 40-те – 70-те години на XIX век в Цариград са издавани френските вестници *Le Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux* (1843 – 1846), *Le Journal de Constantinople, Echo de l’Orient* (1846 – 1859), *Le Journal de Constantinople* (1859 – 1866), *Le Courrier de Constantinople*, *La Presse d’Orient* (1854 – 1860), *Le Courrier d’Orient* (1861 – 1876), *Le Phare du Bosphore* (1866 – 1890), *La Turquie* (1866 – 1895), *Annonce Journal de Constantinople* (1873), *Stamboul journal quotidien politique et littéraire* (1875 – 1934) и др., както и английско-френските двуезични вестници *The Levant Herald and Eastern Express* (1856 – 1914) и *The Levant Times and Shipping Gazette* (1868 – 1874). Най-значителното от тези издания е в. „Le Journal de Constantinople“, който е приближен на централната османска власт и има характер на полуофициоз. Едновременно с това вестникът защитава и френските интереси в Ориента, за което получава годишна субсидия и от френското правителство. С известни промени в заглавието този вестник излиза в продължение на повече от две десетилетия – от 1843 до 1866 г. Негов наследник е в. „La Turquie“[6].

От изложената информация е видно, че през периода от средата на XIX век до Руско-турската война от 1877 – 1878 г. издаваният в пределите на Османската империя западен периодичен печат бележи значителен ръст в своето развитие, като през 1876 г. само в Цариград се издават 10 вестника на западноевропейски езици, от които 7 вестника на френски език, два на английски и един на немски език[7].

Това е накратко историята на издаваната в Османската империя западноевропейска преса от края на XVIII до края на 70-те години на XIX век. Могат да се открият редица паралели в развитието на западната периодика и на българския възрожденски периодичен печат. Неслучайно първото българско периодично издание – сп. *Любословие,* е издавано през 1844 – 1846 г. от К. Фотинов в големия малоазийски град Смирна, в който през 20-те – 40-те години на XIX век функционират редица печатници (една от които е снабдена от протестантските мисионери и с български букви) и излизат редица западноевропейски периодични издания[8]. Влиянието на тези издания върху Фотиновото списание (директно или посредством гръцката периодика) е несъмнено.

Подобно на издаването на западноевропейската преса в Османската империя, което от 40-те години на XIX век се съсредоточава основно в столицата Цариград, издаването на българска периодика към средата на века също се концентрира в османската столица, в която вече съществува значителна българска колония, играеща все по-голяма роля в развитието на общобългарското Възраждане. В Цариград през периода 1848 – 1862 г. излиза *Цариградски вестник* – първото българско периодично издание с траен живот. През първите две години от съществуването си вестникът е редактиран от Иван Богоров, след което през 1850 г. е поет от Александър Екзарх[9]. В османската столица през 50-те – 70-те години на XIX век освен „Цариградски вестник“ излизат вестниците *България* (1859 – 1863), *Съветник* (1863 – 1865), *Турция* (1864 – 1873), *Време* (1865 – 1867), *Македония* (1866 – 1872), *Право* (1869 – 1873), *Напредък* (1874 – 1877), *Източно време* (1874 – 1877), *Век* (1874 – 1876), *Ден* (1875 – 1876), *Зорница* (1876 – 1878) и др. В Цариград са издавани и списанията *Месецослов на българската книжнина* (1857 – 1859), *Български книжици* (1858 – 1862), *Гайда* (1863 – 1867) – първото българско хумористично и сатирично издание, *Читалище* (1870 – 1875), *Ружица* (1871) – първото списание за жени, *Пчелица* (1871) – първото детско списание, и др.[10] Сред редакторите на тези издания са видни български общественици и публицисти като Петко Р. Славейков, Димитър Мутев, Драган Цанков, Тодор Бурмов, Никола Михайловски, Иван Найденов, Марко Балабанов и др.

За настоящата тема е важно да се установи какво е влиянието на издавания в Цариград западноевропейски печат върху развитието на българската преса в османската столица. Трябва да се отчете, че именно посредством западноевропейската периодика във владенията на султана навлизат редица новости относно отпечатването, облика, съдържанието и разпространението на периодичните издания – новости, които бързо се възприемат и от българската периодика. Така например по образец на западноевропейския печат първоначално в „Цариградски вестник“, а впоследствие и в останалите български периодични издания се въвежда публикуването на платени реклами[11]. С това обаче далеч не се изчерпва влиянието на западната преса върху излизащите в Османската империя български вестници и списания. Както „Цариградски вестник“, така и другите български периодични издания черпят от излизащите в Империята западноевропейски вестници информация за редица вътрешнополитически събития и международни проблеми. Много материали, публикувани в издания като „Le Journal de Constantinople“, „La Presse d'Orient“ и неговото продължение „Le Courrier d'Orient“, са препечатвани на страниците на българската периодика[12]. Важен е фактът, че между авторите на тези материали са и редица българи, владеещи френски език и завършили френски учебни заведения[13]. Сред тях е например д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893), един от най-изтъкнатите ръководители на българското църковно-национално движение, който след средата на 60-те години на XIX век публикува във в. „Le Courrier d'Orient" редица свои и на свои съмишленици (като Йоаким Груев) материали[14].

Трябва да се отчете, че издаваните в Османската империя западноевропейски вестници не остават настрана от ожесточената през 50-те – 70-те години на XIX век българо-гръцка църковно-национална разпра, като част от тях защитават исканията на българите, а останалите стоят зад позицията на Патриаршията. Конфликтът между някои от тези издания по този въпрос се разгорещява до такава степен, че предизвиква дуел между собственика на защитаващия българската кауза вестник „Le Courrier d'Orient" Балиго де Бен и този на прогръцки ориентирания вестник „Le Journal de Constantinople" – Нуже, по време на който последният е ранен и случаят стига до съд[15].

Показателна за ролята на издаваната в Османската империя западноевропейска преса за българското национално развитие през Възраждането представлява ожесточената полемика, която се разразява по повод на публикуваната във френскоезичния вестник „Le Courrier d'Orient" статия „Ethnographie du sandjak de Philippopoli" („Етнография на Филипополския санджак"), отпечатана и като самостоятелна брошура[16]. Във въпросната публикация се отстоява българската позиция по спорния църковно-национален проблем, подкрепена с подробни статистико-демографски данни, доказващи българския характер на преобладаващата част от християнското население на гр. Пловдив и Пловдивския санджак. Именно поради това части от статията са публикувани още през 1869 – 1870 г. в българския периодичен печат – в няколко поредни броя на в. „Право" и в издаваното от Хр. Г. Данов списание „Летоструй"[17], откъдето стават достояние на широк кръг от българското общество.

Както може да се очаква, цариградската гръцка преса подлага на остра критика публикацията на в. „Le Courrier d'Orient". Особено крайна е позицията на цариградския гръцки вестник *Νεολόγος* („Неологос")[18]. Редакцията на „Неологос" не приема обнародваната във френскоезичния вестник информация за народностния характер на населението в Пловдивския санджак и се опитва да я обори посредством публикуването на свои „достоверни" статистически данни[19]. Така вместо обективен отговор на статията от в. „Le Courrier d'Orient" се получава пълно отричане на съществуването на компактно българско население в Северна Тракия и Родопите и опит да се наложи схващането, че „българин" в тези области не е етноним и не представлява белег за национална принадлежност[20].

Ожесточената полемика във връзка с публикацията във в. „Le Courrier d'Orient" показва значителната роля, която играе издаваната в Османската империя западноевропейска преса в българо-гръцкия църковно-национален конфликт – роля, която все още е недооценена от българската историография. Въпреки че още Н. Генчев в своя труд „Българско възраждане" посочва значението на издавания в Цариград западноевропейски печат като важен източник за българската история[21], неговото издирване и проучване от страна на българските изследователи все още предстои. С настоящата статия се надявам да провокирам изследователския интерес към тази проблематика, чието разработване ще допринесе за по-пълното разкриване на редица процеси от историческото развитие на българските земи и обитаващото ги население през епохата на националното ни Възраждане.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. например: **Боршуков, Г.** *История на българската журналистика 1844 – 1877, 1878 – 1885.* София, 1976, 22–23.

[2] **Илчев, Ив.** *Рекламата през Възраждането.* София, 1995, 203–204; **Sinanlar Uslu, S.** Apparition et développement de la presse francophone d’Istanbul dans la seconde moitié du XIXe siècle. – *Synergies Turquie*, № 3, 2010, p. 153 <http://gerflint.fr/Base/Turquie3/seza_sinanlar_uslu.pdf> (24.02.2016).

[3] **Мантран, Р.** Началото на Източния въпрос (1774 – 1839). – В: *История на Османската империя.* Под ред. на **Р. Мантран**. София, 1999, с. 468; **Sinanlar Uslu, S.** Apparition*,* p. 148; **Le Roux, V.** *La longue histoire de la presse francophone en Turquie.* – <http://aujourdhuilaturquie.com/fr/la-longue-histoire-de-la-presse-francophone-en-turquie/> (23.02.2016). Вж. също: **Groc, G., İ. Çağlar.** *La presse française de la Turquie de 1795 à nos jours: histoire et catalogue.* İstanbul, 1985.

[4] За ролята на Смирна като средище на стопанския и културния живот в Османската империя през XVIII и първата половина на XIX век вж. по-подробно: **Данова, Н.** *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век.* София, 1994, 93–108 и посочената там литература по проблема.

[5] **Желтяков, А. Д.** *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729 – 1908 гг.).* Москва, 1972, 56–58; **Илчев, Ив.** Цит. съч.*,* с. 32; **Мантран, Р.** Цит. съч.*,* 468–469; **Sinanlar Uslu, S.** Apparition*,* 149–150; **Le Roux, V.** *La longue, histoire de la presse francophone*<http://aujourdhuilaturquie.com/fr/la-longue-histoire-de-la-presse-francophone-en-turquie/>

[6] **Желтяков, А. Д.** Цит. съч.*,* с. 62, 145; **Sinanlar Uslu, S.** Op. cit., 150–152; **Le Roux, V.** *La longue histoire de la presse francophone* <http://aujourdhuilaturquie.com/fr/la-longue-histoire-de-la-presse-francophone-en-turquie/> (23.02.2016).

[7] **Желтяков, А. Д.** Цит. съч., с. 144.

[8] **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806 – 1878.* Т. I. София, 1957, с. 433; **Боршуков, Г.** Цит. съч.*,* 31–49; **Динеков, П.** Развитие на българската книжнина. – В: *История на България. Т. V. Българско възраждане (XVIII – средата на XIX век).* София, 1985, с. 410; **Кларк, Дж.** Константин Фотинов, Любословие и Смирненската българска печатница. – В: **Кларк, Дж.** *Американците откриват българите 1834 – 1878 г.* София, 2013, 55–64.

[9] **Стоянов, М.** Цит. съч., 434–435. За „Цариградски вестник“ вж. по-подробно: **Боршуков, Г.** Цит. съч.*,* 63–82; **Воалери, П.** *Първият български вестник в Цариград: „Цариградски вестник” (1848 – 1862).* – В: **Воалери, П.** *Между два свята. Българите в Румелия XVIII – XIX век: Изследвания по история на Българското възраждане и история на Стара Загора.* София, 2005, 238–280.

[10] **Стоянов, М.** Цит. съч., с. 436 и сл.; **Трайков, В., Г. Боршуков.** Възход на българския периодичен печат. – В: *История на България,* 516–517.

[11] **Илчев, Ив.** Цит. съч., с. 57.

[12] **Воалери, П.** Цит. съч.*,* с. 254.

[13] **Боршуков, Г.** Цит. съч.*,* 130–132.

[14] **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци.* Ч. I: *Изследване.* София, 2003, с. 227; **Левкова-Мучинова, М.** Родът Чалъковци и българската книжовност през Възраждането. – *ИПр* (под печат).

[15] **Воалери, П.** Цит. съч.*,* 250–251 и бел. № 225 на с. 410.

[16] Според И. Янчева текстът е написан първоначално на български език и след това е преведен на френски. Въпреки че авторът на брошурата не е посочил своята самоличност, Янчева предполага, че това най-вероятно е пловдивчанинът Атанас Малеев, член на настоятелството на българското епархийско централно училище в Пловдив. Вж.: **Янчева, И.** *Етнология на възрожденския Пловдив върху периодичния печат.* София, 1996, 238–239.

[17] Народонаселението на Пловдивския санджак. – *Право*, г. IV, бр. 10, 5 май 1869; бр. 11, 10 май 1869; бр. 12, май 1869; Народонаселението на Пловдивския санджак. Пловдивска епархия. – *Летоструй*, г. II, 1870, 70–78. Пълният текст на статията от в. „Le Courrier d’Orient” е публикуван и в: *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г.* Състав. **Й. Йорданов**. София, 1995, 210–223.

[18] Νεολόγος („Неологос”) е гръцки вестник, който излиза в Цариград в продължение на цели 30 години – от 1867 до 1897 г. В гръцката историография „Неологос” се определя като „важен глас на елинизма в района на Балканите и Мала Азия”. За *позицията на вестника към „българския въпрос” и усилията на българите за отделяне от Вселенската патриаршия вж. по-подробно:* **Αντωνόπουλος, Α.** *Οι Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και το Ανατολικό ζήτημα 1866–1881. Η μαρτυρία του «Νεολόγου» της Κωνσταντινούπολης.* Αθήνα, 2007.

[19] Επτά Γραικοί εις επτά καζάδες της Ρούμελης. – *Νεολόγος*, бр. 500, 8 май 1869.

[20] По-подробно за полемиката във връзка с публикацията във в. „Le Courrier d'Orient" вж.: **Мучинов, В.** Гръцки извори за историко-демографското развитие на Пловдив и Пловдивския санджак през третата четвърт на XIX век. – В: *Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив.* Кн. IX: *Сборник с доклади от Национална научна конференция на тема: „Иван Евстратиев Гешов – държавник, общественик, учен, меценат на българската наука и култура", проведена на 6 и 7 ноември 2014 г. в гр. Пловдив.* Пловдив, 2014, 209–210.

[21] **Генчев, Н.** *Българско възраждане*. София, 1988, 48–49.

BULGARIAN REVIVAL PRESS AND WESTERN EUROPEAN PRESS ISSUED IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 19TH CENTURY – LINKS AND INFLUENCES

Ventsislav Muchinov

Abstract

The article traces and analyzes the impact of Western European press issued in the Ottoman Empire in the 19th century on the development of Bulgarian Revival press. The article highlights the importance of the French periodicals issued in Istanbul, such as „Le Journal de Constantinople" and „Le Courrier d'Orient", which played an important role in the Bulgarian-Greek religious and national conflict, that took place during the 50s–70s of the 19th century and in the process of Bulgarian socio-political and cultural Revival.

ДИРЯТА НА ВЪЗРОЖДЕНЦИТЕ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ ОТ СЛИВЕНСКО В БЪЛГАРСКИЯ ОБЩЕСТВЕН ЖИВОТ, РОДНАТА И ЕВРОПЕЙСКАТА НАУКА НА XIX ВЕК

Иванка Денева

Духовните търсения на възрожденците от Сливенския край са основание за гордост у съвременниците ни от постиженията им и оставената диря не само в книжовното наследство на XIX век, но и с включване днес (като емблематични личности радетели на българщината) – и в образователните въздействия, парадигми и възможности на българския културен туризъм. Като съзидатели на основите на духовната традиция през посочения период, те имат ярко присъствие в културната история на Българско, приобщени и към науката на Стария континент, от чиито извори черпят образованост, знания и пориви за създаване в свое време фундамента на родната наука в различните ѝ направления и прояви. Отдавайки значение на индивидуалните им личностни качества, интереси и научни средоточия, целта на изследването е да търси обединителните съприкосновения между духовните колоси д-р Петър Берон (1799 – 1871), д-р Иван Селимински (1799 – 1866) и д-р Георги Миркович (1826 – 1905) – поради отсъствието на труд, прилагащ „паралелния подход” в обзора и оценката на техните приноси в просветителската, общественополезната и научноизследователската област за благото на Отечеството, на Сливенско и в развитието на европейската наука на XIX в.

Основания за настоящата тема виждаме в успоредяването на възрожденците д-р П. Берон, д-р Ив. Селимински и д-р Г. Миркович по изяви във времето, в родствеността на идеите, дейността им в научната и обществената сфера и в принадлежността им към:

- „времевия отрязък” на формиране и проявление личността и на тримата: учение, професионална, книжовна и обществена дейност преди Освобождението на Българско от османско владичество (съотносимо за д-р Петър Берон и д-р Иван Селимински), като народополезната отдаденост и след освободителния акт и до първото десетилетие на XX в. продължава за д-р Георги Миркович;
- в алтруистичния настрой (лечение на бедни пациенти без заплащане, дарителство и др.) и в еднаквото хуманно поприще на медика, поставило още в избора на професията основите на човеколюбивото им отношение към хората и отдадеността да лекуват тялото и душата, развивайки (като просветители) нравствените и родолюбиви качества на българите, особено на подрастващите;
- в афинитета към книгата и знанието, обусловен от съзнателното отношение като към висши ценности. Менталният настрой за теоретично мислене, подкрепен и от „емпирията” и практиката, предопределят и у тримата Пътя на последователни книжовници: не само радетели за просвета на народа си, но и на задълбочени изследователи на определени области от научното знание и направления в родната наука; като автори на книги, трудове и научни изследвания, както и издатели на списания и вестници с научна насоченост, те успоредяват търсенията и интересите си в контекста на европейската наука от XIX век и вписват приносите си в нея и научното знание;
- в съпричастността и последователната отдаденост на високи обществени каузи, като при някои (д-р Иван Селимински и д-р Георги Миркович) участието в просветните и национално-освободителните борби на народа свидетелстват за жертвоготовността и дейността на своите изразители в името на сакралното народно дело и въжделенията за

свобода;

- като родолюбиви благородници на духа те подемат и подкрепят с лични усилия и финансови средства дарителски начинания за развитие на българското училище, читалища, просветното дело на народа и за добиване на образование от даровити младежи в чужбина – цел на завръщането и работата им в Българско за постигане на националния идеал: духовно въздигане, свобода и просперитет на Сливенския край и възстановяване на държавата ни.

Аналитичните способности и прозорливостта на д-р Петър Берон и д-р Иван Селимински им помагат – с оглед задачите на епохата, да се проявят като новатори реформатори, осмисляйки потребността от нов вид българско школо и образование, система на преподаване и учебно-методически помагала: приноси, които разглеждаме в контекста на обществения развой и повелите на времето за адекватност в призванието на тази най-насъщна (заедно с читалищата на по-късен етап) образователна институция да подготвя деятелни, обществено будни и с прагматична насоченост личности, каквито са хората в Европа. Визираме качества, които не биха могли да бъдат формирани в земите ни тогава чрез „атрибутите" на килийното образование в Българско и с властващите схоластични учебни практики в школата (с наизустяване на часослова, наустницата, псалтира и др.).

Отчитайки ярките индивидуални особености в личността на всеки от тях, близостта в менталния, духовния и „социалния настрой" на тримата възрожденци виждаме в тяхната родственост:

- във високото образование, придобито в университетите на Европа; усвояване на гръцкото и римското културно наследство чрез владеенето на гръцки и латински език; запознаване с политико-либералните възгледи на XVIII и XIX в.; с търсенията на И. Кант, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, Й. Хердер и др. (в ползването на основните западноевропейски езици и особените адмирации към „плодовете" на развитите в Европа естествено-природни науки); за д-р Георги Миркович от значение е влиянието на личности като монаха Рене, Михаил Чайковски и др.;
- в готовността да отдадат личните си усилия, средства, здраве и живот на обществените каузи за самостоятелно църковно и национално самоопределение, духовно и културно въздигане на българите (с изразен възглед за поддържане на добросъседски взаимоотношения с балканските народи, с Русия и отстояване на отечествените интереси пред „великите сили");
- в прозрението за обществената потребност от реформиране на българския социален живот и държавните институции – при водещата роля на училището и образованието, в унисон с прогресивните ренесансови европейски идеи на времето; в признанието и удостояването им с високи обществени и професионални длъжности (главни учители, главни лекари, депутат; представителство в Областното събрание и в настоятелството на болницата за д-р Г. Миркович);
- в наличието на личностен познавателен и творчески потенциал да станат двигатели на духовното и културното възраждане в Сливен и Българско с поставяне учебния процес и материалната съоръженост в родните школа на нови съдържателни основи (чрез реформиране на структурата, учебното съдържание и методите на обучение); с обновление на съществуващите и създаване на нови училища (и степени – полугимназии, гимназии);
- в обсега от знания, способностите за „умствен труд" и „теоретична систематизация"; в изявените възможности за създаване и публикуване на изследвания

на български, но и на езиците на просветена Европа, пропагандиращи трудовете им там и заявили българския гений по света; в силната воля и отдаденост към попрището на изследователя, в осведомеността и непрестанното развитие на духовния кръгозор и търсенията на учени.

Афинитетът за подкрепа постиженията на социалния и културния прогрес на времето и осмисляне бъдещите съдбини на сънародниците ги насочват към трудното поприще на интелектуалеца, отдал усилията си не само в изучаване на напредничавите европейски идеи, концепции и парадигми, но и към създаване на собствени новаторски трудове, философски и методически системи (д-р Петър Берон, д-р Ив. Селимински.). По дълбочина и оригиналност на изследванията делото на д-р Петър Берон създава алюзия (с приносите в различните науки) с енциклопедичната личност на М. В. Ломоносов.

Д-р Г. Миркович пък е „първопроходец" с някои каузи в обществената област: създаване на женски сдружения, на Окръжния хигиеничен съвет в Сливен, 1894 г., като е последователен и в дарителството на лекарства в Сливен и на имоти за бедните в някои общини); в социалната сфера: съвместно със сдружението на „Руския Червен кръст", БПЦ и църковните настоятелства, Женското дружество „Майчина длъжност" и благотворителното дружество „Св. Пантелеймон" – с положените грижи за оборудването на аптеката и болницата и ефективното ѝ управление, по-късно и като „първокласна"; в областта на здравната просвета: в работата по усвояване на навици за хигиена и хранене от населението; с приносите си в учебникарската, издателската (сп. „Здравословие", автор на научни медицински книги) и във вестникарската сфера (в. „Българско знаме"); с цялостната си диря в една разностранна по характер хуманитарно-социална дейност, за която е удостоен с високи европейски отличия за достолепното си гражданско поведение у нас и в чужбина.

При Петър х. Берович (Берон), д-р Георги Миркович и особено при д-р Иван Селимински (радетел с либерално-демократични възгледи за въздигане на българското самосъзнание и последователна дейност за пресичане пагубната роля от разединението между фракциите на патриаршисти, унисти и автономисти), са налице последователни усилия в борбата против гръцкото влияние в черквите и училищата в Сливенско и срещу отродителното гърчеене на „образованите слоеве": с действията в тази сфера те се изявяват като следовници на идеите на Н. Бозвели, В. Априлов и Г. С. Раковски. Поривът на д-р Иван Селимински и на д-р Георги Миркович за служене на Сливен и отечеството се изразява в конкретните практически стъпки за създаване и пожертвователно участие в сдружения с революционна насоченост: („Тайното братство", 1824 г., изградено в родния град от Селимински; с последователното му включване в борбите на емиграцията ни в Румъния за самостоятелна българска черква; в системната помощ за сънародниците ни преселници след войната между Русия и Турция от 1828 г. и др.). Просветителските му и народополезни действия като следовник на делото на Софроний Врачански го успоредяват с изявените европейски хуманисти Порфирий Успенски, Карл Давила, Наум Векил Хаджи и др.; той отдава сили и като лекуващ лекар и организатор на доброволчески формирования, включени в помощ на руските части, 1854 г. Някои от трудовете му впечатляват с прозренията за социално-политическия развой и пътищата за съдбините на един „богоизбран да триумфира народ" – българският[1].

Респектира изпълнената с риск за здравето и живота дейност на Г. Миркович[2], донесла му (с участието в заверата на Манол Иванов и националните ни борби) страданията на репресиите, затвора и заточеничеството, както и неимоверните усилия в изграждането на болницата (1879 г.) в Сливен; в създаването на първите обучени кадри и развитие на лечебното дело – със съвместните усилия с д-р Петър Берон, д-р Иван Селимински, д-р Начо Планински и д-р Георги Калатинов: в условия на разруха, липса на препитание за населението и на канализационна мрежа след Освободителната руско-турска война 1877 – 1878 г., при „изостанало здравеопазване”, затваряне на съществуващата турска болница и практиката на „шамани и самозванин дохтори”: фактори, допринесли за високата „епидемиологична картина от заразни болести” в Сливенско. Всички посочени по-горе лекари преодоляват властващите лечители чужденци, не само недоверието към „донесените” от странство свои новаторски лечебни подходи: те трасират и приложението на напредничавата европейска медицинска наука в различните ѝ специалности и утвърждават влиянието в обществото на културната личност с хуманен настрой и социално-политическа активност[3].

Сакрално е отношението на лекарите възрожденци (особено у д-р П. Берон и д-р Ив. Селимински) към науката – родната и в Европа от средата на XIX в., като двигател на обществения прогрес, схващана от първия като висша ценност и средство за постигането на всички велики и благородни човешки начинания. Като ревностен радетел за развитието на науката в отечеството ни, д-р Петър Берон обръща поглед и пропагандира ученето първо на родния ни език по граматически правила, „чи после друг язик!”, както и за приоритет главно на „положителните науки” в учебните планове – без пренебрегване, познаване и ползване от учителите, при работа с по-големите ученици, на някои съвременни издания. (Тук насочваме към създадения от него новаторски „Рибен буквар”, 1824 г., както и „Неделникът” на Софроний, книгите на Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович, превода от Ат. Кипиловски на „Светото Цветособрание” на Йоан Гибнер и др.). Така, още в изграждане фундамента на българското училище, дейността на д-р Петър Берон в образователната сфера следва да се обозре с оглед не само на различните приноси в Отечството ни, но и в ценностно-културния контекст на просветена Европа, с която най-образованите ни достойни синове са дръзвали да се съизмерват. Неговите съвременници подчертават познаването му на методическата практика в съседните страни и напредничавите усилия на балкански педагози, с които е имал лично съприкосновение, или чиито трудове е познавал (Хайнрих Стефан, Димитриос Дарварис и Павле Соларич, усилията на българина Райно Попович, въздействието на гърците Константин Вардалах, Неофит Дука и Янис Фотиади, търсенията на сърбина Вук Караджич и др.), но и личните авторски виждания в тази насока. Неговият „Буквар с различни поучения” (събрани от Петра х. Беровича. За болгарските училища. Напечятя ся сас помошта г. Антоньова Йоанновича. В г. 1824.”), е пособие, ответно на нуждата от радикално преобразяване същността и движещите сили на закостенялата училищна система: към подкрепа, стимулиране и развитие на прохождащата в Българско съвременна педагогическа наука. То е и израз на новаторските за времето възгледи на съставителя П. Берон за подбор и изучаване на „по-различно” по характер, насоченост и цели учебно сдържание: с акцент главно на нужното за живота и прогреса ядро от „положителни знания”; с прецизиране художествената стойност на текстовете и информираността за постиженията на европейската наука в различните ѝ направления, и главно: на осмислената от автора нужда от обучение и организация на учебния процес, целящи умствено и цялостно развитие на действени хора (в т.ч. обучение и на девойки), без оглед на религията им и с нравствено-морални качества[4]. Как по друг начин бихме оценили прилагането на новите за времето, но актуални и днес методи (наблюдение и анкетиране) за получаване на информация по функционирането на „всеки училищен организъм “ с движещите му сили (учители, ученици, атмосферата в школото, с материалната и учебната база, сред която основна остава снабдеността с помагала, пособия и книги!) – освен като провиждане на висококултурната личност на ренесансовия човек за Пътя на „гражданското проглеждане" на младите чрез стимулите на навлизащата в нашите училища педагогическа наука и методите ѝ; с усилията на българските образовани и патриотично настроени люде; със запознаване и приложение в българския обществен живот и школата ни достиженията на Европа в сферата на идеите, културата и „положителните", главно, науки – за подготовката на съпричастн[5]и към отечествените цели хора.

Двигателят на неговия живот е сведен в стремежа „... да принесе каква да е полза на бедното свое отечество и на бедното човечество" (както подчертава защитникът на личността му Георгиу Костафору по повод на делото за насилствената му смърт). Той насочва поривите на една обществена всеотдайност, надмогнала регионалните рамки на родния град (Котел) и успоредила се с високите национални и европейски каузи; с учебната практика на напредналите в учебното дело страни (Русия, Гърция, Австрия, Румъния) и училищата им: деяния, доказани със системни негови действия за материална подкрепа на учители, талантливи ученици и съгражданите им и за обезпечаване с методическа и учебна литература на българските школа. Защото сърцевината на книжовните му усилия и издаването на „знака" на неговия живот– „Рибният буквар", са подчинени на високата цел училището да служи на националната идея за духовно и културно въздигане на народа, за да узрее постепенно и за по-висшата. Той провижда и средствата за въздисяване ролята на школото и на учителя, завладял децата с примера си, хуманните си възгледи и напредничави учебни методи. Радетел за учебници, основани на народните говори и върху живия български език, на достъпно – според възрастта на обучаваните, учебно съдържание из различни области на знанието; за приложение на подходи, далеч от сухите познавателни „практики" и насилени внушения на възрастните и педагозите, д-р П. Берон се нарежда сред възрожденцитеноватори – с прогресивната си, достъпна и за бедните слоеве педагогическа система и с навлизането на науката в родните училища (след въвеждането "методата" на британците д-р Андрю Бел и Джоузеф Ланкастър, („взаимоучителната", и на „звуковата метода", основана на „източния ни правоговор"). Те съдействат за стимулиране личностното детско развитие чрез позитивните взаимоотношения между учителя и обучавания, принципите на взаимопомощта, поощрението и зачитане разширяващия се вътрешен свят и мироглед на подрастващия: все белези на едно промислено и оригинално виждане за система от образователни стратегии, изразяващи вярата на автора във възможността на българите за европейско училище, развитие и перспективи – при водещата роля на науката в обхвата на изучаваните и формиращи, с „гражданската си насоченост", знания; с взаимодействие на нагледно-практическите и теоретични методи. Той ратува за прилагане – при четене – на „звуковия подход", вместо „буквения", както и за влиянието му в езиковата практика на обществото, станал потребност и в създаващата се книжнина. Обособените от него раздели на педагогическата наука изразяват тезата на необходимост от съдържание и методи в съответствие с европейската прогресивна идея (алюзия и към днешното „комплексно стимулиране" на подрастващите) за развитие на физическата, познавателната и етично-моралната сфера на детската личност; с лансиране на повик за учене на езици, усвояване основите на занаят и т.н. Същността му на учен енциклопедист, философ мислител и реформатор просвещенец са подкрепени и от значимостта и доразвитието от днешните науки на негови идеи (напр. от педагогическата наука – на някои валидни и в наше време тези, изразени в „Славянска философия" и др.).

Важно е, че отношението на родните възрожденци към научните постижения на Европа не е еднозначно или безкритично – възприемащи възторжено едни идеи и поглеждали със сдържаност и скептицизъм към други. Изявените ни учени – изразители на напредничавите влияния от столиците на Европа и на „естествознанието" там, намерили почва и в балканските градове Атина и Букурещ (като д-р Петър Берон и д-р Ив. Селимински), респектират и с познаване платформите на древните гръцки философи и школи и трудовете на латински език. Времето е богато със значими плодове за социалния и материалния прогрес на обществото в Европа, в което фундаменталните открития в различни сфери на Александър фон Хумболт, Карл Гаус, на Георг Ом, Карл Бер, Юстус фон Либиг и др. трасират пътя към него. Своите приноси във философията и „природните знания" българският учен не би могъл да направи без задълбочено изучаване на философските системи и търсенията на Йохан Кеплер, Рене Декарт, Готфрид Лайбниц и Исак Нютон; на Георг Хегел, Фридрих Шелинг, Огюст Конт и др. Отворената за новостите природа на Петър Берон не остава безучастна към атмосферата на духа в градове като Хайделберг, Мюнхен, Букурещ или Париж, където пребивава в своя път, свидетел на подема в идейния живот и на „естествените знания", тласнали го и към решението да се занимава с разностранните им проявления в тази област.[6] Учението в Бейската академия в Букурещ, медицинските факултети на Германия и попрището на независим учен (от 1843 г.) във френската столица, свидетелстват за някои въздействия при определяне на местата за учение, но и за зрялостта на собствения избор от изградена личност като Петър Берон. Тези качества се изявяват в трудовете му, и особено във фундаменталния „Панепистема", 1861 – 1867 г.: оригинална концепция с обединителен възглед и ядро за материалните и духовните явления (при наблюденията в сферата на физиката, геологията, химията, метеорологията, философията и др.) чрез намиране на взаимовръзката и причинно-следствения характер в създаването, битието и развитието им. Тази трудна цел: теоретично изграждане основите на света като средоточие на органични и неорганични „системи" (занимавала още европейската философска мисъл на XVIII век – Фридрих Шелинг) и доразвивана по-късно в условия на „обезценяване" на властващата „натурфилософия" на времето) е постигната от българския учен чрез единния обединителен възглед и понятиен апарат за същината на разнообразните по характера си феномени от физичен, метафизичен и етичен порядък.[7] Важно е, че дори един от първите му трудове – „Рибният буквар", заявява нагласата на една личност за търсене на иновативни подходи. Неговият независим човешки характер и целите на изследователя го тласкат към избор на неизучени области от знанието и теми, в чието обосноваване намира винаги свои решения, дискусионни и по-често далеч от общоприетите или битуващите в конкретната наука възгледи, предизвикващ нерядко скептицизма на събратята си учени и изявявайки се „дуално": (съчетал материалистически и идеалистически схващания – съответно в сферата на „естествените науки" и в общите въпроси на философията). Въпреки подчертаваната от някои днешни автори[8],[9] нужда от критичен поглед в наше време към наследството и възгледите му, той остава със своята себеотдайност в процеса на научното дирене в Европа и в Българско: тя е във въздигане на теории, в изследване на нови и оригинални за времето идеи в отделните науки (напр. в метеорологията), в неговото виждане за създаване на звездите от "тялото Архегет"; в теорията за „вълновата система" и за „атомния състав" на светлината и топлината; за „триадата от положителен, отрицателен „електро" и движението" (като проявление на висшата форма на материята); в схващането за действието и противодействието и др. Той разглежда и въпроси, в чиято сфера предлага свои определения на някои „фундаментални категории" като материя, движение, маса и др.; дава отделно и независимо от други известни теории („дарвинистката”; биологичната – с ролята на белтъците) виждане за произхода на живота, човека и видовете; обосновава белезите (обща територия, език и „заседнал живот”) на „колективния характер” на обществото на човеците... [10]

Интересни са идеите на изследователя по редица въпроси и теми от социален характер: за развоя и взаимоотношенията на човека, обществото и процеса на социализация (с подчертаване ролята на оръдията на труда, езика, на общуването чрез него и връзката му с мисленето); за значението на местоположението, мобилността на „народонаселението” и др. Ратувайки за равнопоставеност не само на половете (вече подчертани от нас в идеята и за „девическо образование”), „социалните възгледи” разкриват последователния демократизъм в съзнанието и схващанията на д-р П. Берон за „равното положение” на всички раси. Предмет на вниманията му са и въпросите за пътищата на възникване на социума, за корените на общата прародина на човека, на всемирния потоп и последствията от него и др.), както и решенията по някои частни въпроси с обществено-практичен характер (напр. метода за гасене на пожари).

Така наблюденията ни върху различни по вид концепции, възгледи и тези, издигнати от д-р Берон (обобщил „материалистическите идеи” на XVIII век и „идеалистическите” – на „своето” столетие), дават основание за определяне „метафизичната същност” на системата му в „натурфилософията” – с отчитане и на приносите, видени от нас в стремежа да систематизира природните и философските знания, изграждайки единен възглед за света и властващите в него начала”. Както правомерно отбелязват и други, „заслугата му е в смелия опит да създаде универсална философска система, в смелата постановка на актуални и перспективни научни проблеми и смели творчески решения на тези проблеми.”[11] Науката днес, в руслото на приемствеността, не може да пренебрегне важни негови схващания като това за общата основа на природата и съзнанието и ролята на философията в изграждане „единната панорама” на явленията в света; за същността и мястото на теоретичното знание в тези процеси, за универсалния характер на математическия метод на изследване и др.

Действен славянофил и учен, надмогнал „емпиричните основи” със своите възможности за научно обобщение, той отреди първенстваща роля на братята си – славяни, в единното виждане за макрокосмоса и микрокосмоса и в теорията за „триединния монотеизъм”, обосновано в редица изследвания: „Славянска философия”, 1855 г., „Произход на физическите и естествените науки и метафизическите и нравствените науки”, 1858 г., и в „Панепистема”, 1861 – 1867 г.

Търсейки основания (извън наличните и известни тези на учените) за концептуално „обвързване” на общите зависимости – основа на явленията и човешкото знание, те разкриват възможностите на най-плодотворния етап в развитието на д-р Петър Берон като учен, възпрепятстван обаче в някаква степен не само от личностни причини (харакер на „научния инструментариум”, особености на подхода му и на „вербалната обосновка”, липсата на завършени изводи за същността и развоя на материята), а и от недостатъчното развитие на науките в посочения исторически период. Особеният характер на научната му съдба е в това да бъде извън руслото „на най-прославените учени специалисти”, и особено да не е сред тези от тях, които според правомерното заключение на Георгий Д. Гачев „... нищо или много малко не предложили за по-нататъшно размишление.” [12]

Неговите „платформи” стават израз не само на нарасналите сили и научни пориви на континента, но и на осъзнаващия възможностите си за нов духовен и обществено-политически подем български народ. Приносите му са основание за приемане, адмириране или за „дискусионно възприемане” от западноевропейските интелектуални среди, но и за вписване в научния живот на Европа от средата на XIX в.; за присъствие на книгите му във водещите научни световни книжовни центрове и за членство на автора в редица престижни международни научни дружества (Медико-физиологичното общество в Атина, в Азиатското научно общество, Париж, 1822 г., на Френското метеорологично общество, като лектор пред Астрономическото общество на Англия и др.).

Респектиращата система от идеи, възгледи и теории на д-р Иван Селимински[13] е достойна в продължаване дирята на благодетеля му П. Берон. Поднесена в по-откъслечен или обобщен вид, тя изразява също енциклопедичния и възрожденски облик на личността му на крупен деец и мислител на XIX в. Чужд на дистанцираността на кабинетния учен, слят с активната обществена дейност за високата национална кауза, той синтезира ведно приносите на дееца с тези на теоретика изследовател. Значими за времето му наблюдения и изводи за целите, историко-политическото развитие и съдбините на народа ни изненадват нашия съвременник със значимите прозрения, направени от човек без специална историческа подготовка. Изразеното внимание към генезиса, същината и функционирането на явления от природен, духовен и социален вид, уменията за свързване в система на основни тези за развитието, науките, нравствеността, религията и др., са основно ядро на философско-етичните му възгледи. Делото му е оплодено с въздигането на относително завършена философска концепция за Българското възраждане, надмогнал ролята на следовник посредник между идеите на западноевропейските „емпирици" и „натуралисти" чрез: способността и уменията да наблюдава, използвайки средствата на разума, опита, и особено – да издига самостоятелни тези и да гради идейни системи, в т.ч. и в социално-политическия живот. Те го утвърждават като един от ерудираните учени на XIX век. (В това направление възгледите и поривът му да търси причините и същността на механизмите за функциониране на явленията показват склонността „да приравнява" феномени от природен и социален характер.)

Органичен следовник на делото на д-р Берон, той се успоредява с въжделенията му като автор на идеи и „ратник" за народностно светско образование и школа, някои от които сам реформира, или създава качеството на учебния процес; образованието и възпитанието в неговото разбиране са обусловени от съществуващите причинно-следствени зависимости между тях и строят сърцевината на дидактическите му схващания. Той провижда ролята и на някои актуални за времето си (и днес) принципи на обучение, както и за организация на учебната работа според: интелектуалното развитие и способностите на учениците, с осмислена роля на познавателната дейност по групи и др. Обновлението в родните земи ученият оценява като плод от влиянието на „положителните" науки в Европа, чието въздействие върху прогреса в Българско подчертава с вяра: „Опитните докази по физика, химия и пр. в тези училища дадоха мощен тласък за възраждане духа у югоизточните европейски народи". Той сам е ярък съзидател на тези повеи – с всеотдайността на интелекта и деятелността си...

Признателната памет на българите не би следвало да се активизира само в дните на юбилейните годишнини на светлите ни личности, а да насочва следовността си към необозрените и непреведени от родни изследователи късове от трудовете на нашите възрожденци: такова внимание чака не само „Панепистемата" на д-р Петър Берон, но и други редове от книжовното им наследство, очертали провиденческия им дар за народната бъдещност и изразили извечната тяхна обич към българското.

ИЗВОДИ

А) И тримата възрожденци, изразители на стремежите на новата възрожденска личност с ренесансова насоченост и съизмерване с духовните въжделения и идеалите на Европа, ги реализират практически чрез посвещаване усилията, материалното състояние и живота си на целите за постигане на националната кауза за духовно-нравствено въздигане, свобода и просперитет на сънародниците си.

Б) Далновидността на исторически прорицатели на времето им вменява виждането за правилността на подходите в осъществяване на тези високи национални идеали чрез: просвещение на българите, радикални реформи в характера и безплодността на закостенялата система в родните училища, на учебния процес и образователното дело в земите ни и в родния им Сливенски край, като условия за подготовка на новата деятелна, родолюбива и обществено-активна личност, адекватна на повелите на епохата и личното си себеутвърждаване.

В) Огромната всеотдайност в науката (особено на д-р Петър Берон и д-р Иван Селимински), високата им ерудиция и интелектуална мощ не само ги поставят редом до изтъкнати учени от високообразования свят на континента – нещо повече: техният мироглед, самобитни, новаторски и оригинални философски, природонаучни и образователни виждания им позволяват да изградят идейни системи в сферите на отделни науки и дори концепции – за развоя на Българското възраждане (д-р Ив. Селимински).

Това обосновава приносите им в европейската наука от средата на XIX в. и утвърждава ролята им на български енциклопедисти, вплели дирята си в духовния и научен подем на Българско и просветена Европа.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Денева, Ив**. Д-р Иван Селимински и прогресивните обществени каузи на XIX в. – *Известия на Съюза на учените,* т. 2. Сливен, 2000, 46–47.

[2] **Гидиков, Ст**. Д-р Георги Вълков Миркович. – В: *Юбилеен сборник на читалище „Зора” в гр. Сливен (1860 – 1910)*. Сливен, 1910, 252–266.

[3] **Денева, Ив**. Ролята на обществено-политическите условия и личността на д-р Георги Миркович за изграждане на медицинско обслужване в Сливенско след Освобождението. – *Известия на Съюза на учените,* т. 16. Сливен, 2010, 18–23.

[4] **Берон, П**. *Буквар с различни поучения. Фототипно издание. Стъкмено и снабдено с увод и бележки от Борис Йоцов, XII, XIII*. София, 1939, с. 173.

[5] **Бъчваров, М**. *Д-р Петър Берон. Живот – дейност – натурфилософия*. София, 1975, с. 220.

[6] **Янакиев, Хр**. Научно-медицинска дейност и възгледи на д-р Петър Берон. София, 1962

[7] **Стойнев, А.** Няколко думи за това издание. Д-р Берон, П. Славянска философия: Съдържаща основите на всички естествени и нравствени науки, с приложение „Върху свободата и волята” и „Безсмъртието на душата”. – *Българска философия и култура*. Под съставителството и редакторството на А. Стойнев. София, 2000, с. 6.

[8] **Дамянова, Р**. Д-р Петър Берон – европеецът. – Електронно издателство LiterNet, 09.11.2005. – www.liternet.bg/publish/r_damyanova/p_beron.html

[9] Пак там.

[10] **Бъчваров, М., Н. Бъчварова**. Петър Берон. Москва, 1981, с. 222

[11] **Гачев, Г. Д**. *Ускореното развитие на културата*. София, 1979, 546–547

[12] **Селимински, Ив**. *Избрани съчинения*. София, 1979, с. 78.

ДАРИТЕЛСКАТА ТРАДИЦИЯ И ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КНИЖНИНА

Мария Левкова-Мучинова

През Възраждането дарителството е феномен със значително социално присъствие и необходимо условие за функционирането на българската култура и духовност[1]. Дарителският акт е богоугодно дело, заявка за вечен живот на ктитора, но и мощен обществен пример. Настоящата статия предлага поглед по темата през призмата на дарителската традиция, поддържана през XIX-то столетие от известния с активната си общественополезна дейност род Чалъкови. Нейната цел е да представи и разшири – на базата на достъпните документални свидетелства[2] и историографските постижения[3] – информацията относно приноса на тази заможна, влиятелна, обществено ангажирана, щедра и сплотена българска фамилия в развитието на книжовността и духовността през XIX в., а чрез примера със семейство Чалъкови да покаже и ролята на дарителската традиция във възрожденското ни културно развитие.

Чалъковци наследяват традициите на щедра благотворителност от своя родоначалник, копривщенския първенец Хаджи Вълко Поклонник, дарител на Хилендарския манастир и църквата в родното си село през втората половина на XVIII век[4]. Към началото на следващото столетие неговите синове се преселват от Копривщица в Пловдив, поставяйки началото на големия и разклонен Чалъков род. Печелившата скотовъдна търговия (джелепкешанство) и откупуването на данъка върху овцете (бегликчийство), които стават основна стопанска дейност за мъжете от рода, им обезпечават значителна икономическа сила и авторитета на всепризнати обществени лидери. В продължение на почти цяло столетие родът Чалъковци излъчва стопански дейци и предприемачи, образовани администратори и политици, които не само заемат водещи позиции сред своите сънародници в Пловдивския санджак, но и са в основата на едни от най-забележителните общобългарски инициативи в областта на образованието, културата и обществено-политическия живот[5].

Част от обществения „имидж” на фамилията Чалъкови е тяхната щедра благотворителна дейност. Притежаващи значителни средства, през XIX в. нейни представители подкрепят изграждането или възстановяването на десетки православни храмове и манастири в Копривщица, Пловдив, Цариград, Плевен, Сопот, Троян и др., инициират и подкрепят строителството на училища и обезпечават тяхното функциониране чрез основаването на училищни фондове под надзора на църковно-училищните настоятелства и общините, наемането на квалифициран персонал, осигуряването на православните храмове и училищата с книги[6].

През втората и третата четвърт на XIX в., когато Чалъковци отбелязват своя най-значителен стопански и социален възход, те подпомагат активно издаването на богослужебна и учебна литература. В списъците на спомоществователите на редица възрожденски издания откриваме имената на мнозина представители на тази фамилия, подкрепили отпечатването им със значителни по размер дарения, съответстващи на високото им социално положение.

Интересен е изборът на изданията, финансирани от Чалъковци. Сред заглавията на религиозна тематика, получили тяхната щедра финансова помощ, са гръкоезичните „Служба на светите петнадесет великомъченици по времето на Юлиан Отстъпник в

Тивериопол обикновено наричан Струмица" (Цариград, 1830), „Антология съдържаща цялата църковна годишнина" (Цариград, 1834) и „Ирмологион доброгласен" от Григориос Протопсалтис (Цариград, 1835), „Изучаване на Светия Великден" на Димитриос Каламвакидис от Мелник (1836), „Вечен миней" на Георги п. Константинов, учител в пловдивското гръцко училище (Букурещ, 1837)[7], „Обобщение на доброгласен ирмос…" от Йоанис Ламбадариос (Цариград, 1842), „Катехизис свещен на православното преподаване на християнската вяра на кратко…" от Георги п. Константинов (Цариград, 1858)[8], славяноезичните „Различна поучителна наставления" на йеромонах Йоаким Кърчовски (Будим, 1819)[9], „Христоития или благонравие" на Райно Попович (Будим, 1837)[10], „Православно учение" на Иларион Стоянов (Макариополски) (Цариград, 1844)[11] и др.

Наред с подкрепата за издаването на богослужебна книжнина, Чалъковци са дейни спомоществователи за издаването на учебници и учебни пособия, между които са гръкоезичните „Обобщение от практична аритметика" от Димитриос Каламвакидис (Букурещ, 1834), „Граматика на древния гръцки език. Импровизирана от Георгиос Цукалас от Закинтос. За употреба от новосъздаденото народно училище в Пловдив. Константинопол, Патриаршеска печатница, 1835", „Кратко изложение на византийската история. От Константин Велики до превземането на Константинопол от османците" от Леонидас Илиадис (Цариград, 1861), гръцките преводи на „Ръководене на търговско двойно счетоводство за училища и самостоятелно изучаване от немски" от К. Янцули (Виена, 1849) и „Въведение в османската граматика" от Мустафа Расим Самуркаси (Цариград, 1858)[12], както и издадените на български език „Аритметика или наука числителница" на Христаки Павлович (Белград, 1833)[13], „История блъгарска" на Гаврил Кръстевич (Цариград, 1869)[14], „Съкратена османска история" в превод на С. С. Бобчев (Цариград, 1871)[15].

Сумата, която Чалъковци отделят за тази цел, съответства на значителните финансови възможности на фамилията. Както е видно от списъците на спомоществователите, Чалъковци обичайно записват подкрепа за повече екземпляри от предстоящите издания. Още през 1819 г. Вълко Чалъков („Големи Вълко")[16] е спомоществовател с 600 гроша за издаването на книгата „Различна поучителна наставления" на йеромонах Йоаким Кърчовски – най-голямото от всички дарения, възлизащи общо на 2262 гроша[17]. В „расписание на любородните спомоществователи", поместено на страниците на „Аритметика или наука числителница" на Христаки Павлович през 1833 г. е записан същият „Благородний Господар Г.[осподин] Вулко Теодорович Чалъоглу" с предплатени 66 книги, както и още няколко представители на Чалъковия род – братята на Вълко, Стоян и Нешо Чалъкови и синът му Тодор – с по 13 книги, съпругата на Вълко Рада и племенникът му Салчо Чомаков – с по 6 книги. Така общият дял на Чалъковци в изданието възлиза на 117 книги от общо 991 екземпляра от „Аритметиката", предплатени от спомоществователи от различни български селища, т. е. 11,8 процента[18]. В издаването на преведената от Иларион Стоянов (Макариополски) книга "Православно учение" през 1844 г. Чалъковци участват с предплатени 108 книги от общо 2212 книги, или 4,8 процента[19].

Свои дарения (по-скромни като размер) записват и жените и децата от рода. Съпругата на едрия бегликчия Вълко Чалъков Рада е спомоществователка, заедно със съпруга си, за издаването на „Аритметика"-та на Христаки Павлович (1833). През 1846 г. Елисавета Чалики с децата си Георги и Александър записват спомоществование за издаването на книгата „Пълна антология на годишната църковна служба" от Павел Куртович и Георги п. Константинов (Цариград,1846)[20]. През 1858 г. „Георгиос Павлу Куртович" е записан между учениците в гръцкото училище в Пловдив – спомоществователи за издаването на книгата „Катехизис свещен на православното преподаване на християнската вяра на кратко…” от Георгиу П. К. (Цариград, 1858)[21]. Като ученик във военно-медицинското училище Александър Вълкович Чалики е между спомоществователите от Цариград за издаването на книгата „Кратко изложение на византийската история. От Константин Велики до превземането на Константинопол от османците” от Леонид Илиаду (Цариград, 1861)[22], а Иван Нешов Чалъков заедно с други ученици в пловдивското българско училище „Св. Кирил и Методий” е сред спомоществователите за издаването на „Съкратена османска история” в превод на С. С. Бобчев[23].

Изворовият материал (възрожденската книжнина и периодика, както и архивна кореспонденция) съдържа интересни сведения за връзката но рода с различни възрожденски творци, книжовници и издатели. Особено активно Чалъковци подпомагат издаването на книги на автори от българските земи. Между заглавията, радващи се на тяхната щедра подкрепа, са книгите „Изучаване на Светия Великден” на Димитриос Каламвакидис от Мелник, издадена през 1836 г., „Вечен миней” на Георги п. Константинов, учител в пловдивското гръцко училище (Букурещ, 1837)[24] и „Православно учение” на Иларион Стоянов[25]. С голям ентусиазъм Чалъковци подкрепят издаването на книгата „Пълна антология на годишната църковна служба” от техния сродник Павел Куртович в съавторство с Георги п. Константинов (Цариград, 1846)[26].

Щедрата финансова подкрепа на Чалъковци им спечелва благодарността на автори и книгоиздатели. Така например през 1837 г. карловският учител Райно Попович издава в Будим (дн. Будапеща) своя превод от гръцки на нравоучителния сборник „Христоития или Благонравие”. Титулната корица на книгата носи посвещението „на г.г. Малки Волка чорбаджи К. Чаликоглу”, в знак на почит и благодарност към големия пловдивски благодетел Вълко Чалъков[27].

Друг виден възрожденски книжовник и педагог, Неофит Рилски, подготвяйки издаването на своя гръцко-български Лексикон, също разчита на подкрепата на щедрата Чалъкова фамилия. В поканата за записване на спомоществователи за издаването на речника той пише: „В това ми предприятие дойде та ме насърдчи отличаващи се тъй честолюбиво в подобни неща, родолюбивейши господин Вълко чорбаджи Теодоров Чаликоглу с една помощ от 30 хиляди гроша, заедно със светлия около него лик Чаликовци.”[28]

За обещаната помощ за отпечатването на речника Вълко Чалъков получава поздравленията на Васил Априлов и Николай Палаузов, изразени в писмо от 24 ноември 1839 г. Авторите на писмото се обръщат с молба към чорбаджи Вълко да продължи започнатото дело по просвещаването на своите сънародници в Пловдив: „Почтенейший кмете, господине Вълко, правете им училища и подканвайте ги да прават, гдето могат и да променат богослужението на българска служба. ... Понеже имате, Вълко Теодорович, голямо влияние по тамошните места, за да свършите започнатото добре постарание да уредите българска литургия и училищата във Филипопол и Адрианопол и други места, пожертвуванието на гръцките училища, понеже излезва от българи, нека се раздели и на българските училища. Така паметта ваша ще остане незабравима. ... Чалъковата фамилия ще се напечата неизгладима в сърцата български по-дълбоко от ако бяха съградили манастири и църкви, защото от училищата ще излезе просвещението. ...”[29].

Цитираните примери свидетелстват, че спомоществованията за издаване на богослужебна и учебна литература представляват важен дял от благотворителната дейност на рода Чалъковци през XIX в., насочена към подпомагане на труда на книжовници от православно вероизповедание и обезпечаване с книги на храмовете и училищата. Активната им подкрепа при издаването и разпространяването на богослужебна и учебна литература, преимуществено гръкоезична през първата половина на разглеждания период и с религиозно съдържание, е обяснима с тяхната православна принадлежност, предшестваща периода на национално еманципиране на българите и кореспондира с обстановката в град Пловдив, доминиран от малочислената, но със силни позиции в икономиката и православната община гръцка и гръкоезична общност, към елита на която по това време се приобщават и преселниците Чалъковци[30].

Наблюденията върху тяхното участие в издаването и разпространението на книжнина позволяват да се откроят тенденциите, свързани с постепенното еманципиране на светската от духовната литература и засилването на интереса на възрожденското общество към учебна литература със светско съдържание, създавана на български език и за българите.

Първоначално предназначени за гръцките и елинобългарските училища, подкрепяни и от зараждащия се български елит, в които получават образование и българчетата, към средата и третата четвърт на XIX-то столетие учебниците, създадени на гръцки език и от гръцки автори, отстъпват място на литература, предназначена за българските училища, светска по съдържание и свързана със засиления интерес към българската и османската история и граматика, османски и европейски езици, точни науки, счетоводство и водене на кореспонденцията, които започват да преобладават сред заглавията, издавани с финансовата помощ на Чалъковци. Засиленият интерес към светска литература проличава и във финансовата подкрепа на Чалъковци за издаването в гръцки превод на така необходимите в търговската дейност и кореспонденцията писмовници, като „Писмовник общополезен” от Михаил Христидис (Букурещ, 1837) и „Писмовник сиреч образци на различни писма…” от Гр. Палеологос (Цариград, Атина, 1843), в иждивенията за книгите „Пандора сиреч сбирка…” от Теодорос Папа Парасху (Цариград, 1843), „Историко-географско описание на Филипополската (Пловдивската) епархия” от Г. Цукалас (Виена, 1851), „Българский народен сборник” от В. Чолаков (1872)[31]. В подкрепа на същата констатация говори активната финансова помощ на фамилията през 1851 г. за издаваното от Иван Добровски във Виена научно-популярно, обществено-политическо и енциклопедично списание „Мирозрение”[32].

Благодеянията на Чалъковци в полза на книжовността са част от усилията на българската общественост и нейните първенци за обезпечаването на така необходимата на възраждащата се българска култура богослужебна и учебна литература. Станали обществено достояние чрез публикуваните в пресата или книжнината списъци на спомоществователи, авторски благодарности и посвещения, даренията на мъжете и жените от Чалъковия род увличат чрез примера си и други дарители и абонати, като пример за значителния социален заряд на дарителството. Благодарение на съхранената и доразвита през Възраждането дарителска традиция в книгоиздаването, проследена в настоящия текст чрез иждивенията на Чалъковци, редица автори намират щедри спомоществователи, много православни храмове и училища в българските земи получават необходимата за функционирането си литература, подготвени са ред кадри за независимата църковна йерархия и просветата на българите.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж.: **Радкова, Р.** Дарителството през Възраждането. – В: *България 1300. Институции и държавни традиции.* Т. 2. София, 1984, 120–128.

[2] Извори за настоящото проучване представляват списъците на спомоществователите и абонатите на редица книги и обявите за предстоящи издания, в които откриваме имената на мнозина представители на Чалъковия род. Благодарностите на авторите, поместени върху заглавните страници на техните произведения, също представляват важни извори за финансовото участие на този род в процеса на създаване, издаване и разпространение на книжнина. Информация по темата се съдържа също в кореспонденцията на Чалъковци с различни културни дейци, съхранена в семейния архив на фамилията в БИА на НБКМ и в други архивохранилища.

[3] Поради значителния обем литература, посветена на Чалъковия род и приноса му в стопанското, обществено-политическото и културното развитие на българите през възрожденската епоха, тук ще бъдат споменати само някои основни съчинения: **Кесяков, Хр.** *Пловдивските първенци Чалъковци. Дарения и заслуги.* Пловдив, 1932; **Кесяков, Хр.** *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови. Потекло, живот и дейност.* Пловдив, 1935; **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци и тяхното потомство* (Родословно изследване). София, 1935) (машинопис) (*НА-БАН*, Сб. IV, а. е. 35); **Стоянов, М.** Чалъковци (Към историята на един чорбаджийски род). – *Исторически преглед*, 1950-1951, кн. 3, 313-329; **Мирчева, К.** Чалъкови. – В: *Кой кой е сред българите XV-XIX век. 501 имена от епохата на османското владичество*. София, 2000, 290–296; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането* (дисертация, 2012).

[4] За него вж.: **Кесяков, Хр.** *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови*, с. 8, 14–15; **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 38; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 290; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*, 44–46.

[5] По-подробно за Чалъковци вж.: **Мирчева, К.** Чалъкови, 290–296; **Янева, Св.** *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София, 2011, 288–300; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*, 3–240.

[6] Вж.: Неиздадени материали по миналото на Копривщица. Събрал и подредил проф. архимандрит Евтимий. – В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица.* Т. I. София, 1926, с. 619, 627–629, 631–632; **Кесяков, Хр.** *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови*, с. 9, 39; **Кесяков, Хр.** *Пловдивските първенци Чалъковци*, с. 6; **Снегаров, Ив.** *Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – Сб. БАН*, кн. XLI, ИФ. 21. София, 1949, с. 182, 211–212; **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 51–52, 57; **Доросиев, Л.** Учебното дело в Копривщица преди освобождението ни. – В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица.* Т. I, с. 273; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*, 211–231.

[7] **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*. София, 1978, с. 149, 155–156.

[8] Пак там, с. 128, 142, 145, 179, 243.

[9] *Различна поучителна наставления, сочиненная иеромонахом Иоакимом хаджи, настоянием ве почтенороднаго господара Неши Марковича, родом от Кратова. В Будиме граде, печатано при Кралевском университете писмени Славено-сербския печатни*, 1819.

[10] *Христоитиия или благонравие присовокупена с историите, на които се помянуват в нея за полза и употребление на болгарското юношество и секиму, който люби да са ползова, от елинският на славоне-болгарският наш язик, преведена от Райна Поповича из Жеравна Карловскаго елино-греческаго учителя, а посвящена на господина г. Малка Вълка чорбаджи К. Чаликоглу. Издание первое Christaethia. В Будиме, писмени Крал. Типограф. Унгарск.*, 1837.

[11] *Православное учение или сокращено християнско богословие, сочинено на руски от приснопамятнаго митрополита Московскаго Платона в 1764 година. Нине же преведено на български и издано позволением и одобрением святия великия Христови церкве, в полза на православните християни от священоинока Хилиндарскаго Илариона Стоянова, еленчанина. В Цариграде, в Патриаршеската печатня,* 1844.

[12] **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, с. 141, 144, 210, 241–243, 252.

[13] *Аритметика или наука числителна. Расположена на три части и окончаваюца с един месяцослов празничен. За Болгарските деца кратко и весма ясно сочиненна от сущаго из Дупница Македонска Хрисанта Павловича, учителя в Славено-Еллинското в Свищов училище. В Белиград, у Княжеско-Сербската Типография*, 1833.

[14] *История блъгарска, сочинена от Гавриила Кръстьовича, член на Върховното ц. судилище Диван-и Ахкям-и Адлие. Том първий. Цариград, в печатницъта на Македония*, 1869.

[15] **Бобчев, С. С.** *Съкратена османска история.* Издава са от Българското печатарско дружество „Промишление". Цариград, в книгопечатницата на А. Папазиана, 1871. Вж. също: **Начов, Н.** *Цариград като*

културен център на българите до 1877 година. София, 1925, с. 10, 14; **Кесяков, Хр.** *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови*, с. 41; **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 60, 77, 181 и др.

[16] Вълко Тодоров Чалъков (1765 – 1841) („Големи Вълко") – едър пловдивски стопански деец, общественик и благодетел. – Вж. за него: **Мирчева, К.** Чалъков, с. 290; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*, 53–63.

[17] **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на български книги и периодични издания. 1806-1878.* Т. I. София, 1957, с. 228.

[18] Книгата излиза в тираж от 2000 екземпляра. – Вж.: **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина*, Т. I, с. 276. Значителното участие на Чалъковия род в издаването на „Аритметиката" кореспондира с първите им опити за откриване на българско училище в Пловдив, за нуждите на което вероятно са предназначени част от учебниците. Именно през 30-те и 40-те години на века, с активното финансово и организационно участие на Чалъковци, са изградени първите български учебни заведения в Пловдив – построеното от Вълко Куртович Чалъков („Малки Вълко") училище „за бедните и сиромашки деца", известно като Светотроическо училище (1834), "малкото училище в църковния двор за бедни деца" при църквата „Св. Петка (1836), български взаимни училища в пловдивските махали Мараша и Каршияка (1847–1848 г.) и централното българско училище "Св. Кирил и Методий" (октомври 1850 г.). – Вж.: *НБКМ-БИА*, ф. 782, а. е. 9, л. 8-9, 20-23; *НБКМ-БИА*, II А 5229, II А 5231, II А 5232, II А 5235, II А 5237, II А 5238; **Моравенов, К.** *Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Подарен на Българското читалище в Цариград 1869.* (Разчитане, съставителство, превод, бележки и коментар В. Тилева, З. Нонева). Пловдив, 1984, с. 170, 183; **Груев, Й.** Епархийското в Пловдив училище "Св. Кирил и Методий". – В: *Български преглед.* София, год. III, 1896, кн. VII-VIII, 120–123; **Груев, Й.** *Моите спомени.* Пловдив, 1906, с. 13; **Кесяков, Хр.** *Пловдивските първенци Чалъковци*, с. 7, 9, 12, 16–17; **Генчев, Н.** *Възрожденският Пловдив (Принос в българското духовно Възраждане).* Пловдив, 1981, с. 138, 145–148,160–161; **Илиева, А.** Център на общобългарското образование през Възраждането. – В: *Очерци из историята на Пловдив.* Ч. 1. Пловдив, 1994, 39–42; **Запрянова, С.** Училищното дело във възрожденския Пловдив – организация и финансиране. – В: *170 години новобългарско образование.* Габрово, 2006, 41–44; **Левкова, М.** Родът Чалъковци и българското учебно дело в Пловдив, 302-306.

[19] **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина,* Т. I„ с. 154.

[20] Вж.: **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, с. 193.

[21] Пак там, с. 243.

[22] Пак там, с. 252, 359.

[23] **Кепов, Ив**. *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 193.

[24] **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, с. 149, 155–156.

[25] **Кесяков, Хр.** *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови...*, с. 41; **Кепов, Ив**. *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 60 и др.

[26] **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, 192–195. Става дума за псалтикийния сборник, издаден през 1846 г., озаглавен „Ανθολογία πάσης της ενιαυσίου εκκλησιαστικής ακολουθίας" („Пълна антология на годишната църковна служба") (Цариград, 1846), в който авторите Павел Куртович Чалъков и Георги п. Константинов обобщават задълбочените си интереси в областта на църковната музика и пеене. По мнението на изследователите, издаването на този сборник допринася съществено, за развитието на българското музикално дело през Възраждането. – Вж.: **Радкова, Р.** Българската култура през Възраждането. – В: *История на българите. Т. II. Късно средновековие и Възраждане*. София, 2004, с. 588.

[27] Вълко Куртов Чалъков („Малки Вълко") (1788 – 1837) – богат пловдивски бегликчия, активен обществен деец и щедър благодетел на църкви и училища. За него вж.: **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 292; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*, 76–79. На първите страници на книгата е поместено посвещение от Райно Попович: „Любороднейший и Почтеннейший Г. Г. Малкий Волко Чорбаджи К. Чаликоглу!/ Не ми е мисълта с ласкателство и с лицемерие да плета похвалби, и с това да возишавам Твое Любородие, но с едно смиренно дерзновение оставам сичките Твои душевни дарования, и това токмо с простота говоря: как от души любиш своят род. Ищеш прокопсията му, доброто му, славата му, и просвещението му. Това твое душевное дарование убавлява и в любезното Твое отечество ведно сос златите Твои сродници Чаликоглар славното спомоществование заради просвещението му: но и яже въ[в] Филиппупол Твоим истим иждвением като един методичний и неистощимий кладаз бедним и жаждущим води учения новосоставленная Школа, и да не щеш от оумерение, ясним гласом проповеда Твоето желание и ревност, която имаш заради юношеското просвещение, за което и на тойзи свет ти ся плете венец безсмертия, и в будущият венец правди, его же возвоздаст ти Господ Бог праведний Судия. Тая Твоя добродетельи принуждава и мое смирение да ти принеса от моят труд тая юнотка Христоития, която понеже от много лета на Еллинский Язик между Греци много любители придобила, и всегда придобива, ище сега и на Славено-болгарский наш

Язик да са яви и на Болгарите, от които са надея, чи не ще помало любители да придобие. Но понеже крайно целомудра сущи, иска подобна на себе си предстателя и руководца, за да я изведе и пред Болгарите сос издание типарическо, того ради я посвещавам на Ваше Любородие, която като получи добро восприятие, Вашето Любородие ще проповеда по сичка Болгариа во вечное время: а на мене ще да е едно мало знамение любве и почести, която на Ваше любородие воздавам и есмь./Вашея Похвали/ усердный ревнитель/ Р. П./ В Карлово Яннуария 10-го 1836.”

[28] Вж.: **Кесяков, Хр.** *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови*, с. 41. Обещаната от Вълко Чалъков финансова помощ за издаването на речника е предшествана от неговия опит да открие в Пловдив българско училище. За учител на проектираното българско училище, с посредничеството на Захарий Зограф, е поканен известният възрожденски педагог Неофит Рилски. Опитът пропада поради избухналата холерна епидемия в Пловдив, интригите на пловдивския митрополит Никифор и най-вече поради обществената незрялост на българския елит през първата половина на XIX в. – Вж.: **Захариев, В.** *Захарий Христович Зограф. Художник възрожденец. 1810 – 1853*. София, 1957, 21-22; **Генчев, Н.** *Възрожденският Пловдив*, с. 152; **Радкова, Р.** *Неофит Рилски и новобългарската култура. Първата половина на XIX век*. София, 1983, 77–85, 159–162.

[29] Вж.: *Непресъхващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско*. Под ред. на К. Възвъзова-Каратеодорова. Пловдив, 1975, 267–268. **Димитриев.** Писма по народното пробужданье. – *Периодическо списание,* 1890, кн. XXXIV, с. 500; **Шишманов, Ив.** Нови студии из областта на Българското Възраждане. I. В. Е. Априлов. Неофит Рилски. Неофит Бозвели. – В: *Сборник на БАН.* Кн. XXI. Клон Историко-филологичен и философско-обществен. София, 1926, с. 208; **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 72–73; **Радкова, Р.** *Неофит Рилски и новобългарската култура*, 121–127, 167–168. Издаването на речника остава, за съжаление, нереализирано.

[30] **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*, 40–41, 56–57 и сл.

[31] Вж.: **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, 153–154, 181–182, 197, 218; **Груев, Й.** Епархийското в Пловдив училище„Св. Кирил и Методий”. – *Български преглед*. Год. III, кн. VII–VIII. София, 1896, с. 122; **Запрянова, С.** *Училищното дело във възрожденския Пловдив*, 41–49.

[32] *Мирозрение*, г. I, бр. 4, май 1851, с. 68.

THE CHARITY TRADITION AND REVIVAL LITERATURE

Maria Levkova-Muchinova

Abstract

The article is devoted to the role of charity in Revival literature, followed by examples from the story of a Bulgarian family famous for its economic and social activity – the Chalakov family. Charity in benefit of the Orthodox spiritual and educational literature produced and distributed during the Revival in the Bulgarian lands emerges as one of the most important specifics in the public behavior of the Chalakov family. The donations of the Chalakov family in favor of literature are part of the efforts of the Bulgarian public and its leaders to secure the necessary liturgical and educational literature to the reviving Bulgarian culture, as a result of which were trained and educated officials for the needs of the Bulgarian church hierarchy and education.

КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО, СЪХРАНЯВАНО В НАУЧНИЯ АРХИВ НА БАН

Габриела Вапцарова,
Дарина Илиева

Историята на Научния архив на Българската академия на науките (НА БАН) свързваме със създаването на Българското книжовно дружество (БКД) в Браила през септември 1869 г., предшественик на днешната БАН. Възникването му в бурната епоха на Българското възраждане, извън пределите на отечеството, в годините на национално пробуждане и осъзнаване, прави това събитие безпрецедентно в историята на Европа. Задържан векове в духовното си развитие, нашият народ поема трудния път да догони модерната европейска цивилизация. Отварянето на очите към знанието и просветата е естествен първи белег на събуждащите се за самостоятелен живот българи. Единственият център за разпространение на научни знания до Освобождението е новосъзданото книжовно дружество. Неговите основатели и първи членове са най-просветените български синове, завършили образованието си в Русия и Европа. На техните знания и духовна енергия се градят основите на младата независима българска държава. Достатъчно е да споменем имената на проф. Марин Дринов, митрополит Климент, Васил Д. Стоянов, Стефан и Васил Берон, Любен Каравелов, Иван Вазов, Тодор Бурмов и много други образовани българи, чието творчество не отстъпва по нищо на тогавашните международни стандарти в съответната област на културата и науката.

В първия Устав на дружеството от 1869 г.[1] се предвижда създаването на сбирки от „стари български и чужди книги, ръкописи, пари и други подобни знаменитости, които да съставляват старинний кабинет". Начинанието е твърде скромно, но много български и чужди учени влагат свои усилия в него. В резултат на повишения интерес към българските старини за кратко време дружеството успява да събере ценни ръкописи и документи на Александър Екзарх, Йордан Х. Константинов – Джинот, Михаил Попович, Неофит Бозвели, които образуват ядрото на бъдещия архив. БКД смята за свой дълг да подтиква ученолюбивите българи (учители, свещеници, търговци, занаятчии) да издирват, събират и пазят документални материали за историята на българския народ. Още в първа книжка на „Периодическо списание" се отправя апел към съотечествениците за събиране на исторически, фолклорен и друг материал, необходим за обработването на българския език, народната словесност и изобщо на българската история[2]. Този опит да се активизира събирането на документи е подкрепен чрез изпращането на отделни лица из страната, както и с преписка с притежатели на отделни ръкописи. На страниците на печатния орган на БКД се публикуват десетки непознати дотогава извори за нашата история, открити в различни европейски архивохранилища и библиотеки.

В браилския период на Дружеството се образува архив и от неговата административна и научно-организационна дейност, грижливо съхранен от деловодителите Васил Д. Стоянов, Васил Друмев и Тодор Пеев. Последният прави препис на всички протоколи от общите годишни събрания, заседанията на настоятелството и дори от кореспонденцията на Дружеството. Благодарение на Тодор Пеев НА на БАН разполага с двойни екземпляри от документите за дейността на БКД в Браила (1869 – 1876 г.) и така е поставена здрава основа за образуване на общонационален исторически архив[3]. Събраният в течение на седем години архивен масив наброява няколкостотин документа: дневници, пълномощни, писма, покани и др.

При преместването дейността на Книжовното дружество в освободеното отечество настоятелството на БКД изпраща чрез Тодор Икономов в България архивите, сбирките и библиотеката, които се побират в два сандъка. Те остават на съхранение в Народната библиотека в София до 1882 г., когато се предават на новоизбрания Привременен комитет на БКД. В следващите две години комитетът подрежда архива на Дружеството, като отделя голямо внимание и на събирането на нови ръкописи[4].

В новоприетия Устав на БКД от 1884 г. по препоръка на Константин Иречек изрично се предвижда създаването на *една архива, която да съдържа преимуществено документи из старата и новата българска история, политическа и духовна*[5]. Под ръководството на Марин Дринов и Константин Иречек Дружеството си поставя за задача да уреди такъв исторически архив. Постъпват архивните фондове на български учени и общественици: Сава Филаретов, Спиридон Палаузов, митрополит Натанаил Охридски, Райно Попович, д-р Димитър Моллов, Стоян Панаретов, Никола Михайловски, д-р Димитър Начов, Кръстю Мирски, както и архивът на Дружеството на българите във Виена след неговата ликвидация.

Провъзгласяването на БКД в БАН през 1911 г. открива нови възможности за развитието и обогатяването на нейния фонд. В член 33 от новия устав се предвижда да се уреди сбирка от ръкописи и старопечатни книги, от художествени старини, от живописни и скулптурни образи на заслужили българи[6].

Но едва след войните (1912 – 1918 г.) Управителният съвет на БАН започва да проявява по-сериозни грижи за събиране на архивни фондове и документи. С годините сбирката постепенно нараства. Откупени са фондовете на Константин Иречек и Васил Златарски, както и отделни документи на други учени. В архива чрез племенника на Феликс Каниц постъпват четири сандъка с фотографии, антични предмети, ръкописи и книги. Някои български учени също завещават на академията своите архивни материали, убедени, че в нея те ще бъдат добре запазени и използвани за развитието на българската наука. Ценно дарение прави Йордан Иванов – около 40 ръкописа и старопечатни книги. Взет е на съхранение и архивът на Андрей Ляпчев.

Макар и неорганизирано, в БАН чрез дарения и закупуване на документи се образува архив от разнородни материали: лични фондове, учрежденски архиви, единични документи, който се споменава в годишните отчети като "научен архив". Законът за Академията от 1940 г. посочва, че БАН трябва ... *да събере и обнародва изворите за историята на българския народ*[7]. С това се поставят определени задачи във връзка с издирването и обработването на архивни документи и материали. Като цяло архивната сбирка е неподредена, неинвентирана и неописана. Едва в края на 1943 г. във връзка с подготовката на Академията за евакуация, специална комисия преглежда всички ръкописни материали, разделя ги в три групи по ценност и съставя общ списък. Това е първият опис на архива на Академията, направен от Стоян Романски с 860 номера и кратки анотации на съдържанието им. През зимата на 1943 – 1944 г. най-ценните документи са предадени на съхранение в БНБ, а друга част е изнесена извън София. Направени са фотокопия на най-важните ръкописи и документи. По решение на УС за архивохранилище е приспособена част от подземния етаж на сградата с огнеупорни стени и врати. Благодарение на взетите предпазни мерки архивът на Академията е запазен при последвалите бомбардировки над София, когато е разрушена и част от академичната сграда[8].

Във връзка с преустройството на Академията след войната Ръководството определя за своя важна задача събирането и критичното издаване на извори за българската история. Основата за това вече е поставена. Пристъпва се към организирано подреждане и използване на архивната база. На 16 януари 1947 г. академик Андрей Протич изнася доклад пред Историко-филологичния клон за правилното устройство на архивното дело в България.

Нарасналото количество документи налага създаването на специален орган, който да се занимава с опазването, комплектуването и обработването им. Управителният съвет на БАН излиза с решение през септември 1947 г. да се създаде Архивен отдел, за уредник на който е назначен д-р Петър Миятев[9]. Фактически с това решение Архивният отдел получава своето признание като структурна единица в рамките на Академията. За главна негова задача се определя събирането на оригинални писмени документи за стопанската, културната и политическата история на българския народ, издирване на документи на учени, общественици и политици[10].

В началото на 1948 г. архивът се обособява като самостоятелен отдел с ръководител акад. Андрей Протич, научен съвет, разширен личен състав и правилник.

На 11 април 1949 г. отделът се преименува в Архивен институт с разширени задачи: да издирва, събира, обработва, обнародва архивни материали, които са извори за историята на българския народ и на науката, да изследва въпросите на архивистиката у нас, да следи и проучва архивното дело в други страни[11]. За директор на института е избран академик Петър Динеков, който поставя задача да се издирят, приберат и изследват архивните материали на всички личности, играли важна роля в обществения и културен живот на България.

В следващите години се извършват редица структурни промени. Архивният институт е включен като самостоятелен отдел към Президиума на БАН като “Архив на БАН”, а по-късно се изгражда Център за научна информация с Централна библиотека и Научен архив, в който последният влиза като самостоятелно звено. Постепенно от исторически архив с общ характер той се превръща в строго профилиран академичен архив. Обсегът му е да събира, съхранява и обработва материалите на БАН и на българските учени – нейни членове.

През всички тези години в Научния архив на БАН продължават да постъпват изключително ценни архивни фондове и документи, между които на Иван Шишманов, Стефан Баламезов, на братята Евлоги и Христо Георгиев, на Иван Вазов, Пейо Яворов, П. Р. Славейков, Рафаил Попов, Цани Гинчев, Стоян Романски, Георги Караславов, Димитър Кацаров, Андрей Протич, митрополит Симеон Варненски, Стефан Младенов, Николай Лилиев, Тодор Павлов, Михаил Арнаудов и много други, които формират богатата документална база на тази най-стара архивна институция у нас.

С решение на Общото събрание на БАН от януари 1994 г. Научният архив става самостоятелно специализирано звено на бюджетна издръжка със статут на юридическо лице. Без да измества основните задачи от областта на специфичните архивни дейности, Научният архив търси начин да формира облика си на една модерна културна и научна институция. Очевидно е, че НА БАН има своето място и значение в националната архивна мрежа.

Днес Научният архив на БАН, следвайки традициите, има за задача да издирва, съхранява, обработва и предоставя за ползване всички документи за развитието на научната мисъл в България, за историята на БАН, както и за националната политическа история. Мястото и статутът на НА на БАН като ведомствен архив определят неговите източници на комплектуване. В нашето изложение ще се спрем само на основните групи източници, без да засягаме организацията и методиката на работа по тяхното издирване, научна обработка и използване на документите.

На първо място това са документите, възникнали като резултат от дейността на БАН от нейното основаване до днес. В академичния фонд се съхраняват протоколите от годишни събрания и управителен съвет, устава и други учредителни документи; сведения за структурни промени и личен състав; решения по издателската дейност; документи по създаването и използването на паричните фондове на дарителите на БАН; биографични материали за български и чуждестранни членове на академията, доклади по избора им и пр.

В по-ново време документите на академията обединяват тези на Централно управление, Управителен съвет и ръководство на Общото събрание на БАН. Тук можем да включим протоколи, заповеди, решения и др. документи по управлението на академията; отчети и доклади за дейността на БАН; сведения за структурни реорганизации, планове за културно сътрудничество с чужди академии; документи по организирането на международни конгреси, сесии, конференции и симпозиуми. Всички тези документи формират ядрото на академичния архив.

Другият източник на комплектуване и изворова база за историята на науката са поделенията на БАН (институти, лаборатории и самостоятелни научни звена). Това са документи по тяхното създаване, реорганизация, структурни промени и научноизследователска дейност, съдържащи конкретни данни за развитието и постиженията на отделните отрасли на знанието.

Основен източник на комплектуване и съществена част и богатство за архива на БАН са личните фондове. Те са твърде разнообразни по вид и съдържание и са свързани с живота и дейността на членовете първо на БКД, а по-късно и на БАН. Българските учени са участвали активно и в обществено-политическия живот на страната, което е дало отражение в техните документи. Все пак преобладават личните фондове на учени и книжовници, а между тях най-много документи има от представителите на обществените науки. Според характера и дейността на фондообразувателите личните фондове в Научния архив на БАН могат да бъдат разпределени в няколко групи. Основна част от архивните документи се отнася към личните фондове на учени – членове на академията. Това са главно извори за историята на науката.

В областта на **историческата наука, археологията и географията** като ценни източници на знания могат да се посочат фондовете на Марин Дринов и Васил Друмев, едни от основателите и първите председатели на академията, чиято многопосочна дейност ги нарежда сред представителите на първото поколение управленци на страната; на Константин Иречек, взел активно участие в управлението и изграждането на младата българска държава след Освобождението на България през 1878 г. и оставил ценни трудове за историята, географията и етнографията на балканските страни; на Феликс Каниц – унгарски пътешественик, етнограф, археолог, учен и художник с големи заслуги за развитието на българската култура и наука и приобщаването на България към европейския културен модел; на големия наш историк Васил Златарски, чиито трудове и до днес представляват богати извори на исторически факти за Българското средновековие; фондовете на археолозите Рафаил Попов, Гаврил Кацаров и Кръстю Миятев; на географите Д. Илков и Ат. Бешков и др.

Изключителна ценност за всеки изследовател на българската история от периода на Късното възраждане и борбите за национално освобождение представляват документалните материали от фонда на Стефан Веркович, политически деец, етнограф и археолог. Най-голям интерес за аудиторията представлява преписката, която той води с лица от различни националности, обхващаща събития за периода 1860 – 1893 г. Ще се спрем на писмата му с културни институти, учени и видни общественици и политически лица в Русия, от които очаква материална подкрепа и признание за научните си изследвания. В продължение на много години Стефан Веркович води преписка с член-кореспондента на Руската академия на науките Нил А. Попов, с големия руски учен професор И. Басанович, с историка на славянската църква и професор в Петербургската духовна академия И. Палмов, със създателя на руската школа на славистите Вл. И. Ламански, с видния руски филолог Я. Грот. Интересни факти се съдържат в писмата на Веркович с Московското археологическо дружество и Славянското благотворително дружество в Санкт Петербург. Стефан Веркович пише и до видни обществено-политически дейци, между които граф Н. Игнатиев, ген. Гурко, В. Комаров, руския император Александър II, граф Воронцов-Дашков, генералите Обручев и Рихтер и др. Цялата негова кореспонденция разкрива стремежа му да ангажира вниманието на руската културна общественост върху третираните от него въпроси, засягащи бита и културата на славянските народи.

В областта на **езикознанието и литературознанието** ще се спрем на две големи имена – Боян Пенев и Иван Шишманов, изследователи на българската, славянската и западната литература.

Научните области, в които работи Боян Пенев, са литературната история и критика. Съхранени са ръкописи на негови монографии и лекции по история на новата българска литература до и след Освобождението; ръкопис на университетски курс по българска литература, четен във Варшава и Краков; материали върху полския романтизъм на Адам Мицкевич, Ю. Словацки и З. Красински; статии върху литературните връзки между българи и поляци в миналото с цел популяризиране полската литература у нас и българската в Полша. Има богата кореспонденция с български, полски и други чужди учени и писатели като Георг Адам, Ям Гжегожевски, Йозеф Голомбек, Тадеуш Грабовски, Мария и Ян Каспрович, Казимир Нич и мн. др. Фондът на Боян Пенев е богата илюстрация на българо-полските литературни и културни връзки в миналото.

Друг голям учен в областта на литературата, културен деец и общественик е Иван Шишманов. Неговите идеи и научни изследвания са обект на постоянен интерес от страна на специалисти от различни области на науката. Заслужава висока оценка приносът му като основоположник на българската фолклористика и етнография, изследовател на Българското възраждане, литературен критик, като първия ни специалист по въпросите на западноевропейската литература и Ренесанса. Шишманов организира издирването, проучването, събирането и публикуването на архивни документи за изследвания по история след Освобождението на България, когато у нас липсват специализирани архивни учреждения. Благодарение на него са запазени ръкописите на големите български писатели Иван Вазов, Алеко Константинов, Пею К. Яворов, Кирил Христов, Неофит Рилски и Константин Фотинов; документи по създаването на просветни и културни институции като Художественото и Музикалното училище в София, Търговското училище в Свищов, Народните театри в София и Пловдив и др. Едва ли друг български учен от началото на века е имал толкова широки връзки с чуждия научен и културен свят като Шишманов. Между кореспондентите му можем да споменем имената на Густав Майер, Харолд Бъкстон, Густав Вайганд, Лео Винер, Ф. К. Волков, Едуард Волтер, Фридрих Краус, Фр. Чайлд и др. учени с интерес към българския фолклор и етнография.

Втора група кореспонденти на Шишманов образуват славистите и езиковедите: Ватрослав Ягич, Матиас Мурко, Луи Леже, Пол Боайе и др.

По редица важни въпроси Шишманов си пише с Константин Иречек, Николай

Державин, Леон Ламуш, Петър Лавров, Елиас Ригс, Карел и Херман Шкорпил, Ромен Ролан и мн. др.

Ценни документи за развитието на **дипломацията, военната история и политиката** съдържат фондовете на Найден Геров с неговата богата кореспонденция с известни политически и обществени дейци – граф Н. Игнатиев, А. Мелников, Неофит Рилски, Натанаил Охридски и др.; на Стефан Стамболов – национал-революционер, политически и държавен деец, което е гаранция за съдържащите се във фонда сведения за вътрешната и външната политика на страната; на Михаил Сарафов, министър и дипломат, ценен извор за политическата и икономическата история на България и църковно-просветната дейност сред населението в Македония; на Васил Радославов, водач на Либералната партия, съдържа сведения за историята на партията и политическото положение на България преди Първата световна война и участието ѝ в нея.

Към тази група се отнасят архивните фондове на Драган Цанков, Тодор Пеев, Димитър Тончев, Атанас Шопов, Христофор Хесапчиев, Петър Дървингов и др. Посочените примери не изчерпват базата документи, която е интересна за изследователите със сведенията за политическата, икономическата и военната история на България.

Друга изключително ценна група документи са **мемоарите** на изтъкнати политически и обществени дейци като Симеон Радев, Стойчо Мушанов, Константин Муравиев, Павел Генадиев, Кузман Шапкарев и др. В отделни сбирки са подредени документи от Средновековието и Възраждането.

Най-изследвана от наши и чужди читатели е сбирката **Старобългарски и славянски ръкописи**. Сред тях са: триод от XI в., Битолски триод от XII в., Софийски псалтир от 1337 г., евангелия от XIII до XIX в., монашеска книжнина от XIII до XIV в., дамаскини, преписи на първата българска история и др.

В Научния архив на БАН се съхраняват и материали на представители на **финансите и икономиката** на страната и на **философските и природните науки** като фонда на Христо и Евлоги Георгиеви, създали първата банкерска къща с български капитали; на Кирил Попов с данни за проучването на икономиката на страната; на Спиридон Казанджиев с трудове и лекции в областта на логиката и етиката; на Димитър Моллов, организатор на българското санитарно дело след Освобождението и др.

Към групата лични архивни фондове на дейци на **литературата и изкуството** се отнасят тези на Елин Пелин, Иван Вазов, Александър Божинов, Тодор Влайков, Николай Лилиев, Добри Христов, маестро Г. Атанасов и много други.

Както се вижда от кратките характеристики на фондовете, архивните документи в тях съдържат сведения не само за историята на науката, но и осветляват и конкретни исторически събития от национална значимост. Още повече, че българските учени, членове на академията, са активни участници в обществено-политическия живот на страната. Затова в Научния архив на БАН може да се намерят документи както за историята на научната мисъл, така и изобилен материал за политическата, икономическата и културната история на България.

Развитието на историческата наука е немислимо без използването на документални извори. Всяко задълбочено изследване започва с тяхното издирване и всестранно проучване. Колкото по-богата е документалната изворова база, толкова по-големи са възможностите на учените за цялостно проучване на определен проблем. Обективната обвързаност на българското историческо развитие с балканските и европейските процеси неизбежно насочва историците към разглеждане на най-значимите и по-маловажните събития и явления на широка международна основа, в пряка или косвена зависимост с общобалканския и общоевропейския исторически процес. Оттук следва и необходимостта да се съхраняват добре за поколенията и да се приведат в научно обращение колкото се може повече документални източници. Обезпечаването на обществото с пълноценна изворова база, отразяваща всички страни на неговото развитие във всеки конкретен исторически период от време, е една от основните задачи на всеки архив. Ние не правим изключение.

Културноисторическото наследство, съхранявано в НА БАН, е национално богатство и ние сме отговорни за опазването и умножаването му – за бъдещето на България като част от обединена Европа.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Устав на БКД.* Браила, 1869 г.

[2] *Периодическо списание на БКД.* Браила, кн. 1, 1870 г.

[3] *НА БАН.* ф. 1к, оп. 2, а.е. 1.

[4] Пак там.

[5] *Устав на БКД.* София, 1884 г.

[6] *НА БАН*, ф. 1к, оп. 2, а.е. 293.

[7] *Уставите на БАН 1869 – 1984 г.* София, 1989 г.

[8] **Вапцарова, Г., Д. Илиева.** Спасяването на книжовното богатство и имуществото на БАН по време и след бомбардировките над София. – В: *Известия на Архивния институт*, кн. 1, 1957 г. Архивен институт при БАН. *СпБАН*, кн. 5, 2015 г., 39–46.

[9] *НА БАН*, ф. 1с, оп. 1, а.е. 399.

[10] **Снегаров, Ив.** Съветският опит като основа в работата на Архивния институт. – В: *Известия на Архивния институт*, кн. 2, 1959 г.

[11] *НА БАН*, ф. 1с, оп. 1а, а.е. 400.

CULTURAL HERITAGE STORED IN THE SCIENTIFIC ARCHIVES OF BAS

Gabriela Vapzarova,
Darina Ilieva

Abstract

Scientific Archives of BAS started its work with the foundation of the Bulgarian Literary Society in Braila – September 1869 and has the task to seek, process and offer for use all materials about the history of the scientific thought in Bulgaria and the history of BAS.

SA make up the archival documents of the units of the BAS and personal stocks of academicians, corresponding members and professors; carry out scientific-technical processing, assessment of the value of the archival documents and their restorations. SA organize the use of the archival documents for scientific research, reference and other purposes, prepare documentary publications and exhibition of documents.

Cultural heritage stored in the BAS is a national treasure and we are responsible for its protection - for the future of Bulgaria.

КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА ТОДОР ИКОНОМОВ

Милена Георгиева

В книжовното богатство на всяка нация всеки творец има своето „самобитно, неповторимо място”. А в историята на българската обществена мисъл оставят ярка следа необикновени личности, от които поколенията винаги ще черпят мъдрост, смелост и нравственост. Точно такава личност, завещала ни богато книжовно наследство, е Тодор Икономов (Обр. 1). В него творецът слага яркия печат на своето новаторско „инакомислие”, стил и стремеж към „мярка и вкус”[1].

Малко известно е, че Тодор Икономов е също значим български просветител, показал смела публицистика. Освен с политически и държавни дела, той се занимава още с книгоиздаване и книжарска дейност. Неговото име се свързва с края на възрожденската епоха и периода на полагане основите на Третата българска държава.

Тодор Икономов дава много на страната и свързва с град Шумен активни периоди от своя живот. Към края на неговото бурно битие градът става за него спасителен пристан, заедно с отворената малка книжарничка. Ето какво споделя за уморения просветител писателят Илия Р. Блъсков: ”Ето ти един ден, че го виждам всред дюкянче с надпис: “Книжарница Тодор Икономов”, отредени с разни книги, учебници негови, чужди и с всякакви ученически потреби”[2].

Защо ли този голям държавник, политик и просветител се отдава точно на това скромно поприще? Може би защото книжарството за него е едно естествено продължение и неразделна част от неговата писателска, публицистична, издателска дейност, а схващано и в по-широк смисъл – и цялостното му битие на политик, общественик, държавник.

Тодор Икономов е роден на 29 август 1838 година в будната Жеравна, в онази планинска котловина, която дава на България толкова много будители и революционери на духа. Получава началното си образование в родното селище.

По късно младият и силно любознателен ученик продължава да развива своите знания в Сливен, след което и в София, при бележития просветител Сава Филаретов. Оттогава са и неговите първи творчески опити в сферата на публицистиката. Днес могат да се съберат няколко тома статии на Икономов, някои блестящи и вълнували години наред нашата общественост. Актуални и днес, те са пръснати буквално в целия възрожденски и следосвобожденски печат или издавани като отделни книги и брошури.

Младежът попада и в Цариград през 1861 година, но не се задържа там дълго, заминава за Русия.

След завършване на Киевската духовна семинария, наричана още академия, той се завръща в родината. Започва своето поприще на педагог. Четири години учителства в Шумен. Неговото присъствие внася положителни промени в атмосферата на крепостния град, и най-вече в просветното дело и в борбите за църковна независимост. В това време Шумен става известен по българските земи с много добре уредените си училища и висококвалифицирани учители. Градът се превръща и в център за подготовка на учителски кадри. Педагогическата дейност на Тодор Икономов в града се развива в периода от 1865 до 1869 г., в Мъжкото класно училище. Образът му на „инакомислещ човек” и бунтар завладява младите хора тук, но той става неудобен за някои от представителите на чорбаджийството. Учителят е авторитетен млад интелигент, който много добре познава педагогическите теории и представители в общоевропейски мащаб, има своето мнение по редица въпроси и най-вече „за вървежа на българските училища”. Своите позиции за образованието той смело изразява и върху страниците на тогавашния печат.

Неговите ученици ползват и познават книгите и учебниците му, написани на висок за времето си стил. През 1866 г. учителят прави превод на едно полезно пособие: „Методическо ръководство за първоначалната аритметика”. То се отпечатва „с иждивението на Петра Стоянова” в Букурещ, в печатницата на Ст. Расидеску (Обр. 2). Следват неговите авторски учебници: „Читанка за приготвяне към граматиката”. Сбрана от Тодора Икономова. Издава ся от книжарницата на Д. В. Манчева в Русчук, Пловдив, Битоля, Виена. Печатано у типогр. на Л. Сомера. 1867 г.” (Обр. 3) и „Нова българска читанка от Тодора Икономова. Русчюк, в печятницата на Дунавската област, 1867 г.”. В 1868 г. излизат и следващите негови учебници: „Пълна числителница от Тодора Икономова, Русчук, в книжарницата на Дунавската област” (Обр. 4), „Пространна българска читанка за приготвяне към българската граматика. От Тодора Икономова. Русчюк, в печятницата на Дунавската област” (Обр. 5) и „Кратка българска читанка от Тодора Икономова. Печатана от книжницата на Тод. Икономова в Шюмен. Издание второ. Същата година излиза от печат и „Пълна числителница от Тодора Икономова, Русчук, в книгопечатницата на Дунавската област” – 1868 г. По-късно, през 1872 г., той издава и „Воскресник или черковно восточно песнопение, содержающе осмогласника, утринните стихири и последованието на литургията. Написан от Т. Икономова. Напечатан же иждивением Андреа Атанасова и сие. Цариград, в печатницата на Т. Дивитчиана ” (Обр. 6). През 1874 г. излиза „Читанка за приготвяне към граматиката. Събрана от Т. Икономова. [2 изд.] Книжарница Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес, Виена, печатница на Българското отделение Янко С. Ковачев и сие”. На следващата година се отпечатва „Ръководство за словосъчинение на българский язик. Наредил Т. Икономов. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес, 1875 (Българската печатница на Янко С. Ковачев.) [Виена] (Обр. 7).

Като добър педагог, със съвременни разбирания, Икономов възпитава своите ученици в духа на хуманизма, демократизма, зачитането на личността и качествата на детето, с индивидуален подход към него. Но с акцента върху езиковото ограмотяване и обучение той възпитава и в любов към родния език, литературата, науката и знанието. Подобно на схващането на Любен Каравелов, и Тодор Икономов показва на практика в своите читанки стремеж „българските книги трябва да са самобитни, с български дух и насоченост към българската действителност”[3].

В Шумен младият учител се ползва с респект и „с уважение за него говорят и хората от еснафа”. Неговите учебници придобиват национално признание и се ползват в много от българските училища.

Малко известно е, че и след Освобождението децата учат по тях и се преиздават многократно. Например „Нова Българска читанка”, излязла за пръв път през 1867 г., е претърпяла 4 издания, а отпечатаната от Христо Г. Данов „Читанка за приготовление към Граматиката” от 1874 г. е достигнала 11-ото си издание през 1883 година. „Ръководство за Словосъчинение на българский език” от 1875 г. също е преиздавана. А „Българска Грамматика” от 1881 г. излиза в своето „IV издание” през 1883 г. В 1886 г. е поредното му издание на „Читанка за първите два класа. Собрана от Т. Икономов. Издание ново с чертежи”, Руссе, 1886 г. (Обр. 8).

Необходимо е да се уточни и това, че „Ръководство за словосъчинение на българский язик. Наредил Т. Икономов” се издава първо в Българската печатница на Янко С. Ковачев, Виена, 1875 г., после се преиздава и от Хр. Г. Данов в Пловдив, после в

Русчук и във Велес.

Чрез тези свои учебници Икономов се изявява като реформатор и на новобългарския език. В своята „Граматика” и в активната си публицистична дейност показва гъвкавост, новаторство, сила. По богатство езикът му се равнява с езика на Петко Славейков, с този на Каравелов и Ботев, и най-плътно се доближава до съвременния български език. Изявява се като един от най-видните възрожденски педагози-теоретици, пише множество статии по въпросите на образованието. Неговите читанки «за първите класове», издадени в Русе през 1885 и 1886 г., са направени по строгите методически норми на европейската педагогика и изискванията на началното ограмотяване.

Известният просветител и общественик Тодор Икономов е автор на осем учебника по българска граматика и история, които са съставени според изискванията на образователната система в българското училище непосредствено след Освобождението.

В периода на учителстването си в Шумен той показва на дело ярка гражданска доблест, като парира опита на валията Ахмед Шефик, известен още като Мидхат паша, за създаване на смесени българо-турски училища през септември 1867 г. В хода на акцията за одържавяване на учебното дело в Дунавския вилает валията не посмява да направи опит за създаване в Шумен и региона на смесени училища от типа *рушдие*, които би трябвало да ерозират постиженията на националното ни образование.

Планът на управителя на Дунавския вилает цели под благовиден предлог да унищожи българското училище като един от източниците на национално движение. Прозрял намеренията му, шуменският учител Тодор Икономов написва ред разгромителни статии във в. „Македония” по адрес на образователния проект на валията реформатор и алармира за сериозната опасност. Това му печели още по-голям авторитет и амбицията му за модернизиране и практическо приспособяване на българското училище към изискванията на времето става още по-голяма. Той обявява и своята позиция, като застава на страната на Русия, която също се обявява срещу проекта за реформиране на образователното дело в империята. Точно тогава борбата за или против просветната реформа се превръща в един от проблемите на Източния въпрос[4].

Ето какво изповядва в своите мемоари учителят заедно с отношението си по този въпрос: „Срам и позор да бъде за нас таквози съгласие; безчестие и разврат ще поженем ние от подобни одобрения. Плана на Мидхат паша трябва да падне, трябва да се развали; но как? Кому да говориш, кой ще те послуша? Ще се обърна към народа. У него здравото, простото разсъждение още не е помрачено”[5].

Прозрял ясно намеренията на пашата, Икономов изпраща редица статии във вестник „Македония”, с които предупреждава за грозящата опасност[6].

По време на учителстването си в Шумен Икономов сътрудничи и на вестник „Турция”, изпращайки статии с различно съдържание. Едни от темите са свързани с безцелността на преподаването на закон божи в училищата, други са върху ползата и вредата от разпространените училищни театри – полемика, в която се проявява обаче една взаимна неприязън между Икономов и колегата му Добри Войников. За своята публицистична дейност той сам споделя: „Пиша в „Турция” което ща и както ща, и давам в „Македония” статии по свой избор”[7].

През това време философските му възгледи са добре оформени и насочени към безкористно и отговорно служене на обществото, които откриваме най-пълно развити в известната му статия „Силата на идеите” (от 1869 г.).

Както е известно, Икономов взема участие в църковната борба и в изграждането на новата българска църква след издаването на султанския ферман от 1870 г. Той е избран да представлява Тулчанската община на Църковно-народния събор в Цариград (1871 г.). Една от блестящите му вестникарски статии по този въпрос е отпечатаната във вестник „Македония” (в Цариград, от 1 март 1872, на с. 1) статия „Избирането на български екзарх”. Последват негови компетентни статии и в списание „Читалище” – „Една стъпка напред”. В друг брой – кн. 13 от 1864 г., излиза и неговото становище „Епизод из историята на унията в 1861 г.”. Това са най-шумните статии в историята на българския печат и забележителни в историята на обществената ни мисъл, статии, които според Пенчо Славейков „произвели цяла революция в умовете на цариградските българи”[8].

Следват още две негови талантливо написани статии по темата: „Станалото станало, да гледаме занапред” и „Добросъвестните и доброжелателните”, като последната се явява справедлива критика на доброжелателните българи, привърженици на Фермана – ”фермалисти”. Така Икономов се оформя и като истински революционер сред църковниците.

Той е и сред българските публицисти, сътрудничили със статии по актуални въпроси на литературата, философията, естетиката и обществено-политическите борби на вестниците „България“ и „Право“. Известно време е редактор на сп. „Читалище“ и на в. „Турция“, издавани в Цариград. Изразява интересите на умерените и заможни представители на българската буржоазия и подкрепя идеята за създаване на дуалистична турско-българска държава. Блестящото му перо разбужда духовете навсякъде в селищата на българските земи, и най-вече в средите на емиграцията в Румъния и в Цариград. Икономов израства като любимец на интелигентната възрожденска младеж и става герой от национално-църковните борби за освобождение. През 1872 г. се завръща в Тулча и работи като секретар в Епархийския съвет. Същевременно се изявява и като обществен редовен член на Българското книжовно дружество (днес Българска академия на науките).

След Освобождението Тодор Икономов участва в изработването на Търновската конституция (1879 г.), като застава на консервативни позиции. Заема редица важни държавни постове: префект на Сливен и Бургас, министър на вътрешните работи (19 януари – 24 март 1880 г.). От 1880 г е избран за кмет на София. За пръв път Столичната община под ръководството на Т. Икономов въвежда годишен бюджет. Завършва се градоустройственият план на София. Полага се основният камък на Класическата мъжка гимназия на ул. „Дунав» и ул. „Московска». Общинското управление преминава на подчинение единствено на Министерството на вътрешните работи.

Икономов работи още като окръжен управител на Шумен, председател на Държавния съвет, министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията (20 септември 1883 г. – 29 юни 1884 г.). Но като русофил по убеждения, той е подложен на преследване по време на управлението на Стефан Стамболов (1897 – 1894).

Много богата е неговата кореспонденция, която също може да се включи в едно пространно изследване, касаещо книжовното му наследство. Не е издирена и проучена все още неговата преписка[9]. А автобиографичните му работи могат да се видят в оригинал в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” в София, в българския исторически архив. От намерени Икономови ръкописи се вижда, че неговото внимание е привлякла и литературата, свързана със социалистическия утопизъм, но не е успял да даде завършена своята позиция в статия или брошура.

От този период са и популярните му „Писма от Сърбия”, излезли най-напред във вестник „Марица” през 1883 г., а след това и в отделна книга. Авторът, чрез паралелен анализ на политико-икономическата ситуация в двете страни, осмисля в полемичен дух важния проблем за копирането на чуждите модели на развитие и необходимостта от избор на самостоятелно и самобитно съществуване.

В тях българският възрожденец говори обстойно за бита, обществения и литературния живот на сръбския народ. При това много от констатациите са правилни. Написани живо, с несъмнено белетристично умение, те привлекли вниманието на тогавашния читател. Иван Вазов също ги чете с интерес, намирайки в тях любопитни данни за една действителност, която иска да опознае по-пълно[10]. В положителен и обстоен отзив, поместен в кн. 11 и 12 на сп. «Наука» от 1883 г., писателят препоръчва книгата на Тодор Икономов, изтъквайки и сам нуждата от взаимното опознаване между българи и сърби.

През 1885 г. за първи път клаузите на Берлинския договор се превеждат и публикуват на български език от Т. Икономов. (Протоколите на Берлинския конгрес. Преведени и издадени от Т. Икономов. София, 1885)[11].

Изпод смелото перо на Икономов излизат още брошурите: „Кой ще бъде най-виновен?", Русе, 1886, „Що трябва да правим, а що правим", Шумен, 2.09.1886, както и „Логиката на лицата пред логиката на нещата", Русе, 1886 г.

При правителството на Петко Каравелов (1884 – 1886) Икономов е назначен за член на комисията за изучаване на чифлишките земи. Като горещ защитник на дребната поземлена собственост и на идеята, че земята трябва да принадлежи на онези, които я обработват, той пише интересната студия „Най-доброто разпределение на земите"[12].

Силен отзив сред обществеността предизвиква и неговата брошура „Где е спасението? Глас към всички българе", писана в Шумен през 1888 г.

Ако е бил партийно обвързан, и уволнението му от Петко Каравелов през 1884 г. като член на комисията за чифлишките земи, и съденето му от Стамболов пет години по-късно, след издаването на тази брошура са щели да имат съвсем друг отзвук в средите на консерваторите.

На бял свят излизат още вопли на възрожденеца: „Самохвалствата на патриотите и истинското положение на България", Шумен, 1888 г.

Тези и други свои произведения той пише в Шумен, при това твърде обезсилен от партизанските борби, на които е свидетел и е бил използван. Тогава умореният възрожденец пише и своите обширни „Мемоари", обхващащи периода от 1861 до 1889 г. Те излизат обаче много по късно, посмъртно, през 1897 г., издадени от неговия син д-р Константин Икономов под заглавие „Съчиненията на Тодор Икономов", отпечатани в печатница „Искра" в Шумен (Обр. 10).

Още през 1885 г. държавникът с истински заслуги към отечеството си продава единственото, което има – „220 овце и една воденица", и се отдава на тихото поприще – книжарството.[13] Премества се окончателно да живее със своята съпруга Екатерина в Шумен. Новото занятие на просветителя стартира „на кредит", но му носи удовлетворение, заедно с писането и с общуването с книжари из цяла България и от чужбина. Преиздава своите успешни учебници и пише още горещи статии и актуална публицистика.

Тодор Икономов се отдава и на благородното дарителство. Като истински продължител на възрожденската традиция той прави дарения за училища и читалища из цялата страна. За това свидетелстват редица документи и писма, едни от които са благодарствените писма на двама министри на просвещението – това на Княжество България и на Източна Румелия – д-р Д. Моллов и от Й. Груев, за оказания „скъпоценен подарък". Повече от 250 екземпляра негови книжки, учебници и брошури, сред които „Нравствений дълг на человека", се раздават на стотици библиотеки и за випускниците от девическите гимназии в София и Търново. Такива има и за възпитаниците на

Педагогическото училище в Шумен. За Тулча и училищните библиотеки са изпратени още екземпляри посредством книжарницата на Хр. Г. Данов в Русе. Икономов поддържа живи връзки и кореспонденция с книжари още от Видин, София, Варна, Свищов, Силистра, Солун и др.

Смисленият живот на „най-любимия публицист, слушан с уважение от всички заради честността и искреността на убежденията”[14], завършва на 28 октомври 1892 г. в Шумен.

В заключение би могло да се каже, че с най-значимото и прогресивното от делото и мисълта на Т. Икономов се докосваме именно чрез неговото богато и мъдро книжовно наследство. То е неделима част от миналото на целия български народ и то ще му сочи винаги пътя напред. Защото възрожденецът е бил винаги воден от любовта към родината и към своя народ. Колко мъдрост и хармония внушава написаното от него в Шумен на 25 декември 1887 г. в „Последна дума”: „Грешки като човек аз съм сторил може би твърде много, но помисли за зло на отечеството не съм имал”[15].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Снимка на Тодор Икономов, ок. 1867 г.

Обр. 2. Методическо ръководство за първоначалната аритметика, преведено от Т. Икономов, Букурещ, 1866 г., МС-3136, инв. № 559 – фонд на отдел „История на българския народ XV – XIX в.” на РИМ-Шумен.

Обр. 3. Читанка за приготвяне към граматиката. Сбрана от Тодора Икономова. Издава ся от книжарницата на Д. В. Манчева в Русчук, Пловдив, Битоля, Виена. Печатано у типогр. на Л. Сомера, 1867 г., МС-3138, инв. № 75 – фонд на отдел „История на българския народ XV – XIX в.” на РИМ – Шумен.

Обр. 4. Пълна числителница от Тодора Икономова, Русчук, в книжарницата на Дунавската област – 1868 г. МС-3140, инв. № 563 – фонд на отдел „История на българския народ XV – XIX в.” на РИМ – Шумен.

Обр. 5. Пространна българска читанка за приготвяне към българската граматика. От Тодора Икономова. Русчюк, в печятницата на Дунавската област. 1868 г., МС-3141, инв. № 445 – фонд на отдел „История на българския народ XV – XIX в.” на РИМ – Шумен.

Обр. 6. Воскресник или черковно восточно песнопение, содержающе осмогласника, утринните стихири и последованието на литургията. Написан от Т. Икономова. Напечатан же иждивением Андреа Атанасова и сие. Цариград, в печатницата на Т. Дивитчиана, 1872 г., МС-3199, инв. № 525 – фонд на отдел „История на българския народ XV – XIX в.” на РИМ – Шумен.

Обр. 7. Ръководство за словосъчинение на българский язик. Наредил Т. Икономов. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес, 1875. (Българската печатница на Янко С. Ковачев.) [Виена]. МС-3208, инв. № 414 – фонд на отдел „История на българския народ XV – XIX в.” на РИМ – Шумен.

Обр. 8. Читанка за първите два класа. Собрана от Т. Икономов. Издание ново с чертежи. Руссе, 1886 г.

Обр. 9. Съчиненията на Тодор Икономов. Том IV. Мемоари. Издава д-р К. Икономов. Шумен, Печатница „Искра”, 1897 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Жечев, Т.** *Тодор Икономов (Очерк из историята на българската обществена мисъл).* София, 1975, с. 14.

[2] **Блъсков, Ил.** Горчиви въспоминания за последните дни от живота на Т. Икономов. – *Българска сбирка*, г. I, кн. 8, с. 633.

[3] **Атанасова, В.** *Любен Каравелов за възпитанието и образованието.* Шумен, 2001, с. 112.

[4] **Бакърджиева, Т.** *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822 – 1884).* Русе, 2009, с. 135.

[5] **Икономов, Т.** *Мемоари.* Подбор и редакция Т. Жечев. София, 1973, с. 98.

[6] **Жечев, Т.** *Цит. съч.*, с. 29.

[7] **Икономов, Т.** *Мемоари,* с. 126.

[8] **Славейков, П.** *Съчинения*. София, 1958, т. IV, 344–345.

[9] **Жечев, Т.** *Цит. съч.*, с. 13.

[10] **Вазов, И.** *Събрани съчинения*. София, 1967, т. XVIII, с. 414.

[11] **Икономов, Т.** *Мемоари,* с. 605.

[12] **Икономов, Т.** Най-доброто разпределение на земите. – *Нация*, год. I, кн. 5, с. 467.

[13] **Блъсков, И.** Горчиви въспоминания, с. 633.

[14] **Велчев, В.** Два спомена. – *Котленски край*, бр. 182, год. IV, 1917 г.

[15] **Икономов, Т.** *Мемоари,* с. 592.

LITERARY HERITAGE OF TODOR IKONOMOV

Milena Georgieva

Abstract

The theme focuses on the literary heritage of one of the most prolific Bulgarian educators, scholars and religious and political figures – Todor Ikonomov. Details are discussed his textbooks in various subjects issued during the period 1866 – 1875, and the most interesting of his publications and journalism after the Liberation of Bulgaria.

Обр. 1

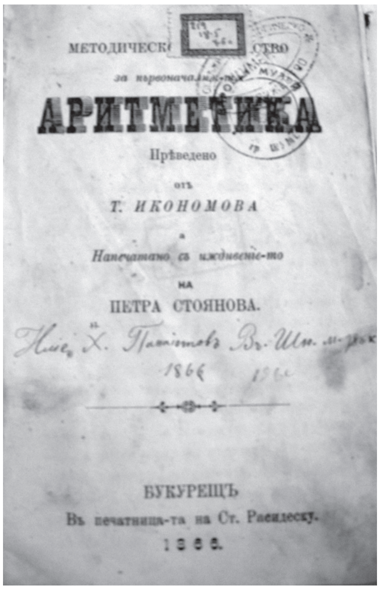

МЕТОДИЧЕСК СТВО

АРИТМЕТИКА

Прѣведено

отъ

Т. ИКОНОМОВА

и

Напечатано съ иждивение-то

на

ПЕТРА СТОЯНОВА.

1866

БУКУРЕЩЪ

Въ печатница-та на Ст. Расидеску.

1866.

Обр. 2

ЧИТАНКА

Обр. 3

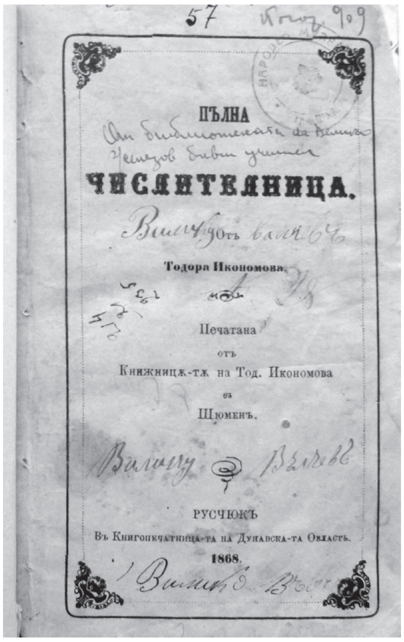

57

Пълна
Числителница.
Отъ
Тодора Икономова.
Печатана
отъ
Книжницж-тж на Тод. Икономова
въ
Шюменъ.
Русчюкъ
Въ Книгопечатница-та на Дунавска-та Область.
1868.

Обр. 4

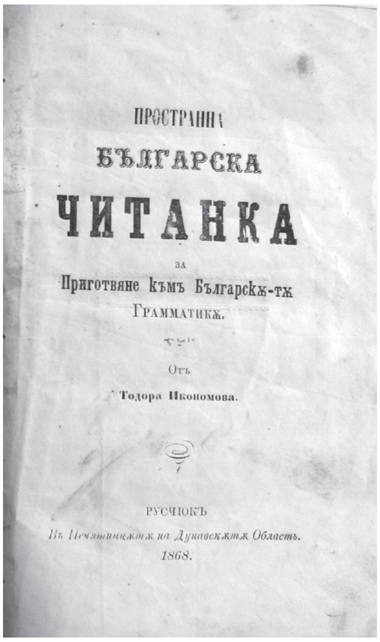

Пространна
Българска
Читанка
за
Приготвяне къмъ Българскж-тж
Граммaтикж.
Отъ
Тодора Икономова.
Русчюкъ
Въ Печатницжтж на Дунавскжтж Область.
1868.

Обр. 5

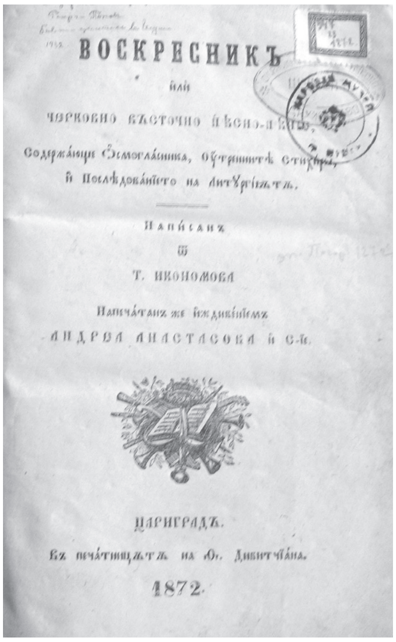

Воскресникъ
или
Черковно восточно песно-пенiе,
Содержающе Осмогласника, Утринните стихири,
и Последованiето на Литургiята.
Написанъ
Ѿ
Т. Икономова
Напечатанъ же иждивенiемъ
Андрея Анастасова и С-iе.
Цариградъ.
Въ печатницжтж на Ю. Дивитчiана.
1872.

Обр. 6

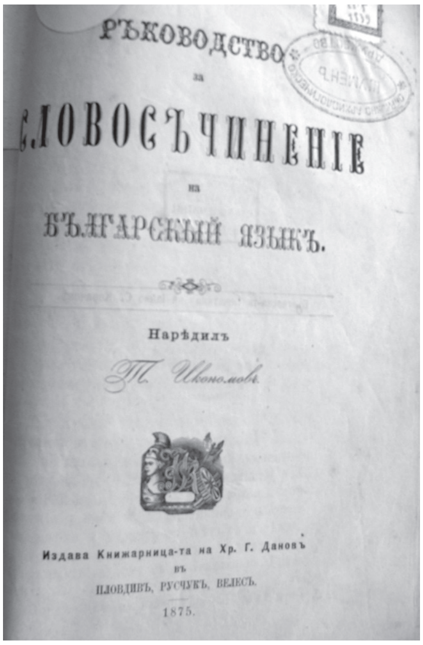

Ръководство
за
Словосъчиненiе
на
Българскый языкъ.
Наредилъ
Т. Икономовъ
Издава Книжарница-та на Хр. Г. Дановъ
въ
Пловдивъ, Русчукъ, Велесъ.
1875.

Обр. 7

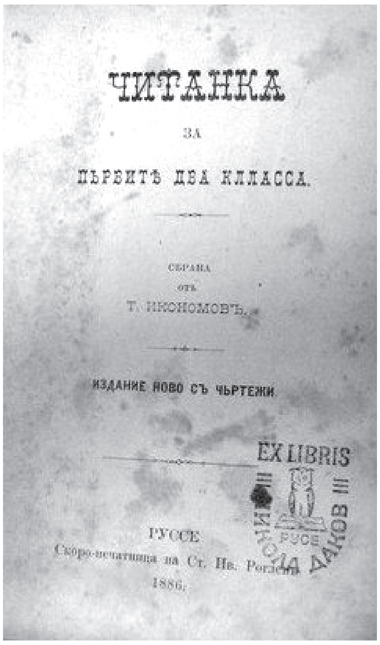

Читанка
за
първите два класса.
Сбрана
отъ
Т. Икономовъ.
Издание ново съ чъртежи.
Русе
Скоро-печатница на Ст. Ив. Рогозинъ
1886.

Обр. 8

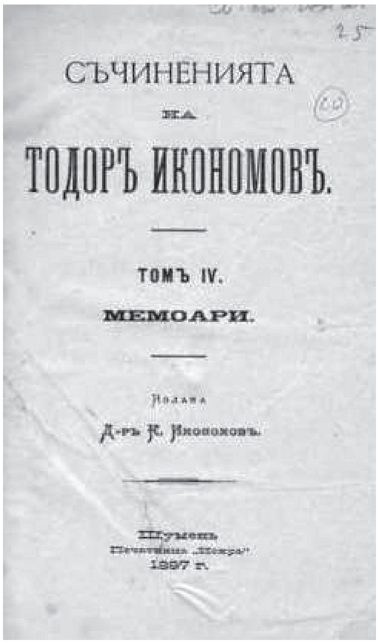

Съчиненията
на
Тодоръ Икономовъ.
Томъ IV.
Мемоари.
Издава
Д-ръ К. Икономовъ.
Шуменъ
Печатница „Искра“
1897 г.

Обр. 9

ЛИЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА ШУМЕНСКАТА ФАМИЛИЯ ДИМИТРИЕВИ – ОГЛЕДАЛО НА ОТМИНАЛА ЕПОХА

Станимира Ангелова

В средата на XIX в. град Шумен е център на духовна култура. В града израстват и се оформят книжовници и културни деятели от национален мащаб като Добри Войников, Васил Друмев, Илия Блъсков и др.[1] Поставя се начало на първите читалища, в които освен да се осведомяват, шуменци имат възможност да се докоснат до книгите. Засилва се тенденцията в българската книжнина да се пише на говоримия език.

Заможните занаятчии и търговци, чиято работа е свързана с често пътуване до различни краища на империята и извън нея, снабдяват местните училища и читалища с нови книги. Тези книги са донасяни от Букурещ, Тулча, Мачин, Браила, Галиц, Цариград и редица други градове. Не са рядкост и спомоществователи шуменци, които живеят далеч от родния град. След 1850 г. се увеличава броят на спомоществователите занаятчии, които се „записват" за дарения на книги[2]. Заможни граждани често подпомагат финансово издаването и печатането на творбите на редица шуменски книжовници. В края на книгата си „Злочеста Кръстинка" от 1870 г. Илия Р. Блъсков помества благодарствено писмо към своите съграждани, „които са станали причина", книгата да види бял свят.

Разпространението на книгите се улеснява през следващите десетилетия с уредбата на пощенските съобщения и не на последно място с появата на първите книгопродавници. Първата книгопродавница е открита от братята Блъскови, която се занимава и с издателска дейност[3]. Малко по-късно се появява и книжарницата на Тодор Икономов.

Според Н. Димков в Шумен през втората половина на XIX в. се разпространяват внушителни на брой екземпляри от различни книги. По пътя на дарителството в Шумен през Възраждането се разпространяват общо 4169 броя книги[4]. Те са с богата и разнообразна тематика, често се срещат книги на чужд език и периодични издания.

Вследствие на икономическото замогване на населението след края на Кримската война, се засилва желанието на шуменци да даряват в полза на общественото благо. Тази тенденция се запазва и засилва в началото на XX в. Редица учреждения, подобно на първите читалища и училища в града, успяват да обогатят своят библиотечен фонд именно по този начин. Някои дарители остават в историческата памет на града, други не добиват такава популярност. Сред дарителите на книги, останали в сянката на именити свои съграждани, са фамилия Димитриеви.

Родоначалник на фамилията е видният шуменец хаджи Димитраки Хаджипанев[5]. Неговите синове Андрей хаджи Димитриев и хаджи Панайот хаджи Димитриев са сред будните шуменски деятели през втората половина на XIX в.[6]

Андрей хаджи Димитриев е роден през 1830 г. Образованието си завършва в Шумен. В съдружие с брат си хаджи Панайот хаджи Димитриев се занимават с търговия, основно на манифактурни стоки. Имат редица търговски центрове, предимно в Цариград[7]. Според спомените на Люба д-р Имукова двамата братя са построили „нова къща и магазин в италиански стил на мястото на халите"[8]. Андрей Димитриев е женен за дъщерята на чорбаджията Анастас Стоянов – Стоянка. Със съпругата си имат четири деца – Анастас, Еленка, Александър, Димитър. През 1881 г. осиновява момиче останало сираче.

Андрей хаджи Димитриев се включва активно в обществения живот на града през втората половина на XIX в. Сред многостранната му обществена дейност е касиер и спомоществовател на читалище „Архангел Михаил", спомоществовател на гръцкия вестник „Вратаникус Аптар”, член на Виенско–Българско дружество „Напредък”, което се грижи за финансовата подкрепа на български студенти в чужбина. Умира през 1910 г. в Шумен. Сведенията за повечето от неговите наследници и роднини са доста оскъдни. Неговата дъщеря Еленка Димитриева е родена 1864 г. учител по немски език, а от инвентарната книга на Българското археологическото дружество Шумен, става ясно, че е и преводач. За Александър Димитриев няма твърде много сведения освен, че завършва образованието си в чужбина.

Илия Димитриев, племенник на Андерей Хаджи Димитриев, е най–големият син на хаджи Панайот хаджи Димитриев. Роден е на 05.07.1855 г., получава високо образование в Робърт Колеж, през 1879 г завършва първия випуск на Военното училище и генералщабната академия през 1883 г. достига до чин генерал-майор. Участва на ръководни длъжности в двете Балкански войни и в Първата световна война. През 1919 г. излиза в запас.Умира през 1932 г. в София[9].

Петко Димитриев е внук на Андрей Хаджи Димитриев. Роден през 1894 г. и умира през 1944 г. във Варна.

В библиотеката на РИМ – Шумен се съхраняват книги, които са собственост на фамилия Димитриеви, над 100 на брой. Книгите са вписани в първата инвентарна книга на музея, с подробна информация относно начина и датата на постъпване[10]. При проучване и сравнение на наличната инвентарна книга № 3 на Българското окръжно археологическо дружество, (която вероятно е препис) се откриха съвпадения в заглавията и дарителите на голяма част от книгите. Не е ясно каква е причината за наличието на две дублиращи се инвентарни книги. Вероятно библиотечният фонд е бил систематизиран според годината на издаване, а по–късно книгите са получили нова номерация, при реорганизацията на библиотеката в музейна или разширяването на самата библиотека. Според инвентарната книга № 3 на Българското окръжно археологическото дружество Шумен, единични книги са постъпили през периода 1906 – 1926 г. По–голямата част от книгите са постъпили в библиотеката след смъртта на Петко Димитриев. Срещу първата книга от това общо дарение е записана и датата 09.09.1944 г придружена с кръст. Някои книги са били отнесени към „златен фонд”. Редом с подробното описание на книгите има и доста обстойни сведения за дарителите и собствениците на отделните книги. Така например в описа на една от книгите Йохан Волфганг фон Гьоте (Написан като Гете) „Егмонт трагедия в пет действия” е записано: „собственост на Еленка Димитриева, превела книгата от немски език”. А допълнителните пояснения на друга книга дават информация за Петко Димитриев, като бивш областен управник във Варна. Пояснителната бележка срещу една от книгите доказва по безспорен начин родовата принадлежност на Андрей Димитриев, изписано е пълното му име „Андрей хаджи Панев хаджи Диимитриев” – Раковски Г. С. ИЗТУПЛЕНИЙ ДЕРВИШ ИЛИ ВЪЗТОЧНИЙ ВЪПРОС. Пловдив 1884.[11].

В различните описи книгите са получили различни пояснителни бележки и различни номера, но се е запазила годината, в която постъпват в библиотеката. Част от тях са описани като дар от член на фамилията. В следващите години в музейната библиотека също постъпват книги, които са собственост на фамилията Димитриеви, но поради липсата на точна датировка на годината на постъпване е трудно да бъдат конкретизирани. Собственици са няколко от членовете на тази фамилия – Андрей хаджи Димитриев, Еленка Димитриева, Александър Димитриев, Илия Димитриев, Петко Димитриев. Според годината на издаване обхващат периода от 80-те на XIX в. до края на 30-те години на XX в. В голямата си част книгите са в сравнително добро състояние, повечето имат ръкописен надпис с името на притежателя или подпис. А на някои дори може да бъде открит и ръчно написан номер. Сред тях има учебници по френски и немски език, книги на историческа, религиозна и военна тематика и дори периодични издания като „Денница”, „Ден”, ‘Утро” и др. Част от книгите фигурират единствено в инвентарните описи, както е случаят с два сборника с произведения на Л. Каравелов. В хода на проучване бяха намерени няколко книги, които не фигурираха в описите.

Повечето книги са в добро състояние и без липсващи страници.

Някои от книгите заслужават внимание заради интересните факти, които разкриват.

По книгите освен имената на притежателите и техни подписи могат да се открият редица ръкописни надписи – единични думи и рисунки, също така и нотно поле с ноти. В един от помагалата по немски език, притежание на Петко Димитриев, освен гореспоменатите вече особености, в допълнителен джоб на задната корица се открива илюстрован речник и две писма на немски език, както и бележка списък, който гласи:

„Книги за учебната библиотека
Френско-български речник от Марков 14 лв.
Българо-френски речник от същия автор
Френско-български речник Генадиева
Немско-български речник
Български.........
Книга на френски език
6,80 лв.”

В „Христоматия по изучаване на словесността от Костов, Ст. и Мишев Д. Пловдив 1889 г., на втората заглавна страница се вижда подпис и инициали А. Димитриев. На гърба на същата страница има посвещателен надпис, който гласи:

„В знак за Възпоменание подарявам на (поправено от „за”) Любезната дъщеря Еленка на 1 януарий 1890 г. Андрей х Димитриев.”

Към същата страница има прикрепена и бележка свързана отново със възпоменание.

С особено значение е един молитвеник от 1902 г. Молитвеника е в джобен формат и сравнително добро състояние. На първата страница има ръкописен текст: „Подарявам на едничката ми мила дъщеря Еленка Димитриева на 24 декемврии 1902 год. Андрей х Димитриев Шумен.” Може да бъде видяно вълнението, с което е изписан този текст – на места има задраскани или допълнително добавени букви и думи. Подарената книга явно е била от голямо значение и за двете страни предвид факта, че се подарява на голям празник.

Проследявайки развитието на библиотеката на фамилията Димитриеви се забелязва тенденция за унаследяване на част от книгите. Достигналите до нас книги, принадлежали на тази шуменска фамилия, дават информация както за отделните ѝ членове, така и за интересите на шуменци през тази епоха. Могат да бъдат проследени книгите принадлежали на 3 поколения шуменци. Видно е, че при всички поколения книгата е с особена важност. Огромно значение се отдава на образованието, особено много на познанието на българския език и литература, както и на изучаването на чужди езици Всички членове на тази фамилия са високо образовани и владеят чужд език.. Наличието на книги свързани с историята на България е поредното доказателство за големия интерес проявяван към миналото. Има редица книги, отнасящи се до проблемите на деня, които днес са важен източник на информация. Всеки член от фамилията има личен интерес в различна сфера, за което свидетелстват личните им книги. Андрей Хаджи Димитриев проявява интерес към българската и световна история и към българската литература. От книгите собственост на Еленка Димитриева е виден нейният интерес към педагогиката и световна литературна класика. Личната библиотека на Илия Димитриев може да бъде окачествена като типичен пример за интересите на българските военни от този период. В библиотеката му редом с книгите на военна тематика, преобладават различен вид песнопойки, добили голяма популярност през периода. От библиотеката на Петко Димитриев е виден интересът му към международните и национални политически проблеми.

Тематично книгите могат да бъдат разделени в няколко групи :

- Военно дело и история
- Българска история
- Световна история
- Песнопойки
- Българска поезия и проза
- Чуждестранна литература
- Пиеси
- Периодични издания
- Религиозна християнска литература
- Учебници и учебни помагала

Книгите са описани според Инвентарната книга № 3 на Българското Окръжно Археологическо дружество (БОАД) и Инвентарна книга № 1 на библиотека към РИМ – Шумен (РИМШ). Някой от книгите са трудни за откриване, поради наличието на няколко номерации. Част от постъпилите книги в музейната библиотека са отчислени през годините. Добавени са и допълнителните описи към някои от книгите, с обозначение на инвентарна книга. Инвентарните описи са писани на ръка и част от тях не са разчетени или са посочени със съкращенията изписани в книгата.

КАТАЛОГ НА БИБЛИОТЕКА *ДИМИТРИЕВИ*

1. Инв. № 20 (БОАД). Инв. № 31 (РИМШ) **Стоянов, А., Рачев.** Народна песнопойка на ноти – 35 войнишки, народни, любовни и хороводни песни. Част 1, 18 с., Русе, 1886. Дар от Илия Димитриев, година на постъпване 1906 г. (БОАД)
2. Инв. № 31 (БОАД) **Стойчев, Т.,Х.** Борбите, страданията и успехите на българите от 679 – 1882 г. Историческо описание. 112 с., Русе, 1881. Дар от Илия Димитриев 1926 г.
3. Инв. № 32 (БОАД). Инв.№ 643 (РИМШ) **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. Т 2, 389 с., Русе, 1888. Собственост на Илия Димитриев (БОАД) Андрей хаджи Димитриев (РИМШ).
4. Инв. № 33 (БОАД). Инв № 646 (РИМШ) **Каравелов, Л.** Съчинения на Любен Каравелов. Т 2,3 и 4 под редакцията на З. Стоянов. 1887, подарък от Илия Димитриев 1926 г (БОАД), отчислена (РИМШ).
5. Инв. № 36 (БОАД) **Рачев, Р. М**. Практически упражнения по нотно пение. 46 с. Видин, 1885 г. Подвързана, дар от Илия Димитриев 1926 г.
6. Инв. № 37 (БОАД). **Бояджиев, З**. Кратки познания по трите (не се чете) на природните съставки” 115 с., Русе, 1883. Подарък от Илия Димтириев 1926 г.
7. Инв. № 38 (БОАД). **Кърджиев, К.** Учебник по аритметика. Ч. 1 за 1 клас, 111 с., Видин, 1886. Подвързана, дар от Илия Димитриев 1926 г.
8. Инв. № 39 (БОАД) – Гиндели, Др. А. Всеобща история средните векове. Ч.1. Превел Гр. Д. Караджов 159 с. Пловдив, 1882. Подвързана, дар от Илия Димитриев 1926 г.
9. Инв. № 40 (БОАД). Инв. № 628 (РИМШ) **Полковник Прерозович.** Българско опълчение в Руско-турската освободителна война 1877 – 1878 . Превел поручик А. Узунов, П. Стакйкв, 34 с. Русе, 1884, Неподвързана, собственост на Илия Димитриев (БОАД).
10. Инв. №45 БОАД). **Samuelson, James**. Bulgaria past and present, historical, political and …(не се разчита)” 217 с. Лондон 1888. Луксозна подвързия, дар от Илия Димитриев.
11. Инв. № 52 (БОАД). Инв. № 442 (РИМШ). **Заимов Ст.** Минало. Кн.1, 15 с. Варна, 1884.

Подарък от запасния генерал Илия Димитриев(БОАД).

12. Инв. № 137(БОАД). Инв. № 536 (РИМШ) – **Рачев, Р.** Ръководство по нотно пение. 27 с. Варна, 1885. Собственост на Илия Димитриев (БОАД/РИМШ).
13. Инв. № 627 (БОАД). **Лютард, Хр. Е.** Антология на християнството. Т. 3, 286 с., Т. 4, 219 с. Превел М. Д. Стоянов, Светият Синод 1899. Подарък от А. Димитриев.
14. Инв. № 945 (БОАД). **Ильин, А**. Новьй учебньй атласьи для пол. гим. курса с 38 карти 1879. Собственост на Петко Димитриев.
15. Инв. № 947 (БОАД). Инв. №. 254 (РИМШ). **Константинов, А.** Съчинения. Кн.1, 312 с. Т.2, 278 с. 1901. Подвързана. От библиотеката на Петко Димитриев (БОАД); от библиотеката на Андрей хаджи Димитриев (РИМШ).
16. Инв. № 948 (БОАД). **Белчева, Мара**. Избрани песни. 16 с. София, 1931. Библиотека на Еленка Димитриева.
17. Инв. №949 (БОАД). Цар Батюшка – народное горс поетично царство русское скоичалея нам” 16 с. Москва, 1981. От библиотеката на Еленка Димитриева.
18. Инв. №951 (БОАД). **Димитров, А.** Българский пастир – очерк в Дивчовските планини 27 с., Варна, 1887. От библиотеката на Еленка Димитриева.
19. Инв. № 962 (БОАД – златен фонд). **Раковски, Г. С.** ИЗТУПЛЕНИЙ ДЕРВИШ ИЛИ ВЪЗТОЧНИЙ ВЪПРОС. Издадена от Неша Стойкова, сестра на Г.С.Р. 72 с, Пловдив, 1884. От библиотеката на Андрей хаджи Панев хаджи Димитриев.
20. Инв. № 963 (БОАД). Инв. № 616 (РИМШ). **Раковски, Г. С.** Българският вероизповеден въпрос с фанариотите и голямата им мечтана патриотична идея. На новобългарски от В. Ченков, 40 с. Съвр.библиотека „Християнски защитник”, Варна, 1864. Липсва краят. От библиотеката на П. Димитриев, бивш околийски управник на Варна, отчислена (РИМШ).
21. Инв. № 964 (БОАД). 25 години в чест на Борис Казаимов, плевенски областен директор. Издава комитет Плевен 1943. От библиотеката на Петко Димитриев от Шумен, 9.09. 1944 г.
22. Инв. № 965 (БОАД). **Иречек, Конст**. Історія българ – съчинения професора Пражкият университет с карта на Българія с границое по опредвание св. Стефанского мир”. 785 с. Одеса, 1878. От библиотеката на Петко Димитриев.
23. Инв. № 966 до 969, 974, 975 (БОАД). Отчет за делата на Българо-Виенско дружество „Напредък”през 1879, 1880, 1882, 1892 г., 1884 – 1886 г., 1883 г. От библиотеката на Петко Димитриев (отчетите са с получатели Андрей х. Димириев и съпругата му Стоянка х. Димитирева).
24. Инв. № 970 (БОАД). Отчет върху всеобщото земско унгарско изложение в Буда Пеща 1885 г. Рапорт до Министъра на финансиите от М. Герогиев началник на земледелско–търговското отделение при Министерството на Финансиите София 1885 г. Приложение към бр.110 на Държавен вестник, собственост на Андрей хаджи Димитриев.
25. Инв. № 971 (БОАД). **Блъсков, И. Р.** Жален спомен за лютите рани на България през 1876 г. кн. 1, стр. 64 Букурещ 1878,. от библиотеката на Петко Димитриев.
26. Инв. № 972 (БОАД). **Деан.** Франкмасонство или паневрейство. 36 с., София, 1928. От библиотеката на Петко Димитриев.
27. Инв. № 973 (БОАД). Инв № 591 (РИМШ). Добруджанско календарче. 24 с., 1879. От библотеката на Петко Димитриев (БОАД), собственост на Андрей хаджи Димитриев (РИМШ).
28. Инв. № 976 (БОАД). Най–доброто управление? Превел Хр. Тодоров. 138 с., Шумен, 1887. От библиотеката на Петко Димитриев.
29. Инв. №977 (БОАД). **Минтов, И. Н.** Питиас и Дамон или искрено приятелство. Драма в 1 действие. Превел Т. Х. Станчев. Сливен, 1883. От библиотеката на Петко Димитриев.
30. Инв. № 978 (БОАД). **Стоянов, Т. Х.** Сюлейман Паша. Позорищна игра в 2 действия. 16 с., Русе, 1880 г. От библиотеката на Петко Димитриев.
31. Инв. № 979 (БОАД). Д. П. Велислав и Милка. Трагедия в 2 действия от П.Д. 38 с., Варна, 1880. От библиотеката на Петко Димитриев.
32. Инв. № 980 (БОАД) Инв. № 505 (РИМШ). Американски патриоти, пример от истински патриотизъм. Превел от руски Стоин. 79 с. Печатница Р. И. Блъсков, Варна, 1880. От библиотеката на Петко Димитриев (БОАД). Собственост на Андрей хажи Димитриев (РИМШ). Година на постъпване 1945 г.
33. Инв. № 981 (БОАД). Закон и устав на българската народна банка. София, 1885. От библиотеката на Петко Димитриев.
34. Инв. № 982 (БОАД). Конституцията – още няколко думи по изменението на Конституцията

и грабителската политика на Русия. Издава в. „Свобода", София, 1893 г. От библиотеката на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945 г.

35. Инв. № 983 (БОАД). Извлечение из „Горский венец" от Петър Петрович Нигоша, Владика Черногорски. Превел на български П. Иванов. С посвещение за Еленка Димитриева от преводача. Собственост на Еленка Димитриева.
36. Инв. № 984 (БОАД). Инв. № 446 (РИМШ). **Арнулд, А. Огюст Маке.** История на Бастилията от построяването й (1374) до нейното разрушаване (1789). Превел от френски Н. А. Мушамов, 113 с., София, 1891. От библиотеката на Петко Димитриев (БОАД), собственост на Андрей хаджи Димитриев (РИМШ).
37. Инв. № 985 (БОАД). **Щиве, Фридрих.** Кой отхвърли мирните предложения на Хитлер? 20 с. Издание на германската информационна служба 1939. От библиотеката на Петко Димитриев.
38. Инв. № 986 (БОАД) **Миркович.** Нова светлина. Година 1, кн 1-12, 384 с. Сливен, 1892. Подвързана. От библиотеката на Петко Димитриев.
39. Инв. № 987 (БОАД). Семейният живот – неговите радости и скърби. Кн 2, с.41 – 88. Превел и издава М. Добрев. От библиотеката на Петко Димитриев.
40. Инв. № 988 (БОАД). Пенев, Боян. „.Сръбският шовинизъм. София, 1916, 46 с. От библиотеката на Петко Димитриев.
41. Инв. № 989 (БОАД). **Вазов, Ив.** Нора. Повест. Библиотека „Духовна пробуда", 68 с., Пловдив, 1908. От библиотеката на Петко Димитриев.
42. Инв .№ 990 (БОАД). **Кодов**. Национализмът и антисемитизмът. 43 с., София,1931. От библиотеката на Петко Димитриев.
43. Инв. № 991 (БОАД). Антисемитизъм и евреите. Превод от немски, библиотека „Плам в световната тъмнина", 1, 15 с.. От библиотеката на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945.
44. Инв. № 992 (БОАД). **Шпид, свещеник Христофор**. Богомил или младия пустинник. Повест. Превел Т. П. Шишков. 92 с., Пловдив, 1896. От библиотеката на Петко Димитриев.
45. Инв. № 994 (БОАД). **Проф. Баламезов**. Проект за нова Конституция с уводни и обяснителни бележки. 30 с., София, 1936. От библиотеката на Петко Димитриев.
46. Инв. № 995 (БОАД). **Пенев, Б.** Из миналото на гр. Шумен. ГСУИФ, кн. 23, 29 с., София, 1929. От библиотеката на Петко Димитриев.
47. Инв. № 996 (БОАД). Инв. № 471 (РИМШ). Сп. „Ден", г. I, Русе, 1891. От библиотеката на Петко Димитриев (БОАД). Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945. Отчислена (РИМШ).
48. Инв. № 996 (БОАД). **Радославов, И.** Под знака на България. Липсва началото с.5 – 45, София, 1920. От библиотеката на Петко Димитриев.
49. Инв. № 997 (БОАД). **Попов, Хр. Г.** Гургулят Брезник Пирът. От с. 207, Шумен, 1889. От библиотеката на Петко Димитриев.
50. Инв. № 998 (БОАД). **Делчев, Ст.** Дълг на всеки българин към общество, църква и отечество. 31 с. Ески Джумая, 1932. От библиотеката на Петко Димитриев.
51. Инв. № 999 (БОАД). **Петков, Д.** Критически бележки върху брошурата на България и войнството. 60 с. София, 1924. От библиотеката на Петко Димитриев.
52. Инв. № 1000 (БОАД). **Гете, В.** Егмонт. Трагедия в 5 действия. Превела от немски Елена А. Димитриева, 156 с., Шумен, 1887. От библиотеката на Петко Димитриев.
53. Инв. №1001 (БОАД). Инв. № 701 (РИМШ). Самохвалството на партиите и истинското политическо положение на България. 64 с., Шумен, 1888. От библиотеката на Илия Димитриев. Година на постъпване 1945 (РИМШ).
54. Инв. № 1002 (БОАД). **С. Д. В.** Последната жертва на свободата – из събитията в България през 1876 г. 56 с, Русе, 1889. От библиотеката на Петко Димитриев.
55. Инв. № 003 (БОАД). **Стамболов, Ст.** Турските зверства с. 71 – 175. Липсва началото. От библиотеката на Петко Димитриев.
56. Инв. № 1004 (БОАД). Инв. № 674 (РИМШ). **Асенов, Б.** Нови Пазар – културно-исторически очерк. 99 с., София, 1929. От библиотеката на Петко Димитриев.
57. Инв. № 1005 (БОАД). **Табаков, Й.** – адвокат. Кървавите политически събития и възходящата диктатура. 116 с., София, 1927. От библиотеката на Петко Димитриев.
58. Инв. № 1006 (БОАД). **Рипер, Жордж.** Професионално организиране и професионално законодателство. Кн. 2, 38 с. Библиотека „Труд и просвета", София, 1938. От библиотеката на Петко Димитриев.

59. Инв. № 1007 (БОАД). **Толстой, Л. Н.** Какво да се прави. Превел И. Попов 16 с., София, 1908. От библиотеката на Петко Димитриев.
60. Инв. № 1008 (БОАД). **Зап. полк. Потков, В.** България – носителка на реформацията, културата и цивилизацията. 54 с., София, 1919. От библиотеката на Петко Димитриев.
61. Инв. № 1009 (БОАД). **Радев, С.** Строителите на съвременна България. Регенство. Т.2, 733 с., София, 1911. Подвързана. От библиотеката на Петко Димитриев.
62. Инв. № 1010 (БОАД). ТЕОФЛЎЛАКТ Τραίεπίскоπ бόλг.ώхρύдскíú – Толкованíе на четеринадеясетях послания на Светаго, Славнаго, всехлавнаго и прехвалнаго Апостол Павел. Кн 1, Свищов, 1889. От библиотеката на Петко Димитриев.
63. Инв. № 1011 (БОАД). Инв. № 424 (РИМШ). Протест – най-силният протест против Ньойския договор за мир. Един ценен исторически документ (стенографски днанни на 18 О.Н.С. 9.10.1919 г.). Издава съюз „О.Паисий” 68 с., София, 1935. От библиотеката на Петко Димитриев (РИМШ/БОАД).
64. Инв. № 1012 (БОАД). **Беро, А.** Трябва ли да загине Англия. 31 с., София, 1841. От библиотеката на Петко Димитриев.
65. Инв. № 1013 (БОАД). **Дрангов. Б**. Помни войната (съвети за строеви офицери). 134 с. Пехотна войнишка библиотека 1917. От библиотеката на Петко Димитриев.
66. Инв № 1014 (БОАД). Инв. № 610 (РИМШ). **Недев, Н.** Освободителните войни 1877/8, 1885, 1912/131915/18. 238 с., София, 1929. Собственост на Петко Димитриев. Отчислена(РИМШ).
67. Инв. № 1015 (БОАД). **Маринопоски, Й.** Критични отзиви на един читател за К. Кръстев и П. Славейков. 208 с., В.Търново, 1910. От библиотеката на Петко Димитриев.
68. Инв.№ 1016 (БОАД). Инв. № 642 (РИМШ). **Дончев, А, И. Глогинко.** На българският фронт. 110 с., София, 1930. От библиотеката на Петко Димитриев.
69. Инв. № 1017 (БОАД). Стопанството в Нова Европа – мнения на видни германски личности. 99 с., 1914. От библиотеката на Петко Димитриев.
70. Инв. № 1018 (БОАД). **Давидов, Йонко.** Еволюцията на международния език. 51 с., Силистра, 1904. От библиотеката на Петко Димитриев.
71. Инв. № 1019 (БОАД). **Ценов, Ганчо.** Припирните по народността на българите. В що се състоят и защо се водят. 32 с., София, 1936. От библиотеката на Петко Димитриев.
72. Инв. № 1020 (БОАД). **Джидров, П.** Проблемът за новата ни власт. Политическото положение и неговият изказ. 32 с., София, 1928. От библиотеката на Петко Димитриев.
73. Инв. № 1021 (БОАД). **Джидров, П.** Безпартийната власт и партиите. 27 с., София, 1928. От библиотеката на Петко Димитриев.
74. Инв. № 1021 (БОАД). Просвета. Г. 1, бр.5, с. 283 – 344, Шумен, 1898. От библиотеката на Петко Димитриев[12].
75. Инв. № 1022 (БОАД). Инв. № 662 (РИМШ). Пътуване по славянските страни на европейска Турция. Превел от сръбски П. Иванов. 122 с., Видин, 1891. Собственост на П. Димитров (БОАД), Андрей Димитриев (РИМШ).
76. Инв. № 1023 (БОАД). **Попович, П.** Байрактар Боян – разказ из Херцеговското въстание 1875. Превел: С. Ж. Дацов. 16 с., Русе, 1881. От библиотеката на Петко Димитриев.
77. Инв. № 1024 (БОАД). Инв. № 691 (РИМШ). Кореспонденции по софийския преврат, извършен през нощта на 8 срещу 9 август 1886 г. Издава редакцията на сп. „Славянин”, 48 с., Русе, 1886. От библиотеката н Петко Димитриев (БОАД), собственост на Андрей хаджи Димитриев (РИМШ).
78. Инв. № 1025 (БОАД). **Хлебаров, свещеник Т.** Възобновление на третото българско царство. Второ издание. Изд. Търново, 1909. От библиотеката на Петко Димитриев.
79. Инв. № 130 (РИМШ). Сп. „Денница”, г. 2, кн.1-12, 1891. Собственост на Еленка Димитриева. Година на постъпване 1945 г.
80. Инв. № 132 (РИМШ). **Костов, Ст., Д. Мишев.** Христоматия по изучаване на словесността в горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища в два тома. Т. 2, 666 с., Пловдив, 1889. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
81. Инв. № 208 (РИМШ). Сп. „Просвета”. Илюстровано списание за младежите от двата пола, г.1, бр. 5 от 25.01.1898 г., с. 284 – 24. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
82. Инв. № 240 (РИМШ). **Гиндели, А. Д.** Всеобща история – част първа за старите векове. Назначена за преподаване в средните училища и в долните гимназиални класове. Превел Гр.

Д. Караджов, 159 с., Пловдив, 1882. Дар от Илия Димитриев.

83. Инв. № 300 (РИМШ) За спомен на Първото Българско земляческо промишлено изложение в Пловдив и Русе 1892 – 1893 г. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
84. Инв. № 343 (РИМШ). Сп. „Утро". Г. 1, бр. 1, Русе, 1892. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. година на постъпване 1945. Отчислена.
85. Инв. № 405 (РИМШ). Сп. „Народен учител". Г. 3, кн. 1 – 12, 336 с., Русе,1885. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945. Отчислена.
86. Инв. № 416 (РИМШ). – **Вазов, И., К. Величков.** Българска христоматия или сборник от избрани образци от всичките родове съчинения с приложение – поезия. Т.2. Пловдив, 1884. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. година на постъпване1945.
87. Инв. № 419 (РИМШ). **Блъсков, Илия Р.** Книга за прочитание на секиго. Кн. 1 в 2 екземпляра, кн. 2, 32 с., печатницата на Р. И. Блъсков, Русчук, 1876. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
88. Инв. № 420 (РИМШ). **Проф. Арнаудов, М.** Иларион Макариополски митрополит търновски 1812 – 1875 г. Биографични спомени и статии за петдесетгодишнината от смъртта му. 231 с., София, 1925 г. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945. Отчислена.
89. Инв. № 431 (РИМШ). **Блъсков, Илия Р.** Минзухар, книга за прочитание на секиго. 67 с., Варна, 1880. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
90. Инв. № 439 (РИМШ). Сп „Почивка". 1893. Собственост на Андрей Димитриев. Година на постъпване 1945.
91. Инв. № 443 (РИМШ). **Андреев, М.** Панайот Волов (Апостол-революционер в 1876 г.). Издава Комитета по въздигане на паметник на Панайот Волов в Шумен. 70 с., Шумен, 1927. Собственост на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945.
92. Инв. № 452 (РИМШ). **Жеков, Никола**. Политическият живот на България и войнството. Мнение върху причините за сегашното ни положение. 63 с., София, 1924. Собственост на Петко Димитриев.
93. Инв. № 468 (РИМШ). **Т, К**. Георги Вашингтон – освободителя на Америка. Превел К. Т. Гешев, 48 с., Варна, 1882. Собственост на Андрей хаджи Димитриев.
94. Инв. № 474 (РИМШ). **Попов, Марко В.** Д-р. Задачи и организиране на военното стопанство. 256 с., София, 1940. Собственост на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945.
95. Инв. № 533 (РИМШ). **Баламезов, Ст. Г.** Проф. Проект за нова конституция с уводни и обяснителни бележки. 30 с., София, 1936. Собственост на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945.
96. Инв. № 541 (РИМШ). **Станчев, Сирко.** Чуждите пазари във връзка с износа на грозде, овошки и зеленчуци. 73 с., София, 1937. Собственост на Петко Димитриев.
97. Инв. № 543 (РИМШ). **Вазов, И.** Издавление съвременни стихотворения 1878 г. Издава И.Р.Блъсков и Г.Ц. Букурещ, 1878. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
98. Инв. № 626 (РИМШ). **Вазов, Й.** Д-р. Свобода и законност. Държавният преврат 16 юни 1913 г. 44 с., София, 1913. Собственост на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945.
99. Инв. № 637 (РИМШ). **Искренов, Г. Д.** Истинска свобода. 67 с., Русчук, 1882. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945.
100. Инв. № 645 (РИМШ). – **Радев, Ж.** Географска библиотека – природна скулптура по високите български планини. № 2, София, 1920 г. 132 с. От библиотеката на Петко Димитриев.
101. Инв. № 646 (РИМШ). **Каравелов, Любен.** Съчинения на Л. Каравелов – повести и разкази. Т. 2. Издава съпругата му Н. Л. Каравелова, под редакцията на З. Стоянов. 298 с., Русе, 1887,. Дар от Илия Димитриев.
102. Инв. № 647 (РИМШ). **Каравелов, Любен.** Съчинения на Л. Каравелов – повести и разкази. Т.5. Издава съпругата му Н. Л. Каравелова, под редакцията на З. Стоянов. 298 с, Русе, 1887. Дар от Илия Димитриев. Година на постъпване 1926.
103. Инв. № 656 (РИМШ). **Сакъзов, Я.** Българите в своята история. Второ издание, 463 с., София, 1918. От библиотеката на Петко Димитриев. Година на постъпване 1945.
104. Инв. № 674 (РИМШ). **Вълчев, Ст.** Дълг на всеки българин към общество, църква и отечество. 31 с., Г. Джумая, 1932. От библиотеката на Петко Димитриев. Отчислена.
105. Инв. № 675 (РИМШ). **Петков, Добри**. Критически бележки върху брошурата на г-н Н. Жеков

„Политическият живот на България и войнството". 60 с., София 1924. Дар от Илия Димитриев.

106. Инв. № 695 (РИМШ). **Станчев, Т. Х.** Борбите, страданията и успехите на българите. 112 с., Русе, 1881. Дар от Илия Димитриев през 1926 г.
107. Инв. № 700 (РИМШ). **Дървингов, П.** Българинът доброволец от старо време до наши дни. 16 с., София, 1934. От библиотеката на Петко Димитриев.
108. Инв. № 704 (РИМШ). **Радславов, И.** Под знамето на България. 45 с., София, 1920 г. От библиотеката на Петко Димитриев. Отчислена.
109. Инв. № 771 (РИМШ). **Стефанов, Л.** Град Омуртаг – принос към историята на града. 80 с., гр.Омуртаг, 1935. От библиотеката на Петко Димитриев
110. Инв. № 775 (РИМШ). Телилейски Боян (д-р Ник. Ил. Блъсков). Съвременни басни. Шумен, 1932, библиотека „Свещици" № 1 От библиотеката на Петко Димитриев.
111. Инв. № 801 (РИМШ). **Раковски, Г. С.** Изтуплений дервиш или източният въпрос. 1884. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1945 г.
112. Инв. № 902 (РИМШ). Униатско движение по черковните въпроси. 1897. Собственост на Андрей хаджи Димитриев. Година на постъпване 1948 (27.01).
113. Инв. № 5754 (РИМШ). **Шекспир**. Цимбелин – трагедия в пет действия. Превел от руски Кр. Златоустова. Първо издание. Печатница на Р. И. Блъсков, Варна, 1881. Собственост на Андрей хаджи Димитриев.
114. № 4942 (РИМШ). **Кайяс, В.** Ръководство за земеделчески сдружавания. Превели от оригинала. Д. Байнов, К. Малянков. Второ издание. 1-15, 368 - 380 с., София,1902. Собственост на А. Димитриев
115. Без инв. №. Французска христоматия с французско-български речник. **Д-р Каръл Плетц,** наредил Атанас Въков, София, 1889. Собственост на Александър Димитриев.
116. Без инв. №. –**Tripier, L., Monnier, H.** Les Codes Français – collationnès sur texers officiels. 111 s., Paris, 1895. Собственост на Александър Димитриев.
117. . Собственост на Александър Димитриев.
118. Без Инв. №. **Niedergesäß, R**. Deutsches Lesebuch für Volks – und Bürgerschulen. 301 s., Wien, 1879. Собственост на Еленка Димитриева.
119. Без Инв. № – **Alge, S. S**. **Hamburger, W. Rippmann.** Leitfaden – für den ersten Unterricht im Deutschen. Част 2, 1907. Собственост на Петър Димитриев.
120. Без инв. №. Молитвеник за православните християни. София, 1902.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Посветителен надпис на гърба на заглавната страница на „Христоматия по изучаване на словесността " от Костов, Ст. и Мишев Д. , № 80 в каталога на библиотека Димитриеви;

Обр. 2. Посветителен надпис на първата страница на „Молитвеник за православните християни" №119 в каталога на библиотека Димитриеви;

Обр. 3. "Ръководство за земеделчески сдружения" от В.Кайяс, подарък на А. Димитриев с надпис и подпис от преводача Д. Байнов и дата София 6/II 1903 г. №114;

Обр. 4. Списък намерен в допълнителен джоб на задната корица, на учебно помагало по немски език, №119 в каталога на библиотека Димитриеви.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Джумалиев, Г.** Приносът на град Шумен за развитието на българската книжнина до Освобождението. – *В:Известия на Народен музей Коларовград, II г, (1963)*, 91 – 106.

[2] Пак там.

[3] Пак там.

[4] **Димков, Н**. *Шумен през Възраждането*. В. Търново, 2005.

[5] Богат шуменец, деен член на българската община, а по-късно и неин председател. В неговия дом е настанен Лайош Кошут при пристигането му в Шумен през1849 г.

[6] Преставени членове на фамилията, които имат отношение към публикацията.

[7] *ДА – Шумен* – фонд 708К – Андрей Димитриев.

[8] **Стойков, Д.** Спомени за шуменци от една отминала епоха. – В: *Интервюта и бележки на Георги Джумалиев,част I,* Варна, 2015, с. 13.

[9] **Недев. Н, Н, Попов, Николов.** Шепот в корените – В: *Книга за старият Шумен, книга II*, Шумен, 2006, с. 193.

[10] След основаването на РИМ – Шумен през 1904 г. дружеството и музеят се вливат в една институция с обща библиотека.

[11] Съчинението е писано през 1853 г. в Одеса и преиздадено от сестрата на Раковски през 1884 г. в Пловдив.

[12] И двете книги са заведени под един и същ номер.

THE PERSONAL LIBRARY OF THE SHUMEN FAMILY DIMITRIEVS – MIRROR OF A BY GONE ERA

Stanimira Angelova

Abstract

The article imazame order to present the library of 3 generations from Shumen and covers the period from the early 80-ies XIX century to the late 30-ies XX century as a valuable Source of information, print media, private and public interests of the people from Shumen in betweens two centuries,education during this period as well. The book fund of the library presents, as already known regularities in relations profession, interests, and new and unknown facts about Shumen society and this little-known family from the town of Shumen.

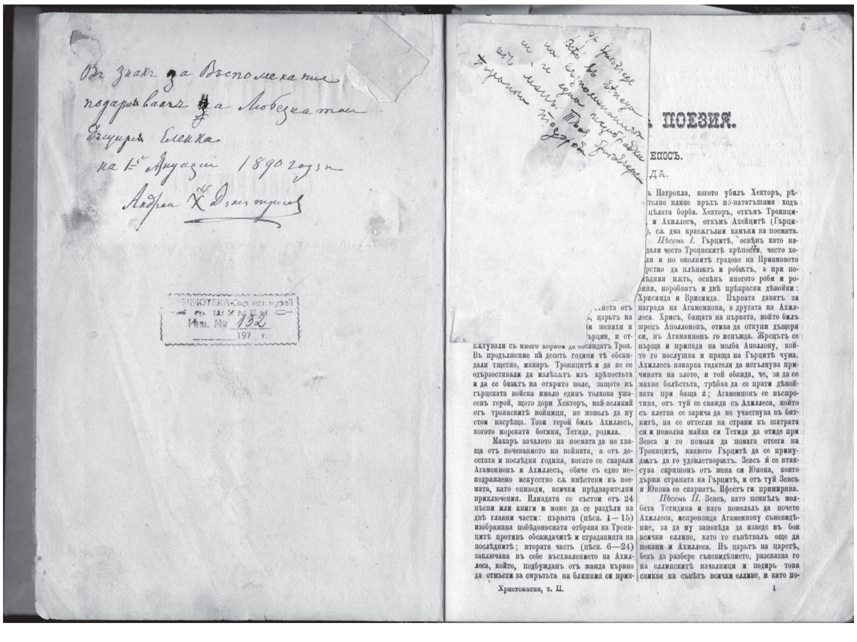

Въ знакъ за Въспоменание
подарявамъ на Любезната си
Дъщеря Еленка
на 1ᵉ Августи 1890 годин
Андрей Хџ Димитриевъ

БИБЛИОТЕКА-Окр. ист. музей
гр. ШУМЕН
Инв. № 132
197 г.

Обр. 1

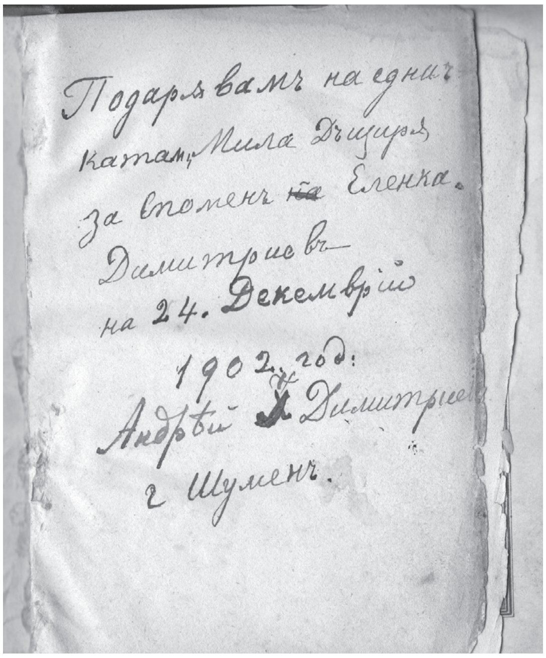

Подарявамъ на едни-
катам, Мила Дъщеря
за споменъ ~~на~~ Еленка.
Димитриевъ
на 24. Декемврий
1902. год:
Андрей Х. Димитриев
г. Шуменъ.

Обр. 2

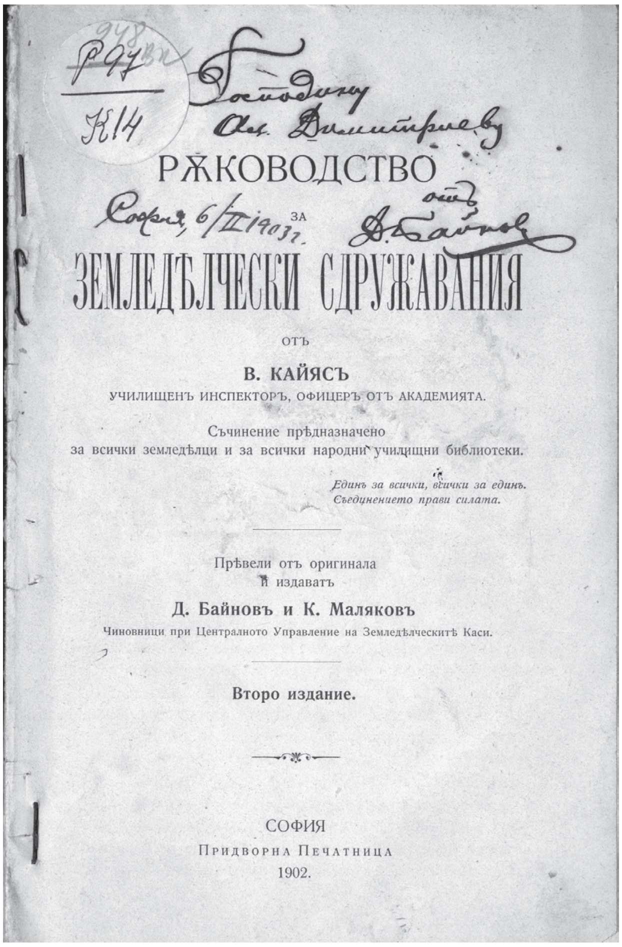

948
Р97
К14

Господину
Ал. Димитриеву
отъ
Д. Байновъ
София, 6/II 1903 г.

РѪКОВОДСТВО
ЗА
ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКИ СДРУЖАВАНИЯ

ОТЪ

В. КАЙЯСЪ
УЧИЛИЩЕНЪ ИНСПЕКТОРЪ, ОФИЦЕРЪ ОТЪ АКАДЕМИЯТА.

Съчинение прѣдназначено
за всички земледѣлци и за всички народни училищни библиотеки.

Единъ за всички, всички за единъ.
Съединението прави силата.

Прѣвели отъ оригинала
и издаватъ
Д. Байновъ и К. Маляковъ
Чиновници при Централното Управление на Земледѣлческитѣ Каси.

Второ издание.

СОФИЯ
Придворна Печатница
1902.

Обр. 3

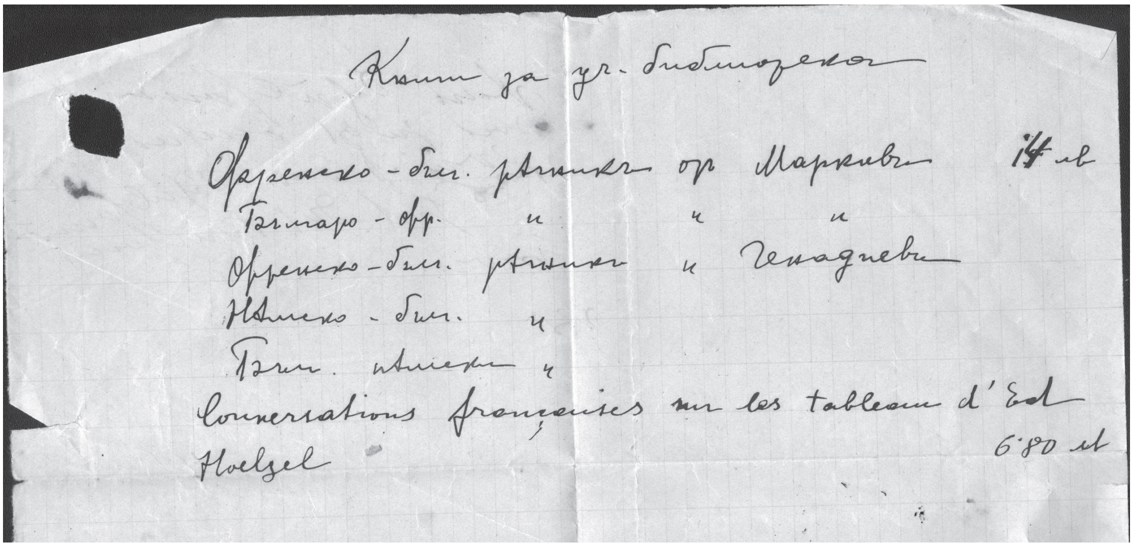

Книги за уч. библиотека

Френско-бълг. речникъ от Марковъ 14 лв
Българо-фр. " " "
Френско-бълг. речникъ " Генадиевъ
Нѣмско-бълг. "
Бълг. нѣмски "
Conversations françaises sur les tableaux d'Ed
Hoelzel 6·80 лв

Обр. 4

СТОЯН ЗАИМОВ И НЕГОВОТО МЯСТО В РАЗВИТИЕТО НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ. ПРИНОС И КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

Емилия Зорнишка

Дейността на Стоян Заимов за каузата на нова България е символ на патриотизма и размаха на свободния национален дух. Като председател на Комитета „Цар Освободител Александър II” Заимов се заема с нелеката задача да запази за поколенията спомена за славното минало, да съхрани паметта за борците за национална независимост. Негова е заслугата за създаване на първите музеи и паметници в нова България – военноисторическите къщи музеи, паркове и паметници в Плевен, Пордим, Бяла и Горна Студена, параклис-мавзолеят „Св. Георги Победоносец” и Скобелев парк-музей с костница в Плевен, паметникът на Цар Освободител Александър II, както и идеята за изграждане на Музей на Българското възраждане и освобождение и Инвалиден дом за поборниците и опълченците[1].

Деец на Българското национално възраждане, революционер и общественик, педагог и мемоарист, той заема достойно място сред строителите на нова България. Историческата наука често пренебрегва и омаловажава ролята му на мемоарист и изследовател, а приносът му в музейното дело и респективно развитието на културния туризъм в следосвобожденска България все още са в сянката на миналото.

Дейността на С. Заимов в периода на новата история се свързва главно със създаването на музеите. Недооценена остава неговата всестранна и всеобхватна дейност на основател и теоретик на музейното дело в България, която допринася за утвърждаването и развитието на новосъздадените музеи като места на паметта, културен институт с национален облик, и не на последно място – привлекателна туристическа дестинация както за българи, така и за чужди туристи, включително гости на държавно ниво. В изследванията не се разглеждат издателската и популяризаторска дейност на С. Заимов, практично-приложният характер на неговите приноси в художественото оформление на експозицията, музейната педагогика и психология и опазване на културно-историческото наследство – приноси от съществено значение за развитието на познавателния и културен туризъм в България. Настоящата публикация има за цел да представи някои по-малко известни, но важни аспекти в дейността на Стоян Заимов, които имат съществен принос за утвърждаване началото и първите стъпки на културно-историческия туризъм в България, в контекста на развитието на музейното дело и ролята на културното наследство като предпоставка за развитието на културен туризъм.

В края на XIX и началото на XX в. голямото предизвикателство пред българите е осъществяване на националния идеал и международното признаване на българската държава. Целият потенциал, който се натрупва след Освобождението, намира израз в „икономическото чудо”, което България постига в началото на XX век. През 1896 г., след 10-годишно прекъсване, са подновени дипломатическите отношения с Русия, а през 1902 г. е подписана първата двустранна военна конвенция с Русия. През 1897 г. са открити български търговски представителства в Солун, Битоля, Скопие, Одрин и Дедеагач. До 1910 г. България има легации в 11 държави и 12 консулства в Европа[2].

Последователната външна политика води до Съединението /1885/, което променя статуквото на Балканите и обявяването на независимостта на 22 септември 1908 година. Зад тези успехи стоят и редица изявени български политици, финансисти, както и българската интелигенция в лицето на образовани в Европа специалисти, които създадоха модерна България. Показателен е фактът, че почти всички чужди възпитаници се реализират в България, заемайки водещи позиции в политическия, културния и международния живот. Тяхна е и заслугата за функционирането на изграждащата се система на културата, науката и образованието на модерна, съвременна законодателна основа.

Културната политика на българските правителства и държавата през първите десетилетия след Освобождението е интересен и сложен проблем, особено по отношение на механизма, политическите средства, идейните мотиви и концепции в тяхното конкретно проявление и своеобразие. Основните насоки и тенденции в културната политика се определят от финансовото състояние на държавата, актуалните политически задачи и обективните обществени потребности. За строителите на съвременна България пътят за оцеляване на българската национална идентичност и силата на младата българска държава е знанието – една от най-важните потребности на обществото и в XXI век. Образованието и училищното дело и реализирането им в икономическия и политическия живот, идейно-възпитателните и образователни идеали заемат водеща позиция в общия комплекс на вътрешната политика, като обединяват държавната и обществена културна инициатива[3]. Културната политика на българските правителства и държавата през първите десетилетия след Освобождението е интересен и сложен проблем, особено по отношение на механизма, политическите средства, идейните мотиви и концепции в тяхното конкретно проявление и своеобразие.

Модернизирането на страната е невъзможно без развитието и създаването на национални културни ценности, които да догонват европейските постижения. Концепцията за музеите и стратегията за развитие С. Заимов формира, ръководейки се от опита на европейските и световните музеи[4]. Той вижда същността на музея като институт за опазване и съхраняване на националното самосъзнание и идентичност със свое собствено място и функции в обществения живот.

И като председател на Комитета „Цар Освободител Александър II", и като директор на музеите С. Заимов работи изключително професионално и с чувство на отговорност към бъдещите поколения. В изграждането на музеите и уреждането на експозициите участват най-добрите архитекти, историци, военни специалисти и паркостроители: арх. Пенчо Койчев, проф. Димитър Агура, Жул Лошо[5]; художници и скулптори – основатели и преподаватели в Рисувалното училище: проф. Жеко Спиридонов, проф. Антон Митов, проф. Ян/Иван Травницки, проф. Иван Мърквичка, проф. Марин Василев. Въведено е конкурсното начало[6]. За Музея на Българското възраждане и за Мавзолея в Плевен е обявен национален конкурс[7]. Първият и може би единствен и досега международен конкурс за паметник в България е конкурсът за Паметника на Цар Освободител Александър II в София, също по идея на КЦО. По план се издирват и събират експонати[8]. Доставят се специализирани издания за войната, които слагат начало на библиотечния фонд. Днес, освен библиографска рядкост, те са безценен исторически източник. Научен подход прозира и при изграждане на експозициите, уредени с военноисторически предмети и трофеи от Руско-турската война 1877 – 1878 г., съхранявани след войната във военните и артилерийски складове в Русия[9]. Подборът е направен по предварително проучване и изготвен списък със съдействието на руския посланик в Рим А. Нелидов и руския военен министър А. Куропаткин. Материалите пристигат в България като дарение от руското Военно министерство с личното благоволение на император Николай II[10].

От 1908 г. военноисторическите къщи музеи, паркове и паметници са самостоятелна културна институция[11]. При своето откриване те отговарят на най-добрите постижения на музейното дело в Европа. Управлението е в Плевен, а пръв директор от 1908 до 1932 г. е Стоян Заимов[12].

Интересът към Плевен и околностите му се засилва през 1902 г. по време на честванията на 25-ата годишнина от Освобождението на България и Шипченските тържества. Част от руските и румънските гости, емоционално свързани с Плевен, след тържествата на Шипка посещават „светите места". Във фонда на Дирекция „Военноисторически музеи" – Плевен, се съхранява покана, отпечатана през 1902 г. в Русия, за чествания на 25-годишнината от освобождението на Плевен[13]. На 12 април 1903 г, на тържествената церемония при полагането на основния камък на Параклис-мавзолея „Св. Георги Победоносец" в Плевен присъстват: Н.Ц.В. княз Фердинанд I, руският дипломатически агент Юрий Бахметев, председателят на Народното събрание, министри, висши военни, членовете на Комитета „Цар Освободител Александър II", поборници и опълченци, много граждани.

През 1904 г., с началото на строежа на Скобелев парк-музей, Плевен става още по-атрактивен. Граждани и гости на Плевен с интерес наблюдават експонирането на руска артилерия и турско трофейно оръжие през 1904 г., възстановяването на автентичния вид на редут № 2 /„Кървавият редут Куропаткин"/ и батареите-паметници[14]. Същата година тук се провежда Четвъртият национален туристически събор, който поставя началото на организираното туристическо движение в Плевен.

Военноисторическите музеи посрещат първите посетители още през 1906 г.[15] Нарасналият интерес и постоянният поток от индивидуални и организирани туристи налага, още преди официалното откриване на къщите-музеи и Скобелев парк, в музеите да се поставят книги за впечатления. Вестник „Дневник" в бр. 1506 от 13.09.1906 г. публикува статията „Златната книга за посетителите на Мавзолея в гр. Плевен", а в брой 1575 от същата година е отпечатана статията „Златните книги на Скобелев парк и Къща музей „Цар Освободител Александър II". Откриването на Къща музей „Цар Освободител Александър II", Параклис-мавзолея „Св. Георги Победоносец" и Скобелев парк-музей довеждат в Плевен хиляди гости и поклонници. На тържествата при откриването и освещаването на музеите присъства княз Фердинанд I, В. К. Владимир Александрович, висши офицери от руското военно командване, ветерани от боевете за Плевен и Руско-турската война 1877 – 1878 г., поборници и опълченци, ръководството на Комитета „Цар Освободител Александър II", многохилядно гражданство от Плевен и околностите[16].

Само година по-късно Стоян Заимов пише: „Ежегодно дохождат из Русия в Плевен маса гости поклонници, на групи от 30 до 100 човека. Повечето от тях са учащи се от гимназиите, реални училища, кадетски корпуси и военни гимназии. Най-голямото желание на тия скъпи за българското сърце гости е да нощуват в Скобелев парк. Всяка година през месеците юни и юли се поставят в парка при батареята-паметник „Фелдмаршал Тотлебен" няколко палатки, снабдени с всичко необходимо за спане…"[17].

Заслугата за провокирането на големия интерес е на Стоян Заимов, който усилено работи за популяризирането на музеите още от идейното начало на това начинание. С решението за създаването им комитетът обнародва Възвание към целия български народ, което разяснява идеята и целите на комитета. Възванието е и апел за съпричастност на обществото, призив за опазване спомена за историческото минало, запазване на старините и тяхното популяризиране. „Народ, който не помни и не цени своите неустрашими борци – се казва във Възванието, – бива забравен от Бога и от света…"[18]. Дейността на комитета получава широка гласност и подкрепа, което носи положителни дивиденти в бъдеще.

Едновременно с подготовката и изграждането на музеите се подготвят специализирани издания, водачи и каталози с рекламна и познавателна цел за бъдещите туристи и гости. Задачата е възложена на военни специалисти и историци. По поръчка на Комитета „Цар Освободител Александър II" Г. Капчев съставя първите професионални пътеводители за музеите в България, издадени в шест книги през 1907 г., в навечерието на откриването на музеите. По съдържание, илюстративен материал, обем и качество тези издания нямат аналог в историята на българското музейно дело[19].

С официалното откриване на музеите на 3 септември 1907 г. се свързва първият етап от развитието им, но по отношение организацията и подготовката за посрещане на туристите необходимото вече е свършено и резултатите не закъсняват[20]. Само през първите шест години /1906 – 1912/ военноисторическите музеи са посетени от 300 000 души българи, от които 50 000 са в организирани групи от учаща младеж, културни дружества, различни корпорации и др.[21]. При управлението на С. Заимов се извършва първата научна регистрация на паметниците от Руско-турската война 1877 – 1878 г. и привеждането им в известност – важна предпоставка за организиране на екскурзии с историческа и познавателна цел, маршрутни обиколки по музеите и паметниците, местата на сраженията, запознаване с историческия ландшафт и ландшафта на местността, което С. Заимов професионално прилага при посрещането на туристите[22].

С отговорност и професионално отношение той организира дейностите по поддържането и опазването на музеите и мемориалните паркове, които впечатляват туристите с уредбата на експозициите, оригиналните предмети, носещи сантимента на Освобождението[23]. Разположени на местата, свързани с конкретни исторически събития от националната история, новосъздадените паркове при музеите впечатляват туристите с професионалното оформление на парковото пространство, в което непретенциозно, но с необходимия респект се вписват оръдейни батареи, именувани на изявени командири от Руско-турската война 1877– 1878 г. и Плевенската епопея 1877 г., паметници и братски могили на загиналите на бойното поле, възстановени землени и укрепителни съоръжения, трофейни оръдия и картечници, пирамиди от артилерийски снаряди и др.[24]. С. Заимов е не само администратор, но и мениджър, PR, музеен педагог, туристически агент, организатор на исторически маршрути по музеите и паметните места, екскурзовод и водач на групите. Традиция при С. Заимов е лично да посреща туристите и гостите, което допълва общото възприятие от екскурзията. Впечатлени от видяното и от професионалното отношение на домакина, много български и чужди туристи отново се връщат по тези места и като дарители на музеите[25].

Подходът на С. Заимов в общуването с посетителите е методически издържан и добре възприет от слушателя. Разказът на открито, в неформална обстановка – на мястото на събитието, на бившето бойно поле, при паметниците или в музейната експозиция, дава възможност в хода на обиколката посетителят да се запознае с историята на събитието, личностите и героите, свързани с него, да сподели мнение и да допълни знанията си, беседвайки с водача на екскурзията. Това допринася за засилване на впечатлението и възприятието на историческия разказ, а споменът за него остава дълго в паметта[26].

За да постигне всичко това през онези години, да популяризира военноисторическите музеи и местата на паметта, така че да привлече туристическия поток към тях и да ги утвърди като интересна и желана дестинация за посещение и туристически екскурзии, С. Заимов работи с ясна цел, упорито и всеотдайно. Неговата визия за развитие на издателската дейност като приоритет в популяризирането на музеите и увеличаване на посещението, е доказателство за прилагания научен подход в работата му. Проектът предвижда през 1908 г. издаване на подробен и илюстрован исторически каталог за всяка къща музей, с който посетителите да се запознаят с всички предмети, наредени в стаите на къщите музеи в Плевен, Пордим, Бяла и Горна Студена, но за съжаление не е осъществен приживе[27].

Относно екскурзиите по историческите места С. Заимов счита, че трябва да се подобри организацията[28]. Наблюдавайки поведенческия характер на групите екскурзианти и туристи /учащи или организирани от културни дружества и др. организации/, той констатира, че групите идват без съответната нагласа и настроение за „свето посещение на исторически места, … без да носят в главата си поне главна ясна мисъл за онова, което има да видят със собствените си очи …” и вижда решението в това – всички туристически групи „да бъдат съпровождани от опитни лектори туристи, добри познавачи на съвременната туристическа педагогия”[29]. Убеден е, че без добре подготвени специалисти тези „екскурзии” ще си останат обикновени разходки. Водачите лектори имат на разположение издадената вече литература за „светите места” на признателна България и биха могли да допринесат за по-добрата организация, като усъвършенстват знанията си[30].

С. Заимов поставя началото на съвременната музейна педагогика и психология. Още в началото на XX в. говори за „туристическата педагогия” като метод за осмисляне посещението на историческите места и музеи. Интересува се от въпроса за рационалната организация на екскурзиите. За идеите си, споделени в Рим през 1904 г. с англичаните Емил Джонстън и Лейди Паулсен – организатори на пътувания и водачи на туристически групи, С. Заимов пише в „римския” си дневник[31]. Поканен да се присъедини към тяхната група, той се запознава с европейския опит на научна организация на туристически групи и работи усилено тази практика да се въведе в България[32]. Няколко години по-късно, през септември 1910 г., но този път в Плевен, С. Заимов има възможността да посрещне Емил Джонстън и Лейди Паулсен заедно с група английски туристи, която има възможността да присъства на първата историческа възстановка на бойните действия на отряда на ген. М. Д. Скобелев на 3.09.1910 г., реализирана на самото бойно поле от професионални военни от два плевенски полка по време на занятие[33]. Впечатленията им са публикувани в книгата на С. Заимов „Светите места на признателна България”, трета част. Привеждам този пример, който, разбира се, не е единствен, но е показателен за постигнатото по отношение на туризма в първото десетилетие на XX в.[34]

Накратко: С. Заимов посреща групата на жп гарата, и ги изпраща дотам или до пристанище Сомовит, когато приключи обиколката. Осигурява транспорт /най-модерния по онова време – файтон/ до Скобелевия парк, където С. Заимов живее и работи. Там посреща и гостите, които отсядат за по-дълго в Плевен. На път за парка ги води на кафе или на обяд в хотел-ресторант „Балкан” в центъра на града, където винаги има запазена маса за неговите гости. По време на престоя им осигурява закуска, обяд, вечеря или пикник при излет в местността[35]. Организира екскурзии, исторически обиколки по предварително начертан маршрут за всичките дни на пребиваването, води подробен разказ за събитията, посещения на къщата музей „Цар Освободител” с лятната цветарница „Юлия Вревска” в парка при музея, мавзолея „Св. Георги Победоносец”, Скобелевия парк с костницата и батареите, къщите музеи в Пордим, Горна Студена и Бяла, историческите места и паметниците на бившето бойно поле при Плевен[36]. Когато обстановката позволява, С. Заимов умело съчетава историческия разказ с приказни, митологични елементи, за да направи спомена по-ярък и запомнящ се, което се възприема особено емоционално, без да се измества истинността[37]. Особено впечатляващи са вечерите, когато от могилата костница се виждат целият Скобелев парк и местността, осветени от луната, а разказът на техния домакин ги потапя в атмосферата на близкото минало и създава усещането, че събитията и героите оживяват[38]. Всички гости си тръгват, отнасяйки със себе си скъп спомен, дар от домакина – роза „Ю. Вревска", бял карамфил „Ген. Скобелев", червен карамфил „Майор Горталов", чепка грозде от Заимовото лозе или плодове според сезона, за да им напомнят за прекрасните дни на тази екскурзия и ги мотивират да се върнат някой ден[39].

В кореспонденцията си с желаещите да посетят Плевен С. Заимов не пропуска да даде съвет кога е най-подходящото време за посещение, за да се избегнат „плевенските африкански горещини"[40].

„По широката си и дълбока творческа замисъл, по очарователността си и грандиозността си храмовете на българската признателност – пише Заимов, – ще привлекат и много от туристическия свят на Западна Европа. Край тия очарователни паркове паметници, величествени мавзолеи и дивни паметници къщи музеи българската земя ще стане предмет на туристика за немци, за англичане, за френци, за американци и пр., и пр."[41]. Съвременно звучат и думите му: „Добре развита туристика около „Паметниците на свободата" ще донася на българската земя материални блага от стотици милиони годишно"[42]. С. Заимов е убеден, че паметниците на свободата ще допринесат за превръщането на България в туристическа страна и дори като „Швейцария на Балканите", което ще помогне и за нейния стопански и културен възход, но липсата на средства и незаинтересоваността от страна на държавата не позволяват да се реализират тези идеи[43]. Някои от тях са осъществени през 50-60-те години на XX в. (Плевен, Шипка, С. Загора, Шейново, Г. Дъбник, Телиш и др.)[44].

За разлика от нас българите, може би чужденците са тези, които дават много по-висока оценка на неговото дело. Словенският поет, писател и публицист Хурбан Ваянски пише за него: „Немалко помага, за да расте Плевен, и неговото неотдавнашно минало и геройските подвизи, които направиха града един голям музей…"[45].

С. Заимов разработва проект за развитие на Военноисторическите музеи, който днес бихме нарекли проект за „развитие на туризма и усъвършенстване на инфраструктурата". Проектът предвижда: разширяване на Скобелев парк музей, който да обхване цялото бивше бойно поле с „Кованлъшкия хълм", където сега са разположени Панорама „Плевенска епопея 1877 г." и възстановеният през 1977 г. Скобелев редут № 2; изграждане на няколко езера и плавателен канал за лодки; павилиони, ресторанти и хотел; издигане на „величествена" конна статуя на ген. М. Д. Скобелев /идеята е реализирана през 2007 г./, реставриране на Скобелевия редут; изграждане на парк и паметници на бившето бойно поле при Г. Дъбник /изграден 1954 г./ и Телиш; парк-паметник на името на ген. Драгомиров при Свищов; корабът „Радецки" да се откупи със съдействието на българското правителство и да се превърне в паметник; да се изградят паркове паметници при С. Загора, на връх „Св. Никола" и „Орлово гнездо", при Шейново и Ловеч[46].

Идеите си за развитието на музеите като институция със свой собствен облик и място в обществения живот, със заслужен принос в развитието на познавателния и културен туризъм, която ще превърне България в туристическа страна, а защо не и в „Швейцария на Балканите", С. Заимов реализира на практика.

Ако се проследи дейността на С. Заимов във всички аспекти на това направление и внимателно се подредят отделните елементи, ясно се откроява една цялостна концепция с реални измерения, един процес в развитие, който има своето съвременно продължение и който ще продължи да се развива и усъвършенства. Ако се направи паралел на дейността на С. Заимов по отношение на туризма в контекста на развитието на музеите и музейното дело и процеса на развитие на туризма в България със съвременната концепция, според която за начало на туризма се приема краят на XIX – началото на XX в., а на организирания туризъм – 50-те години на XX в., се вижда, че и в теоретично, и в практическо отношение дейността на С. Заимов е идентична със съвременното разбиране за „туризъм” и „културен туризъм” и Стоян Заимов има заслужено място и роля в развитието на културния туризъм в България[47].

Доказват го съвременната теория и практика на туризма и определението за „туризъм” и „културен туризъм”, дадени от Световната туристическа организация на конференцията в Отава през 1993 г. и от Европейската асоциация на туризма[48].

Делото на С. Заимов е национално и високо патриотично. През целия си живот той с любов и вдъхновение работи за културния разцвет на българското общество, за издигане националния дух и съхранение на историческата памет.

Над 100 години военноисторическите музеи и местата на паметта са извор на родолюбие и патриотизъм, стимул за формиране и опазване на националното самосъзнание и идентичност в съвременния свят на динамика, информационни технологии и глобализация на обществото, непреходна връзка между минало и настояще и залог за бъдещето на България. От откриването си до днес военноисторическите музеи са посетени от 25 милиона туристи и гости на Плевен, а Панорама „Плевенска епопея 1877 г.” – от 9 милиона.

Днес, от позицията на постигнатото, връщайки се назад във времето, стигаме до НАЧАЛОТО, което постави Стоян Заимов – първите музеи на нова България, музейното дело и началото на историческия, познавателен и културен туризъм.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Откриване на Скобелев парк. Плевен, 3 септември 1907 г.

Обр. 2. Скобелев парк-музей, 1907 г.

Обр. 3. Ген. П. Паренсов в Скобелев парк, 1907 г.

Обр. 4. Народни представители от V Народно събрание при Езерото на самодивата в Скобелев парк-музей, 19 юни 1911 г.

Обр. 5. Лятната цветарница „Баронеса Юлия Вревска” в парка при Къща музей „Цар Освободител Александър II”. Плевен, 31 август 1909 г.

Обр. 6. Феликс Русел – кмет на Париж, на посещение в Къща музей „Цар Освободител Александър II”. Плевен, 14.04.1912 г.

Обр. 7. Ролан Бонапарт, родственик на император Наполеон I, и Стоян Заимов пред входа на Параклис-мавзолей „Св. Георги Победоносец”. Плевен, 18.04.1911 г.

Обр. 8. Учители от гр. Киев, Русия, с А. К. Хребтов – председател на комитета „Паломничество в България”.

Обр. 9. Български ветерани – поборници и опълченци пред входа на костницата в Скобелев парк- музей, 1 август 1909 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Михлюзов, Н**. *Освобождение и признателност.* Пловдив, 1912, с. 222.

[2] С Указ от 19.07.1879 г. княз Александър I Батенберг назначава първите български дипломатически

агенти в Сърбия, Румъния и Турция: Димитър Кирович, Евлоги Георгиев и Драган Цанков; Виена – 1889; Санкт-Петербург и Атина – 1896; Париж – 1897; Рим и Лондон – 1903; Берлин – 1904.

[3] **Радева, М.** *Културната политика на българската буржоазна държава 1885 – 1908*. София, 1982, 188–191.

[4] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 232–233, и 239.

[5] Жул Лошо – французин, паркостроител и управител на царските паркове в София.

[6] **Заимов, С.** (Стоян Диарбекирски). *Пътни бележки за светите места на признателна България*. София, 1907, IV–XI.

[7] **Капчев, Г.** *Признателна България*. София, 1907, с. 372; **Капчев, Г**. *Мавзолей в гр. Плевен*. София, 1907, 333–336.

[8] **Капчев, Г.** *Къща музей „Цар Освободител Александър II” в гр. Плевен*. София, 1907, с. 384 и 390–393; **Михлюзов, Н**. Цит. съч, с. 43 и 46–48.

[9] **Михлюзов, Н**. Цит. съч.; **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, 135–140 и 160–164.

[10] **Михлюзов, Н**. Цит. съч.; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 173; **същият**, *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 39–72.

[11] С Указ № 46 от 22 юни 1908 г. е одобрено „Положение за управлението на Военноисторическите къщи музеи и паметници”; *ВИМП*, ф. Д–2, № 2693.

[12] *ВИМП*, ф. Д–3, Инв. № 767, а.е. 510.

[13] *ВИМП*, ф. Д–2, Инв. № 1128.

[14] *ВИМП*, ф. Д–1, опис 1, № 3410, а.е. 456; ф. Д–1, опис 1, № 3487, а.е. 481; ф. Д–1, опис 1, № 3473, а.е. 478; ф. Д–1, опис 1, № 3487, а.е. 481; ф. Д–1, опис 1, № 3490, а.е. 481; ф. Д–1, опис 1, № 3639, а.е. 526.

[15] **Заимов, С**. Светите места на признателна България, ч. 1. Плевен, 1912, с. 103.

[16] Пак там, 89–99.

[17] Пак там, 80–81.

[18] *ВИМП*, ф. Д-1, опис 1, № 72, а.е. 22.

[19] Вж: **Капчев, Г**. *Признателна България*. София, 1907, с. 372; *Къща музей „Цар Освободител Александър II” в гр. Плевен*. София, 1907, с. 420; *Мавзолей в гр. Плевен*. София, 1907, с. 404; *Зелените гори – Скобелевски парк*. София, 1907, с.167; *Къща музей Велики княз Владимир Александрович в с. Горна Студена*. София, 1907, с. 215; *Къща музей „Карол I – румънски крал” в с. Пордим*. София, 1907, с. 224; **Заимов, С**. **(Стоян Диарбекирски).** *Пътни бележки*, с. 142 с приложение I–XII; **Заимов, С**. **(Стоян Диарбекирскiй)**. *Юбилейный путеводитель по священным местам-памятникам, воздвигнутым признательным болгарским народом*. София, 1907, с. 115.

[20] Всички дати в публикацията са дадени в стар стил.

[21] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, 103–116; **същият**. *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1912, с. 186.

[22] *ВИМП*, ф. Д–1, опис 1, № 4031, а.е. 697; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. София, 1912, с. 78, 85, 119, 134, 144, 148, 158 и 161; **Заимов, С. (Стоян Сен-Жан Д’Акарски)**. *Светите места на признателна България, ч. 2*. Плевен, 1912, с. 176.

[23] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, 150–152 и 158.

[24] Пак там, 75–78, 83, 85, 135–150 и 158–159; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 160–164 и 190–195.

[25] **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, 103–121, 127–129, 131–135, 147, 150–151 и 158–160; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, с. 189.

[26] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, с. 187.

[27] **Заимов, С.(Стоян Диарбекирски)**. *Пътни бележки за светите места на признателна България*. София, 1907, с. 49.

[28] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 179–187.

[29] Пак там, 186–187.

[30] Пак там.

[31] Пак там, 183–187.

[32] Пак там, 178–186.

[33] Пак там, с. 195 и 177–295.

[34] Пак там, 5–7, 15–19, 24–26 и 177–295; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 131, 141, 150–153, 165–166.

[35] **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 113, 117–118, 131,

141, 150–152, 161, 165–171, 188; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 157–177.

[36] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, с. 3, 5–7, 15–19, 24–36 и 157–195; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, 119–121, 135–141 и 163.

[37] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 76, 80, 83, 114 и 153–154; **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 188–191.

[38] Заимов, С. Светите места на признателна България, ч. 1. Плевен, 1912, 141–150; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, 171–173 и 303–304.

[39] Пак там, 81–83, 112–114, 138–139, 150–152 и 161–165; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, с. 144, 163, 188–189 и 282.

[40] **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 113 и 119.

[41] **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, с. 210.

[42] Пак там, с. 216.

[43] Пак там.

[44] **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 168.

[45] **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3.* Плевен, 1927, с. 323.

[46] *ВИМП*, ф. Д–1, опис 1, № 3967, а.е. 626; ВИМП, ф. Д–3, № 800, а.е. 543; **Заимов, С**. *Светите места на признателна България, ч. 1*. Плевен, 1912, с. 85 и 124–125; **Заимов, С.** *Светите места на признателна България, ч. 3*. Плевен, 1927, с. 200–205, 213–215 и 294–295.

[47] Сходни елементи по отношение на организацията и т.нар инклузив тур; критериите за развитие на туризма; класификацията на видовете туризъм; определението за културен туризъм в урбанизационна среда; пространствено-времева класификация и типологизация на културния туризъм, обекти, цел и т.н.

[48] **Александрова, Е**. *Организация на културния туризъм в градска среда*. София, 2011, с. 117; **Александрова, Е**. *Управление на събитията в културния туризъм*. София, 2012, с. 182; **Бонева, В.** *Музеи и туризъм в България*. Велико Търново, 2011; **Георгиева, Г., Рая Маджарова**. *Въведение в туризма, ч. 1*. Благоевград, 2010; **Лозанов, Е**. За баланса в туризма. Европейски форум, доклад. Мадрид, 2003; **Събев, Л., Св. Станев.** *Климатичните райони на България и техният климат*. София, 1963; **Бъчваров, В., Ц. Тончев**. *Основи на туризма.* София, 1996; **Тадаръков, Д., Е. Лозанов**. *Туристическа политика*. София, 2000.

STOYAN ZAIMOV AND HIS PLACE IN DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM IN BULGARIA. CONTRIBUTION AND LITERALY INHERITAGE

Emilia Zornishka

Abstract

Stoyan Zaimov's activity for the idea of new Bulgaria is a symbol of patriotism and spread of the free national spirit. As a chair man of Committee "Prince Liberator Alexander II" Zaimov takes an uneasy task to protect for generations the memory of glorious past, to save the memory of the fighters for independence and died for liberation of Bulgaria. He has a contribution for establishing of first in Bulgaria memorial museums and monuments – house museums, parks, and monuments in Pleven, Pordim, Biala and Gorna Studena, dedicated to Russian-Turkish war 1877-1878, chapel-museum "St. George Victorious" in Pleven, the memorial "Prince Liberator Alexander II" in Sofia, as well as the idea of a museum of Bulgarian

Renaissance and Home for disabled for fighters and volunteers. Participant in Bulgarian national Renaissance, revolutionary and public figure, educator and memory writer, he has an honor place among the builders of new Bulgaria. Historical knowledge neglects and

underestimates his part as a memory writer and a history explorer, and his contribution for development and promotion of museum work and cultural tourism in after liberation Bulgaria stayed in the shadow of the past.

In the process of creating War historical houses museums S. Zaimov is led by the achievements of museum work in Europe and the whole world. The main idea in Zaimov's conception for the development of museums and their turning into the lovely tourist destination is in Bulgaria to be put into practice the European practice in organizing and leading groups, which will result in increasing attendance of museums. His ideas S. Zaimov carries out practically as a Chief of Head quarters in Pleven from 1908 to 1932. During all his life Stoyan Zaimov works with inspiration on cultural flowering of the Bulgarian society, for improving of the National spirit for protecting the Historical memory.

Created by him with real professionalism museums, memorial parks and monuments – places of the memory, are the source of country love and patriotism, push for shaping and protecting the national self-awareness and identity in the modern world of dynamic, informational technology and globalization of society, eternal relation between past and present, guarantee for the future of Bulgaria.

Today, from the position of achieved, going past in the time, we reach THE BEGINNING, which Stoyan Zaimov puts – The first memorial museums in new Bulgaria, museum deed and the beginning of the Historical and cultural tourism.

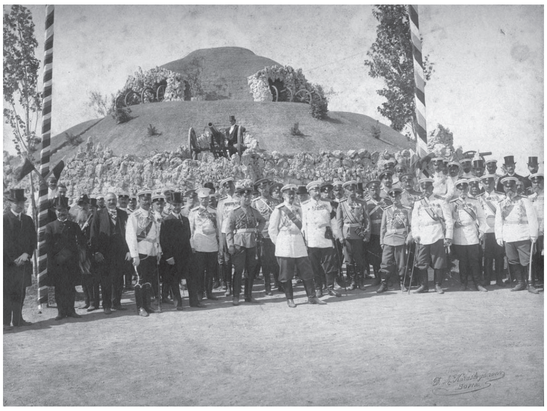

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

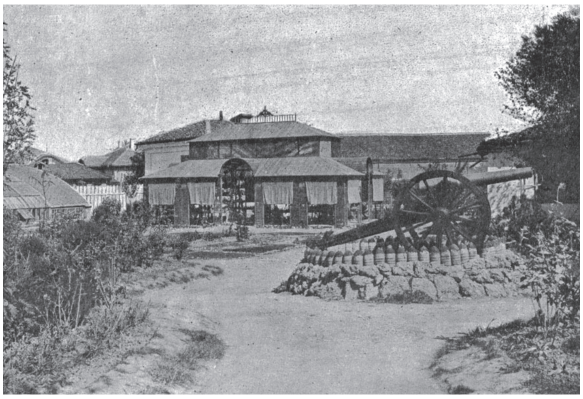
Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

“СЪЗНАНИЕТО НА НЕДОСТАТЪКА – ПЪРВА КРАЧКА КЪМ УЛУЧШЕНИЕТО”, ИЛИ КНИГАТА КАТО ОГЛЕДАЛО НА ЖИВОТА В БУРГАС ПРЕЗ 19. ВЕК[1]

Иванка Делева

След завладяването на Черноморското крайбрежие от османците българското население се изтегля в селата навътре от морския бряг, където се запазва компактно. Друга част се преселва в Цариград и едва от средата на 17. в. българи започват да се връщат, намирайки отново поминък в градовете като чираци, строителни работници, пристанищни носачи, лозари. До началото на 19. в. населението на Бургас достига до 5 хил. души от различни етноси, с превес на българите. Огромна промяна настъпва след Руско-турската война от 1828 – 1829 г., когато голяма част от българите се изселва в Русия и областта обезлюдява[2]. Някои семейства се връщат, но демографският срив е пълен. Нов прираст на населението има едва след Кримската война от 1853 – 1856 г., когато българи от вътрешността на страната се преселват към черноморските градове. Закратко Бургас се превръща в един от главните експортни центрове на цялата плодородна Тракия, което рефлектира пряко върху активиране на търговията в града[3]. Вследствие на тези динамични процеси през 19. век етническата палитра на Бургас е изключително пъстра.

Любопитен факт е, че макар по време на османското владичество в градовете по морето да живеят повече гърци и българи, единственото пристанище, в което са преобладавали *мюсюлмани,* е Бургас[4]. Техните административни сгради и жилища са били близо до пристанището и главните търговски пътища. Имали са две джамии и училище. *Арменски* преселници използват Бургас като транзитен център още през 16. в., а по-късно и като място за трайно заселване. Бидейки градски жители, те са добри занаятчии – златари, шивачи, обущари, дърводелци и др. През 19. в. арменската колония в Бургас има ярко присъствие, свое училище, а арменският храм е най-старият запазен днес православен храм, от 1853 г. В морския град са живели също *татари*, преселени от Крим след войните, занимаващи се със занаяти и земеделие; тяхната махала е заемала територията около днешната църква „Св. св. Кирил и Методий”; имало е също *черкези*, *цигани* и др. *Гърците*, другият голям етнос след мюсюлманския, се заселват по крайбрежието веднага след завладяването му. През 18. и 19. в. те доминират в областта на търговията, църковните и обществените дела. Имат малка църква, използвана от всички християни в града, и едно гръцко училище, в което ходели и българчета. Гръцката махала е разположена около тези две институции. Гръцки е официалният език, използван в кореспонденциите, в търговските дела и в чаршията, а българският се е говорил повече у дома. Това не е водило обаче до напрежение между двата етноса. Дори когато започва борбата за самостоятелност на българската черква и просвета, причините за това са били по-скоро социални, а не етнически[5]. Тази неповторима градска суматоха в Бургас в средата на 19. в. е забелязана, макар и хладно, от кореспондентите на повечето периодични издания от Възраждането. Градът е описван като обект на разбойнически нападения, управляван от гърци, с маларичен въздух и негодна за пиене вода[6]. Градчето обаче неустоимо привлича заселници. Авантюристи и почтени амбициозни хора, различни по нрави и убеждения, но обединени от желанието за печалба. Резултатът: в края на 19. и началото на 20. в. Бургас расте по-бързо от американските градове[7]. Един съвременник коментира, че *той* е градът, спечелил сърцето на презморския търговец.

Как се вписват българите в този енергичен процес? Редките сведения за туземните българи, предимно кожухари и абаджии, са обикновено констатация, че се трудят, спестяват, но няма полза от труда им, понеже остават неразвити, без народно съзнание и стремление... Фокусирайки се върху прагматиката, българите, жители на Бургас, изостават от един много важен процес. В града до 1867 г. няма официално конституирана българска община, та малкото преселници от Хасекията, асимилирани чрез женитби, не са имали национално разбиране, традиции, нито идея народностна, та да има борба за национално пробуждане в този елински център. В това невежествено тъмно време дошли тук нови пришелци от Цариград или родом от чистите в етнографическо отношение балкански градове: Калофер, Стара Загора, Котел, Сливен, не да будят заспалите народни чувства и дух, но да създадат българщината. Тези интелигентни български младежи с възвишен български дух, добили образование в средни и висши гръцки учебни заведения, владеещи по няколко чуждестранни езици, станали граждани на Бургас[8]. Но не само. Повечето от тях, реализирайки амбицията си тук, стават основен двигател не само на икономическия просперитет на града, но и на духовния. Разбира се, това бил дълъг процес, тъй като тези хора, придошли откъде ли не в този град, не споделят чувството за общност и не изпитват потребност да общуват на друго ниво, освен с търговска цел. Затова и проучването на литературните интереси на това население, макар и любопитно, е фрагментирано и неизчерпателно. Основата, на която стъпваме, са най-вече книжни образци, съхранявани във фонда на Историческия музей в Бургас, и бележки из историята на библиотечното дело в града.

Със сигурност снабдяването с художествена или специализирана, търговска и учебна литература в разглеждания период, е плод на духовна потребност и самостоятелна инициатива. В Бургас няма книжарници (първата е открита през 1900 г.), печатници или друг център за разпространение на книги, ако изключим плахия опит на интелигенцията да се обедини в Народен клуб през 1879 г. Клубът е получавал всички български вестници и някои по-интересни европейски листове, които предоставял на съгражданите си[9]. Затова интересът на читателите е насочен към продукцията на многобройните такива в Одрин и Цариград – в Галата на Д. Цанков и Б. Мирков; “Македония”; “Карапетров и дружество”; “Трудолюбивата пчела”, изданията на Българско печатарско дружество “Промишление”. Настоятелите на създаденото през 1870 г. в Цариград дружество – П. Р. Славейков, К. Величков, Ст. Бойчев издават и разпространяват разнообразна по тематика българска и чужда литература. От бележката в книгата “Пътуване около света”[10], издадена през 1873 г., съхранявана в Бургаския музей и притежание на бургаския общественик Фердинанд х. Дечев, се вижда, че “следующите книги – “Наводнения на Дунав”, “Историята на Геновева”, “Съкратена османска история”, “Дон Кихот Маншский” и др., издадени от Българско печатарско дружество “Промишление”, намерват се за продаване в книжарницата му у Цариград – Тахтакале, № 10, срещу Балкапан хан, както и в книжарниците на Хр. Г. Данов, В. Манчев и т.н. Читателите са известени и за другите български учебни и забавни книги, бели хартии и мастила, тефтери и други “потребици”, които предлагат посочените книжарници. Силните професионални връзки на бургаските търговци с Цариград, Одрин и Солун превръщат тези градове в главни центрове за снабдяване с литература. Българите, „решени да си съставят малка една библиотека, което е нихни имот, най-полезното и най-благородно украшение”, е трябвало само да го поискат[11].

Обясним факт, като се има предвид силното гръцко присъствие по Южното Черноморие, е в библиотеките да има гръцки книги като „Въведение в епистолографията”. Книгата представлява инструкция за писане на писма до официални институции, както и за водене на лична кореспонденция (екземпляр от нея се съхранява във фонда на Историческия музей). За време, в което писмото е основно средство за изпращане на послания от всякакъв характер, тази книга е абсолютно необходимо четиво. Издадена е във Влашко в началото на 19. век и подобно на други книги от този период на последните си страници представя на читателите списъци на спомоществователи. Сред "любознателните и многоуважаеми господа"[12] са хора от българските градове Търново, Стара Загора, Котел. Докато на първата книга не може да се посочи автор, поради липсващи начални страници, другата – „Наука за търговията", е написана от адвоката Йоанис Скалцуни. Исторически тя проследява зараждането на индустрията, съвременните търговски отношения (1865), икономически кризи и т.н.[13] За съжаление, не се знае на кого са принадлежали тези книги и по какъв начин са придобити, но са илюстрация на стремежа към светска образованост и подобряване на търговските умения.

Богослужебните книги на Гръцката патриаршия също са познати на населението от този регион. Евангелия, канонични четива като „Педалион" или ръководство на християнската католическа и ортодоксална църква от 1800 г., житията на светците са незаменими настолни книги на усърдните вярващи. Християнска литература разпространява и Руската православна църква, най-вече изданията на Киевско-Печорската лавра – библии, минеи и часослови. Богослужебните книги се разпространяват от мисионери, дипломатически представителства, добиват се при поклонения на Божи гроб и различни манастири.

Разнообразна литература предлагат и пътуващите книгопродавачи като Яни Рододарович, най-известният в района на Странджа. Роден в Лозенград между 1839 – 1840 г., обладател на духовни дарби и дълбок патриотизъм, Рододарович обикаля малкотърновските села, Ямболския и Сливенския край,[14] разнасяйки учебници и църковни книги. С последните се снабдява от д-р Васил Каракановски (1804 – 1905), лекар при Руското посолство в Цариград, стипендиант на Московския славянски комитет. Учебниците взема от сливенските книгопродавци Газибаров и Хаджиминов. Книжарницата му в Лозенград е на чаршията и в нея могат да се намерят книги на различни езици, както и пособия за писане.

Откривайки своя книжарница в Одрин, Христо Г. Данов също ползва услугите на опитен пътуващ търговец, велешкия книжар Константин П. Бошулков.

Първите заглавия на книги предназначени за Бургас, които могат да бъдат проследени, тъй като за тях е водена статистика, са тези, получени чрез системата на спомоществования. Тези издания са специално поръчани, предварително платени или подарени, затова е по-лесно да се проследи движението им:

- за 1853 г. – „Типик церковний по чину Христовой Великой церкве...", преведен и приспособен от Неофит Рилски, Патриаршеска типография в Константинопол. 1853, № 5621
- за 1873 г. – „Кратка елементарна геометрия. Съкратение от елементарната геометрия на А. Давидов", превел и съкратил Иван Н. Гюзелев, Прага, 1873, № 1490
- за 1875 г. – „Кирил и Методий, български просветители" от Любен Каравелов, „Българско дружество за разпространение на полезни знания", Букурещ, 1875, № 4407[15]
- За 1875 г. – „Покрестението на едного свещеника Исидин или началото на християнството...", превел Василий Станкович, Букурещ, 1845, № 7257[15].

Във фонда на Историческия музей най-богатата сбирка от книги с личен печат на собственика принадлежи на Сава х. Дечев и Фердинанд х. Дечев. Първият е от “пришълците” бургазлии, роден в Стара Загора през 1844 г., който се заселва тук през 1864 г. Воден от търговски интерес в Бургас, Сава х. Дечев става активен деятел „на църковно-политическото свестяване в този чужд за българския дух град”[16] На него – като училищен настоятел и деен гражданин, се дължи организацията на училището, назначаването на учители и немалко общонародни дела в града преди и след Освобождението до смъртта му през 1914 г. Личен приятел на Хр. Г. Данов, той получава голяма част от книжното си богатство от авторитетното издателство.

Книгите от библиотеката на Фердинанд х. Дечев са предадени на музея от негови наследници, живеещи в Бургас. Самият той е роден в Стар Бишнов (Банат) и учителства в дунавските селища Свищов, Белене и Оряхово. Възрожденецът е кореспондент на унгарския вестник “Будапещ хирлап” в София[17]. Съдържанието на библиотеките на двамата родолюбиви българи е много разнообразно. Заглавията на книгите показват, че любознателните граждани имат интереси в областта на историята, политиката, търговията, християнската етика. Присъстват заглавия като: “Политически и военен живот на Наполеона”[18], “История на православната църква”[19], “Ключът на науката”[20], “Иванко, убиецът на Асеня”[21], вестници и списания като “Наука”[22] и “Българска старина”[23], издадено през 1865 г. от Г. С. Раковски.

Перспективите на морския град, оживяването на търговията, предприемчивостта на неговите жители, макар и бавно, променят облика на Бургас. Във вестниците от края на XIX в. вече четем за съживяване на българите и стремеж да отделят обществените си интереси от гърците[24]. През пролетта на 1869 г. е открито първото българско училище и храм, в който службата се води на български език[25]. Чрез училището Бургас добива своя книжовен център. То е обществената институция, която системно популяризира книгата сред различни социални групи. Училищните настоятели, а често те са и църковните настоятели в града, са радетели и организатори на разпространението на книгите и периодичния печат. До създаването на Бургаската общинска библиотека те са посредници между издателя и читателя, записват абонатите, събират стойността на абонамента им, разпращат вестници и списания. Известни нам имена са: Рали х. Мавридов; Койчо Райков[26] – представител на търговците джелепи в Бургаската община, един от първенците на града, които посрещат „Летящия отряд” на полковник Лермонтов на 6.02.1878 г., един котленец, който, без да подозира, вгражда живота си в основите на младия град; Теохар Хр. Папазоглу, чието име се споменава периодично във в. “Свобода” от 1870 г. около скандал за наследството на Петър Берон. С изключение на това, че е настоятел на в. “Съветник” в Бургас, този възрожденец не е свързан пряко с нашия град, но това не ни учудва. Известна е практиката на българите – емигранти във Влашко, да стават настоятели на книжни издания за различни български градове; описаните по-горе Фердинанд х. Дечев и Сава х. Дечев[27]; Ненко Попов от гр. Котел – уважаван църковен настоятел и чиновник в Бургаската община, в чието “народно” кафене се получават всички известия и вестници от Цариград, разменят се мисли по българските просветни и църковни борби[28]. Съвсем логично неговото име откриваме в бр. 13 на в. “Право” от 9 юни 1873 г. във връзка с изказана благодарност за подаръка на Станчо Увалиев (родом калоферец) – 1 годишно течение на сп. “Читалище”. Посредник в дарението е Петър Христович, “основател на Дружество за покупки и продажби на стоки и всякакви други търговски земания – давания”.

През 1888 г. държавата, в лицето на общинското управление, основава първия културен институт в града – Бургаската общинска библиотека. Началото е плахо, книжният фонд е доста скромен – 160 тома, от които 15 книги с научен характер. Основната сбирка е с книгите на Вазов, Каравелов, Гогол, Тургенев, Юго. Предполага се, че са се получавали и първите бургаски вестници, които седмично отразявали новините в града и политическия и културен живот в страната. За жалост, в запазените бележки за ранната история на Градската библиотека няма данни за броя на читателите или някаква тяхна характеристика, но увеличеният обем книжни образци – 1185 екземпляра през 1896 г., предполага и нараснал интерес у гражданите към заемането на книги[29].

Макар че в края на 19. и началото на 20. век Бургас е по-скоро незначително турско селище, съдбата му е отредила „блестително бъдеще”. Началото на новата му история е трудно, но той се променя с удивителни темпове и бързо се превръща в оживен и привлекателен европейски град. Може би морето, което не може да бъде провинция, а може би хората със своите нараснали духовни търсения са го направили „българската Марсилия“, по думите на един съвременник. Проучвайки тези силни и борбени хора, с цялата им градивност, трепета към новото и непознатото, осъзнаваш, че те, вграждайки сянката си, създават нещо, което наистина си струва – неповторимия Бургас.

БЕЛЕЖКИ

[1] В заглавието е цитирана дописка от: в. *Право*, IV, Цариград, 6 и 7; 7 и 14 април 1869; Вж. по-подробно: **Райчевски, Ст**. *Старият Бургас*, София, 2011, с. 37.

[2] **Тонев, В**. *Българското Черноморие през Възраждането*, София, 1995, с. 39.

[3] **Щерионов, Щ**. *Южното Черноморие през Възраждането*, София, 1999, с. 45.

[4] **Райчевска, Цв**. Откога датира Бургас. Най-ранният османски документ. – *Бургас днес*, III, 205, 26 ноември 1992, с. 1, 6.

[5] **Иванов, М.** *Загадъчният град. Бургас от XVI до началото на XIX в*. Бургас, 2005, с. 29.

[6] **В. Македония**, III, 42, 3 октомври 1869, с. 163.

[7] **Райчевски, Ст**. *Старият Бургас*, София, 2011, с. 159.

[8] **Димитров, Хр**. *Катедралният храм „Св. св. Кирил и Методий“ в Бургазъ 1869 – 1930*, Бургазъ, 1930, с. 18.

[9] **Коцева, Н**. Библиотечното и читалищно дело в Бургас 1878 – 1912. В: – *Бургас – юбилеен сборник (1878 – 1912 г.)*. Бургас, 1998, с. 73.

[10] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 188.

[11] *в. Цариградски вестник*, VI, 260, 21 януари 1856, с. 12.

[12] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 170.

[13] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 169.

[14] **Попов, Ив**. *Лични спомени от живота и дейността на Яни Рододарович от Лозенград*, София, 1928, с. 14

[15] Вж. по-подробно**: Стоянов, М**. *Българска възрожденска книжнина*, I, София, 1957, с. 264, 72, 201, 341.

[16] **Димитров, Хр**. *Катедралният храм „Св. св. Кирил и Методий“ в Бургазъ 1869 – 1930*. Бургазъ, 1930, с. 28.

[17] **Стоянов, М**. *Българска възрожденска книжнина*, I, София, 1957, с. 80.

[18] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 28.

[19] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 29.

[20] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 30.

[21] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 32.

[22] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 35.

[23] РИМ – Бургас, ОФ „Възраждане”, инв. № 193.

[24] *в. Македония*, III, 22, 26 април 1869, с. 87.

[25] **Христов, А**. *Бургасъ-юбилейна книга*, Бургас, 1940, с. 134.

[26] **Стоянов, М**. *Българска възрожденска книжнина*, I, София, 1957, с. 438, 440.

[27] **Димитров, Г**. *Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение*, I, София, 1894, с. 266.

[28] **Димитров, Хр**. *Катедралният храм*, с. 14.

[29] **Коцева, Н**. Библиотечното и читалищно дело в Бургас 1878 – 1912. – В: *Бургас – юбилеен сборник (1878 – 1912 г.)*. Бургас, 1998, с. 75.

Д-Р ВАСИЛ РАДОСЛАВОВ КАТО ОРАТОР, ЛИТЕРАТОР И ПУБЛИЦИСТ

Бисер Георгиев

До настоящия момент д-р В. Радославов е представен в историческата литература главно като политик и държавник[1]. Основна причина за това е обстоятелството, че повечето от мемоаристите спират своето внимание на действията му като министър-председател, вътрешен министър, или водач и организатор на партия[2]. Едва няколко души го представят и като мемоарист и публицист, и почти никой като обикновен човек – съсед, съпруг и родител[3]. По тази причина по-долу ще се спрем на по-малко известните качества и недостатъци на посочения държавен мъж.

За написването на настоящия труд е използван непубликуван изворов материал от централните български архивохранилища, сведения от периодичния печат, публицистиката и мемоарната литература. Безспорно, най-ценни в посоченото отношение се оказаха личните произведения на д-р В. Радославов, публикувани като самостоятелни издания[4], и многобройните подписани и неподписани статии, речи, доклади, стихотворения и други материали в периодичния печат.

* * *

Външният вид е изключително важен за всеки виден политик, защото обществеността по онова време до голяма степен следва народната поговорка „По дрехите посрещат ...”. Въпреки наличието на многобройни фотографии, образът на В. Радославов многократно е изкривяван в политическата преса. Достатъчно е да посочим карикатурите в „Земеделско знаме”[5], представени в приложенията на настоящия труд, за да се уверим до каква степен политическите му противници си играят с лика на този в общи линии последователен държавен мъж.

Като изключим суперлативите в радославистките вестници по адрес на „шефа”, малкото описания, направени от съвременници на Радославов, обхващат не само физическия образ, но и характера му. Най-точно е това на П. Пешев, който контактува с водача на либералите почти през целия му съзнателен живот. Младите години на Васил са описани най-добре от съученика му Ив. Урумов[6], а късните – от неговия зет д-р Хр. Георгиев.

Васил Радославов е мъж със среден ръст, изглеждащ по-скоро нисък, особено на старини. Вероятно той осъзнава този факт от най-ранната си възраст, защото през Възраждането го виждаме да държи патриотични речи, стъпил на стол[7]. Като млад е слаб, но на средна възраст почва да пълнее, без да изглежда особено дебел[8]. Винаги спретнат и облечен добре, като от края на XIX век неизменно носи тъмен костюм със златен ланец и часовник, широк тъмен балтон, с модерното за времето черно бомбе на главата и бастун в ръка, който след счупването на крака му през 1908 г. става неизменен атрибут. Съвременниците описват д-р Радославов като рус, но на снимките той повече прилича на светлокестеняв. От студентските си години, както повечето мъже от тази епоха, носи брада, която от края на XIX век неизвестно защо оставя по-дълга и разресана „на чатал”. Към края на първото десетилетие на XX век косата и брадата му побеляват, което е една от причините да получи прозвището „дядо”.

Това, което отличава В. Радославов от повечето съвременници, са светлите му очи, които през по-голямата част от времето „светят". Последното се вижда дори на някои от запазените снимки. Вероятно погледът му, подобен на този на Хр. Ботев, е едно от оръжията, с които той „обайва" събеседниците. Видният политик е най-силен в диалога (беседата) и по-слаб като оратор, защото говори „без пламък" и жестикулации[9]. В описанията за него съвременниците отбелязват, че гласът му е тих, но отчетлив, а речта „сладкодумна". Дискутира без да се вълнува, дразни, обижда или предизвиква слушателите. Това го прави добър събеседник, но слаб оратор. Въпреки това изказванията му в Народното събрание са слушани от депутатите без напрежение и с внимание, най-вече заради спокойния тон[10].

Още от XIX век личният живот на политиците в България е на прицел по отношение на общественото мнение. Тук Радославов няма особени проблеми. Независимо че „многото неприятели преувеличават недостатъците му в чудовищни размери", никой не го обвинява в пиянство, склонност към хазарт или разврат. По-скоро е обратното: всички признават, че той е „човек трезвен, морален, спокоен, не любящ салтанатите и пиршествата, трудолюбив. По натура ... хладен, учтив, често любезен, без склонности към сантименталност ... и сърдечна привързаност"[11]. Не е трезвеник и дори „пуши, без да е пушач", но благодарение на сравнително здравословния начин на живот, който води, здравето му е в цветущо състояние на 64 години[12].

Това, което всички съвременници признават безапелационно, е, че д-р Радославов е „неуморим вестникар"[13]. Още през 1871 г. той е сътрудник на сп. „Читалище" и сп. „Училище". Негови статии има и във вестник „Право" (1873 г.), сп. „Ръководител на основното учение" (1874 г.), вестник „Напредък" (1874 и 1876 г.), вестник „Зорница" (1877 г.) и вестник „България" (1878 г.)[14]. Още като гимназист бъдещият държавник пише дописки за положението в България, които публикува в чешки вестници[15]. Писането на статии на чужд език е рядко срещано явление в българските политически среди. Затова следва да оценим високо положените от младия патриот усилия да направи известна на света тежката съдба на своя народ. Тук следва да добавим, че езиковите познания на бъдещия по това време водач на либералите са много сериозни. Той вече знае турски, чешки, руски и френски език, с които си служи свободно, а в близко време научава перфектно и немски[16]. Това му помага да следи свободно европейската преса и да бъде винаги в течение на събитията.

Поради липса на средства по време на следването си Радославов не е в състояние да участва в разните студентски дружества, с изключение на чешкото „Академицки сполек" („Асоциация интелектуалци"). В нея различните студенти от славянски произход се запознават помежду си и възниква идеята за демонстрация на славянската солидарност чрез един литературен ежегодник, наречен „Славянски алманах", в който да бъдат представени всички славянски езици. Първата книга излиза с материали на руски, чешки, сръбски, хърватски и български език. От българите – членове на дружеството, в нея вземат участие с публикации само Д. Вачов и В. Радославов, въпреки че негови членове са още Ив. Урумов от Ловеч и други български студенти. Вероятно алманахът става доста популярен, защото втората книга е конфискувана от представители на правителството. Има сведения също, че членовете на „Академицки сполек" са следени от австрийската тайна полиция. Радославов и Вачов са едни от активистите, които се оплакват на австрийски прокурор, но той по недвусмислен начин им обяснява, че подобни книги не се издават в Австрия. Студентите обмислят възможността да заведат съдебно дело, но всички австрийски адвокати отказват да защитават подобна кауза. Това настройва двамата приятели състуденти срещу имперските порядки, предадено образно от Вачов с думите: „Учехме се в Немско, а мразехме немците”[17]. От тях става ясно, че поне в началото на живота си д-р В. Радославов, който навсякъде минава за „германски възпитаник” и германофил, далеч не е благоприятно настроен към немските порядки[18].

Интелектуалните качества на вече дипломирания доктор по право са оценени високо почти веднага след завръщането му в България, когато Др. Цанков го кани да влезе в редакцията на вестник „Съзнание”. Там той, заедно с Н. Сукнаров, около година пише много от уводните статии[19]. Вестникът се посреща добре от читателите, но е спрян по политически причини, като В. Радославов не намира място в редакцията на новия цанковистки вестник „Средец”[20].

През лятото на 1886 г. Радославов се разделя с П. Каравелов и веднага организира свой печатен орган, наречен „Народен вестник”, в който публикува различна от Каравеловата и Цанковата програма[21]. Събитията около 9 август обаче спират излизането му.

През 1886 – 1887 г. д-р Радославов е министър-председател, но активно следи работата в редакцията на вестник „Свобода”, а понякога дори публикува свои материали[22], защото отдава голямо значение на ролята на пресата в обществения живот. След раздялата със Ст. Стамболов неговите привърженици правят опит да организират още два вестника. „Глас”, в който Радославов не участва активно[23], се задържа само месец (23 юни – 22 юли 1887 г.)[24]. „Народна воля”, който се организира със съдействието на водача на либералите, има повече шансове. Д-р В. Радославов съставя и редактира лично материалите за първите два броя[25], но властите веднага спират новото издание[26].

През януари 1887 г. В. Радославов и най-близките му привърженици учредяват „Либерален клуб” в София, който организира своя печатница и на 6 февруари издава бр. 1 на вестник „Народни права”[27]. Оттам нататък последният се превръща в своего рода визитна картичка на водача на либералите, който тясно обвързва с това издание дори личните финанси на семейството си[28]. В първите години от съществуването на вестника Радославов, който е и директор на печатницата, пише основните статии, редактира материали, отговаря на читателски писма, защитава отговорните редактори в съда по Закона за печата, отговаря за приходите и разходите и дори администрира изданието[29]. Тази дейност той не изоставя даже по време на Първата световна война[30], когато е прекомерно претоварен с работа.

„Народни права” излиза най-напред в периода 1888 – 1891 г., когато е спрян от властите. Закратко през 1893 – 1894 г. на негово място е организиран вестник „Свободно слово”, в списването на който водачът на либералите също участва активно[31]. От 1 януари 1895 г. „Народни права” е възстановен, вече като „орган на Либералната партия”, и нейният председател отново се заема с него. Оттам нататък изданието излиза без прекъсване, като през 1916 г. е издаден Юбилеен сборник по повод на неговата 25-годишнина[32]. През войната „Народни права” играе ролята на официоз до падането на либералите от власт през юни 1918 г., като през цялото време се контролира от дългогодишния си ръководител. Той престава да играе ролята на фактор във вестника едва след октомври 1918 г., когато бяга в Германия с изтеглящите се от страната немски войски. Това е една от многото причини вестникът да спре след малко повече от две години на 4 декември 1920 г.

Заедно с главния си официоз, д-р В. Радославов поддържа или участва в списването на вестниците „Народен приятел”, „Стража”, „Арда” в Хасково, „Борец” в Бургас, „Сила” във Варна, „Балкан” и „Народна воля” в Русе, и др. Негови дългогодишни съратници са журналистите Петър Клинков, Тодор Георгиев, Божил Райнов, Ахмед Зеки бей Мустафов, Никола Йонков Владикин, Иван Стоянович-Аджелето, Витолд Пекарски, Никола Пиперов и мн. др.[33]

Материалите, които В. Радославов пише през целия си живот, са многобройни и разнообразни, но стилът му е лесно разпознаваем. Една от основните отлики на материалите е голямата аналитичност, която влага при разглеждането на всеки по-важен проблем. Въпреки ограничеността в обема на вестникарските статии, той винаги се стреми да засегне разглеждания въпрос от самото му възникване и да го проследи във времето. Тази своего рода научност прави материалите, които пише, интересни, въпреки че понякога прекалява, предвид масовата, неособено просветена аудитория, за която са предназначени. Същото може да се каже и за част от неговите „реферати” (това е името, което либералите сами дават на докладите и лекциите, изнасяни на партийни конгреси и други големи форуми, Б. Г.). Някои по-големи по обем статии заслужават много сериозно внимание, предвид че показват гледната точка на съвременника по важните текущи теоретични и практически проблеми[34].

Друга особеност на стила на Радославов е, че когато описва вътрешнополитическото положение, той винаги критикува остро всички останали партии, а накрая изказва мнението на либералите, за да остави у читателя впечатлението, че те са единствените, които мислят за интересите на обикновените хора. Този прийом той използва и в избирателните кампании.

Едно от хобитата на д-р В. Радославов е писането на стихове. В това отношение постиженията му са сравнително слаби. Липсват каквито и да било теоретични познания за структурирането на стиха, начина на формирането на римите и пр. Вродената му интелигентност и полученото образование правят стихоплетството по-поносимо, но трудно може да се каже, че то надскача нивото на добрия аматьор.

Едно от хубавите ранни стихотворения на младия Радославов е публикувано във вестник „Българин” в Гюргево през септември 1878 г. от известния журналист, издател, печатар и индустриалец Хр. Г. Бъчваров от София. То се нарича „Една истина от българския живот” и е написано на 7 август с.г. във Виена[35]. Най-оригиналната част от посочената творба е обстоятелството, че всеки куплет се състои от пет стиха, което е изключително рядко явление в литературата въобще, и по наше мнение подобен начин на изразяване се среща за първи път в българската възрожденска литература. Първият стих от всеки от деветте куплета не се римува с никой от останалите. Вторият навсякъде се римува с последния пети, а третият и четвъртият също си съответстват. Повествованието прилича на елегия и описва нерадостния живот на българския хъш и патриот, дръзнал да се опълчи на турците, за да събуди народа си, заради което е заточен далече в Азия. Предвид обстоятелството, че по времето, когато е публикувано посоченото стихотворение, България вече е свободна и дори има свое правителство, може да се предположи, че въпреки поставената дата, то е писано по-рано. Не е изключено също да е посветено на Михаил Радославов – брат на Васил.

В следващите години липсват сведения за публикувани стихотворения на В. Радославов до появата на „отговора” на Стамболовата молитва в „Свобода”[36]. Тази творба е подписана с неговия литературен псевдоним „Люляков”, който се появява за първи път тогава. Състои се от седем куплета, два от които са публикувани по-късно и в трудовете на С. Радев[37].

Отпечатаното в официоза на правителството стихотворение е написано „на един дъх” в момент, когато д-р Радославов е министър-председател, а човекът, на когото е посветено, е главният регент и сподвижник на автора. Поводът е публикуваното няколко дни по-рано в правителствения официоз стихотворение от Ст. Стамболов „Молитва”[38]. То, поне на пръв поглед, отразява голямото униние, в което видният български държавник изпада, узнавайки по дипломатически път вестта, че Виена е дала съгласието си Русия да окупира с войска Българското княжество. Творбата на Стамболов хвърля в смут неговите привърженици. За да ободри своя сьратник и другарите му, В. Радославов написва и нарежда да бъде отпечатан „отговорът” – „Към Н.”.

Стилът на Радославовото стихотворение може да се оприличи като „хорей”, но няма необходимите литературни качества. А и целта на автора е по-скоро политическа, отколкото творческа, като той определено я постига. Съвсем скоро след посочената публикация Стамболов се отърсва от временното униние и с още по-голяма енергия продължава да защитава националната кауза. Може да се каже също, че някои куплети от творбата имат известни литературни качества, въпреки че не могат да съперничат на Стамболовата „Молитва”.

В самото начало на 1891 г. в „Народни права” е пубикувано стихотворението „Обстоятелство”, което вече е от областта на социалната тематика[39]. Не може със сигурност да се твърди, че негов автор е Радославов, защото не е подписано дори с псевдоним, но по това време политическата ситуация е много обтегната, а водачът на либералите не е от най-смелите политици, когато не е на власт.

Определено може да се твърди, че посочената творба има по-високи художествени качества от предходните Радославови стихотворения, което, ако творбата е негова, е крачка напред в развитието му като поет. Разбира се, не е невъзможно да е дело и на друг автор, името на когото вероятно няма да узнаем.

Противно на логиката, съгласно която непрофесионалните поети се изявяват в младежката си възраст, Васил Радославов продължава да пише стихове и около четиридесетата си година. Натрупва значително количество творби, които издава през 1893 г. в две малки книжки под псевдонима Люляков[40]. Стихосбирките съдържат два типа стихотворения – лирични и граждански, като вторите могат да бъдат разделени условно на политически и социален протест. Като цяло стиховете са обработени, а не писани спонтанно, но въпреки това не са на високо равнище. Обикновено римите съвпадат само на втория и четвъртия стих. Голяма част от стихотворенията не са разделени на отделни куплети, което ги прави по-трудни за възприемане и запомняне. Все пак може да се каже, че на места д-р Радославов прави сериозен опит да създаде гражданска поезия, чрез която да протестира против режима на Стамболов. Добрите му и в художествено отношение стихотворения в това направление са „Прощавайте, времена особни”, „Без стражари и робство няма свободата” и „Плач от затвора”[41]. Поетът се възмущава от младото поколение, което си губи времето в пиршества и не работи за общото благо на народа[42].

Една от добрите творби е стихотворението „Сега и някога”. Освен по-точни рими, тук наблюдаваме и опит да бъде осмислено философски отчуждаването на хората в „новото време”, в сравнение с „робските” години. Подобни мисли се изказват и в „Где е старий добър век?”[43].

В „Нощ” в кн. 2[44] отново наблюдаваме типичния за автора куплет от пет стиха, което показва, че опитът от 1878 г. не е случаен.

Въпреки общото лирическо настроение, патриотизмът в стихосбирките не е забравен в нито един момент. Дори при описването на живописни природни картини, какъвто е случаят с „Мургаш”[45], поетът не пропуска да напомни, че под неговите била са се водили славни битки и загивали юнаци за свободата. Понякога Радославовият национализъм дори изплува под формата на омраза към турците, какъвто е случаят с първия куплет на „Воля и неволя” и поемата „Моята разходка”[46]. В последната между другото е прокарана ловко и идеята за отрицателната роля на Стамболовите шпиони, които явно всекидневно следят автора в посочения период.

Социалните мотиви са уловени най-добре в „Чергари” и „Молбата на просяка”[47]. Четейки написаните редове, трудно можем да повярваме на политическите му противници, че д-р В. Радославов е безчувствен и не изпитва жал към социално слабите. Като всеки млад човек[48] авторът проявява гражданско чувство към социалните неправди.

Определено може да се каже, че поетът „Люляков” има и някои попадения при описание на народния бит. Добри примери в това отношение са стихотворението „Селски правдини” и поемата „Из селския живот”[49]. Тук авторът описва нелекия селски живот, като набляга на нежеланието на властващите да решат някои тежки проблеми на най-многобройното българско население.

Сюжетите на стихотворенията са добре обмислени и не са елементарни. Напр. „Съвет и разкаяние” е подобен на Славейковия „Изворът на белоногата”.

Още през 1893 г. Радославов живее с чувството на реализирал се човек, което личи от стихотворенията „Самодоволство” и „Песните ми”[50]. Въпреки това следва да посочим, че представените пред обществеността стихосбирки нямат сериозни художествени качества, което виждат още съвременниците. Дори неговият зет Хр. Георгиев, който много често превъзнася своя тъст в спомените си, признава, че стихосбирките са хубави по замисъл, но „неособено художествени по изработка”[51]. Определено поезията не е сред силните страни на В. Радославов. Като типичен представител на епохата, в която живее, той се опитва да съперничи, или поне да подражава на Хр. Ботев, П. Р. Славейков и Ст. Стамболов, но в художествено отношение изостава значително. Публицистиката е жанрът, в който водачът на либералите се проявява далеч по-умело, което личи и от оценките за тази му дейност.

Втората национална катастрофа освен всичко друго представлява и личен крах за д-р В. Радославов. При това не само политически, а и морален. Всичко, в което вярва и за което се бори през целия си живот, се срива в рамките на по-малко от две години. Изключително тежко за бившия премиер е и обстоятелството, че страната му е обявена за една от четирите виновнички за избухването на Първата световна война, справедливо наказана от победителките. Затова в края на живота си някогашният водач на либералите, вече в емиграция в Берлин, се опитва да защити своята предходна политика посредством написването на капитален политико-исторически труд, озаглавен „България и световната криза”. Сериозен подтик за това последно творческо усилие на В. Радославов е участието му като съучредител на частен международен комитет за оневиняване на страните от Четворния съюз като подбудителки на световната война[52]. Началото на творческия процес вероятно е поставено през 1920 или най-късно в началото на 1921 г., защото през пролетта на 1922-ра вече се коментира заглавието на бъдещата книга с немското издателство Ullstein[53]. Ръкописът излиза най-напред на немски език през пролетта на 1923 г. и само няколко месеца по-късно е публикуван и на български. Състои се от 15 глави и една карта с изображение на българските граници в периода октомври 1915 – септември 1918 г.

Голяма част от съвременниците и някои изследователи определят излязлата от печат през 1923 г. монография[54] като „мемоари”, но тя е много повече. Факт е, че в посочената неголяма книга (малко над 200 страници, Б. Г.) бившият министър-председател не се стреми да преразказва събитията, нито да открои своето участие в тях. Той описва и анализира факти, очертавайки възможните пътища и решенията, които са вероятни от логична гледна точка.

Неслучайно един от по-подробно запознатите с творческия процес съвременници, който не надскача останалите и също говори за „мемоари”, определя написаното като „академично изследване”, основано на документи от руското и сръбското външно министерство, тайните архиви, както и спомените на видни военачалници на Антантата и Централните сили[55].

Безспорно, „България и световната криза” е един от най-сполучливите творчески опити на д-р В. Радославов. В по-голямата част от труда си той не се стреми да налага мнението си грубо, а се опитва с много цитати и приложения на документи да доведе читателя до самостоятелни изводи, разбира се, в унисон с авторовата теза. Книгата е написана в типичния за водача на либералите стил – подробно излагане на събитията, като се започне от самото възникване на проблема и се върви до неговия завършек. Определено може да се каже, че авторът има исторически стил и подход, което, както посочихме по-горе, личи и от други негови произведения. Разбира се, той не е професионален, но в много отношения конкретният труд се доближава по качества до професионалните исторически произведения. Сам по себе си той представлява и Радославовата „защита” срещу многобройните нападки, че е основен виновник за Втората национална катастрофа.

* * *

Безспорно, всички големи български политици от края на XIX и началото на XX век се реализират като интелектуалци, или поне отчасти пробват силите си на литературното и научното поприще. Основна причина за това е желанието им да дадат своя скромен принос за културното развитие на българската нация, а обективен положителен фактор – високото образование, което част от водещите държавници получават в чужбина. Някои от тях оставят великолепни произведения в българската литература, други се развиват като научни работници, а трети стават творци на закони.

Васил Радославов е в групата на публицистите. Въпреки че е реален член на БАН, той стои далеч от науката поне до последния етап от живота си. Не се реализира успешно и като поет, но публицистичният му талант е оценен високо от съвременниците. Многобройните статии, които оставя за поколенията, не само служат като исторически извори, но някои от тях са образец за политическа публицистика, разбира се, с всички предимства и недостатъци на своето време.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Снимка на В. Радославов като гимназист в гр. Писек, дн. Чехия (*НБКМ – БИА. С 546, Васил Радославов, Писек, 1 юни 1874 г.*).

Обр. 2. Д-р В. Радославов в разцвета на силите си (*ЦДА, ф. 313к, д-р В. Радославов*).

Обр. 3. Д-р В. Радославов в залеза на живота си (*НБКМ – БИА, С 1866. Радославов, Германия, след 1918 г.*).

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение № 1. Първото публикувано стихотворение на В. Радославов

Една истина от българския живот

В. Радославов, Виена, 7 авг. 1878 г.

С Богом брате, с Богом!
Че турчин ме кара
В земя чужда
Той ме гужда
Кат’ овца в кошара.

Укован и сгънат
Кат’ злодей ме хваща
Да жадувам,
Да гладувам,
В Азия ме праща.

Нищо неоткраднал,
Нит’ съм убил, обрал –
Салт въздъхнат
И пошъпнат
Народът е заспал!

Помолах да сбудя
Милий си народ
Да не може
Да наложи
Турчин свой хомот.

Съдба ми не даде
Планът си да свърша
Бит аз паднах
И роб станах,
За жал като мърша!

Хвърлен ще да бъда
В земя пуста, чужда –
От нашът враг
Не мил, не драг
И в голяма нужда!

Мократа тъмница,
Ще ми бъде другар,
Ще гния там
В немота сам
И все при строг стражар!

Няма, ах, да чувам
Българския мил глас,
А все странно
Непрестанно
Няма вече благ час!

В чуждата земя
Трупът ми ще стане
Пепел и прах;
Там сиромах
Живот ще престане!

Публикувано през септември 1878 г. във вестник „Българин”, издаван в Гюргево от Хр. Г. Бъчваров. „Народни права“, бр. 267 от 3 ноем. 1929, с. 10.

Приложение № 2. Един литературен двубой

МОЛИТВА

Н. (Ст. Стамболов, Б. Г.)

С молитви всикидневни не съм Те безпокоил,
Кат другите си братья, о Боже правий мой
И сутрина и вечер не съм от Тебе искалъ
Ни слава, ни богатство, ни щастие, ни покой ...

Азъ вярвах, че не трябва творенията Твои
Без место и без време тамянъ да Ти кадятъ,
Защото и молбите, га мярката преминатъ,
Захващатъ да умръзватъ и лошо да звънтятъ.

И цялъ редъ от години не съм си аз отворилъ
Устата за молитви за просби и хвалби:
Твореца няма нужда от похвали и гимни, -
От всичкото човешко Той по-горе стои.

Но днеска моля прошка за свойта детска слабостъ,
Че без да ща молитва устата ми творятъ,
Ръцете ми се дигатъ към твоя сводъ небесен
И с пламенна надежда очите ми горят.

О Боже мой, послушай молбата ми едничка:
Не давай България да падне без време;
Спази ни ти народа и милата свобода
От наште братя родни, от наште врагове.

Смили се, не загасяй в книгъта на живота
Името на народа, що толкозъ е страдалъ,
И съ Твойта вяра свята, съ учението Ти ново
Е целий святъ славянски, мой Боже запознал.

Но ако вече Ти си решил той да погине,
Врага да го потъпче, да го унищожи,
Не ма Ти жив оставай да видя гибелта му,
Стори милост велика: живота ми вземни.

Свобода, бр. 21 от 19 ян. 1887.

КЪМЪН

***Люляковъ** (д-р В. Радославов, Б. Г.)*

Защо да дигаш към небо гласа си,
И защо да търсиш: слава и покой,
Богатство и щасте, тези суети?
Бог това не дава, а друг: ти си той!

Хвалби, молитви, химни, славословия,
Не приличат никак на сегашния свят;
Те са за ангели във божия рай,
А не за певеца – юнак като теб!

Твойта детска слабост сън е в мрачна нощ
За когото прошка не моли се бог
особено когато: душа и сърце
непременно трябва да бъдат в възторг.

Нима вън народа съзнание няма
За чистата правда, човешки живот,
За да води борба със родния врагъ
И да се откаче от тежък хомот?

Нима не се носи в народен олтар
Темянъ съсъ оръже и юнашки меч,
За да не погибне българска земя,
И да се отбие „сродник” на далечъ?

Юнака да пада в унине така
И Бога да проси съсъ нисък поклон,
Е повеч от срамно за него, за нас,
И на всичко живо на български склон!

Той трябва да иска да живей в часа
Когат врага хвани да произволи
Зарад да отмъсти както му са пада,
А не да умира, той да се моли!

Свобода, бр. 23 от 24 ян. 1887.

Приложение № 6.

Обстоятелство

Искаш днес да знаешъ,
Кое е кум, кой е сват?
Много ще страдаешъ:
Любезний мой брат!

Днес подлостта само
Чест е и хвала,
Съ нея на рамо,
Пълен си с дела,
Които щастие носят
За твоя живот,
Които се възнасятъ
От слепий народ!

***

Кой мисли Ивана,
Че ходил пребит,
Съ аба съдрана,
(текстът е повреден, Б. Г.)

Че осталъ без къща,
Че зъзналъ от студъ,
И дневна му пища,
Хлябъ сух е и лук.

***

Дай ми, всеки пее;
Плати, дума друг!
А Иван не смее
Да каже: оттук;
Подсмърча, трепере,
Проклева се сам,
Вий, и пак намере;
Светец гологан. ...

***

Ако замилеешъ
За Ивана наш,
Тук няма живеешъ,
Добре да го знашъ.
Храненик, ще кажат,
Опасен си враг,
Кости ще ти смажатъ,
Спасенъ си съ бягъ.

***

А Иван? – Загинал,
От глади, нощесъ.
И бирвикъ заминалъ
Съ слава и честъ;
Бърза, не се спира,
И върви напредъ,
Че, казватъ, разбира,
Своя си предметъ ...

Народни права, бр. 201 от 5 ян. 1891.

Приложение № 7.

Без стражари и робство няма свободата!
В. Радославов

Карат попа в селото
Книга да напише.
Да не идват стражари
В селото им више;
Да не дигат селяни
На тъжни гарии,
Защо плащат тъй често
Толкова берии?
Да не вземат ергени
И карат в казарми,
Нали сега всички са
Хора равноправни ...
Тъю да пише священникъ.
Всичко да изложи.
Тежко ако остане
Тъй то не се може!

А пък попът говори:
Туй мен не се пада,
Кмета знае колко се
Днеска в село страда.
Ала кмета предписва:
Покорно да слушат,
Инак тие царството
Скоро ще разрушат.
И молятъ се селяне.
Всуе им молбата:
Без стражаре и робство
Няма свободата.

Нова китка (Песни и
стихотворения) от Люляков. кн. 2., София,
1893.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кишкилова, П.** Д-р Васил Радославов – предател или патриот? *– Исторически преглед,* 1998, кн. 5–6, с. 195–203; **Куманов, М.** Васил Радославов и неговите мемоари. – В: **Радославов, В.** *България и световната криза.* София, 1993, 5–22; **Галунов, Т.** Епилогът на съдебното преследване срещу Радославовите министри. *– Исторически преглед.* 1997, кн. 4, 58–78 и др.

[2] **Васильов, Т.** *Спомени за лица и събития през XIX – XX век.* София, 1934, 101–104; **Мах, Р.** *Из българските бурни времена.* София, 1992, с. 18, 25, 32; **същият**, *Балкански работи.* София, 2002, с. 585 и сл.; **Велчев, В.** *Страници от новата ни история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него.* София, 1922, 68–69, 118 и сл.; **Маджаров, М.** *Спомени.* София, 2004, с. 342 и сл.; **Христов, Д.** *Радославов и неговата партия.* София, 1894, с. 9 и сл.; **Кепов, Ив.** *История на Княжество България (с 40 образи).* София, 1933, 125–126; **Маринов, Д.** *Стефан Стамболов. Част първа.* София, 1992, с. 227; *Част втора.* София, 1992, с. 97; **Стоилов, К.** *Дневник. Ч. II.* София, 1996, с. 8, 35, 421 сл. и др.

[3] Изключение правят само **Георгиев, д-р Хр.** *Из близкото минало. Борби за независимост и обединение. Хора и събития. А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а.е. 106, л. 52–138 и **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чуто, видяно, преживяно.* София, 1929 (*фототипно издание* София, 1993), 623–630.

[4] **Радославов, В.** *България и световната криза.* София, 1923 (*фототипно издание* София, 1993); **същият** *Нова китка (Песни и стихотворения) от Люляков, кн. 1, кн. 2.* София, 1893.

[5] *НБКМ–БИА*, ф. 263, оп. 1, а. е. 23, л. 20–23.

[6] **Урумов, Ив.** *Спомени за д-р Васил Хр. Радославов.* София, 1931, с. 142–144.

[7] **Арнаудов, Б.** *Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията (1870 – 1915). Том първи.* София, 1940, с. 222.

[8] Хр. Георгиев, който е лекар, дори се чуди как е възможно да пълнее, след като не се храни много. *А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. I, л. 55.

[9] Изключение правят патриотичните му речи, произнесени по времето, когато е ученик в Чехия. **Урумов, Ив.** *Спомени за д-р Васил Хр. Радославов,* 146–147.

[10] **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели,* с. 629. Вж. и *А–БАН*, сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. I, л.

52–53.

[11] **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели,* с. 628 (разр. моя, Б. Г.).

[12] *А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. I, л. 55.

[13] **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели,* с. 628.

[14] **Аврамова, В., В. Василева, Д. Давчева, Кр. Даскалова, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** *Българската възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни ... Енциклопедия.* Съст. **Генчев, Н.** и **Кр. Даскалова.** София, 1988, с. 563.

[15] **Урумов, Ив.** *Спомени за д-р Васил Хр. Радославов,* с. 146.

[16] *А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. I, л. 55.

[17] **Урумов, Ив.** *Спомени за д-р Димитър К. Вачов. – Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание.* кн. IV. С. 1932, с. 111. Вж. и *А–БАН*, ф. 45к, оп. 1, а. е. 1, л. 31–39. По сведения на Урумов, един екземпляр от втория том все пак е запазен тайно и предаден по-късно в библиотеката на Софийския университет.

[18] Косвено това се доказва и с много по-късните публикации в „Народни права" от 1888 – 1891 г., където външната политика на Виена е подложена на сериозна критика. **Георгиев, Б.** *Либералите радослависти и политиката на правителството на Стефан Стамболов (1887 – 1894) по българския национален въпрос. – Военноисторически сборник,* 1990, кн. 2, с. 27 сл.

[19] **Стоянов, Ив.** *Либералната партия в Княжество България.* София, 1989, с. 110.

[20] **Живков, Св.** *Прогресивнолибералната партия в България. С Русия политика не правим! 1899 – 1920.* София, 2014, с. 27. Вж. и *Съзнание,* бр. 54 от 2 ян. 1884.

[21] *Народен вестник,* бр. 1 от 19 юли, бр. 2 от 26 юли 1886.

[22] **Топенчаров, Вл.** *Българската журналистика. Т. I (1885 – 1903).* София, 1983, с. 93; **Боршуков, Г.** *Вестници и вестникари.* София, 1984, с. 207. Вж. и *Свобода,* бр. 23 от 24 ян. 1887.

[23] През юли и август Радославов е във Варна при семейството си. *А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. I, л. 103.

[24] **Топенчаров, Вл.** *Българската журналистика. Т. I,* 152–154.

[25] *Народна воля,* бр. 1 от 30 август, бр. 2 от 1 септ. 1887.

[26] **Георгиев, Б.** *Либералната (радославистка) партия в България (1886 – 1899).* София, 2001, с. 18.

[27] *Първий конгрес на Либералната партия.* София, 1897, с. 8.

[28] *ЦДА,* ф. 313к, оп. 1, а. е. 81, л. 1–2. Вж. и ф. 401к, оп. 1, а. е. 85, л. 2–19.

[29] *НБКМ–БИА,* ф. 263, оп. 1, а. е. 17, л. 1–2, 21, 22–23, 24–28, 29–30, 31–32, 33–35, 35а–36, 37–38, 39–40, 41–42, 43, 44–45, 46–49, 50–51, а. е. 18, л. 3–4, 5–6, 7–13, 14–15, 25–26, 29–34, 35–36, 37–38, 39, а. е. 19, л. 8–9, 13 и мн. др.

[30] **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели,* с. 629.

[31] **Георгиев, Б.** *Либералната (радославистка) партия в България,* 28–29 и цит. лит.

[32] *Юбилеен сборник 25-годишнина [на в.] „Народни права".* София, 1916. Изданието е луксозно, с големина 37 см, като въпреки войната струва само 5 лв., което се равнява приблизително на 1-2 кг сол (б. а. Б. Г.).

[33] *ЦДА,* ф. 313к, оп. 1, а. е. 277, л. 1-5; а. е. 421, л. 4-5; а. е. 934, л. 11–12; *А–БАН,* ф. 45к, оп. 1, а. е. 69, л. 3–4; *НБКМ–БИА,* ф. 263, оп. 1, а. е. 4, л. 112–113; а. е. 19, л. 3 и др.

[34] Вж. напр. *Подкупът. – Народни права,* бр. 39 от 23 май 1905, с. 1; *Истински либерализъм. – Народни права,* бр. 48 от 29 юни 1905, с. 2-3; *Пети конгрес на Либералната партия.* София, 1907, с. 226 сл. (Доклад на д-р В. Радославов по проблемите на образованието) и др..

[35] *Народни права,* бр. 267 от 3 ноем. 1929, с. 10. Пълния му текст вж. в раздел „Приложения" към настоящия труд.

[36] *Към Н. – Свобода,* бр. 23 от 24 ян. 1887.

[37] **Радев, С.** *Строителите на съвременна България. т. 2.* София, 1973, с. 539.

[38] *Свобода,* бр. 21 от 19 ян. 1887. Пълния текст вж. в раздел „Приложения" към настоящия труд.

[39] *Народни права,* бр. 201 от 5 ян. 1891. Текста на стихотворението вж. в раздел „Приложения" към настоящия труд.

[40] *Нова китка (Песни и стихотворения) от Люляков, кн. 1, кн. 2.* София, 1893. Вж. и **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели,* с. 629.

[41] *Нова китка, кн. 2,* с. 7, 8–9, 44. Вж. и *Свобода в София.* Пак там, 22–23.

[42] Вж. *Днешно поколение. – Нова китка, кн. 2,* с. 6.

[43] Пак там, с. 22, 24.

[44] Пак там, с. 21.

---

[45] Пак там, с. 25. Идентични идеи са развити в *Играят стадата.* Пак там, 49–50.

[46] Пак там, 28–29, 42.

[47] Пак там, с. 30, 34.

[48] По време на публикуването на стихосбирките той е на 39 години, но някои от стихотворенията са писани много по-рано.

[49] *Нова китка, кн. 2,* с. 49, 55.

[50] Пак там, с. 3, 59.

[51] *А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. I, л. 55.

[52] *ЦДА,* ф. 313к, оп. 1, а. е. 17, л. 1, 2; оп. 4, а. е. 100, л. 1–2, 3.

[53] *ЦДА,* ф. 313к, оп. 1, а. е. 83, л. 2–3.

[54] **Радославов, В.** *България и световната криза.* София, 1923.

[55] *А–БАН,* сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. II, л. 500.

DR. V. RADOSLAVOV AS A SPEAKER, WRITER AND PUBLICIST

Biser Georgiev

Abstract

This article shows the prominent Bulgarian politician Dr. V. Radoslavov from a different perspective - as a speaker, writer and publicist. This is an important moment in his overall career because publicistic legacy is enormous in volume and to some extent provide information about the spirit of the age.

Обр. 1

Обр. 2

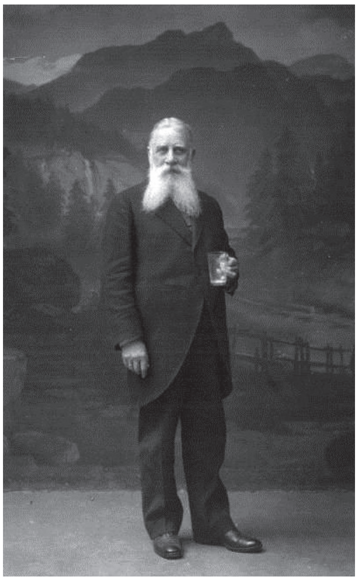

Обр. 3

ОБУЧЕНИЕ НА БЪЛГАРИ В РУСКИТЕ УНИВЕРСИТЕТИ В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК (1900 – 1914)

Радослав Мишев

В продължение на десетилетия Русия е привлекателен учебен център за българите, за което съществуват редица причини. На първо място следва да посочим сходните черти на славянските народи и ролята на Русия не само като ментор на славянството, но и като значим културен център. През вековете Русия си е изградила авторитет на военен, религиозен, дипломатически и културен покровител на балканските славянски и християнски народи, който се съчетава и с отзивчивостта на Славянското благотворително общество. За разлика от университетите в Средна и Западна Европа ръководствата на руските висши училища често предоставят на българите различни улеснения, понякога в нарушение на съществуващите правилници и закони. През разглеждания период за българските студенти в Русия се открояват крупни учебни центрове като Киев, Москва, Одеса, Санкт Петербург и др. Руската преподавателска и научна мисъл дава много добра и актуална подготовка на завършващите български специалисти за най-различни сфери на нашия икономически, обществено-политически и културен живот.

В депозираната работа въз основа на руски, украински и български архивни материали, литература и други източници се опитваме да разгледаме мястото на Русия като университетски център за обучение на българи в началото на XX век до Първата световна война.

***

Модернизацията на българската държава в края на XIX и началото на XX век изисква висококвалифицирани кадри за производството, държавното управление, армията, културата и др., но при тогавашните условия съществуващото българско образование не може да осигури тяхното възпроизводство. Едва през 1888 г. в София е открито първото висше училище, което разполага с недостатъчен капацитет и възможности за обезпечаване на необходимите кадри. Освен това усъвършенстването на науките и производствените процеси през годините на Втората индустриална революция, съпроводено с преломни технически открития в развитите държави, далеч изпреварва скромните възможности на Княжество България. Затова в началното десетилетие на XX век се налага голяма част от българските специалисти с висше образование да завършват своята подготовка в чужбина. България има интерес да поощрява просветното развитие, тъй като то осигурява по-интензивни икономически, политически и културни връзки с европейските страни. Българската държава отделя за образование такива суми, с които като процентно съотношение не отстъпва на европейските държави. Бюджетът на Министерството на народното просвещение е един от най-високите и от 328 849 лв. за 1879 г. нараства на 25 млн. лв. през 1912 г., като винаги е една осма от държавния бюджет[1]. Въпреки че посочените суми са внушителни за мащабите и възможностите на България, на този етап те не могат да повлияят решително за формиране на всички необходими кадри с висше образование. Обективно обучението в чужбина все още остава важен фактор в този продължителен процес, а Русия се откроява като един от основните центрове за подготовка на български студенти.

Естествено, руските правителства проявяват отзивчивост към представителите на южните славяни и с оглед на руската политика на Балканския полуостров с цел да разширяват своето влияние. От друга страна, не може да пренебрегваме и искрената славянска солидарност на Славянското благотворително общество и други кръгове на руското общество. От обективна гледна точка руската подкрепа за южните славяни съдейства за развитието на националните култури. Още през XIX век руските институции издават немалко разпореждания, които улесняват достъпа на български младежи до руските университети при благоприятни условия и отстъпки. Например българите имат възможност да постъпват свръх установените места в Харковския технологически институт, Московския ветеринарен институт, Военномедицинската академия, медицинските институти, духовните академии и семинарии и др. Особено ценна е подкрепата на славянските общества и отпусканите държавни стипендии[2]. От 1879-а до 1909 г. българското Министерство на народното просвещение предоставя на българи 617 стипендии за следване в чуждите страни, от които 63 са за кандидати в руски университети. За периода от 1900 г. до 1909 г. са дадени общо 46 стипендии, като само една е за Русия – на Тома Захариев от Прилеп от 1902 г., за да учи лесовъдство в Санкт Петербург[3]. Вероятно прекалено малкият брой на стипендиите за Русия се компенсира с помощите и стипендиите, отпускани от Славянското благотворително общество и руската държава.

Българските студенти попадат не само в много добра учебна и научна среда, но и се радват на дружелюбно отношение от страна на своите колеги, руската общественост и университетските администрации, често им се предоставят улеснения, неприложими за руските им колеги. Например те биват освобождавани от отделни изпити, задължителни за другите, осигуряване на места, постъпване без приемен изпит, стипендии, парични помощи и др. Всичко това стимулира потока от българи към Русия[4]. За това имат принос и помощта на славянските благотворителни общества, и Южнославянският пансион на Т. В. Минков. Славянският благотворителен комитет в Москва се създава на 26 януари 1858 г., в Киев през 1870 г. (като самостоятелен) и в Одеса – в 1870 г. През 1899 г. Санктпетербургското благотворително общество издържа 24 стипендианти към висшите специални учебни заведения на руската столица, а най-малко 350 възпитаници на Южнославянския пансион завършват класическа гимназия или реалното училище в гр. Николаев. От 1899-а до 1900 г. в пансиона живеят 19 българи, а през 1906 г. – шестима[5].

След Освобождението значително се увеличава броят на руските учебни заведения – средища и на български студенти, като повечето от тях се намират в Украйна. Такива са Одеса, Киев и Харков, които се превръщат в центрове на славистиката и културните връзки с България. Особено се откроява Новорусийският университет в Одеса, където в началото на XX век всяка година има значителна група български студенти. Например през учебната 1904/1905 г. в него се обучават 33 българи[6]. В посочените университети се продължава и разширява преподаването на знания за историята, езика и литературата на българския народ и се четат редица спецкурсове по българистика. Там работят българисти като българина Марин Дринов в Харков, П. Лавровски, А. Потебня, Гр. Илински, Ст. Кулбакин, Ал. Погодин и др., които упражняват позитивно въздействие върху студентите[7]. В твърде благоприятно положение се оказва Одеса поради географската близост до България. Затова ръководството на Новорусийския университет смята да постави акцента върху изучаването на южнославянските проблеми, още повече, че българските учени с успех разработват въпросите на славянознанието. Към това следва да се добави и съществуващата традиция в Русия. По тези съображения на 5 ноември 1898 г. Историко-филологическото общество при университета предлага да се възобнови византийската секция на обществото под названието „Византино-славянско отделение“[8].

В началното десетилетие на XX век българо-руските просветни връзки се развиват успоредно с оживлението в техните политически отношения. Годината 1902 отбелязва такива прояви като подписването на българо-руската военна конвенция, стогодишнината от рождението на Ю. Венелин, 25-годишнината от боевете на Шипка и падането на Плевен[9]. През 1901 г. на власт идва коалиционното правителство на Демократическата и Прогресивнолибералната партия с основна цел връщането на руското доверие към България. При следващия самостоятелен кабинет на Прогресивнолибералната партия българо-руските отношения се увенчават с подписването на военната конвенция от 13 юни 1902 г.[10], но в тях остават и специфични моменти.

На този фон се активизира интересът на българските младежи към възможностите на руските университети и институти. Постепенно в Русия се налага установена практика за подбор на български кандидати за обучение. Българите, които желаят да следват в Русия, изпращат молба до съществуващите руски консулства или до руското дипломатическо представителство в София. След съответното проучване наличните прошения се препращат в дипломатическото агентство в София, и оттам – в Комисията към първия департамент на руското Министерство на външните работи, за решение. В придвижването на тези молби се включват с препоръки българското Министерство на народното просвещение и българските дипломатически представители в Русия. Обичайна практика е молбите да се съпровождат по възможност с препоръки на бивши или настоящи русофилски дейци и те се удовлетворяват по-лесно. По-благосклонно е отношението към деца на политици, военни, общественици или културни дейци със заслуги към руско-българското приятелство. Понякога руското дипломатическо агентство в София иска от консулствата допълнителни сведения за някои кандидати. В крайна сметка Комисията към Първия департамент на руското Министерство на външните работи прави окончателния подбор на кандидатите съобразно наличните места и стипендии. В някои случаи при подбора документите на отделни лица се връщат в България.За върнатите поради липсата на места се уточнява, че може да бъдат приети през следващата година, ако подновят молбите си. Въпреки стремежа на руската дипломация да не изпуска от контрол приемането на чужди кандидати, това не пречи в Русия да се записват представители на широките кръгове от българския народ, включително и от най-демократичните среди[11].

За някои специалности се прибягва до изпращане на циркулярни писма, регламентиращи постъпването на лица от южнославянските страни. На 3 януари 1905 г. Първият департамент на руското Министерство на външните работи уведомява своето агентство в софия, че наскоро ще излезе циркуляр, който урежда постъпването на южни славяни в зъболекарските школи. Тогава и българският кандидат Ст. Стамов, чиито документи в момента били върнати, ще има възможност да се обърне към някоя от тези школи[12]. За студенти се приемат само младежи и девойки, завършили гимназия със зрелостен изпит, а постъпването става в началото на учебната година, преди 30 август. За това е необходимо да се напише по установен образец заявление за постъпване с точно обозначение на факултета и отделението, което се адресира до ректора на съответния университет от 15 юли до 10 август. То се придружава със зрелостно свидетелство, кръщелно свидетелство (нехристияните също представят свидетелство за раждане) и снимки със собственоръчен подпис. Към документите следва да бъдат добавени и преписи от тях. Документацията трябва да бъде преведена на руски език със заверка от съответните власти. Всеки студент има задължението да заплати за следването и практическите занятия 20 рубли годишно и 1 рубла за един седмичен час в полза на преподавателите, чиито лекции слуша. Таксата за зимния семестър се внася в началото на полугодието най-късно до 20 август, а за летния семестър до 15 януари[13].

Младежи, завършили пълен курс на духовни семинарии, могат да бъдат приети за студенти в Императорския Варшавски университет само в историко-филологическия и физико-математическия факултет след проверовъчен изпит от университета по руски език и руска история. При това за историко-филологическия факултет, освен посочените изпити, трябва да положат такива по обща история и старите езици, а за физико-математическия факултет по математика и физика. За прехвърляне в друг университет се изисква гимназиален зрелостен изпит. В Императорския полски университет семинаристите се приемат при същите условия, както във Варшавския университет. В Историко-филологическия институт в Санкт Петербург се дава възможност за приемане и на семинаристи с диплома за отличен успех, обаче при условие да положат всички изпити, включени в гимназиалната програма. Такива са и условията за постъпване в Историко-филологическия институт „Княз Безбородко“ с разликата, че по математика не се държи изпит. Заявления за приемане се депозират до 20 август, а изпитът се полага на 16 август. Впрочем, наличието на гимназиална матура е задължително за приемане във всички университети. Пълният университетски курс е регламентиран централно на 4 години, докато медицинските факултети провеждат занятия 5 години. В края на всеки курс студентът полага изпит по установената програма, за да премине в следващия. По-друга е продължителността на следване в зъболекарските училища, където студентите са ангажирани две години и половина. За влизане в тях от кандидатите се изисква свидетелство за завършено шестокласно образование (общообразователно), като успешно завършилите имат право да се занимават със зъболекарска практика и да издават рецепти с подпис зъбни лекари. В Русия функционират пет такива училища – в Санкт Петербург, Москва, Варшава, Киев и Одеса[14].

Широко разпространеното следване в чуждестранни университети в края на XIX и началото на XX век поражда и проблеми от най-различен характер. Отделни български младежи не избират за място на обучение реномирани европейски университети съобразно нуждите на българската държава. Освен това някои от чуждите университети записват студенти с непълно средно образование, които естествено нямат необходимата предварителна подготовка и не могат да добият солидни знания. Освен това те следват във факултети, за които не са ориентирани в българските средни учебни заведения. В това отношение има случаи, когато младежи със средно земеделско или богословско образование се допуската да учат право или медицина. Към това се добавят и случаите на укриване на незавършването на съответния университет с диплома. По-специално, немалко висши чиновници подвеждат съответните служби и общественото мнение, за да заемат постове, където се изисква висш образователен ценз. Тези причини налагат в България през 1898 г. да се издаде закон за легализиране на дипломите, придобити в чуждестранни университети. Така държавата, респективно Министерството на народното просвещение, могат да осъществяват ефикасен контрол над всяко висше образование, получено в чужда страна[15]. Законът изисква от младежите, завършили чужди университети, да депозират дипломата си за легализиране пред специална комисия на Министерството на народното просвещение.

При такива условия през 1900 г. в Русия се дипломират 13 български студенти – 4 по богословие, филология – 2, медицина – 2, зъболекарство – 3, 1 – фармация и 1 – право. От 1900 г. до 1905 г. 79 български абсолвенти получават дипломи от руски висши учебни заведения, докато за същото време в другите страни се дипломират 683 българи[16]. Само през учебната 1904 – 1905 г. в Новорусийския университет в Одеса се обучават 33 български студенти, а в България се връщат документите на други 33 българи поради невъзможност да бъдат приети[17]. Сведенията от документите показват значителен наплив на български кандидати към руските висши учебни заведения, но без да се достигне мащабът на интереса към университетите в Средна и Западна Европа. На 16 февруари 1904 г. Васил Станиславов от Русе подава молба до руския дипломатически агент в София за стипендия във висше учебно заведение по земеделието или горите[18]. Самата дипломатическа преписка между България и Русия свидетелства за придвижването или връщането на много молби от български поданици. За 1904 – 1905 г. 101 български поданици подават документи с молби за отпускане на стипендии в Русия, като българското Министерство на народното просвещениие специално препоръчва кандидатурите на Стоянка Д. Грънчарова и Панайот Д. Керачев от София[19]. Руското консулство в Русе информира руското дипломатическо агентство в София, че известният русофил полковник Радко Димитриев горещо препоръчва да бъде одобрена молбата на Милана Николова за стипендия в медицинските курсове. Според консула тя заслужава вниманието на комисията[20]. Друг българин – Лулчо Шентов, благодари на руското дипломатическо агентство за отпуснатата стипендия и очаква уведомление, за да замине за Русия[21]. На 16 февруари 1905 г. Комисията към Първия департамент на руското Министерство на външните работи поема инициативата да иска от своето дипломатическо агентство в София кандидатки за 3 стипендии в Киев. Те могат да постъпят в пансиона на графиня Левашова към есента на 1905 г. Освен това министерството изпраща списък на 6 лица, чиито документи се връщат в София[22].

Годината 1905 отбелязва още 36 молби, от които 23 са уточнени общо като на представители на южните славяни, за стипендии в руските учебни центрове. Препоръчва се от 23-мата кандидати за духовните академии да се подберат след медицинско освидетелстване за приемен изпит 7 души – 4 за духовните академии и 3 за духовните семинарии. Малкият брой на подбраните се дължи на ограничения брой стипендии[23]. През юни същата година комисията съобщава за допускането на българите Нинов и Стоянов до приемни изпити в Киевската духовна академия[24]. В началото на XX век руските университетски администрации вече по-стриктно спазват регламента при приемането на български студенти, тъй като българското средно образование е достатъчно добре развито, за разлика от положението в края на XIX век, когато има трудности. Успоредно с тази преписка на 1 юни 1905 г. комисията изисква сведения за Стефан Главанаков. Същият завършил курс в Псковското зежемерно училище и подава документи за Минния институт „Императрица Екатерина II“[25]. В края на юни Михаил Михайловски, Илия Шатирев, Константин Гатев, Николай Николов и Димитър Тифтиков са приети в пансиона на Д. С. Минков, като следва да се явят към 20 август 1905 г.[26] Срокът за подаване на документи за руските средни учебни заведения е до началото на годината: февруари – март, тъй като децата на славяните се приемат най-късно до 1 април[27].

Съществуващите в Русия женски курсове и институти също привличат известен брой български девойки. Например завършилите курса на специално-педагогическите класове при Императорското общество за благородни девици получават званието „домашна наставница“. То предоставя по-големи права при преподаването и възпитанието на децата, отколкото званието „домашна учителка“, защото съединява преподавателската с възпитателска дейност. Квалификацията на домашните наставници дава право на това звание по предметите, в които е показан добър успех. Получилите такова звание магат да преподават в четирите по-младши класове на женските институти и гимназии към ведомството, като предимство ползват кандидатите с допълнително или висше образование. Освен това те се допускат до преподаване в женските гимназии и прогимназии на Министерството на народното просвещение. В трикласните прогимназии и в долните три класа на гимназиите преподаването се възлага предимно на лица от женски пол[28].

Една от главните цели при откриването на стипендии за българки в руските женски институти е те да станат учителки по руски език в родината си. На следващо място, завършилите тези институти трябва да работят за развитието на българо-руското общуване и близост. След преобразуването на българските женски класни училища и гимназии за абитуриентките от руските женски институти възникват проблеми. За тях са закрити преподавателските места в българските гимназии, тъй като там вече могат да бъдат назначавани само завършилите университети или висши педагогически курсове. По такъв начин за възпитаничките на руските женски институти остава възможността да получат учителски места в българските първоначални народни училища, но с непреподаване на руски език. Към това се прибавят и огромните випуски на българските женски гимназии, които увеличават учителския пролетариат. В последна сметка се получава обстоятелството за преподаватели по руски език в средните учебни заведения да се назначават следвалите в западноевропейските университети и всевъзможни висши курсове. Писма с такива обезпокоителни констатации се изпращат до съответните руски институции[29].

Българските студенти в Русия не само изпълняват своите преки учебни задължения, но и част от тях изпитват революционното въздействие на руските прогресивни идеи. Немалко от тях пряко участват в Първата руска революция от 1905 – 1907 г. През този период броят на българските студенти е значителен и 31 от тях се дипломират през 1906 – 1907 г. Те са концентрирани преди всичко в Санкт Петербург, Москва, Киев, Одеса, Харков и др. Още през 1901 г. в Одеса разгръща революционна дейност студентът по зъболекарство от Лом Александър Карастоянов. Документите дават сведения за немалко примери[30]. Стефан Македонски взема участие в революционните боеве, някои са репресирани[31]. По сведения на одеската полиция почти към всички революционни акции се присъединяват и български студенти[32]. Българският студент социалдемократ Борис Стоманяков е един от организаторите на масова политическа студентска демонстрация в Санкт Петербург през 1904 г., а други са членове на Санктпетербургската социалдемократическа организация. По време на ожесточените барикадни боеве в Москва участват Сотир Черкезов и др.[33]. Интересно е, че революционните идеи обхващат и български студенти в духовните учебни заведения. През 1960 г. при преглеждане библиотечния фонд на Казанския университет е намерена литература, съдържаща марксистки издания, като всички те са отпечатани на български език през 1886 – 1902 г.[34]

***

Настъплението на руския царизъм след Първата руска революция довежда до засилване на полицейския контрол и подозрителност и над българските студентски среди, но това не ограничава позитивния процес на обучение на българи в руските университети. Немалко въздействие върху този процес упражнява и избухналата през 1907 г. университетска криза в България. Тя изостря политическата криза в страната и привлича симпатиите на чуждестранната демократично мислеща културна общественост към българските студенти и преподаватели. Университетският въпрос представлява само едната страна в кризата на просветната политика на народнолибералното правителство. Именно общата атмосфера в политическата му дейност, породила мерките срещу университета, е определяща за новите промени в Закона за народното просвещение. Приетите мерки обаче остават неприложени и на 8 януари 1908 г. народнолибералният кабинет отстъпва мястото си на новото правителство на Демократическата партия, което възстановява университетската автономия и подготвя нов закон за народната просвета[35].

Разпускането на студентите и затварянето на университета по време на кризата допълнително принуждава нови групи български граждани и студенти да се насочат към чуждестранни висши учебни заведения. Един от потоците се влива в руските университетски средища. В този смисъл смятаме, че ще бъде уместно да се представи по-конкретно разпределението на българските студенти в руските университетски центрове в началото на XX век по градове, специалности, години и съотношение между броя на българските дипломанти в Русия и другите държави.

От таблица № 1 се вижда, че най-много студенти се дипломират през 1908 г. – 30, 1909 – 21 и 1904 г. – 20, като българите избират за място на следване градовете Санкт Петербург, Москва, Киев, Одеса, Харков, Казан, Юрьев и Новоалександровск. Анализът на данните от таблица № 2 очертава разпределението на завършилите в Русия български студенти по специалности. На първо място стои специалността медицина – 65 дипломанти, второ – богословие, трето е зъболекарството, и четвърто – правото. Причините за тази диференциация се обясняват с острата необходимост от медицински кадри в България през този период. Тогава университетът в София има само три факултета – Историко-филологически, Физико-математически и Юридически. Медицинските работници се радват на общо уважение и много добър стандарт на живот. Популярността на богословието е обяснима, като се има предвид изключителното място на Русия в източното православие. Тя се явява не само традиционен религиозен ментор на балканските християнски народи, но и главен център за подготовка на кадри за източноправославните църкви.

Следването по право е много привлекателно с оглед на възможностите, които тази подготовка дава за обществено-политическа дейност. По-слабо застъпени са специалностите математика, фармация, музика, технология и философия, по които българските младежи предпочитат университетите в Западна Европа. Използваните достъпни сведения не показват наличие на обучение на български студенти в Русия по архитектура, политехника, политически науки, археология, административни, финансови и социални науки, икономически науки, държавни науки, електроинженерство, химия и др. през разглежданите години.

Коментирането на таблица № 3 за мястото на Русия в чуждестранната подготовка на българи през тези години също навежда на интересни изводи. На първо място е Швейцария – 264 дипломанти, второ – Франция – 250, трета поред е Австро-Унгария – 229, четвърта е Германия – 177, и на пета позиция е Русия – 162. По-предпочитани са държавите с традиционно развито университетско образование като Швейцария, Франция и др. Българските студенти поставят като предпочитание руските университети пред тези във Великобритания, Италия и Белгия. Изборът на руски университети има и известен социален аспект, без да абсолютизираме, тъй като в Руската империя учат и деца на утвърдени политици и богати хора. По правило образованието в централно- и западноевропейските университети е по-скъпо и изисква добра предварителна езикова подготовка. В Русия могат да следват при ползване на различни бонуси и представители на слоеве от българския народ с по-ограничени материални възможности. В Русия езиковата бариера е по-лесно преодолима. От 1900 г. до 1909 г. включително в чужбина се дипломират 1401 български студенти.

Паралелно с тези просветни контакти българо-руските политически отношения отново преживяват фаза на активност. След Босненската криза от 1908 – 1909 г. Руската империя съсредоточава усилията си към създаване на бариери срещу австро-германското проникване на Балканския полуостров и Близкия изток. Руската дипломация планира да постигне две главни цели – съглашение с България и сръбско-българско приятелство и съюзяване[37]. Руският външен министър Александър Изволски декларира пред Думата, че ще употреби всички дипломатически средства за благото на балканските държави, които имат традиционни връзки с Русия. Въпреки че България обявява независимостта си, пренебрегвайки руските съвети, империята не може да забрави, че България се възстановява с нейна помощ. Според Изволски бъдещото отношение на Русия към България ще зависи не от спомена за миналите събития, а от бъдещото становище на българските кабинети към солидарността на балканските славянски народи[38]. Разбира се, българо-руското политическо оживление е благоприятен фон за другите аспекти на техните връзки. От 1908 г. до 1911 г. в руските университети се квалифицират 56 български специалисти, като най-харесвани са специалностите, предразполагащи към държавна и политическа работа, както и медицинското обучение. Руското дипломатическо агентство в София докладва до Санкт Петербург за желанията на много българи да им се съобщят правилата за приемане в руските учебни заведения, паспортните въпроси и начини за изпращане на документи[39].

Броят на студентите в България е твърде значителен за нейните мащаби, като се вземе под внимание, че в Софийския университет съществуват само три факултета. От неговото създаване до 1914 г. университета са завършили около 2000 студенти, от които 120 жени. От тях 650 се падат на Историко-филологическия факултет, 550 на Физико-математическия и 800 на Юридическия факултет. Паралелно с това в чужбина вероятно са учили също толкова студенти, при това и по специалности, каквито съществуват в Софийския университет. Например през 1909 г. 211 младежи завършват висшето си образование в другите страни, включително 83 юристи, 12 философи, филолози, историци, математици и химици. В този смисъл е интересно да се прибегне и към сравнението. През 1911 – 1912 г. в Германия на 1 милион жители се падат 240 философи, филолози и историци, между които и много чужденци, докато в България, без следващите в чужбина – 160. Съотношението на математиците и естествениците в Германия и България е 130 към 80, а на юристите 165 към 280![40] В последната специалност България държи първенство. Сега интересът към правните науки също е огромен.

Не ще и съмнение, че българският народ и при новите условия продължава прекрасната възрожденска традиция на стремеж към образование и усъвършенстване. Само в две киевски висши учебни заведения през 1910 – 1911 г. се обучават 21 български възпитаници – 11 в Киевската духовна академия и 10 в университета „Св. Владимир“. В университета се подготвят 9 медици и 1 юрист. Тъй като руската страна редовно информира българския екзарх за успеха и поведението на българските студенти в духовните учебни заведения, Учебният комитет при Светия синод в Санкт Петербург изисква сведения за успеха на българите през 1910 – 1911 учебна година. Обобщените данни свидетелствали за добър и много добър успех[41]. Екскурзионната вълна от България към Русия през 1908 – 1911 г. също дава възможност на българските ученици да се запознаят с възможностите на руското висше образование.

Сериозен е приносът на руските унииверситети за издигането на български научни кадри. Историкът академик Иван Снегаров завършва през 1912 г. Киевската духовна академия с научна степен „кандидат на богословието“ и специализация по византология; ботаникът, също академик, Николай Андреев Стоянов следва в Киевския политехнически институт през 1903 – 1906 г., а почвоведът академик Иван Тодоров Странски следва в Естественоисторическия факултет на Киевския университет до 1911 г.[42] В този ред на изложение следва да посочим и написването на редица дисертации от българските студенти. Например на Хр. Вергов през 1903 г., Атанас Димитров – 1911 г., йеродякон Харитон – 1913 г., Борис Софрониев – 1911 г., Михаил Химитлински – 1904 г. (за Паисий Хилендарски), Стоян Георгиев – 1904 г., Димитър Тодоров Чавдаров – 1910 г. в Киев, Иван Снегаров – 1912 г. в Киев, Христо Гяуров – 1915 г., също в Киев, Стоян Попгеоргиев – 1904 г. в Киев, Николай Караабов – 1900 г. в Санкт Петербург, Петър Попконстантинов в Санкт Петербург – 1907 г., и Стоян И. Белинов през 1908 г. в Санкт Петербург. Те потвърждават общославянското значение на дейността на някои представители на българската култура и за важно доказателство за взаимодействието между духовните култури на Русия и България. Защитените от българи дисертации в Русия заслужават по-подробно проучване[43].

Общо взето, след Освобождението до Първата световна война в медицинските факултети и институти на Русия завършват и започват работа в България около 150 български студенти. При посочването на цифри за обучавани български студенти в Русия обаче трябва да не се изпуска от внимание обстоятелството, че някои от тях прекъсват и не се дипломират. Други се преместват в различни висши учебни заведения. Така че реалното количество на обучавалите се студенти е по-голямо от броя на дипломиралите се.

Сред руските си колеги българските студенти изпитват полезното въздействие на най-известните руски учени, а медиците се запознават с руската обществена и земска медицина. По същество голяма част от тези възпитаници работят в България, въоръжени със знанията на руското здравеопазно дело. Негови изтъкнати представители са Н. В. Склифосовски, организатор на антисептиката в Русия, общественик и учен; Ф. Ф. Ерисман – основоположник на руската обществена хигиенна наука, и Б. А. Манасеин, който развива физиологичното направление в клиничната патология, със специално внимание към проблемите на психотерапията. Известните български лекари Рачо Ангелов (учил до 1896 г.), Владимир Руменов, Харалампи Нейчев, Димитър П. Топалов и др. се подготвят в Русия[44].

На проведения от 24 до 27 юни 1910 г. Славянски конгрес в София се чувства необходимостта от задълбочаване на съществуващите културни, научни и просветни контакти. В раздел II от програмата „Културна взаимност", т. 4, се изтъква общуването между славянските висши и средни училища. Същевременно като почетен гост на конгреса е поканен ректорът на Киевския университет, тъй като този образователен център има важен принос за обучението на български студенти. В последна сметка като гост идва професорът в университета Т. Д. Флорински[45].

Повечето от тогавашните български учени завършват по 2 или 3 специалности в западните университети или в Русия, което обуславя тяхната висока компетентност. Те прилагат използваните в другите страни подход и методика към специфичните и разнообразни явления в различните дисциплини при българските условия. От 1898 до 1909 г. в чужбина са се дипломирали 1593 българи, а до края на 1912 г. са успешно защитени в другите страни 632 докторски дисертации[46].

Балканските войни и избухването на Първата световна война заварват голям брой български студенти в чужбина, които обаче пожелават да изпълнят своя патриотичен дълг. Справедливият характер на Първата балканска война предизвиква патриотично въодушевление и голям брой студенти се връщат и постъпват в действащата армия. По-друго е положението през Първата световна война. Въпреки обективно позитивните националнообединителни задачи на България, тя се включва във войната на страната на една от империалистическите коалиции. В този смисъл разногласията между политическите партии по въпроса за външнополитическата ориентация на страната се отразяват и върху българските студенти. Поради започналите военни действия Софийският университет не започва занятия и доста от неговите студенти и преподаватели са призовани в армията. Незавърналите се български студенти от Русия започват да се третират там като поданици на враждебна страна и заедно с други български граждани попадат под ударите на административните мерки. Само тези, които в молба до съответните власти декларират, че не са се върнали в България, където ги смятат за дезертьори, получават разрешение да продължат образованието си. Така се подхожда и към българите, които се обявяват за привърженици на Русия и на Антантата като цяло, и по тези причини отказват да се върнат в България[47]. Въпросът за тяхната съдба обаче трябва да бъде обект на друго изследване.

***

Изследването на проблема за ролята на Русия като център за обучение на български студенти в началото на XX век дава възможност да се изведат следните констатации, обобщения и изводи:

През този период Русия се откроява като един от притегателните чужди учебни центрове за българските младежи и девойки. Изгражда се система от изисквания за приемане на студенти от южните славяни в Русия. В нея активна роля играят руската дипломатическа мрежа в България и българските институции. Част от българските студенти в руските университети проявяват политическа активност и участват в революционните събития.

Анализът на източниците показва значителната роля на Русия в сравнение с другите държави, тъй като в руски университети и институти се дипломират около 167 български студенти. Ако се има предвид традиционното движение на студентите, прекъснали, с нелегитимирани дипломи, премествани и др., тогава броят на обучаваните българи се увеличава значително. След Освобождението до края на XIX век в Русия се обучават много повече български студенти – около 294. По-трудно може да се фиксира броят на българските студенти в Русия по време на войните. Българските студенти се записват предимно в университетите на Санкт Петербург, Москва, Киев, Одеса, Харков и Казан. Най-предпочитаната специалност е медицината, поради липсата на достатъчно кадри в България. Следващи по значение са богословието и правото.

В сравнение с другите държави в Европа Русия заема пета позиция по прием на български студенти в гражданските висши учебни заведения, но е пред такива като Великобритания, Италия и Белгия. Интересен е контрастът с обучаваните българи в чуждестранни военноучебни заведения. През периода след Освобождението до Първата световна война броят на българските офицери, получили военно образование в Русия, възлиза на 263 души. По същество това число представлява 75% от военнослужещите, следвали в чужбина. Към тях трябва да прибавим и стажувалите в различни поделения на руската армия 250 офицери. Вижда се, че в областта на гражданското университетско образование българските младежи предпочитат университетите на Централна и Западна Европа, а във военното – Русия.

Избухването на Балканските и Първата световна война неизбежно се отразява стагниращо върху обучението на българи в Русия. Специално по време на Първата световна война България и Русия се намират в противоположни военнополитически коалиции, което естествено прекъсва техните културни връзки.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Манафова, Р.** Постижения на българската национална култура (1878 – 1912 г.). – *Исторически*

преглед, 8 (1985), с. 20.

[2] **Ковалев, И. Ф., Г. М. Наспер, А. Д. Павлюков.** О помощи России южным и западным славянам в получении образования (Публикация на документи). – В: *Славянский архив. Сборник статьей и материалов*, Москва, 1961, 200–201.

[3] *Архив на Министерството на народното просвещение*, год. II, кн. 1, София, 1910. Изложение за деятелността на Министерството на народното просвещение в Царство България, Раздел XVII – стипендии, 477–502.

[4] По тези въпроси вж. **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военноучебни заведения от Освобождението до края на XIX век. – *Военноисторически сборник*, 6 (1983), 49–59; **същият**, Военно обучение и специализация на български офицери в Русия в началото на XX век. – В: *България и народите на Съветския съюз през вековете*. том 8, София, 1981, 334–347; **Танчев, Ив**. *Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912)*. София, 2008.

[5] **Бобчев, Н.** Славянофилското движение в Русия и новобългарското образование. Соофия, 1929, с. 191, 227–228, 236, 238. Отпечатък от „*Прослава на Освободителната война 1877 – 1878. Руско-български сборник*“. София, 1929.

[6] **Сохан, П.** С. *Очерци по история на украинско-българските връзки*. София, 1979, с. 153.

[7] **Билунов, Б., В. Владимирская, Ив. Воронков, Л. Горина, В. Карасев**. Историческая болгаристика в Московском университете в XIX – XX вв.; **Чорний, В.** Развитие исторической болгаристики в Украинской ССР (1945 – 1980 гг.); **Попов, Гр**. Болгаристика в Харьковском университете (1805 – 1981 гг.). – В: *Първи международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади. История и съвременно състояние на българистиката*, т. 2. София, 1982.

[8] *Протоколы заседаний Историко-филологическаго Общества при Императорском Новоросийском Университете*. Одеса, 1898 г., с. 2.

[9] **Мишев, Р.** Българо-руско научно сътрудничествов областта на историческите науки (1900 – 1914 г.). – *Исторически преглед*, XXXVIII, 4 (1982), 56–57; **Мартыненко, А. К**. *Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905 – 1907 гг*. Киев, 1974, с. 14.

[10] **Грънчаров, Ст.** *Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства (1901 – 1903). Изследвания по българска история, т. III, Външната политика на България (1878 – 1944)*. София, 1978, с. 159.

[11] Основанията за тези твърдения са почерпени от анализа на документите от *Архив внешней политики Российской империи* (по-нататък *АВПРИ*), Консульство в Софии, д. 160, част II, л. 183; пак там, л. 37, 129 и др.

[12] *АВПРИ*, Консульство в Софии, д. 160, част I, Първи департамент на Министерството на външните работи до руското дипломатическо агентство в България, 3 януари 1905 г.

[13] *Архив на Министерството на народното просвещение*, год. II, кн. 3, септември, София, 1910; **Рачев, Г.,** Висшите учебни заведения в странство, 103–104.

[14] Пак там, 104–107.

[15] **Рачев, Г.** Статистика на свършилитге в странство висши учебни заведения младежи, на които дипломите са легализирани от Министерството на просвещението. – В: *Архив на Министерството на народното просвещение*, год. II, кн. 2, юни, София, 1910, с. 7.

[16] Данните са извлечени от *Архив на министерството*, год. II, кн. 2, юни, София, 1910, 78–87.

[17] *Центральный государственный исторический архив Украинской республики* (по-нататък *ЦГИА-УР*), ф. 386, оп. 1, д. 3Б, № 513, л. 24; *АВПР*, Консульство в Софии, д. 160, ч. I, л. 52.

[18] *АВПРИ*, Консульство в Софии, д. 160, ч. I, л. 53, 16 февруари 1904 г.

[19] Пак там, л. 50–51, част II, л. 129; пак там, част II, л. 172, София, 1904.

[20] Пак там, д. 160, част II, л. 129, 11.01.1905 г.

[21] Пак там, част I, л. 37, 9.09.1904 г.

[22] *АВПРИ*, Консульство в Софии, д. 160, част I, л. 60–61.

[23] Пак там, л. 227.

[24] *АВПРИ*, Консульство в Софии, д. 160, част I, л. 221, 28 юни 1905 г.

[25] *АВПРИ*, Консульство в Софии, дело 160, част I, л. 255.

[26] Пак там, л. 219, 28 юни 1905 г. Още през 1904 г. комисията подбира за пансиона 4 малолетни българи, като останалите 19 могат да бъдат приети през следващата година, ако подновят постъпките си. *АВПР*, Консульство в Софии, д. 160, част II, л. 183, 13 юли 1904 г.

[27] *Централен държавен архив* (по-нататък *ЦДА*), ф. 134, оп. 1, а.е. 129, л. 1, 16 септември 1898 г.

[28] *ЦДА*, ф. 134, оп. 1, а.е. 129, л. 6, 5 август 1905 г.; пак там, л. 3.

[29] Пак там, л. 8–9.

[30] **Куртев Б., К. Страшимиров**. *Българо-руски и българо-съветски медицински връзки*. София, 1982, 70–72.

[31] *Българо-съветска дружба*. София, 1964, с. 33.

[32] **Сохан, П. С.,** Цит. съч., 132–133. **Веков, А.** *Българо-руски революционни връзки 1885 – 1917 г.* София, 1965.

[33] **Веков, А.** Участието на България в руското революционно движение до 1917 г. – В: *България и народите на Съветския съюз през вековете*. София, 1981, 324–326.

[34] **Уроева, А. В**. О некоторых первых болгарских изданиях произведения К. Маркса и Ф. Енгельса в их взаимосвязях с русскими переводами. – В: *Русско-болгарские связи в области книжного дела*. Москва, 1981, 102–103.

[35] **Радева, М**. *Културната политика на българската буржоазна държава 1885 – 1908*. София, 1982, с. 214, 221.

[36] Таблиците са съставени от автора въз основа на данни, взети от Г. Рачев, Статистика, *Архив на министерството*., год. II, кн. 2, юни, София, 1910, 75– 94; пак там, кн. 3, септември 1910 г., 18–33.

[37] **Стателова, Е.** Руско-български политически отношения (1908 – 1912 г.). – *Исторически преглед*, XXIX, 1 (1973), с. 4.

[38] Пряпорец, год. XI, бр. 144 от 16 декември 1908 г., с. 4.

[39] По-подробно за периода 1908 – 1911 г. вж. **Р. Мишев**, Към въпроса за обучението в руските висши учебни заведения през управлението на Демократическата партия (1908 – 1911). – *Депозирана разработка към НИС „Българо-руски и българо-съветски отношения и връзки през вековете“ и ЦИНТИ*, с. 1, 4, 8.

[40] **Георгов, И. А.** Университетското образование в България. – *Училищен преглед*, год. XVIII, 1914, кн. 9–10, София, с. 630.

[41] *ЦГИАУР*, ф. 711, оп. 6, д. 3Б, № 2, л. 1–2, 1.12.1911 г. Данните са за студентите Хр. Гяуров, Владимир Илиев, Георги Христов, йеродякон Харитон, Ив. Георгиев, йеродякон Максим Пелов, Иван Снегаров, йеродякон Ириней Стефков, Стат Аргиров, Афанасий Димитров и Борис Софрониев; пак там, оп. 161, д. 36, л. 12–15, 28, 31, 49, 21–22, 24, 26–27, 24.03.1911 г. Посочват се имената на следните студенти в университета: Христо Димитров Дълкалачев (Далкалачев), Георги Димитров Караиванов, Кръстьо Стефанов Пашев, Георги Димитров Попов, Иван Гочев Спиридонов, Иван Симеонов Станчев, Илия Велевич Станчев, Николай Тодорович Странский и Никола Савов Грънчаров (свободен слушател) от Медицинския факултет, и Никола Иванов Драганов от Юридическия факултет.

[42] **Сохан, П. С**., Цит. съч., с. 152.

[43] **Ничик, В**. Дисертации о выдающихся деятелях болгарской культуры в Центральной научной библиотеке АН УР. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Развитие на науката и образованието в България*. София, 1982 г., 118–128; **Лазаров, М., И. Данчева**. *Дисертации, защитени в чужбина от българи 1878 – 1968. Библиографски указател*. НБКМ, София, 1975, с. 28, 280, 279, 277.

[44] **Куртев, В., К. Страшимиров,** Пос. съч., 43–44, 46.

[45] *ЦГИА УССР*, ф. 708, оп. 349, д. 18, л. 61–62, 64.

[46] **Манафова, Р. В**. Постижения на българската национална култура (1878 – 1912 г.). – *Исторически преглед*, 3 (1985), 24–25.

[47] Такива случаи вж. *ЦГИАУР*, ф. 711, оп. 6, д. 41, 3Б, л. 1–2, 5.

RUSSIA AS A CENTER OF EDUCATION FOR BULGARIANS IN THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

(1900 – 1914)

Radoslav Mishev

Abstract

The analysis of the sources proves the crucial role of Russia compared to other countries, as 167 Bulgarian students graduated in the Russian universities and institutes. It is hard to count all of the Bulgarian students in Russia throughout the wars. Furthermore there are students who did not graduate, had illegal diplomas etc. Bulgarian students enroll mostly in the universities in Saint Petersburg, Moscow, Kiev, Odessa, Kharkov and Kazan. The most preferred subject in Medicine, because of the few specialists in Bulgaria, the next most popular subjects are theology and law.

Compared to the other European countries, Russia takes 5th place in enrollment of Bulgarian students in universities, however she is ahead of the United Kingdom, Italy and Belgium. It is also interesting how many Bulgarians chose to study in the Russian military universities. In the time between the Bulgarian Liberation and the First World War, the Bulgarian officers, who graduated in Russia, are 263 or 75% of all soldiers who studies abroad. We also must add the 250 officers who were trained in the Russian army. It is obvious that the Bulgarian young adults prefer the universities in Central and Western Europe.

Таблица № 1

Български студенти, дипломирали се в руските учебни центрове в началото на XX век

Години	Градове	Брой на дипломиралите се български студенти	
1900	С. Петербург	5	Всичко 13
	Москва	3	
	Казан	3	
	Юрьев	2	
1901	Киев	6	16
	С. Петербург	6	
	Харков	1	
	Казан	3	

1902	С. Петербург Москва Киев Харков Юрьев	4 4 1 2 1	12
1903	С. Петербург	3	13
	Москва Киев Казан Харков Новоалександровск	6 1 1 1 1	
1904	С. Петербург Москва Одеса Харков	8 10 1 1	20
1905	С. Петербург Москва Харков	3 1 1	5
1906	С. Петербург Москва Киев Одеса Казан	7 5 1 1 1	15
1907	С. Петербург Москва Киев Одеса Казан	6 8 1 1 1	17
1908	С. Петербург Москва Киев Одеса Харков Казан	19 1 4 3 2 1	30

1909	С. Петербург Москва Киев Одеса	13 1 3 4	21
Всичко	162		

Таблица № 2
Разпределение на българските дипломирали се студенти в Русия по специалности и години в началото на XX век

Специалност	Години										
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	Вс.
медици	2	5	-	6	11	2	5	6	13	10	65
зъболекарство	3	1	2	2	1	-	-	2	4	5	18
право	1	1	-	-	2	-	4	1	-	1	12
богословие	4	6	2	2	-	-	2	3	7	2	26
ветеринарна медицина	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	5
инженерство	-	-	1	-	1	2	-	4	3	1	11
земеделие	-	-		1	-	-	1	-	-	-	3
филология	2	1	1	2	3	1	3	1	1	-	15
философия	-	-	1	.	.	-	-	-	-	-	1
технология	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	2
музика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
математика	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
фармация	1	-	-	-	-	.	.	-	-	-	1
всичко	13	16	12	13	20	5	15	17	30	21	162

Таблица № 3
Съотношение между броя на българските дипломанти в Русия и другите държави в началото на XX век

Държава	Години										
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	Вс.
Русия	13	16	12	13	20	5	15	17	30	21	162
Австро-Унгария	28	23	12	14	13	17	24	36	20	42	229
Германия	23	17	25	16	12	-	12	15	24	33	177
Франция	50	43	30	24	14	17	16	19	23	14	250
Швейцария	27	27	25	19	23	16	18	25	20	64	264
Белгия	17	20	19	10	8	-	12	8	12	19	125
Англия						1					1

САЩ							1	1	1	1	4
Италия Румъния Гърция Турция Сърбия	9 2 9	8 2 8 1	3 2 10		3 4 3	1	1 2	2 2 2	3 5 1	4 3 1	32 19 35 1 2
Всичко	178	165	138	96	100	57	101	127	139	202	1301

ПОХОДНАТА ВОЙНИШКА БИБЛИОТЕКА (ЗА ВОЙНИЦИТЕ И КНИГИТЕ ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА)

Стефан Минков

Първата световна война е останала в историята и в паметта на поколенията като „окопна война“. В продължение на години войниците и офицерите са принудени да съжителстват в тясното пространство на окопите, като сраженията продължават дни, понякога и месеци, но фронтовото ежедневие е съпътствано и от по-прозаични дейности – укрепителна работа, осигуряване на прехраната, игри и др. Бездействието често оказва демотивиращо влияние върху психиката и морала на войниците, особено на тези, които са свикнали с ежедневен труд да изкарват прехраната си. Българският войник, в основната си част дребен собственик, се включва с ентусиазъм в Балканската война за освобождаване на *поробените братя* от Македония и Тракия, но намесата на България в Първата световна война не е посрещната със същите настроения и чувства. Със затягането на военните действия Щабът на действащата армия се изправя пред ново предизвикателство – поддържането на духа и вярата в победния край на войната, защото според сполучливата квалификация на Иван Хаджийски българският дребен собственик *няма борческа издържливост* и *бърза с победата. Не дойде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, той свива опашка*[1].

Необходимостта от запълване на свободното време в условията на позиционна война, когато интензивността на сраженията на определени участъци от фронта не е голяма, дава възможност войниците да се образоват; от гледна точка на управляващите – да бъдат подложени на влиянието на пропагандата с цел повишаване на бойния дух. Освен това на преден план възниква проблемът за противодействие на влиянието на антивоенни, леви и други идеи, които не са допустими в условията на военен конфликт. Грамотните войници са по-податливи на подобни пропагандни влияния, но и държавната машина има по-големи възможности да влияе върху техните идейни възгледи и боен дух. Едно от средствата за оказване на подобно влияние са книгите.

През есента на 1917 г. Щабът на действащата армия приема инициативата да започне публикуването на книжна поредица, наречена „Походна войнишка библиотека“. Тя продължава една традиция, според която Българската армия изпълнява и функции, които биха могли да се считат за нетрадиционни – ограмотяване и образоване на българските войници, включително и литературно[2]. Документални свидетелства за организирането на поредицата могат да бъдат открити най-вече във фондовете на Държавния военноисторически архив и в кореспонденцията на лицата, свързани с издаването ѝ. В основната си част те са използвани от изследователите на библиотеката. Поради тази причина целта на настоящата публикация е да внесе допълнителни щрихи в интерпретацията на мястото и ролята на войнишката библиотека в живота на българския войник, а също така да постави акцент върху незасегнати аспекти от нейната история.

Допитване, проведено сред войниците на Македонския фронт в началото на 1918 г., дава сведения как войниците запълват свободното си време. В докладите на офицерите, провеждащи анкетата, до Щаба на действащата армия, четем между другото и следното: *Българският войник се интересува повече да слуша, отколкото да чете, и то неща* *народни и близки нему по живот и чувства*[3]. Върху войнишкия дух влияят в най-голяма степен лишенията и скуката и поради това войниците търсят начини да запълват времето между две сражения. В друг пасаж намираме следната информация: *Войниците най-много обичат да слушат да им се разказват или да им се четат приказки, и то написани на език, достъпен за тях*. Други харесват *песнопойки и смешни разказчета*. Неизвестен днес войник *изказал възхищението си от последната книжка на „Войнишка библиотека“, а именно „събрани гатанки, пословици и други“*[4]. Допитването показва необходимостта, която изпитват войниците, от разнообразяване на ежедневието, включително и чрез индивидуално или колективно четене на книги. Това оправдава издаването на поредица, която да удовлетвори нуждите от фронтова литература.

Естествено, книгите не са единственото достъпно на фронта четиво. Четат се вестници и списания, като особено популярни са хумористичните и/или илюстровани издания („Барабан“, „Българан“ и др.[5]). Отделни войскови подразделения издават собствени листи, подлистници и вестници. Печатниците „заливат“ страната и фронта с пропагандни брошури, с бюлетини и националистическа литература. За сметка на цензурирането на официалните издания, съществува значителна по обем литература, отразяваща леви, пацифистки, социални и др. възгледи, която няма официален характер и трудно би могло да бъде класифицирана и описана. Тя представлява сериозна от гледна точка на държавата опасност за деморализирането на войниците и офицерите, за провокирането на социално напрежение в българското общество. Именно противодействието на влиянието на тази литература би могло да се определи като един от водещите мотиви официалните политически и военни власти да се грижат за разпространението на фронта на контролирани издания.

Една статистика на българското книгоиздаване през първите десетилетия на XX век показва, че то преживява рязък спад през две календарни години – 1913 и 1916 г.[6] Общото между тях е, първо, че и двете са военновременни, и второ, че тогава обществото преживява своеобразна колизия. През 1913 г., от гледната точка на съвременника на събитията, като че ли е преживян крах на националния идеал – българите са свидетели на промяна на конфигурацията на силите на Балканите, в която всички съседи се обединяват срещу България. Преживяната национална катастрофа, юридически оформена с подписването на Букурещкия и Цариградския мирен договор, поставя поне за известно време край на българските национални стремления. През 1916 г. влияние оказва проведената обща мобилизация и свързаната с нея своеобразна анархия (мобилизационното усилие е добре организирано и насочено, но то винаги се съпътства с разстройване на дотогавашните връзки, с известна доза хаотичност).

Трансформацията на живота от мирновременни на военновременни релси измества интереса от традиционната издателска дейност, която също трябва да се преориентира към новите, обективно предопределени от променената обстановка задачи. Ако през 1911 г. в България са публикувани 1279 издания, през 1912 г. – 1069, през 1914 г. – 1173, през 1915 г. има известен спад – 904 бр., то през 1913 г. те са само 559, за да достигнат абсолютния минимум през 1916 г. Тогава са издадени едва 441 книжни тела. През следващата 1917 г. се наблюдава известно покачване на издателската дейност до 670 издания, за да се констатира значителен ръст през последната военна година – 910 издания[7]. От приведените данни е видно, че в първата година от дадена война (Балканска, Първа световна) книгоиздаването бележи определен, но немного голям спад, през втората година, когато обществото и държавата вече са преустроени на военновременни „релси“, издаването на книги, вестници и списания рязко спада, което може да се обясни със своеобразния шок от променената действителност, както и с насочването на националната енергия в друга посока. Тези цифри имат своето обяснение и без да се влиза в излишни с оглед на темата обяснения, може да се направи констатацията, че издаването на българска литература се нормализира след преодоляването на трансформационните колизии и навлизането в етап, когато книгите отново стават инструмент за провеждането на политики.

През Първата световна война започват да излизат серия от периодични издания и поредици, които оставят трайна и значима следа в българското книгоиздаване – списанията „Нашата конница“, „Войнишка библиотека“ и „Отечество“, редица военни вестници, сборници и поредици. Това не е поредното клише, често употребявано, особено що се касае до литературата, и „белегът“, който отделни автори и произведения оставят върху обществената „снага“. Големият тираж, в който военните издания се печатат, увеличава шанса те да бъдат прочетени, професионално използвани или, най-малкото, забелязани от литературната критика и обществото. Естествено е военната проблематика да е в центъра на публикационната активност. Публикува се в няколко направления – пособия за армейска служба (устави, правилници, напътствия и т.н.), военноисторически произведения, патриотична литература, пропагандни материали. Голям процент е и занимателната литература – разкази, романи, приказки, песнопойки, пословици и поговорки. Като че ли чрез този род литература се цели българското общество да бъде откъснато от ежедневните проблеми; да се влее доза оптимизъм сред хората, вглъбени в проблемите, съпътстващи всяка война и въобще криза.

Без аналог в историята на българското книгоиздаване е поредицата „Походна войнишка библиотека“, предназначена първоначално за войниците на фронта, а по-късно изпълняваща и други функции, които в условията на войната съвпадат с разширените правомощия, цели и задачи на армията – окупационни, национално-обединителни, пропагандни, антиреволюционни. Проучванията показват, че българската походна библиотека няма аналог в историята на Първата световна война – подобни поредици липсват в издателската политика и на съюзниците, и на противниците на България. Естествено, навсякъде се печатат фронтови издания, събират се книги, които да разнообразят войнишкия живот между две сражения, организират се фронтови библиотеки, но целенасочено издаване на поредица от художествена литература, събираща образци от българската и световната литературна класика, липсва.

За издаването на такава поредица благоприятства обстоятелството, че в българската армия грамотността е относително висока. Данни от 1910 г. показват, че в България на 100 души 75 са грамотни. От останалите балкански държави единствено Гърция се доближава до този показател със 70% грамотност, докато в Сърбия процентът е 50,4, а в Румъния – едва 35,5. По този показател българите изпреварват италианците и унгарците и изостават единствено от високоразвитите западноевропейски нации с традиции в образованието (германци, англичани, шведи, швейцарци, холандци и др.[8]). Въпреки че българските войници обичат повече да слушат, отколкото да четат, според цитираната по-горе констатация на анонимния анкетьор, индивидуалните и групови занимания с литература явно са били широко застъпени в българската армия в свободните от сражения или други занимания часове[9]. Цензурирането на личната кореспонденция и на периодичните издания прави от художествената литература най-автентичния епистоларен жанр, до който войниците и офицерите могат да се докоснат. Чрез нея продължават процесите, започнали още през Възраждането – формирането на националната политическа митология и пантеона на националните герои[10]. Своеобразната кулминация на процеса на патриотично възпитание на българите е достигнат през Първата световна война, а походната библиотека играе ключова роля в него[11].

Походната войнишка библиотека е идея и инициатива на поручик Павел Орешков, и поне в началото – изцяло продукт на неговата неуморна дейност. Той е личност, сравнително добре позната в гилдията на хуманитаристите, изследващи периода на първата половина на XX век, но неговото място в българския обществен живот като че ли не е достатъчно добре оценено. Иван Радев го определя като *високо ерудиран и школуван хуманитарист*[12], чиито интереси обхващат широк кръг проблеми от средновековната и възрожденската история и литература. Учи в Историко-филологическия факултет на Софийския университет, специализира във Виена и Санкт Петербург. Петербургската академия на науките го командирова да изследва българските колонии в Херсонска, Таврическа и Бесарабска губерния[13].

Освен със своите научни занимания, П. Орешков е известен и с организационните си инициативи по време на войните за национално обединение. През Балканската война, като служещ в 18. Етърски полк, организира група за събиране на исторически, етнографски и фолклорни материали сред българите от околностите на Цариград, а в началото на Първата световна война се включва в организирането на добре познатите научно-разузнавателни мисии в новоосвободените земи; лансира идеята, за съжаление, останала нереализирана, за провеждане на научноизследователска дейност в турските архиви, които тогава, пък и сега, остават трудно достъпни за българската историческа наука[14]. Видно е, че подпоручик П. Орешков е не само изследовател на българското минало, но и активен поборник за развитието на науката и за реализирането на българската национална кауза. Неговите идеи, частично реализирани, имат голямо влияние върху българската хуманитаристика – най-вече чрез резултатите от научните мисии, издирването на материали и културни ценности, организирането на Походната войнишка библиотека. Инициативата на П. Орешков не се появява на празно място – в първите години на войната царицата организира събиране на литература за ранените войници, а както сам подпоручикът признава, идеята за библиотеката му е хрумнала след лекцията „Духовната храна на германската армия“ на проповедник Хопе, изнесена на 4 ноември 1916 година във Военния клуб в София[15].

Какво би трябвало да представлява една книга от подобна поредица? На първо място, да е малка по размер и обем (удачно е да се използва в случая изразът „джобен формат“). Съдържанието трябва да е забавно, четивото – увлекателно, т.е. съобразено с четящата публика и със ситуацията, в която тя се намира. Едва ли би бил удачен вариантът да се публикуват произведенията на Кант и Витгенщайн например, въпреки че и те вероятно биха намерили своите читатели сред българските войници и офицери. Основно изискване според мен би трябвало обаче да бъде, текстовете да не засилват носталгията на войниците към живота, който за дълъг период от време, а вероятно и завинаги, са изгубили. Четивата не би трябвало да ги връщат към спомена за тяхното мирновременно битие – най-често свързано със селския труд и пасторалната действителност на българското село. Това обстоятелство вероятно не е осъзнавано от издателите, за което свидетелстват приведените по-долу данни. Инициаторът за публикуването на поредицата П. Орешков очертава целите ѝ по следния начин: *Библиотеката за нашия войник по фронта трябва да има всичко, свързано със селския бит… Няма опасност този вид литература да доведе до носталгия по дома, напротив, единствено ще предпази от скука и ще крепи в бодрост духа му, защото патриотичното чувство за нашия войник се основава преди всичко на конкретните му връзки със селската къща и домашния бит…*[16]. Дори последната констатация да е правилна, а в полза на това са твърденията на всички познавачи на българската народопсихология, в условията на продължителна окопна война, когато войниците изживяват в окопите времето, което те свързват с годишния цикъл на земеделски труд и празници, отделени от традиционните си занимания, получаващи новини за проблемите в тила – това няма как да не се отрази негативно на бойния им дух. Създаването на предпоставки за носталгия към изгубеното минало, към което никога няма да се завърнат, едва ли е най-удачната политика за повдигане духа на войниците.

Второ изискване е книгите, предназначени за фронтово четиво, да изпълняват патриотични задачи и да имат пропагандни функции. В тази насока на мисли много подходяща е историческата литература, спомените за революционното (националноосвободително и националнообединително) движение, патриотичната поезия. По този начин би се изместила на заден план ролята на антивоенната пропаганда, която има точно обратните фунции – да засилва носталгията, да пропагандира идеята за липсата на смисъл във войната, а в друг вариант – за това, че тя е инструмент на определени групи, прослойки, класи да реализират собствените си цели.

Пропагандната функция е схваната отлично от Иван Минчев, който на 8 ноември 1916 г. изпраща едно изложение до главния редактор на в. „Военни известия“[17]. В него предлага създаването на поредица от пропагандни книги, които да бъдат разпространявани на фронта и в тила, като станат за в бъдеще основа на пропагандната литература в хода на бъдещата мирна конференция. Идеята е приета и през 1917 г. излизат две книги в поредицата „Въпроси на деня“ (през 1921 г. излиза още една книга от тази поредица)[18]. Функциите на въпросната поредица обаче са коренно различни от тези, изпълнявани от Походната войнишка библиотека, а и тя има два недостатъка, които не ще ѝ позволят да придобие популярност – книгите (брошурите) трябвало да се пишат „в движение“, доколкото българската пропаганда в годините на войната е в процес на избистряне на принципите и методите си на функциониране. Вторият недостатък е, че подобно, политическо по своя характер четиво, не е предназначено за масова публика – то е безинтересно за българския войник и не би могло да се наложи като елемент в неговия ежедневен бит. Предложението на Павел Орешков е по-близко до нуждите на обикновения българин, който, ако е грамотен, разбира се, познава част от произведенията на авторите, отпечатани в рамките на войнишката библиотека още от ученическите си години. Целта е коренно различна и не би трябвало да се тълкува единствено като пропагандна, а по-скоро и най-вече да запълни свободното време на войниците и да ги отдели от военновременните проблеми. Както сполучливо се изразява инициаторът на поредицата, *за ободряването на духа, за повдигане на отечестволюбието му* (на българския войник – б. авт.) *една изпята народна песен би заслужила повече от една, да речем, „победна“ песен*[19].

Организацията на издаването на походната библиотека е изследвана подробно от Г. Атанасов и И. Радев, като първият използва непубликуван ръкопис от 1941 г. от описанието на П. Орешков на процеса на организиране и издаване на книгите от поредицата – за съжаление, този ръкопис „се е изгубил“ във фондовете на библиотеките или архивите и е останал непубликуван след преценката на някой администратор, че не заслужава да бъде отпечатан.

Първата стъпка в организирането на библиотеката е изпращането на еднотипни писма до изтъкнати интелектуалци, с молба да коментират идеята и да препоръчат издания, които да бъдат публикувани. Сред поканените за мнение интелектуалци личат имената на М. Арнаудов, А. Балабанов, Г. Данаилов, В. Златарски, А. Иширков, Б. Пенев, И. Шишманов, С. Чилингиров. Следват отговори, някои по-конкретни, други – общи и теоретизиращи, като на 14 януари 1917 г. в Народната библиотека за своето първо заседание се събира редакционната комисия в състав: проф. Иван Шишманов, който е избран за председател[20], Стилиян Чилингиров, определен за секретар, и членовете: проф. Любомир Милетич, проф. Беню Цонев, проф. Михаил Арнаудов, проф. Стефан Младенов, проф. Боян Пенев. На заседанието се обсъжда броят на изданията, техният обем и тираж. Решено е *някои по-обемисти съчинения* да бъдат съкратени[21].

На следващото заседание, проведено два дни по-късно, е съставен първоначалният списък на изданията, които трябвало да бъдат отпечатани в походната библиотека[22]. В списъка присъстват 43 предложения, включително и за съставянето на сборници (антологии), което изисква извършването на съставителска работа, и съответно – субективна преценка на текстовете, които да бъдат включени. По-късно, в следващо заседание, проведено на 24 февруари 1917 г., от предложения списък трябвало да отпаднат, по предложение на Михаил Арнаудов, разказите на Майн Рид и Марк Твен, *едно, поради липсата на сносни преводи, и друго, поради недостъпността на последните от тях за българския войник.* Те трябвало да бъдат заменени с приказките на братя Грим и Ханс Кристиян Андерсен[23]. Все пак, в окончателния списък на отпечатаните заглавия под № 38 откриваме романа на Майн Рид „Лов на жирафи“[24].

На същото заседание за коректори на поредицата са определени войниците учители Тома Атанасов, Добри Попов и шуменецът Христо Герчев[25].

В крайна сметка, в поредицата „Походна войнишка библиотека“ излизат 52 заглавия, според Георги Атанасов, или 55 заглавия, според редактирания и допълнен списък на Иван Радев. Редакционната колегия (комитет) променя веднъж своя състав – когато проф. Иван Шишманов заминава като български дипломатически представител в Украйна през април 1918 г. Отпечатването на поредицата не минава без инциденти – от опита на поручик Тодор Панов да играе ролята на своеобразен разпоредител на библиотеката[26] до протеста на Светия синод пред Щаба на действащата армия, че в три от публикуваните разкази се накърнявал авторитетът на българското духовенство[27]. Този своеобразен опит за цензура, по мое мнение несъобразен с духа на времето, макар и в условията на война, и с българските традиционни възприятия, отразени в народното творчество, че попът е по правило отрицателен персонаж, се разминава с формална резолюция от Щаба до редакционния комитет да даде *обстойно изложение* за съображенията, поради които са били публикувани разказите[28]. Следва отговор, изразяващ учудването на редакторите от реакцията на Синода.

Какво прави впечатление при запознаването със заглавията, отпечатани в поредицата:

- На първо място, основната идея на походната библиотека е запазена – заложените в проекта заглавия, с малки изключения, остават в издателския план и излизат от печат. Освен споменатите промени, правят впечатление „големите липсващи“ – модерните в годините на войната със своя краен национализъм поети Кирил Христов и Любомир Бобевски. Не е отпечатано и планираното заглавие „Какво трябва да знае всеки българин“ – компилация, която вероятно е преценена като излишна или трудно реализуема (изискваща време);
- Преглеждайки чуждата литература, прави впечатление, че основната част от произведенията са от руски автори – от 10 книжни тела половината са с произведения на Н. Гогол („Тарас Булба“), А. Чехов („Разкази“), А. Пушкин („Капитанска дъщеря“), И. Тургенев („В навечерието“ и „Из „Записки на един ловец“). Това според мен е ярко доказателство, че Походната войнишка библиотека има не толкова пропагандни функции, колкото прагматични, и литературните

произведения са подбирани единствено за да отговорят на вкуса и потребностите на читателя – българския войник на фронта. Останалите пет заглавия са споменатите вече приказки на братя Грим и Х. К. Андерсен, романът на Майн Рид, който също бе споменат по-горе, „Разкази“ на Х. Сенкевич и „Дон Кихот“ на М. Сервантес. Интересно е, че българските съюзници са представени единствено от братя Грим;

- Популярната историческа наука е представена от две книги, чийто автор е Никола Станев („Кратка българска история“ и „История на Европа през последните сто години“). По-специализирани научни издания са книгите на Боян Пенев („Начало на Българското възраждане“), Михаил Арнаудов („Българските празнични обичаи“ и „Крали Марко в народната поезия“), но те са издържани в дух, достъпен за публиката, към която са насочени и могат да бъдат причислени (произведенията на М. Арнаудов) към една доста добре застъпена в поредицата група от произведения, която условно можем да наречем Българско народно творчество. Към категорията на историческите книги можем да причислим и биографията на Гоце Делчев, писана от П. Яворов;
- Две от книгите биха могли да се причислят към пропагандните издания – на С. Чилингиров „Сръбско-българските отношения от най-старо време до днес“, и на Д. Мишайков „Новите земи в стопанско отношение и стопанското бъдеще на България“;
- Относително висок е делът на книгите, свързани с епохата на Възраждането: без да ги изброяваме всичките, ще споменем, че обхващат най-вече класически произведения, познати на всеки българин („Под игото“, съкратен вариант на „Записките“ на Захари Стоянов под наименованието „Априлското въстание“, биографията на Васил Левски от Стоян Заимов, книгата на Панайот Хитов „Някои стари български воеводи“ и др.). Тук може да добавим и литературното творчество на И. Блъсков, Л. Каравелов, И. Вазов, В. Друмев;
- Прави впечатление, че най-застъпеният автор (съвсем заслужено) е Иван Вазов, който е представен в поредицата с цели девет (от петдесет и пет) книжни тела: освен съкратения вариант на „Под игото“, тук са и „За Родината. Сто избрани стихотворения“ (това е първата книжка от „Походна войнишка библиотека“), „Хаджи Ахил и други разкази“, „Митрофан и Дормидолски“, „Поеми, легенди и балади“, „Живописни кътове на България“, „Дядо Нестор и други разкази“, „Немили-недраги“, „Чичовци“. Публикуването на толкова Вазови произведения може да се отдаде както на близкото му приятелство с проф. Иван Шишманов, така и на популярността на народния поет сред българите;
- В началото започнахме нашето изложение с допитването до войниците, които определят като свое любимо четиво песнопойките, смешните разказчета и други кратки литературни форми – в списъка на книгите от поредицата откриваме: „Песнопойка (избрани песни)“, „Български народни приказки“, „Отбор народни песни“ ч. 1 и 2, „Отбор народни пословици, гатанки и ладанки“, „Български народни смешни приказки“.

Това синтезирано представяне на поредицата не изчерпва възможните аналитични полета – например в своята студия академик Иван Радев поставя акцент и върху съставителската дейност, с която се занимават членовете на редакционния комитет и която има своето голямо значение в развитието на българската литература[29] – научен проблем, който е извън компетенциите на автора на настоящата публикация.

Ролята на походната библиотека обаче излиза извън рамките на замисъла, за който е създадена. Много от нейните книги са първите произведения, които постъпват в новосъздадените или възстановени библиотеки, училища и други институции в новоприсъединените територии в Македония, Добруджа, Поморавието. Макар и за кратко (само за две години) българите от тези етнически територии имат възможността да се запознаят с произведенията на Иван Вазов, Алеко Константинов, Пейо Яворов, Йордан Йовков, Елин Пелин и други тогавашни и днешни класици на българската литература. Тази ѝ роля обаче няма как да бъде детайлно проследена и анализирана, но все пак може да бъде оценена, защото историята и литературата винаги са имали решаваща роля при формирането и запазването на българското национално съзнание.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Хаджийски, И.** *Бит и душевност на нашия народ*. София, 1995, 241–242.

[2] **Симеонов, С.** Канони и пагони (Сто години от Балканските войни). – https://liternet.bg/publish26/stanislav-simeonov/canoni-pagoni.htm

[3] *ДВИА*, ф. 58, оп. V, а.е. 98, л. 113.

[4] Пак там, л. 112–113.

[5] Пак там, л. 108.

[6] **Минчева, К.** Българското книгоиздаване по време на Световната война. – В: *Първата световна война: памет на поколенията*. Сборник. Съставител, редактор и автор на предговора: проф. д.ф.н. Цветана Георгиева. София, 2014, с. 138.

[7] Пак там, с. 138.

[8] **Даскалов, Р.** *Българското общество 1878 – 1939*. Том 2. Население, общество, култура. София, 2005, с. 369.

[9] Не на това мнение е Христо Трендафилов, който изразява сериозни съмнения относно функционалността на Походната войнишка библиотека. Ето какво пише той в една иначе интересна и обобщаваща публикация: *Сигурно някое момче е прочело нещо, заслушано в тътена на далечни шрапнели, ала огромната селска маса под пагон? Какво ли би прочел Андрешко, ако бе мобилизиран?* – това, естествено, са риторични въпроси. – Вж. **Трендафилов, Х.** Походната библиотека на цар Симеон. – *Любословие,* № 14/2014, с. 14.

[10] **Симеонов, С.** Цит. съч.

[11] **Даскалова, К.** *Грамотност, книжнина, читатели в България на прехода към модернизация*. София, 1999, с. 182.

[12] **Радев, И.** „Походна войнишка библиотека“ – първият колективен образ на новата българска литература – В: **Радев, И.** *Българският писател и войните (1912 – 1918). Том първи*. Велико Търново, 2013, с. 178. Друга публикация от същия автор, съдържаща основно кореспонденцията на проф. Иван Шишманов с Щаба на действащата армия по организацията на Походната войнишка библиотека вж. в: **Радев, И.** Проф. Иван Д. Шишманов и неговите заслуги за „Походна войнишка библиотека“. – *Литературен вестник,* год. 22, бр. 7, 22 – 26 февруари 2013.

[13] **Атанасов, Г.** Походна войнишка библиотека 1917 – 1918. Демократични тенденции в ранното военно книгоиздаване. София, 1987, с. 20.

[14] Пак там, с. 21.

[15] **Радев, И.** Цит. съч., 179–180.

[16] **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 24; **Радев, И.** Цит. съч., 181–182.

[17] По това време Иван Минчев е редактор в същия вестник.

[18] По въпроса вж. **Радев, И.** Цит. съч., 175–178.

[19] **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 182.

[20] Проф. Иван Шишманов може да бъде определен като своеобразен двигател при реализирането на поредицата. Доказателство за това твърдение е обстоятелството, че след неговото заминаване за Украйна през пролетта на 1918 г. издателската активност намалява. За съжаление, в публикувания дневник на И. Шишманов не откриваме много сведения за Походната войнишка библиотека – тя е спомената само веднъж, във връзка с една от срещите му с Иван Вазов (на 16 май 1917 г.), в която народният поет го информира, че е получил 20 екземпляра от разказа си „Митрофан и Дормидолски“, *препечатан в Походната войнишка библиотека.* – Вж. **Шишманов, И.** *Дневник и досиета 1879 – 1927 г.* София, 2015, с. 189.

[21] *ДВИА*, ф. 40, оп. II, а.е. 937, л. 274.

[22] Пак там, л. 275–276.

[23] Пак там, л. 277.

[24] **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 63–64; **Радев, И.** Цит. съч., 223–225.

[25] *ДВИА*, ф. 40, оп. II, а.е. 937, л. 277.

[26] Тодор Панов е интересна личност, със склонност да налага своето мнение. Автор на няколко книги, най-популярните от които са „Психология на българския народ“, публикувана през 1914 г. и преиздадена през 90-те години на XX век, и „Румънските жестокости“, издадена през 1916 г. Арменец по произход, на развален български език той прави опит да наложи своята воля, несъобразявайки се с аудиторията, пред която се изявява като ментор. Г. Атанасов, използвайки думите на П. Орешков, го определя като авантюрист по природа, някога кандидат за персийски шах, който прави опит *да увива около нашите вратове своята по руски направена нагайка.* Вж. **Атанасов, Г.** Цит. съч., 45–46. По-късно, през март 1917 г. поручик Панов заминава с *куфар грешни пари* за Западна Европа да търси хартия, печатарско мастило и др. материали за походната библиотека и следите му се губят – Пак там, 54–55. Интересна и крайно отрицателна характеристика на Тодор Панов дава Стилиян Чилингиров: *Отначало бяхме поставени под невъзможен режим. За технически уредник на библиотеката, го кажи, за свръзка между комитета и Главната квартира, го кажи, беше назначен арменецът поручик Панов … той помисли, че има работа с хлебари … и че едва ли няма право да увива и около нашите вратове своята по руски направена нагайка, ако в уречения ден и час не бъде готов потребният за печат ръкопис.* – Вж. **Чилингиров, С.** *Моите съвременници. Спомени.* Том 1. София, 2015, 111–112.

[27] В писмото на Светия синод от 29 ноември 1917 г., подписано от Доростоло-Червенския митрополит Василий, четем, че разказите „Приказка“, „Райски ключар“ и „Пролетна измама“ имат *гибелно влияние върху религиозното му убеждение* (на народа – бел. авт.) *и подкопават вярата, почитта и уважението му към духовенството. – ДВИА*, ф. 40, оп. II, а.е. 954, л. 40.

[28] Пак там.

[29] Вж. **Радев, И.** Цит. съч.

SOLDIERS' TRAVELLING LIBRARY (ON SOLDIERS AND BOOKS IN WWI)

Stefan Minkov

Abstract

Soldiers' travelling library is one of its kind in all the countries fighting in World War I. In cases of positional warfare, soldiers and officers need activities to fill in the time between the battles. It is also necessary to promote the objectives of the war, to maintain morale through patriotic education, to avert the influence of left-wing and pacifist propaganda. A survey among the soldiers of the Macedonian Front, held in early 1918, shows what books they are interested in and what kind of literature they need. The idea of having a travelling library belongs to lieutenant Pavel Oreshkov and its contents testifies that propaganda purposes are overcome by practical ones – dominant are the books containing tales, proverbs (entertaining reading), Bulgarian classics, foreign authors, mostly Russian. The article presents excerpts from documents from military archives showing how the books in the travelling library influence the soldiers and its importance for the realization of the national goals of the army and the state.

ЗА МЕЧТАНОТО БЪДЕЩЕ БЕЗ УЖАСНИЯ ВРАГ. ПРОФАШИСТКА И АНТИСЪВЕТСКА КНИЖНИНА В БЪЛГАРИЯ 1919 – 1944 ГОДИНА

Николай Поппетров

Профашистката и антисъветската книжнина са две направления в българската книжна продукция от периода след Първата световна война до началото на 40-те години, които не са обект на изследователско внимание.Причините за това са преди всичко политически. Тази книжнина е подложена на забрана още непосредствено след акта от 9 септември 1944 г. По силата на новия политически курс, поет от страната, книгите с антисъветска и профашистка/фашистка насоченост подлежат на фактическа забрана – на изземване от публичните библиотеки. Това става с административен акт още през октомври 1944 г. Фашистката, антисъветската, както и книжнината, насочена против западните съюзници от антихитлеристката коалиция, както и тази с расистко съдържание са включени в два списъка, изработени от Министерството на пропагандата през късната есен на 1944 г.[1]

Антисъветските публикации, както и текстовете, представящи в позитивна светлина политиката на Третия райх, националсоциализма, фашизма, личността на Адолф Хитлер и др. са основен обект на процеса на VI състав на Народния съд през март/април 1945 г.

По време на комунистическия режим разглежданият вид книги остава извън полезрението на изследователите. В годините на посткомунистическия преход тази книжнина също не привлича вниманието на книговеди, историци и други изследователи.[2] И в двата случая причините отново са политически. В комунистическия период това е обусловено с мотива да не се пропагандира фашизмът, както и – при антисъветската книжнина – да не се дава гласност на нападки (”клевети” според комунистическата терминология) срещу Съветския съюз и режима, установен там.След 1989 г. нежеланието да се говори за фашизма е под влияние на отрицателната нагласа на неолибералния Запад към фашисткото минало на европейските общества, а за липсата на внимание към антисъветската литература няма адекватно обяснение.

Макар и малобройна, профашистката и антисъветската книжнина отразява определени настроения и нагласи сред българското общество. По времето на своето публикуване тя участва в процеса на оформяне на обществено мнение, налага и създава образи, формира представи. Тя отразява познания и разбирания на определени среди в българското общество. Илюстрира идейнополитически тенденции и предпочитания. В този контекст нейното изследване заслужава внимание.

Съвместното представяне на тези два типа текстове е възможно, доколкото те представляват два добре изразени феномена в идейното развитие на българското общество след Първата световна война – на профашистки симпатии и на фашистки тенденции и на антиболшевишка/антисъветска пропаганда и ориентация. Те могат да се използват и като два типични примера за пропагандно действие – с позитивна насоченост (профашистката книжина) и с негативен акцент (антисъветската). Трябва да се посочи, че двата вида текстове са силно обвързани, без обаче да се припокриват. Значителна част от антисъветските текстове няма фашистки или профашистки произход и насоченост. Това, макар и в много по-малка степен, е валидно за фашистките – в малка част от тях не се открива темата за болшевизма/Съветска Русия.

Настоящият текст маркира само някои основни аспекти по темата. Извън него остават такива моменти като атрибутиране на авторство, анализ на преводите, скритите мотиви за някои публикации и др.

Профашистка и фашистка книжнина

Непосредствено след края на Първата световна война България навлиза в динамичен кризисен период. Критичното отношение към съществуващите порядки прераства в криза на доверието в политическата система и политическите елити, в механизмите на излъчване на правителствата, в същността на партийната и парламентарната система. Проявява се отчетливо и мотивът за преоценка – на историческия път, на политическата система, на обществените порядки и нрави. Разпространява се усещането, че не само държавата, но и обществото, нацията са в криза. Същевременно опитите за радикална промяна, пропагандирани от страна на комунистите и други представители на лявото политическо течение,пораждат страх за бъдещето на страната. Очертаващата се крайно дясна алтернатива получава силни импулси от страха си от руския пример на болшевишка революция и намира упование в отговора на лявото предизвикателство от страна на контрареволюцията в Германия и Унгария и на фашизмав Италия.Събитията от 1923 – 1925 г. създават условия зарадикализиране в посока надясно; създава се профашистка алтерантива, която дефинира един нов тип статус на обществото: без социални сблъсъци, с една обществена хармония, с преодоляване на социалните конфликти, сближаване интересите на работодатели и работници, със стопански просперитет, стабилна държавна власт. Тази представа поставя под съмнение чуждите влияния и въздействия като противни на изконното българско начало. За нея бъдещата българска държава трябва да се опира на принципите на единоначалието, йерархичността, общественото единодушие, осъществявани от силна държавна власт с коренно променена партийно-политическа система. Новото виждане за българското развитие възприема фашизма като алтернатива на кризисното положение на партийно-политическата система и на обществения организъм. Фашизмът се обвързва с ред позитивни представи. Поставя се начало на неговото пропагандиране, както и на неговото възприемане частично или цялостно в програмите на отделни политически движения.

Интересът към фашизма обуславя и появата на профашистката книжнина – преводна и българска. Присъствието на този тип издания в българското пространство преминава през няколко етапа. През първия – от началото на 20-те години до преврата от май 1934 г., на дневен ред е италианският първообраз на фашизма, както и публикациите на негови български адепти.Това е време на пропаганда на фашистки идеи, както и на създаването на българските им подражания – от страна на организациите Съюз „Българска родна защита" (СБРЗ), Съюз на българите/Съюз на българите фашисти (СБФ), Национална задруга за политическо възраждане/Национална задруга фашисти (НЗФ), Съюз на българските младежки легиони, Българска националсоциалистическа работническа партия (БНСРП)[3].

Вниманието е насочено към текстове на създателя на фашизма Бенито Мусолини, както и на публикации за него[4]. Превеждат се и книги, които представят историята на фашисткото движение или акцентират върху основни белези на фашисткия режим[5]. Появяват се и книги от български автори, които правят опит да анализират фашизма, да откроят отделни негови ключови прояви – корпоративната система, Хартата на труда, бонификациите, или да представят свои виждания за неговата политическа и икономическа система[6]. Не липсват текстове с открита възхвала на личността на Мусолини или с впечатления от фашистка Италия[7]. Появяват се и обстойни проучвания върху отделни страни на фашизма – преди всичко на неговата държавно-правна система[8]. Публикуват се също така програмни текстове на българските профашистки и фашистки по своя характер формации.

Основният тон на пубикациите е позитивният. Фашистката идеология и режим се представят като съзидателна сила, средства за излизане от кризата и възвръщане на национално достойнство, за организиране на обществото и избавянето му от недъзите на либерализма в политическатаи стопанската сфера, за преодоляването на демагогията и пороците на партийно-парламентарната системана буржоазната демокрация и нанедъзите на капитализма, както и като средство за ефикасно противопоставяне на смъртната заплаха за обществото в лицето на комунистите и тяхната международна опора – режимът в Съветска Русия.Фашизмът епредставян и като младо, революционно, съзидателно и жертвоготовно движение, а фашистите – като идеалисти, работещи за благото на нацията, самоотвержени, компетентни и отговорни лица. Българските адепти на фашизма изтъкват вдъхновяващия ги образ на Мусолини и постиженията на фашисткия режим в Италия. Те открояват във фашисткия първообраз пример за подражание.На тях им импонират възгледите за силната роля на държавата в политическия, стопанския и обществения живот, за възраждането на обществото, за въвеждане на нова политическа организация на обществото, която да активизира обществената солидарност, националните добродетели, утвърждаването на отговорността, чувството за национална общност, отговорността и компетентността във всички форми на обществена проява. Също така силно ги впечатляват стопанските успехи на фашизма в областта на селското стопанство – бонификациите и комасацията на земята, както и въвеждането на професионално представителство в политическия живот (корпоративния принцип на фашизма).

В края на 20-те години се появяват два текста, които представляват българския прочит на фашизма, с опит за използването му като основа за създаване на национална българска фашистка идеология. Те са дело на запасния офицер Владимир Коцев, един от активните участници в най-ранните повлияни от фашизма политически формации – Българския народен съюз „Кубрат” и СБРЗ, както и в СБФ[9].

Повечето публикации от периода до 1934 г., включително и преводните, са брошури с ясно изразен пропаганден характер. Единствено изключение като обеми правят текстовете на Александър Сталийски, Владимир Коцев, Драгомир Люлинов, Иван Люлински.Работите на Сталийски и Люлинов могат да се определят като единствените сериозни, с добро познаване на литературата и на самия първообраз изследвания върху фашизма на български език за целия период до 1944 г.

Авторите напрофашистката книжнина от периода до средата на 30-те години са лица с претенции на партийни идеолози и политици, като например Ал. Сталийски от СБРЗ, по-късно лидер на НЗФ, Иван Илиев – от Демократическия сговор на Ал. Цанков,Димо Казасов – от Политическия кръг „Звено”, Крум Митаков – от СБФ, и др.

Ранните текстове от български автори са изградени върху информация от непосредствени наблюдения от италианската практика на фашизма (например Ал. Сталийски, Н. Илиев, Др. Люлинов, Ив. Люлински, Ст. Караджов и др.), както и опосредствано, чрез използване на публикации на френски и немски език.

Превратът от 19 май 1934 г. установява не само авторитарен режим, но и политическа цензура. При новите условия пропагандата на фашизма се ограничава силно, а основните фашистки формации или са забранени (СБРЗ), или са под силния контрол на властите

(Легионерския съюз). Това силно стеснява публикуването на самостоятелни издания, посветени на фашизма. Този нов, втори период в разпространението на българска и преводна профашистка и фашистка литература трае до края на десетилетието. Същевременно с идването на националсоциалистите на власт в Германия (30 януари 1933 г.) за българската радикална десница на дневен ред излиза примерът на Националсоциалистическата германска работническа партия на Адолф Хитлер и на ръководения от него Трети райх[10]. В периода до началото на Втората световна война излизат малко преводни и български текстове.[11] Единствено по-значителна активност проявява лидерът на ефимерната и престанала да съществува още през пролетта на 1934 г. БНСРП Христо Кунчев, автор на поредица от илюстровани пропагандни брошури с открита апологетика на Хитлер и Мусолини, на фашизма и на режимите в Италия и Германия[12].

Тази картина рязко се променя с навлизането на България в годините на Втората световна война – между началото на 1941-ва и пролетта на 1944-а се обособява нов, трети период, характеризиращ се с изключително силен интерес към германския националсоциализъм.Тогава на български език излизат поредица преводни книги, представящи в сравнително голяма пълнота основни идеи на националсоциализма и действия на Третия райх. Основният дял на публикациите се пада на издателската поредица („библиотека” според тогавашните обозначения) „Нова Европа” – „Периодична библиотека за държавно-стопански проблеми на новия ред”, преименувана в „Научна библиотека за държавно-стопански проблеми на новия ред”, издавана от един от най-ярките последователи и пропагандатори на националсоциализма в България – професор Любомир Владикин, и финансирана от Берлин. В нея е представена поредица от текстове на най-изтъкнати държавни и политически ръководители на Третия райх, както и на експерти като:Йозеф Гьобелс, Алфред Розенберг, Ханс Франк, Вилхелм Фрик, Луц Шверин фон Крозиг, Рихард Валтер Даре, Ото Дитрих, Ханс Ламерс, Ото Кьолройтер, Райнхард Хьон, Ернст Рудолф Хубер, Лотар Щенгел фон Рутковски и др[13].Тези книги отразяват официалните позиции на националсоциалистическия режим за държавното устройство,администрацията, идеологията, финансите, икономиката, селото и селското стопанство (идеологията Blut und Boden), правото, както и неговата представа за „нова” Европа. В рамките на същата поредица излиза и двутомник с речи на Хитлер, който се открива с обемиста „идеологична” биография на фюрера от Владикин[14].

По същото време излизат както и други преводни текстове от националсоциалистически политици и пропагандисти, така и книги от български автори с ясно изразен пропаганден характер по отношение на националсоциализма и неговия водач – от Петър Ничков, Лука Малеев, Георги Марков, Димитър Гаврийски, Марк Есив, Тодор Вълчев и др.[15] Тези книги очертават един апологетичен портрет на Хитлер, разясняват основни аспекти от идеологията и практиката на режима в Третия райх, обосновават справедливостта на установявания в Европа под ръководството на Германия „нов ред”.

Превежданата и оригинална профашистка и фашистка книжнина съдържа и определени критики и нападки срещу евреите, комунистите и болшевиките, Съветския съюз и западните плутокрации. Основният ѝ акцент обаче е поставен на необходимостта от водачески режим, от фашистко устройство на държавата и обществото; тя представя фашизма и националсоциализма като спасителни идеологии.

Общо за разглеждания период между началото на 20-те години и есента на 1944 г. на български излизат оригинални и преведени близо 100 заглавия на профашистка, фашистка и националсоциалистическа литература, в един приблизителен сумарен тираж от близо 300 000 екземпляра.

Освен тези издания на български език, с избухването на Втората световна война се разпространяват и отпечатани в Германия пропагандни издания, както и отделни речи на Адолф Хитлер – публикации, които тук няма да бъдат разглеждани.

Антисъветската книжнина

Първите критични публикации към политическата промяна в Русия датират още от 1918 г. Антисъветската книжнина отразява широка гама отношения към болшевишкия режим в Русия. Тя има разнообразен произход – преводен и оригинален. Нейни автори са руски политически дейци емигранти (бивши болшевики, представители на „бялата" армия, интелектуалци, лица от стария дореволюционен елит и др.), западни политици и наблюдатели (например социалдемократически дейци) и широк кръг български автори. В по-голямата си част българските автори се осланят не на свои наблюдения, а на информация от втора ръка, тъй като с минимални изключения до 1934 г. почти няма официални представители на българското общество, които да са посетили съветската държава (като изключим нелегално пътуващите натам български комунисти).

Разглежданите публикации имат различни акценти, като водещи са отрицанието на болшевизма (фактически синоним на комунизма) като разпространявана от Съветска Русия идеология и политика, изобличаването на практиката на съветския режим, разкриване на неговите конспиративни действия срещу човечеството, и съответно срещу България.[16]

В определена степен част от тази книжнина е инспирирана от действията на българските комунисти, и особено от събитията от есента на 1923-а до пролетта на 1925 г., както и от активността на комунистическото движение от края на 20-те години до преврата през май 1934 г. Тази литерура е израз и на страха от българския комунизъм като оръдие на болшевишката държава и на Коминтерна.

Обзорът на антисъветските публикации позволява да се откроят сред тях няколко тематични полета.

Доминира темата за *терор, насилие и страх***.** Терорът в Съветска Русия се характеризра чрез примери за избиване на интелигенция, дворянство и духовенство; репресии над градско, и преди всичко над селско население, глад, изземване на земята, реквизиции. Специален акцент се поставя върху неговия характер, организация и движещи сили: действията на ЧК, разстрели, лагери, затвори, образа на чекиста като фанатиксадист.Изтъкват се ограничителни и репресивни мерки на режима – въвеждане на паспорти, невъзможност за придвижване, насилствено разселване, налагане на свръхвисоки производствени норми и др.[17]

Широко разпространен е акцентът върху *измамни обещания* и*провалила се утопия***.** Политиката наболшевиките се представя като систематично вулгарно заблуждаване на масите, лъжлива пропаганда, продължаващо неравенство между охолно живеещите функционери и страдащото в недоимък и непосилентруд население, а режимът – катополитическа и икономическа система, която съществува единствено чрез повсеместен терор. Изтъква се мизерният начин на живот – комунални квартири, оскъдна и лоша храна, лошо облекло и др.Намирайки се в безизходица, съветските ръководители са принудени да се отказват от основни догми на своята идеология по отношение на икономиката, организацията на обществото и др.[18] Развитието на Съветска Русия се представя като безсмислен експеримент, намерил израз в неуспешна стопанска политика, водеща до глад, разорение и общо обедняване; нереални икономически цели и показатели[19].

Обръща се внимание също така на *агресивна външна политика*,износ на революция, на шпионаж, подтикване към метежи, разправа с идеологически противници зад граница[20].

Широко разпространен е мотивът за *обществена деградация*, която се изразява в развала на морала, масов алкохолизъм, разпространяване на венерически болести, разврат, ширеща се престъпност и др. Популярен акцент е темата за *безбожничеството* на болшевиките, репресиите над църковни служители и вярващи[21].

Специален акцент се поставя върху *еврейския характер* на съветския партиен и политически елит и политическа полиция.

В голям брой от публикациите се обръща внимание върху недоволството на населението, отрицателното му отношение към действията на режима, опитите за съпротива, на процесите на криза и разлагане на болшевизма.

Като цяло антисъветската книжнина обхваща всички аспекти от живота в Съветска Русия. Може да се твърди, че българското обществено пространство чрез тези публикации има достъп до информация за основните характерни белези на съветския режим, идеология, терор (лагери, изселвания, разстрели, фиктивни съдебни процеси, „чистки”), пропаганда, икономика и делничен живот. Преобладават публикациите с аксеологичен характер, написани силно емоционално. Много от текстовете са примери за трафаретно пропагандно писане, използващо езика на омразата, с повтарящи се акценти, формулировки и примери. Съветският режим е представян като „ад”, „чума” („червена чума”), болшевизмът като зверство, а основният събирателен образ на терора е „подземията на ЧК-та”.

В представянето на болшевизма има темпорални специфики, които са породени както от най-силно изпъкващи негови особености, така и от основни водещи теми на българския дневен ред, в който съветската тема заема средищно място.

Първоначално водещи са темите за разстрела на царското семейство и за пряката връзка на събитията в България от есента на 1923 г. – пролетта на 1925 г., с политиката на Съветска Русия към България и с болшевишката идеология.Една част от ранните публикации са преводни, с автори руски политически емигранти, представители на международната социалдемокрация и др.[22] В началото на 30-те години доминира темата за агресивната външнополитическа експанзия на Съветския съюз („съветският дъмпинг”), през втората половина на 30-те години вниманието е насочено към „московските процеси”. След сключването на германо-съветския пакт (август 1939 г.) настъпва период на временно преустановяване на антисъветски публикации[23].

С избухването на германо-съветската война (юни 1941 г.) антисъветската пропаганда отново заема място в книгоиздаването и периодиката. Антисъветската тема се превръща в част от пропагандата на режима чрез Дирекцията на националната пропаганда и свързаната с нея фондация „Българско дело”[24]. Това позволява отделни издания да достигат до необичайни за времето тиражи от по 10 000 (а и повече) екземпляри. По същото време на български език се разпространяват и антисъветски пропагандни издания от Германия.

През целия период от 1919-а до 1944 г. на български изик са отпечатани не по-малко от 80отделни антисъветски публикации – от български автори и преводни. Значително място сред тях заемат преводите на руски автори. Към тях трябва да се прибави едно неголямо количество издания на руски език, публикувани в България. Подобно, както и при профашистката и фашистката книжнина, преобладават брошурни издания. Тиражите като цяло са средните за страната, с изключения някои издания на военното ведомство и, както беше вече посочено –тези на „Българско дело”; в такива случаи се стига до 45 000 – 50 000 екземпляра за книга.

Издатели на антисъветска книжнина са както отделни лица и издателства, така и организирани среди. Сред тях изразено място заема военното ведомство, което публикува антисъветски и противокомунистически текстове в отделни поредици, предназначени за редовия състав на войската[25]. Определено внимание към темата се проявява и в средите на духовенството. Част от антикомунистическата книжнина се разпространява например чрез църквата. Значителна част от антисъветските публикации произхожда от средите на някои политически формации – социалдемократически, земеделски и др., както и от организациите на крайната десница –профашистките и фашистките партии и движения.

Професиите на авторите на антисъветска книжнина са най-различни: запасни военни, свещеници, учители, политически публицисти, партийни активисти, учени юристи и др.

Заключителни бележки

Двете разгледани групи издания отразяват една от спецификите на българския идейнополитически климат в годините след Първата световна война. В общия поток на обществено-политическата литература, издавана през този период, те, без да изпъкват като количество, имат добре изразено място. Те са интегрални части от издаваната на български език литература за фашизма и националсоциализма и за Съветския съюз и комунистическия режим. Тяхното количествено и съдържателно анализиране е от значение за изясняване на някои аспекти от идейния живот на българското общество,а именно:

- Механизмите на рецепция на чужди, съществуващи извън страната, нозасягащия я пряко феномени.
- Мотивите за избор на такива текстове, както и за тяхното възприемане (на база на предговори, издателски анотации и др. паратекстове, както и на цитати в текстове от български автори, и пр.).
- Наборът от теми, аспекти, сюжети и понятия, които чрез подобни текстове влизат в обращение в общественото пространство (както и като допълнителен аспект – езикът на политическата пропаганда).
- Кръгът от среди и лица, които инициират публикуването на подобни текстове.
- Бързината, с която техните издатели реагират на събития извън и вътре в страната.
- Актуалните теми на обществения дневен ред, с които тезииздания са в своеобразна комуникация.

Извън тези въпроси, значителна част от отговорите на които едно обстойно книговедско изследване може да даде, остават аспекти, които трудно могат да бъдат реконструирани, като например:

Кои са читателите на тези две групи литература?

Какво е влиянието на тези книги при формиране на обществени представи, стереотипи на мисленето, политически митове?

Профашистката и фашистка и антисъветската книжнина са богата на инвенции част от историята на българската обществено-политическа мисъл и на българското книгоиздаване през един динамичен, много противоречив и с изострена политическа сетивност период. Тяхното проучване обогатява представите не само за миналото, но позволява да се откроят и елементите от матриците, върху които се изграждат представи, някои от които актуални и десетилетия след приключването на разглеждания период.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Съдът над историците. Българската историческа наука. Документии дискусии. 1944 – 1950*. Т. I. Съст. В. Мутафчиева и др. София, 1995, док. № 2 и № 3, 22–24, № 12,64–69; двата списъка са публикувани под № 4, 24–50. Те съдържат близо 1000 заглавия, но се характеризират с големи повторения, груби грешки и неточности.

[2] Темата не е представена пълноценно и библиографски. Една първоначална систематизация, макар и непълна, се съдържа в библиографията на Тодор Владигеров – вж. *Стопанска и социална книжнина в България. Библиография на българските книги и статии от началото до днес 1850 – 1945*. Съст. А. Булева, Н. Бусе. Отг. ред. Т. Владигеров. Свищов, 1948, 770–776. Книгите по темата, но често с неточни описания, дават репертоара на българската книжнина между 1878 и 1944: *Български книги 1878 – 1944. Библиографски указател. Азбучна поредица,* т. I–Х. София, 1978 – 2010. По отношение само на фашистката и профашистката книжнина може да се посочи библиографският списък, поместен в съставената от автора антология: *Социално наляво, национализмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитарни националистически формации*. Съст. Н. Поппетров, София, 2009, 857–862. Вж. също (но по отношение на периодиката): **Александров, Г.** Проблемът за фашисткия печат в историята на българската журналистика. –*Съвременна журналистика*, 1990, № 2.

[3] Гергана Величкова типологизира този период от българската рецепция на фашизма и от влиянието на фашизма в България като пропаганда на фашизма – вж. **Величкова, Г.** *Пропаганда на фашизма в България 1922 – 1934*. София, 2002.

[4] **Мусолини, Б.** Учението на фашизма. София, 1934 (второ издание 1941);**Същият.** *Учението на фашизма. С история на фашисткото движение от Джоакино Волпе*. София, 1934.

[5] **Солми, А.** *Поява и развитие на фашизма*. София, 1934; **Същият**. *История на фашисткото движение*. София, 1934; **Лама, Е**. *Фашистката корпоративна държава*. София, 1933; **Роко, А., Д. Ботай.** *Преустройство на държавата*. София, 1934, и др.

[6] Например:**Илиев, Ив. М.** *Италианската харта на труда*. София, 1933.

[7] **Илиев, Н.** *Мусолини и неговото дело*. София, 1926; **Казасов, Д**. *В отечеството на Мусолини. Лични впечатления*. София, 1932.

[8] **Сталийски, Ал.** *Фашисткото учение за държавата. Държавно-правни изследвания.* София, 1929; **Люлинов, Др**. *Италианската корпоративна държава в социологията*. София, 1932; **Люлински, Ив**. *Новата стопанска система в Италия. Синдикално-корпоративно устройство на производството и разпределението на благата*. София, 1933.

[9] **Коцев, Вл.** *Фашизъм, национализъм, българизъм*. София, 1928; **Същият**. *Фашизъм. Българско обяснение на фашисткото националистическо учение*. София, 1929.

[10] **Хитлер, А.** *Политически речи*. (Предговори от Й.Гьобелс и Д. Йоцов). София,1934. Малко по-рано, в предишната година, в превод на Хр. Кунчев излиза и: **Гьобелс, Й**. *Хитлер защо се бори? Малко А.Б.В. на националсоциализма*. София, 1933.

[11] Например: **Кавачиоки, Дж**. *Мусолини. Критически синтези*. София, 1935;**Минков, Н.** *Харта на труда (Carta del lavoro)*. София, 1938.

[12] **Кунчев, Хр.** *Какво ни учат Мусолини и Хитлер?* София, 1938; **Същият**. *Хитлер и Мусолини ви говорят. Хора и идеи, които творят историята и величието на Европа*. София,1938; **Същият**. *Фашизма е дело на пролетариата*. София, 1939.

[13] **Кьолройтер, О.** *Устройството на германската водаческа държава***.** София,1941;**Франк, Х.** *Правни основи на националсоциалистическата водаческа държава.* София, 1941; **Дитрих, О**. *Революция в мисленето. Духовни основи на нова Европа*. София, 1941; **Същият**. *Философски основи на нова Европа.* София, 1941; **Хьон, Р.** *Същината на новото германско право*. София, 1941;**Розенберг, А.** *Борба за нов светоглед. Злато и кръв. Стара и нова Европа*. София, 1942; **Ламерс, Х.** *Идеология на националсоциалистическата държава*. София,1942; **Даре, Р. В.** *Кръв и земя*. София, 1942; **Хубер, Е. Р.** *Държава и стопанство*. София, 1942; **Кьолройтер, О.** *Политическият образ на днешна Япония*. София, 1942; **Гьобелс, Й**. *Духът на днешното време*. София, 1943; **Фрик, В.** *Държавно и общинско управление във време на война. Чиновничеството в новата държава*. София, 1943; **Хьон, Р.** *Организация на нова Европа*.София, 1943; **Щенгел фон Рутковски, Л.** *Що е народ. Културно-биологическо изследване на понятието и значението му за науката, светогледа и политиката*. София, 1943; **Шверин фон Крозиг, Л**. *Финансови проблеми в мирно и военно*

време. София, 1943, и др. Книгите са отпечатвани в тираж между 3000 и 4000 екземпляра, в обем между 50 и 150 страници; някои от тях са с предговори на Л. Владикин. За промяната на интереса към фашисткия първоизточник свидетелства фактът, че в същата поредица излиза само една книга, посветена на италианския фашизъм – **Ботай, Дж.** *Корпоративният строй*. София, 1942.

[14] **Хитлер, А**. *Политически речи и прокламации. Т. I. Принципите на националсоциализма, Т. II Борба за нова Европа*. София, 1942 – 1943. Между впрочем, първото издание на произведения на Хитлер на български е: ***Хитлер, А.*** *Политически речи*. София, 1934 (с встъпителни текстове от Й. Гьобелс и Д. Йоцов). Година преди това излиза в превод на Хр. Кунчев и книгата: **Гьобелс, Й**. *Хитлер за какво се бори? Малко А.Б.В. на националсоциализма.* София, 1933.

[15] Вж. напр. **Ничков, П**. *Адолф Хитлер*. София, 1941 (превод на албумно издание с добавки за българското отношение към Хитлер и националсоциализма); **Есив, М**. *Какво накара Хитлера да вдигне знамето на борбата против световното еврейство и масоните*? София, 1941; **Малеев, Л**. *Възходът на Хитлер. Тържеството на една идея*. София, 1943; **Гаврийски, Д.** *Възродена Германия. Адолф Хитлер. Европа. България.* София, 1943; **Марков, Г**. *Между две войни* [избрани статии]. Плевен, 1942, и др.

[16] **Поппетров, Н**. „Болшевишка Русия" – рекапитулация на представите (1918 – 1944). – *България и Русия между признателността и прагматизма*. София, 2009, 459–470; **Същият.** Мечта и ненавист. Акценти по интерпретирането на темата за Русия/СССР спрямо българската история. –*Толерантният националист. Паметен сборник за Стайко Трифонов*. Сбст. И. Баева, София, 2009, 243–264.

[17] **Есив, М.** *В подземията на Одеската чрезвичайка*. София, 1931; **Същият.** В подземията на Одеската чека. София, 1942 (Симптоматично е, че първото издание е в 1000 екземпляра тираж, а второто – в 10 000!); Срвн. със: *Съветският терор. Изложение от Международното бюро за борба против III Интернационал*. Женева, 1927, както и със: **Солоневич, Б**. *Тайните на Соловецкия манастир*. София, 1937.

[18] **С.Г.К**. *Фалитът на комунистическото стопанство*. София, 1932; **Есив, М.** *Как живеят в Съветска Русия*. София, 1936; *Червената чума. Какво носи болшевизмът за духовната култура на нашия свят*. София, 1932.

[19] **Стоянов, Л**. *Комунизма и селяните. Какво донесе болшевизма на селяните в Съветска Русия*. София, 1932 (Книгата е издадена в необичайните 46 000 екземпляра); **Солоневич, Ив**. *В колхоза. Какво видях в съветския колхоз*. София, 1937; *Какво става в Съветска Русия*. София, 1933. Срвн. с: **Христов, Х.** *Комунизъм или социализъм. Прегрешенията и злодеянията на болшевизма*. София, 1928.

[20] **Хининг, В**. *Тайните на болшевизма. Тайните причини за световната стопанска мизерия. Едно предупреждение към всички културни народи.* София, 1928; **Фелисие, Кл**. *Отвличането на генерал Кутепов и болшевишкия шпионаж*. София, 1931.

[21] **Фридлендер, Л**. *Проституцията в Съветска Русия. Съдбата на белите робини в Съветска Русия*. София,1933; **Апостолов, Н. П**. *Комунизма и религията*. София, 1932 (тираж 55 000 екземпляра).

[22] **Бурцев, В**. *Бъдете проклети, болшевици! Отворено писмо до болшевиците*. София, 1920; **Чертков, В. М**. *Селяните под болшевишкия режим в Русия*. София, 1921; *Болшевишката тирания. Подробности и документи по убийството на руското царско семейство*. София, 1925; **Вознесенски, Н. И**. *Зверствата в Съветска Русия*. София, 1925; **Бауер, О**. *Болшевизъм или социалдемокрация.* София, 1920; *Болшевизма. Vade-mecum anti-bolchevique*. София, 1927; **Бердяев, Н.** *Съветската философия и воюващият атеизъм*. София, 1933. Срвн. с: *Болшевишкия бунт в България. Разкрития преди и след 9 юни 1923.* София, 1923.

[23] *Съветският дъмпинг.* София, 1931; *Сталинските процеси.* София, 1937.

[24] *Какво иска Съветския съюз от България*. София, 1941; **Вълканова, А**. *Кремъл потъва*! София, 1942; *Болшевизмът вчера и днес*. София, 1942; **Боев, П**. Човекът в комунистическия рай. София, 1942; **Чавдаров, М., Ив**. **Гърков**. *Защо залязва болшевизма? I. Общи недъзи на болшевизма*. София, 1942; *В СССР... под кошмара на един вечен страх*. София, 1942; **Левашев, В.** *Болшевизъм*. София, 1943; **Сокачев, Ст.** *Автобиография на плутоболшевизма*. София, 1943.

[25] **Басмаджиев, Кр**. *Болшевизмът и разрушителната му роля*. София, 1928 („Войнишка библиотека"); **Стоянов, Б.** *Понятие за болшевизма*. София, 1933; **Същият.** *Изграждане на болшевизма*. София, 1933 („Военно-образователна библиотека", издавана от Управлението на Софийския гарнизон, съответно г. I, № 4 и 7 от поредицата); **Боре, В.** *Адският рай. СССР – 1933*. София, СЗПО, 1933; Същата година излиза и сборник за съветския морал, съставен от популярния военен публицист Константин Соларов: **Соларов, К.** (съст.) *Моралът на болшевизма*. София, 1933.

FOR THE DREAMED FUTURE WITHOUT THE TERRIBLE ENEMY. PRO-FASCIST AND ANTI-SOVIET LITERATURE IN BULGARIA
1919–1944

Nikolay Poppetrov

Abstract

In the years immediately after the First World War, alternative political trends are formed in the Bulgarian society. One of them is the communist, oriented to the Bolshevik's experience from Soviet Russia, and the other - the far right, oriented to the example of fascist Italy. The radical political right-wing expresses ideas for a one-party political regime in which the political conflicts are abolished and the society is living in social harmony. The right political project aims to gain the political power. At the same time, it blasts the Bolshevism as his main adversary, which is a threat for the economic and the political development of the country. The communist attempts to gain power, supported by Soviet Russia, have triggered a large number of publications devoted to various questions related to the Russian Revolution of the autumn of 1917.The fascist and Anti-Bolshevik / Anti-Communist literature have not been a subject of research attention. They represent an important segment of the political propaganda, the political thought and the book publishing between 1919 and 1944.

ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД ЕДНА ИСТОРИЯ НА КНИГАТА И ЧЕТЕНЕТО. ЧИТАТЕЛЯТ И КНИГАТА В БЪЛГАРИЯ

Евгения Русинова

Под понятието история на книгата се разбира широка изследователска област. В нея обичайно доминира историята на книгоиздаването. Неговото социално измерение обаче може да се установи само чрез въвеждането на фактора читател, респективно – на процеса четене. Книгата като продукт на книгоиздаването и читателят, като фактор, който определя съществуването ѝ, образуват една неделима, взаимно влияеща си двойка.

Акцентирането върху релациите книга и четене, респективно читател и книга, е изходна позиция, която позволява да се насочи темата за книгоиздаването не към технологичната, а към социалната и социално-психологическата и културноисторическата страна. Това не означава, че технологичната страна при книгоиздаването е второстепенна. Избраната изследователска позиция обаче дава приоритет на аспекти, които често силно се подценяват. Историята на книгата не може и не трябва да се свежда само до история на отделни книгоиздатели, на развитие на технологии и на брой заглавия. Същността на предлагания в доклада подход се свежда до разбирането за взаимната обусловеност между книгата и читателя, осъществявана посредством четенето. Първата двойка понятия от заглавието насочва към ролята на книгата като фактор за развитие на четенето, а втората – към значението на читателя като активна страна със своя интерес, съответно – избор.

Избраният за наблюдение темпорален отрязък е от създаването на модерната българска държава – 1879 г., до края на 40-те години на ХХ век. Това е вторият от три исторически обособени и напълно завършени периоди, през които преминава историята на читателя и книгата в български условия. Този период се характеризира преди всичко със създаване на професионализираща се издателска система, на национални институции и органи, които обуславят развитието на книгоиздаването и четенето.

1

Историята на релациите читател – четене – книга са обект на интензивно изследване в чуждата книговедска и библиотековедска наука. Достатъчно е да споменем такива имена като Елизабет Айзенщайн, Роже Шартие или Робърт Дарнтън[1].

У нас изследването на четенето и читателя е едва в началото си и се опира на работите на Дочо Леков, Ани Гергова, Красимира Даскалова, Жак Ескенази[2].

В исторически план историята на четенето (под това определение ще разбирам отношенията читател – книга, съответно издателски и други политики към насърчаване на четенето) в български условия трудно може да се реконструира. Тази констатация се отнася преди всичко за периода до края на 40-те години на ХХ в., както и за някои прояви на читателски интерес и активност и в следващите години, почти до началото на 70-те години. Причините за това са няколко, породени от състоянието на фактологическата основа (източниците за изследвания).

Съществуващите изворови данни, особено за времето до края на 40-те години, са откъслечни и едностранчиви. Описват единични и изолирани случаи, и то непълно, и мъчно могат да се подложат на проверка.

Те могат да се класифицират най-общо така:

- Мемоарни свидетелства, включително анкети;
- Общи статистики – например брой книги в читалищна библиотека, съответно

– раздадени книги в библиотеките;

 Специализирани статистики – читатели, разпределени по възраст, професия, период от време, съответно по вид литература.

Използването на статистическите сведения не дава нещо повече от една изолирана статична количествена картина.

За периода до Втората световна война специализирани изследвания на четенето с малки изключения не са правени. Социологическите изследвания на читателя и четенето навлизат в българската практика след Втората световна война.

Това, с което изследователят по темата разполага за периода до края на 40-те години, е съвсем оскъдно. Съществуват някои систематизирани сведения за това кой чете (полова, възрастова и професионална характеристика), към какви книги се проявява интерес и какви автори се четат. Основен достоверен източник за периода от началото на века до годините на Втората световна война са редовно публикуваните отчети на Пловдивската народна библиотека (1911 – 1941)[3]. Те включват ранжиране на търсенето наотделни писатели. Това са своеобразни класации на отношението към тях. Те позволяват да се правят изводи за интерес към отделни национални литератури, към отделни автори. Това са най-пълните наблюдения над библиотечна аудитория в България за целия период до началото на 50-те години на XX в.

За периода на 30-те години са публикувани отделни наблюдения за четенето във Варненската общинска библиотека (1932 – 1935), във Велико Търново (1935), в Троян (1935 – 1936), в плевенското читалище „Съгласие”, в читалнята „Стефан Панаретов” на Библиотеката на БАН (1936 – 1942) и др. Отделни сведения за четени книги епизодично дават някои читалищни и други библиотеки[4].

Използването на статистиките трябва да се извършва с много голямо внимание, особено за читалищните библиотеки. На проблемите с неточността и недостоверността на статистиките обръща внимание още в 1938 г. Стефан Станчев[5]. Не е без значение да се припомни и становището на един съвременник на междувоенната епоха за “… крайно неподатливите условия за каквито и да е било статистически наблюдения” [6].

Ограничеността на фактологичната основа не означава, че не може да се правят отделни, макар и силно условни реконструкции на четенето.

По какви количествени и качествени белези може да се реконструира четенето?

 Издадени и продадени тиражи. При тях ограничението е, че редовно посочване на тиражи е от 1928 г., когато те започват да се вписват в официалния „Български книгопис”, издаван от Народната библиотека в София. Дотогава сведения за тиражи има само в отделни изолирани случаи. При тях данните се вписват в карето на книгата или могат да се вземат от други източници. Те обаче са съвсем несигурни, с изключение на издателски договори. Запазени са архивите (или компактни масиви документи) само на някои книгоиздателства: „Т. Ф. Чипев”, „Христо Г. Данов” „Стоян Атанасов”, „Хемус” „Завети”, на Славчо Атанасов („Златни зърна”). Съществуват значителни архивни сведения за издания на военното ведомство („Походна войнишка библиотека”, за военно-издателския фонд и др.), както и за издателската дейност на Министерството на народното просвещение[7]. От запазената документация на тези издателства не може да се извлече една цялостна картина на начините на формиране на тиражите, динамиката им, начините на тяхното изчерпване. Според различни констатации на съвременници почти до края на 30-те години един тираж от около 3000 екземпляра се изчерпва за около 7 до 10 години. Това бавно обръщане на тиражите е косвен пример за сравнително ограничено търсене на книгата или за сравнително тясна читателска маса. Ценко Цветанов например твърди, че тираж от 5000 екземпляра е изключение и приема за 1939 г. за среден тираж 3000[8]. Може да се приеме, че основният тираж на една художествена книга е действително 3000 екземпляра. Някои преводни книги се появяват и в по-високи – до 5000. Изключение правят малките по обем приложения – оригинални и преводни книги, главно белетристика – на т. нар. дамски, домакински, женски списания. Те са разпространявани по абонамент, отпечатват се в тиражи до 14 000 екземпляра. За тях може действително да се твърди, че са разпространени. За всички други издания времето на пласиране и количеството пласирани екземпляри трудно може да се определи.

- Брой преиздания. В повечето случаи те свидетелстват за интерес към заглавието, автора, жанра, или документират някаква особеност при търсенето: актуалност, политически цели, задължение (литература, ползвана с учебна цел). Отразяват и динамиката на четенето. Не бива да се пренебрегва и фактът, че някои издания задоволяват определени, свързани със задължения нужди – учебна литература, художествена литература, която е включена в учебните програми.

- Библиотечна статистика – тя дава сведения за брой раздадени книги, брой четени книги на място, евентуално читатели, разпределени по пол, възраст, професия; в още по-изключителни случаи – езикът, от който е преведена книгата, и съответно чужд език, на който се чете. От изключително значение е например дневник на раздадени книги в една малка (училищна, ведомствена) библиотека. Голямото затруднение в тези случаи идва от липсата на корелация между отделните сведения, от неточността на понятията, с които се борави. Например „посещения" не означава непременно четене на книги, а например на вестници; брой посещения често се представя като брой читатели. Основният недостатък обаче е, че няма профил на читателя, при който да съвпадат всички посочени в статистиката данни.

Статистическите сведения представят само една от страните на процеса на купуване на печатни произведения, респективно – на четене. На база на тях могат да се представят отделни елементи от статична картина. Ще се позова в това отношение на френския социолог Анри Мендрас: „Все пак, статистиката е в състояние да опише само най-повърхностната видимост на нещата, т.е. само онова, което може да бъде преброено. Важно обаче е да се разбере онова, което по принцип не се поддава на преброяване."[9]

При работа със статистиките от основно значение е критичността, аналитичното използване на данните. Трябва винаги да се има предвид, че една статистика може да бъде манипулирана. Често са възможни и други отклонения или недостатъци.

Съществува и реалната опасност статистическите сведения да се интерпретират погрешно, било поради неумение, било поради преднамерена изследователска позиция. В тази насока ще приведа и едно експертно мнение: "Сведенията от статистиката сами по себе си могат да въведат към заблуждение, ако се използват неправилно или неправилно се разбират."[10]

Библиотечната статистика е тази, която позволява все пак да се въведе някакъв порядък в картината на четенето.

- Абонатни списъци. Те се отнасят за два вида издания. Първите са книги, разпространявани основно по абонамент (т. нар. „библиотеки", основните канали за разпространяване на преводна литература като „Мозайка от знаменити съвременни романи", „Златни зърна", „Световни автори. Знаменити съвременни романи", „Художествена библиотека „Цветове", „Знаменити романи" и др.).[11] Към втората група могат да се отнесат книгите, разпространявани като премии на различни периодични издания (например на т. нар. дамски/домакински списания).[12] Тези списъци дават възможност да се изгради сравнително точна и цялостна картина на някои аспекти на четене.

- Мемоарни източници. Те са крайно несигурни, освен ако не са придружени със съвсем конкретни статистически данни. За съжаление, подобни примери няма. Изключително редки са записки от типа на читателски дневници, при това водени несистемно. По отношение на мемоарните сведения трябва да се имат предвид редица особености на включваната там информация. Такива са стремеж за самоизтъкване, за легитимиране на политическа или интелектуална позиция, изневяра на паметта, намеса на друго лице (литературна обработка, редакция) и др.

- Публикации в пресата. Такива са отзиви, рецензии, интервюта с писатели, полемики и литературни обзори. Те позволяват да се проследи отношение към дадено заглавие, автор, жанр, сюжет, национална литература, издател, аудитория и др. В такива текстове се откриват и споделени наблюдения от процеса на четене, книгоиздаване и др. Тяхното значение се проявява и като основен източник за т.нар. литературна рецепция.

- Лични библиотеки. Запазени цялостно лични библиотеки има само в отделни случаи. Не разполагаме с точни сведения за размера на една обичайна (така да се каже – стандартна) семейна или една лична библиотека. Понеже не е известно (не е установено) кой е стандартният тип читател (например масовият читател), не може да се търси такава за образец.

Запазени са обаче значителен брой лични библиотеки на учени – Васил Златарски, Боян Пенев, Никола Сакаров, на писатели – Пенчо Славейков, Йордан Йовков, на политици – Константин Стоилов, Георги Димитров и много други. Например в Централната библиотека на БАН и в отделните институтски библиотеки към Академията се съхраняват около 30 лични библиотеки на учени, формирали се и работили основно до средата на 40-те години на XX в.[13]

Тяхното използване предоставя богати възможности при анализиране на „професионалното” им четене, но същевременно – много малко сведения за четенето за развлечение.

- Документи, които разкриват динамика на четенето, например движение на книги в лична библиотека, са изключително редки и като правило могат да служат само като белег за съществуваща тенденция (отношение към книгата). Например лексикологът Александър Дорич е запазил списък на раздадени от него книги и на книги, които не са му върнати[14]. В частни лица се откриват частични описи на лични библиотеки или списъци на взети от библиотеки и на четени книги. Сведенията, които могат да се извлекат от тях, са недостатъчни, за да се постигне корелация.

2

През разглеждания период от различни експерти – литературни критици и историци, книгоиздатели, библиотечни и читалищни дейци, икономисти, учители, училищни инспектори и др. – са правени констатации за грамотността, четенето, интереса към книгата, книгоиздателските цели и политики и пр. Те отразяват определено отношение сред интелигенцията. Тези становища подлежат на анализиране и потвърждение/отхвърляне. Тяхното значение е преди всичко, че изразяват наблюдения и нагласи на съвременници. На второ място те съдържат определена изходна информация. Трето, дори и да са недостоверни като твърдения, те отразяват обществени представи, стереотипни формулировки, предразсъдъци и пр. Ако се подложат на различни изследователски процедури (например контент анализ), могат да попълнят бедната картина за отношението към книгата и четенето.

Най-разпространеното твърдение от времето между двете световни войни е, че личните библиотеки са малки, че рядко дори учителите имат добри библиотеки.

Друго много устойчиво в годините след Първата световна война твърдение е, че българинът престава да чете, след като завърши образованието си. Че той не чете, включително, че не чете литература, свързана с упражняваната професия, че не дава пари за книги (по различни причини), че книгата и домашната библиотека нямат престижно значение[15].

Друго твърдение е, че основната читателска маса са ученици и жени. Разпространено е мнението, че основната читателска маса на отделните „библиотеки" (издателски поредици) са жени – например на „Мозайка" на „Златни зърна" и др. В полза на първото твърдение има известни аргументи, че най-активното и най-голямото количество читатели са ученици и студенти. Това потвърждават наблюденията над четенето в Пловдивската народна библиотека[16]. Тук обаче възниква въпросът доколко те четат не само по собствено желание, а и по задължение.

Четенето на учениците и младежите се влияе от няколко фактора. На първо място това са учебните програми, които в значителна степен определят и интереса към отделни автори и заглавия. На второ място трябва да се постави общият хоризонт на обществото за съответния момент, фактор, който заедно с училищното влияние формира възрастовия им хоризонт. Високият рейтинг, който имат руските и някои други чужди писатели класици, трябва да се търси именно в проявата на тези два фактора (като, по мое убеждение, първият доминира). Пловдивската статистика дава възможност да се определи и кои от съвременните български и чужди писатели са популярни. Тук трябва да се отчете отново ролята на учебната програма, в която писатели като Елин Пелин и Йордан Йовков влизат (а и са автори и на учебни помагала).

По отношение на женското четене картината също не е еднозначна. Жените четат приложенията на „дамските списания" и поредиците, като „Мозайка" например. Разликата между едните и другите е значителна. И като обем, и като преводи. В отделни случаи и при „дамските" издания се срещат произведения от автори, които в никакъв случай не могат да се включат в категорията на булевардни писатели – Джон Голсуърти, Бьорнстене Бьорнсон, Пърл Бък. Тази ситуация поражда необходимостта от изясняване какво представява „розовият" роман от разглеждания период, кои са неговите автори.

На проверка подлежи и едно изразено от редактора на „Златорог" Владимир Василев твърдение, че кръгът абонати/потребители на вестници и списания, в случая литературни, е силно ограничен (около 3000 души) и се състои от едни и същи хора.[17]

За интереса към книгата сред средношколците разполагаме с констатациите на Малчо Николов, направени на база проведени анкети в столични училища[18]. Столицата представя само един сегмент от учащите се в страната, град с близо 300 000 население към края на 30-те години. Изводите на Николов могат обаче да се използват като отражение на определена, изразена тенденция. Независимо, че не са известни методиката и въпросникът, използвани за изследването, все пак анкетата дава някаква близка до действителността картина.

Друг аспект, засяган в текстове на съвременници, е за четенето на романи, издавани като отделни брошури или на подлистници във вестниците. Това са случаи, при които може да се постигнат значителни тиражи, особено при подлистници на вестници като „Зора", „Слово", „Дневник" и др., които работят с десетки хиляди екземпляри. Това превръща художествената литература в масово четиво.

В кръга на разглежданата проблематика е и темата за книгите бестселъри. С известни уговорки като такива от българската литература трябва да се разглеждат някои произведения на Фани Попова-Мутафова. От чужда такива са „На Западния фронт нищо ново” на Е. М. Ремарк с три издания в 1929 г. и едно в 1931 г., достигнала рекордният за тогава тираж от около 12 000 екземпляра. Същият автор е представен и с друго заглавие, „Обратният път”, две издания от различни издатели в една година – 1931. Други такива са „Дъждове” на Л. Бромфийлд с две издания (1938/1939 и 1942); „Мария Стюарт” от Стефан Цвайг с издания в 1940 г. и 1941 г., и, разбира се, безспорният бестселър „Отнесени от вихъра” на Маргарет Митчел с издания в годините 1940, 1941 и 1944/1945. При разработването на темата за бестселърите трябва да се отчита, че те рядко достигат до общ тираж от около 10 000 екземпляра.

Друг въпрос, който изворите поставят, е за читателския профил. Както показват редица наблюдения на съвременници, основната читателска маса са учащите се и жените извън тази категория (жените домакини). Голямата маса от населението обаче живее в селата (в разглеждания период селското население не спада под 78%). Селянинът обаче чете значително по-малко от гражданина. Причините за това са различни – манталитетни, технологични (първична и вторична неграмотност), липса на средства.

Читателският профил за епохата трябва да се типологизира с уточнението, че не е еднакъв за гражданина и за селянина[19].

3

Историята на книгата (в по-тесен план: на книгоиздаването) се опира на изследователски операции върху тиражи, преиздания, политика на разпространение/промоции и презентиране. Централен въпрос при изследване на книгоиздаването е изясняване на профила на издателя. Едно е издателят като частно предприятие (независимо едноличен издател или акционерно дружество), друго е, когато той е институция, организация: комисия, дружество, политическа партия, клуб и мн. др. Българската практика, особено в периода между двете световни войни, познава голямо разнообразие от случаи, например: Българско инженерно-архитектно дружество, комитет „Нова Европа”, Всебългарски съюз „Отец Паисий”, Дом на изкуството и печата, Съюз на българските писатели, Клуб на българските писателки, и освен това – 10 министерства, повече от 40 партии и политически организации, няколко висши учебни заведения и т.н.

Съществени аспекти от проучването на книгоиздаването заемат просветната политика (учебни планове), нивото на общата грамотност, ролята на държавни институции и обществени организации.

Реконструирането на книгоразпространението е междинното звено между историята на книгата/книгоиздаването и историята на четенето. Тук акцентът е върху тиражната политика, преизданията, използването на различни механизми на продажба (и на пълното разпродаване на тиража), презентационните подходи, техники и средства, обществените нагласи.

Отношението на читателя към книгата, влиянието, което той оказва върху политиката на издателствата, е следващата тематична област. Тук едни от основните въпроси са:

- Какво кара индивида да чете;
- Доколко може да се говори за адаптиране на издателите към някакъв читателски вкус, и обратно – доколко издателите го формират. Какво търси читателят и къде се срещат неговите интереси с тези на издателите? Съществено за изясняване на процесите на четене е реконструирането на сегментирана картина на фактори, определящи особеностите на интеракцията читател – книга/писател, читател – книгоиздател. Полезни в случая са

анализите на отзиви, на издателски анонси и анотации, на предговори.

Съществуващата документация и друг фактически материал позволяват отделни тематични проучвания (case studies). Те служат като основа за изясняване на отделни аспекти на процеса на четене (като най-общо под последното понятие се разбира интерес към книгата под формата на закупуване или заемане, както и на библиотечното ѝ ползване на място). Доста по-ограничени са възможностите за проследяване на насрещното движение книга/книгоиздател – читател.

За да се реконструира картината на четенето, трябва да има определена яснота по отношение на книгоиздателската дейност. Това се постига чрез максимално библиографско разкритие на книжовната продукция. То осигурява възможност както за краткосрочни и дългосрочни разрези през процеси и тенденции, така и проследяване на отделни феномени (прояви на интерес). Второто съществено условие е систематизирането на един задължителен минимум от статистически данни[20]. Пълна библиографска база и релевантна статистика гарантират необходимата достатъчност на материала, за да се опише явление или да се характеризира процес[21]. Една прецизно систематизирана и пълна библиографска база е условие например за провеждане на библиометрични изследвания с множество показатели. Между впрочем, в последната област фактически няма особено развитие след констатациите на Нина Шуманова от 1990 г.[22]

Количественото реконструиране на картината на книгоиздаването, респективно четенето е резултатно само когато позволява да се правят изводи, релевантни на съответните процеси. Какво ще стане, ако знаем какво е количеството книгоиздателска продукция за една година? Това е не толкова изследователска работа, колкото трудоемко систематизиране. То изисква алгоритмизиране на базата данни и извеждане от там продукцията по показатели, например: книги на даден издател за година; книги на даден автор за година; вид на книгите; тираж, съответно – обем на книгите; количество преводни книги по езици. Допълнително, но не маловажно е да се покаже колко и какви издателски серии излизат и с каква честота се разпределят книгите в тях. Също така не е за подценяване през кой месец/месеци се отпечатват най-много книги. Това би позволило да се отговори на въпроса има ли сезонност на книгоиздаването и в каква връзка е тя с евентуалната сезонност на четенето.

След Първата световна война българското книгоиздаване навлиза във фаза на интензивно развитие, придружено с усвояване на широк диапазон от търговски похвати, презентационни подходи, рекламни техники. Създават се големи книгоиздателски фирми, някои от които преминават през фази на пазарна експанзия (например в края на 20-те и самото начало на 30-те години книгоиздателство „Иван Г. Игнатов", а през втората половина на 30-те години „Завети"). Други се утвърждават като водещи в областта на българската и детската литература („Хемус", „Т. Ф. Чипев"). Разширява се пазарът за преводна художествена литература, сегмент, в който в края на 30-те години се настаняват освен „Мозайка от знаменити съременни романи", и новосъздадените поредици „Златни зърна" на Славчо Атанасов и „Световни автори. Знаменити съвременни романи" и „Художествена библиотека „Цветове" на Мирчо Г. Смрикаров[23].

Различните форми на промоции и реклама спомагат за засилване на интереса към книгата и четенето, като го превръщат в част от обществения дневен ред. Без да се надценяват, не могат да се пренебрегнат резултатите от такива общонационални кампании като „Ден на българската книга" (по-късно „Седмица на българската книга"), от „Културните седмици на селото", от мероприятията по движението „Труд и радост" (чрез Министерството на търговията, промишлеността и труда и Комитета „Труд и радост"). В края на 30- те години се забелязва нарастващ интерес и към българската художествена литература. Съкращава се времето между отделните преиздания. Увеличават се тиражите. Типични примери могат да се дадат с произведенията на Елин Пелин, Йордан Йовков, Елисавета Багряна, Фани Попова-Мутафова, Чудомир[24].

По същото време се появяват и няколко публикации на различни автори, които отразяват интереса към четене, и по-специално към библиотечното четене.

Посочените процеси са част от една усложняваща се конфигурация на интереси и зависимости между книгоиздатели (и автори), книгоразпространители, библиотеки и читатели.

* * *

Какви са перспективите пред изследователя?

Както вече бе посочено, той се сблъсква с редица трудности поради неточни и непълни библиографски издания, оскъдна и едностранчива статистическа информация. Трудно е да се направят проучвания на основа на книгоиздателските каталози или на рекламни издания. Първите не са добре библиографски отразени[25]. Вторите са по принцип пренебрегвани от архивистите. Могат да попаднат в архиви главно чрез лични постъпления (например на Славчо Атанасов). Съществуват и изключително устойчиви стереотипи, които негласно определят параметрите на книговедските и библиотековедските изследвания. Те са свързани със силното подценяване на „булевардното" (наричано в периода до 1944 и „порнографическо") четиво, в свеждане на четящия човек до еталона на интелектуалеца читател. Не съществува и българска книговедска школа. Още по-малко може да се говори за дискусии по проблеми на книгоиздаването, читателя, четенето. Част от появяващите се епизодично публикации по история на книгата и четенето имат ограничено фактологическо значение, докато други изненадват с оскъдните познания на авторите си за изследваната епоха.

Същевременно наличието на цялостен репертоар на българската книга за периода 1878 – 1944[26], немалката архивна документация за някои книгоиздателства от периода между двете световни войни, някои маркирани основни тенденции в публикации на Тодор Боров, Ценко Цветанов, Жак Ескенази съставляват основа за едно успешно развитие на това изследователско направление.

БЕЛЕЖКИ

[1] *История на книгата – книгата в историята.* Антология. Съст. А. Гергова, Кр. Даскалова. София, 1999.

[2] **Леков, Д.** *История на литературата и на възприемателя през Възраждането.* Т. 1 – 2, София, 2003 – 2004; **Гергова, А.** *Книжнината и българите – XIX – началото на XX в.* София, 1991; Даскалова, Кр. *Грамотност, книга, читател и четене в България на прага на модерното време*. София, 1999.

[3] **Живкова-Пеева, Е.** Какво чете младежта в Пловдивската народна библиотека. – *Годишник на народната библиотека в Пловдив*, 1927, 202–231.

[4] **Русинова, Е.** Какво показва библиотечната статистика (по примери за библиотечното четене до 1944). – *Библиотеки, четене, комуникации*, Велико Търново, 2009, 219–227.

[5] **Станчев, Ст.** За библиотечната статистика. – *Книжовен преглед*, I, 1936, № 8, 1–4.

[6] Барановски, Вл. Безработицата. – *Млада воля* 1935 – 1940. София, 1940, с. 82. (текстът е от м. март 1939 г.).

[7] *НБКМ – БИА,* ф. 260; Хемус АД; ф. 289; Хр. Г. Данов-Пловдив; ф. 501; Т. Ф. Чипев; ф. 560; Книгоиздателство Стоян Ст. Атанасов, ф. 858; Славчо Атанасов (Библиотека „Златни зърна"). Договори с писатели могат да се открият и в някои лични фондове (напр. на Асен Разцветников, Димитър Шишманов,

Елин Пелин, Йордан Йовков и др.), съхранявани в научния архив на БАН, ЦДА и другаде.

[8] **Цветанов, Ц**. *Българската книга след Девети септември. Статистически анализ*. София, 1952 с. 10, 12.

[9] **Мендрас, А.** *Елементи на социологията*. София, 2002.

[10] **Адлер, Р., Д. Эвинг, П. Тейлор.** Статистики цитирования. – *Библиосфера,* 2011, № 4, с. 69.

[11] *За „Мозайка от знаменити съвременни романи*”. Съст. Й. Каменов. София, 2000; *Златните зърна на Славчо Атанасов – златни зърна в българската култура*. Съст. Ат. Атанасов. София, 2009. За значението на абонатните списъци може да се правят изводи при наблюденията над тези, запазени при списание „Везни” (*НБКМ – БИА*, ф. 26, а.е. 30, л. 8–71).

[12] **Русинова, Е**. Женските (домакински) списания и приносът им за модренизацията на българското общество (20-те – началото на 40-те години). – В: *Равнопоставеност на половете в политиката. Българският опит*. Съст. М. Мизов, Л. Канева. София, 2013, 381–396.

[13] *Библиотеките на БАН. Справочник 2005*. София, 2005.

[14] *ЦДА*, ф. 1533К, оп. 1, а.е. 4, л. 1–11.

[15] **Гаврийски, Д.** *Неграмотна България. Мисли пред смъртта и погребението на българската държава*. С., 1932; **Петков, Цв.** *Книгата и учениците*. София, 1928; Срвн. с: **Шишманов, Д.** Книгата и писателят. – *Слово,* IV, № 1031, 9 ноември 1925. Сходни констатации се откриват в редица статии, публикувани в „Литературен глас”, „Училищен преглед”, „Просвета” и др. през 30-те години.

[16] **Живкова-Пеева**, Е. Цит. съч. Прави впечатление обаче, че на анкетата, организирана от в. „Литературен глас” през есента на 1928 г., само около 5% от отговорилите са жени – вж. *Литературен глас*, I, 1928/1929, № 5 – 10 (октомври – ноември 1928).

[17] **Василев, В.** От пет години насам. – *Златорог*, IX, 1928, № 4 – 5; същият. *Студии, статии, полемики*. София, 1992, с. 20.

[18] **Николов, М**. *Нашата средношколска младеж*. София, 1939.

[19] **Мочева, Хр**. *Селското земеделско домакинство в България през 1935/1936 година. (Бюджет, обстановка и разход на труд)*. София, 1938.

[20] **Русинова, Е.** Библиотечното статистическо изследване – основа за историческа реконструкция на картината на четене. – *Библиотеки, четене, комуникации*, Велико Търново, 2011, 112–122.

[21] **Аскарова, В. Я.** О принципах выявления разумной достаточности эмпирического материала в книговедческих исследованиях. – *Библиосфера*, 2006, № 2, 31–35. Същото препечатано и в сборника *Современное состояние методологии научных исследований в области библиотековедения (по материалам журнала “Библиосфера”).* Новосибирск, 2010.

[22] **Шуманова, Н.**, Теоретико-приложни аспекти на библиометрията в България. – *Библиотекар*, 37, 1990, № 6, 9–19.

[23] **Ескенази, Ж.** Преводна художествена литература в България (1878 – 1944). Издатели, издания, класификация. – *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий*”, т. XXI (XXVII), 1993, 327–352; Срвн. със: Стайкова, Л. Книгоиздатели на френска преводна литература в България от Освобождението до 9.IX.1944 година. – *Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий”,* т. XVII (XXIII), 1984, 363–382.

[24] **Цветанов, Ц.** *Българската книга след Девети септември. Статистически анализ*. София, 1952.

[25] За сравнение вниманието към книгоиздателските каталози (и каталозите на книги въобще) в руската изследователска практика: *Каталоги издательские, книготорговые, библиотечные (1917 – 1929): Указатель*. Сост. Т. А. Воробьева и др. Санкт-Петербург, 1996, с. 368.

[26] *Български книги 1878 – 1944. Библиографски указател. Азбучна поредица,* т. I – X. София, 1978 – 2010.

PERSPECTIVES AHEAD OF A HISTORY OF THE BOOK AND THE READING. THE READER AND THE BOOK IN BULGARIA

Evgeniya Rusinova

Abstract

The history of the book, in the narrow sense of the book publishing and the book distribution, is directly related to the history of reading. The relationship between these two research areas implies a study of a number of aspects such as publishing policies, the formation of library funds, the nature/character of the library reading (types of readers and types of used books), different ways and forms of promoting the reading, etc. Special attention is paid to the library‘s statistics, as well as the specifics of contemporaries assessments, the accents in memoirs, the existence of stereotypes about the reading and the book.

The paper outlines the main trends in the study of the reader and the reading, the book and the book publishing. Some starting points for research on the subject are mentioned

ЮРИДИЧЕСКАТА КАРИЕРА И ЛИЧНИЯТ ЖИВОТ НА НИКОЛА МУШАНОВ

Тодор Ст. Тодоров

Никола Мушанов е известен български политик, достигнал високи държавни постове – министър-председател (1931 – 1934 г.), министър в няколко кабинета, депутат, водач на Демократическата партия (1938 – 1946 г.) и пр. Той принадлежи към по-младата генерация български държавни дейци, които се включват в обществения живот едва в края на XIX век. Роденият в Дряново бъдещ държавник получава юридическо образование във Франция, където завършва висшето си образование едва за три години (1890 – 1893 г.). След завръщането си в България няколко години работи като магистрат. После започва адвокатска кариера и скоро след това влиза в Демократическата партия и се включва в политическия живот, оставяйки трайна следа в него[1].

До настоящия момент дългата обществена кариера на Никола Мушанов не е била обект на самостоятелно проучване в историческата наука. За богатата му и разнообразна дейност се споменава предимно в публикации, посветени на самостоятелното управление на Демократическата партия (1908 – 1911 г.) или във времената, когато тази партия участва в управлението на страната (1918 – 1919, 1931 – 1934 и 1944 г.)[2]. С изключение на трудовете на Ал. Гиргинов[3], в останалите изследвания дейността на Мушанов е представена главно в негативна светлина[4], което се обяснява с обстоятелството, че засегналите дейността му статии и студии се появяват главно в периода между 1944 и 1989 г.

Поради обстоятелството, че политическата практика на посочения виден обществен деец е много голяма и на може да бъде представена в една статия, в настоящата такава е направен само опит да бъде проследена цялостно неговата юридическа кариера, съчетана с елементи от личния му живот. Тя е написана върху основата на богат и разнообразен документален материал, по-голямата част от който е новоизвлечена архивна информация. Използвани са преди всичко документи, които ни оставя самият Н. Мушанов. Това е неговият дневник)[5], оцелял по чудо в превратните времена, в които живее в последните години на своето битие. Не са подминати и спомените на някои съвременници – Ал. Малинов, Гр. Чешмеджиев, Д. Казасов, П. Пешев, Т. Влайков и др.[6], материалите в политическата преса и стенографските дневници на Народното събрание.

* * *

Почти веднага след дипломирането си в Екс ан Прованс, Франция, през 1893 г. Никола Мушанов се отправя обратно към България. Повече не се връща в университета, но запазва топли спомени за провинциалния френски град. Пътьом спира за кратко в алпийския курорт Юриана ле Бен в околностите на Гренова. Трудно е да се прецени дали това е продиктувано от желание за кратка почивка и разделяне с Франция, или мотивите му са други, но там „го намира” случайно Тома Васильов, който по това време е главен секретар на Министерството на вътрешните работи в правителството на Стефан Стамболов[7]. Видният чиновник го моли да пътува обратно с него, за да му превежда, като обещава, че ще заплати разходите на младежа по пътя, а Мушанов ще му ги върне след като бъде назначен на служба в България. Никола е много доволен от постигнатото. Така двамата „се отбиват” за няколко дни в Цюрих, а после заминават за Виена, където смятат да поостанат, но появилата се холера и грозящата карантина ги принуждава да побързат да се върнат в България. Натрупаните задължения от 300 лева са върнати от младия юрист от месечната му заплата след назначаването му като съдия[8].

Завръщането на Н. Мушанов в България далеч не е толкова триумфално, колкото заминаването. Солидно образован, докоснал се до европейската култура, той вече далеч не е впечатлен от Русе, който му се вижда като „обикновен град". Родната му къща в Дряново също е силно преобразена. Вече има отделни стаи, кревати и покривки, спално бельо, вилици, лъжици и ножове. Промяната е повече от видима, но европеизиралият се младеж я оценява като „по-сносни материални условия"[9].

Промените в обществото също са забележими за завърналия се юрист. Той отчита, че гражданите са почнали да се интересуват повече от обществените дела, както и от гражданските свободи, но отчита, че все още българите са далече в посоченото отношение от народите в Западна и Централна Европа. Това, което вижда, е, че в страната „царува произвол" и „няма законни гаранции" за свободата на гражданите. По принцип той е против наложения ред и „за свободата"[10], но на практика не се интересува от борбите на отделните политически сили срещу режима.

След кратка почивка в Дряново, новодипломираният юрист подава молба за назначение в съда. Вакантните места за специалисти в този период са в изобилие и всеки новопоявил се кандидат се назначава веднага в окръжен съд. Министър на правосъдието до есента на 1893 г. е Панайот Славков[11]. За разлика от други свои колеги, той няма висше юридическо образование (завършил е фармация в Букурещ[12]) и е принуден да се осланя на професионализма на сътрудниците си, но като верен привърженик на Стамболов заема видни административни постове, включително председател на Народното събрание. В отговор на молбата на Н. Мушанов Министерството на правосъдието изпраща отговор, с който му предлага да си избере назначение като съдия в Стара Загора, Ловеч или Видин. Мушанов избира Углавното отделение на съда в Стара Загора и така започва юридическата си кариера. Мотивите за избора не са известни, но можем да предположим, че младият човек изявява желание да отиде в по-голям град, с по-топъл климат. Иначе трудно бихме могли да обясним появата му в среда, където не познава нито един служител в съдебното ведомство, или жител на града[13], за разлика от по-близкия до Дряново Ловеч.

Средата, в която попада младият юрист, е типична за тогавашните условия в Южна България. Наличие на съдии без необходимия образователен ценз, но и без особени амбиции. Сговорчивият характер на Никола скоро го сприятелява с колегите му и той започва „да ги учи", въпреки че те не проявяват необходимото желание за това. Изпитва известно неудобство от намесата на изпълнителната власт в работата на съдилищата, но в първите месеци след заемането на поста не се противопоставя решително на посочената практика. Критикува непрекъснатите новоназначения на неподготвени кариеристи като съдии, поради липсата на закон за несменяемост на съдиите[14], но не предприема каквито и да било постъпки и срещу това[15]. Привидно животът му във втория по големина град в Южна България върви монотонно, но сравнително скоро идва момент на напрежение. Един от „атовете" на Стара Загора е М. Милев – адвокат, подпредседател на Седмото обикновено народно събрание. В града се шири мнението, че винаги печели делата, по които се явява като защитник. Н. Мушанов контактува с него като докладчик по един казус за предумишлено убийство, по който Милев е адвокат. Две семейства от село Черново, Старозагорско, са бездетни, но съпругът от едното и съпругата от другото могат да имат деца. Те се събират и убиват половинките си, след което създават ново семейство, в което се раждат деца. Казусът е специфичен и Мушанов настоява за доживотна присъда вместо смъртно наказание, поради наличие на смекчаващи вината обстоятелства, основно от които е желанието за продължаване на рода, което в общи линии съвпада с мнението на защитата. Присъдата за доживотен затвор е написана лично от младия юрист, но за негово нещастие Апелативният съд отхвърля решението. Казусът се задълбочава и от обстоятелството, че неизвестни лица запалват сградата на Старозагорскияя съд, вследствие на което вердиктът с хуманното решение на съдебните заседатели изгаря и се налага провеждането на ново заседание. Покрусен от този случай и верен на принципите си за хуманно отношение към хората, до края на живота си Мушанов, както твърди самият той в спомените си, не подписва смъртна присъда[16].

Независимото съдийство на младия възпитаник на Екс не се харесва на изпълнителната власт и след една година той е преместен във Видин[17]. Предстои му да отбие и редовна военна служба. Липсват преки сведения, но вероятно Мушанов напуска службата във Видин малко след падането на Стамболов от власт. Подобно събитие не може да остане незабелязано, но вероятно не е от съществено значение за личната биография на бъдещия виден политик, защото той го пропуска в спомените си. По това време юристите вече го ценят много. Това личи най-малко от обстоятелството, че в месеците, докато Мушанов чака повиквателната си заповед, депутатът Маню Балджиев[18] му отстъпва адвокатското си „писалище” (кантората и разрешителното, б. а. Т. Т.), за да упражнява адвокатска дейност. Влиза в казармата в Стара Загора в началото на януари 1895 г. Служи в 12. пеши Балкански полк шест месеца (това е срокът за висшистите), след което, заедно с други висшисти, се явява, на 5 юли 1895 г., на изпит пред военна комисия в Сливен, за да получи военен чин протопей. Същия ден научава от вестник „Зора” за покушението над Ст. Стамболов[19], но не го осъжда решително.

Непосредствено след уволнението си Н. Мушанов подава молба да бъде оторизиран като адвокат, потвърдена от Старозагорския окръжен съд, след което се завръща закратко в родното Дряново. Тук го заварва вестта, че брат му Минко, вече студент по медицина във Франция, е сериозно болен от туберкулоза вследствие на „един студен душ” (вероятно силен дъжд, б. а. Т. Т.) при негово пътуване от Париж за Тулуза. Никола веднага заминава да го види. Намира водещи лекари, които преглеждат брат му и препоръчват да бъде откаран в по-топла страна. Той вече смята да пише на баща си да изпрати пари, за да заведе Минко в Египет, но междувременно лекарите го съветват да го остави, „докато заякне”, в болницата в Монпелие, където за него ще се грижат сестри монахини, и едва тогава да заминат. Въпреки протестите, че не може да понася религиозните сестри[20], Минко се съгласява и остава в Монпелие.

След като настанява брат си в болницата, Н. Мушанов се прибира в Дряново. Тук го чака известие за назначаването му като прокурор към Старозагорския окръжен съд. „Повишението” (думата е използвана от мемоариста, защото в посочения период прокурорската длъжност е считана за по-висока от съдийската, б. а. Т. Т.) го зарадва много, най-вече защото не принадлежи якъм никоя партия и е назначен заради заслугите си. Заминава за Стара Загора, където вече го познават добре, и заема длъжността. Там скоро го заварва телеграмата за смъртта на брат му в Монпелие, която го принуждава да се върне закратко в Дряново и после отново да поеме службата[21].

Работата като прокурор, която Мушанов изпълнява през 1895 г., е много тежка, защото Старозагорски окръг се слави с многобройни тежки престъпления. Някои от тях стават в раздираните от партийни борби Чирпан и Нова Загора[22]. В качеството си на окръжен прокурор Н. Мушанов се опитва да въведе ред в окръга, но загубилите изборите цанковисти го обвиняват за извършването на действия, които пречат на гражданите да гласуват. Между тях е и местният адвокат и депутат Андрей Ходжов. Изумлението на младия мъж от тази политическа пошлост е огромно и той търси обяснение от Ходжов за поведението му. Получава недвусмислен отговор, че това са „партийни работи", целящи да опорочат избора. „А аз съм човек без чест – продължава видният цанковист, и на мой гръб се прави"[23]. Важен политически урок, който бъдещият държавник получава още преди да започне политическата си кариера и запомня за цял живот.

Инцидентът по изборите не обезверява младия прокурор и той решава да въведе ред и законност в окръга. Едно от постиженията му е, че успява да осъди на три години затвор местния голям лихвар Ариясто, от когото „пропищяват" много хора. По време на процеса в залата присъстват като слушатели, дошли да чуят прокурора, бъдещите водачи на земеделците Д. Драгиев и М. Турлаков, тогава учители в Стара Загора[24]. Този факт сочи ясно, че с действията си младият Мушанов постига уважението на старозагорската прогресивна общественост. Окуражен, той завежда дело за лихварство и срещу Йовчо Тенев – адвокат и народен представител от Либералната партия в Нова Загора в Десетото обикновено народно събрание[25]. Желанието му е да покаже на гражданите, че съдебната власт е независима от изпълнителната, но в този случай не постига сериозен успех[26].

В първите години от управлението на Народната партия Н. Мушанов все още не е привърженик на никоя политическа партия. Основният му стремеж в този период е да се наложи като добър юрист и да се издигне в кариерата. Като служител на правосъдието се държи лоялно към властта, но не допуска нейни представители от какъвто и да е ранг да се месят в дейността му. Показателен в това отношение е случаят с брошурата срещу султан Абдул Хамид по повод арменските кланета. Тя е написана през август 1896 г. и издадена в Казанлък от радослависта Спиро Костов[27] под наслов „Червеният султан". За кратко време претърпява цели три издания, най-популярното от които е рекламираното в органа на либералите „Народни права" заглавие "Арменците и султан Абдул Хамид" от Д. А. Спиров[28]. По този повод министърът на правосъдието Т. Теодоров[29] настоява пред Мушанов Спиров да бъде привлечен под съдебна отговорност за обида на турския султан. Младият патриот отказва твърдо, аргументирайки се с обстоятелството, че не може да направи това, защото Стара Загора е изгорена до основи от турците по време на Освободителната война. Натискът отгоре обаче продължава и в Стара Загора пристига пловдивският турски комисар Юсуф ефенди, с неофициални препоръки от председателя на Пловдивския окръжен съд Лафчиев и председателя на Апелативния съд Дечо Груев да започне процес. Н. Мушанов отказва твърдо отново, но министърът на правосъдието не се отказва. По това време той се жени за дъщерята на Н. Геров – Рада. Сватбата се състои в Елена и на път за там Теодоров минава през Твърдица, като настоява да се срещнат там с Мушанов. Увещанията на министъра за процес срещат твърд отпор. За да не предизвика по-сериозен конфликт, младият прокурор предлага да бъде преместен в съда в Русе. Това става скоро. Пречките за започване на процес срещу Спиров отпадат и авторът на брошурата е даден под съд. В спомените си Н. Мушанов пише, че радославистът е оправдан[30], но фактите сочат, че той е осъден на 6 месеца строг тъмничен затвор[31].

Една от характерните черти на младия юрист е незачитането на ничий авторитет пред закона. Това му донася известни пререкания и със старозагорския владика Методи Кусевич, който настоява да бъде дадено под съд едно вестниче със социалистическа тематика, защото пише против църквата. И в този случай Н. Мушанов отказва да изпълни височайшото искане, защото отсъстват нормативни основания за подобен акт[32].

Отсъствието на партийна принодлежност помага на младия прокурор да бъде обективен и безпристрастен. Въпреки установените контакти в Старозагорски окръг, обстоятелството, че не е от този град, също оказва положително влияние при вземането на важни решения. От друга страна, добрата му подготовка от университета и увлечението по социалните науки правят прокурорските му речи различни от стандартните. Така за кратко време Н. Мушанов си извоюва име на честен и справедлив човек, гражданин и чиновник. За него се изказват с уважение видни местни общественици, един от които е бившият министър Иван Салабашев. Някои негови противници го обвиняват в социализъм, което той категорично отрича, но е факт, че независимо от тежките съдебни процеси, включително за жестоки убийства, няма нито един личен враг[33]. С подобен успех могат да се похвалят изключително малко общественици от следосвобожденската епоха.

Една от причините за големия престиж на Мушанов в Старозагорски окръг е обстоятелството, че съдиите и прокурорите считат себе си за хора от отделна прослойка, която не трябва да се свързва с местното население. Те напр. се хранят в отделна гостилница и считат, че не трябва да се смесват с патриархално настроеното население на Стара Загора и Сливен, защото по този начин ще се включат в партийните борби и омерзят. Повечето от тях са млади хора, които не са чужди на плътските удоволствия[34]. Клюката постоянно „жени" тоя или оня от високопоставените съдебни служители за някоя местна мома[35], но взаимоотношенията стигат дотук. За да запълни остатъка от времето извън работата, младият юрист чете много, но предимно книги на френски език, което не е характерно за повечето от колегите му[36]. Веднъж баща му, изпратен с поръките на цялата дряновска рода, го посещава в Стара Загора с намерението да говорят за сватосването му с мома от близкия Казанлък с голяма зестра. Никола отказва категорично дори да я види, защото в този период не мисли за женитба[37].

Непосредствено след преместването си в Русенския окръжен съд Никола живее в дома на брат си Стефан, който се е установил там. Постъпва в Углавното отделение, защото вече познава неговия подпредседател Асен Иванов. В посочения период Русе е град, в който са се заселили най-много дряновци. Както образно се изразява Мушанов, да отиде в Русе за дряновеца е все едно да ходи на хаджилък. Това формира една малка общност, която създава впечатлението, че си си у дома.

Братовата му къща е в съседство с тази на видния русенец Ганчо Стефанов. Той е родом от село Буковец, Търновско (село, близо до сегашното село Керека, б. а. Т. Т.) и затова е известен в Русе и като „търновеца". Работи като комисионер в търговията още от турско време и с течение на годините натрупва сериозно богатство. Той е един от инициаторите за създаването на Търговска банка и Застрахователно дружество „България" в Русе. Близък е с някои народняци, сред които Т. Теодоров, милионера депутат Г. Губиделников и други известни личности. Живее в огромна масивна къща в центъра на дунавския град, заедно с жена си Величка (от род на продавачи на жито от Оряховско), сина си Владимир (завършил медицина в Лайпциг, виден лекар по кожно-венерически болести в София[38]) и двете си дъщери Райна и Мария (ученичка в трети клас през 1897 г.). Семейство Стефанови е много близко с това на Стефан Мушанов. Между двете къщи има комшлук и през него непрекъснато си ходят на гости[39]. По времето, когото младият юрист се настанява да живее при брат си, Райна учи в Линдау, град на Боденското езеро в Германия, където е настанена в католически пансион. След завръщането ѝ в България, Никола я харесва[40] и се замисля за брак. Приблизително по същото време той взема решение да напусне държавната служба и да започне адвокатска дейност. Намерението му обаче е осуетено от едно посещение на главния секретар на Министерството на правосъдието Згурев, който му предлага да бъде преместен на работа като прокурор във Варна. Мисията, която иска да му възложи министерството, е деликатна – да бъдат изобличени в корупция градоначалникът на Варна и един от членовете на Варненския окръжен съд, за които има сведения, че вземат подкупи от бежанци от арменските кланета и по други поводи. Налице са и свидетелски показания на потърпевшия Давид Пинкас. Мушанов първоначално отказва, но след обещанието на главния секретар, че ще бъде освободен веднага след изпълнението на мисията, приема. Това, съгласно неговите спомени, става в края на 1896-а или началото на 1897 г., но други по-точни податки сочат, че той постъпва като прокурор във Варненския окръжен съд на 15 октомври 1897 г.[41] Младият човек има известни колебания единствено по въпроса дали неговата избраница Райна няма да реши междувременно да се омъжи, но разчита на обстоятелството, че майка ѝ Величка Стефанова много го харесва за зет. За по-голяма сигурност, при сбогуването си със семейство Стефанови преди заминаването за Варна, той издебва подходящ момент и загатва на Райна, че я обича, което по неговите думи е първото му обяснение в живота му в любов[42].

Варненската общественост посреща Н. Мушанов радушно. Той е високо образован и вече донякъде известен. Затова инициаторите за създаването на свободен университет в морската столица му предлагат, успоредно със служебните си задължения, да поеме катедрата по търговско право. Скоро обаче събитията свърват в друга посока. Новоназначеният прокурор прави разкрития за корупционна схема с участието на градоначалника и други служебни лица, при която се развива истински екшън с преследване на кораб с лодка, за да се спаси важен свидетел от екстрадиране в Цариград. Следствието приключва успешно. Градоначалникът Иван Икономов е обвинен в получаването на подкуп (общо 200 лева, 150 от които донесени от Д. Пинкас), насилствено въдворяване на две момичета (едното от които бивша учителка) в публичен дом, нанасяне на побой над стражар, публични вербални обиди срещу граждани, заплашване и побой над свидетеля Пинкас, екстрадирането му пред очите на стотици граждани и фалшифициране на документи, с цел да се прикрие престъплението. В заключение Мушанов предлага градоначалникът да бъде уволнен, съгласно чл. 46 от углавното съдопроизводство, за да бъде разследван и съден[43]. Изненадващо за младия юрист, министърът на вътрешните работи Н. Бенев не дава разрешение виновните да бъдат арестувани. От своя страна Г. Згурев укорява окръжния прокурор, че не се е обърнал към Варненския окръжен управител, за да се избегне скандалът, и изпраща във Варна прокурора на Русенския окръжен съд, за да разследва отново случая. Последното довежда до изсипването на купища скалъпени обвинения срещу Мушанов. За да се защити, той изпраща телеграма лично до министър-председателя д-р К. Стоилов. Малко по-късно Пинкас отново дава показания срещу Икономов, вече в присъствието на русенския окръжен прокурор и други служебни лица. Неопитният в партийните задкулисни игри Н. Мушанов смята, че следствието приключва успешно, но изумлението му е огромно, когато на 18 ноември получава телеграма, подписана лично от Н. Бенев, в която е наредено Д. Пинкас да бъде екстрадиран като чужд поданик. Идентична телеграма му изпраща и варненският окръжен управител В. Попов. Усилията на младия прокурор да спаси важния свидетел остават напразни. Бенев не променя решението си. На 20 ноември Мушанов прави сериозен опит с поредната телеграма поне да издейства разрешение за даването на Ив. Икономов под съд. Крайният срок да се отговори на искането е 4 декември (едномесечен, съобразно първата телеграма на Мушанов от 4 ноември), но вместо това от Министерството на правосъдието пристига княжески указ за назначаването на Н. Мушанов за член на Софийския окръжен съд. Това е фактическо понижение, въпреки че заплатата му на прокурор е запазена. Варненският окръжен прокурор отказва веднага с телеграма до Згурев, в която изрично сочи, че не желае да „опозори" софийското правосъдие, както е „опозорил" варненското, според министъра[44]. На практика това е и прелюдията към неговата оставка. Той остава на поста си още няколко дни, за да предаде делата на новия прокурор. През това време изпълнителната власт му създава нови проблеми, като отказва да му даде служебната поща. Поредното унижение прелива чашата и младият човек решава да напусне Варна възможно най-скоро. Огорчението на Мушанов е още по-голямо, когато разбира, че след напускането му на 10 декември[45] (той остава на посочената служба по-малко от два месеца) на неговото място е назначен един от разследваните служители – Г. Янтовски, заради когото е изпратен[46]. Вероятно това е една от причините той не само да напусне държавната си служба, но и да прекрати за известно време контактите си с по-видните представители на Народната партия. В този период гражданското му чувство е много силно и младият юрист описва случая в специално издадена брошура, публикувана в Русе през 1898 г.[47] Тук няма да се спираме подробно на нея, защото тя излиза от печат в началото на политическата му кариера и до голяма степен отразява възгледите му за развитието на обществото, гражданските свободи, спазването на законите и пр. Ще отбележим само, че появата ѝ, вероятно в началото на посочената година, предизвиква серия политически скандали. Случаят става предмет на обширен коментар в Народното събрание, като в дебатите вземат думата видни опозиционни представители от Демократическата и Либералната партия – Н. Цанов, М. Такев, П. Пешев и Ат. Краев. С това сагата не свършва, защото един от обвинените от Мушанов съдебни магистрати – Икономов, е преместен в Русенския съд. За да се защити, той също издава брошура, „пълна с измислици" (Н. М.). Малко по-късно се опитва да му устрои „капан" с едно „кадънче". По-късно Икономов се премества в София и става редактор на вестник „Балканска трибуна", като продължава да пише по случая и срещу Н. Мушанов. Отношенията между двамата остават дотолкова обтегнати, че когато малко преди смъртта си Икономов иска среща с Мушанов, вече видният политик отказва да отиде[48].

Адвокатската дейност на Никола Мушанов в Русе започва трудно, защото градът вече е средище на много известни адвокати. Затова в първите шест месеца той не установява свое „писалище" (кантора, б. а. Т. Т.), а работи вкъщи. Възнаграждението от около 1000 лева, което получава за посоченото време, не е високо за ценза, който има, но му стига, за да преживява богато. Интересен факт е и обстоятелството, че клиент по първото дело, което получава (изваждане на изпълнителен лист), е Банкерската къща „Бурови", собственост на едни от най-известните народняци. Младият адвокат обаче не желае да си прави реклама с това[49], вероятно заради варненските събития. Тук отчитаме този факт най-вече, за да демонстрираме високата подготовка и голямата известност като юрист на бъдещия политик още в младите му години. В следващите три месеца работата му се увеличава извънредно много и му донася изключително сериозното за времето си възнаграждение от 3000 лева (заплатата му на прокурор в предходния период е в размер на 300 лв. месечно). Последното му дава увереността, че може да издържа семейство и на 8 ноември 1898 г. (Арахангеловден) се сгодява за Райна Стефанова, която по това време е на около 20 години. Сватбата се състои на 18 януари 1898 г., а близо две години по-късно – на 25 декември 1899 г., се ражда синът му Светослав[50]. Приблизително по същото време Мушанов отваря своя кантора и започва да се явява и по дела в Апелативния съд. Това му дава самочувствието на „уседнал адвокат". Към това следва да прибавим и „трайното му определяне" към демократите[51], на което няма да се спираме тук. Година по-късно, когато става и народен представител, адвокатската му практика се разширява още повече. По собствените му думи, влиза „в реда на големите адвокати" и се явява като страна по всяко „голямо дело" в Русенския апелативен съд. Особено големи приходи му носят „горските дела", които отделните села водят помежду си за притежанието на горските парцели. Тук, разбира се, следва да посочим, че успехът на младия адвокат се дължи главно на трудолюбието, което проявява при всяко дело. Както признава сам, той се срамува да се яви неподготвен пред съдиите, към които изпитва огромно лично уважение[52], и затова чете много и изучава подробно всеки казус. Упоритата работа дава плодове и в периода 1898 – 1908 г. натрупва от работата си като адвокат в Русе цяло състояние[53]. Не я оставя нито за миг, дори когато е избран за народен представител през 1902 г., и напрежението се увеличава[54]. В периода 1903 – 1907 г. започва да се явява и като адвокат по политически дела, заедно с демократите Ал. Малинов (вече водач на партията) и Хр. Филипов, и д-р Ал. Радев (прогресивнолиберал, бивш министър, б. а. Т. Т.). Повечето от казусите, с които се заема, са за обида на княза или на членове на княжеското семейство. Поема и тежки криминални дела. Приходите от посочената дейност са толкова високи, че когато в периода 1908 – 1911 г. става министър и прекъсва адвокатството, споделя, че министерската му заплата „тежи" изключително малко в сравнение с адвокатските възнаграждения, което предизвиква недоволството на съпругата му[55]. За да ѝ угоди, след сформирането на новия кабинет Н. Мушанов се премества да живее в столицата. Наема къща от семейство Миронови и я обзавежда с модерни мебели, в съответствие с новото си положение. Започва да кани гости, най-често свои колеги министри със съпругите им, но скоро се налага да освободи наетия дом и си намира нова къща с градинка на бул. „Патриарх Евтимий"[56]. Първоначално Райна приема добре новото си положение, но скоро започва да ревнува съпруга си от „красивите учителки", които посещават Министерството на просветата, което той оглавява[57]. Скандалите често продължават по цели нощи и вгорчават живота на министъра[58].

Една от причините за прекомерната ревност на Райна вероятно е смъртта на единствения им син. Светослав умира на 8-годишна възраст, на 13 май 1907 г. в Букурещ, поради ненавременна операция от апендисит, и е погребан в Русе два дни по-късно[59]. Кончината му оставя траен белег върху семейството, защото Мушанови нямат други деца.

След оставката на кабинета на Ал. Малинов през 1911 г. Мушанов остава да живее в София и продължава адвокатската си дейност там, без да прекъсва връзките си и с Русе, където продължава да се явява в съда, но само по по-големи дела. Той запазва адвокатската си практика и в годините, когато е народен представител, включително през Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война[60].

През 1911 г. бившият министър изоставя къщата на бул. „Патриарх Евтимий" и се премества, отново под наем, в къщата на ген. Ковачев на ул. „Раковска". Сестрата на Райна – Мара, която в предходния период учи в Грац, Австрия, след завръщането си започва да живее в този дом. Тя остава при семейство Мушанови и след сватбата си с Георги Радев – секретар в Министерството на външните работи. Това донякъде помага на Никола да стабилизира психическото състояние на съпругата си, силно разклатено след смъртта на сина им.

След Балканските войни д-р В. Радославов назначава Радев за шарже д'афер в Атина. Той обаче не е особено доволен, защото страда от носталгия по родината. Това едва не го скарва с Мара, която, като всяка млада жена, мечтае да поживее в чужбина. След известни увещания, Г. Радев се съгласява да замине, но ако Мушанов пусне и Райна в Атина. Видният политик преценява, че това е добра възможност за съпругата му, и се съгласява. Неочаквано, само два месеца след заминаването си, Радев започва да пише писма, с които моли Мушанов да ходатайства пред Радославов за завръщането му в София. По това време бившият министър вече е освободил къщата на Ковачев и наел втория етаж от къщата на д-р Кожухаров на площад „Славейков”. Тя е по-малка, но независимо от това, след завръщането си Радев и Мара пак остават при него. Малко по-късно Мара ражда син, който е наречен Светослав, на името на покойното дете на Мушанови. Това ги трогва много и от този момент нататък те гледат на това дете като на свой син[61].

Н. Мушанов прекъсва закратко адвокатската си дейност само когато става министър през 1918 – 1919 г.[62] Веднага след това възобновява адвокатството, защото то му носи сериозни приходи, особено в трудните години след войната. Едни от най-високите възнаграждения, които получава като адвокат, са тези по делата на индустриалци срещу въведения от Ал. Стамболийски чл. 4 от Закона за конфискацията на незаконно придобитите по време на войната имоти. Те му донасят хонорари от по 120 000 и 60 000 лева, които, въпреки инфлацията, са много висока за времето сума. Това му позволява дори да се пошегува с водача на земеделците, че с хонорарите от неговия чл. 4 ще си построи къща на номер 4 на някоя улица и ще нареди да нарисуват върху стената огромна четворка[63].

През 1921 г. Мушанов, вече понатрупал пари от възобновяването на адвокатската си дейност, наистина решава да си построи къща в София. По това време сем. Радеви отдавна са в чужбина, като Радев най-напред е назначен като пълномощен министър в Швейцария, а по-късно заема същата длъжност в Рим. За да си освободи време за работа, в началото на 1922 г. Никола изпраща съпругата си Райна в Рим при Радеви. Тя престоява там повече от 7 месеца, а самият той се премества да живее в дома на ген. Сава Савов, докато строежът завърши. През септември двамата с Райна влизат в новия си дом. Бившият министър има големи планове да го направи светско средище и да го превърне не само в център за събиране на партийни привърженици, но и на видни интелектуалци – писатели, поети, художници, журналисти и пр. Съпругата му, която се проявява като изключителен сноб, подкрепя напълно начинанието му. Всеки път, когато се чакат гости, къщата е „хвърляна в тревога”. За да се демонстрира модерност и благополучие, непрекъснато се купуват нови мебели, без да се изхвърлят старите, вследствие на което, около 15 години по-късно, домът заприличва на „склад” (изразът е на Н. М., б. а.). Същото се отнася и до храната. Непрекъснато се купуват повече продукти, отколкото се изразходват. Стига се дори дотам, че домакинята оставя да мухляса цяло каче със скъп черен хайвер. В не по-добро положение са и готвачките, които са сменяни доста често. Самата Мушанова е много суетна и непрекъснато прави забележки на съпруга си, че „не хвали” гозбите ѝ[64].

Непосредствено след влизането си в новото жилище новодомците не успяват да му се порадват дълго време, защото малко по-късно Мушанов е арестуван и докато трае следствието, остава 9 месеца в IV полицейски участък в София. След това е осъден като един от виновниците за националната катастрофа и изпратен в Шуменския затвор, където остава до 19 юни 1923 г. Поради разклатеното здраве на съпругата си не ѝ разрешава да го посещава по време на престоя му в затвора, освен веднъж, когато тя припада при вида му. Докато го няма, за Райна се грижи брат ѝ д-р Вл. Стефанов[65].

Почти веднага след излизането си от затвора Н. Мушанов заминава заедно с жена си на почивка в Рим и по този начин пропуска кървавите събития от лятото и есента на 1923 г. След завръщането си се заема отново с адвокатската практика. Участва и във формирането на Демократическия сговор[66].

Следващите години не са толкова добри във финансово отношение, но за сметка на това бившият министър получава ангажимент от един евреин от Катовице да намери терен за построяване на фабрика за гвоздеи. Сформира се ново акционерно дружество „Родина”, на което Мушанов става председател и юрист. Заплащането, което получава, е добро и той продава акциите си и напуска председателското място едва през 1931 г., във връзка с поредното си участие в правителството и заемането на премиерския пост. Успоредно с това склонният към стопанска дейност политик започва да купува и продава акции, чрез което натрупва още пари. Започва да купува и облигации (от Държавния заем от 1907 г., Стабилизационния заем от 1928 г. и др.), които с течение на времето повишават стойността си десетки пъти и му осигуряват една сериозна рента. Включва се и в търговията със злато, закупувайки златни монети (турски лири със стойност 400 лв., наполеони с номинал 100 лв. и др.), които запазват стойността си независимо от голямата инфлация в началото на 30-те години. По собственото му признание министърпредседателската заплата от периода 1931 – 1934 г. му осигурява „един постоянен доход", но командировъчните за чужбина са крайно недостатъчни[67].

В годините след 19 май 1934 г. доходите на Н. Мушанов намаляват. По това време той вече е на 62 години и не е толкова активен. Законодателството по това време дава право на бившите депутати и министри да получават пенсия за прослужено време[68], но той не се възползва от тази възможност от куртоазия. В този период известният политик отдавна е милионер, натрупал доходите си от адвокатска и стопанска дейност. За отказа от пенсия вероятно повлиява и обстоятелството, че живеят с жена си сами, без преки наследници. Фактът, че нямат деца, засилва дарителските им чувства. Те подаряват огромната масивна къща от 1000 кв. м в центъра на дунавския град, останала на Райна в наследство от баща ѝ Ганчо Стефанов[69], за училищна трапезария, и голям парцел с две къщи в Дряново, наследство на Никола от баща му, за построяване на Стопанско училище в града. Мушанов внася и 500 000 лева дарение в сметките на дряновската община за училището. Тези негови заслуги към родния град не са взети под внимание от комунистическата власт и през 1948 г. новата общинска администрация събаря, без дори да го пита, бащината му къща, за да построи на нейно място родилен дом. Къщата му в София също е конфискувана за учреждение[70].

След 1931 г. Мушанов почти напуска адвокатската дейност. Формално след средата на 1934 г. се води като адвокат, за да не е „безработен", но на практика почти не влиза в съда. Това и не му се налага, защото от натрупаните в предходните години средства живее повече от охолно. След смъртта на Ал. Малинов на 20 март 1938 г., Н. Мушанов заема мястото му на водач на Демократическата партия и окончателно спира адвокатската практика. По това време той вече е и възрастен (на 66 години), което, въпреки голямата му жизненост, предопределя много от по-нататъшните му действия. С течение на времето желанието за светски изяви силно намалява и в края на живота си сем. Мушанови започва да живее далеч по-уединено, отколкото в предходните години. Бившият министър-председател е голям любител на операта и театъра. По неговите думи, той не пропуска премиера. Има специална, дадена му от Министерството на просветата, ложа на партера на театъра. Ходи често на представления, но в повечето случаи съпругата му не го придружава. След 9 септември 1944 г. ложата му е отнета и с това посещенията в театъра са напълно прекратени[71].

След заминаването на Радеви в чужбина, огромната къща на Мушанови остава празна и става прекалено голяма за двамата. Поддръжката и налага наемането на слугиня и готвачка, но Райна не им обръща много внимание и често върши работата сама. Прави го не от стиснатост, а вероятно заради голямата самота, която чувства. Към това се прибавят и някои отрицателни страни на характера и - дребнава алчност (напр. посреща весело само гостите на съпруга си, които носят подаръци), склонност да прикрива някои свои постъпки и да не се признава за виновна за нищо, и пр. Счита, че семейството се крепи на нея и ако напусне, Н. Мушанов, определен от жена си като „кокона”, би „загинал”. Това изключително много напряга семейните отношения и отчасти пречи на работата на Мушанов. Неговият характер е друг. Той обича да посреща гости и понякога се заседява в кабинета си с приятели и съмишленици дори след полунощ. В повечето подобни случаи Райна започва шумно да отваря и затваря вратите на хола, което е „сигнал” за посетителите да си тръгват. Особено агресивна е и по отношение на критики към съпруга си, дори последните да са основателни, което демонстрира болезнената и амбициозност, наследена от баща и. Капризите, които проявява, често поставят Никола в деликатни ситуации. Те водят до семейни скандали, но той не е в състояние да се пребори с отрицателните черти на характера на съпругата си и е принуден да се примирява[72]. Райна не се разбира добре дори с някои от роднините си, включително жената на брат и Тина, с която почти не си говорят. Единствените хора, с които няма особени проблеми са родителите на Мушанов, но те живеят в Дяново и двете семейства се срещат рядко и за кратко. Положително е и отношението й към брат му Стефан. Там обаче възниква друг проблем. Стефан се премества да живее в столицата, където синът му Стойчо се жени за Мара - осиновена дъщеря на един от вуйчовците им. Той подозира, че в дъното на сватосването стои Никола, което силно влошава отношенията между двамата братя, които повече почти не се срещат. Стефан, който също е човек с „особен характер”, успява да се скара и със сестра си Неда, като двамата не се срещат до смъртта и. Недоразуменията повлияват и върху отношенията между Ст. Мошанов и Н. Мушанов, на когото последния известно време гледа като на свой син. При разделянето между Мушанов и Ляпчев обаче, Стойчо остава с последния и дори излиза в „Демократически сговор” с едно антрефиле срещу чичо си. Оттогава двамата престават да се срещат цели седем години[73].

За разлика от тези с брат му, отношенията на Н. Мушанов със сестра му Неда са много добри, като изключим обстоятелството, че жена му не харесва дъщерите и, омъжени в София[74].

Семейство Мушанови има сериозни противоречия и по отношение на начина на живот. Никола дълго време иска да си посрои вила с градина във Варна, или в Чам кория (дн. Боровец), като дори си намира място в последната. Райна не му разрешава под предлог, че ще трябва да се грижи за още една къща, защото съпругът и не се занимава с къщна работа[75]. Другият и аргумент е, че средствата, които ще дават е по-добре да се вложат в почивки в чужбина, които да продължават по един месец всяка година. Мушанов е принуден да се съгласи, но и при тези „почивки” двамата имат сериозни разногласия. Никола предпочита първокласни хотели и ресторанти, които струват скъпо, докато Райна го критикува, че пръска излишни пари. Това води до непрекъснати спречквания между двамата и огорчава „почивките” на известния политик. Аргументите му, че понеже е израстнал в мизерия иска сега да опита лукса, не се възприемат от жена му. Отегчава го много и непрекъснатото обикаляне по магазините в чуждите столици, за да бъде избрано „най-хубавото” и най-евтиното нещо[76]. Към това се прибавя посочената по-горе ревност на Мушанова, която съпругът и не успява да изкорени. Всяка красива касиерка, сервитьорка или певица, която той е погледнал, се превръща в повод за скандал. Ревността, с която Мушанов не успява да се пребори до края на живота и става причина Райна да избягва да ходи с него на театри, концерти и други подобни събития, където се събират много жени[77]. Тя прави това, защото много държи на престижа на съпруга си и никога не му вдига скандали на публично място, а напротив - стреми се да поддържа илюзията, че той е най-добрият политик, съпруг и общественик[78]. От своя страна Н. Мушанов не и се сърди за особения нрав, защото уважава много честността и почтеността й, които преценява като важен фактор за семейната стабилност, помагаща му в обществените дела. Някои от особеностите на характера ѝ той отдава на възпитанието в католическия пансион в Линдау, което до известна степен, според него, насажда у младата Райна своего рода „аскетизъм". Разюзданият живот в столицата напр., който тя не одобрява, става причина, според Н. Мушанов, съпругата му да стане ревнива и да остане такава до смъртта си[79].

Обстоятелството, че съпругата му има католическо възпитание явно много допада на Никола Мушанов. Самият той, дори в младежките си години, е изключително въздържан и отбягва кабаретата и локалите. Като студент във Франция не се увлича по гуляи, подобно на някои от колегите си. По собствените му думи „вкусва доста късно" „запретения плод" и то „случайно". Не обича пиенето и никога през живота си не се е напивал, независимо че сред приятелите си минава за веселяк и шегобиец. Девизът в живота му е „умереност". Житейската му съдба обаче го поставя в ситуации, някои от които го представят като „женолюбец"[80]. Мушанов става министър на просветата едва на 35 години[81]. Млад и елегантен, той попада в среда, където работят много жени. Съгласно тогавашната система, всяка година стотици учителки преминават през кабинета на министъра за назначение. Между тях има множество млади и красиви дами, което дава повод за всевъзможни клюки. Младият министър обаче, поне по неговите думи, не уронва авторитета си и този на ведомството, и никога не си позволява да получи специално „възнаграждение" за действията си. Той самият обяснява това не само с наличието на високи морални устои, но и с убеждението си, че жената е равна на мъжа интелектуално[82] - нещо, което не е характерно за неговата епоха[83]. В следващите десетилетия видният държавник не дава повод на общественото мнение да го укори в преследване на нежния пол. Това се гарантира и от стабилния му брак, продължил повече от 50 години[84].

Едно от безспорните качества на Н. Мушанов е хладнокръвието му, проявявано не само в политически план. За това свидетелства следния случай: един ден коминът на новата им къща започва да пуши по-силно от обикновено и всички решават, че вътре са се запалили сажди. Бившият министър вика пожарната по телефона и продължава да работи на бюрото си. След няколко минути пожарникарите идват, качват се на тавана и загасят „пожара". През цялото това време Мушанов не мърда от бюрото си и продължава да работи, което поразява всички, включително съпругата му[85].

Израстнал в недоимък, големият държавник не пести парите си, подобно на други политици. По собственото му признание, той няма ред в приходите и разходите си, считайки че няма да му трябват пари „на оня свят". Разбира се, спестява разумно, за което му помагат и огромните адвокатски хонорари, но не се спира пред високите цени, стига те да му осигуряват душевно задоволство. Не обича празното разточителство, но не се отказва от охолен живот при никакви обстоятелства. Съпругата му е коренно различна. Видният политик влага много старание да преодолее „скъперничеството" ѝ, и да я „научи да живее" (като компенсация за това, че Райна „живее за него", Н. М.), но в крайна сметка не успява да го постигне[86].

Последните години от живота на Н. Мушанов протичат трудно. От самото начало новата власт го преследва като „враг на народа", арестува го на няколко пъти, въпреки напредналата му възраст, одържавява имотите му и в крайна сметка го интернира в Търново. Там той прекарва остатъка от живота си в изолация и мизерия, следен от тайните служби, принуден да се подписва ежедневно в милицията. Въпреки това, видният държавник до края на живота си продължава да се интересува от [87].

* * *

Личният живот на Н. Мушанов в много отношения е пример за порядъчност и умереност. Въпреки че не малко пъти заема високи държавни постове, той разчита за препитанието си главно на частната инициатива. Израстнал в малък провинциален град на границата на две епохи, будният младеж постига завиден напредък уповавайки се почти единствено на собствените си качества и неголямата финансова помощ на семейството си. Това го прави пестелив и внимателен, но и склонен да опита лукса, особено в годините на зрялата възраст, когато натрупва известно състояние. Парите, които печели като адвокат и бизнесмен, вероятно доразвиват вродената му суетност, която на моменти прераства в първенющина, активно подкрепяна от съпругата му. Същевременно те го спасяват от опасността да бъде въвлечен в корупционни схеми, характерни за други политици от неговото време. Прекараните в арестите и затвора години, и загубата на единственото му дете не го озлобяват към света и не насаждат реваншизъм. Напротив - с годините се развива дарителското му чувство, което не е характерна черта за повечето от българските държавници от първата половина на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] За началните политически стъпки на Н. Мушанов Вж. **Todorov, T. St.** The beginning of the political career of Nikola Mushanov. – *Studia Academica Šumenensia*. Vol 3. PhD, Shumen, 2016, p. 48.

[2] **Косев, Д.** *Външната политика на България при правителството на Андрей Ляпчев 1926 – 1931.* София, 1995; **Куманов, М.** *Александър Малинов – познатият и непознатият.* София,1993; **Кожухаров, К.** *Петко Каравелов. Историческа хроника за него и неговото време.* София, 1968; **Наумов, Г.** Създаването на Народния блок и идването му на власт през юни 1931 г. *– Годишник на Софийския университет – Идеологически катедри,* 1967, т. 59, 93–180; **същият**, *Антикризисната законодателна дейност на Народния блок (1931 – 1934 г.). – Исторически преглед,* 6 (1973), 53–67; **Стоянова, Р.** Обществено-политическите възгледи на Демократическата партия (1931 – 1934 г.*). – Исторически преглед,* 11 (1989), 37–53; **Огнянов, Л.** *Държавно-политическата система в България (1944 – 1948).* София, 1993 и др.

[3] **Гиргинов, Ал.** Борбата против личния режим и неговите крепители. *– Принос към политическата история на България. ч. 1. Управлението на Демократическата партия от 1908 до 1911 г.* София, 1922; **същият**, *Кабинетът Малинов-Костурков в 1918 г.* София, 1922.

[4] **Василев, В.** За главните фактори на индустриалния подем през периода на временната и частична стабилизация на капитализма в България (1925 – 1929). *– Известия на Института за история*, 1962, т. 11, 83–102; **Радулов, Ст.** Създаването на Демократическия сговор (юни – август 1923 г.). *– Научни трудове на Академията за обществени науки и социално управление (АОНСУ*), 1974, т. 64; **същият**, Демократическият сговор по време на Цанковия режим (1923 – 1925 г.). *– Научни трудове на АОНСУ*, 1976, т. 79 и др.

[5] *Централен държавен архив* (по-нататък *ЦДА*), ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 1–61, тетр. II, л. 1–60, тетр. III, л. 1–60, тетр. IV, л. 1–60, тетр. V, л. 1–61; а. е. 2, тетр. VI, л. 2–61 и др. Част от него е публикуван в **Мушанов, Н.** *Спомени. Дневник.* съст. **Куманов, М., Нончева, Е.** София, 1992.

[6] **Влайков, Т.** *Съчинения. т. V. ч. 2. Политически живот у нас. Статии и бележки.* София, 1930; **Малинов, Ал.** *Странички от новата ни политическа история.* София, 1993; **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чуто, видяно, преживяно.* София, 1993; **Секулов, Б.** *Нашите правителства и министри от Освобождението ни до днес.* София, 1911; **Чешмеджиев, Гр.** *Политически спомени.* София 1988 и др.

[7] За живота и дейността на Васильов вж. **Васильов, Т.** *Спомени за лица и събития през XIX – XX век.* София, 1935; **същият**, *Живот и спомени.* София, 1938; **същият**, *Моят дневник.* София, 1994.

[8] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 54–55.

[9] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 56.

[10] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 56–57.

[11] *Българските държавни институции 1879 – 1986. Енциклопедичен справочник.* съст. **Методиев,**

В., Стоянов, Л. София, 1987, с. 313.

[12] **Ташев, Т.** *Министрите на България 1879 – 1999.* София, 1999, с. 410.

[13] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 57–58.

[14] Същият е приет при управлението на К. Стоилов. **Николова, В**. *Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894 – 1899 г.* София, 1986, с. 146 сл.

[15] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 58–60.

[16] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. I, л. 59–60.

[17] В предговора към публикуваните през 1994 г. спомени на Мушанов съставителите допускат грешка, отнасяйки службата му като съдия в Русе вж. **Мушанов, Н.** *Спомени*, с. 3. За посоченото събитие вж. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 1.

[18] Народняк, народен представител от Казанлък, адвокат в Ст. Загора. **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори 1894 – 1913 г.* Велико Търново 2011, с. 55.

[19] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 1–2.

[20] По това време той клони към социалистическите идеи и се сближава много с видния френски социалист Жан Жорес. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 3. За Жорес вж. **Молчанов, Н.** *Жан Жорес*. М. 1986.

[21] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 4–5.

[22] За престъпленията по изборите в посочените градове вж. **Палангурски, М.** Цит. съч.*,* с. 23 сл. и цит. лит.

[23] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 6–7.

[24] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 7.

[25] **Палангурски, М.** Цит.съч.„ с. 130.

[26] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 7.

[27] Това е името, посочено от Мушанов (*ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 7), но вероятно е псевдоним. Запасено е писмо от Д. Спиров до д-р В. Радославов (А–БАН, ф. 45к, оп. 1, а.е. 575, л. 1–2), което сочи истинското име на автора.

[28] *Народни права*, бр. 109 от 22 септ. 1896. За случая и последвалите до пролетта на 1897 г. събития вж. по-подр. **Георгиев, Б.** *Либералната (радославистка) партия в България (1886 – 1899).* София, 2001, 130–131.

[29] Той стои начело на министерството от 10 февруари 1896 до 26 авг. 1897 г. *Българските държавни институции*, с. 314.

[30] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 8.

[31] *Народни права*, бр. 1о от 2 март 1897. Самият Спиров се обръща в хода на процеса с “Отворено писмо” до министър-председателя д-р К. Стоилов, в което нарича подвеждането си под съдебна отговорност “светотатство”. НБКМ–БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 17, л. 3–4. Вж. и *Народни права*, бр. 143 от 12 дек. 1896.

[32] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 9.

[33] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 10–15.

[34] Самият Мушанов деликатно загатва, че съдиите ползват платена любов, а когато се събират в неговата стая, намираща се в къща близо до девическия пансион, наблюдават от прозореца девойките в пансиона (*ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 15–16), което е напълно естествено за епохата, в която живеят.

[35] „Годеницата” на Н. Мушанов е Саша Мичева, с която той се запознава случайно. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 16.

[36] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 16.

[37] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 37.

[38] *Пряпорец,* бр. 56 от 17 май 1907.

[39] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 37–38.

[40] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 39–40.

[41] **Мушанов, Н.**, *Правосъдието и варненските скандали*. Русе, 1898, с. 9.

[42] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 17–18, 40. Твърдението, че през 1896 г. вече е адвокат в Русе (**Мушанов, Н.** *Спомени*, с. 3) не се потвърждава в изворите.

[43] **Мушанов, Н.**, *Правосъдието,*с. 12, 15, 21–22, 24, 26–27.

[44] Пак там, с. 59. Предходната преписка с Бенев вж. на 46–50. Телеграмата до Бенев от 20 ноември вж. в *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 10, л. 27, а тези между Мушанов и Згурев в *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 10, л. 31–32.

[45] Текстът на оставката вж. в *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 10, л. 37.

[46] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 19–22, 40. Подробностите по първоначалното разследване и преписката срещу Мушанов вж. в **Мушанов, Н.**, *Правосъдието*, с. 33, 35–42.

[47] **Мушанов, Н.**, *Правосъдието, и варненските скандали*. Русе 1898.

[48] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 23–24.

[49] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 24.

[50] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 43, 44, 46. Тук ще прескочим любовните терзания на Мушанов и дългата „процедура" около сватосването и сгодяването му. Пак там, л. 39–43.

[51] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 46.

[52] Измежду тях е специално споменат Н. Селвили. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 26.

[53] Мемоаристът споменава за купища златни наполеони, златни руски рубли, турски лири, минцове и дори златни долари, които съпругата му реди на купчинки в отделни чекмеджета в къщата им в Русе. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 26.

[54] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 24–27.

[55] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 28–29.

[56] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 50–51.

[57] Н. Мушанов е министър на просветата от 16 януари 1908 до 5 септември 1910 г. *Българските държавни институции*, с. 316.

[58] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 14–15.

[59] *Пряпорец*, бр. 56 от 17 май 1907.

[60] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 29–30.

[61] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 52–53.

[62] Влиза в правителството на Ал. Малинов на 7 окт. 1918 г. като министър на Обществените сгради, пътищата и благоустройството, а след това (от 28 ноем. 1918 до 7 май 1919 г.) и в правителството на Т. Теодоров, като министър на вътрешните работи и народното здраве. *Българските държавни институции*, с. 319.

[63] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 30–31.

[64] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 1–2.

[65] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 53–54.

[66] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 54.

[67] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 32–33.

[68] Н. Мушанов има над 8 години стаж като министър и повече от 10 като депутат. – *Българските държавни институции*, с. 315 сл.

[69] В спомените си Мушанов сочи, че е оценена на 5 милиона лева, но продадена много по-евтино. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 35.

[70] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. II, л. 35–36. Това го принуждава на стари години да живее с жена си на квартира. Пак там, л. 36.

[71] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 3–4.

[72] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 4–7.

[73] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 9–10.

[74] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 11.

[75] Тук следва да отбележим, че Р. Мушанова е от типа жени, наречени „чистофайници". В нейната къща винаги всичко е подредено до най-малки подробности и излъскано до блясък, а петно върху покривката, направено по време на хранене, или върху дреха, води до „буря". *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 35-36. Райна е и на мнение, че мъжът и е „неспособен да гледа къща". Пак там, л. 36–37.

[76] Въпреки че винаги разполага с много пари, Райна ги пести (качество, наследено от баща и) тайно от Мушанов и дори често връща в България суми, които не е похарчила в чужбина. Въпреки голямото уважение, което изпитва към съпруга си, тя счита Никола за „разсипник". Преките и лични спестявания към края на живота и надхвърлят 50 000 лева. *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 39.

[77] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 13–15. За да се спаси от подигравките на приятелите и колегите си, Мушанов обяснява това с формулировката, че „страда от много любов". Пак там, л. 16.

[78] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 18–19.

[79] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 20, 34.

[80] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 21–23.

[81] *Българските държавни институции*, с. 316.

[82] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 23–34.

[83] Когато напр. през 1896 г. се обсъжда въпроса за изключването на жените от смъртното наказание, депутатът либерал, бивш и бъдещ министър, П. Пешев се обосновава с мотива, че положението на жената в обществото и интелектуално е много по-ниско от това на мъжа. Подобна теза изказва и либералът М. Макавеев. По посочения въпрос вж. **Георгиев, Б.** *Парламентарната опозиция и вътрешната политика на*

българските правителства (август 1887 – януари 1908). Шумен, 2014, 225–226.

[84] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 33.

[85] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 37–38.

[86] *ЦДА*, ф. 1303к, оп. 1, а. е. 1, тетр. III, л. 40, 43.

[87] **Мушанов, Н.** *Спомени,* 39–87.

LEGAL CAREER AND PERSONAL LIFE OF NIKOLA MUSHANOV

Todor Todorov

Abstract

This article smoothing legal career and private life of prominent Bulgarian politician Nicola Mushanov. It traces his first steps in legal practice, rise to elite lawyer and some important moments from his personal life - the relationship with his parents, marriage, birth and untimely death of his son, the influence of his wife on his life and others

ЗА ШУМЕНЕЦА АСЕН НИКОЛАЕВ И НЕГОВИТЕ ИЗДАНИЯ

Бета Хараланова

Независимо, че в настоящото съобщение ще се постави въпрос за книжни тела, и по-точно за речници на чуждите думи в българския език, то не е обвързано с изискванията на българската лексикография, а е чисто историческо. Интересът ми бе предизвикан от живота и дейността на една личност – Асен Петров Николаев. Този шуменец, живял едва 55 години, е допринесъл твърде много за образованието и културата не само в нашия град, но и в българските земи, включително и в Македония. За съжаление,подобно на други дейци, е оставен в забрава.

Асен Николаев е роден през 1866 г. в Шумен и почива през април 1921 г. в родния си град. Животът му изцяло е отдаден на просветна и книжовна дейност. Вероятно висшето си образование завършва в Русия, но това все още са моипредположения. Право за подобно твърдение ми дава отчетът на Шуменскотодържавно педагогическо и трикласно училище за учебната 1896-97 г., където се посочва,че от учителите, получили своето образование, двама са завършили в Русия, като един е роден встраната. Именно учителят Димитър Велков, преподавател по аритметика и физика, е роден в гр. Бердянск(Русия).А Асен Николаев е назначен за учител по руски език, издава учебници по руски език, което ме навежда на мисълта и за неговото завършено образование в Русия[1].

От учебната 1891 до 1896 г. Асен Николаев е учител по български и руски език в Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище[2]. В първите години от учителстването си в Шумен той се изявява като един от будните и интелигентни ратници на учителското движение. По това време учениците от I до III педагогически курс изучават руски език по съставените от него учебници „Етимология” и „Синтаксис”, включени в Руска граматика (1895 г.)[3]. По неговите учебници учениците продължават да изучават руски езикдори когато вече не е преподавател[4].

Дълго време е бил председател на Учителското околийско дружество „Основа”, създадено през 1880 г. от група учители, начело с Рачко М. Рачев, Илия Р. Блъсков, Георги Балкански[5]. Освен учителската си ангажираност, той е един от дейните членовена настоятелството на читалище „Архангел Михаил”. Като член на настоятелството заедно с Христо Тодоров, Васил Йорданов, Иван Моллов, Васил Чанков, Радуш Симеонов и Илия Илиев на 13 юни 1894 г. вземат решение за построяване на ново читалищно здание, заедно с театрален салон[6]. Нещо повече, на 26 декември 1898 г., т.е. деня, в който се открива новата читалищна сграда, Асен Николаев поставя пиесата „Иванко”, а основните роли се изпълняват от учители[7]. Причината трябва да се търси във факта, че след Освобождението учителството заема водещо място в културния живот на страната. То не остава встрани и от театралните изяви. Така Учителското дружество „Основа” и читалището в Шумен изграждат специална театрална комисия, която поема грижата за организиране на театрални представления, чието начало се поставя още през 1878/1880 г., и се стига до 1898 г. с цитираната постановка на Асен Николаев „Иванко”[8].

Цялостният живот и дейност на Асен Николаев все още стоят непроучени. Няма да бъдат разгледани и в тази статия, защото трудно се откриват документи, свързани с личността му. Малко подробности научаваме от една статия във в. „Шуменски вести“, посветена на кончината му през 1921 г., в която се казва: „Рядък познавач на български и руски език, той беше полезен за нас, неговите ученици, и общо на всичките си сънародници, със своя пръв за времето си „Речник на чуждите думи” и със своята Руска граматика и руско-български речник – едни от първите помагала, с които ни въвеждаше в съкровищницата на руската литература. Последните 12 години от своя живот покойният беше посветил в приготовлението на един роман и най-пълен българо-руски речник, който е почти привършен. ... Дълги години е заемал поста секретар на Екзархията в Цариград и е бил твърде полезен за просветата на нашите сънародници в Македония.

В последните години, ако и пенсионер, все тъй самоотвержено продължаваше просветната и книжовна дейност...”[9].

От статията става видно за издателската дейност на Асен Николаев, което ме провокира да потърся и повече данни за нея.

Опити за издаване на речници на чуждите думи в българския език се правят още в епохата на Българското възраждане. През 1863 г. в Браила е отпечатан ”Краткий речник за чуждестранните речи, които се нахождат в българский език”. Негов автор е Тодор Хрулев, изявен учител и книжовник. Тодор Хрулев е роден през 1821 г. в Лясковец, учи в метоха на Лясковския манастир, бил е учител в Пирдоп и Свищов. Активно участва в църковно-националните борби. Две години след издаването на неговия речник, през 1856 г. той издава „Неделник” на Софроний Врачански, чийто ръкопис се съхранява в Регионалния исторически музей-Шумен. Арестуван и откаран в русенския затвор, от там е заточен в Диарбекир, където през 1865 г.е отровен[10].

В речника на чуждите думи, който Хрулев издава, няма предговор, откъдето да си проличат целите на изданието, думите са подредени по азбучен ред и са придружени с бележки за техния произход. Най-много са думите с гръцки произход, следват с латински и много малко – с турски[11]. И все пак речникът за „чуждестранните речи” в българския език на свищовския учител Тодор Хрулев допринася за обогатяване лексиката в българския език и като първи опит за издаване на подобен речник заема определено място във възрожденската ни литература.

След Освобождението се появява първа част на нов речник на чуждите думи в българския език. През 1880 г. Тодор Коджов издава „Речник, който съдържа 4000 чужди думи, които се употребяват в българския език”. Част втора излиза през 1882 г. Самият автор ероден през 1846 г. в Търново. През 1866 г. завършва гимназия в Букурещ. От 1868 до 1901 г. (с прекъсвания) е гимназиален учител. Преподавал е в Самоков, Панагюрище, Плевен, Велико Търново и др. Владее 6 чужди езика. Тодор Коджов е сред най-видните лексикографи в България в периода от Освобождението до началото на ХХ век. В речника, който той обнародва, се откриват три задължителни за подобни издания неща – заглавна дума, етимологична справка и тълкуване на думата. Изследователката на неговите издания Мая Божилова определя речника на Коджов като „първия професионално направен речник на чуждите думи в българската лексикография, който неправилно е бил непроучен и неоценен“[12]. Непроучен остава и речникът на чуждите думи в българския език, който Асен Николаев съставя.

Няколко години по-късно сред българската литература се появява и „Речник на чуздите думи в българский език. С обяснение на корените им. По Макарова, Даля, Райфа, Дубровский и Михелсон.” Съставил А.П. Николаев. Речникът е издаден през 1893 г. и е отпечатан в печатница „Искра”. Съдържа 811 страници с твърди корици и подвързия. Формат:14/20. В предговорана изданието авторът подчертава и причината за неговото издаване: ”От ден на ден нашият литературен език се пълни все повече и повече с чужди думи и следователно за много от читающата публика тия думи правят затруднение за ясното и пълно разбиране четеното.Като имах това предвид, аз поисках да подпомогна читателя, като му поднасям настоящия речник за чужди думи в българския език”[13].

Съхраняваният в РИМ-Шумен екземпляр е от домашната библиотека на книжаря Владимир Блъсков и неговите деца Ростислав и Невена. Предаден е на музея от Любка Богомилова – внучка на Владимир Блъсков, в Сбирка „Шумен и шуменци в националната и духовна култура и наука” и е под Инв. № 7859[14]. Съставителят е далеч от всякакви претенции, че речникът му е сериозен или самостоятелен труд. Затова и той цитира Николай Макаров, автор на „Международные словари для средних учебных заведений” и „Польны русско-французкий словарь”, „Немецко-русский словарь“, издадени съответно през 1874, 1890 и 1873 г.[15], както и изданията на Пьотър Павлович Дубровски – руски филолог, професор по полски език, автор на „Полный словарь польского и русского языка“ (Варшава, 1876 – 1878) и изданията на Карл-Филип Райфи Михелсон[16].

Главната му цел е била просто да даде на по-голямата част от читателите едно наръчно помагало за разбиране на чуждите думи, които постоянно се срещат в българския литературен език след Освобождението. Когато човек отвори речника, трудно може да се отдели от него, защото все повече и повече го привличат обясненията на чуждите думи в българския език. Думите в речника са подредени по азбучен ред, като веднага след думата е отбелязан нейният произход, а след това обяснението. Срещат се изключително много думи с гръцки, френски,турски,турско-татарски, италиански, латински и новолатински, немски, английски, еврейски, арабски,испански произход. Откриват се и думи с китайски произход – напр. чай, с японски (нинзинг – драгоценно растение в Япония и Китай, целебният корен на което прилича на корена на захарта (с. 484), персийски – напр. лак, боядисвам. Смола разтопена в силен спирт: лустро, употребява се за придаване лъскавина на дървените и металически изделия (с.377), дори и с тибетски произход – лама – а/ в Тибет, будиски жрец, б/ исп. Пъргаво, красиво животно, което се въди в стада в горите на Перу и е голямо колкото един елен, само че има дълга шия (с. 377). Интересно е, че в речника са включени много малко думи с руски произход –напр. чучело. Подобно на речника на Тодор Хрулев, в своя речник Асен Николаев поставя на отделен ред словосъчетанията, с техните обяснения. Напр. словосъчетанието „крокодилски сълзи” стои след крокодил (гр.) и със следното обяснение:„Лъжливи приструвни сълзи, защото крокодилът, като къса жертвата си, сякаш плаче, като дете” (с. 367). Речникът съдържа и много имена на богове, древногръцки учени, римски императори. Прави впечатление, че авторът дава обяснение на всяка буква от азбуката. Напр. буквата А – у римляните означавало 500, а с чертичка отгоре – ā,5000, у гърците означавало 1,а с чертичка отдолу – 1000. В календара на богослужебните книги и древния ритуал А означава неделния ден. В търговията А значи акцептуван. В химията А значи азот...” , за буквата К – единадесета буква на азбуката, съответстваща на „c” и „k” на другите езици, в църковнославянския език значи 20, а със знак отпред 20,2000,за Щ –двадесет и шеста буква на азбуката, съответствува на буквата st в другите езици. Интересно е, че веднага след буквата Щ и думите, свързани с нея, следва буквата Ю с обяснението: „Ю – Тридесета буква на азбуката, съответствува на ju в другите азбуки”. Последна естествено е Я – тридесет първа буква на азбуката, съответствува на ja в другите азбуки, в църковно славянския език в стария период значело 600, а в новия е заменено с ц.” Разминаването в броя на буквите в българската азбука идва от факта, че след Освобождението българската азбука се състои от 32 букви. Едва през 1945 г. се прави реформа, която е в действие и до днес, и с която се определя, че българската азбука се състои от 30 букви, като са премахнати Ѣ(е-двойно) (*е/я*[æ]) и Ѫ(голям юс).

Изследователят на речника на Тодор Коджов Мая Божилова обръща вниманиена факта, че като че ли авторът изцяло е заимствал словника на някой руски речник, тъй като думи, започващи с Х, той ги е отбелязал с Г. – напр. гим, гербарий, гусар и т.н.[17] При речника на Асен Николаев това липсва. Думата „хербарий” правилно е поставена при буквата Х, думата хусар – също. Нещо повече, в края на речника – в бележките, на първо място се посочва, че „ Г понявга, особено при четение русски книги, трябва да се търси в Х и наопаки. ...”[18].

Всичко това увеличава значението на речника на Асен Николаев. Остава съвременните езиковеди да изкажат мнението си и за други положителни аспекти в този неизследван досега труд на Асен Николаев.

Речникът на чуждите думи в българския език на Асен Николаев завършва с „Прибавление” от два листа, т.е нови, пропуснати в речника думи, отново подредени по азбучен ред, и с „Бележки при търсене думите в речника”.

През 1897 г. отново в печатница „Искра” е отпечатан „Джебен речник на чуждите думи в българския език. С повече от 5000 най-употребителни думи извлечени от пълния речник на А.П. Николаев”. Речникът е с твърди корици, 382 страници. При него липсва предговор, но в края има също пояснения за някои думи и изрази. Интересно е, че и при него авторът е включил пояснение за значението на всяка буква от азбуката, така както е в пълния речник. Днес този речник се пази в хранилището на редките и ценни книги на Регионална библиотека „Стилиян Чилингиров” – Шумен.

Авторските издания на Асен Николаев, и преди всичко речниците за чужди думи в българския език, макар и да се оказаха, че не са първи, имат своето значение, защото са с по-пълни пояснения на думите, защото са използвани много повече думи, защото не са заимствани изцяло от други подобни издания.

В заключение си позволявам да представя извадки на думи от пълния речник, с техните обяснения, за да може по-добре да се разбератособеностите на българския език непосредствено след Освобождението.

Из „Речник на чуздите думи в българский език с обяснение на корените им. Съставил А.П. Николаев. Шумен. 1893 г.”

Абажур – фр. От abattre смъквам, претурям на земята. А/ Калпак, във вид на отсечен конус, който се нахлузя на свещите и лампите, за да дава на светлината известна посока.

Кафе-шантан – фр. Кафене, в което свирят и пият (с. 313).

Кокетство– залагание да се харесаш на мъжете (с. 331).

Корсет – фр. Тяло, корпус. Полче без ръкави, със стоманена пръчица и закопчалки отпред и преплетени на кръст върви за стягание отзад, носят го жените под горната си дреха, за да изгледва снагата им по-прибрана и красива(с.358).

Тази дума в съвременния тълковен речник се обяснява така:

Корсет – Широк еластичен колан или вид гащи за пристягане на талията или тялото за елегантност.

Мелография,гр. от melos, песен и grapho, пиша. Писвание ноти(с. 429).

Рецензент – лат. Разгледвам. Който разгледва и оценява книгите и се произнася за техните достойнства и недостатъци.

И отново съвременният тълковен речник дава следното кратко обяснение на думата рецензент – Човек, който прави рецензия.

Сонет,ит. Sonnetto, фр.sonet. Стихотворение от 14 стиха,разделени на четире куплета, от които първите два се състоят от по четире, а последните два по три стиха (с. 667).

Телефон, грък. От tele, далеко, и phone, звук. Уред, апарат за говорение, или предавание звуковете на далеко разстояние, с помощта на електрически ток (с. 691).

Хусари, унг. Двайсет, защото в XV век крал Матей заповядал на всеки 20 къщи една да дава по един конен войник. а) Унгарски конен войник. б) Кавалерия в европейските държави, облечена по образеца на унгарските хусари (с. 790).

Чай, кит. Дърво, изсушените листа на което настоени въввряла вода, се употребяват за питие под същото име (с. 798).

Цимбали, евр. Музикален инструмент, във вид на дървена кутия, на едната страна на която има обтегнати струни: свири се на него с удряне на една пръчица по струните (с.795).

БЕЛЕЖКИ

[1] *Отчет на Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище за уч. 1896-97 година.* Шумен, 1897, с. 46.

[2] **Петров, К**. *Педагогическото образование в Шумен*. Шумен, 2008, с. 65.

[3] *Отчет на Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище за 1896-97 година,* 52–53.

[4] *Отчет на Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище за учебната 1898–1899.* Шумен, 1899, 14–15.

[5] **Руменов, Д., Ст. Славчева**. *Дружествени организации в Шумен 1878-1944 г.* В. Търново, 2011, с. 97.

[6] *100 години народно читалище „Добри Войников" Коларовград 1856-1956.*София, 1958, с.198.

[7] Пак там, с. 182.

[8] **Кьостебеков, Е**. *Театърът в Шумен 1813-1956 г*. Шумен. 2010, 120–121.

[9] В. *Шуменски вести,9 април 1921 г.,бр. 13.*

[10] *Енциклопедия Българска възрожденска интелигенция,* 690–691.

[11] **Кювлиева, В**. *Българското речниково дело през Възраждането*. София,1997, 237–238.

[12] **Божилова, М**. Речникът на Тодор Коджов и някои особености на заемането на чуждите думи в епохата на формирането на българския книжовен език, отразени в него — Във: *Въпроси на съвременната българска лексикология и лексикография.* София., 1986, 198–210.

[13] **Николаев, А**. *Речник на чуждите думи.Отчет на Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище за уч. 1896-97 година.* Шумен, 1897, с. 46; **Петров, К**. *Педагогическото образование в Шумен*. Шумен, 2008, с. 65; *Отчет на Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище за 1896-97 година,* 52–53; *Отчет на Шуменското държавно педагогическо и трикласно училище за учебната 1898-1899.* Шумен,1899, 14–15; **Руменов, Д., Ст. Славчева**. *Дружествени организации в Шумен 1878-1944 г.* В. Търново, 2011, с. 97; *100 години народно читалище „Добри Войников" Коларовград 1856-1956.*София, 1958, с. 182, с.198; **Кьостебеков, Е**. *Театърът в Шумен 1813-1956 г*. Шумен,. 2010, 120–121; В. *Шуменски вести, 9 април 1921,бр. 13; Енциклопедия Българска Възрожденска в българский език. С обяснение на корените им. По Макарова, Даля, Райфа, Дубровский и Михелсон."*Шумен., 1893, с.7.

[14] Благодаря на колегата Стела Славчева за възможността да ползвам речника и другите издания на Асен Николаев.

[15] http://ilib.libsofia.bg/phpilib/bg/bool-sim)

[16] http://primo.nalis.bg/primo_library/libweb)

[17] **Божилова, М**. *Цит. съч*., с. 204.

[18] **Николаев, А**. *Речник на чуждите думи,* с. 798.

ASEN NIKOLAEV FROM SHUMEN AND HIS EDITIONS

Beta Haralanova

Absract

Asen Nikolaev is not very well-known but he deserves to be studied and published for his accomplishments. He was born in Shumen and died in his native town at the age of 55. He was a teacher, chairman of the teachers' association called "Foundation" and he was also a member of the board of "Arhangel Mihail" community center which today is "Dobri Voinikov" community center.

This article emphasis on his the publishing activity and primarily on the dictionary which Asen Nikolaev has prepared – "Dictionary of the foreign words in the Bulgarian language. Explanations of the roots of the words. Based on Makarova, Dalia, Raifa, Dubrovskii and Mihelson. The dictionary is published in 1893 and it is printed in the Shumen branch of the "Iskra" printing office. It is consisted of 811 pages and is considered one of the most completed dictionaries of foreign words. Asen Nikolaev is also the author of "Russian grammar" (1895). In 1897 again in the printing office "Iskra" is printed "Pocket dictionary of the foreign words in the Bulgarian language. With about 5000 of the most used words".

The article analyzes the contribution of Asen Nikolaev's editions, their spread and meaning.

КОМИНФОРМБЮРО И ОТНОШЕНИЕТО МУ КЪМ ФНРЮ В РАЗГАРА НА СЪВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКИЯ КОНФЛИКТ (1950 – 1951 Г.) (ПО ДАННИ НА В. „ЗА ДЪЛГОТРАЕН МИР, ЗА НАРОДНА ДЕМОКРАЦИЯ”)

Симеон Кулиш

Съветско-югосавският разрив от лятото на 1948 г. е един от важните моменти във формиращия се Източен блок по време на Студената война[1]. Това е един от ярките примери за намесата на Сталин във вътрешните дела на балканските държави с т.нар. „народна демокрация”.

Както отбелязва Джон Гадис, след края на Втората световна война Югославия е един от най-изпитаните съюзници на Съветския съюз (дотогава Тито е служил на Коминтерна и се е подчинявал на инструкциите на Сталин[2]), но нейният лидер сам поема властта. Той и неговите партизани, а не Червената армия, са изгонили нацистите; за разлика от другите си източноевропейски колеги Тито не зависи от подкрепата на Сталин, за да остане на власт (точно на противоположното положение се намира България и лидерите на БРП/к//БКП – б.а.)[3].

С приключване на Втората световна война Йосип Броз Тито не желае да приеме едноличните решения на Сталин за начина на овладяване на властта от комунистите в Югославия, както и превръщането от Москва на съветско-югославските дружества в предприятия, полезни само за СССР[4].

Трбва да се отбележи, че ФНРЮ като начин на държавна и партийна организация копира в голяма степен Съветския съюз, в това число: новата конституция (1946 г.); партийната структура, икономиката и т.н.[5]

В общественото пространство началото на конфликта е дадено от в. „Правда”, който на 28 февруари 1948 г. се обявява срещу изявлението на българския премиер (Георги Димитров – б.а.) за възможността да се образува федерация или конфедерация между страните от Източна Европа[6]. Реакцията на съветския официоз идва след намесата на Джилас (Милован Джилас, секретар на Изпълнителното бюро на ЦК на ПЮК от 1948 г. – б.а.) от югославска страна, определяйки думите на Димитров месец по-рано като „вредни”. Последва среща между ръководствата на СССР, България и ФНРЮ, на която монологът на Сталин е красноречив – опитът за „самостоятелно летене” на героя от Лайпциг е прекратен[7]. Няколко месеца по-късно съдбата ще обърне гръб на Белград и кръга около Тито. Самостоятелната политика на югославското правителство ще стане обект на други обвинения от страна на Москва.

На заседание на ЦК на ПЮК от 1 март 1948 г. е направено заключение, че Москва не желае да се съобразява с интересите на държавите от социалистическия лагер, заявени като самостоятелни при създаването на Коминформбюро. Опитът на СССР да диктува икономическите си условия по отношение на ФНРЮ е квалифицирано от Тито като „икономически натиск”. Всъщност, разминаване във виждането за външната политика между СССР и Югославия няма, с изключение по отношение на Албания. Сталин е против въвеждането на югославски войски на нейна територия. Друго голямо разминаване между Москва и Белград е несъгласието от страна на Тито за подписване на българо-югославско икономическо сближение, защото смята, че с репарационните си задължения към Гърция България може да се превърне в допълнителна тежест за Югославия.

Първите преки обвинения от страна на Сталин към Тито за измяна на комунистическата идея и поемане на линия срещу Съветския съюз става с писмо от 27 март 1948 г., адресирано до Съюза на югославските комунисти. Още по-конкретно и категорично е посланието на Кремъл, описано в резолюция на Коминформбюро от 28 май с.г.: *Югославските комунисти може би не разбират или се правят, че не разбират, че техните националистически схващания ще доведат само до изграждането на Югославия в обикновена буржоазна република, до загубата на нейната независимост и превръщането ѝ в колония на империалистическите държави*[8].

В периода 19 – 23 юни 1948 г. в Букурещ се провежда заседание на Коминформбюро, на което Тито не присъства. Отказът се разглежда като потвърждение на истината в съветските обвинения към неговата политика и 5 дни по-късно ФНРЮ е изключена от Комунистическото информационно бюро[9].

Причините за изострянето и преустановяване на отношенията между СССР и Югославия през лятото на 1948 г. са много и комплексни, но на преден план могат да се изведат няколко: стремежът на Сталин да наложи властта си на всяка цена в Източна Европа и на Балканите; икономическият натиск на СССР, упражняван върху Югославия; отношенията на ФНРЮ с Албания и България и идеята за образуване на Балканска федерация; непримиримостта от страна на Тито да бъде марионетка в ръцете на Бащата на народите; идеята Югославия да поеме по нов път на социалистическо развитие, различен от този на Съветския съюз, смятан за неприемлив от страна на Сталин.

* * *

Комунистическото информационно бюро (Коминформбюро) се създава през септември 1947 г. Основната цел на организацията е да координира дейността във външната политика на държавите с т.нар. народна демокрация. От една страна, Коминформбюро се явява продължител на Коминтерна, преустновил дейността си в края на Втората световна войана, а от друга, отговор на политиката на Западна Европа и САЩ – „доктрина Труман” и „план Маршал”. Без съмнение е, че подобна структура е своеобразен инструмент, необходим на Сталин, чрез който той да контролира по-лесно действията на новосформиралия се Източен блок, и най-вече на държавите от Източна Европа и Балканите.

Печатният орган на Коминформбюро – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация,* започва да излиза всяка седмица, непосредствено след формирането на организацията през 1947 г. Вестникът се явява официалния изразител на външната политика на държавите, чиито партии са членове на Бюрото (Българската комунистическа партия, Италианската комунистическа партия, Комунистическата партия на Съветския съюз, Полската обединена работническа партия, Румънската работническа партия, Унгарската работническа партия, Френската комунистическа партия, Чехословашката комунистическа партия и Югославската комунистическа партия).

След изключването на Югославия от Коминформбюро атаките срещу Белград, и в частност срещу Тито заемат немалко място в страниците на печатния орган на организацията. Обвиненията, особено в началото (1948 – 1949 г.) са изключително масови, остри и идват от всички членки на Бюрото. В разглеждания от мен период 1950 – 1951 г. в почти всеки брой на вестника има статия, посветена на Югославия, на Тито и на неговия най-приближен Александър Ранкович (ръководител на Управление за държавна безопасност – УДБ), или на югославския народ. Впечатление прави, че през 1950 г. публикациите са два пъти повече, отколкото през следващата (36 за 1950 г. и 16 за 1951 г.). Тази активност може да се свърже с няколко факта, които да бъдат приети и като обективни причини за това. През октомври 1949 г. на Четвъртата сесия на Общото събрание на ООН Югославия е избрана за член на Съвета за сигурност. Този успех за Белград е постигнат благодарение на подкрепата на САЩ. В статия на Живко Живков, кандидат-член на ЦК на БКП, от 15 декември 1950 г. в официоза на Коминформбюро, този факт се изтъква на преден план[10]. На следващо място, това е появата на политическата сцена в Съединените щати на сенатора Джоузеф Макарти, инициирал кампания за идентифициране и отстраняване на евентуални комунистически агенти, дейци или симпатизанти. Кампанията е продължение на предприетата от администрацията през 1946 г. процедура за изясняване на лоялността на държавните служители. По-късно, през 1953 – 1954 г., се създава атмосфера на параноя в американския политически живот, по-известна като „лов на вещици”. Балканският нюанс в събитията се свързва най-вече с България, която през март 1950 г. скъсва дипломатическите си отношения със САЩ[11], която от своя страна е вече икономически и политически свързана с ФНРЮ. Накрая, но не и на последно място, това е разразилата се война на Корейския полуостров през юни с.г., един от „горещите моменти” по време на Студената война между Източния и Западния блок.

Друг интересен момент е начинът, по който българските автори назовават управляващите в Югославия. Сред най-често срещаните определения са „титовци” и „Титовска клика”, но в отделни статии присъстват названия като „Титовска банда”[12], „предателска клика на Тито-Ранкович”[13], „Белградска фашистка върхушка”[14], „еничарите на Ранкович”[15] и „Лакеи на своите империалистически господари”[16]. Всички те са в резултат на демонстрираната близост на Тито със Запада, и най-вече със САЩ и Великобритания. В края на 1950-а и през 1951 г. към тази група държави ще бъдат прибавени Гърция и Турция, във връзка с подготовката на по-късно появилия се на бял свят Балкански пакт (1953 – 1954 г.)[17]. Специално за създаването на ново Балканско обединение още през февруари 1951 г. Владимир Поптомов пише: *Известният Ялчън открито писа на 13 декември 1950 г. в турския в. „Улус”* (вестник на Републиканската народна партия. Любопитен факт е, че от 1950 г. там започва работа и Бюлент Еджевит – бивш мин.-председател на Турция – б.а.), че *балканският блок е необходим, полезен и възможен за борба срещу болшевизма.*[18]

От прегледаните статии, публикувани във в. *За дълготраен мир, за народна демокрация* в периода 1950 – 1951 г. българските автори засягат основно три теми – националната сигурност на България и неприкосновеност на границите на страната, Югославия като част от империалистическата политика на САЩ и НАТО за дестабилизация на Балканския полуостров и борбата на обикновения югославски работнически народ срещу управляващата върхушка на Тито-Ранкович.

Още в първият брой за 1950 г. Владимир Поптомов, член на Политбюро на БКП, в своя материал „Титовата клика – най-злостен враг на българския народ”, пише: *Борбата против Титовата клика придобива особено важно значение от гледна точка на осигуряването националната независимост, сигурността на нашата страна и създаването на мирни условия за социалистическо строителство*[19]. В тази връзка Тодор Живков, секретар на ЦК на БКП, констатира през юни 1950 г., че югославската армия, заедно с полицейските отряди, достига около 1 млн., което значително надминава по брой същите структури на съседните страни с народна демокрация, взети заедно[20]. В своя статия от началото на 1951 г. Поптомов за втори път набляга на военната мощ, която би се създала при образуването на Балкански пакт между Югославия, Гърция и Турция, като цитира изказване на самият Венизелос[21] от края на 1950 г., че обединените военни сили биха наброявали 80 дивизии[22].

Обвиненията срещу подклажданата от Вашингтон империалистическа политика на Югославия продължават, като ясно и конкретно се пише, че от Белград целят *да заграбят Пиринския край – българска Македония*, като се добавя и подчертава положението на българите, живеещи в пограничните райони на територията на Югославия – *„... българското население в Североизточните райони на Сърбия е подложено на кървав терор и се намира под заплахата да бъде унищожено*[23]. От същата статия става ясно, че вече текат преговори за формиране на обединение между ФНРЮ, Гърция и Турция за формиране на тясно сътрудничество между тези държави с една основна цел – подклаждане на война. Посочва се и начинът на действие: *... англо-американските империалисти да държат Балканите в постоянен смут... и да държат под систематически контрол България и останалите държави с народна демокрация..., да откъснат народите на страните с народна демокрация от Съветския съюз... и да ги присъединят към фронта на англо-американските империалисти...*[24].

През юни с.г., 16 дни преди официалното начало на военните действия на Корейския полуостров, Тодор Живков затвърждава мнението на Коминформбюро, че политиката на САЩ и Великобритания на Балканите е насочена главно срещу Съветския съюз и започването на нова война, в случая визирайки се на Балканския полуостроя, а не тази в Корея: ... *Тя* (предателската клика на Тито-Ранкович – б.а.) *по заповед на англо-американските империалисти започна клеветническа кампания против СССР и се превърна в открита агентура на подпалвачите на нова война.*[25] Секретарят на ЦК на БКП, следвайки линията на Москва, допълва, че Вашингтон и Лондон провеждат *агресивни авантюри в Югоизточна Европа, и по-специално на Балканите*[26]. Живков застава зад идеята, че има подготвена военна стратегия от страна на Запада, и подкрепя думите си и с конкретни факти, които излага в своя материал: *Извършва се усилено строителство на укрепления покрай североизточната граница на Югославия. Разширяват се и се строят нови пристанища по крайбрежието на Адриатическо море. Усилено се строи стратегическата аутострада Триест – Загреб – Белград*[27]. Тезата му е подкрепена и в статията на Поптомов – *Ролята на Титовата клика в агресивните планове на американо-английските империалисти на Балканите*, от 2 февруари 1951 г.

Третата главна тема, тази за югославския трудов народ и неговата борба срещу управляващите в Белград, се засилва в края на 1950 г. и е основна през 1951 г. Трябва да се отбележи, че всички материали от български автори, посветени на тази тематика, завършват с изразена силна загриженост, съпричастност и подкрепа на ръководството на БКП, на партията и на целокупната работническа класа към честните трудещи се в Югославия. Един от най-красноречивите примери е на Райко Дамянов, член на Политбюро на ЦК на БКП, който пише: ... *героичната югославска работническата класа... не е сама. С нея са работническата класа от цял свят и прогресивните сили от всички страни начело с великия Съветски съюз и гениалния вожд и учител на народите – Йосиф Висарионович Сталин*[28].

Главните обвинения, свързани с по-горе споменатата тематика, са в две насоки – потискането на обикновения югославянин и злоупотребата с неговия труд, който обслужва преди всичко военните икономики на САЩ и Великобритания. Тодор Живков отбелязва, че върху трудещите се във ФНРЮ пада *чудовищното данъчно бреме*[29], чрез което трябва да се покрият разходите за милитаризирането на страната. Тази политика е в услуга на Вашингтон и Лондон, които подготвят Югославия за военен плацдарм срещу СССР. Райко Дамянов в края на октомври 1950 г. подкрепя Живков, твърдейки, че англо-американският капитал печели на гърба на югославските трудещи се[30]. В допълнение Дамянов обвинява директно Тито и Ранкович, че извършват *реставриране на капитализма в Югославия, положен по „рецептата" на Хитлер и Мусолини, чрез т.нар. трудови колективи*[31]. Примерите, които дава в същата статия, подкрепят неговата теза, а именно: увеличение със 750% на стоките от първа необходимост спрямо 1945 г.; падане на заплатите под екзистенц-минимума от 18-20 000 динара за едно семейство; наличие на купонната система, която задоволява едва 15% от предвидените 35%; превишаване продължителността на работния ден, достигайки от 9 – 10 до 15ч. в дунавските пристанища; наличието на т.нар. неделник – полагане на доброволен труд в неделя; лоши трудови и битови условия на труд, сравними с тези на „робите в Южна Африка"; удръжки от заплатите, които достигат до 60%[32].

През следващата година Вл. Поптомов отново напомня и извежда на преден план силната вече връзка между САЩ и Югославия, зависимостта на ФНРЮ от Вашингтон, подчертавайки, че това е дело единствено и само на Титовата клика и е в разрез с интересите, желанията и потребностите на югославския народ. Констатира се и загуба на суверенитета на Югославия, чрез което се внушава подчинеността пред Запада: *... приемане от правителството на Югославия на всички ограничения на държавния суверенитет и всички тежести, произтичащи от „плана Маршал" и северноатлантическия пакт, постепенно предават държавните предприятия в ръцете на капиталистите... Титовци са приели също така условието да отворят още по-широко вратите на затворите и да освободят всички германски и италиански военнопрестъпници, всички видни привърженици на кралския режим и старите буржоазни партии, да се помирят с католическата църква и др.*[33]

Темата за реставрация на капитализма в Югославия се повдига отново през 1951 г. *Реставрацията на капитализма и превръщането на страната в колония могат да бъдат проведени само от полицейска държава от фашистки тип*[34] – думи на Тодор Живков в статията му „Югославия – полицейска държава от фашистки тип". Той е изключително обстоен и в доказателствената част на това свое твърдение: *Кулашките стопанства са 77 000, които притежават 2,5 пъти повече земя, отколкото 629 000 стопанства на бедни селяни* (доказателство за заграбването на земя и експлоатация на работниците от управленската върхушка – б.а.*). ...Ликвидирани са всички 5 министерства и централни органи, явяващи се държавен регулатор на народното стопанство.* (Живков вижда в това ясното послание на титовци –„отмиране на стопанските функции на държавата", което противоречи на социалистическата идеология – б.а.)[35].

Освен в икономически план, Живков вижда това завръщане на капитализма в Югославия и в политически. *...съзнателно и планомерно се унищожиха 10 000 комунисти от всичко 12 000 членове... и две трети от членовете на ЦК на ЮКП*[36] (данните са по-скоро от 1946 г. насам, когато Ранкович е начело на МВР и ръководител на тайната полиция УДБ – Управление за държавна безопасност – б.а.). Обвиненията на секретаря на ЦК на БКП продължават и в сферата на профсъюзното движение и културата. Според него под контрол на Тито и Ранкович и тяхната клика са поставени профсъюзите, културата, женските и младежките движения: *Председателят на Съюза на югославските писатели Иво Андрич беше последен югославски посланик при Хитлер...* (Интересен факт е, че същият през 1961 г. получава Нобелова награда за литература – б.а.) Това е директно обвинение, че ръководителите на ФНРЮ са допуснали „фашист" да управлява една от културните институции в страната. Живков осъжда и чистка в армията: *Само по* *време на чистките, проведени през януари и февруари т.г., УДБ изхвърли из редовете на армията като „неблагонадеждни" хиляди участници в народоосвободителното движение и хвърли в затвора повече от 20 000 войници, подофицери...*[37], и още: *УДБ превърна Югославия в страна на затворите и концлагерите, в страна на смъртта. В концлагерите и разните затвори чезнат повече от 200 000 патриоти, между които повече от 15 000 офицери, няколко хиляди подофицери и десетки хиляди войници, верни на Съветския съюз и на пролетарския интернационализъм*[38].

Заслужава си да се обърне внимание и на едно твърдение на Т. Живков, което е публикувано в печатния орган на Коминформбюро в броя от 9 юни 1950 г. Според него Югославия е *притегателен център за всякакъв род криминални типове*[39], давайки пример с това, че в началото на 1950 г. в България е заловена и обезвредена диверсионна група, която е *организирана и ръководена непосредствено от висши югославски длъжностни лица.* Едно от обвиненията е, че бившият началник на консулската служба при югославското посолство в София Савич е възложил на един от групата да хвърли бомба върху трибуната на мавзолея на Георги Димитров срещу съветски и български ръководни лица. Тези обвинения не могат да бъдат приети като стопроцентова истина, тъй като са на базата на самопризнания. Освен това, за такъв опит за атентат се споменава от българите едва сега, в тази статия, а деянието е извършено половин година по-рано, което дава повод за съмнение и преднамереност. Като цяло те целят да замесят висшите ръководни и дипломатически органи на Югославия в шпионаж и опит за създаване на безредици в България. Случаят е интересен и с това, че показва начините и методите на работа в сферата на идеологическата и пропагандна война, която се води между Източния блок и Запада като цяло.

Както вече споменах, темата за борбата на югославската работническа класа срещу управлението на Тито-Ранкович е сериозно застъпена в публикациите на българските автори във в. *За дълготраен мир, за народна демокрация* в периода 1950 – 1951 г. Освен загриженост, съпричастност и подкрепа, от БКП изтъкват и съществената роля на югославските комунисти интернационалисти в борбата срещу капитализма и империализма. Най-яркият пример за това са думите на РайкоДамянов, публикувани в официоза на Коминформбюро през октомври 1950 г., чрез които описва борбата и отпора, които дават работниците във ФНРЮ. По-важното е, че те се явяват и категоричен пример за подражание на други потиснати народи от капиталистите: *Транспортните работници оказват все по-решителна съпротива на изнасянето на индустриални суровини за САЩ, Англия и другите капиталистически страни... Пристанищните работници в Риека изхвърлиха в морето 1700 куб. м дървен материал, предназначен за износ в Англия*[40]. Друга форма на съпротива, описана от Дамянов, е неявяването на работа: *Ежедневно в металургичния завод в Смедерево не се явяват около 400 работници*[41]. Всъщност, самият Тито признава това в своя реч още през 1949 г., заявявайки, че ежедневно в цяла Югославия не се явяват на работа близо 400 000 работници, което според Р. Дамянов води приблизително до около 7 млрд. динара загуби за югославската икономика[42].

* * *

В периода 1950 – 1951 г. Коминформбюро чрез своя печатен орган в. *За дълготраен мир, за народна демокрация* извършва активни обвинения срещу управляващите в Югославия относно тясното обвързване със Запада (най-вече със САЩ и Великобритания), водене на антисъветска политика и на такава срещу държавите с „народна демокрация" и потискането и експлоатацията на работническата класа във ФНРЮ. Чрез статиите на Тодор Живков, Живко Живков, Владимир Поптомов и Райко Дамянов, посветени на югославско-съветския конфликт, България, в частност ръководството на БКП, демонстрират вярност и единомислие със Съветския съюз и КПСС. Това няма как да не е така, тъй като сталинизацията на страната е в своя пик. От друга страна, чрез плътното следване на линията на Кремъл от ЦК на БКП целят да запълнят политическия вакуум на Балканите, получил се след разрива между СССР и ФНРЮ. От София се надяват България да се превърне в най-доверената държава на полуострова на Съветския съюз, измествайки в известен смисъл Югославия от това ѝ място. Накрая, но не и на последно място, ръководството на Българската комунистическа партия и държавата използват момента, за да внушат на европейската общественост и политическа класа, че политиката на САЩ, Великобритания и НАТО е от фашистки тип и е заплаха не само за държавите с „народна демокрация”, но и за сигурността на всички на Стария континент.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Анчев, Ст**. *Балканите – начин на употреба 1944 – 1955 г*. Велико Търново, 2007, с. 225.

[2] **Суле, Жан-Франсоа**. *История на Източна Европа от Втората световна война до наши дни*. София, 2007, с. 137.

[3] **Гадис, Дж**. *Студената война. Нова история*. София, 2007, с. 41.

[4] **Суле, Жан-Франсоа**. *История на Източна Европа от Втората световна война до наши дни*. София, 2007, с. 139.

[5] Пак там, с. 138.

[6] Вж. повече по темата: **Лалков, М**. *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в Балканския югоизток (1944 – 1948 г.)*. София, 1993.

[7] **Анчев, Ст**. Цит. съч., с. 225.

[8] **Суле, Жан-Франсоа**. Цит.съч., с. 142.

[9] **Анчев, Ст**. Цит. съч., 226–227.

[10] **Живков, Ж.** Титовци – открити съучастници на империалистическия блок в ООН. – *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 50 (110), 15 декември 1950 г.

[11] **Огнянов, Л**. *Дипломация на съвременна България*. Шумен, 2006, 113–114.

[12] **Поптомов, Вл.** Титовата клика – най-злостен враг на българския народ. – *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 1 (63), 6 януари 1950 г.

[13] **Живков, Т**. Фашистката клика на Тито – провокатор на война на Балканите. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 23 (83), 9 юни 1950 г.

[14] Пак там.

[15] Пак там.

[16] **Живков, Ж.** Титовци, – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 50 (110), 15 декември 1950 г.

[17] **Огнянов, Л**. *Дипломация*, с. 123. Вж. още и: **Анчев, Ст**. *Балканите*, 240–252; **Иван Вујачић**, Југославија, Балкански пакт и НАТО, http://www.nspm.rs/srbija-i-nato/jugoslavija-balkanski-pakt-i-nato.html)

[18] **Поптомов, Вл.** Ролята на Титовата клика в агресивните планове на американо-английските империалисти на Балканите. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 5 (117), 2 февруари 1951 г.

[19] **Поптомов, Вл.**, Титовата клика. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 1 (63), 6 януари 1950 г.

[20] **Живков, Т**. Фашистката клика на Тито. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 23 (83), 9 юни 1950 г.

[21] Софоклис Венизелос е три пъти министър-председател на Гърция (13 – 26 април 1944 г.; 23 март – 15 април 1950 г. и 21 август 1950 – 1 ноември 1951 г.).

[22] **Поптомов, Вл.** Ролята на Титовата клика, – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 5 (117), 2 февруари 1951 г.

[23] **Поптомов, Вл.**, Титовата клика. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 1 (63), 6 януари 1950 г.

[24] Пак там.

[25] **Живков, Т**. Фашистката клика на Тито. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация"*, бр. 23 (83), 9 юни 1950 г.

[26] Пак там.

[27] Пак там.

[28] **Дамянов, Р**. Югославската работническа класа в лапите на фашисткия режим на Титовата клика. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 43 (103), 27 октомври 1950 г.

[29] **Живков, Т**. Фашистката клика на Тито. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 23 (83), 9 юни 1950 г.

[30] **Дамянов, Р**. Цит. съч.

[31] Пак там.

[32] Пак там.

[33] **Поптомов, Вл.** Ролята на Титовата клика. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 5 (117), 2 февруари 1951 г.

[34] **Живков, Т.** Югославия – полицейска държава от фашистки тип. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 27 (139), 6 юли 1951 г.

[35] Пак там.

[36] Пак там.

[37] Пак там.

[38] Пак там.

[39] **Живков, Т**. Фашистката клика на Тито. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 23 (83), 9 юни 1950 г.

[40] **Дамянов, Р**. Цит. съч.

[41] Пак там.

[42] Пак там, вж. още: **Живков, Т.** Югославия. – в. *За дълготраен мир, за народна демокрация*, бр. 27 (139), 6 юли 1951 г.

COMMUNIST INFORMATION BUREAU AND HIS ATTITUDE TOWARDS FPRY AT THE HEIGHT OF THE SOVIET-YUGOSLAV CONFLICT (1950-1951 YEARS) (ACCORDING TO NEWSPAPER „FOR LASTING PEACE, PEOPLE'S DEMOCRACY")

Simeon Kulish

Abstract

Soviet-Yugoslav rift in the summer of 1948 was one of the important moments in the emerging Eastern Bloc during the Cold War. This is one of the clearest examples of the intervention of Stalin in the internal affairs of the Balkan states with so-called „People's Democracy".

As noted by John Gaddis, after the Second World War, Yugoslavia was one of the most reliable allies of the Soviet Union (then, Tito served the Comintern and obeyed the instructions of Stalin), but its leader himself took power. He and his partisans, not the Red Army drove the Nazis; unlike his other colleagues eastern Tito does not depend on the support of Stalin to remain in power.

With the conclusion of World War Josip Broz Tito does not want to accept the sole decision of Stalin on how to curb the power of the Communists in Yugoslavia, and the transformation of

Soviet-Yugoslav companies from Moscow to businesses, useful only to the USSR.

In the public space the conflict was given by the newspaper „Pravda", which on February 28, 1948 protests against the statement of Bulgarian Prime Minister Georgi Dimitrov for the opportunity to form a federation or confederation between the countries of Eastern Europe. At a meeting of the Central Committee of PYUK from March 1, 1948 it concludes that Moscow is not willing to comply with the interests of the countries of the socialist camp claimed as independent in establishing the Communist Information Bureau. The experience of the USSR to dictate economic conditions to FPRY is qualified by Tito as „economic pressure". Indeed, diverging views on foreign policy between the USSR and Yugoslavia will, except with respect to Albania. Stalin was against the introduction of Yugoslav troops in its territory. Another big difference between Moscow and Belgrade is disagreement on the part of Tito‘s signing of the Bulgarian-Yugoslav economic rapprochement because he thinks that reparative obligations to Greece, Bulgaria may become an additional burden for Yugoslavia.

The first direct accusation by Stalin to Tito for treason of the Communist idea and take on the line against the Soviet Union, it becomes a letter dated 27 March 1948 addressed to the Union of Yugoslav Communists.

Between 19 to 23 June 1948 in Bucharest meeting of the Communist Information Bureau, which Tito is not present. The refusal is seen as confirmation of the truth in the Soviet accusations against his policies and five days later FPRY excluded from the Communist Information Bureau.

The reasons for the escalation and cessation of relations between the USSR and Yugoslavia in the summer of 1948 are many and complex, but the foreground can be displayed a few: the pursuit of Stalin to impose his power at all costs in Eastern Europe and the Balkans; economic pressure on the Soviet Union exerted on Yugoslavia; FPRY relations with Albania and Bulgaria, and the idea of formation of a Balkan Federation; intransigence on the part of Tito to be a puppet in the hands of the Father of the nations; the idea of Yugoslavia to take a new path of socialist development, different from that of the Soviet Union, considered unacceptable by Stalin.

ТРУДНОТО НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА КИТАИСТИКА ВЪВ ФИЛОСОФСКОТО ПОЗНАНИЕ

Стоян Танев,
Мариана Малинова Тиен

Древният китайски философ Лао Дзъ и неговите идеи в *Дао Дъ Дзин* стават известни на българските читатели с превода на трактата на български език, направен от Ленин Димитров. Този първи най-четен превод е преиздаван криминално от непознати за истинския автор на превода в началото на 90-те години на ХХ век лица, а сетне е разпространяван безплатно в интернет. Самоличността на автора на превода тогава все още е скрита в мъглата, догадките и предположенията на неизвестността. Най-близките му хора в семейството, роднините и най-добрите му приятели го наричат Ленчо. Роден на 16 април 1921 г. в с. Долна баня, Софийска област, той е трябвало да се казва Еленин. Поради грешка в кръщелното свидетелство е записан с небългарското име Ленин. С това име е напълно „неудобно" неговото записване като ученик в селското училище. По-късно, когато момчето Ленин се смущава от необичайното си име, то бива успокоено от самия екзарх Стефан, че всички имена на хората са дадени от Бога. За по-голямо успокоение той му дава името Ленчо, благославя го и то му остава за цял живот[1].

Ленин Димитров завършва гимназия и учи право в Юридическия факултет на Софийския университет две години. Негови състуденти са Радой Ралин (поет), Генчо Стоев (писател), Божидар Божилов (поет) и други творчески личности. Юридическата наука с нейната прагматична насоченост не го удовлетворява. Неговото огромно желание е да бъде студент в друга хуманитарна специалност, каквато е философията. През 1949 г. той се дипломира в Софийския университет с висше философско образование. Отличното представяне на държавния изпит му открива възможности за българска и чуждестранна аспирантура. Първото предложение до него е за университет в Москва. Тъкмо тогава по международна програма на университета за подготовка на млади научни кадри са отпуснати пет места за аспирантура в Китайската народна република. Без да подценява съветската университетска и академична наука, Л. Димитров предпочита да се формира като учен изследовател в Китай. От петимата избрани той е единствен като дипломиран философ. Заминава за далечната страна, където започва неговото шестгодишно обучение в Пекинския университет. Като аспирант учи ускорено съвременен и старокитайски език. Буйната му коса оредява и, както той се самоиронизира, „колкото йероглифи влизат в неговата глава, толкова косъмчета падат от нея". Докато е в Китай, се приучва на дисциплина и придобива трудови навици на истински китаец: става сутрин в шест часа, прави тай дзи цюен упражнения, работи до обяд с кратка почивка, и след това отново на работа до вечерта. Този режим е спазван от него до последния ден на живота му[2].

Началото на българо-китайските отношения е поставено през 1949 г. Народна република България е втората в света държава след Съветския съюз, която на 3 октомври 1949 г. признава Китайската народна република[3]. Това начало е персонифицирано освен с имената на първите български дипломатически представители, и с имената на формирани в КНР бъдещи изявени личности на българската наука, култура и изкуство. Един от тях е Л. Димитров, чиято аспирантура в Пекинския университет е по история на китайската философия. Негови научни ръководители са авторитетните изследователи и тълкуватели на древнокитайската философия – *Фън Йоулан* (1895 – 1990) и професор *Жън Дзию* (1916 – 2009). Под тяхното научно ръководство Л. Димитров прониква в дебрите на китайската философия и култура. Възложено му е да преведе трактата *Дао Дъ Дзин* от старокитайски на български език. През 1956 г. Л. Димитров се завръща в своята родина, а заедно с него в България идва и преведеният философски текст на Лао Дзъ. Китайските професори задържат оригиналния превод у себе си в Пекин, а поръчват на Л. Димитров, на Лян Джоу, както те го наричат, да извърши обратен превод – от български на китайски език. След упорит и продължителн труд българският учен китаист успява да предаде своята китайска версия на *Дао Дъ Дзин* на *Фън Йоулан* и *Жън Дзию*, които откриват неточност едва в три изречения. Това е неопровержимо доказателство за безспорното утвърждаване на Л. Димитров като изключинтелно компетентен специалист в областта на древната китайски философия, и по-конкретно на даоизма[4].

Ленин Димитров с основание възприема, оценява и предлага учението на древния китайски философ Лао Дзъ като вечна истина, изпълнена с далновидната мъдрост да се следва естественият ход на еволюцията. Л. Димитров доживява времето да види един преобразен и просперираш Китай благодарение на мъдрия китайски политик и държавник Дън Сяопин, който в духа на учението на Лао Дзъ налага с дълбока прозорливост развитието на КНР като съвременна и модерна държава: *да следва естествения ред на нещата,* т.е. необходимите промени в живота на китайското общество да стават чрез разумна и мъдра еволюция с полезното съчетание на позитивното в традицията, приемствеността и модерността[5].

Ленин Димитров посвещава научна монография на древнокитайския мислител Лао Дзъ, феноменална духовна личност. В краткото предисловие на книгата *Философията на Лао Дзъ* (с. 5, 6) той представя нейната структура с две относително обособени части. В първата ѝ част авторът изследва обществено-историческите условия и разкрива идейно-теоретическите предпоставки, при които възниква и се утвърждава философията на китайския мъдрец. Значително място е отделено на анализа на материалистическите, диалектическите, гносеологическите, политико-естетическите, социално-хуманистичните и геополитическите възгледи на древнокитайския мислител. Половината от обема и съдържанието на книгата, т.е. нейната втора част (с. 96–185) е превод на фундаменталния философско-поетически труд на Лао Дзъ – *Дао Дъ Дзин*. Като учен съумява да разкрие същността на принципната разлика в разбирането на диалектиката в природата и в живота от представителите на научната мисъл в антична и нова Европа и в древен Китай. В краткото предисловие на своята книга за Лао Дзъ и преведения трактат *Дао Дъ Дзин* Ленин Димитров изтъква, че философското учение на Лао Дзъ по същество е диалектическо, но диалектиката на Дао е различна от тази на Хераклит, Хегел и Маркс. Диалектиката на Дао се основава на единството на противоположностите, а не на борбата им, на хармонията, а не на отрицание и снемане на едната от противоположност в другата както в учението на Хегел или както и двете се отричат, поради което структурата се взривява и се заменя с качествено нова според теорията на Маркс. Става ясно, че в диалектиката на Хераклит, Хегел и Маркс се акцентира на различието в рамките на единството, на диференциацията на тъждеството на противоположностите, докато в диалектиката на Лао Дзъ акцентът е сложен върху запазването на единството в различията. Философската мъдрост в учението на Лао Дзъ намира израз в прокарване и утвърждаване на идеята всички различия да се обединяват в едно единство, което снема различията. Даоистите издигат призив и предупреждават да не се противопоставя Голямото царство на Малкото, Човекът на Природата. Жизнено необходимо е да се следва естественият ред на нещата (Дао), защото *нарушителят на Дао преждевременно загива*[6].

През 1971 г. учените китаисти Владлен Буров и *Ян Синшун* 杨兴顺 (познат на руски език като Ян Хин-шун) публикуват положителна рецензия за монографията на Ленин Димитров за философията на Лао Дзъ в списание *Народы Азии и Африки.* Според тях в монографията е осъществен последователно етимологически анализ на понятието „дао", което се характеризира като материална субстанция в концепцията на Лао Дзъ. „Дао" в учението на Лао Дзъ означава обективен закон на природата и естествен ход на изменението на нещата и това развитие няма нищо общо с божественото начало. Споменатите учени подчертават научните приноси на Л. Димитров в историята на древнокитайската философия. Приноси, които я обогатяват както с нови оригинални идеи, така и с нови аргументи в подкрепа на вече предложени по-рано научни хипотези[7].

Учението на Дао според Л. Димитров е много актуално поради грандиозните реални опасности, предвещаващи трагична съдба на съвременното човечество. В обществата със свръхмодерна технологична цивилизация десетилетия наред се проявява ирационално и пагубно потребителско отношение към Природата, а в съзнанието ни се достига до фатално разделяне между "аз" и „не аз". При това разделяне и гибелно противопоставяне губим разбирането на вечната истина, че всички ние сме неразделна част от всеобщата цялост, наречена Вселена, а в по-малък мащаб – от макрообщност, наречена общество. Учението на Дао винаги ще бъде актуално и затова оставаме с надеждата първият български китаист да има занапред достойни ученици – възторжени последователи на неговите творчески дела в трудната наука китаистика[8].

След завръщането на Л. Димитров от КНР той е назначен като преподавател във Философско-историческия факултет на Софийския университет „Климент Охридски". Възложено му е да чете лекции по марксистка философия. Това професионално задължение не го удовлетворява, защото неговите научни интереси вече са дълбоко вкоренени в древнокитайската философия и култура. Освен това той е ощетен и като млад учен изследовател. Катедрата по философия отказва да признае научната му степен като естествен резултат от успешно защитена дисертация в Пекинския университет. Обяснението за този отказ е липсата на договорни отношения за сътрудничество между Софийския и Пекинския университет. От него е поискано да се яви на официална защита на същия дисертационен труд в съответната българска научна институция. Л. Димитров се съгласява, но при условие да му бъдат осигурени научен ръководител и рецензенти – учени китаисти. Такива в България обаче няма. По същото време ръководни органи на управляващата комунистическа партия му предлагат различни управленски постове в държавата, включително и дипломатически. Той отказва категорично, тъй като най-голямото му желание е да постигне професионална реализация като преподавател и учен в областта на китайската философия с идея да направи съпоставителен научен анализ на българското и китайското културно развитие. Тази негова благородна и амбициозна цел е съпроводена с изнасяне на публични беседи за далечен Китай пред студенти от ФИФ и от други факултети на Софийския университет, а също и пред любознателни български граждани в столицата и в страната. Не предпочита творческата самота на затворения в собствената си вглъбеност кабинетен учен. Той е отворен към българското общество с публично слово, което се отличава с интелект и добре премерена емоционалност, изпъстрено с цитати. Затова то се приема от слушателите с изключително голям интерес, подобаващо възхищение и истинска удовлетвореност[9].

В началото на 60-те години на ХХ век в Софийския университет започва преподаването на китайски език и култура. Езиковото обучение е възложено на г-жа *Джан Сунфън*, съпруга на д-р Янко Канети. Китайката полага основите на новата специалност китайска филология, а Л. Димитров поема лекциите по история и култура на Китай. През 1964 г. издава своята книга *История на древнокитайската култура.*

Неговата мечта да направи древната култура на великия китайски народ достояние на научната и културната общественост в България много скоро е помрачена. С решение на ЦК на БКП книгата е инкриминирана. Всички екземпляри са прибрани или унищожени. Специална комисия цензурира и съкращава изданието до неузнаваемост. Само два спасени екземпляра от оригиналния текст на книгата остават в личната библиотека на един от членовете на комисията – Митко Григоров, който тогава е секретар на ЦК на БКП и член на Политбюро на ЦК на партията. През 1966 г. *История на древнокитайската култура* е публикувана отново в издателство „Наука и изкуство" с положителни рецензии от *Джан Сунфън*, професор Страшимир Димитров и доцент Кирил Петров. В това издание на книгата името на големия китайски поет Мао Дун почти липсва, защото в спомената комисия предполагат и решават, че става дума за китайския комунистически лидер Мао Дзъдун. Проявената мнителност и осъществената цензура на високо партийно ниво спрямо научните изследвания на първия български китаист се обясняват с разрива в идеологическите позиции на БКП и ККП и с влошаването на дипломатическите отношения между двете социалистически държави НРБ и КНР след 1963 г. Тези отношения са обтегнати в максимална степен, съпроводени с взаимни обвинения в отстъпление от основните принципи на марксизма-ленинизма като ревизионизъм за БКП и догматизъм за ККП. С разпореждане на централните ръководни органи на БКП висши служители на Държавна сигурност търсят млади български китаисти за сътрудници в разобличителната пропагандна кампания срещу ККП и КНР. Л. Димитров също е призован от служители на ДС да участва активно в подетата антикитайска пропаганда. Те проявяват към него специален интерес, тъй като е използван и за преводач на китайския партиен лидер *Джоу Ънлай* при посещението му в България начело на официална китайска партийно-държавна делегация. Като университетски учен и преподавател, а също и член на БКП той отказва с непоколебима решителност и категорична убеденост да сътрудничи на ДС в идеологическата пропаганда на БКП срещу комунистическата партия на социалистическата държава Китай[10].

Научната съвест на първия български китаист не е сломена от директивните указания и изисквания на спецслужбите към него като изпълнение на партийно поръчение, защото той е член на БКП. Като учен Л. Димитров поддържа творчески научни срещи със световноизвестни съветски учени, сред които Лев Гумильов, Дмитрий Лихачов, Владлен Буров и Ян Синшун (Ян Хин Шун), също китаист. Той усеща пагубното недоверие на партийните и специалните органи, които проявяват към него подозрение за евентуални връзки с китайското посолство в София. Тези години за него и за семейството му са години на напрежение, безпокойство и големи тревоги.

През 1968 г. първият български китаист преживява ужаса на чудовищно посегателство върху неговия авторитет като учен, университетски преподавател и общественик. При второто издание на *История на древнокитайската култура* поради цензурата отпадат не само имена в текста, но и имена на цитирани автори в научния апарат под линия, но се запазват цитати без кавички в текста на книгата. От тази съзнателна или „случайна" некомпетентна намеса на цензорите Л. Димитров е обвинен в плагиатство, некоректно използване на цитати и други прегрешения. Той е извикан да дава обяснения и да защити своята професионална чест и човешко достойнство в Академичния съвет на Софийския университет. Негови злонамерени „колеги" се възползват от т.нар. плагиатство и правят всичко възможно да го отстранят от университета. Случващото се с Л. Димитров се коментира и във висшите ръководни органи на БКП. Тъкмо тогава Митко Григоров като член на ЦК на партията нарежда да бъде съобщено на Таня Доганова-Христова, съпруга на Л. Димитров, да се яви при него в ЦК. Тя се ползва с голяма известност, престиж и уважение сред много интелектуалци в столицата, в България и в чужбина в качеството ѝ на кинорежисьор документалист, и особено като създател и ръководител на камерния ансамбъл за старинна църковна музика „Йоан Кукузел". Митко Григоров като член на комисията за приемане или отхвърляне на книгата за печат е запазил у себе си два екземпляра на нейното първо и нецензурирано издание. Той ги предоставя на Таня Христова. С тези два оригинални екземпляра, недокоснати от безпощадната цензура, Л. Димитров успява да разобличи авторите на нападки, клевети и слухове, да отхвърли отправените обвинения за плагиатство и да се защити в Академичния съвет на университета[11].

Успял да защити и съхрани своето професионално реноме, достойният учен и уважаван от студентите университетски преподавател продължава научните си открития. В своите трудове и лекции той предлага нови идеи за произхода на българите, за загадъчните знаци тенгри и за връзките между древната китайска и старата българска култура[12].

В този дух са научните дирения и открития на съавторката на този текст, в чиято монография „Генезис и развитие на китайската цивилизация" (2009 г.) е направен опит за разграничаване на чужди етноси в древната китайска земя с използване на най-ранните китайски писмени източници и анализите от нови археологически находки. Върху такава по-широка изворова база биха могли да се търсят корени на прабългарите и сред някогашната полиетнична китайска цивилизация[13].

Научната проникновеност на Л. Димитров се допълва с непримиримото му отношение към волунтаристичната политика на ръководните органи на БКП в икономическото и социалното развитие на България, към похабяването на моралните ценности на партията с въведените по инициатива на Тодор Живков по-големи привилегии за партийно-номенклатурния апарат и по-малки за всички активни борци против фашизма и капитализма, за второто издание на култа към личността на Живков, изтъкван с всекидневно пропагандно възвеличаване като пръв и незаменим ръководител на партията и държавата. Въпреки реалната опасност от репресивни действия към Л. Димитров, вече предопределени от неговото преклонение към духовнокултурните постижения на китайския народ, и то в период на влошени българо-китайски междупартийни и междудържавни отношения, той без колебание се включва в група от университетски преподаватели за съпротива на живковизма в партията и за неговото идеологическо разобличаване. Такава група е създадена във Философско-историческия факултет на Софийския университет с участието на преподавателите Тоньо Ботев, Божин Божинов, Ленин Димитров и Гани Ганев. Тя разполага с текстове на руски език, в които се прави критика на хрушчовизма и живковизма за неизпълнимите дългосрочни, лишени от научна прогностика програми от началото на 60-те години на XX век за преминаване на съветското и българското „развито" общество в 1980 г. към комунизма. Посочените преподаватели не са съгласни с венцехваленето на Никита Хрушчов и Тодор Живков като най-бележити марксисти-ленинци на тогавашното съвремие. Те не са съгласни и с тоталното отрицание на успехите на Съветския съюз, на България и на другите социалистически държави в икономиката, военното дело, социалната сфера, науката, културата и изкуството по време на политическата система на социализма при Сталин. Споменатите материали се превеждат от руски на български език и следва да се разпространяват конспиративно в столицата и в страната по нелегални канали. Тези материали са четени и от съавтора на настоящия текст Стоян Танев, който по същото време е преподавател към ФИФ на Софийския университет. Той е не само колега, но и близък приятел на Гани Ганев и на Ленчо Димитров. Ползвайки се с тяхното доверие, те му предоставят копие от тези нелегални материали, съхранени на специално потайно място и до ден днешен в неговия роден дом в с. Веринско, Софийска област. За тази група пише Михаил Докторов, друг български комунист с много по-голяма заговорническа дейност против авторитарния режим на Тодор Живков, в своята книга *В схватка с октопода. („Втори център" в борбата против живковистите 1965 – 1968 година)*[14]. Вероятно с внедрен провокатор и поради неспазване правилата на конспиративната дейност групата на преподавателите в Софийския университет е разкрита, нейните членове cd разследвани в Държавна сигурност, изключени са от БКП и уволнени от университета. Това фатално за тяхната научна и професионална кариера събитие се случва през 1967 г. Най-голямо е недоверието към Ленин Димитров, който за известно време е преместен от Софийския университет в Научия институт за Азия, Африка и Латинска Америка към Българската академия на науките, за да няма досег със студентите. Докато е научен сътрудник в този институт, през 1971 г., въпреки преживяваните трудности в професионално-творческото си развитие, участва с научен доклад в симпозиум по китаистика в Москва и води творчески разговори с Ян Синшун (Ян Хин Шун), с полския китайст Куксевич и с други авторитетни известни учени китаисти. Доказателство за участието му в споменатия световен научен форум е запазена негова фотоснимка с двамата китаисти (Куксевич и Ян, б. а.).

Най-голямото наказание за първия български китаист по-късно е неговото „въдворяване" в курорта Костенец. Той остава там 18 години и всеки ден се явява в Общинския народен съвет като доказателство за постоянното си пребиваване в Костенец. За известно време се налага да живее в полусрутена барака, докато с бащата на неговата съпруга построяват нов скромен дом с тухли, изработени от самия заточеник Л. Димитров. Докато той е в изгнание, много книги от библиотеката му в университетския кабинет са похабени, разкъсани и унищожени. Неговата съпруга научава случайно за това варварско посегателство върху личната му библиотека в университета и успява да спаси една част от това книжовно богатство. Години по-късно съпругата му Таня Доганова подарява тези спасени от нея книги и други от домашната му библиотека, на Софийския университет. Подарените книги предизвикват неподправено възхищение у един експерт ориенталист от Япония. Когато вижда тази забележителна колекция от ценни книги, той заявява, че за тях от Германия биха дали няколко десетки хиляди марки. За жалост, книгите от тази богата библиотека са изгорени в двора на университета по настояване на онези преподаватели по философия в университета, които се отнасят с неприязън към Л. Димитров по идеологически съображения и бързат да се настанят в неговия кабинет. Един от тях е Иван Калчев. Преди 1989 г., за да се хабилитира по-бързо, той настоява да бъде приет за член на БКП, след приемането му в партията е партиен секретар във Философския факултет. След 10 ноември 1989 г. става яростен антикомунист и защитник на „македонското малцинство" в България. През 1992 г. създава и ръководи Център за изследване на пряката демокрация, а през 1993 г. е избран за професор. От 1995 г. е съосновател и председател на Дружеството за българо-македонско приятелство. За тази негова заслуга към Република Македония професор Иван Калчев е обявен за почетен „Доктор хонорис кауза" на Университета „Св. св. Кирил и Методий" в Скопие. Нещо повече, посещавайки многократно остров Тайван, той отстоява каузата за официалното му „признаване” от КНР**.** За неговия активен антикомунизъм в интерес на политиката на САЩ за глобален хегемонизъм е обявен за „Личност на 1999 година” от Американския биографичен институт. Този идеологически и политически хамелеон преди 1989 г. е лансиран и толериран от негови приятели сътрудници в различни отдели на ЦК на БКП, а след 10 ноември 1989 г. с грандоманско професорско самочувствие и с изключително умение осъществява прагматично-цинична консумация на „демократични” политически дивиденти[15].

Принуден от авторитарния режим на Тодор Живков да живее в провинциално изгнание, университетският учен и преподавател Л. Димитров е изолиран от столичната научно-интелектулна среда и градската шумотевица. Той е лишен от възможността да съхрани изключително ценни книги от Китай, от България и от други държави като философска, художествена и друга литература в собствената му библиотека. Освен унищожаването на голяма част от тях в София и в Костенец, окончателно са похитени и негови оригинални научни ръкописни текстове. Много скоро след голямата политическа промяна на 10 ноември 1989 г. е извършено посегателство и върху неговата научно-творческа и преводаческа дейност. През 1990 г. на книжния пазар са пуснати с егоцентрични мотиви и печалбарски съображения две нелегални издания на философския трактат на Лао Дзъ *Дао Дъ Дзин* с преводач **Люлин** Димитров и предговор на издателя, датиран *на 16 април 1990, Костенец. Преводачът.* Всъщност Ленин Димитров никога и никъде не е писал такъв предговор на това неподготвяно и непредлагано от него за печат издание. Единственото официално издание на неговия превод на *Дао Дъ Дзин* и до днес е книгата *Философията на Лао Дзъ* от 1967 г., в която е включен и философският анализ на споменатия древен трактат[16].

В новата обществено-политическа атмосфера на очакваната с големи надежди и всеобщ възторг демокрация, която от 10 ноември 1989 г. до ден днешен все още има хаотичен характер, Л. Димитров намира сили у себе си да преодолее всички душевни трусове, предизвикани от наглото посегателство върху негови научни творения. Въпреки наличието на трудно отстраними препятствия за реализицията на бъдещите му творчески планове, той предлага на българската научна и културна общественост нова книга с актуално съдържание и прогностични прозрения. През 2009 г. публикува научно-публицистичен текст със заглавие *Древният китайски възглед за Великото единство и Европейският съюз.* В тази малка по обем книга на български и английски език авторът разкрива философската основа на Европейския съюз и прониква дълбоко в неговата философска същност. Според Л. Димитров Европейският съюз е организиция, която би трябвало да се изгражда върху основата на *единството на противоположностите,* или на *единството на многообразието* и на *многообразие в единството.* Древният китайски възглед изисква противоположностите да не се противопоставят, а да се допълват, съгласуват, хармонират и в хармонията на държавите членки на Европейския съюз е тяхното единство. Разнообразието на националните държави не изключва единството, а силата и жизнеността на единството е в многообразието. Единството и многообразието са две взаимнообуславящи се обективно необходими и изключително важни съставки на сложната междудържавна структура, наречена и функционираща като Европейски съюз. Една без друга те не могат да съществуват, защото унищожаването на едната води до унищожаването и на другата. И обратното – обогатяването и успешното развитие на една от държавите в Европейския съюз води до обогатяването и развитието на другата, на всички други държави в този съюз. Такава е диалектиката на реалния живот, на Великото единство. Поради това едно обединение, каквото е Европейският съюз, ако нарушава единствота на противоположностите, които го съставят, по думите на Лао Дзъ *преждевременно загива.* Такова е футурологичното мислене и на Л. Димитров. В Европейския съюз според него следва да има равнопоставеност между големите и малките народи, държави и нации, да не се допускат прояви на национално-държавен егоцентризъм и имперски хегемонизъм. Само тогава би се запазило неговото Велико единство не като географско понятие и идея-символ на свободата и демокрацията, а като истински междудържавен и хуманитарен съюз с равноправни европейски граждани, които живеят в мир и благоденствие. В противин случай той е обречен на неизбежен разпад. Началото на този дезинтеграционен процес в Европейския съюз е сложено с излизането на Англия след проведен референдум от този съюз. Научнопрогностичното мислене и виждане на българския учен китаист Ленин Димитров, което става обществено достояние като публикуван текст през 2009 г. , се сбъдва и става реалност през 2016 г.[17]

Особено полезна за българската национална общност и за всички граждани на Република Българи като граждани и на Евроейския съюз е разумната препоръка на Л. Димитров да бъде запазена и утвърждавана българската национална идентичност. Нещо повече. Националната идентичност и на другите европейски народи, чиито държави членуват в Европейския съюз, не би трябвало да отслабва или да се нивелира и превръща в общоевропейска идентичност. В рамките на Европейския съюз несъмнено ще се осъществява по-активно международно сътрудничество в духовната сфера – образование, наука, култура, изкуство с цел взаимно опознаване и сближаване, но при задължителното условие за развитие, признаване и обогатяване на етнокултурните национални идентичности. Французинът никога няма да стане финландец, нито финландецът – французин. Неприемливи са самовнушенията, самоизтъкванията и самопредставянията като тези: *Аз съм гражданин на Европа, Аз съм гражданин на света, Аз съм гражданин на Космоса* и пр., защото те са антинационални, антипатриотични и ни тласкат към национално обезличаване, космополитно унифициране и неолиберално глобализиране. В този смисъл Л. Димитров припомня думите на президента на Република Финландия Таря Халонен, която през 2004 г. в свое интервю пред български журналист заявява следното: *Смисълът на Европейския съюз е в интегрирането* на *икономиките, споделянето на ценностите и защитата на голямото разнообразие на европейските култури.* Според нея с присъединяването на Република България към Европейския съюз стойността на българите е в това, че са българи, така както стойността на финландците е в това, че са финландци. Европейският съюз има бъдеще само ако той се развива с равнопоставеност и общоевропейска солидарност на съставляващите го народи, държави и нации в разумната и общоприемливата относителна безпределност на Великото единство[18].

Ленин-Ленчо Димитров е унижаван продължително време както от представители на официалните централни и местни органи на тоталитарната политическа система на държавния социализъм, така е ощетяван и от конкретни аморални и криминално проявени субекти при установената посттоталитарна хаотична демократична власт. Въпреки всички трудно преодолими препятствия в научното си развитие преди и след 10 ноември 1989 г., той е творческа личност с несломим дух. Ползва се с вниманието, уважението и моралната подкрепа на своите верни приятели и колеги у нас и в чужбина. Един от тях е Андрий Будугай. Той е внук на българката Василиса Арабаджийска, омъжена за украинец. Като университетски преподавател, журналист и поет А. Бурдугай през 2002 г. е на петмесечна специализация в София по български език. Тогава се запознава и разговаря с Ленчо Димитров и неговата съпруга Таня Христова. Възхитен и вдъхновен от неговата философска начетеност и вглъбеност, на 11 март 2002 г. му посвещава стихотворението

„На пути Дао," Ленчо Димитрову[19].

Приятелите му от София също не го оставят сам в неговата принудителна самота. Там, в Костенец, сред природните прелести на Рила планина, той често приема гости от България и чужбина. Едни от тях са художникът Мирчо Якобов и съпругата му Янина, и двамата завършили висшето си образование в Китай. Марин Върбанов – също художник, завършил в Китай, който основава Художествената академия в Ханджоу, носеща неговото име. Те двамата със съпругата си също не го забравят и често му гостуват. Най-скъпи негови гости в Костенец са семейство Джан Сунфън и д-р Янко Канети. За този кръг от приятели на своя съпруг Таня Доганова-Христова с присъщото ѝ интуитивно чувство с увереност заявява*: Всички тези хора винаги са вярвали, че отношенията между България и Китай ще се променят към добро.* Л. Димитров е навестяван често от неговите близки приятели – университетски и академични учени: академик Георги Близнаков, академик Иван Дуйчев, руските академици Гарик Тумаркин, Генадий Авсентиев, Ян Синшун, Владлен Буров, българските професори Панчо Владигеров, Симеон Русакиев, Велчо Велчев, писателите Свобода Бъчварова, Радой Ралин, Павел Вежинов, актрисата Мария Русалиева, журналистите Милко Димитров, Георги Тамбуев и други бележити творци на науката, културата и изкуството[20].

Роден на 16 април 1921 г., Ленин Димитров извървява своя жизнен път „сякаш преминава река по тънък лед", по думите на Лао Дзъ. Реабилитиран след 1989 г., той продължава научните си занимания тихо и с присъщата му скромност участва почти незабелязано в международни научни форуми. Умира на 2 януари 2010 г. Неговите научни трудове остават в наследство на българската китаистика, чието начало поставя младият български учен от Пекинския университет Ленин Димитров (Ленчо).

Андрий Будугай

На Пути Дао

Ленчо Димитрову

То, что можно постичь,
есть, по сути, лишь тень сути Дао:
Не обхватит никто
Бесконечность и Вечность ничем.
То, что можно сказать, –
то содержит в себе слишком мало:
Дао – тоньше всего,
Дао – шире всех философем!

Тот, кто ставит себя сзади всех,
тот окажется первым,
Добродетель же в том,
что мы плату не ждём за добро.
Разрушая вовне,
мы калечим себя, свои нервы.
Тот, кто мягок на вид, часто крепкое носит ядро.

Побеждают лишь те,
в ком угасли все страсти победы,

В ком есть знание мер:
в каждом Инь они видят и Ян;
С ровным чувством они
принимают и радость, и беды;
И спокойны всегда,
«недеянием» лечат изъян.

Путь к вершине любой
не вмещает в себя Путь Извечный.
Мы владеем лишь тем,
обладанием чем – не больны!
Достиженье же в том,
чтоб изжить свой предел человечий,
И главенствуют те,
превосходства кому – не нужны!

Болгария, г. София, 11.03.2002, пн., 19.20.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Фотоснимка – портрет на Ленин-Ленчо Димитров като студент в Софийския държавен университет и аспирант в Пекинския държавен университет – КНР.

Обр. 2. Първите български студенти в Пекинския университет: Ленин-Ленчо Димитров, Мильо Каров, Симеон Димитров, Милка Котова и Тодор Маринов.

Обр. 3. История на древнокитайската култура. Автор Ленин-Ленчо Димитров. Факсимиле на титулната страница на екземпляр от първото нецензурирано издание на книгата през 1964 г.

Обр. 4 и 5. Книгата на Л. Димитров „История на древнокитайската култура”, цензурирана от комисия в ЦК на БКП и публикувана през 1966 г. като второ издание. Факсимилета на корицата и титулната страница.

Обр. 6. Фотоснимка. Ленин-Ленчо Димитров и неговите български колеги от Пекинския университет след завръщането им в България, с китайски студенти, които учат в България.

Обр. 7. Участие на Л. Димитров в международен симпозиум по китаистика в Москва – 1971 г. На снимката: Л. Димитров, Ян Хин Шун и полският китаист Куксевич.

Обр. 8. Нелегално издание на книгата на Лао Дзъ „Дао Дъ Дзин” през 1990 г., отпечатана без съгласието на Л. Димитров с фалшивото име на преводача Люлин Димитров. Факсимилета на корицата (8) и титулната страница (8а).

Обр. 9. Последната книга на Л. Димитров „Древният китайски възглед за Великото единство и Европейският съюз”, обнародвана в София през 2009 г. Факсимиле на корицата на книгата.

БЕЛЕЖКИ

[1] www.bulgariachina.com/bg/news/view/52.lenin-lencho-dimitrov-parviyat-balgarski-kitaist.html

[2] Пак там.

[3] **Малинова-Тиен, М.** *Българо-китайски отношения в съвременния период.* ИК „Гутенберг". София, 2015, с. 48; **Кандиларов, Ев.** *Източна Азия и България.* София, 2016, с. 147; **Орбецов, Ан.** *Дипломатическите отношения между България и КНР.* – www.mychinesenov.com/otnosheniya-kitai-balgaria-html.

[4] www.bulgariachina,com/bg/news/view/52.lenin-lencho-dimitrov-parviyat-balgarski-kitaist.html; **Ацев, Кр.** *Лао-Дзъ. Дао Дъ Дзин. Книга за Пътя и Постигнатото*. София, 2002, с. 20; **Малинова-Тиен, М.** Цит. съч., с. 22.

[5] **Сяопин, Д.** *Китайският път: реформи и стабилност. Избрано.* Съставител Петър-Емил Митев. Главен консултант Бай Шоумиен. Издателство ЛИК. София, 1999; Социализъм с китайска специфика. – В: - *Китайският социализъм*. Издателство „Христо Ботев". С., 2002, 19–35; Стратегия на реформите: преодоляване на бедността, модернизация на икономиката и обществото, отваряне към света. – В: *Китайският социализъм,* 147–159; **Малевич, И. А.** *Внимание, Китай.* Минск, 2000, 44–146; *Китай през погледа на българските приятели.* ИК „Христо Ботев", София, 2006, с. 194; **Ганчев, П.** *Възраждащият се гигант. (Цивилизация и философия на Древен и Съвременен Китай).* София, 2007, 393–401.

[6] **Димитров, Л.** *История на древнокитайската кулутура*. София, Наука и изкуство, 1966, с. 143, 144, 147, 148; *Философията на Лао Дзъ*. Наука и изкуство. София, 1967, с. 35, 37, 39; *Тенгри. – Ави-Тохол*, 2002, кн. 20, с. 31. Срвн. **Ганчев, П.** *Философия и цивилизация. Очерци за древноиндийската и древнокитайската цивилизация и философия*. София, 1988, 197–199, 200–207; **Лао Дзъ.** *Трактат за пътя и природната дарба*. Превод от старокитайски език Теодора Куцарова. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 2008. През първото десетилетие на XXI век в България са направени преводи от старокитайски език на трактата на Лао Дзъ „Дао Дъ Дзин" и от други български китаисти – Крум Ацев и Теодора Куцарова.Тези преводи се отличават с тълкуване на преведения текст извън ограничителните рамки на марксистко-ленинската философия и методология. Това дава основание на българския учен професор Петко Ганчев да даде по-всеобхватна и универсална характеристика на учението на Лао Дзъ. Според него даосизмът не е обективен идеализъм, но не бива да се свежда само и до материалната субстанция на нещата. Дао, изтъква той, е многопланова всеобща характеристика на нещата, която се проявява на различни равнища. Дао е начална върховна всеобщност като велик закон на природата и първопричина на всичко съществуващо като висша абсолютна реалност. Вж. **Ганчев, П.** *Възраждащият се гигант*, с. 109, 110.

[7] **Буров, В. Г., Хиншун Ян, Л. Димитров.** *Философията на Лао Дзъ*. София, „Наука и изкуство". 1967, 188 с. – В: *Народы Азии и Африки. История, экономика, культура*. (Москва), 1971, № 6, с.203, 207.

[8] www.openom.eu/bg/29859; **Будугай, Ан.** Сърцето следва глъбините. (Към сиянието на истината през глъбините на словото). – В: **Будугай, Ан., Ол. Будугай.** *Към сиянието на истината през глъбините на словото. (Лингво-езотерични изследвания). Сборник статии*. Издателство Хрикер и ИК „Виделина". София, 2011, 387–390. Срвн. **Димитров, Л.** *Философията на Лао Дзъ*, с. 35–37, 41; *Енциклопедия Китай*. (Без място и тодина на издаване). Радио Китай за чужбина. Ентропи Л ЕООД, с. 346.

[9] www.bulgariachina.com/bg/news/view52.lenin-lencho-dimitrov-parviyat-balgarski-kitaist.html; **Доганова- Христова, Т.,** съпруга на Ленин-Ленчо Димитров. Интервю на авторите с нея, дадено им на 7 април 2016 г.

[10] Пак там; *Минаха години*, бр. 30, 25 юли 2016, с. 34.

[11] Пак там.

[12] **Димитров, Л.** Тълкуване и превод на древните български знаци. – *Ави-Тохол*, 2000, кн. 11, 33–38. Тази статия е публикувана и на китайски език в сп. *Дун-Оу,* Пекин, 1991, кн. 3; Тенгри. – *Ави-Тохол*, 2002, кн. 20, 31–35.

[13] Вж. рецензията на проф. **Георги Бакалов** за монографията на Мариана Малинова *„Генезис и развитие на китайската цивилизация"*, публикувана в сп. *Исторически преглед*, 2009, кн. 5-6, с. 211.

[14] **Докторов, М.** *В схватка с октопода. („Втори център" в борбата против живковистите 1965 – 1968 година)*. София, 1992, с. 107; Наука и научни дейци. Изповедта на един историк. – В: **Стоянов, П.** *Шесто управление: моята истина*. Издателство „Български писател". Том 1, София, 2008, 618–623.

[15] **Панова, Ел.** За един „случаЙ" и за нещо по-важно. – *в. Дума*, бр. 97, 23 април 1992; **Първанов, К., Р. Йорданов.** Делегация „препредавател". – *Тема*, година VII, бр. 11 (282), 19 – 25 март 2007, с. 42; www.temanews/index.php?=tema8iid=1088aid=3238; www.omda.bg/page?IDNenu=3688/DArticle=771 ; www.narodnavoliya.com/articles 2010/10/txt 12.asp; **Доганова-Христова, Т**., съпруга на Ленин-Ленчо Димитров. Интервю на авторите с нея, дадено им на 7 април 2016 г.

[16] www.bulgariachina.com/bg/news/view/52.lenin-lencho-dimitrov-parviyat-balgarski-kitaist.html; **Доганова-Христова, Т.** Интервю на авторите с нея, дадено им на 7 юли 2016 г.

[17] **Димитров, Л.** Древният китайски възглед за великото единство и Европейският съюз. Хелиопол. С., 2009, с. 3, 10–16.

[18] **Пак там**, с. 15–17.

[19] **Будугай, Ан., Ол. Будугай.** Цит. сборник със статии, с. 389, 390; www.openom.eu/bg/29857.

[20] www.bulgariachina.com/bg/news/view/52.lenin-lencho-dimitrov-parviyat-balgarski-kitaist.html; **Доганова-Христова, Т.** Интервю на авторите с нея, дадено им на 7 юли 2016 г.; Минаха години, бр. 30, 25 юли 2016, с. 34.

LABOR START OF BULGARIAN SINOLOGY IN PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE

Stoyan Tanev,
Mariana Malinova Tian

Abstract

The authors of the article explore the creative activity of the founder of Chinese studies in Bulgaria - Lenin-Lence Dimitrov. The analysis of its published monographs and articles have distinguished scientific contributions that he made to the development of ancient Chinese philosophy and civilization, and the study of common characteristics of old Chinese culture and old Bulgarian culture. Authors highlighted his contribution to the promotion of these ideas among Bulgarian scientific and cultural circles. L. Dimitrov's realistic assessment and prognostic thinking about the current state and future development of the European Union have particular importance. The incredibly difficult academic and life fate of this Bulgarian scholar was disclosed in the article. He manifested mental resilience and indomitable will in the face of authoritarian regime which censored his first book with absolutely unfounded accusations of plagiarism. L. Dimitrov participated in an illegal group to resist the regime and refused to engage in propaganda against the policy of the Chinese Communist Party and the PRC. Principled position and dignified citizenship of L. Dimitrov were appreciated by eminent Bulgarian and foreign scientists who often visited him in his native place, where he was interned by the authorities. He walked his path of life „as if cross a river on thin ice", according the words of Lao Zi. Rehabilitated after 1989, he continued his academic activity quietly with his usual modesty. He was involved almost unnoticed in the work of many international scientific forums. His scientific works remain in the heritage of Chinese studies in Bulgaria which were launched by L. Dimitrov.

Обр. 1

Обр. 2

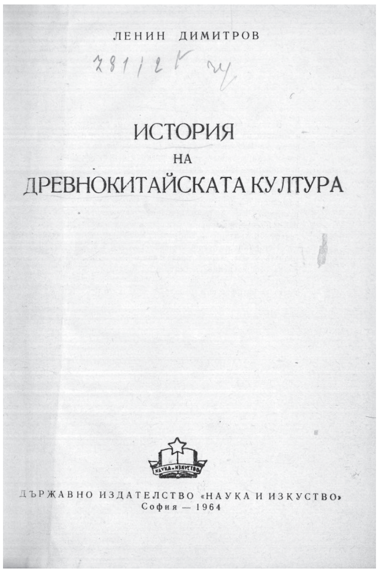

ЛЕНИН ДИМИТРОВ

ИСТОРИЯ
НА
ДРЕВНОКИТАЙСКАТА КУЛТУРА

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО «НАУКА И ИЗКУСТВО»
София — 1964

Обр. 3

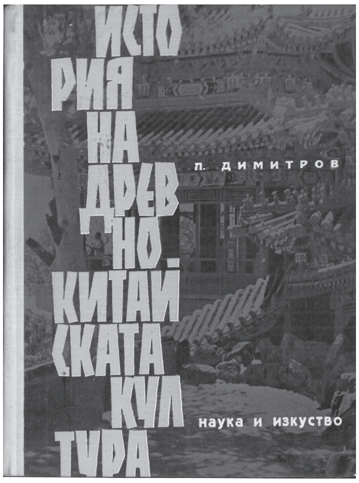

ИСТОРИЯ НА ДРЕВНОКИТАЙСКАТА КУЛТУРА

Л. ДИМИТРОВ

наука и изкуство

Обр. 4

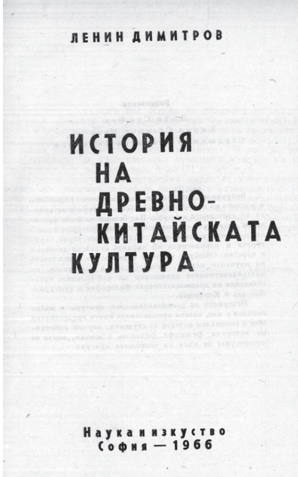

ЛЕНИН ДИМИТРОВ

ИСТОРИЯ
НА
ДРЕВНО-
КИТАЙСКАТА
КУЛТУРА

Наука и изкуство
София — 1966

Обр. 5

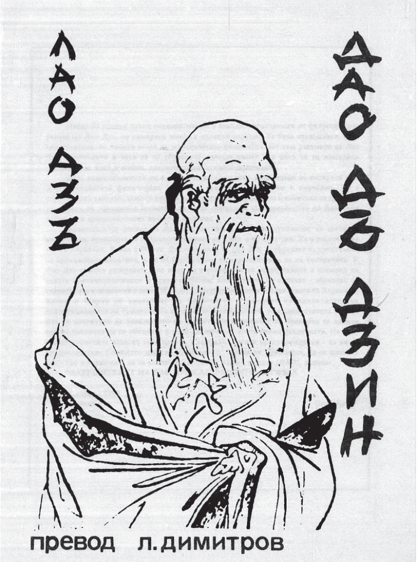

ЛАО ДЗЪ

ДАО ДЪ ДЗИН

превод Л. ДИМИТРОВ

Обр. 8

Обр. 6

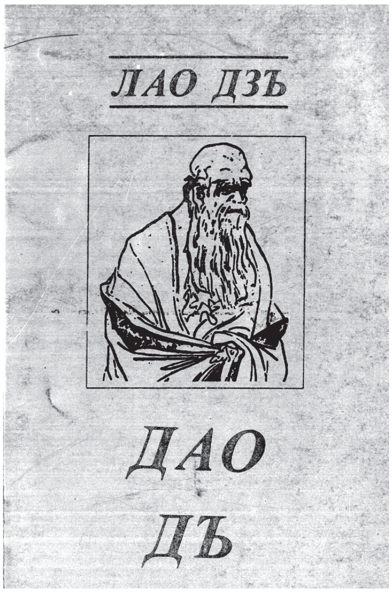

ЛАО ДЗЪ

ДАО ДЪ

Обр. 8а

Обр. 7

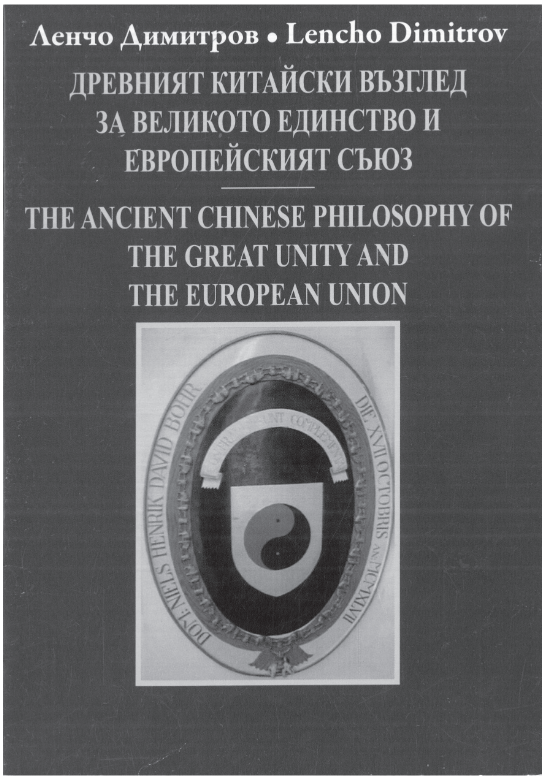

Ленчо Димитров • Lencho Dimitrov

ДРЕВНИЯТ КИТАЙСКИ ВЪЗГЛЕД
ЗА ВЕЛИКОТО ЕДИНСТВО И
ЕВРОПЕЙСКИЯТ СЪЮЗ

THE ANCIENT CHINESE PHILOSOPHY OF
THE GREAT UNITY AND
THE EUROPEAN UNION

NIELS HENRIK DAVID BOHR
DIE XVII OCTOBRIS

Обр. 9

КРЪГЛА МАСА: „ПАМЕТНИК СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА“ – ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕ, БЪДЕЩЕ

ПАМЕТНИК “СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА” – ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Русанка Цанева

Възникването на идеята за изграждане на Мемориалния комплекс „Създатели на българската държава” се свързва с времето на усилена подготовка за честване на 1300-годишнината от създаването на българската държава, което започва няколко години преди 1981 г.

През 1976 г. Комитетът за изкуство и култура предлага документа „Основни положения за честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава”. В тях паметното ознаменуване се вижда като вникване в същността на най-значителните исторически и културни събития, които „с най-голяма сила определят и характеризират българската история”; като търсене „реалното място на българската нация по отношение на еволюцията на човечеството и човешката цивилизация на нашата планета”... „.. Чрез съчетаване на триединството *минало-настояще-бъдеще* трябва да се очертае изминатият път, да се утвърдят нашите постижения във всички направления към 1981 г. и на тази основа да се очертаят бъдещите перспективи...”[1].

Началото. С Разпореждане № 23 на Бюрото на Министерския съвет от 14 март 1977 година е взето решение да бъде издигнат Мемориален комплекс “Създаване и развитие на Първата българска държава” на подходящо място в Шуменски окръг. Комитетът за изкуство и култура и Окръжният народен съвет – Шумен, са натоварени с изработването на програма и идейно задание. Внася се идеята за построяване на този паметник вместо записаните три паметника в Плиска, Мадара и Преслав.

През май 1978 г. са обявени идейното задание, наградите и журито. Автор на историческата справка е проф. Димитър Ангелов[2].

Обявен е конкурс, в който вземат участие 15 колектива. 24 на брой фотоса, дело на талантливия шуменски фотограф Марк Маркарян, отразяват от различен ъгъл премираните и непремираните макети. Журито е председателствано от проф. Пейо Бербенлиев – заместник-председател на Комитета по култура.

Журито не присъжда първа награда. Втора завишена награда получава проектът на скулптора Валентин Старчев и арх. Богдан Томалски. В проекта, получил втората награда, присъстват повече жанрове от пластичните изкуства. Скулптори са Крум Дамянов и Иван Славов, архитекти – Благой Атанасов и Георги Гечев.

Конкурсът има и втори кръг и тогава е утвърден проектът на колектива с ръководител скулпторът Крум Дамянов[3]. Той завършва Художествената академия в София, специалност “Декоративна и монументална скулптура” в класа на проф. Любомир Далчев. От 1987 г. е професор по “Рисуване и моделиране” във ВИАС, а през 1994 г. – професор по специалността “Скулптура” в Художествената академия, София. Автор е на мемориалните комплекси “Бранителите на Стара Загора” – 1977 г., “Асеновци” във Велико Търново, 1985 г. Негово дело са паметниците “Знаме на мира”, 1976; “Часовниковата кула”, Хасково, 1983. Участвал в “Олимпийски изкуства” в Сеул, Корея, 1987; „Пасажът“ в Творческата база за керамика в Червен бряг, 2007; фигурата „Орфей”, София, 2015 г. Основна тема на неговите творби е апотеозът на величието и страданието в българската история, постигнато с могъщ пластичен език. Освен монументална пластика, Дамянов работи и в областта на кавалетната скулптура и живописта. Творбите му са натоварени с много дух, експресия, пластическа култура и виртуозност на изпълнението. За скулптора диалогът с камъка няма равен, бронзът е пасивен, а керамиката – голям занаят. Носител е на най-високи съюзни и държавни отличия. Почетен гражданин на Шумен е от 1999 г. На 12.05.2015 г.е избран за академик към БАН.

Строителството на паметника „Създатели на българската държава" започва на 20.08.1979 г. на Илчов баир, където дотогава има военни сгради. През август 1979 г. се строи и панорамният път, свързващ града с мястото на паметника и с Шуменската крепост. На 31.01.1980 г. там, където сега е Симеоновата композиция, е вградена капсула със завет към идните поколения, прочетен от актьора Богомил Симеонов[4].

Строителството се осъществява под ръководството на Пенчо Кубадински – председател на строителния комитет на паметника. В градежа участват предприятия от Шумен и страната – СМК ОП, главен изпълнител Шумен, но с участници от цялата страна, и технически ръководител Слави Николов; СУКМО /Строително управление за каменни и мраморни облицовки/; трънската бригада на Генади Милованов изгражда бетонните тела; каменоделци от Мездра и Враца. С доброволен труд се включват представители на предприятия и културни институции от региона[5], национална и международни младежки бригади от 25 страни от Азия, Европа, Африка, Латинска Америка с общо 1400 участници[6]. ГУ на Строителни войски участва в изграждането на подхода към паметника около ВиК и каскадата. БКС град Шумен продължава стъпалата до кафе "Панорама". (Обр. 1)

В интервю Йордан Вълканов, началник „Инвеститорски контрол" на строежа на паметника, разказва за строителните постижения: „Всички говорят за наклонената кула на Пиза, но при строежа на паметника има много по-големи и неизвестни за света постижения. Дясното мозаечно пано е с наклон 45 градуса, средното – с повече от 60 градуса. 24-метровата конзола над мозайките е почти колкото четириетажен блок, увиснал във въздуха. Над 300 куб. метра бетон са били излети само за 4 часа зад скулптурата на коня между 6-а и 7-ма фуга. Най-големият проблем е добиването на гранитните блокове за главата на лъва. Само единият тежи 60 тона, докаран от кариерата на Владая. Пътят бил стръмен и ремаркето не можело да бъде спряно с никакви спирачки. Затова през цялото време до него вървял танк"[7]. (Обр. 2)

Като проследяваме строителството на паметника, трябва да отчетем авторските търсения на създателите му. Основно верую на главния скулптор е максимата на математика Винер: "Всичко, което остава във времето, е правилно"[8].

Историята е интерпретирана чрез синтез от няколко изкуства: скулптура, архитектура, мозайки, релеф и надписи. Влизайки в отворените зални пространства, посетителят става част от историческите събития, попива атмосферата и разчита образите и символите. Това е **история, предадена чрез езика на изкуството.** Днес паметникът е включен в пътеводителите на много държави, той е един от 100-те национални туристически обекта.

„Всяко изкуство е чужд език – ако не си го учил, не можеш да контактуваш на него" – споделя Крум Дамянов[9]. За него термините традиция и новаторство са лишени от съдържание. Диалектиката между двата термина доказва, че те не съществуват самостоятелно, още по-малко могат да бъдат противопоставяни. Търсенето на нови форми и невероятни съчетания впечатлява и поразява – това е характерната особеност за паметника[10]. *Целта* е да се увековечат създателите на държавата ни, а архитектурно-скулптурният ансамбъл да изглежда модерен и през следващото хилядолетие.

През 1977 г. Кр. Дамянов изгражда "Защитниците на Стара Загора" – необходима крачка, преди да дръзне да се заеме с огромната и трудна задача в Шумен. Тук трябва да споменем, че Кр. Дамянов е повлиян от своя учител професор Любомир Далчев, един от най-изтъкнатите скулптори на България, автор на паметника в центъра на Шумен, посветен на антифашистката борба[11]. Далчев търси хармоничните форми, естетическия израз, абстрактния образ. Центърът на изкуството на Далчев е преди всичко човекът. Не копие на човешките форми, а съдържанието, по-скоро душата на човека, предадена с експресивност и драматичност[12]. За него в едно интервю Кр. Дамянов споделя: „Далчев ми е дал занаята и още нещо неуловимо, но мощно – мяра за мащаб”[13].

В големите градове липсата на подходящи терени за организиране на архитектурно-скулптурни ансамбли от такъв мащаб е обяснима. Несъмнено мястото на Илчов баир /450 м надморска височина/ предопределя характера на паметника. Неговото въздействие е търсено в две посоки: по отношение на силуета – пирамидален масив, състоящ се от осем бетонни тела, и интериор със скулптурни композиции и мозаечни пана. Мястото на паметника на хълма е мотивирано с оглед на възприемането му от града. Подходът от града към паметника с 1300 стъпала няма особени задачи от естетически характер, но чрез него монументът и платото се пренасят почти в центъра на град Шумен[14]. *Монументът е тържество на духа и материята*. Цялата структура на паметника се подчинява на една абсолютна математическа прогресия, започваща от забития в земята меч на Аспарух и завършваща в другия край на пространствения диагонал с фигурата на лъва. Така двата елемента се явяват като негатив и позитив, единият в интериора, а другият на фасадата. По този диагонал по реда на златното сечение се извисяват под различен ъгъл три мозаечни пана. Северната част, обърната към града, образува силуета на целия паметник, виждащ се в радиус от 20 – 30 км, и се явява визуален център на Плиска и Преслав, на култовото средище Мадара и Шуменската крепост.

Най-голям успех е изграждането на вътрешното пространство между бетонните тела, което респектира по обем и разграничаване и внушава сходство с величието на катедрален храм. Големите блокове от отлят бетон са съчетани със скулптурни фигури, богато нюансирани със старобългарски надписи и декорирани с орнаменти. Пластичната форма е едра и ъгловата, със съчетание на различни по обем гранитни блокове. Така са изградени скулптурните фигури на ханове, царе, книжовници и воини с характерни скулптурни средства – поза, жестове, израз на лицето и много символи, разказващи за развитието на сюжетната линия от Аспарух – създателя, до великия цар Симеон[15]. Чрез релефни форми вдясно от хан Аспарух е пресъздаден тракийският период. (Обр. 3)

Следващата композиция – “Галерията на тримата ханове”, е разположена в бетонния блок на височина 10 м: хан Тервел /701 – 718/, известен с бляскавата си дипломация в отношенията с Византия. Крум /802 – 814/, законодателят. Омуртаг /816 – 831/, строителят. Подборът на *старобългарски надписи* около хановете носи информация за тяхното управление[16]. Откъси от автентични текстове са изписани по средата на фигурите, а под тях е известната философска мисъл на Омуртаг от 822 г.: „Човекът, дори и добре да живее, умира и друг се ражда...”.

Двете отворени пространства, подобни на зали, оформят осморка – спиралата на Мьобиус, с една тъмна „езическа “ и една светла част – Покръстване и Златен век. Борис I е възлов момент на композицията в началото на втората светла зала. Князът е разположен в дълбока ниша, показан е като държавник, налагащ, реализиращ и контролиращ своето дело – покръстването. Над него е въздушният /светлинен/ кръст, оформен от рамките на бетонните тела. По-нататък композицията се обръща на югоизток и се осветява от слънцето – това е Симеоновото време. Многофигурната композиция на Симеон, обграден от книжовници, боляри и воини, в поза на пантократор, е изработена главно от скулптора проф. Иван Славов. Срещу Борис и Симеон са разположени мозаечните пана. Диагонално срещу всеки скулптурен момент отговаря едно мозаечно пано, което доразкрива историческия период от VII – X в. в цвят и картина: "Военната мощ на прабългарите" и руническото писмо са върху бетонен блок с наклон 45 градуса; "Покръстването" с глаголическата писменост са на тяло с наклон 60 градуса; "Културният разцвет" и кирилицата от Средновековието са на вертикално тяло. Така израстването и развитието на държавата е свързано с архитектурната част, тематичното изложение кореспондира на структурата. Мозайката е реализирана от двама професори: Симеон Венов – фигуралната част, и Владислав Паскалев – графичната част. Паната са обърнати на юг и имат силен цветен ефект заради естествените многоцветни камъчета, златния и сребърния смалт. (Обр. 4)

Символен фокус на целия ансамбъл е лъвът, завършващ прогресията на осемте бетонни тела и намиращ се на 50-метрова височина. Той представлява смесица между старозагорското лъвче и намерените подобни изображения от Преслав. Знакът "пеперуда" е поставен до опашката на лъва – това е един средноазиатски символ на дълголетието, тъй като пеперудата преминава през различни фази на развитие.

Настояще – краят на XX в. и началото на XXI в. Откриването на паметника „Създатели на българската държава", наричан също и „1300 години България", е съпътствано с туристическо обслужване още от първия ден. Осъзната е необходимостта от разясняване на мащабното съоръжение, включващо няколко вида изкуства, предаващи сложното историческо състояние на Балканите преди създаването на България и последвалите три века на социален и културен подем именно тук, в Шуменския регион.

Информационен център. За нуждите на екскурзоводското обслужване е построен Информационният център, открит на 24.05.1983 г. Тук посетителите имат възможност да се запознаят с историята на изграждането на паметника чрез филм, озвучен на пет езика. През 2006 г. е завършен нов документален филм за 25-годишнината със субтитри на английски, руски и немски език, един историко-изкуствоведски видеотур на паметника и Природен парк, предназначен за различни сегменти туристи. Провеждат се моноспектакли, изложби, литературни четения, детски шоу програми и др.

През 1988 г. изложба с 80 цветни фотоса, проследяващи първата копка до завършването на паметника, гостува на международния панаир в Базел, в Херсон и в полския град Келце. Една година пътуващият паметник разказва за българщината в Дебрецен, Магдебург и Усти на Лабе.

През 90-те години Информационният център се превръща в изложбен салон на шуменските фотографи и на Археологическия институт към БАН. Тук гостите са могли да си закупят картини и да видят експонати от първите столици Плиска и Преслав и от култовото средище Мадара[17].

Сватбени ритуали се провеждат от месец септември 1992 г. От тогава до края на 2015 г. са извършени над 1600 ритуала[18].

В кинозалата се намира експозиция, която представя със снимков материал авторите, строителите и изграждането на паметника; снимки на макетите на творческите колективи, участвали в конкурса; може да се изслуша заветът към поколенията. За учениците са предвидени нареждане на кубове и пъзели с фигури на обектите от регион Шумен: Мадарски конник, Плиска, Преслав, Шуменска крепост и паметника „Създатели на българската държава".

Прабългарска юрта (предлага се за посещение през летния сезон). Открита на 15 юни 2013 г., пресъздава дома на първите българи, посредством реплики на прабългарски дрехи, снаряжение, щит, колчани, стрели, лък; прабългарски рунически знаци, вертикален стан, атрибути на кана-колобъра – тояжка и тъпан, знамето – конска опашка. Предлагат се атракции: стрелба с лък и обличане в прабългарски дрехи.

Посещаемост. От откриването до края на 2015 г. паметникът е разгледан от 2 236 456 посетители. През 2015 г. 13 293 българи и 3420 чужденци са заплатили входна такса и са обслужени.

500-хилядният турист е регистриран на 7 февруари 1984 г. Това е Ана Христова – първи заместник-председател на Окръжния съвет за култура, град Варна[19]. Милионният посетител е 14-годишната ученичка Стефка Гинкова от ОУ с. Шумата, Габровско, на 12.06.1986 г.[20] Двумилионният посетител е домакинята Ана дьо Пон от преградията на Брюксел, разгледала паметника на 8.06.2000 г.[21]

Комплексът „Създатели на българската държава" бе асоцииран член на Българската асоциация на туристическите агенции, Варненската туристическа камара, член на Съвета по туризъм-Шумен. Премиран е за развитие на туризма през 1997 година с Наградата на Шумен и на ТУРЕКСПО-1997 година за принос в развитието на туризма в региона[22].

Туристическо обслужване: беседи в паметника; кратки безплатни информации преди разглеждане, след заплащане на входа; ползване на текст – информация от 2 – 3 страници на 14 езика, включена в цената на билета; за юртата се предоставя текст от две страници на български, руски и английски език.

Монументът е включен в ***Общинското предприятие за туризъм*** *„Мадарски конник",* **учредено с** Решение № 586/31.03.2010 на Общинския съвет – Шумен. Развит и действащ туристически продукт е комплексът „Създатели на българската държава" с паметника и Информационния център към него. В момент на реновация и вътрешно аранжиране е архитектурният възрожденски ансамбъл от няколко къщи, който ще пресъздава бита, културата и занаятите на шуменци от средата на XIX век. т.е. изкуство, показващо културното и обществено развитие на Първата българска държава и Възраждане са основните теми на културния туризъм на Общинско предприятие за туризъм, което предоставя туристическа информация на гостите на града на няколко езика:

- оформяне на нови туристически маршрути и туристически профили;
- провеждане на активен маркетинг и реклама на туристическия продукт;
- разработване на проекти за финансиране на туристически дейности;
- консултантска помощ на предприемачите от туристическия бранш;
- предоставяне на информация на заинтересованите лица относно проекти за финансиране и кредитиране на туристическата дейност;
- организиране и провеждане на семинари и обучения в областта на туризма;
- експониране на туристическите обекти на община Шумен на национални и международни туристически изложения;
- издаване на месечен бюлетин на по-значими културни прояви в Шумен и региона и разпространяване на брошури, карти, пътеводители, както и на електронен туристически продукт.

В контекста на актуалните приоритети на местно, национално и европейско ниво в областта на културата и изкуствата *ОП за туризъм, с водещо участие на Мемориалния комплекс „Създатели на българската държава", следва няколко приоритета за развитие на културния туризъм в Шумен и региона:*

*Насърчаване на активното участие на българите и чужденците в културните процеси. Естетизиране на нови културни пространства.

*Развитие в областта на културния туризъм и изкуствата.

*Разкриване и използване потенциала на атракции, презентации и уникални творчески изяви за интегрираното развитие на града.

*Работи за равнопоставено участие на Шумен в глобалните културни процеси.

*Насърчаване на сътрудничеството между туроператори, хората на изкуството, сходни институции в България и други държави членки на ЕС във всички сектори на културата и туризма, с цел подчертаване богатството на европейското културно разнообразие и приноса на българската култура към него.

Събития, отбелязване на календарни и фолклорни празници от Календара на културните събития на града се организират в комплекса, като допринасят и за постигане на творческа провокация към публиките. Ще се позволява тяхното включване не само в ролята на пасивни зрители/слушатели, а и като активни участници, благодарение и на нови атракции.

През есента на 2015 г. е проведена **анкета** от служители на Мемориалния комплекс. Тя е предоставена на посетители от различни възрасти и на чужденци с превод на английски, френски и руски език. Анкетата разкрива мисленето на посетителите, техните мнения и желания. От анализите, мненията и препоръките могат да се направят заключения, които да допринесат за по-доброто обслужване на туристическия обект. Препоръките са следните: 1) Да се предоставя информация – брошура, безплатно на туристите; 2) Да се организират публични събития, с цел да се популяризира паметникът; 3) Обектът е прекрасен, но повече реклама е необходима – може и във вид на трейлър. Обобщените резултати са следните:

1. **Държави**

На случаен принцип са подбрани посетители от няколко държави. След разглеждане на монумента „Създатели на българската държава” те попълват в анкетата своето мнение. 45% са от България, 19% от Турция, 12% от Англия, също толкова от Русия, 5% от Белгия и 5% от Швейцария, 2% от Еквадор.

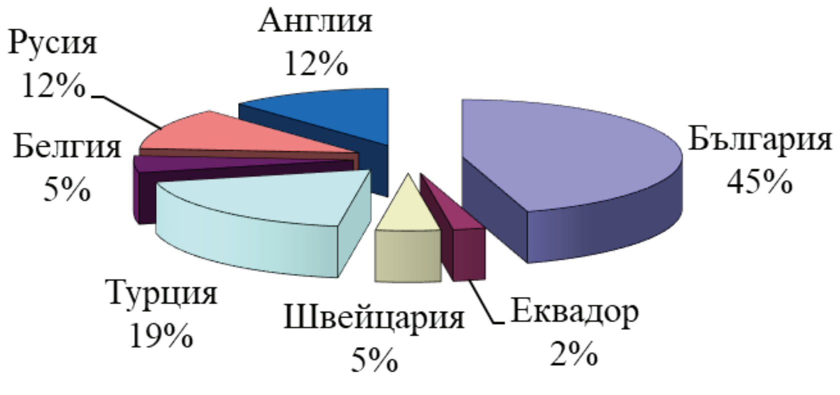

Графика № 1

2. **Възраст**

48% от далите своето мнение са между 30 и 60-годишна възраст. Това е най-голямата група посетители. На второ място е възрастовата група 18 – 30: 43%. През последните години много студенти посещават паметника. До 18 г. са 9%. Ученическият туризъм намаля, затова родители на отиване или на връщане от почивка разглеждат монумента със своите деца, за да опознаят историята, както и да се сложи печат в книжката за 100-те обекта.

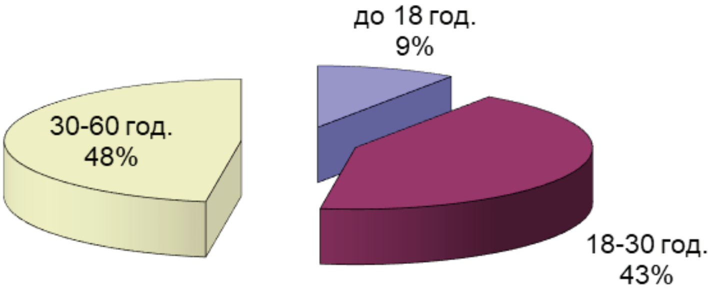

Графика № 2

3. Посещения на обекта – брой пъти

Половината от анкетираните за пръв път посещават паметника, но една трета от попитаните – за втори път. Много от тези, които повторно разглеждат монумента, водят свои приятели и близки.

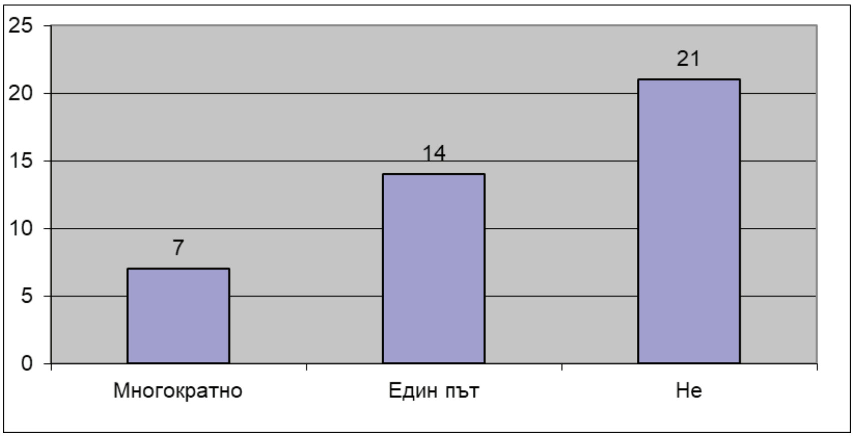

Графика № 3

4. Откъде е получена информация за обекта

От други – 18, т.е. получена е информормация за паметника от познати. От училище – 14. От телевизия – 5. От Интернет – 4. В хотел – 1.

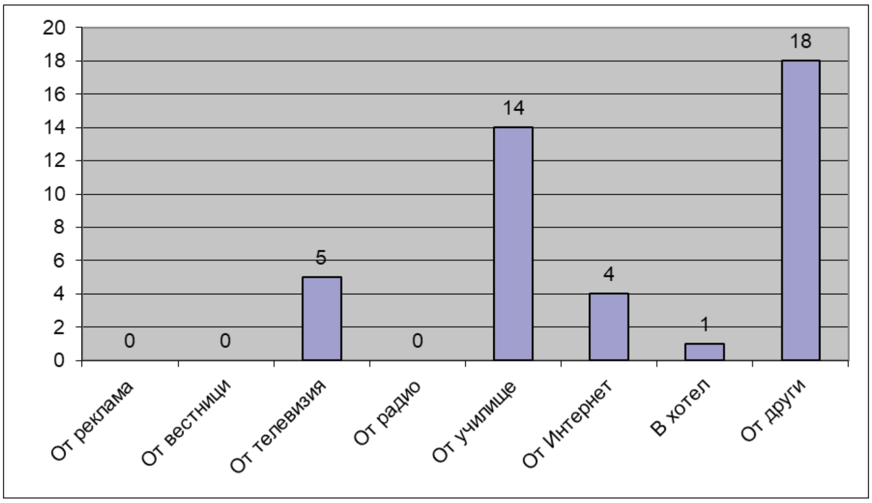

Графика № 4

5. Организация на посещението

Организираните в групи туристи намаляват през последните няколко години. Резервациите, направени от семейства от чужбина чрез интернет, се увеличават. Туристически агенции предлагат на семейства: маршрути, резервации. От съседни градове семейства и приятели предприемат разглеждане на обекти – 67%. Самостоятелно – 19%. Организирано – 14%.

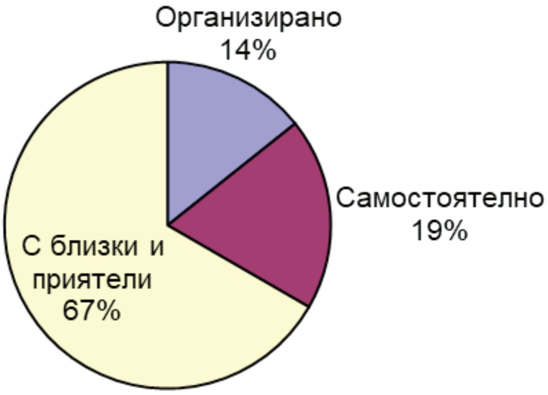

Графика № 5

6. Начин на посещение

Обектите на открито много трудно се обслужват. Първо – не всички посетители могат да се обхванат и да заплатят такса вход. На второ място: предоставянето на техника – уокмени, бинокли и друга техника е рисковано, невинаги се връщат. Затова се предлага информация от 2 – 3 страници на 14 езика, включена в цената на билета. Обясненията не са задълбочени, но са достатъчни за изясняване същността на пресъздадената история чрез образи и символи кратко и стегнато. 72% разглеждат с информация. 21% разглеждат със собствен пътеводител или предварително са прочели за паметника, 7% – с екскурзовод.

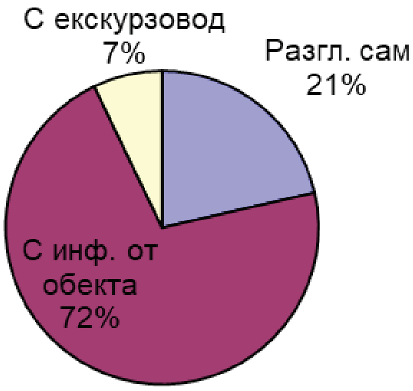

Графика № 6

7. Хареса ли ви обектът?

67% българи и чужденци дават отлична оценка за паметника като туристическа дестинация. Това показва, че монументът се утвърди като изкуство и туристически обект. 24% – оценка много добър, и 9% – среден.

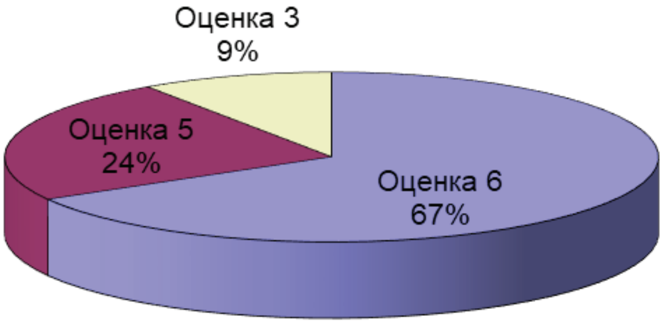

Графика № 7

Бъдеще. Мемориалният комплекс ще продължава линията, която води за превръщане на туристическия продукт в разпознаваем и посещаван: да взема участие в туристически борси в България и чужбина; да издава брошури, флаери и дискове; да се представя чрез различни интернет страници; активно да взаимодейства с Варненската туристическа камара; с туроператори и туристически агенции; реклама по различни телевизионни канали; участие в нови проекти. Търсят се форми, програми и събития, за да могат ученици, студенти и туристи да се потопят в атмосферата на обекта.

Развитието на културния туризъм чрез монумента води до допирни точки и с други видове туризъм в същия регион. След разглеждане на паметника се проявява интерес към парапланеризъм, скални манастири и екотуризъм, планинско колоездене, скално катерене, офроуд, орнитотуризъм и др. на територията на Природен парк „Шуменско плато”.

Успешното представяне на културните атракции от дестинацията на туристическия пазар изисква използването на маркетингов подход, отправна точка на който е сегментирането. Съвременният турист търси преживяване, базирано на действие. Той иска да бъде повече в центъра на вниманието и в състояние да повлияе на това, което се случва. Новият *постмодерен турист* се ръководи от два основни мотива при пътуванията си: *новост и образование*. В съвременните условия културният туризъм придобива ново измерение. При него е налице естетическо преживяване, духовно обогатяване и възвишено отношение към културноисторическото наследство на човечеството. Културният туризъм вече не е просто визуална консумация на висококултурни артефакти като галерия, театри и архитектура, а се разширява, за да представи възможности на посетителите да се слеят и да „попият” атмосферата на мястото[23]. В този аспект бъдещето на паметника като туристически продукт ще се нуждае от нови атракции: светлинно шоу през нощта; музикално озвучаване и кратки диалози на историческа тема, звучащи през деня – всички те създаващи усещането, че посетителят е част от света на средновековна България.

С образи, излъчващи сила и величие, с традиционни и новаторски форми и символи – стойностни показатели на човешката мисъл, този архитектурно-скулптурен ансамбъл има вид на пришълец от времето. Това е история, писана на камък, и минало с послание към бъдещето.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Строителите.
Обр. 2. Момент от изграждането.
Обр. 3. Аспаруховата композиция.
Обр. 4. Мозайки.

БЕЛЕЖКИ

[1] *ЦДА*, ф. 990, а.е. 10, л. 47–71. **Еленков, И**. *Културният фронт*. София, 2008, с. 361.

[2] Текст на програмата за обявяване на конкурса – личен архив на комплекса.

[3] Личен архив на акад. **Крум Дамянов**.

[4] Копие на капсулата се съхранява в Информационния център. Текстът може да се изслуша чрез интерактивно устройство.

[5] **Гълъбаров, Р**. *Територия на градивен строеж. Земеделско знаме*, 1980.

[6] **Гълъбаров, Р.** 25 младежки знамена край паметника на Аспарух. – *Земеделско знаме*, 1980.

[7] *Народно дело*, бр. 27+8, 1997.

[8] Интервю с Крум Дамянов, аудиозапис от 15-годишнината от откриването на паметника, 1996 г.

[9] http://www.kultura.bg/bg/article/view/22985

[10] Интервю с Крум Дамянов. – *Изкуство*, 2001, № 81–83, 23–25.

[11] **Труфешев, Н**. *Архитектурно-скулптурният паметник в България*. София, 1981.

[12] **Атанасов, П**. *Любомир Далчев – голям творец, майстор на човешката драма*. http://slavimirgenchev.info/?p=4458

[13] http://www.capital.bg/vestnikut/kapitel/2002/07/27/216627_zavrushtane_na_bludnata_pamet/

[14] *Архитектура*, № 7 – 8, 1984, 23–27.

[15] Интервю с Кр. Дамянов. *Народна култура*, № 11, 13 март 1977 г.

[16] Откъсите от старобългарски надписи и от византийски хроники са подбрани от проф. Дойно Дойнов.

[17] *Народно дело,* бр. 211, 1988.

[18] Справка – дневниците за ритуали в Информационния център.

[19] *Шуменска заря*, № 230, 24 ноември 1997 г.

[20] Летописна книга на паметника.

[21] **Пламенов, Св**. Белгийка стана двумилионният посетител на паметника. – *Шуменска заря*, № 113, 09.06. 2002 г.

[22] **Цанева, Р.**, Строителни и художествени постижения на паметник *Създатели на българската държава*. – В: *ИИМ – Шумен*, XIII, 2006, 237–245.

[23] **Илиева, Г.** Позициониране на културно-историческите продукти на туристическия пазар. – В: *Черноморски туристически форум*. Варна, 341–342.

THE FOUNDERS OF THE BULGARIAN STATE MONUMENT - HISTORY, PRESENT AND FUTURE

Rusanka Tsaneva

Abstract

The Memorial complex “The Founders of the Bulgarian State” is built in honor of the 1300th anniversary of the foundation of the Bulgarian State. After a two-stage competition for

the project, a team headed by the sculptor Krum Damyanov was chosen. Today the monument is included in the Guide books in many countries, one of the 100 national tourist sites in Bulgaria.

Past - This is a history interpreted through a couple arts: sculpture, architecture, mosaics, relief and parts of ancient Bulgarian inscriptions and Byzantine chronicles. The main idea is the foundation, development and flourishing of the First Bulgarian State from Asparukh to the Great Simeon. The building started on the 20th of August, 1979. It is impressive, with architecture composed by eight concrete blocks, modern sculpture, mosaic images and graphemes and symbols forming together the State beginning, the confirming of Bulgaria through the strength, sword, flourishing and saving of the Bulgarian people through the cross and letters. 1300 steps connect the monument with the town.

Present - The end of XX th c. and the beginning of XXI th c. After its inauguration the monument attracts the interest of thousands Bulgarians and foreigners. *The Information center* was built for the guides' needs and was opened on the 24th of May, 1983. There are two halls for documentary films, mono spectacles, literature lectures, children show programs, exhibitions, wedding ceremonies. *Proto Bulgarian yurt* (only in summer for visiting). It was opened on the 15 of June, 2013 which represents the lifestyle of the first Bulgarians through re-creation of the home, clothes and arms. The monument is included in the municipality enterprise for Tourism established with resolution № 586 /31.03.2010 by Shumen Municipal Council. The Memorial complex "Founders of the Bulgarian State" is a developed and working tourist product. An inquiry was taken at the monument in autumn 2015. The analysis might contribute to better services in the complex.

Future - The future of the monument as a tourist product will be improved by new attractions, a light show at night, music sound and short dialogues with historic topics during the day, all creating the sense that the visitor is in the Middle Ages of Bulgaria. This architectural-sculptural ensemble seems like it came from the time past. This is a history written in the stone and a past with a message for the future.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

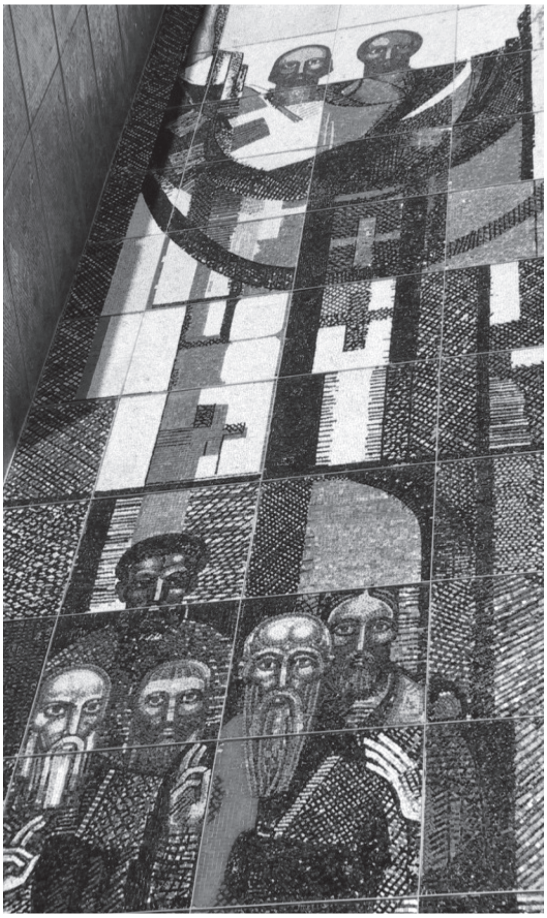

Обр. 4

РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В МЕМОРИАЛНИЯ КОМПЛЕКС „СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА“ – ШУМЕН

Светлана Джанкова

Настоящата статия анализира състоянието на посещаемостта в мемориалния комплекс „Създатели на българската държава“.

Мотивът за разработване е провокиран от политиката на държавата за извеждане на културния туризъм като приоритетен за България и уникалността на обекта, който няма аналог като управление и развитие в страната.

Обект на разработката е Мемориалният комплекс „Създатели на българската държава”.

Предмет на изследване е специфичното предлагане на основни и допълнителни услуги в дейността на комплекса, целящо привличане на повече посетители.

Целта на изследването е да установим какво е мястото на Мемориалния комплекс „Създатели на българската държава“ като обект на културния туризъм в община Шумен.

Подцели:

- функционалната натовареност и възможности за развитие;
- нуждите на потребителските сегменти;
- преценката на анкетираните за състоянието на предлаганите основни и допълнителни услуги;
- прилагането на маркетингови принципи и инструменти.

Приложените научни методи на изследване са анкетно проучване с посетители, наблюдение, сравнение, анализ на графични и статистически модели.

Културният туризъм може да бъде дефиниран като дейност на хората, (извършвана) по време на посещение на туристическата дестинация и по време на тяхното пътуване извън тяхното местоживеене, която им позволява да изследват или да изпитат различния начин на живот на другите хора, който отразява обичаите, религиозните традиции, интелектуалните идеи и културното наследство по такъв начин, че (туристите) да задоволят своите нужди, въжделения и желания[1].

Културно-познавателният туризъм е специализиран вид туризъм. За него може да се даде следното определение: „Пътуване с познавателна цел по предварително набелязан маршрут, който включва еднороднодни или разнородни антропогенни туристически ресурси, което пътуване се реализира чрез създаването и предоставянето на туриста на специфични основни и допълнителни туристически услуги от страна на специализирани туристически и нетуристически предприятия и организации“[2].

Специфичността на културно-познавателния туризъм се дължи предимно на интересите и мотивите на практикуващите го туристи. За разлика от традиционните ваканции на море и на планина, предприемащи се с цел отмора и развлечение, движещи сили за туриста са дълбоко личностни интереси и мотиви. В тяхната основа стоят духовни човешки потребности – най-вече тази на отделната личност, от обогатяване и разширяване на нейните познания.

Познавайки характерните черти на този вид туризъм:

- Високо културно равнище на участниците
- Висока платежоспособност на туристите

- Динамичен жизнен цикъл на културно-познавателните пътувания, т.е. обекти са предмет на еднократен познавателен интерес

- Осъществяване както в организирана, така и в неорганизирана форма.

При разработката се изследват данни и в анкетата се включват въпроси, които да допълнят и уточнят е ли изследваният мемориален комплекс обект на развит кутурен туризъм.

Обект на изследването е дейността на монумента, който е на подчинение на Общинско предприятие по туризъм “Мадарски конник“.

Същото е създадено с решение на Общински съвет – Шумен № 586/31.03.2010 г. и започва дейност на 01.09.2010 г. на основание чл. 52 и чл. 53 от Закона за общинската собственост. То е специализирано предприятие на общината за изпълнение на дейности, финансирани от общинския бюджет.

Предметът му на дейност включва: Предоставяне на туристическа информация, оформяне на нови маршрути, провеждане на активен маркетинг и реклама на туристическия продукт, експониране на туристическите обекти на община Шумен на национални и международни туристически изложения, управление на общински имоти и извършване на стопанска дейност във връзка с предмета на дейност на предприятието, извършване на радостни ритуали, екскурзоводска дейност.

На негово подчинение са:

Комплекс “Създатели на българската държава“, акт за собственост 6208/26.11.1990 г., в местността Шуменско плато, състоящ се от:

- Монумент “Създатели на българската държава”;
- Информационен център;
- Битов корпус с работилници;
- Кафе „Панорама”;
- Паркинг;
- Хеликоптерна площадка;
- Кафе“Информация“ с ресторант и лятна градина,
  решение на Общински съвет – Шумен, № 586/31.03.2010 г.
- Магазин „Араста” в Комплекс “П. Владигеров“;
- Къща на Хаджи Христо Ганушев на ул. „Цар Освободител”;
- Дворище бул. „Симеон Велики” и ул. „Цар Освободител” в гр. Шумен, заедно с построените в него сгради – къща „баба Райна”, къща „Братя Среброви”, Къща „Д-р Верби“;
- Къща “Бучевинови“;
- Развлекателен център „Фабулис“. за който е съставен АОС № 3152/2010 г., представлява сграда с идентификатор 83510.674.406.4 по кадастралната карта на гр. Шумен със ЗП 1130 кв. м., на два етажа, с предназначение: развлекателен комплекс в летен театър гр. Шумен, състоящ се от:
    - зала за билярд – 94 кв. м
    - боулинг зала – 576 кв. м
    - фитнес зала – 310 кв. м
    - скуош зала – 75 кв. м
    - аеробика зала – 116 кв. м
    - съблекални и прилежащи помещения – 406,5 кв. м.

    * Обща площ на развлекателните зали – 1171 кв. м.

    * Обща площ на съблекални и прилежащи помещения – 406,5 кв. м.

С Решение № 335/28.02.2013 г. на ОбС – Шумен, имотът е предоставен за управление на ОП за туризъм „Мадарски конник“.

Характеристика на туристите

Почти 65% от посетителите са български граждани. Останалата част са чужденци. Най-голям е броят на гостите от Израел, следват тези от Турция, Русия, Франция, Англия, скандинавските страни, Люксембург. През миналата година значително се е увеличил и броят на румънските туристи, което се дължи на близостта на региона до столицата Букурещ и по-високите доходи на населението на северната ни съседка.

Почти 92% от посещенията са през периода април – октомври и съвпадат с активния туристически сезон. Едва 8% от туристите преминават през обекта през зимния сезон.

Българските туристи в повечето случаи пътуват индивидуално. Организирани пътувания има на ученииции и пенсионери. Те са съсредоточени през месеците май – юни и септември – октомври и посещение на роднини по време на празниците. Това не важи за чужденците. Под 5% от тях посещават общината индивидуално. Останалите са организирани чрез местни и национални туроператори.

Брой туристи, посетили за период 2012 – 2014 община Шумен

Източник: Общинско предприятие по туризъм “Мадарски конник“

	2012 г.			2013 г.			2014 г.		
Регионален исторически музей - Шумен	българи	чужденци	общо	българи	чужденци	общо	българи	чужденци	общо
	7364	317	**7681**	13 515	391	**13 906**	15 070	400	**15 470**
НИАР "Мадара"	32 054	9287	**41 641**	41 170	9850	**51 020**	40 320	9120	**49 440**
Шуменска крепост	10 370	2742	**13 112**	9956	2526	**12 482**	12 200	1050	**13 250**
Къща музей "П. Волов"	1488	0	**1488**	1341	0	**1341**	1821	15	**1836**
Къща музей "Д. Войников"	912	7	**919**	1311	12	**1323**	839	0	**839**
Къща музей "Л. Кошут"	1175	208	**1383**	1735	69	**1804**	1108	60	**1168**
Къща музей „П. Владигеров"	1576	502	**2078**	1468	377	**1845**	1505	319	**1824**
Мемориален комплекс "Създатели на българската държава"	11 420	4108	**15 528**	11 160	4395	**15 555**	13 233	3842	**17 075**
ОБЩО ЗА РЕГИОНА			**83 830**			**99 276**			**100 902**

Информацията от таблицата ни дава основание да направим следните изводи:

1. Мемориалният комплекс „Създатели на българската държава” заема второ място по брой посетители след НИАР „Мадара“. (НИАР „Плиска“ е в друга община.)

И в двата обекта се наблюдава завишение през 2013 г. и спад на посещаемостта през 2014 г. Останалите музеи отчитат посетителите с малки отклонения и цифрата включва и тези от изложбите и концертите, които организират, т.е. те развиват и пасивен културен туризъм.

2. Отчита се по-голям брой посетители от страната, за сметка на намаляване обема с 8,7% на посетителите от чужди страни. Това се дължи на засилената рекламна кампания през годините и на събирането на повече дни за почивка около националните празници. Намаляването на чужденците е резултат от негативното влияние на цялостната политика на държавата, свързана с визовия режим за руски граждани и атентата на летище Сарафово, тъй като от 2001 г. до 2012 г. основният контингент посетители на мемориалния комплекс е от Израел.

Брой на посетителите в комплекса за 2015 г.

ГОДИНА	БРОЙ ТУРИСТИ	ЧУЖДЕНЦИ
2015	17 095	3345

С цел изясняване състоянието на посещаемостта на мемориалния комплекс и на възможностите за маркетинг е проведедено комплексно емпирично проучване.

Анализ на анкетното проучване

Извадката включва 30 души, подбрани на случаен принцип, с усилия за приблизително квотно представяне по пол, възраст и образование. В процеса на анализиране на информацията се разграничават четири възрастови групи анкетирани: от 10 до 20, от 20 до 60 и над 60 години.

Анкетираните се разграничават по своя образователен статус, който варира от основно образование до степен магистър.

Анкетното изследване е проведено през месец май 2015 година.

Процентът на посочилите посещението на мемориалния комплекс като начин за прекарване на свободното време е най-голям. Това потвърждават и посочените по-горе данни за по-масови индивидуални посещения около националните празници и август.

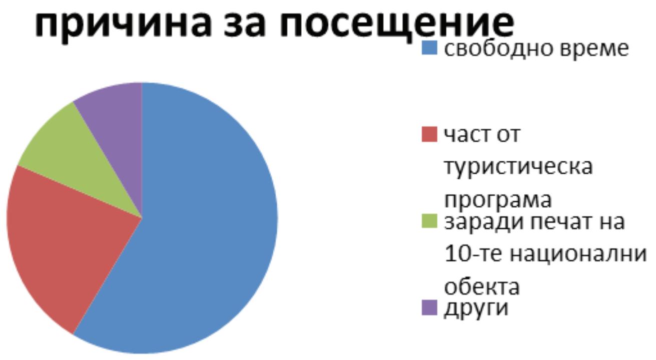

Диаграма 1

На въпроса „Откъде научихте за този обект?“ 50% от анкетираните посочват като източник Интернет.

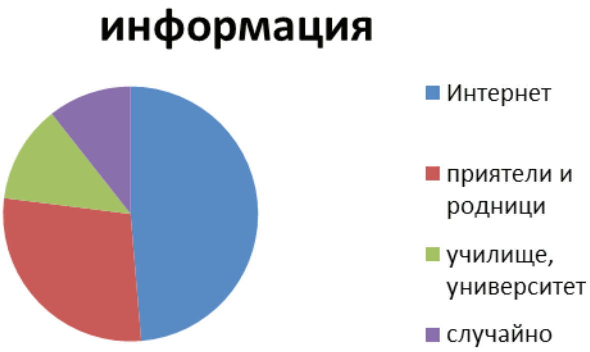

Диаграма 2

Проучването на честотата на посещение има пряка връзка с интереса на анкетираните към мемориалния комплекс.

На първа позиция с 30 процента са анкетираните, посещаващи комплекса два-три пъти в годината, с 26 процента излизат онези, които го посещават всяка година, а с 22 процента са посещаващите всеки месец. По 10 процента получават посещаващите веднъж на 2-3 години и веднъж на 5 години.

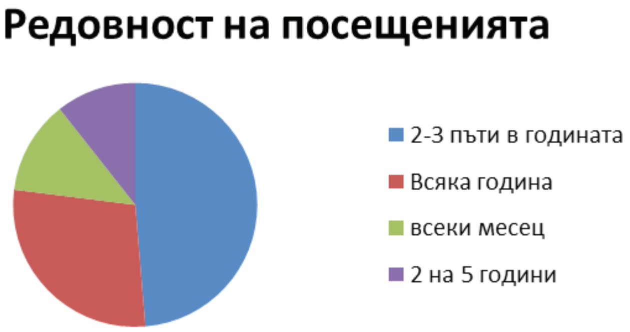

Диаграма 3

Резултатите от проучването показват, че посетителите във възрастовата група от 20 до 60 години най-често посещават мемориалния комплекс, а тези от възрастова група над 60 г. – най-рядко.

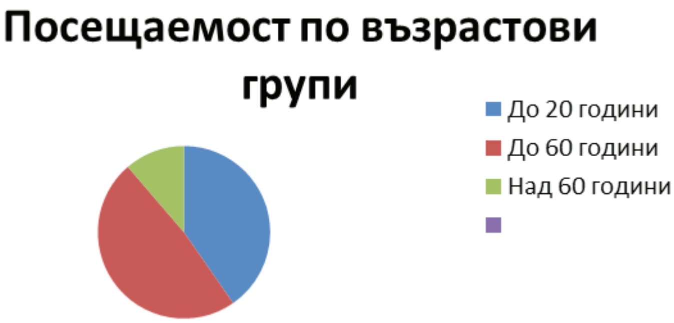

Диаграма 4

На въпроса „Считате ли, че новите атракции в комплекса са предпоставка за привличане на нова публика?“ най-общо анкетираните се обединяват около мнението, че изграждането на обект „Прабългарска юрта“, възможността да се снимат с прабългарски костюми и да играят с кубчета и пъзели е достатъчно атрактивен начин за представяне на даден исторически период и за натрупване на знания.

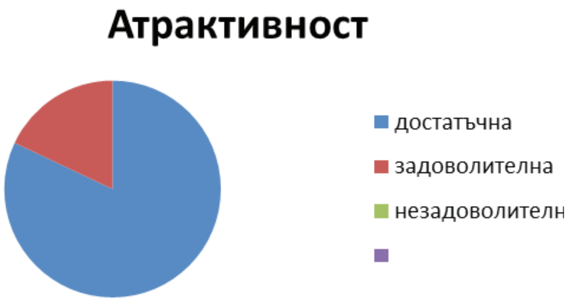

Диаграма 5

Функционирането на комплекса в по-голяма степен се асоциира с точност, добра организация, мащабност, а работата на екскурзоводите и аниматорите – с качествата компетентност, отзивчивост и добра работа с публиките.

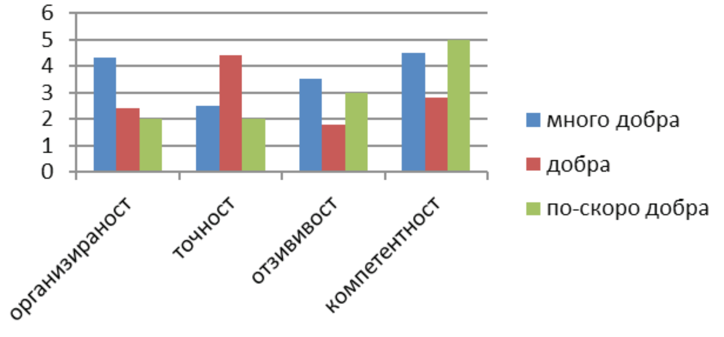

Диаграма 6

Анкетираните определят различно смисъла на посещението, но най-много са отговорили, че мемориалният комплекс обогатява общите познания на хората за историческото минало /54%/, допълва с интересен факт представите на посетителя /26%/, предлага неща, свързани с корените и историята, дава възможност човек да пречупи миналото през перспективата на настоящето /20%/.

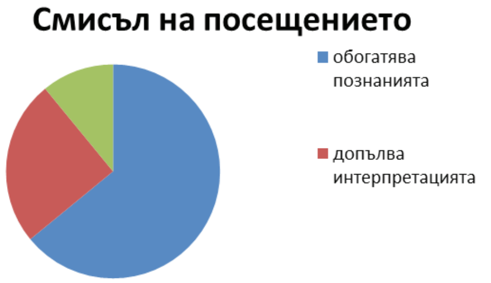

Диаграма 7

В резултат на извършените анализи се синтезират следните изводи:

1. В комплекса „Създатели на българската държава“ работи добре обучен персонал;

2. Има работещ топмениджмънт;

3. Има добри и работещи канали за комуникация (уеб страница, брошури, участие в туристически изложения), което води до отлична информираност на посетителя;

4. Предлаганите основни и допълнителни услуги, беседи, игри, фотосесии, рекламни материали обогатяват познавателната стойност на посещението на обекта;

5. Паметникът е привлекателен за всички възрастови групи;

6. Комплексът се е утвърдил като лидер в развитието на културнопознавателния туризъм в община Шумен и заема второ място по брой посетители, след НИАР “Мадара“, сред обектите с културноисторическо значение.

Комплексът разполага с атрактивност и удачно използва наличието на ресурсите си за развитие на културния туризъм. Те са достатъчно силни за разработване на цялостни местни и регионални продукти в широк диапазон на същия.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мартинс,** Д. *Културен туризъм*. София, 2005, с. 58.

[2] **Стаматов, С.** *Специализирани видове туризъм*. София, 1995, с. 69.

DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM IN THE MEMORIAL COMPLEX „FOUNDERS OF BULGARIAN STATE“ - SHUMEN

Svetlana Dzhankova

Abstract

This article analyzes the state of attendance at the memorial complex «Founders of the Bulgarian State.»

The motive for the development was prompted by the state policy for making the cultural tourism a priority for Bulgaria and by the uniqueness of the site, which has no parallel as management and development in the country.

The aim of the study is to determine what the place of the memorial complex «Founders of the Bulgarian State» is as an object of cultural tourism in Shumen Municipality.

A survey of visitors, observation, comparison, analysis, graphical and statistical models are the applied scientific research methods.

As a result the following conclusions are drawn:

The complex has established itself as a leader in the development of cultural and educational tourism in Shumen municipality and ranks second in number of visitors among sites with cultural and historical significance, after National Historical and Archaeological Reserve «Madara».

The Memorial Complex is attractive and uses appropriately the available resources for the development of cultural tourism. These resources are strong enough to develop comprehensive local and regional products in a wide range of cultural tourism.

ПАМЕТНИК „СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА” И МОНУМЕНТАЛНАТА СКУЛПТУРА В БЪЛГАРИЯ ОТ ОСЕМДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XX В. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКИ ТУРИЗЪМ

Цветанка Бонева

Монументалните паметници, изградени през 70-те и 80-те години на XX в., са резултат от мащабната културна политика на държавата през социалистическия период. Как да ги наричаме – социалистически или комунистически, и каква е тяхната съдба днес? След промените част от паметниците са тотално забравени или само закратко попадат в центъра на медийното внимание. Българската школа в този вид изкуство се развива като една от водещите в света. Кулминация в развитието на монументалното скулптурно творчество са паметниците, издигнати по повод честванията „1300 години България“.

В статията се прави преглед на някои от тях, на архитектурната им стойност, някогашната им слава и днешното им незавидно състояние и дали, ако бяха запазени, те щяха да са обект на културноисторически туризъм.

Една от отличителните черти на монументалното изкуство в България е строителството на огромни архитектурно-скулптурни ансамбли, които съчетават в себе си различни видове изкуство и изграждането на портретни паметници[1]. Монументалното изкуство в последните три десетилетия на XX в. се развива в две посоки. Едната се характеризира с открита пространствена ориентация на монументалните комплекси, които илюстрират историческо събитие, като се използват и конкретни исторически образи. Подходът при изграждането им определя смисъла и сюжетната линия на монументалния ансамбъл, като се постига крупна архитектурна форма с изразителност на образите. При този подход обликът на монумента се слива с околната среда. По-рядко, но също с успех се използва системата на затвореното пространство, тип музеен комплекс[2]. Към тази група е шуменският паметник. Типични представители на монументалното изкуство от 80-те години на XX в. са паметникът „Създатели на българската държава“ в гр. Шумен, архитектурно-монументалният комплекс в София „1300 години България“, разположен в градината пред Националния дворец на културата, Парк-паметникът на българо-съветската дружба във Варна и Мемориалният комплекс „Бранителите на Стара Загора“. Към този вид изкуство могат да се отнесат и портретните паметници – „Книжовник” до библиотеката и на Васил Друмев до театъра в гр. Шумен, композицията „Симеон и книжовниците”, паметникът на Климент Охридски във Велики Преслав.

Днес някои от тях са разграбени и се рушат като безмълвен символ на миналото. Сериозен проблем е, че мнозинството са с неизяснена собственост и няма кой да се произнесе за тяхното бъдеще, дори и някой да иска да направи нещо за тях. Няма паметник, за който да е имало истински конкурс или друг реален проект, целящ неговото преустройство. От една страна, днес част от тях са „паметници призраци” и не притежават никакъв ефект на монументалност, други предизвикват дискусии като паметникът „1300 години България“ в София, Дом-паметникът на Бузлуджа, Парк-паметникът на българо-съветската дружба във Варна.

И до днес мемориалът в Шумен остава най-големият паметник от юбилейната

1981 г. и е символ на кандидатурата на града за Европейска столица на културата през 2019 г. Началото на изграждането на монумента е поставено през 1977 г., когато с разпореждане на бюрото на Министерски съвет е отменено предишно решение за изграждане на три паметника в Мадара, Плиска и Преслав. Комитетът за култура и Изпълнителният комитет на ОНС – Шумен, са натоварени да изработят идейното задание за мемориален комплекс, посветен на създаването на българската държава. През май 1978 г. е определен и съставът на журито. Конкурсът преминава на два етапа. В първия вземат участие 15 колектива. Журито, председателствано от заместник-председателя на Комитета за култура П. Бербенлиев отсява проектите и до втория етап са допуснати пет от тях. Няма присъдена първа награда. С втора награда, а след това и премиран на втори тур е проектът на колектив в състав Крум Дамянов и Иван Славов – скулптори, архитектите Георги Гечев и Благой Атанасов, художниците Владислав Паскалев, Стоян Венов и инженер-конструкторът П. Хаджов. Строителството започва под ръководството на члена на Политбюро Пенчо Кубадински и секретаря на строителния комитет „1300 години България“ за Шумен Александър Джидров. От центъра на града е оформена и Алея „13 века България” със скулптурните фигури на митичните „Грифони”, изработени от бронз. Те имат височина 2,50 м. Автори са Иван Русев и арх. М. Соколовски. В един от сондажите в скалната маса на Илчов баир, където впоследствие се издига Симеоновата композиция, е вградена капсула със завет за идните поколения, прочетен от актьора Богомил Симеонов. Изграден от бетон, гранит, мозайка-камък с площ 600 кв. м, смалт, архитектурната част на паметника се състои от две групи раздвижени бетонни форми, изградени под различен ъгъл и образуващи по-малки пространства (обр.1). Едната група като полуарка надвисва над втората. Вертикалните процепи между тях при дневно осветление действат с отблясъка си върху челните плоскости. Различният им ъгъл оформя сенки и полусенки, които в различните части на деня оцветяват фигурите по различен начин и допълват възприятието. През юни 1981 г. започва монтажът на скулптурните композиции. Аспарух е първият хан, представен, след слизането си от коня, когато забива меча в завладяната земя. Авторът е наблегнал на факта, че той е предвестник на създаването на първата българска държава по тези земи, чрез разположение на фигурите на владетеля и частичното разположение на коня в тревистата основа, което увеличава впечатлението за автентичност. Образът на хан Аспарух доминира в тази част на паметника. За да се получи баланс в цялостната композиция, авторът Крум Дамянов е поместил галерията на хановете на 18-метрова височина, откъсвайки ги от пода, като с това ги възвисява за действията им, извършени за страната (обр. 2). Преломът в историята на Първото българско царство е показан в отделна бетонна ниша, оформяща светлинен кръст и седналия на трона с наведено силно напред тяло княз Борис. Тази композиция е обединена със „Златният век“, която е пресъздадена с фигурата на цар Симеон, стиснал жезъла си. От лявата му страна са книжовниците, от дясната са болярите, символ на държавната цялост, а ниско долу са представени воините, без чиято „смелост и умения“ цар Симеон не би могъл да бъде василевс на българи и ромеи. На отсрещната страна са представени мозайките, дело на Симеон Венов и Владислав Паскалев. Всяко от телата, на които са монтирани паната, е под различен ъгъл – 45, 60, 90 градуса. Мозайките са изпълнени от два равностойни елемента, фигурите са съчетани в горната част с доминираща над тях шрифтова композиция. В първото пано е рунното писмо, при второто – глаголицата, а при третото кирилицата. Воините в първото пано „Победителите“ акламират владетеля, облечен в пурпурно облекло. Във второто пано лицата на фигурите са представени с нерадостно изражение, като така се акцентира на факта, че актът на приемане на християнството не е минал без съпротива. Третото пано пресъздава светите братя Кирил и Методий, техните ученици Наум, Климент, Ангеларий, Сава, Горазд, книжовниците и строителите на „Златния век“. С протокол на Държавната комисия за изобразителни и приложни изкуства и архитектура се оценява изпълнението на паната като „високо художествено равнище“. Отдалеч се вижда мащабният и символен силует, наподобяващ средновековна крепост. На върха е емблематичният лъв, разположен на 52 метра височина, тежащ 1000 тона, изпълнен от 2000 елемента тъмен гранит. Официалното откриване на паметника се случва с известно закъснение, но все пак в юбилейната година, на 28.11.1981 г., като лично присъства и председателят на Държавния съвет на НРБ Тодор Живков.

Паметникът „1300 години България“ – гр. София, е с автори скулпторът проф. Валентин Старчев, арх. Александър Баров – архитектурно оформление, арх. Атанас Агура – оформление на околното пространство, арх. Владимир Роменски, арх. Александър Брайнов, инж. Румен Младжов – конструкции, и инж. Милчо Брайнов – консултант при конструктивните решения. Паметникът е построен за рекордно краткия срок от осем месеца и извисява ръст на 35 метра. Изграден е от основно бетонно тяло и месингови платна, оформящи пластиките (обр. 3). Съвременното, модерното и абстрактното се съдържат в 3-те огромни блока, разположени във възходяща линия и завършващи с крило – символ на полета на мисълта, свободата на волния дух и на неудържимия човешки стремеж към съвършенство. Композиционните фигури с височина седем метра символизирт книжовността, признателността и съзиданието. Отделните групи са „Цар Симеон и книжовниците“, олицетворяващи Златния век на България, „Пиета” е образът на скърбяща майка, като израз на почитта към падналите за България, а „Съзидателят” е образ на обикновения работник. Върху паметника са изписани текстове на Васил Левски, Стоян Михайловски и Христо Ботев „Времето е в нас и ние сме във времето“, „Върви, народе възродени“ и „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира”. Откриването е трябвало да бъде заедно с НДК, но тъй като сроковете са кратки, това води и до проблеми. Плочите, с които е облицован паметникът, са значително по-малки от предвиденото. Поради голямото бързане в строежа се включват и студенти от ВИАС, а част от паметника е покрит с шперплат, който е боядисан в цвета на плочите. След откриването са поставени и огромни бронзови букви с годините „681 – 1981”, след 1989 г. те са демонтирани.

Парк-паметникът на българо-съветската дружба във Варна е уникално и сложно инженерно-строително творение, разположено на могилата Турна тепе. Монументът е открит на 13 ноември 1978 година. Автори са варненските скулптори Евгени Баръмов, Альоша Кафеджийски и Камен Горанов. На 4 ноември 1974 г. е била направена първата копка. В следващите 7 месеца над 27 000 души дават своя доброволен труд. Подземната му част е не по-малко впечатляваща, изградено е бомбоубежище и няколко помещения. За него са изляти 10 хил. т бетон. Върху площадката, където е паметникът, на площ от 400 кв. м е положена мозайка от речна баластра. Има и арка и там е поставен бронзов разпукан куб, от който е горял Вечният огън. Две празнични зали били оформени в двете кухи крила на монумента. Северната зала била предназначена за провеждане на ритуални мероприятия, а южната – за експозиционна площ. Има шест фигури, високи 11,5 м, три от тях на лявото крило изобразяват жени. Срещу тях на съседното крило са 4-те фигури на руски войници с оръжие през рамо. От основата на хълма до върха води стълба с 301 стъпала, наречена Стълба на победителите (обр. 4). На входа на монумента била поставена бронзова врата, тежаща 3,5 тона. От надписа „Дружба от векове за векове“ от плътен бронз, поставен над входа, днес стоят отдавна изпадали и ръждясали остатъци. Като паметник функционирал до ноември 1989 година. Днес е все още величествен, но, за съжаление, окраден и запуснат. С годините изчезнали вратата, Вечният огън. През 1991 г. са разгледани няколко оферти за стопанисването му. Одобрен е проект за създаване на център за екологична култура с музей „История на живота", останал нереализиран. В следващите години залите били превърнати в работилници, след това входът на монумента бил зазидан с тухли. Демонтирана е и настилката около паметника, счупени са почти всички осветителни тела по алеите и паркинга. В подножието на хълма на паметника се намират най-големите знамена в Европа. Българско и европейско знаме, всяко с площ от 279,5 кв. метра, са развети във Варна на 25 юни 2009 г. Флаговете са на внушителни конструкции с височина 52,6 метра. Пилоните, изградени по проект на Министерството на държавната администрация и административната реформа, също са най-високите на европейския континент.

Мемориален комплекс „Бранителите на Стара Загора" е открит на 31 юли 1977 г. за стогодишнината от сраженията. Разположен е в парка „Българско опълчение" (местността Чадър могила). Паметникът представлява бетонна конструкция, висока 50 м, символизираща Самарското знаме с Георгиевския кръст, скулптурни композиции на опълченци, крипта с костите на загиналите войници (обр. 5). Преди изграждането му е направен макет в мащаб 1:1. Както винаги, сроковете са много кратки и при демонтирането на макета той се запалва. До паметника се намират бетонни конструкции, представящи шестима български опълченци и руски офицер, символ на 6-те опълченски дружини под командването на руските офицери. Под опълченците се намира костницата. Гори и Вечен огън в конструкция, изпълнена под формата на щикове. До паметника се стига по 100 стъпала. Този паметник е първата по-висока конструкция от бетон в България. Построен е на мястото на командния пункт на опълченците, щабът на генерал Раух е наблюдавал и водел сраженията за Ески Заара. Паметникът на Бузлуджа е с официално име Дом-паметник на партията. Решение за изграждането му се взима от Секретариата на ЦК на БКП на 11 март 1971 г. Строежът започва през 1974 г. и се финансира с дарения на стойност 14 186 000 лв. Открит е на 23 август 1981 г. В строежа участват някогашните Строителни войски и доброволци бригадири. Ръководител на грандиозния обект е командирът на Старозагорската строителна дивизия генерал Делчо Делчев, а автор на архитектурния проект е Георги Стоилов. Сградата има визуална прилика със сграда, проектирана около 1955 година от Франк Лойд Райт на гръцка православна църква в Уисконсин, САЩ. Дом-паметникът се състои от куполна зала и 70-метров пилон (обр. 6). На върха на пилона са монтирани 2 петолъчки с височина 12 м. Тържествената зала е с диаметър 42 м и височина 14,5 м и е декорирана с мозайки с обща площ от 550 м^2. Художественото оформление на паметника отнема 18 месеца и в него взимат участие над 60 творци, между които Димитър Киров, Величко Минеков и Валентин Старчев. Трите стълбища в дома са украсени с композиции от бяло кристално стъкло, изработени от чешкия скулптор Станислав Либенски. След политическите промени в България от ноември 1989 г. състоянието на паметника се влошава драстично. През 1992 г. е одържавен по Закона за одържавяването на имуществото на БКП и запечатан. Сградата започва да се руши, чупят се стъкла, къртят се мозайки, орнаменти и други елементи от конструкцията на паметника. Унищожени са мозаечните портрети на Тодор Живков и дъщеря му Людмила Живкова. Огромната петолъчка е обстрелвана с огнестрелно оръжие с цел грабеж на рубините, от които е смятано, че е изградена. Въпреки всичко паметникът попада в класацията „Най-красивите изоставени места в света“ под номер 25, а през 2013 г. сходна класация му отрежда челното място.

Монументални портретни паметници са „Книжовник” до библиотеката в Шумен, представляващ еднофигурна скулптурна композиция. Изобразява стилизирана фигура на книжовник, с необходимите атрибути – книга и перо, привел глава в размисъл (обр. 7). Формите са силно обобщени. Изработен е от камък, техниката е изчукване от бял врачански камък. Автори са Валентин Старчев и архитект Боянка Боздуганова. Възложен е през 1979 г., по поръчка на СДК по култура, като инвеститори са библиотеката и ГОНС. Завършен е през 1980 г.

Паметникът „Симеон и книжовниците” във Велики Преслав е от бронз и гранит, висок 2,80 м и не е завършен за юбилейните тържества през 1981 г., а е открит на 12.05.1983 г. (обр. 8). Проект е на скулптора Иван Нешев и на архитект В. Коларова (проф. Доросиев). На откриването му присъства и Пенчо Кубадински. На 22.05.1976 г. е открит и паметник на Климент Охридски, който е бил изработен за Софийския университет, но Художествена комисия решила, че не може един скулптор от провинцията – Иван Колев, да поставя паметник в центъра на София. Скулпторът подарява паметника на Велики Преслав (обр. 9) Монтиран е пред читалището на специална площадка. За откриването му отново идва Пенчо Кубадински[3].

Образите, специално в монументите в Шумен и Велики Преслав, са далеч от естествения си прототип, който и без това не би могъл да бъде известен. Акцентът е поставен върху духовната сила на представените, върху волевите и нравствените им качества и върху делата, на които са се посветили. С тези си характеристики скулптурните композиции и персонажите в тях следват традиция, която възхожда към принципите на старохристиянската изобразителност. Именно тя се е наложила трайно в изкуството на Симеоновата столица през X в. и формира облика на феномен, какъвто е Преславското изкуство. Авторите на посочените мащабни творби третират старобългарските сюжети сполучливо и вплитат тази изобразителна специфика в репертоара, пречупена, разбира се, през съвременната сетивност.

Културният туризъм включва преди всичко посещения на исторически места и забележителности. Днес вече е променена представата за този вид туризъм, разширено е както съдържанието му така и неговия териториален обхват. Освен посещение на археологически и исторически паметници този вид туризъм вече включва и архитектурно, художествено, етнографско наследство, музейна инфраструктура. По целия свят обектите на културноисторическото наследство – музеи, градове, богати на архитектурни, археологически и исторически паметници, са местата с активно посещение. Непрекъснато расте тяхната роля в тази сфера. Градовете като места на натрупване на култура, архитектура, паметници на изкуството имат преимуществото да развият туристическия пазар. Регион Шумен е с потенциални възможности за развитие на различни видове туризъм с богатото си историческо наследство. Тук освен добре познатите Плиска, Мадара и Велики Преслав, където автентичните находки са съчетани с модерна интервенция, Шумен може да предложи на своите гости с интереси в областта на архитектурата и изкуството и паметниците на монументалното социалистическо строителство. Към архитектурните забележителности на Шумен от различни исторически периоди, които оформят облика на града, трябва да се прибавят и разгледаните в настоящата работа. Шансът да се съхрани това монументално архитектурно наследство е те да се превърнат в обекти на културноисторическия туризъм. И най-беглият поглед към посещаемостта на туристи в Шуменски регион показва, че Мемориалният комплекс „Създатели на българската държава” е на второ място по брой туристи след НИАР „Мадара“**.**

Произведенията на монументалната скулптура в България от 70-те и 80-те години на XX в. са подчинени на общи стилистични особености и с тези си характеристики показват формирането на специфична художествена школа, която в никакъв случай не трябва да бъде подценявана. В известен смисъл тя може да се разглежда като предвестник на модернистичното третиране на исконни за България сюжети. Няма да бъде пресилено, ако кажем, че в това отношение постиженията на българските творци се равняват с най-добрите световни образци. По целия свят обектите на културно-историческото наследство, без значение от кой период са те, са места с активно посещение.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Паметник „Създатели на българската държава”, поглед отвисоко.
Обр. 2. Паметник „Създатели на българската държава”, скулптурни композиции.
Обр. 3. Паметник „1300 години България”, София.
Обр. 4. „Парк-паметник на българо-съветската дружба“ във Варна.
Обр. 5. Мемориален комплекс „Бранители на Стара Загора”.
Обр. 6. Дом-паметник на партията на връх Бузлуджа.
Обр. 7. Портретен паметник „Книжовник”, Шумен.
Обр. 8. Паметник „Симеон и книжовниците”, Велики Преслав.
Обр. 9. Паметник на Климент Охридски, Велики Преслав.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Съвременното българско монументално изкуство 1956 – 1986*. София, 1986.

[2] **Ангелов, В.** *Монументално изкуство – социалистическа култура*. София, Партиздат, 1975.

[3] *Картотека на произведенията на монументалното и декоративно изкуство в община Велики Преслав*.

THE FOUNDERS OF THE BULGARIAN STATE MONUMENT AND THE MONUMENTAL SCULPTURE IN BULGARIA FROM THE 80S OF THE 20 CENTURY. OPPORTUNITIES AND RESOURCES FOR CULTURAL AND HISTORICAL TOURISM

Tsvetanka Boneva

Abstract

The article provides an overview of the historic monuments built in the 70s and 80s of the 20th century. By reviewing some of them, their architectural value and former glory along

with the poor condition that we find them in today, I state my opinion, whether if they had been preserved in the present day, they would have been a subject to cultural heritage tourism. As a result of the massive cultural politics of the state during the Socialist regime, nowadays we have not yet come to an agreement how to call them – socialist or communist monuments. After the regime's end, part of the monuments either got a brief moment in the media spotlight or were completely forgotten. The Bulgarian presence in this type of art has developed and reached one of the top places in the world. The evolutionary peak of the monumental sculpture art are the monuments built to commemorate the 1300th anniversary of the First Bulgarian Kingdom. The artworks of the monumental sculpture in Bulgaria from the 70s and 80s of the 20th century correspond with the general stylistic features and, with these characteristics, they establish the formation of a specific art school which in any case should not be underestimated. In a way, it could be viewed a forerunner to the Modernist perspective, applied when talking about scenes from the Bulgarian history. In this regard, saying that the achievements of the Bulgarian artists can be reconciled with the best examples of monumental art in the world, will not be an overstatement. No matter what period they belong to the sites of cultural heritage are actively visited all over the world.

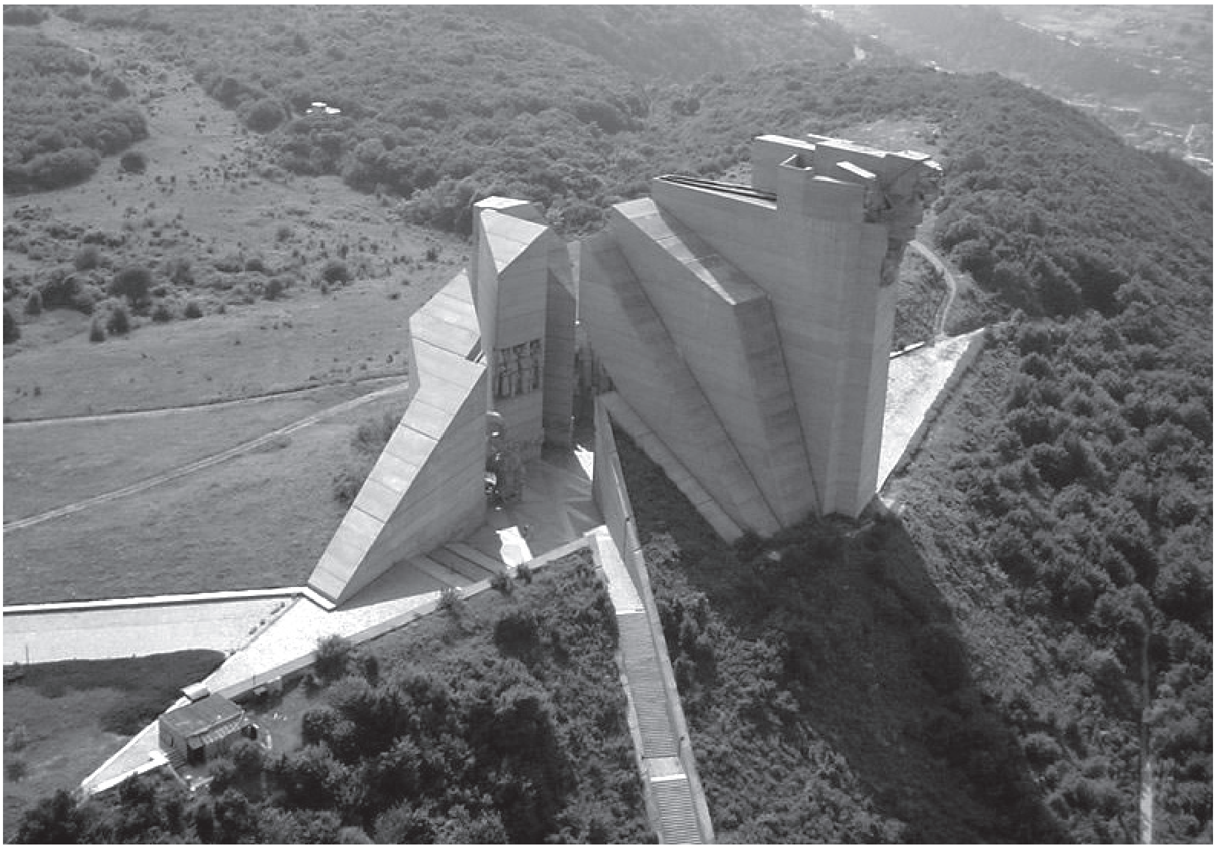

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 7

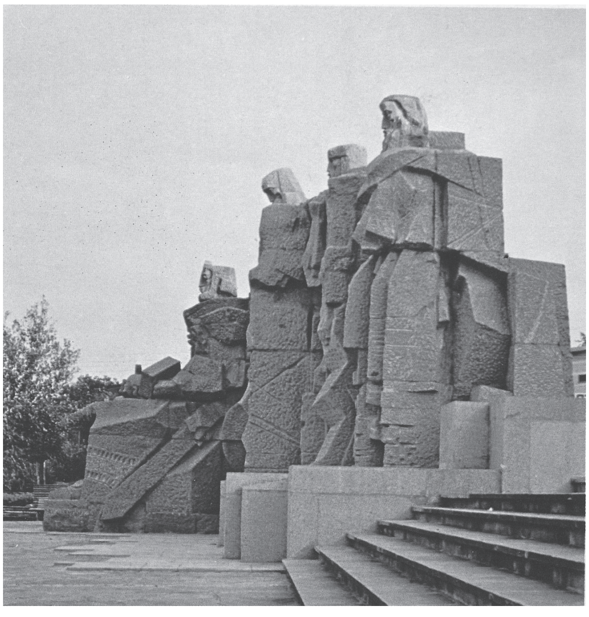

Обр. 8

КЛИМЕНТ
ОХРИДСКИ

Обр. 9

Обр. 3

Обр. 4

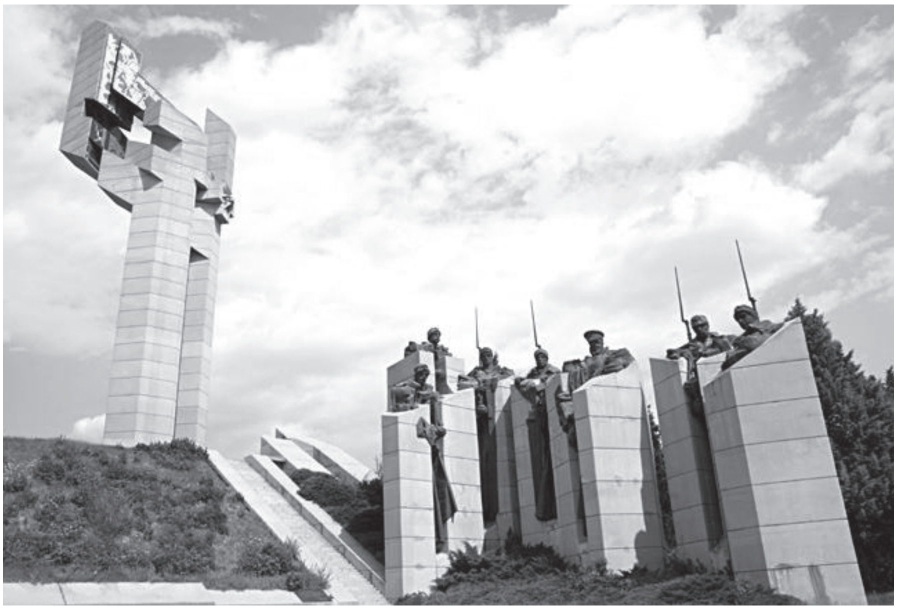

Обр. 5

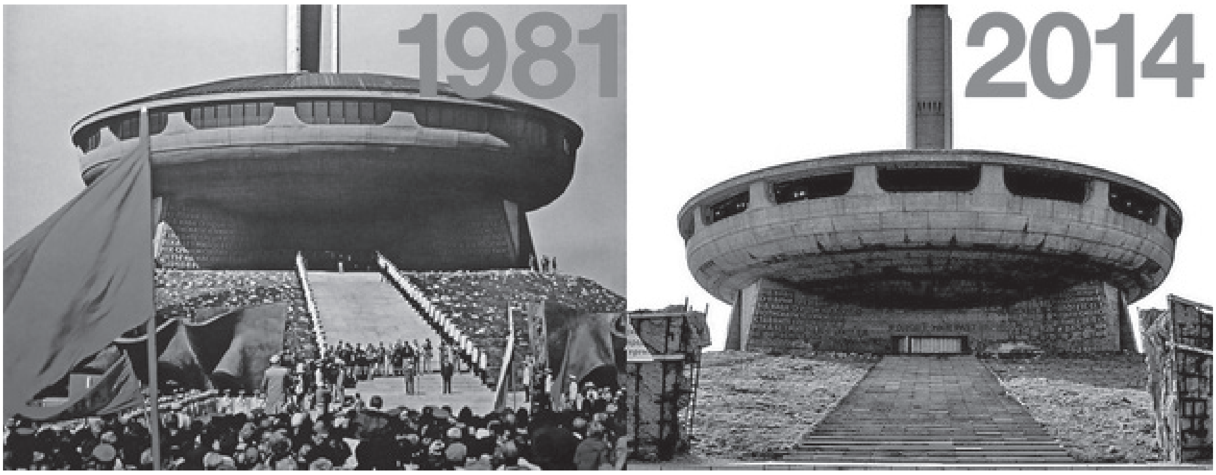

Обр. 6

КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗЪМ

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН (XIII – XIV ВЕК). ВИРТУАЛНАТА АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ.
ПРОБЛЕМИ И АКТУАЛНИ РЕШЕНИЯ

Тихомир Тихов,
Панайот Антонов

Настоящата статия представя резултатите и добрите практики в популяризирането на ИАР „Шуменска крепост” (**обр. 1**) с реализиране на проект и филм с туристическа насоченост под наслов СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН XIII – XIV ВЕК (**обр. 2**). Този мултимедиен проект е за 3D възстановка – реконструкция и дигитална визуализация на архитектурни паметници и находки от периода на Късното средновековие. Проектът е успешно реализиран след конкурс и с финансовата подкрепа на Общински фонд „Култура” при община Шумен, Регионален исторически музей – Шумен, медийната подкрепа на ОП „Общински медиен център” – Шумен, дарители и спонсори.

През последните години се води дискусия относно подхода към културно-историческото наследство на България. В това отношение виртуалната археология дава според нас един от правилните подходи за експониране и опазване на архитектурните паметници по недеструктивен метод. Компютърното моделиране в археологията позволява да се възстанови процесът на цялостното формиране на паметника и след това да се осъществи функционалната интерпретация на археологическите обекти и комплекси[1]. Основа за разработката на методите за реконструкция и интерпретация въз основата на археологическите данни е пространственият модел на културния слой на паметника (**обр. 2**). Възстановяването и представянето на културноисторически паметници по този метод е трудна задача и голямо предизвикателство[2].

Изграждането на триизмерните модели и поставянето им във виртуална или реална среда предполага един по-различен интердисциплинарен подход в работата (**обр. 3**). Независимо как са създадени моделите – с CAD програми, лазерно сканиране или фотограметрия, необходимо е по-тясно сътрудничество между археолози, историци, архитекти, дизайнери и компютърни специалисти[3].

Изграждането и правилното използване на триизмерните модели за документация и консервация на паметници на културата е модерно направление, което добива все по-голяма популярност. Приложението му е все още ограничено. Причините за това могат да се търсят във високите цени на 3D технологиите, трудностите при изработване на добри дигитални модели, затруднения при съвместяването им с двуизмерни модели като карти и снимки, което би поставило под въпрос правдоподобността на модела[4]. Разработването на дигиталните модели преминава през два основни етапа:

1. създаване на база данни, свързани с предварително задълбочено проучване на епохата и района, от които е историческият паметник;
2. създаване на 3D модели – включва техническата работа по самото моделиране[5] (**обр. 3 и 4**).

Процесът на реставрация и консервация на архитектурни паметници е дълъг и сложен, което изисква и повече ресурси. За увеличаването на туристопотока се налага предприемането на мерки, които биха направили историко-археологическия резерват „Шуменска крепост” по-достъпен и разбираем. Това се налага и от сложността на многослойния стратиграфски археологически резерват с архитектурни паметници и структури от различни исторически епохи (**обр. 1**). Именно и това налага нуждата от визуално разслоение с 3D моделиране за обемно представяне градоустройството на отделните исторически периоди за постигане на информационна и визуална яснота и обратна интерактивна връзка с туристопотока и аудиторията в музейна среда. Подобен ефект вече е обективна даденост в този филм с туристическа насоченост възползвайки се от възможностите на „виртуалната археология" за триизмерна реконструкция на архитектурни паметници и археологически находки от Шуменската крепост.

Още в началото трябва да отбележим, че през последните години археологическата колегия в Шумен и областта натрупа значителен опит в изработването на виртуални реконструкции на отделни паметници. Методите на триизмерното моделиране са приложени, основно с научна цел, при проучването на няколко обекта в Плиска. Във Велики Преслав посетителите могат да получат добра представа за облика на някои архитектурни комплекси благодарение на два филма с триизмерна анимация, които се прожектират в залите на музея. В основата на тези проекти стоят археолозите Рашо Рашев, Павел Георгиев, Стойчо Бонев и др. Огромна заслуга има и Свилен Русев, учител по физика в Природоматематическата гимназия „Нанчо Попович" и ръководител на клуб „Виртуална археология" към същото училище. Той, заедно със своите ученици, е автор на почти всички от посочените триизмерни модели[6].

Всичко това идва да покаже, че филмът *Средновековният град Шумен (XIII – XIV век)* е резултат както от усилията на разработващия екип, така и от натрупан през годините опит. Задачата, която си поставихме, беше да изработим аудио-визуален продукт, посветен на Шуменската крепост, с който да представим модерен разказ за историята на един от главните туристически обекти в района. Основното предизвикателство се корени в това, че, за разлика от посочените в началото проекти, които интерпретират отделни паметници или архитектурни комплекси, този път целта бе да се създаде виртуална реконструкция на значителна част от един цял средновековен град. В допълнение решихме, че анимацията трябва да се обогати с видеокадри от въздуха, които да разкрият съвременния облик на обекта като археологически резерват, както и красивата природната среда, в която се вписва (**обр. 1**). И още едно допълнение – чрез качествени фотографии, триизмерни модели и видеокадри да запознаем публиката с най-представителните находки от периода на Късното средновековие. Работният процес продължи почти две години. В него се включиха със своите знания и ентусиазъм дванадесет души, всеки от които даде своя принос в различните етапи от създаването на филма. *Ръководител на проекта и сценарист – Тихомир Тихов, РИМ – Шумен, научните консултанти доц. д-р С. Бонев и доц. д-р Стела Дончева от НАИМ при БАН, Филиал Шумен.* Филмът като завършен аудио-визуален продукт с продължителност 17:22 минути е дело на инж. Михаил Михайлов (ОП „Общински медиен център", гр. Шумен), който изгледа огромното количество суров материал – анимация и видеокадри – и изработи монтажа и аудио-мастеринга. С цел да бъде максимално достъпен, на разположение на зрителите са включени субтитри на английски, немски, френски, руски и български език. *В проекта участваха и музейните служители Цветанка Бонева, координатор и превод субтитрите на руски език, и Панайот Антонов, сътрудник и сценарист на филма, както и превод на английски език. Дригите преводи на субтитрите на филма на чужди езици се осъществиха от Татяна Синджирлиева - френски език, и Милена Кереховска – немски език. Гласовете на Димитър Караиванов, актьор, и Диана Нинчева, телевизионна водеща, озвучават филма.*

Тук е мястото да подчертаем важната роля на още един човек – ст. н. с. Вера

Антонова, под чието ръководство в периода 1957 – 1987 година е проучена, консервирана и експонирана Шуменската крепост[7]. В резултат на тридесетгодишната ѝ неуморна работа е създаден огромен научен архив, днес съхраняван в Шуменския музей, без който настоящият филм никога нямаше да бъде реализиран. Ситуационните планове, подробните чертежи и топографски карти, описанията на разкритите архитектурни паметници, статистическите таблици за откритите материали – всичко това послужи за създаването на солидна научна основа, върху която да бъдат изградени триизмерните модели и възстановки. По време на подготвителния етап част от архива беше дигитализирана, а необходимата информация беше систематизирана в подходяща база от данни.

Накратко ще припомним какво представлява Шуменската крепост като археологически обект[8]. Тя се намира на 3 км западно от съвременния град Шумен, в най-източната част на Шуменското плато. Разположена е върху скалист хълм, известен днес като Хисарлъка, от който се разкрива прекрасна гледка на изток – североизток към Плисковското поле и платата Мадарско-Провадийско, Стана и Воеводски сърт. Няколко извора в района обуславят ранното заселване на местността. Шуменската крепост е многослоен обект – най-ранното селище възниква през Ранножелязната епоха (краят на II – нач. на I хил. пр. Хр.). През V – IV век пр. Хр. то е укрепено за първи път с крепостна стена, която затваря хълма от юг – югозапад. В периода на Късната античност крепостта представлява важно отбранително съоръжение, а вътрешността ѝ е плътно застроена. През Ранното средновековие в очертанията на полуразрушената твърдина възниква старобългарско селище, което постепенно се развива като военно укрепление, а в периода на Второто българско царство прераства в градски център. Историческите сведения за Шуменската крепост са оскъдни и са свързани основно с Късното средновековие. Най-ранните данни се откриват в няколко епиграфски паметника. От единия научаваме, че районът е пострадал по време на татарското нашествие през втората половина на XIII век; друг надпис разказва за посещение на цар Иван Шишман (1371 – 1395), вероятно през 1372 година; трети ни съобщава, че в началото на XV век в подградието е съществувал манастир, чиято църква е посветена на св. Богородица. За падането на Шумен под османска власт през 1388 година ни информират някои ранни османски хроники от XV и началото на XVI век – „Книга за описанието на света" от Мехмед Нешри и Староосманска анонимна хроника за времето на султан Мурад II Коджа. Известното сражение от 1444 година под стените на Шуменската твърдина между кръстоносците на Владислав III Ягело – Варненчик и настанения турски гарнизон е описано в поемата на немския поет Михаил Бехайм[9].

Възниква въпросът защо главният обект на филма е епохата на Късното средновековие, а не цялата хилядолетна история на крепостта. На първо място трябва да изтъкнем техническите предизвикателства – триизмерното моделиране и реконструкция само на един от периодите отне почти една година. В допълнение, това е времето, за което разполагаме с най-изчерпателни изходни археологически данни. И може би най-важното, късносредновековният град – посочен в „Шишманов надпис" с името Шумен – е прекият предшественик на съвременния Шумен и заслужава, по наше мнение, по-специално внимание. Авторите на филма наблягат и на писмената култура и чувството за историческа памет на средновековния човек. Най-важният в това отношение епиграфски паметник е изписан върху каменен блок, който някога е бил вграден на видно място в стената на цитаделата (т. нар. „Шишманов надпис" или „Надпис на Срацо"). Текстът разказва за царско посещение в града в навечерието на османското нашествие, а един от редовете е запазил най-ранното споменаване на името на града – Шумен, така както се изписва и изговаря и до ден днешен.

Зрителят, предприемайки виртуалната разходка по градските улици (**обр. 5**), ще срещне някои от най-значимите археологически находки от средновековния Шумен. Те дават представа за занаятите и търговията, основни занимания на градското население, за монетната циркулация (някои от монетите на цар Иван Александър, 1331 – 1371, са сечени в монетарница в Шумен[10]), както и за скъпите принадлежности на управляващия елит. Част от луксозните изделия – съкровище от три сребърни съда, два от които с позлата, са представени чрез специално изработени триизмерни модели, дело на инж. Гълъбина Йосифова. Екипът се е съобразил с добрите практики и водещите европейски и български тенденции в областта на виртуалната археология.

Сценарият на филма, написан от авторите на настоящата статия, е построен като популярна беседа, която да бъде разбираема и увлекателна за широк кръг от зрители. С помощта на софтуер за триизмерно моделиране е реконструирана значителна част от средновековния град – внушителната укрепителна система, включваща три крепостни пояса и десетки кули и бастиони; цитаделата, в която е разположено жилището на управителя и главното водохранилище; църквите, включително катедралния храм; множество административни, стопански и жилищни сгради. Виртуалната камера повежда зрителите по няколко от главните улици, отбива се встрани, за да надникне в складове и работилници, преминава през едно от пазарните площадчета и разкрива широка панорама към укрепения Вътрешен град (**обр. 7**). Тази „виртуална разходка” е дело на Свилен Русев (**обр. 6**), за когото споменахме още в началото, и на научните консултанти – доц. д-р Стойчо Бонев и доц. д-р Стела Дончева от шуменския филиал на Националния археологически институт с музей при БАН.

Освен триизмерната анимация, операторът Борис Колев засне специално за филма вълнуващи видеокадри от въздуха. Надвиснала над равнината, Шуменската крепост се извисява върху скалист хълм, заобиколен отвсякъде с вековни букови гори. Аероснимки разгръщат пред зрителите един от най-пълно проучените археологически обекти в Североизточна България. Въздушните кадри неусетно убеждават публиката за пряката приемственост между древния град и модерния му наследник в подножието на Шуменското плато. Тази красива панорама кара посетителите да се връщат на Шуменската крепост отново и отново…

Проектът и филмът се реализираха след конкурс и финансовата подкрепа на Общински фонд „Култура” при община Шумен и привлечени дарители и спонсори по съвместна инициатива с Панайот Антонов. Този филм е и част от стратегията на отдел „Средновековна археология” при РИМ – Шумен за развитие и популяризиране на ИАР „Шуменска крепост”[11].

На 30 октомври 2015 година, в навечерието на Деня на народните будители, филмът *Средновековният град Шумен (XIII – XIV век)* беше официално представен в залите на Регионалния исторически музей при огромен интерес от страна на публиката[12]. Разпространението се извършва от музея на DVD носители. Освен тиражиране на дискове, той се прожектира пред посетителите във Втора зала „Средновековие” в РИМа – Шумен[13]. В бъдеще ще стане и част от експозицията на новия туристически информационен център на Шуменската крепост – обекта, за който е създаден.

Популяризиране. Важен момент от реализирането на подобен проект и филм е популяризирането, медийното им отразяване и трайно присъствие в интернет за провокиране на интереса на музейната аудитория и туристопотока[14].

В интернет популяризаторската кампания се насоки към социалните мрежи:

• Фейсбук – на страницата на ИАР „Шуменска крепост“,

• В YOU TUBE, в канала на ИАР – Шуменска крепост през 2015 г. се качи и трейлърът на филма, преведоха се субтитрите на английски език от Панайот Антонов. Вграждането на субтитрите на английски език вече дава възможност за превод на над 100 езика в you tube. Важна е и ролята на трейлъра на филма в интернет.

• В сътрудничество с ръководството на музея се осигуриха и безвъзмездните 11 излъчвания на филма по „Травел ТВ“ по програмна схема от декември 2015 г. до февруари 2016 г.

Образователна цел на проекта. Филмът е с насоченост и към системата на образованието и подрастващото поколение. Вече в музейна среда е възможно да се използват виртуалните похвати и компютърни технологии като важен педагогически похват за придобиване на информация и систематизация на знанието[15]. Закупеният по проекта smart LED телевизор дава много възможности за достъп и до интернет, за лектории и популяризиране историята на града ни в музейна среда за развитие на програмата „Учебен музей” в РИМ – Шумен[16].

Дългосрочните цели на проекта. На първо място е ИАР „Шуменска крепост” да се утвърди на туристическия пазар за привличане на групови посещения ежегодно. На този етап туристопотокът в крепостта е от индивидуални и семейни посещения. Чрез проекта и вече стартиралата стратегия за популяризиране на резервата и филма се провокира превръщането му в търсена туристическа дестинация за културен туризъм и трайно устойчив регионален туристически продукт в системата на РИМ – Шумен. Една от основните цели е да се привлекат и туроператорските фирми от региона и страната. Важна стъпка в тази насока е и включването на крепостта в маршрута „Стари столици” през 2015 г., като важен пункт в процеса на утвърждаване на запазената туристическа марка на община Шумен – ОТТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ, в съвременната технологична среда на атрактивни, комплексни и конкурентни туристически услуги. В насока постигане на една от дългосрочните цели филмът СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН (XIII – XIV век) се излъчи по програмна схема в ефира на телевизия „Травел ТВ“ през 2015 г. и началото на 2016 г.

Перспективи. В съвременните условия на опазване на културноисторическото наследство процесът на реставрация и консервация на архитектурни паметници е дълъг и сложен, което изисква и повече ресурси. Подобен проект и създадената база от данни, създава неограничени възможности за бъдещи перспективи за надграждане и участие на готовия продукт в Стратегията за развитие на туризма от община Шумен в партньорство с РИМ – Шумен. Друга примерна перспектива е и инициирането на научен форум за ролята на „виртуалната археология” и триизмерната реконструкция в представянето на културноисторическото наследство с участие на музейната мрежа в България. Добра възможност на подобен научен форум да се очертаят тенденциите и добрите практики в областта на „виртуалната археология”, музейното дело и културния туризъм у нас и практиките в другите европейски държави.

Визуалното представяне на градоустройство, планировка, крепостни зидове от късносредновековния период ще допринесе за социализирането на откритите архитектурни паметници и ще предизвика интереса на различни групи – български и чуждестранни туристи, ученически групи, специалисти и др. Популяризирането на обекта ще има благоприятен ефект върху развитието на ИАР „Шуменска крепост” като туристическа дестинация и превръщането му в устойчив регионален туристически продукт в системата на РИМ – Шумен (**обр. 8**).

В заключение трябва да кажем, че представените актуални практики и търсене на адекватни решения е в период, в който се води ожесточена дискусия относно подхода към културноисторическото наследство на България. Значителни по размер публични средства се изразходват за, меко казано, несигурни, а в много случаи и бутафорни възстановки на археологически обекти, без никакво съобразяване с автентичността им и без мисъл, че стореното в много случаи уврежда безвъзвратно и малкото, което е съхранено от тях. Нашето мнение е, че подходът, който представяме, предлага на широката публика възможност за много по-пълно, по-качествено и по-вълнуващо съпреживяване на архитектурните паметници, оставени от древния човек. Разбира се, триизмерните визуализации също са само една от възможните интерпретации на това как е изглеждал даден обект. Тяхното изработване обаче изисква несравнимо по-малко средства, не ангажира по толкова агресивен начин вниманието на цялото общество, и най-важното, по никакъв начин не компрометира и не разрушава оригиналите.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Панорамни въздушни кадри на ИАР „Шуменска крепост” .
Поглед от север.
Обр. 2. Етап от моделирането на крепостните стени.
Обр. 3. Начален етап на виртуално моделиране.
Обр. 4. Завършен модел на жилищна сграда.
Обр. 5. Една от главните улици. Поглед от юг.
Обр. 6. Свилен Русев, автор на виртуалните реконструкции.
Обр. 7. Средновековният град Шумен. Виртуална панорама.
Обр. 8. Мултимедийният продукт, тиражиран на DVD носители.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Райковска, М.** *Ролята на графичните реконструкции за изучаването и опазването на недвижимото културно наследство,* <http://be-ja.org/supplements/3-2014/Be-JA_2014_SUPP3-93-103.pdf> 27.06.2016 г.; **Деспотов, П.** *Принципи и задачи на виртуалната реконструкция на археологически обекти*, <http://www.academia.edu/7306486> 26.05.2016 г.; **Кандулкова, Й.** *Информационните технологии в проучването и опазването на архитектурни и археологически паметници на културата*, <http://liternet.bg/publish25/jo_kandulkova/informacionni.htm> 28.06.2016 г.

[2] Сайт за дейността на Центъра за обучение по природни науки към *Природоматематическа гимназия „Нанчо Попович”, гр. Шумен*, създаден през 2011 г. с любезното съдействие на Фондация „Америка за България”. *Клуб по Виртуална археология „Възможностите на триизмерното моделиране”*, <http://www.pmgsh.bg/bg/articles/category3/article54.html> 28.06.2016 г.

[3] Пак там.

[4] **Василева, М.** Международен симпозиум „Виртуална археология, музеи и културен туризъм”, 25 – 28 септември 2013 г., Делфи, Гърция, <http://be-ja.org/issues/3/2/Be-JA_3-2_2013_357-365.pdf> 01.07.2016 г.

[5] Сайт за дейността на Центъра за обучение по природни науки към *Природоматематическа гимназия „Нанчо Попович”, гр. Шумен „Възможностите на триизмерното моделиране”*, <http://www.pmgsh.bg/bg/articles/category3/article54.html> 28.06.2016 г.

[6] Пак там.

[7] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост.* Шумен, 1995; *Енциклопедия Шуменска област.* София, 2011, 36, <http://bg.wikipedia.org/wiki/Вера_Антонова/> 27.06.2016.

[8] **Антонова, В.** Цит. съч.

[9] **Антонова, В.** Пак там.

[10] **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обращение в средновековния Шумен.* София, 2006, 34–36, цит.

лит.

[11] Страница на ИАР „Шуменска крепост”във Фейсбук <https://www.facebook.com/iar.shukrep>; Канал в you tube <https://www.youtube.com/channel/UC4GZzLP5oqhvzMsoy4py13Q> 29.06.2016 г.

[12] Медиите за проекта, <https://www.youtube.com/watch?v=4DAm90FaAm4>29.06.2016 г., <https://www.facebook.com/TV7Bulgaria/videos/1065761623442233/> 01.07.2016 г.

[13] Авторите на настоящата статия изказват благодарност на организационния комитет на *Петата национална конференция „Пътуване към България“* за възможността да участват за пореден път.

[14] В това направление се провокира интересът към филма със статиите на **Антонов, П.** Как е изглеждал средновековният Шумен? – В: *Сайт за туризъм на Варна*; **Антонов, П., Т. Тихов.** Виртуално пътешествие към средновековния град Шумен. – *Будител*, 4, 2015, 85–94.

[15] **Бонева, В.** *Музеи и туризъм.* Велико Търново, 2011, с. 165.

[16] **Рибов, М. и др.** *Туризмът в ерата на развлекателната индустрия.* София, 2008; **Вацов, С.** Регионалният маркетинг като фактор за развитие на културноисторическия туризъм. – В: *Пътуванията в средновековна България (материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм”, Шумен, 8 – 11.05.2008 г.).* Велико Търново, 2009, 586–590; **Борисова, С.** *Музеите и маркетингът.* София, 2008; **Василев, И.** Археология, туризъм, образование – споделени практики – *Известия на Старозагорския исторически музей*, т. III, Стара Загора, 2008, 468–469.

MEDIEVAL TOWN SHUMEN (13th-14thCENTURY). VIRTUAL ARCHAEOLOGY AND CULTURAL TOURISUM. PROBLEMS AND CURRENT DECISIONS

Tihomir Tihov,
Panayot Antonov

Abstract

The current article presents the results and good practices in making popular of Historical and Archaeological Reserve (RHM) “Shumen Fotress” with the realization of the project and film, that is turn on the tourists with title “MEDIEVAL TOWN SHUMEN 13th – 14th CENTURY.” This multimedia project is about the 3D reconstruction and digital visualization ofthe architecture monuments and artifacts from late medieval period with exact chronological frames and more data from the development of the fortress. The project is realized successfully after the competition and financial support of Municipal fund “Culture” in Municipality Shumen, Regional Historical Museum – Shumen, the support of the media OP” Municipal media center” – Shumen, donations and sponsors. The distribution of the film was made by the museum on DVD with subtitles of 5 languages – English, German, French, Russian and Bulgarian.

In our opinion that is the approach of virtual archaeology and films like this suggest to the large audience much more complete, quality and exciting empathy of the architectural monuments from ancient human being. Certainly 3D visualizations are only one of possible interpretations how was looking like the site. The making of them is not the matter of big price, doesn’t engage in aggressive way the attention of the whole society and the most important – doesn’t compromise and destroy the original monuments.

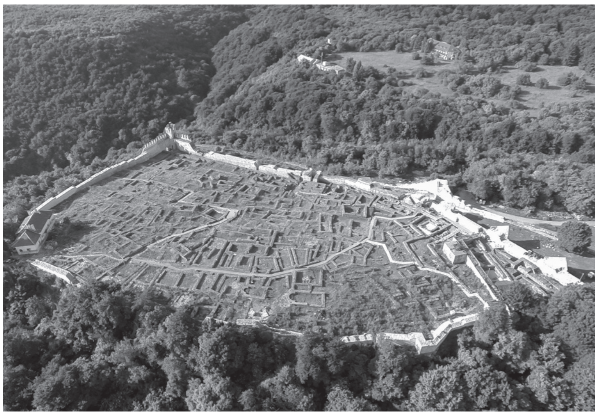

Обр. 1

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН
"ТАЗИ ИДЕЯ СЕ РЕАЛИЗИРА,
ЗАЩОТО ПОВЯРВАХА В НЕЯ..."
БЛАГОДАРИМ ВИ!
ШУМЕН
ПРОЕКТЪТ СЕ РЕАЛИЗИРА
С КОНКУРС НА ОБЩИНСКИ ФОНД „КУЛТУРА"
ПРИ ОБЩИНА ШУМЕН

Обр. 2

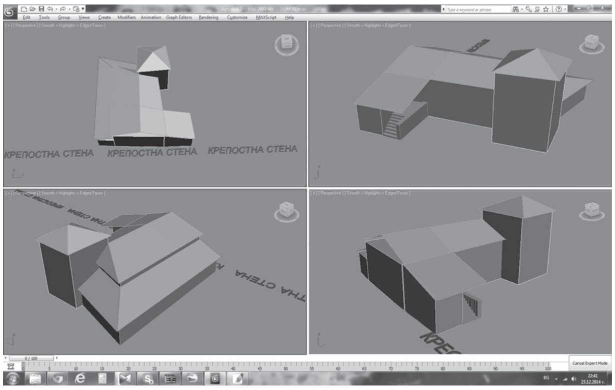
КРЕПОСТНА СТЕНА
КРЕПОСТНА СТЕНА
КРЕПОСТНА СТЕНА
Cancel Expert Mode

Обр. 3

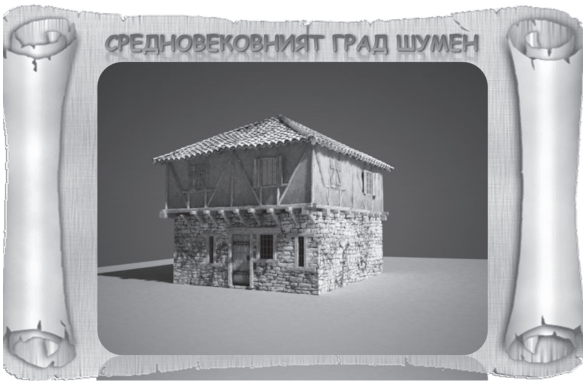
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН

Обр. 4

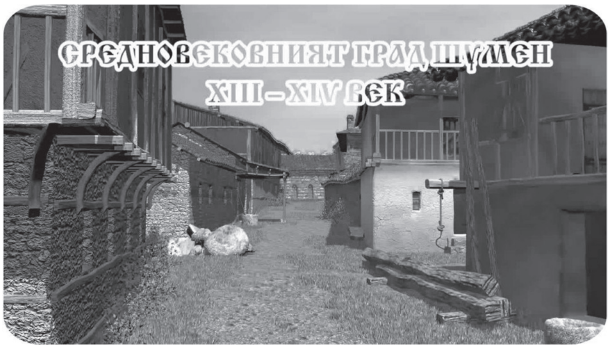
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН
XIII – XIV ВЕК

Обр. 5

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН

Обр. 6

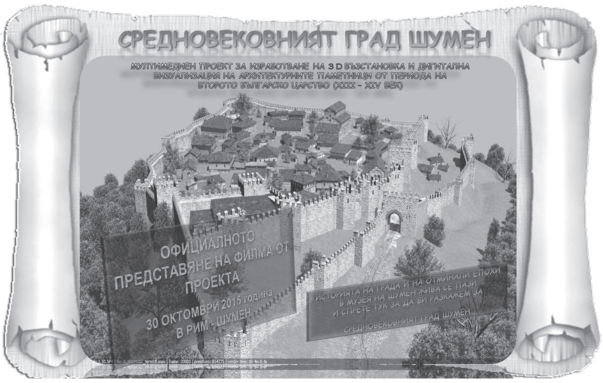
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН
МУЛТИМЕДИЕН ПРОЕКТ ЗА ИЗРАБОТВАНЕ НА 3D ВЪЗСТАНОВКА И ДИГИТАЛНА
ВИЗУАЛИЗАЦИЯ НА АРХИТЕКТУРНИТЕ ПАМЕТНИЦИ ОТ ПЕРИОДА НА
ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (XIII – XIV ВЕК)
ОФИЦИАЛНОТО
ПРЕДСТАВЯНЕ НА ФИЛМА ОТ
ПРОЕКТА
30 ОКТОМВРИ 2015 година
В РИМ - ШУМЕН
ИСТОРИЯТА НА ГРАДА И НА ОТМИНАЛИ ЕПОХИ
В МУЗЕЯ НА ШУМЕН ЖИВА СЕ ПАЗИ
И СПРЕТЕ ТУК ЗА ДА ВИ РАЗКАЖЕМ ЗА
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН...

Обр. 7

Обр. 8

ТЕРЕННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО И СЕЛИЩАТА ЗА СЪХРАНЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ КУЛТУРЕН ЛАНДШАФТ (ПО ГЕОГРАФСКИ ПУБЛИКАЦИИ ОТ НАЧАЛОТО НА XX В.)

Милен Пенерлиев

Изучаването на стари, забравени вече публикации, които обществото или съвременната научна мисъл обявяват за морално остарели, е от особена важност. От една страна, това съхранява родовата памет, предава вижданията на авторите за минали историко-географски периоди, но, от друга: една голяма част от тях и днес звучат актуално. Описанията на тогавашните селища и на населението в тях са именно такива. От съвременния ракурс ние ги приемаме като източник за бита, обичаите, архитектурата, облеклото и т.н. на градския и селския човек от края на XIX или началото на XX век. Съхранените описания на вече изчезнали селища дават основа за възраждане на част от обичаите или продължаване на теренните изледвания с оглед запазване на българския културен ландшафт. А и от стопанска гледна точка това е ценен ресурс за културния туризъм. Подобни публикации в посочения времеви период са обект на настоящия материал

Какво е културен ландшафт?

Според българския тълковен речник терминът ландшафт (от нем. Landschaft) е специфична географска територия, представляваща система от всички природни компоненти (скали, почва, въздух, вода, растителност и животни), която се променя във времето под влиянието на природните фактори и човешката дейност. Синоним е на думата „пейзаж".

За културен ландшафт се говори още от времето на възникването на културната география (т.е. от началото на XX в.). Под културен ландшафт ще разбираме природно-културен комплекс, формиран под влияние на общото въздействие на природата и човека върху него. Човешкото общество променя този ландшафт (пейзаж) със своята социокултурна и стопанска дейност. Един немски учен (Кребс) още през 1932 г. описва поетично културния ландшафт като *създаден върху природния, като едно изящно (или пък неподходящо) облекло върху тялото на човека*. Всъщност, културният ландшафт е средата, която ни заобикаля, променена от нашата дейност под влияние на наличните природни условия, на нашето историческо минало, въз основа на религиозните и етническите възгледи и възникналата в резултат на това специфична култура. Създадената от нас архитектура, която е различна от тази в другите културни ландшафти. От нашия бит и поминък, който е различен за различните географски територии дори в рамките на една държава.

Връзката „културен ландшафт – културен туризъм"

Изградените материално-обществени достижения на хората в различни цивилизации днес най-общо са обекти на културния туризъм. Върху природната среда от планински територии и при липса на ресурси за друг поминък в Чипровско възниква килимарството, което днес е част от световното културно наследство на ЮНЕСКО. Наличните там билки и растения за багрене дават уникалността на тези произведения на изкуството. Друг пример: в Централна Стара планина и Предбалкана при наличието на растението смрадлика (смрадликата се използва при процеса на щавене на кожите) възниква кожарството. Също древен занаят, придаващ различен, уникален културен ландшафт на селищата за времето си. Днес тези територии са обект на туризма именно поради тази уникалност. Връзката „културен ландшафт – културен туризъм” е такава, каквато е тя между историята и географията, а именно:

> *Историята е само география на времето,*
> *както географията е само история в пространството.*
> *Елизе Реклю*

Изследвания на населението и селищата в географски публикации

За целта на настоящия материал са открити и анализирани над 20 географски литературни източника, писани и публикувани в периода краят на XIX и средата на XX век. Въз основа на тематичната им насоченост и обекта на изследване в тях могат да бъдат обособени в три групи:

1. Упътвания за теренни изследвания и изучавания.
2. Характеристика на отделни селища или етнографски групи.
3. Комплексно изучаване на културни ландшафти, етнографски области и др.

От съвременна гледна точка първата група публикации са особено важни. И до днес голяма част от тях използваме при планиране на учебни географски практики или научни експедиции. Една част от тях (Иширков, Пенков и др.) дават алгоритъма как да се организират учебните екскурзии с тематична към културния ландшафт насоченост. Поделят ги в отделни категории в зависимост от различни параметри (време, тематика, трудност и т.н.). Така например първите сведения за методическата същност на ученическите излети и екскурзии се намират в едно издание на Паунчев през далечната 1899 година. В „Ръководство по отечествоведение за народните и класните училища” се прави опит да се намери мястото на екскурзията в обучението в училище. По-късно В. Станчев (1906) в списание „Училищен преглед” прави една от първите класификации на училищните екскурзии. Според него те са:

- Малки еднодневни екскурзии.
- Екскурзии със или без пренощуване, с цел физическо укрепване на младежите.
- Екскурзии с цел забава (еднодневни или с преспиване).
- Продължителни екскурзии (набляга се именно на този вид ученически екскурзии).

По-късно и проф. Ан. Иширков (1921) също обръща внимание на ученическите екскурзии като част от обучението в българското училище. Набляга повече на географските пътувания, бидейки най-видният географ.

Можем да приемем подобна класификация по критерия „време” дори и днес. Макар, отнасяйки се до училищното образование, то с пълна сила да важи в днешно време и за университетските географски пътувания.

Друга група от публикации дава ясна насоченост какво точно обследваме, как го записваме и съхраняваме от наблюденията си върху културния ландшафт. Това са публикации на Йордан Захариев („Упътване за антропогеографски изучавания в България“) от 1928 г.; на Гунчо Гунчев („Изчезналите селища в България“) от 1936 г., и др. Днес много от научните работници все още използват бланките за наблюдение или алгоритъма за изучаване на селища, съставени от тези автори. Самите те по-късно публикуват свои изследвания на отделни селища (често вече несъществуващи), които са ни единствени оправни точки за изучаването им днес. Те обаче попадат в друга категория публикации.

Доста разнообразни по тематика са публикациите към втората група – тези на комплексното изучаване на селищата. Един учен географ изпъква с последователността и пълнотата на своите изследвания. Това е Васил Маринов. Днес географската общност приема неговите публикации за еталон в краеведските изследвания и правилността в алгоритъма на провеждането им. Той винаги обвързва природната среда с развитата върху нея култура (природен ландшафт, а към него променен и развит културен ландшафт). Това дава задълбочен анализ на генезиса на появата на редица стопански дейности, архитектурни елементи или обичаи, които са предопределени от природните ресурси и компоненти в средата.

Третата група от публикации са най-многобройни. Те описват конкретни селища или етнографски групи. Често това са само стопански „чертици" на градовете, но и задълбочени изследвания върху появата, развитието и материалната култура на отделни общности. Подобна статия е тази за Жечо Чанков, изучаваща гагаузите в България. Такава е тази на доц. Васил Маринов за бита и поминъка на каракачаните в България, и т.н. Днес те ни служат за сравнение и са част от историко-географското културно наследство. Такива са публикации на проф. Игн. Пенков за град Троян, на проф. Иван Батаклиев за град Татар Пазарджик, на проф. Ан. Иширков за Шумен, проф. Йордан Захариев за Кюстендил и много други. От тях получаваме обилна статистическа информация, често липсваща в други литературни източници. Например за етническия и конфесионален състав, за броя на домакинствата, за броя домашни животни или степента на образованост на населението. Днес тези данни са безценни.

В този доклад само маркираме важността на подобен тип публикации. В краткия ѝ обем не е възможно цялостно анализиране. Авторът само прави опит са групирането им и апелира за тяхното издирване, преиздаване и изучаване. Те са тези текстове, чрез които в родовата памет запазваме „уникалния български културен ландшафт".

По-важни географски литературни източници

- Иширков, Ан. Упътване за изучаване на селищата по българските земи, сп. Училищен преглед, 1906;
- Иширков, Ан. Географски излети и научни пътувания, Училищен преглед, кн. 5, 1921;
- Захариев, Й. Упътване за антропогеографски изучавания в България, 1928;
- Гунчев, Г. Изчезналите селища в България, Изв. на БГД, 1936;
- Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, планини и места, С., 1943;
- Маринов, В. Герлово. Областно географско изучаване, 1936;
- Маринов, В. Авренското плато. Областно-географско изучаване, 1940;
- Маринов, В. Делиорман (южна част). Областно-географско изучаване, 1941;
- Маринов, В. Плисковско (Абобско) поле. Поселищно-географско изучаване, 1943;
- Чанков, Ч. Гагаузите в България, 1936;
- Гунчев, Г. Уземните къщи в Дунавска България, 1934;
- Иширков, Ан. Шумен: поселищно-географски чертици, 1911;
- Иширков, Ан. Град Солун. Политически и народностопански бележки, 1911;
- Иширков, Ан. Охридското езеро и град Охрид, 1915;
- Иширков, Ан. Характерни черти на градовете в Царство България, 1925;

- Батаклиев, И. Град Татар Пазарджик, 1923;
- Батаклиев, И. Град Банско: Антропогеографски изучавания, Годишник на СУ, 1929;
- Пенков, Игн. Град Троян – поселищно-географски черти, 1941;
- Захариев, Й. Кюстендилското краище, 1918;
- Захариев, Й. Чипровци, 1938.

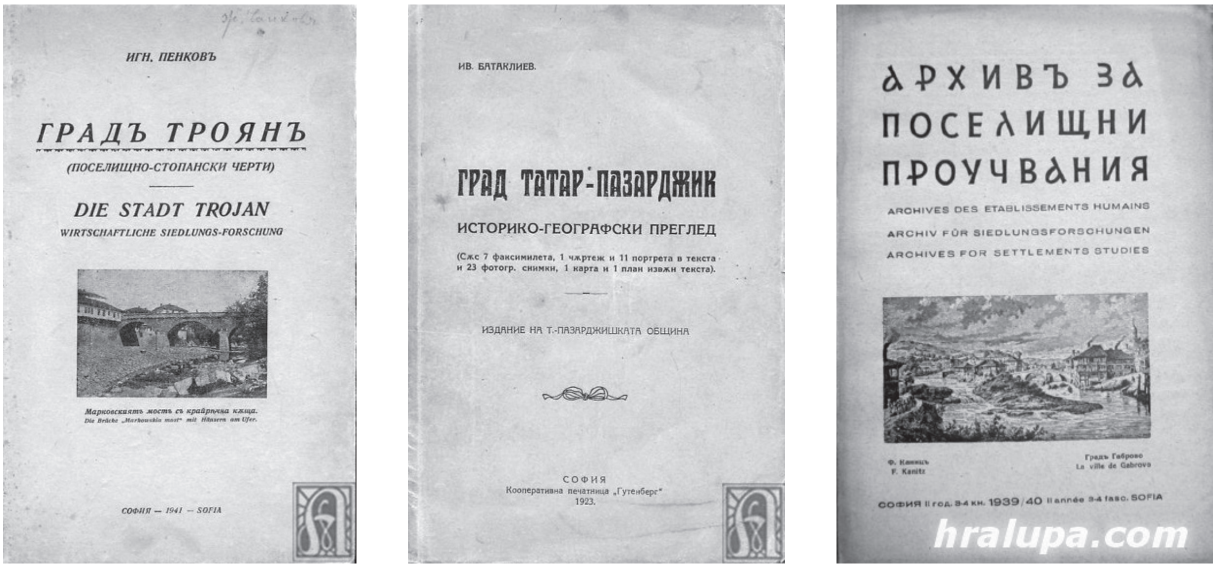

ИГН. ПЕНКОВЪ

ГРАДЪ ТРОЯНЪ
(ПОСЕЛИЩНО-СТОПАНСКИ ЧЕРТИ)

DIE STADT TROJAN
WIRTSCHAFTLICHE SIEDLUNGS-FORSCHUNG

Марковскиятъ мостъ съ крайрѣчна кѫща.
Die Brücke „Markowskia most“ mit Häusern am Ufer.

СОФИЯ — 1941 — SOFIA

ИВ. БАТАКЛИЕВ.

ГРАД ТАТАР-ПАЗАРДЖИК
ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД
(Сѫс 7 факсимилета, 1 чъртеж и 11 портрета в текста
и 23 фотогр. снимки, 1 карта и 1 план извѫн текста).

ИЗДАНИЕ НА Т.-ПАЗАРДЖИШКАТА ОБЩИНА

СОФИЯ
Кооперативна печатница „Гутенберг“
1923.

АРХИВЪ ЗА
ПОСЕЛИЩНИ
ПРОУЧВАНИЯ
ARCHIVES DES ETABLISSEMENTS HUMAINS
ARCHIV FÜR SIEDLUNGSFORSCHUNGEN
ARCHIVES FOR SETTLEMENTS STUDIES

Ф. Каницъ
F. Kanitz

Градъ Габрово
La ville de Gabrova

СОФИЯ II год. 3-4 кн. 1939/40 II année 3-4 fasc. SOFIA

hralupa.com

Факсимилета от географски публикации за изследване на селища и населението в тях

ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА РЕЛИГИОЗНИЯ ТУРИЗЪМ (ПО ПРИМЕРА НА БАСАРБОВСКИЯ МАНАСТИР)

Галя Йорданова

Партньорствата между страните членки, страните, кандидатстващи за членство или потенциални кандидатки за членство в Европейския съюз е много важен фактор за успешното постигане на резултати в различни области на живота. Развитието на Дунавския регион е важен елемент от стратегиите за развитие на ЕС. Целта е обединяване на усилията на съседни региони за сближаване и разширяване на териториалното сътрудничество, ускоряване на процесите на икономическо и социално сближаване при ефективно прилагане на принципите на европейската кохезионна политика[1].

Програмата за трансграничното сътрудничество между България и Румъния е оперативна програма за териториално сътрудничество. Европейското териториално сътрудничество е финансирано от Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР). То има за цел да подкрепя интеграцията на територията на ЕС чрез подпомагане на сътрудничеството в области, които са от значение за общността на трансгранично, транснационално и междурегионално равнище. Самите оперативни програми за териториална сътрудничество са различни и многообразни. Могат да се оформят в следните групи:

- Програми за трансгранично сътрудничество по вътрешните граници на Европейския съюз (България – Гърция и България – Румъния, с финансиране от ЕФРР);
- Програми за трансгранично сътрудничество по външните граници на Европейския съюз (България – Турция, България – Република Македония, България – Сърбия. Тези три програми ще се финансират както от ЕФРР, така и от Инструмента за предприсъединителна помощ (ИПП) на ЕС);
- Програмата за Черноморския басейн, финансирана както от ЕФРР, така и от Европейския инструмент за добросъседство и партньорство (ЕИДП);
- Програмата за транснационално сътрудничество в Зона „Югоизточна Европа“ (South East European Space);
- Програма за междурегионално сътрудничество INTERREG IVC;
- Програма INTERACT II за оперативно съдействие;
- Оперативна програма ESPON 2013 (Европейска мрежа за наблюдение на териториалното планиране);
- Оперативна програма URBACT II[2].

Европейският фонд за регионално развитие се стреми към засилване на трансграничното сътрудничество чрез съвместни местни и регионални инициативи и укрепване на транснационалното и междурегионалното сътрудничество.

Политиката на сближаване за 2007 – 2013 г. определя важността на трансграничното, транснационалното и междурегионалното сътрудничество като една от главните цели в разширена Европа. Тя подкрепя дейности, водещи до интегрирано териториално развитие, свързано с приоритетите на европейската общност, засилвайки междурегионалното сътрудничество и насърчавайки обмяната на опит на подходящото териториално ниво. Крайната цел на трансграничното сътрудничество в Европа е да се интегрират регионите, разделени от националните граници, които са изправени пред общи проблеми, изискващи общи решения. Европейското териториално сътрудничество осигурява помощ в граничните региони основно за развитието на трансгранични икономически, социални и екологични дейности чрез съвместни стратегии за устойчиво териториално развитие.

Според разработената система на Европейския съюз от програми и мерки се цели задълбочаване на териториалното сътрудничество и развитието на трансграничните райони. Тази система поставя акцент върху развитието на трансграничната мобилност и създаване на възможност за ползотворен обмен на информация и данни с трансгранично значение. Програма за трансгранично сътрудничество между България и Румъния постановява рамката за европейско териториално трансгранично сътрудничество между румънските и българските гранични райони, съгласно политиката за сближаване 2007 – 2013 г. Тази програма направи възможно трансграничното сътрудничество въз основа на обединяване усилията на хора, икономика и общности. По този начин се създава възможност за по-доброто оползотворяване възможностите, които предлага съвместното развитие на трансграничния регион. Програмата „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” е финансира от обществени (държавни и местни бюджети) и частни източници и е съфинансирана от Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР). Общо предоставените по програмата средства са на стойност 262 милиона евро. По-конкретното разпределение на финансирането е следното: ЕС предоставя 83% от предвидения за програмата бюджет, т.е. 217,8 милиона евро, а останалата част от 17% (44,2 милиона евро) се осигурява от съответната страна (от държавни бюджети и от собствени източници на партньорите, които участват в проектите)[3].

Програмата „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” юли 2007 г. е програма, която за първи път разглежда румънско-българския граничен регион като вътрешна граница на ЕС в резултат на присъединяването на двете държави към него през януари 2007 г. Тази програма е разработена съгласно принципите и изискванията на структурните фондове, защото трансграничният регион придобива правото да получава редовна финансова помощ от Европейския фонд за регионално развитие, съгласно Цел 3 „Европейско териториално сътрудничество” на Оперативна програма “Регионално развитие” 2007 – 2013. Според тази Цел 3 България трябва да развива сътрудничество в няколко направления. Едно от тях е насърчаване и подобряване на съвместното опазване и управление на природните и културните ресурси, както и предотвратяване на природни и технологични рискове. Друго направление е свързано с развитието на сътрудничество и съвместно използване на инфраструктури в сектори като здравеопазване, култура, туризъм и образование. Предвижда се и насърчаване на предприемачеството, развитие на туризъм, култура и трансгранични пазари. Работата в тези направления спомага за интегрирано териториално развитие чрез застъпване на широкото сътрудничество в различни сектори и нива на управление. Задължителни критерии при тази съвместна работа са:

- съвместно създаване;
- съвместно изпълнение;
- общ екип;
- съвместно финансиране.

Програмата за трансгранично сътрудничество между Румъния и България е първата, която разглежда трансграничния регион като общ регион, а не разделен между съседни държави. Предлаганата стратегия за сътрудничество е съгласуван и ефективен отговор на установените потребности, препятствия и слабости на региона и възнамерява да бъде средството за неговото трансгранично социално и икономическо развитие[4].

Програмата предвижда румънците и българите в граничните зони да бъдат поощрявани да развиват нов бизнес, да осъществяват обмен на информация и да се възползват от подобряването на достъпа до границата. Предвижда се сътрудничество за предотвратяване на последиците от природни бедствия, за съхраняване на природните ресурси и за развитие на туризма. По този начин граничните зони стават по-привлекателни за хората, които живеят и работят там, а също и за инвеститорите.

Документално Програмата за трансгранично сътрудничество между Румъния и България 2007 – 2013 г. е съобразена с правилата на ЕС за управление на фондовете на общността за периода 2007 – 2013 г. По-конкретно са ползвани следните регламенти:

- РЕГЛАМЕНТ НА СЪВЕТА (ЕС) No 1083/2006, постановяващ общите разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд и Кохезионния фонд и отменящ Регламент (ЕС) No 1260/1999;
- РЕГЛАМЕНТ (ЕС) No 1080/2006 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА НА ЕС относно Европейския фонд за регионално развитие, който отменя Регламент (ЕС) No 1783/1999;
- •РЕГЛАМЕНТ НА ЕВРОПЕЙСКАТА КОМИСИЯ (ЕС) No 1828/2006, който постановява правилата за изпълнение Регламент на Съвета (ЕС) N° 1083/2006, излагащ общите разпоредби относно Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд и Кохезионния фонд, и на Регламент (ЕС) N° 1080/2006 на Европейския парламент и на Съвета на ЕС относно Европейския фонд за регионално развитие[5].

Освен правилата на ЕС за управление на фондовете на общността за периода 2007 –2013 г., при разработването на Програмата са използвани и съвместните документи между Румъния и България:

- Национални стратегически референтни рамки на Румъния и България;
- Регионални оперативни програми на Румъния и България;
- Секторни оперативни програми по цел „Сближаване" на Румъния и България;
- Национални програми за развитие на селските райони на Румъния и България;
- Национални програми за рибарство на Румъния и България;
- Планове за регионално развитие на българските региони, граничещи с Румъния;
- Планове за регионално развитие на румънските региони, граничещи с България;
- Съвместен програмен документ на България и Румъния за 2003 – 2006 г. по програма ФАР за трансгранично сътрудничество[6].

Румънско-българският трансграничен регион обхваща една от най-дългите граници в рамките на ЕС. Границата е очертана главно от р. Дунав. Общата дължина на границата е 610 км, като от тях 470 км е водна граница. Това обхваща северната част на България и южната част на Румъния по протежението на националната граница, която се простира от Сърбия до черноморския бряг. Избираемата област се състои от седем румънски окръга и осем български области, намиращи се непосредствено по дължината на националната граница.

Показателите на икономиката на фиксираната област по програмата са много ниски в сравнение със средните стандарти на другите държави членки на ЕС. Брутният вътрешен продукт на региона е твърде нисък. Също така са ограничени инвестициите в селскостопанския сектор, който е важен за целия район. Така например през 2003 г. БВП на глава от населението в румънския регион по границата е 1,777 евро, а в българския граничен регион БВП е 1,840 евро. Това показва, че икономическите разлики между двата региона са много малки, но са огромни по сравнение с подобни региони в ЕС (например средният БВП на подобни региони от ЕС е 28,100 евро)[7].

В Програмата „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г." се дават обобщени следните икономически характеристики на разглежданата област:

Двете граници се намират в еднакво икономическо положение и на почти еднакво ниво на икономически резултати и развитие. Икономическият растеж (като мярка на производителност) изостава от средните национални и европейски нива. Икономическият упадък и състоянието на застой на двете икономики ограничава обхвата и характера на трансграничното сътрудничество.

В икономическата структура традиционно доминира селското стопанство. Специализацията главно се основава върху производството на зърнени култури, зеленчуци, грозде и плодове, допълнено от животновъдния сектор; преобладаващите малки семейни ферми се отличават с ниска работна производителност; затова основните продукти имат ниска конкурентоспособност и съществува висок процент от слабо преработени продукти на пазарите за храна.

При промишлените сектори се наблюдават малки различия, но българската индустрия по границата се отличава с по-голяма диверсификация и развитие, отколкото румънската. Промишлеността се развива главно в градските центрове. Освен това, в много случаи индустрията се представлява от предприятия, свързани с влошаващо Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.", юли 2007 г. 19 производство и нуждаещи се от преструктуриране. Предприемачеството в региона като цяло е със сравнително висок дял, но малък в абсолютно изражение.

От двете страни съществуват основни икономически центрове: Крайова (окръг Долж), Констанца (окръг Констанца), Плевен (област Плевен), Враца (област Враца), в които предприемаческата дейност, чуждестранните инвестиции и производителността са относително високи в сравнение с други части от избираемата област по програмата. Но като цяло регионът се отличава с относителна липса на динамичен растеж, с малки успехи при привличането на значителни инвестиции.

Секторът на малки и средни предприятия (МСП) е сравнително слаб, като главните затруднения са свързани с достъпа до обучение за придобиване на умения и финансиране, и се отличава с ниско ниво на технологично развитие; въпреки това секторът на малките предприятия е сравнително добре представен и е потенциален източник на сила.

Малкият размер на бизнеса, съчетан с трудностите при получаването на достъп до основни пазари във и извън региона, предполага наличието на ограничена способност за разширяване.

Въпреки че статистическите данни са ограничени, най-вероятно е съставът и характерът на дейността в сектора за услуги в трансграничния регион да се развиват в посока на по-ниска добавена стойност, финансови и бизнес услуги[8].

От казаното по-горе се вижда, че БВП на глава от населението в района е нисък и това говори за слаба икономическа дейност. През последните години икономическите контакти между България и Румъния са се засилили, но ресурсите все още не са изцяло използвани. За да може да се създаде устойчиво сътрудничество, е необходима качествена инфраструктура и други важни услуги за предприятията в региона. Затова развиването на инфраструктурата и услугите е първостепенна задача за трансграничния регион.

Понеже програмата има ограничен бюджет и не е в състояние изцяло да влияе върху социално-икономическата дейност в региона, тя може да спомогне за създаване на условия за сътрудничество и основа за инвестиции. По този начин ще се намери решение на въпроси от общ интерес; ще се спомогне за изграждане на една обща идентичност в трансграничния район.

Туризъм

Религиозният туризъм е форма на алтернативен туризъм. Все по-често потребителите на туристически продукти започват да бягат от урбанизираните туристически райони и да търсят по-усамотени места, водени от духовни потребности. Точно кога възниква религиозният туризъм, трудно може да се проследи във времето. В отделни изследвания могат да се открият факти и събития, свързани с историята на пътуванията, и в частност на този вид туризъм. Началото на пътуванията може да се търси при търговците. Постепенно в процеса на развитие на човечеството се появяват мотиви от религиозен характер, които да мотивират пътуването.

Религиозният туризъм в неговата първоначална форма – поклонническите пътувания – е един от най-старите видове туризъм. Но в самостоятелен обект на научен интерес се превръща едва в края на XX и началото на XXI век.

Религиозните мотиви при съвременните туристически пътувания са свързани, от една страна, с търсене на единение с Бога, а от друга страна – със задоволяване на специфични културни нужди. Това може да се реализира с посещение на свети места; със запознаване с иконографското изкуство и др. За да може да се задоволи това търсене, религиозните институции имат нужда да работят съвместно със специалисти и пътнически агенции[9].

Предпоставка за развитието на силен религиозен туризъм в България е наличието на много манастири, културноисторически паметници и свързаните с тях религиозно-културни прояви. Религиозният туризъм може да се разглежда в два аспекта: религиозен и културен. При религиозния аспект основен е религиозният подтик – посещават се светите места по време на религиозни празници, с цел да се удовлетвори определена религиозна потребност. Вторият аспект в религиозния туризъм е свързан с културния. На преден план се поставят културно-познавателните елементи – запознаване с дадена религия, с материалната ѝ база, с характерното за нея изкуство.

От етимологична гледна точка базисен в религиозния туризъм е терминът „религия“[10]. Религиозният туризъм съчетава в себе си религиозния култ с туристическото пътуване. Според данни на Световната туристическа организация между 300 и 400 милиона души на година предприемат пътуване с религиозна цел. Печалбата за туристическата индустрия от практикуващите религиозен туризъм в световен мащаб е над 50 милиарда долара годишно[11].

Могат да се дадат различни определения за това що е религиозен туризъм. Едно такова определение е: религиозният туризъм е тип туризъм, при който вярващи от различни религии, индивидуално или на групи, пътуват до места и обекти, определени като „свещени“ за съответната религия или представляващи интерес за вярващите, поради някаква връзка на мястото/обекта с религиозните вярвания[12].

В българския вариант на Уикипедия (свободната енциклопедия) религиозният туризъм се свързва с поклонничеството и е дадено следното определение: **Поклонничеството** (използва се и думата *пилигримство*) е пътуване от религиозни подбуди до *свети места*. Мотивът за извършване на поклонничество може да бъде желание за опрощаване на грехове или молитва (например за здраве, за успехи). Поклонничеството се свързва също така с принасяне на жертва на Бога или Светията (Светицата)[13].

Най-често срещаното е това определение, което дефинира този вид туризъм като самостоятелен и специализиран, задоволяващ религиозните, културните, историческите и др. ценности на хората. Затова религиозният туризъм може да се разглежда в два аспекта:

- Като пътуване на поклонници, водени от религиозни мотиви;
- Като вид туризъм, практикуван в религиозни обекти или места.

Все по-рядко се срещат идеални видове и форми на религиозен туризъм. Много често той се обединява с културния туризъм. Елементи на религиозния туризъм се срещат и при познавателния, деловия, лечебния туризъм. Затова е трудно статистически да се разграничат религиозните от другите мотивации на туристическото пътуване.

Основните източници на религиозния туризъм са свързани с базисните ресурси като храмове и манастири; с културноисторическите обекти, с празничния църковен календар и свързаните с него обреди, обичаи, ритуали, и не на последно място – със забележителни природни дадености на съответния регион.

Голямото природно и културно наследство на Дунавския регион предоставя група ресурси, които биха могли да подпомогнат както туристическия сектор, така и да се подобри общата производителност и доходите на хората, работещи в туризма.

В програмата за трансгранично сътрудничество между България и Румъния се посочва, че съществуват оптимални условия за развитие в областта на религиозния, спортния и младежкия туризъм и в новите продукти на културния туризъм (напр. пътеки на наследството). Потенциалът за културен туризъм като неделима част от идеята за регионален туризъм е свързано с предимствата на богатото наследство. Приликите и разнообразието на историческите и природните ресурси на българската и румънската територия трябва да бъдат допълнително развивани в сътрудничество за качествени туристически продукти[14].

В програмата „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 година" се включи и Басарбовският манастир. Това е единственият действащ скален манастир в България. Локализиран е по поречието на р. Русенски Лом, край с. Басарбово, Русенско. От 1978 г. е в списъка на археологическите паметници на културата с регионално значение. Въпреки че манастирът може да се отнесе към времето на Второто българско царство (XII – XIV в.), то най-ранните писмени свидетелства за него са в османските данъчни регистри от XV век. Името на манастира са свързва със св. Димитрий Басарбовски. По време на поредната руско-турска война от 1768 – 1774 г. мощите на светеца са пренесени в Букурещ и се намират в патриаршеската църква „Св. св. Константин и Елена". През 1911 г. манастирът е подробно описан от археолога Карел Шкорпил. Обновяването на манастира се свързва с името на монах Хрисант, който през 1937 г. се настанява в него. През същата година се създава комитет за построяване на параклис, посветен на св. Димитрий Басарбовски. Издигнатият параклис бива разрушен от едно наводнение през 1940 г. След това нещастие монах Хрисант чрез дарения успява да изгради две килии. През 1961 г. монахът почива. След него за манастира полагат грижи редица духовници: монах Партений, архимандрит Севастиен, протойерей Йордан Фичев, ставрофорен свещеноиконом Недялко Мавродиев и Минко Казаков, йеромонах Иларион, а днес игумен е йеромонах Антоний.

Днес Басарбовският манастир е единственият действащ скален мъжки манастир. В красиво озеленения двор на обителта има кладенец, изкопан от св. Димитрий. Според вярващите водата в кладенеца има лечебна сила.

В основата на скалите са изградени през 1956 г. две стаи и трапезария. По вита стълба се стига до скална площадка. Там се намира нишата, в която е живял св. Димитрий.

В съседство е скалната църква. Иконостасът в нея е от дърворезба и датира от 1941 г. По странични стъпала, издълбани в скалата, се стига до естествена пещера, в която е погребан монах Хрисант.

Има няколко книги за Басарбовския манастир: „Преподобни Димитрий Басарбовски и неговият скален манастир до Русе“ с автор Виктор Мутафов и „Моят земен живот“ на монаха Хрисант[15].

Включването на Басарбовския манастир в програмата за трансгранично сътрудничество става след като тогавашният Русенският митрополит Неофит подписва договор за финансиране на проект „Чудесата на православието в България и Румъния – инициатива за поклоннически туризъм в района Русе – Гюргево”. Договорът е подписан и от Негово преосвещенство епископ Амвросий Гюргевски.

Съгласно тази програма Русенската митрополия и Епископията на Гюргево си сътрудничат в проекта, като българската страна е водещ партньор.

Проектът предвижда извършване на строително-ремонтни дейности в района на манастира „Свети Димитрий Басарбовски” в близост до с. Басарбово и на манастира „Свети Йоан Руски” в близост до Гюргево[16].

Дейностите в България включват довършване на новата сграда на манастира „Св. Димитрий Басарбовски”, цялостно завършване, изографисване и обзавеждане на храма “Преображение Господне” в манастира, изграждане на магерница, ограда и облагородяване на втората скална тераса.

Дейностите в Румъния предвиждат цялостен ремонт на манастира „Св. Йоан Руски”. Реставрирани са стенописите и е доставено обзавеждане и оборудване за двата манастирски комплекса. Срокът за изпълнение на дейностите е 15 месеца[17].

След приключване на работата по програмата се забелязва увеличаване на потока от посетители в Басарбовския манастир. В самата обител не е правена подобна статистика, но по думите на монасите има увеличен приток на поклонници както от България, така и от Румъния.

В заключение може да се каже, че програмата за трансгранично сътрудничество между България и Румъния спомага за развитието на пограничните райони, като подпомага и съдейства за разрешаването на редица проблемни въпроси чрез сътрудничество и насърчаване на съвместната работа.

БЕЛЕЖКИ

[1] www.mrrb.government.bg/docs/bb353440f2a53b5b040694b0d2f839ed.doc, посетен на 19.06.2016 г.

[2] http://archive.eufunds.bg/bg/page/21, посетен на 20.06.2016 г.

[3] http://www.cbcromaniabulgaria.eu/index.php?page=introducere, посетен на 19.06.2016 г.

[4] Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” – http://archive.eufunds.bg/bg/page/62, посетен на 19.06.2016 г.

[5] Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” – http://archive.eufunds.bg/bg/page/62, с. 7, посетен на 19.06.2016 г.

[6] Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” – http://archive.eufunds.bg/bg/page/62, с. 8, посетен на 19.06.2016 г.

[7] Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” – http://archive.eufunds.bg/bg/page/62, с. 17, посетен на 19.06.2016 г.

[8] Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” – http://archive.eufunds.bg/bg/page/62, 18–19, посетен на 19.06.2016 г.

[9] **Марков, Ив., В. Статев**. *Алтернативни видове туризъм*. Велико Търново, Фабер, 2010, с. 32.

[10] Думата *религия* е с латински произход. Има различни значения. Така например Цицерон извежда

думата *религия* от глагола relegere – обмислям, обсъждам, препрочитам. Акцент се поставя на разсъжденията върху прочетеното в свещените книги. Думата *религия* се свързва с римския религиозен култ и обредност. А **Лактанций** извежда думата *религия* от глагола religare – свързвам, обвързвам. Религията се представя като договор между боговете и хората. Тя определя нормите на взаимоотношенията между хората и боговете.

[11] http://turisti.info/religiozen-turizam/, посетен на 15.06.2016 г.

[12] http://turisti.info/religiozen-turizam/, посетен на 15.06.2016 г.

[13] https://bg.wikipedia.org/wiki/, посетен на 19.06.2016 г.

[14] Програма „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007 – 2013 г.” – http://archive.eufunds.bg/bg/page/62, с. 38, посетен на 19.06.2016 г.

[15] http://www.bulgariamonasteries.com/basarbovski_manastir.html, посетен на 16.06.2016 г.

[16] Манастирът „Св. Йоан Руски” се намира на 1 км от с. Слободзия, обл. Гюргево. Сградата на манастира е изградена през 2008 г. на мястото на бивша казарма. Изборът на място не е случайно – в него има много символика – както войниците защитават родината си, така и монасите като Христови войни пазят вярата си. Манастирът е основан по времето на епископ Амвросий, когато е възглавявал за три години Гюргевската епископия. В манастирския храм, бивш военен бункер, са изложени за поклонение голям брой свети мощи, като например: на св. Нектарий Егински, св. Йоан Руски, св. Йоан Златоуст и др. – www.diocese-ruse.org.

[17] www.diocese-ruse.org, посетен на 20.06.2016 г.

CROSS-BORDER COOPERATION AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM (AS IT BASARBOVO MONASTERY)

Galya Yordanova

Abstract

According to the developed system of European Union programs and measures aimed at strengthening territorial cooperation and the developmen to border areas. This system focuses on the developmen to fthecross-border mobility and creating an opportunity for a fruitful exchange of information and data with cross-border implications.

On this basis, the growth in tourist destination „Basarbovski manastir”. This location is considered in the light of religioust our is min the cross-border development in Romania.

Future actions with in the strategy include several groups initiatives. One of the mis the efficientuse of tourism potential by combining the potential for development to tourism in the Danube region and the creation of common tourist products. Such products in the field of cultural touris mint egrated projects with cross-bordernature. They help to develop a common tourismmarkett hus become saccelerating the process of economic and social cohesion of the regions through the development of sustainable partnerships between them.

БЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИК НАСРЕД МОНГОЛИЯ

Николай Овчаров,
Младен Станев

Май, 3015 г., някъде в знойните пясъци на пустинята Гоби, Монголия. Археологическата експедиция работи без резултат вече месец. Но ето, че един от работниците изрича нещо на монголски и вика ръководителката на проучванията. Младата и амбициозна археоложка се втурва към изкопа и след малко държи пожълтяло и окъсано парче хартия, оцеляло по чудо в сухия пясък. С усилие тя успява да разчете запазените първи редове от текста:

Годината е 2015, месец май. Ние сме двама пътешественици от България – малка държава в далечна Европа. Дойдохме в необятните монголски степи, следвайки разказа на францисканския монах Рубрук. В 1254 г. той посетил столицата на огромната империя на монголите Каракорум, заложена от великия Чингис хан. Ние също бяхме по местата, описани от францисканеца. Дружелюбните монголи ни приеха с радост, гощавайки ни с кумис и айраг, конско месо и сушена извара. Ето защо ние, Николай Овчаров и Младен Станев, решихме да вдигнем паметник...

Тук археоложката с досада вижда, че парчето хартия е откъснато и текстът прекъсва. Ще ѝ предстоят месеци и години работа в библиотеките, за да разбере кои са тези авантюристи от XXI в. и какъв паметник са вдигнали насред монголските степи. Но така е в археологията – случилото се някога никога не се узнава докрай!

* * *

Това е един фантастичен сюжет, който би могъл да се случи след хилядолетие. Ние обаче живеем в нашето време и знаем цялата истина. През 2011 г. ние, двама любознателни пътешественици – археолог и бизнесмен, се отправихме на далечно пътешествие. Привлече ни непознатата Бурятия – една република от Руската федерация, намираща се в Централна Азия.

Отваряйки географския атлас, с изненада видяхме, че нейният главен град Улан Уде отстои само на 600 км от столицата на Монголия Улан Батор. А да посетим тази екзотична страна бе отдавнашна наша мечта. Така се стигна до бърз преход с коли до там. Този път имахме възможност да останем само ден и половина, но година по-късно повторихме пътуването, вече по покана на хора от монголското президентство, с които установихме сърдечни отношения. Тогава обикаляхме из необятните степи, разглеждайки останките от столици на изчезнали велики народи. Гледахме шамански ритуали, които ни напомняха за нашите далечни предци, прабългарите, тръгнали преди хилядолетия от сърцето на Азия. Но може би най-силно впечатление ни направи азбуката, на която пишат тукашните жители – кирилицата. Защото днес Монголия е единствената неславянска държава, която не се е намирала в границите на бившия Съветски съюз, служеща си с кирилицата.

Доста хора свързват създаването на тази азбука със светите братя Кирил и Методий. Всъщност е добре известно, че те измислят глаголицата, която въвеждат в средата на IX в. в държавата Велика Морава. Когато техните ученици са изгонени от немското духовенство след смъртта им, намират убежище в България под егидата на княз Борис Михаил. Именно в столицата Плиска създават кирилицата, наречена така в чест на техния учител. За основен неин автор се приема Климент Охридски. В неговото житие е записано: „Изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил”.

С тези букви са преведени на славянски език църковните книги, а после азбуката се разпространява в Сърбия, Русия, румънските княжества, които чак до XIX в. я използват, преди да я заменят с латиницата. България трябва да се гордее с факта, че е мястото, където е изобретена кирилицата. И не е случайно, че точно благодарение на България от 1 януари 2007 г. кирилицата стана третата официална писменост на Европейския съюз заедно с латиницата и гръцката азбука.

Монголия е древна държава с култура, водеща хилядолетия назад. Разбира се, всеки човек на Земята я свързва с великия Чингис хан, създал през XIII в. най-голямата империя, която човечеството познава. В един момент тя се простира от Тихия океан и Китайско море до центъра на Европа, и от Сибир и езерото Байкал до Индийския океан. Монголците преживяват периоди на възход и падение, но съхраняват своя горд дух и самочувствие от славната си история.

В миналото те са писали по различен начин. В началото на XIII в. монголските племена са използвали цели 10 писмени системи за предаване на езика. Най-накрая се въвежда т. нар. старомонголска писменост, създадена въз основа на тази на уйгурите. Днес тя все още се използва от монголците, живеещи на територията на Китайската народна република. През XIX в. се правят няколко сериозни опита за създаване на писменост на базата на латиницата или кирилицата. Под влияние на СССР през 1940 г. най-сетне в Монголия е въведена кирилицата, като са добавени и още пет букви. Днешната азбука на страната е фонетична, като всяка буква отговаря на специфичен звук от монголския език.

Именно при пътуването ни през 2012 г. за пръв път възникна идеята да бъде направен паметник на кирилицата в монголската столица. За да бъде тя реализирана, се включиха много българи и монголци, които обичат България като своя родина, защото с години са учили в нея. От наша страна инициатори бяхме ние, както и Вълчо Друмев, заместник-председател на Българо-монголското дружество за приятелство във Варна, и художникът Климент Атанасов от Бургас. Автор на проекта стана скулпторът Спас Киричев, а архитектурната част е на арх. Делян Жечев. От монголска страна пък бе проф. Лхамсурен Дугержав, който днес е посланик на Монголия у нас, но като завършил в България геолог е дългогодишен сратник на проф. Христо Пимпирев в неговите експедиции на Антарктида.

С труд и финансови средства се включиха много хора и организации, като важна роля изигра Великият приорат на Ордена на рицарите тамплиери в България. Впечатлени от идеята, помощ оказаха и премиерът Бойко Борисов, и бившият му заместник Ивайло Калфин.

Първата копка в Улан Батор бе успешно направена в изключително тържествена обстановка на 20.04.2015 г. В основата на паметника беше зазидано специално послание и амулет. По-късно бе издигнат и самият монумент, висок 4,5 м и изработен от масивен лист от благороден бронз, заварен със сребърни електроди (обр. 1). Транспортирането със самолет от Варна до Улан Батор си беше истинско международно приключение с участници от България, Турция, Китай и Монголия.

Така накрая се стигна до май 2015 г., когато при своето официално посещение президентът на Република България Росен Плевнелиев откри Паметника на кирилицата в Улан Батор. В състава на официалната президентска делегация Николай Овчаров пристигна в монголската столица на 10 май. Седмица по-рано там вече бяха Младен

Станев и Вълчо Друмев, които монтираха паметника заедно с монголски работници при минусови температури. С общи усилия той бе издигнат в двора на модерното 118-о училище и на едно от най-оживените места в Улан Батор – магистралата между аерогарата и централната част на града.

Следобед на 11 май там се състоя вълнуващото празненство, съвпаднало и с официалното честване на 65-годишнината от установяването на дипломатически отношения между България и Монголия. Малко преди обяд пристигна кортежът на президента на България, съпроводен от Министъра на културата на Монголия. По това време дечицата от училището вече бяха строени около паметника, облечени в народни носии. На главите си те носеха корони с буквите на кирилицата, а от уредбата се носеше мелодията на „Върви, народе възродени!”. След официалните речи президентът дръпна платното и пред погледите на всички се появи прекрасната творба на Спас Киричев – символичен факел, от който като огнени искри се разсипват буквите на кирилицата (обр. 2).

11 май щастливо съвпадна с Празника на светите братя Кирил и Методий по църковния календар. Ето защо с кмета на Кърджали Хасан Азис решихме да дарим от името на неговите граждани прекрасна икона, реплика на оригинал от XVI в., изпълнена от най-добрите иконописци на Криптата в Храм-паметника „Св. Александър Невски”. Направихме дарението, а по време на официалната церемония връчихме иконата на симпатична ученичка, облечена в народна носия.

Днес връзките между България и Монголия са особено важни. Азиатската държава се развива с бързи темпове, а в недрата ѝ се крият несметни природни богатства. Неслучайно към нея са насочени интересите на редица европейски и азиатски икономически сили като Германия, Китай, Южна Корея и др. България очевидно трябва да използва своите създадени позиции и близост с монголския народ, като Паметникът на кирилицата е особено важен в това отношение.

BULGARIAN MONUMENT IN MONGOLIA

Nikolay Ovcharov,
Mladen Stanev

Abstract

The present paper deals with the introduction and settled of a new monument in the Mongolian capital Ulan Bator dedicated to the Cyrillic. In the ceremony which took part on May, 11, 2015 the President of Republic of Bulgaria was at presence as well as representatives of the Ministry of Culture of Mongolia.

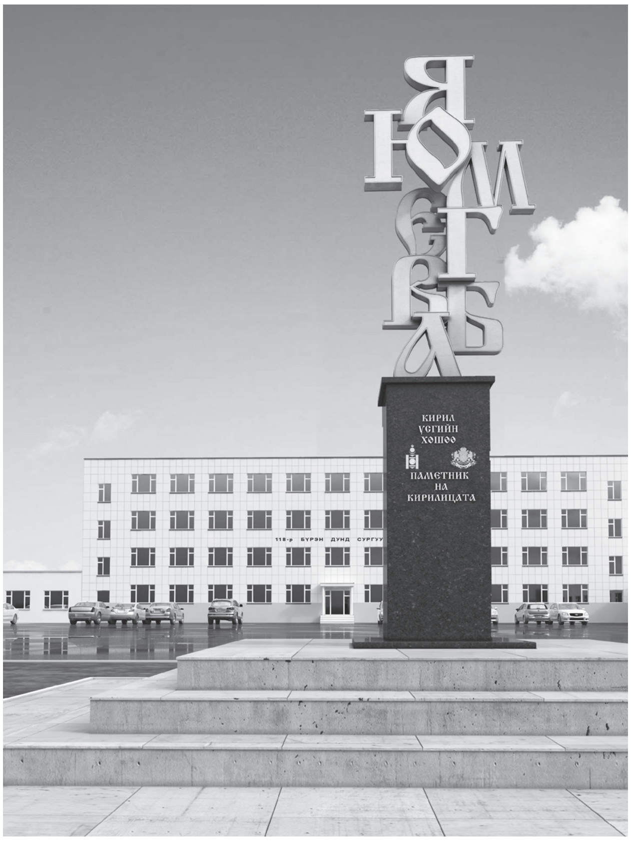
КИРИЛ
ҮСГИЙН
ХӨШӨӨ
ПАМЕТНИК
НА
КИРИЛИЦАТА
118-р БҮРЭН ДУНД СУРГУУЛЬ

Обр. 1

КИРИЛ
ҮСГИЙН
ХӨШӨӨ
ПАМЕТНИК
НА
КИРИЛИЦАТА

Обр. 2

ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО – ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА МИСЛЕНЕТО И ФИЛОСОФИЯТА

Николай Атанасов

Светът е по-знаков и по-информационен, отколкото го възприемаме и познаваме, и става още по-знаков, информационно по-разнообразен и богат на изследвания, стоки, нови продукти и услуги. Подобна картина представят например икономическият и социалният живот, системите и технологиите, доказва го културното наследство, науката, философията и историята – резултатите от изследователските и творческите дейности, хуманитарното, общественото и техническото познание, същността на системите и тяхното управление. В този аспект на разглеждания въпрос е необходимо преосмисляне на затрудненията – проблемите и предизвикателствата, ценностите и ролята на човека, организацията и обществото в динамиката на разширяваното културно наследство, фундаментално и приложно знание, философията на информационното общество, комуникациите, надеждността на информацията и конкурентоспособността.

Култура не е всяко нещо, а онова, което е пряко свързано с човешката същност и човешкото битие. Затова нейното съществуване, изследване и развитие е детерминирано от измеренията на битието, информацията и знанието, опита и ценностите на човека и хората.

За надеждността на информацията

Една от възможностите за осигуряване на определен устойчив растеж в условия на финансова, икономическа и социална несигурност са надеждността на информацията и информационната култура. Икономическият и социалният живот създават множество рискове, причинени от постоянни и променливи противоречия, социално-политически преобразования, международна динамика на активи, появата и изчезването на пазари, и др. В този контекст е необходима реалистична и надеждна оценка на факторите, причините и последствията на информацията, която като отражение съответства адекватно и дори изпреварва вещи и идеи, желания и цели, рискове, планове и програми и др.

Пазарите и демокрацията се появяват на основата на открития и нововъведения още от древността – в Древна Елада. Тяхното разширение, тоест растеж, зависи от информацията и знанието, от опита и характера на информационите знания и култура, от икономическия, социалния, научния, образователния и културния опит и живот. В съвременните общества за средството, което е основен посредник в пазарните и социалните условия на производство, потребление и размяна – информацията, която става стока, е небходим информационен и иновационен мениджмънт, информационна и иновационна култура на каквото и да е ниво на взаимоотношения, потребление и конкурентоспособност. Затова планирането и постигането например на устойчив икономически, социален и културен растеж зависи от качеството и надеждността на информацията относно най-критичните и надеждни рискови фактори, противоречия, условия и тенденции на промяна на производството и потреблението, предлагането и търсенето и др.

Огромно предизвикателство за сполучливи и ефективни решения за управление на подобни фактори и надеждност на информацията е надпреварата например със скоростта и пространственото движение на електронната цифрова форма на информационния сигнал и представяне на неговата уникалност и универсалност. В подобна сфера се появяват нови видове екзистенция, рискове и перспективи за усъвършенстване на човешката и техническата същност, системите и мрежите на различни по произход, род и вид информационни единици, техни модели и вземане на решения с тях. За това помагат например парадигмалното научно мислене и стратегическото иновационно мислене и надеждност на информацията, съгласувани с моделите, подходите и целите на информационния и иновационния мениджмънт, парадигмалното познание и култура. Защото в условия на несигурност и дезинформация те създават и поддържат необходимо ниво на надеждност на знанието и опита като управленски субстанциален принцип не само за свои потребности на даден субект/организация, но и за потребностите на информационното общество.

Движението на капитали, стоки и услуги е съпровождано с разнообразни по вид информационни единици, модели и комуникации. Въпросът е с какво и как поддържането на установени стандарти, процедури и подходи, механизми/инструменти и регулации предизвиква рискове на основата на разнообразните потоци информация и създава не само информационни предпоставки на несигурност или сигурност, риск и надеждност. В този смисъл е необходима оценка, например чрез философията на релативизма и с помощта на релативистични корелационни информационни индикатори на връзки, модели и взаимоотношения на информация/дезинформация при вземане на решения и управление на активи.

Във философията на културата надеждността на информацията е необходимо да бъде оценка не само на формални, материални и не-материални страни и свойства на дадена вещ. Защото дори единствено от културологична гледна точка качеството и динамиката на информацията като стока и благо пряко влияе върху резултатите от дадена икономическа, социална и културна дейност на предприятията/организациите в областта на културата и изкуството, науката и образованието, и др. В този контекст надеждността на информацията е средство за реалистичност при промяна на активите на социално-икономическите и техническите системи и мениджмънт, изследвания и проекти, оценки на случайни и предвиждани рискове в модели, при моделиране и симулации на противоречия, вземане на решение и управление.

Информационното цифровото общество поставя като основен стратегически приоритет развитието на информационните, компютърните, комуникационните и навигационните иновации, системи и технологии в целия спектър на икономическия и социалния живот и комуникациите на Европейския съюз за осигуряване на устойчив, интелигентен и приобщаващ растеж. Но това зависи от количеството и качеството на информацията, от нейната надеждност и икономически (финансов) информационен риск и опасностите, които носи липсата или излишъкът на информация и знание като капитал и културно наследство. Освен това стратегически икономически фактор на сигурност се оказва собствеността на информацията, както и възпроизводството на неконкурентоспособни изделия, системи и технологии, чиято поддръжка, логистично осигуряване и модернизиране е невъзможно или неизгодно по икономически и финансови предпоставки в съответствие със стратегическите приоритети за иновации и иновационен растеж на страната, темповете на модернизация и трансформации на бизнеса, икономиката и обществото в регионални, европейски и дори световни рамки и мащаби на промяна.

Бих искал да поставя и някои въпроси, които вълнуват не само философи. Накъде отива светът? Какво става с човека и обществото и каква може да е тяхната съдба? Каква е перспективата на съвременната държава и на съюзи от държави?

Според Джордж Хърбърт Уелс „човешката история все повече прилича на състезание между образованието и катастрофата”[1].

Но коя е или каква е историята, която остава без история или лишава човека и хората от история?! И защо? Защо е възможно това – защо е възможна подобна несигурност? Защо освен славна, прекрасна история, има и груба, цинична или безпощадна история в човешкото битие? Всъщност, възможно ли е историята да се самоунищожава или да се самоунищожи завинаги[2]?

Съвременното наследство, пробивите в науката, постиженията на икономиката, качеството на модернизацията и мениджмънта не осигуряват достатъчно по цел знание за търсене на отговори на подобни същностни въпроси. Основните противоречия на Битието и човешката субстанция се възпроизвеждат чрез поколенията във и с каквито и да са движения и потоци на информация, нива и степени на знание по растеж или шокове в икономическия и социалния живот. Несигурността в съвременните системи зависи от надеждността на информацията и философията на техническите, икономическите, социалните, политическите, образователните, научните и културните системи на обществата и държавите. В подобни отношения на взаимозависимост и релативистичност на отношения, връзки и системи, информацията увеличава или намалява своята стойност (цена) в динамиката на взаимодействия и промени едновременно с увеличаването или намаляването на интелигентност на знанието, техническите устройства и мрежите. Например интересни подобни затруднения – за противоречиви възможности, релативизъм и парадокси на информацията, са следните:

- *С информация се пишат и четат книги, но може и да се забравят книги.*
- *С информация се разкрива истина, но може и да се скрива.*
- *С информация се създават кодове и системи, но може и да се неутрализират или унищожават подобни.*
- *С информация се създават пазари и общества, но може да се разграбват и унищожават, защото информацията е стока и оръжие.*
- *С информация се опазва наследство и ценности, но може и да се променят подобни, и др.*

Затова са необходими изследвания на надеждността на информацията и информационния релативизъм не само във Философията на икономиката, обществото, правото и културата, както и развитието на творчески продукти, с които да се съхранява и предава същността на знанието за надеждността, безопасността и сигурността на информацията и системите на управление, поне в науката, образованието и културата.

Други интересни въпроси са: Има ли бъдеще съвременното общество например като кибернетична система и какво е то? Всъщност, защо обществото може да се разглежда като сложна суперсистема на управление или разумен компютър, тоест като вид универсална кибернетична система – за удобство на власт, печалба или наука?! От друга страна, защо човекът и обществото, икономиката и държавата, техните продукти и услуги не могат да бъдат анализирани, остойностявани, потребявани и разменяни само едностранно от материална гледна точка, и то като резултат, например от свръхексплоатация на материални, технически и човешки ресурси[3]?

Експертизата на артефакт, например материална вещ, зависи все повече от информационната единица и качеството на информацията и знанието като дизайн на мерните и познавателните единици и приложението им чрез ценностен модел и система в описанието на дадена вещ. А надеждността на информацията е все по-критично важна както в обективната, така и в субективната сфера, защото надеждността може да е резервирана, презерезервирана или напълно пренебрегната като риск, ценност и системен фактор, например при вземане на решения и управление. В този контекст понятия като културна измеримост, културна съизмеримост или културна неизмеримост разширяват ценностния аспект на дадена материална или нематериална вещ относно степента на нейното стойностно и/или ценностно потребление като информация и реалност.

От гледна точка на Философията на кризисния мениджмънт проблемът за надеждността на информацията е необходимо да се поставя, разглежда и преоценява чрез подходи, решения и резултати и извънсистемно, например относно дадена техническа, икономическа, социална и образователна система и организация. Освен това кризисният мениджмънт е необходимо да е съчетаван например с информационния и иновационния мениджмънт на основата на различни по вид корелационни индикатори на информационни модели, системи и практики. Тук необходимостта от интелигентен род надеждност е явна. Защото чрез нея се повишава не само точността на оценки и решения, но служи за основа на приложения, резултати и действия с качеството на информацията и знанието, независимо от техния обем.

Икономизацията и комерсиализацията на информацията и социалните отношения повишават рисковете от кризисни предпоставки и ситуации на социалния и културния живот и несигурност в обществото, например като управленски инструмент за иновации и финансов инженеринг. В този смисъл надеждността на информацията придобива все по-широк интелигентен характер, особено когато оценка за надеждност на информация се съчетава с иновационен индикатор за измерване на иновациите на предприятие (организация), и дори на национална икономика, както в ЕС. Защото през 2013 г. Европейската комисия въведе именно *иновационен индикатор* за оценка на значението и приносите на националните икономики за стратегическата политика на ЕС – стратегията Европа 2020, и увеличава количеството иновационни индикатори за оценка на приносите на националните икономики относно целите и задачите на стратегията Европа 2020, Единния цифров пазар и др.[4]

Информацията е неравномерно и неравнозначно произвеждана и разпределяна в обективния и субективния свят. Това е източник на разнообразни същностни противоречия и рискове в специфично конкретно информационно пространство и време. Затова информацията и нейната надеждност са все по-важен многомерен, бързодействащ и ценен фактор в каквито и да са условия, който с помощта на устройства, системи и технологии влияе обективно и субективно, случайно и системно върху отношения, комуникации, поведение и управление. Без надеждността на информацията не забелязваме същностно безнадеждността и несигурността, дори и да ги усещаме или предусещаме.

Специфично стратегическо предизвикателство е растежът на страната и ЕС и неговата надеждност – растежът на икономически, социален и културноекзистенциален по смисъл труд и живот предимно в определени направления и сектори на икономиката и обществото, и културното наследство[5].

Социалните и икономическите системи ускоряват и разширяват своето разнообразие на основата на информацията, знанието, културата, натрупвания опит и иновациите, което изисква архитектурен подход и надеждност на информацията в динамично променящите се условия на съществуване, функциониране и разширяване. Като всяка система те имат информационни структурно-функционални ограничения и ресурси, които с времето изискват поддръжка, модернизиране и преоценка на тяхната безопасност, надеждност и ефективност, както и преглед на управлението им като активи и пасиви. Това е невъзможно без подготвени специалисти, експерти и инженери, които успешно съчетават и прилагат конкурентни, модерни и интелигентни подходи, модели и решения в съответствие с изискванията за запазване и управление на наследството, настоящето и бъдещето на социалния и икономическия живот в разнообразна пазарна среда, кризисни икономики и несигурност.

Знакови подбуди и личностна пробуда

Страната е в центъра на различни по вид кризи от десетилетия. Въпреки положителните промени и напредък, които се отбелязват, остава предусещането за необходимост от нови преобразования, които по-точно, пълноценно и бързо да разкриват истината, нови ценности за явленията и тяхната същност, човека, кризисните икономики, обществото, духовния характер на наследството и перспективите на страната, региона, Европа и света.

Реалността и виртуалният свят са новата среда на надпревара, надежда и перспективи за проникване на мисленето и познанието в Битието, смисъла на живота, системите, технологиите и управлението, защото презгранично и безмерно ускоряват раздвижването на изследванията и създаването на нови продукти и услуги за живота, икономиката, образованието и културата. Въпросът е: къде е мярата за пълноценно различаване на потребности от илюзии и фактори на реалността, които съпътстват мисленето и съзнанието, опита и живота на човека и хората? Съществува ли надежда и каква е тя, когато ситуация, случай или риск изглеждат безнадеждностно непреодолими, и др.?

Например според Макс Фриш чрез технологиите се създава свят, който не се налага да се опознава. Вълните на новости и информация в социално-икономическите и технико-икономическите системи детерминират резултати, но и рискове, заплахи и повече несигурност, отколкото надеждност, ако с преследване само на целите и задачите на управление на системите не се забелязват в отраженията на социално-икономическата среда и отраженията на разпадане и обезсмисляне на ценности в денонощието, годината и десетилетията.

Всъщност, как да не зависим от информация и риск, тоест от информационния риск и рисковите комуникации? С какъв дизайн и архитектурна рамка на мислите и чувствата, знанието и опита? Има ли действие или бездействие, което да открива или разкрива вечно успешна формула на решение? Кой е приоритетът на знаците и твърдението с тях? Какъв е приоритетът на значението на данни, алгоритми и действия с тях?

Проблемът – ново разбиране и отношение към същността и дизайна на знаковите и символическите системи, към материалното и нематериално културно наследство. Все по-ясно е, като че ли това е не просто конструкция на човешки ум, но и самостоятелна действителност, обективна реалност – вид виртуална реалност със свои степени на свобода, които в определен обективен аспект не зависят само от човека, от неговия контрол и управление.

Ако светът се математизира, то формулата, думата и мисълта, информацията и знанието остават водещи ценности за разкриване на истината и облагородяване на съзнанието, същността на човека и хората. Проблемът е стойността – цената на логико-словесните и техническите формули, чрез които моделите, пазарите и правенето на пари ще разширяват и създават нови пътища на успехи и богатство, щастие и просперитет. Бъдещето е не само или единствено пътят на парите, магистралите, пазарите и финансовите потоци, а в смисъла на развитие на изследователско-творческата същност на човека и хората в по-широк съвършен обхват и социален мащаб на реалност на взаимоотношения, взаимодействия и развитие чрез микро- и макросистемите.

Икономическа несигурност и национална идентичност

Тезата за взаимовръзка между икономическата несигурност, самоопределението и националната идентичност е все по-актуална не само за страната. През преходния период от 90-те години на ХХ в. и с глобалната икономическа криза след 2008 г. обществото е свидетел на продължителни миграционни процеси, предимно на млади и хора в активна възраст. В голямата си част те имат образование и интелектуален потенциал. Във всички тях българското общество е инвестирало средства, усилия и надежди за развитие и просперитет. Но реалностите показват, че не може да се разчита на подобни надежди[6].

Причините за миграцията и демографския проблем в България са комплексни и са обект на различни проучвания. Търсят се отговори на въпроси като: какви са тенденциите на този процес; каква е връзката му с нивото на развитие на икономиката в страната, с наличието на работни места и възможност за реализация на младите хора; доколко икономическата култура на младите хора им помага за личната финансова сигурност; какво е мястото на образователната система в този контекст; как се самоопределят българите у нас и в чужбина и от какво се влияе това самоопределение; кои са корените на проблемите, доколко те се намират в икономическата реалност и несъвършенство на образователната система. Подобни въпроси заслужават внимание от различни измерения на битието и същността на човека и хората.

Интердисциплинарен екип от Университета „Проф. д-р Асен Златаров" – Бургас, проведе емпирично социологическо изследване на студентите от Факултета по обществени науки по посочените проблеми през май – юни 2014 г. (360 студенти от 11 специалности, вкл. специалността „Туризъм"), чиито резултати и анализи намериха развитие в монографията „Икономическата несигурност и отражението ѝ върху самоопределянето и националната идентичност"[7].

В съвременните условия на живот икономическата и финансовата стабилност на гражданите е от ключово значение както за качеството на живот, така и за лична професионална реализация. Подобна стабилност за младите хора се свързва със степента на самоопределеност и национална идентичност, на избора на решение: *да останат в страната или да потърсят реализация в чужбина, да се върнат в родината на определен етап или да я напуснат завинаги.*

Какво е отношението на студентите, бъдещите специалисти на пазара на труда към условията за подготовка и професионална реализация? Каква е степента на тяхната ангажираност с проблема и в какво виждат основните трудности за реализация у нас? Доколко са готови да ги преодоляват? Това са въпроси, на които си заслужава да се потърси отговор.

Въз основа на предходни изследвания за потребностите, интересите и мотивацията на студентите от университета „Проф. д-р Асен Златаров" за тяхната реализация в условията на европейска интеграция (2001 – 2004), както и за нивото на икономическа култура и финансови нагласи (2012 – 2013), се очертаха тенденции, част от които са негативни. Установи се, че мотивацията за знание пада, стремежът е към временното заучаване (наизустяване) с цел възпроизвеждане на инфорацията или формата на знание и получаване на оценка по дадена дисциплина. Мотивацията за знания се модифицира в мотивация за придобиване на диплома за завършено висше образование. Съдържанието се подменя с формата, което формализира ученето и образователния процес. Тази тенденция стана трайна в последните години. Връзката между теоретичната и практическата подготовка е нарушена. Резултатът са кадри с недостатъчна практическа подготовка, компетенции, способности и квалификация.

От друга страна, стана ясно, че мнозинството от изследваните младежи имат неадекватно познание и отношение към управление на личните финанси, промяната на пазарите и базовата икономика. Макар и част от респондентите да се обучават по множество икономически дисциплини, те не проявяват интерес към прилагането им в практиката даже по отношение към собствената си икономическа и финансова сигурност. Липсва достатъчна активност и инициативност.

Остават въпросите за това, какво демотивира младите хора да развиват себе си като добри специалисти в България, променя ли се тази ситуация, когато работят в чужбина, и как влияе икономическата несигурност върху процеса на самоопределение и националната идентичност. Проведеното социологическо изследване си постави за цел да отговори на тези въпроси, като използва значителна по обем база данни от допитването на студентите.

Резултатите от проекта потвърждават тезата, че е наложително още от най-ранна възраст да се формира трайна система от умения, ценности и практически действия, които да са основа на младите хора да инвестират дългосрочно в своето финансово благополучие. Изследванията на проекта показаха, че въпреки отрицателното влияние на икономическата несигурност върху самочувствието и възможностите за реализация на студентите, тя създава и предпоставки за търсене на устойчивост чрез самоопределението. В този смисъл е необходимо разширяване на социално-икономическото образование и културата на подрастващите и младите хора, с цел по-ранно формиране на способности за разкриване и адекватна реакция на съществуващите икономически и социални затруднения и устойчиви противоречия.

Появяват се нови форми за пазара на образователни услуги, проучвания и научни изследвания, например подготовка и обучение за „меки умения" и др. Демографската криза детерминира предпоставки и предизвикателства за социално предприемачество и социални иновации. За ефективността на управление и решаване на подобни задачи (въпроси, проблеми) е необходимо да се осигури надеждна информация и знание, което е невъзможно без качествено образование, развитие на икономическа и социална идентичност и нейното усилване и разширяване чрез мисленето и културата.

Потребността от преодоляване на отрицателното влияние на съвременните променящи се индустриални кризисни идентичности в икономическия и социалния живот детерминира необходимост от създаване и развитие на програми за икономическа идентичност, национална идентичност и европейска културна идентичност.

Отрицателното влияние на икономическата несигурност върху националната идентичност се преодолява чрез ефективно управление на всички нива на социално-икономическата система. За това може да способстват популяризирането на богатото културно наследство и красивите природни забележителности на страната.

За стимулирането на творческо мислене

Сложен и интересен е въпросът за стимулирането на творческото мислене, например в обучението и изследванията. През 2015 г. се проведе интердисциплинарно и социологическо проучване на студентите от Факултета по обществени науки на Университет „Проф. д-р Асен Златаров" – Бургас (200 студенти от 10 специалности, вкл. специалността „Туризъм"). То осигури база данни, която дава възможност да се анализират актуални проблеми на обучението и интердисциплинарния подход при изследвания и приложения на информацията и знанието в обществени и хуманитарни дисциплини[8].

През последните години се забелязва нисък статус на творчеството в системата на ценности на студентите при тяхното обучение, самоподготовка и търсене на работа. Тази тенденция се очертава не само в анализа на резултатите от проектното изследване, но и в други университетски социологически проучвания, и поставя под въпрос основните цели на съвременното образование или дизайна на програми и дългосрочни задачи. Изискват се нови икономически устойчиви интелигентни интердисциплинарни подходи, които поддържат и осигуряват надеждно с актуална информация и знание потребностите на субектите в разнообразните обучения и приложения на придобиваното теоретическо и практическо знание.

Намаляването на часовете по хуманитарните и социални дисциплини води до ограничаване на разбирането на смисъла и потребността от творчество, както и на схващането за изграждане на самостоятелни умения за рационално и системно аналитично мислене. По същата причина се наблюдават недостатъчни познания и разбиране на хуманитарната терминология, която е в основата на културата и образованието. Тенденцията в тази насока се разширява и задълбочава. Очертава се необходимост от допълнително обучение в направленията на хуманитарните, социалните и стопанските дисциплини за правилно разбиране на понятията творчество, креативно мислене и иновации като познавателни категории и ценности в обучението, практиките и смисъл на живот.

Стимулирането на креативно мислене повишава инициативността и разширява способностите и възможностите на студентите за участие в национални и международни студентски научни конференции, както и в европейските програми за мобилност и стажове. Потребността от креативност на мисленето се откроява не само в индивидуалното обучение, но и при решаването на екипни задачи, и в бизнес практиките.

Изследването показа, че студентите желаят да участват в разнообразни организирани форми за духовно развитие, като най-голям процент са тези, които посочват група за себепознание и саморазвитие.

При изследването на докторантите се очерта следният проблем: превръщането на докторантурата в научно-образователна или трета степен на висшето образование поставя въпроса за липсата на единна, национална и европейска методика за разработване на дисертационен труд, в която ясно да е определен моделът за постигане на научните приноси на основата на научното изследване и научното творчество. Това поставя изискване в програмите за подготовката на докторанти да намерят място въпроси за креативността на мисленето, научното изследване и парадигмалното познание. Анализите показаха, че докторантите проявяват високо разбиране за смисъла на ролята на творческото мислене в изследователската работа, но срещат трудности и имат потребност от повече разбиране и подкрепа.

Съвременното общество на високите технологии и глобалната икономика имат потребност от кадри с висока квалификация, интердисциплинарни знания и умения, способни да прилагат творчески подходи и иновации при решаване на възникващи проблеми в изследванията и динамично променящата се реалност и социално-икономическата среда. Същевременно факт са редица противоречия между изискванията на живота към съвременния гражданин и неспособността на образователната система и култура в съвременното общество да ги удовлетвори, например по обхват и динамика на промените. Особено важни са въпросите за мястото, ролята и философията на образованието в процесите на трансформации, стратегически политики, сътрудничество, интеграция и култура.

За реабилитацията на творчеството като резултат и начин на изява и успешни решения и управление в житейски и професионален план, поддръжка осигурява интердисциплинарността на науката, образованието и културата.

Сложният теоретичен характер на хуманитарните и обществените науки затруднява рутинния специалист да постигне нещо значимо по стереотипни известни модели. Целта е получаваните резултати да могат да се използват за създаването на иновативни приложения, предвиждане и прогнозиране на нови ценности. Креативността се проявява именно чрез анализа, качеството и оценката на получаваните данни и знание извън пределите на традиционните правила и антропологични състояния, както и при съчетаване и балансиране на различни променливи техни величини в опита и резултатите чрез създаването на значими нови вещи. В този смисъл философията е изправена пред сериозни предизвикателства в сферата на науката и образованието. С богатството на идеи, широтата на проблематиката, аналитичния си инструментариум и специфични функции философското наследство и научното познание имат потенциал да стимулират и поддържат устойчиво творческо мислене и иновативни нагласи в разнообразните научни направления и специалности.

Надеждността на информацията и знанието е надежда за развитие на обучението, но невинаги – на мисленето и познанието.

Културното наследство е късче от философията и историята, които се стремим да разкриваме, опознаваме и представяме. Философията е сложна наука, защото по културно наследство е наука и за науките. Нейният предмет има потребност от широка разнообразна информация и задълбочено знание, размишления и експерименти не само за самата себе си и човешкото битие. Ако философията предоставя знание за модели, подходи, методи и парадигми на информация, опит, ценности и управление, то историята обхваща данни за надеждност на събития, факти, опит на тяхното тълкуване и избор на решения и ценности на човека и хората, организациите, обществата и цивилизацията. Интердисциплинарният опит, философско-историческото мислене, културологичното познание и културното наследство са основа за преодоляване на заплахи и рискове, кризи и конфликти между организации, общности, общества, държави и съюзи от държави. В този смисъл се очертават някои предизвикателства, както следва:

- ключовата роля на самоопределянето – икономическата идентичност и националната идентичност на основата на информацията и знанието, сътрудничеството и интеграцията на субектите, организациите и страната;
- презгранична детерминираност на мисленето и познанието за преодоляване на ограничения и противоречия, както и за повишаване на надеждността на информацията и значението на културното наследство, философията на културата, икономиката и обществото;
- определянето на диференцирани показатели за научно изследване и творческо

изследване в образователните и научните направления, необходими за разширяване на интер- и мултидисциплинарни рамки на изследванията, научните изследвания и творческите изследвания, обучението и потребностите от тях за повишаване на качеството на знанието и конкурентоспособността на субектите и организациите в страната и ЕС;

- медиирането, рекламата и виртуалните технологии и потребностите за тяхното разнообразно енциклопедично наследство в разширение, интер- и мултидисциплинарен растеж;
- развитието на аналитичността, надеждността и приложението на резултати от проекти на национално и европейско ниво в социалния, икономическия и културния живот;
- създаването и продължението на нови изследователски и творчески модели и практики за развитие на българското книжовно мислене, проучвания и творчество като отражение на огромно и разширяващо се неизследвано наследство;
- създаването на нов световен клас/вид академична информационна парадигма на изследвания, иновации, образование и конкурентоспособност;
- разработването на новаторски инструменти за най-нова философия относно наследството от пазари и икономически растеж, в които участието на субектите е още по-свободно, а управлението на разнообразни ресурси и инвестиции е по-ефектно и ефективно;
- изготвянето на прогресивни академични научни програми за обучение, изследвания, иновации и творчество с бизнес и социални приложения като фактор за неутрализиране на заплахи и рискове и повишаване на конкурентоспособността, социалната сигурност, иновации и култура;
- следването на интелектуални черти и същност на материални и духовни ценности като образци на безценни вещи, и др.

Перспективите на намиране на подходящи решения на въпроси и проблеми, свързани с предизвикателствата и тяхната ценност, зависят от целите, надеждността на информацията и обхвата на знанието в действията на субекта, организацията и обществото, състоянието и трансформациите на материалното и не-материалното културно наследство.

Наследството на българската книжнина и мисленето разширяват дълбочината си с нови открития, изследвания и творчество в сферата на информационната единица и знанието, с новости в техническите компютърни, информационни и комуникационни системи и технологии, с нов вид информационна култура, модели и ценности на общуване и обхват на комуникациите, които съчетават огромното богатство от традиции, разнообразие и универсалност непосредствено с многообразие от други по вид култури в Европа и света.

Въпросът, който се появява в едно и също затруднение чрез измеренията на Битието, е: Защо човек отстоява, променяйки и не-променяйки себе си, своята своеобразна, универсална, но и неповторима човечна или античовечна по характер идентичност и идентификация? Какво най-близко, същностно носи знаковите подбуди и личностни пробуди на вътрешното и външното лице на субекта като изследовател и творец, например на българския характер и дух като съвременен европейски гражданин, и обратно, на европееца като българин с определено и безмерно бъдеще? Какво дава сили за подобна вяра, убеждение или крайно безсилие и невиждано отчаяние?

Надеждата за точен и пълен отговор се проверява чрез доброто като мяра и нейната надеждност с по-доброто в предоляване на противоречията и прогрес на човешката същност и субекта като гражданин, което се поддържа, възпроизвежда, предава и развива не само по душа и ум.

Културното наследство изисква не само съзнателност за неговото забелязване, разбиране и опознаване, но готовност и поддръжка то да се съхранява и представя пълноценно, да привлича и помага при самоопределяне, както и да осигурява ясно предаване на данни, знания и поуки от миналото, настоящето и бъдещето не само за българската земя, но и за българското море и небе.

За културното наследство е необходимо конкретно и парадигмално мислене и познание, чиято емпиричност детерминира презграничните преходи на информацията и знанието. Защото за безмерната душа заблуждения са възможни в каквато и да е посока на движение. Техническите устройства, системите и технологиите преодоляват недостатъци на антропологическото виждане и разбиране на информацията като мащаб и обхват, но творческите операции остават по същност в човека като съгласуване на действителността и нейната производност на виртуална среда. Картината на науката и философската антропология помага на образованието, и обратно, да се преодоляват противоречията и разкриват нови тайни, формули и закони.

За развитието на материалното и нематериалното културно наследство има потребност от нови индикатори за оценка на стойностни различия на вещите като артефакти на изследване, научно изследване и научно творчество в науката, образованието, пазарите и културата. Те са необходими за валидация на информацията и знанието, системни и технологични решения, продукти и услуги. Предизвикателство остава въпросът: кога ще се създаде национален орган и ще има ли единен европейски орган за подобен вид експертиза на научните изследвания, творчески продукти и услуги, например в сферата на културното наследство. Ползата от подобни органи е безспорна, защото ще представя висока оценка на качество на знание с национален и европейски престиж в съвременното културно наследство и антропологията.

Парадигмата като наследство във философията е в основата на моделите на мисленето и познанието, системите и технологиите, практиките и трансформациите на организации и общества. Съвременните проблеми и предизвикателства на философията в цифровото информационно общество се отнасят до парадигмалното научно мислене, надеждността, валидативността и методиките на научното и творческото изследване. Те изискват по-точна информационно-познавателна интер- и мултидисциплинарна оценка на риска и сигурността, ефектност и ефективност на различни по род и вид информационно-познавателни и аксеологически изследвания и модели на управление на социално-икономическите и технико-икономическите системи и мрежи, културното наследство и практиките с тях.

Релативистичността на информацията, релативистичната оценка, интердисциплинарност и надеждност на информацията са в основата на релативизъм и релативистични подходи в лаборатории и към пазари, медии и потребители на информация и знания, информационна култура и модели на мислене, които създават предпоставки за растеж на културното наследство.

Информацията разнообразява и разширява културата. В този контекст културното наследство нараства информационно динамично. Информационната вяра детерминира по същност обхвата на информационната култура и дълбочината на нейното значение, защото опосредства вътрешната и външната сфера на отражения, мислите и действията на субекта. Въпреки това остава предизвикателството за пълноценно изграждане по идентичност и идентификация на българско цифрово информационно общество с интелектуален, икономически иновативен и устойчив растеж чрез цифровите информационни знаци, българската философия, бъдещето и световното културно наследство.

ДА ПЪТУВАМЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ означава да пътуваме към българската Европа – към българите и европейците, с наследството, което е съхранено и се опитваме да представяме в съвременното общество, на континента и по света. То носи смисъла да пътуваме и към Европейска България – онази, която е в желания и мечти, мисли и познание, проекти, планове и програми, рискове и надежда в живота на българите, в същността на човека и хората, но и на системите, чрез които проникваме, експериментираме и разкриваме истината, откриваме и създаваме нови ценности, както и се опитваме да изграждаме с тях по-добър дом и страна, да сме по-добри граждани едновременно с доброто и прекрасното от европейското наследство и култура.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Уелс, Дж**. *Любими цитати*. 2016, http://sotirmarchev.tripod.com/citati.htm.

[2] **Атанасов, Н.** За надеждността на информацията и несигурността. – *Сб. на юбилейна научно-практическа конференция „Времена на несигурност и рискове: възможности и перспективи за развитие“*, ФИСН, университет „Паисий Хилендарски“, 07-08.11.2014, Пловдив, 2015, 54–61**.**

[3] Пак там.

[4] **ЕС** *Measuring innovation output in Europe: towards a new indicator*. Brussels, 2013.

[5] **ЕС** *EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, *COM (2010) 2020*. Brussels, 2010; **ЕС** (D-GRI, DB, Unit B-5) *Social Innovation Research in the European Union: Approaches, findings and future directions*. Policy Review, Brussels, 2014.

[6] **Атанасов, Н., В. Бинева, М. Каприева, М. Тодорова**. *Икономическата несигурност и отражението ѝ върху самоопределянето и националната идентичност*. Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, 2014.

[7] Пак там.

[8] **Атанасов, Н., В. Бинева, М. Каприева, М. Тодорова.** *За стимулирането на креативно мислене у студентите*. Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, 2015.

ABOUT THE CULTURAL HERITAGE – ISSUES AND CHALLENGES OF THINKING AND PHILOSOPHY

Nikolay Atanasov

Abstract

In the report are considered some issues of philosophical thinking and analysis of the reliability of information and cultural heritage. There are presented summaries of empirical sociological studies of students from social sciences and humanities at the university «Prof. Dr. Asen Zlatarov” regarding on stimulating of creative thinking, as well as with the formation of economical identity and national identity in the contemporary emergency economy. Reflections and considerations are guided by dialectical thesis about the reliability of information, protection and full presentation of the Bulgarian cultural heritage in the Europe and worldwide. Thoughts are summarized in conclusion about challenges for the extensive and priceless national, European and world cultural heritage, philosophy of culture, paradigmatic searches and training in the social sciences and humanities.

„КАК ПИШЕЛИ СТАРИТЕ БЪЛГАРИ?” – МОБИЛНИ УРОЦИ ЗА ДЕЦА, ОРГАНИЗИРАНИ ОТ КЪЩА МУЗЕЙ „ПАНАЙОТ ВОЛОВ” – ШУМЕН

Милена Георгиева

Едно от проявленията на присъщата за музея публична роля са образователните програми, балансиращи научния разказ и онагледената история, колективната памет и индивидуалното светоусещане, големият свят на науката и детския свят. Същевременно европейските културни модели на общуване днес все повече налагат активна връзка с публиката, изискват превръщането на музея в място на информация и експлораториум, в място на творчество, диалог и оживление. Настоящият доклад има идеята да сподели опит от музейно-педагогически дейности, които са пряко свързани с българското книжовно наследство и се опитват да им намерят достойно място в културния туризъм на Шуменския край. Още повече, че той е люлката на българската държава и държавност и на славянската писменост и култура, на кирилицата.

През последните години културното наследство като съвкупност от недвижими и движими културни ценности, носители на историческа памет, се превръща от обект на изследователски интерес в начин на изразяване и на внушаване на определени идеи чрез употребата на наследения културен материал. Тази тенденция се налага все по-отчетливо в изявеното търсене на идентичност и в преоткриването на нашето културно наследство[1].

Преди пет години Къща музей „Панайот Волов”, обект на Регионалния исторически музей в града, бе инициатор на интересни по своето съдържание уроци за деца под наименованието „Как пишели старите българи?”. Те се провеждат обикновено във възрожденския дом на революционера. Но интересът към тях ги направи във времето мобилни и вече се провеждат и извън музейната среда. Възникнали като занятия за деца, експериментите и публиките, които бяха въвлечени в тях, показаха, че тези уроци са забавни и на възрастните. Чрез тях се осъществява също ценна транслация на знания и опит между поколенията. Тези дидактически форми са част от дългогодишната и развиваща се програма на къщата музей за работа с деца. Първите мобилни уроци, които бяха заложени в нея, станаха популярни като: „Битът на старите българи”. В тях се обръща внимание върху теми, разгърнати като обучителни модули: „Как са шили, прели и тъкали нашите баби”, „Старите къщи на българите”, „Хлябът на старите българи”, „Как да пазим старите книги?” и други. Успехът и интересът към тях провокираха създаването и на нови форми на занятия. Следващ етап бе предизвикателството на междуучилищните състезания по различни теми. В продължение на 5 години се реализират формати, които са по два в учебната година. Разбира се, факт е подпомагането от партньорски организации, както и със средства от Общински фонд „Култура” на община Шумен. Всяко състезание е предшествано с посещение на Къщата музей „Панайот Волов”, със специални тематични занятия и завършва с еднодневна екскурзия до забележителности в Шуменския край. Целта е затвърждаване на наученото по време на няколкомесечната работа, децата на живо да се запознаят с обектите и явленията, които са изучавали или интерпретирали. Така наградата – екскурзия се чувства и по по-различен начин. Младите оценяват, че са получили признание за положените усилия при подготовката си.

Друг формат на съвместната работа с учениците е представителната изява. Най-интересните представителни изяви са преминали при нас по темата за „Възникването на писмеността” с практически демонстрации „Как пишели старите българи?”.

Това занятие възникна при нас във връзка с продължаване на работата ни с деца от начална училищна степен от СОУ „Йоан Екзарх Български”. Училището с хуманитарен профил поддържа с нас тесни връзки и всяка година ние реализираме разнообразни инициативи, посветени на писмеността. С третокласниците на началния учител Димитринка Рачева от това училище през 2013 г. направихме най- издържаните в методически аспект занятия по темата „Възникване на писмеността”. На следващата година ги развихме в темата „За буквите”, като урокът беше точно на 2 май – Денят на свети княз Борис I. Лично книжовник от Плисковската школа, наш колега, облечен като такъв, запозна децата с техниките на писане, с начините на направа на мастилата и хартията. Бяха изнесени и любопитни сведения за писането при различните народи през различни исторически времена. Урокът беше направен по подобие и с други класове от шуменските училища. Пожелаха го и някои от училищата в региона, като първо гостувахме в ОУ „Св. св. Кирил и Методий” в село Царев брод, община Шумен Идеята беше реализирана по реализиращата се тогава музейна национална инициатива „Музей в куфар”.

В занятията се изясняват най-важните моменти, свързани с появата на необходимостта за предаване на информация върху камък, дърво, пясък и камък, преминава се към различните способи на предаване на информация при различните общества по света през историческите епохи и периоди на човечеството. Със специални презентации и демонстрации запознаваме децата със системите на писане на финикийците, в древен Китай, на траките и естествено отделяме най-голямо внимание на старобългарската писменост и култура.

За занятията „Техники на писане” са осигурени необходимите дидактични нагледи и пособия и анимация, а отскоро предлагаме и ученическа екскурзия до средищата на българската книжовност и култура – Плиска и Преслав.

„Забавното писане” се води при нас най-интензивно в месеца на просветата и книжовността – м. май. В практиката си имаме опита от атрактивно преминалия модул и на миналогодишния 1 юни – общоградски празник в парка „Кьошкове” в Шумен – „С отворено сърце”. Тогава РИМ – Шумен гостува със своя „Толерантна шатра” , която събираше децата от всички възрасти в града през целия ден. Заедно със своите родители и близки те се запознаваха с някои от старинните способи на писане и с изкуството на калиграфията. Специално за целта бяха осигурени шаблони на заглавни букви, пособия и бои.

През изминалите сезони на „Лято в музея” също предлагахме тези занятия и те преминаваха интересно за всички. Те се провеждаха и продължават да се провеждат в къщата музей по график, от групите деца от летните занимални в града.

Най-интересно преминава организираното занятие с децата от лятната школа при Регионална библиотека „Ст. Чилингиров” – Шумен, и Детския отдел там, които са наши отлични партньори.

Консумативите за тези уроци не са скъпи, могат да бъдат осигурени, но самата организация и провеждане е доста трудоемка за музейния педагог.

Осигуряваме за всяко дете пясъчник, който се изработва от подръчни средства – дълбока или плитка пластмасова тарелка и бамбукова пръчица, както и черен туш, мастилници, пачи пера. За панакида ни служи засега една демонстрационна дъска и калем. Специално, само да покажем, заемаме дивит и перодръжки от фонда на РИМ – Шумен. Метални пера за писане имаме осигурени вече доста голям брой, но самите дървени оригинални перодръжки се намират трудно. Но те пък могат да бъдат изработени специално от майстор дърводелец, както и пинакиди, за да може всяко дете да работи.

В работата си по темата също се спираме и върху възникването на печатарството и книгопечатането. Нагледно показваме на децата и образци на типографски вестници от епохата на Възраждането, от новата история, както и съвременни – за наблюдение на промяната на шрифтовете и езиковите стилове. Изнасяме подбрана информация за книгопечатането и поднасяме съответни образци, даваме познания същевременно как да пазят и съхраняват правилно изделията от старинна хартия. Учим децата да изработват сами папки по определени размери и шаблони, където да прибират своите стари книги,вестници, списания и дори бележниците си от училище.

Също успяхме да осигурим и комплект пишещи машини от социалистическото време. Прибраните във фонда десетки пишещи машини „Марица" послужиха полезно и забавно да протича занятието с тях.

Във връзка с уроците за писането създадохме и ателие „Рисувана керамика", тъй като искаме да внушим на децата особената грижа на старите българи към книгата. Чрез специална презентация, последвана от практическа работа, отправяме познанията им към епохата на Българското средновековие, когато монасите калиграфи изписвали, рисували най-изкусно заглавните букви. Уменията по калиграфия децата създават при нас първо върху хартия с техниката оцветяване на разнообразни старинни заглавни букви, а след това и върху керамични плочки – за да почувстват тръпката и търпението на старобългарските монаси и занаятчии, които се занимавали с това. Научават много за украсата на старобългарската книга и нейните елементи, за строежа и характерните особености на текстовете. Работим с готови шаблони на инициали и летери – заглавните букви на книгите и на началните текстове, като обръщаме внимание на интересната орнаментация и на символиката в тях. Обясняваме на децата по достъпен начин, че всяка епоха си изработва свой собствен стил на орнаментиране на книгата. В старобългарската книга той се изгражда върху геометрични фигури и растителни мотиви. Достигналите до нас най-стари български ръкописи – глаголически и кирилски, от XI и XII в., са украсени в геометрично-плетеничен стил. Старобългарският книжовник е искал да вложи в буквите и орнаменти от животинския свят и така по-късно възниква нов стил, известен като "тератологичен" (т.е. зверинен, от гръцкото "тератос" – звяр). Към украсата на старобългарската книга спада и миниатюрата, като даваме за пример т. нар. Симеонов сборник. Децата имат възможност при нас да наблюдават също и характерния колорит на шуменската средновековна сграфито керамика и се опитват да пресъздадат от нея някои графични модели и орнаменти. Даваме им също представа и за техниките на добив, обработка и приложение на видовете глина, за технологията на изпичането на керамиката. В тази връзка няколко пъти реализирахме и забавното занятие „Млад археолог", като в залата на експозицията или в двора на музея правим терен, върху който да работят и да откриват истински находки. Тук е мястото да благодаря на колегата Стела Дончева – ръководител на НАИМ – БАН, филиал Шумен, която предостави на нашите възпитаници фрагменти от находки от свои обекти, които проучва в Шуменския регион. Децата първо ги „откриха" с огромно вълнение в квадрантите на импровизирания пясъчник, а след това усърдно помогнаха да ги почистят и да ги обработят под ръководството на химик-реставратора Галина Цекова от РИМ – Шумен, на която също благодаря.

Вълнението е особено при тези занятия, и не само за децата. То се съпреживява и от техните родители. Това става също по време на различните представителни изяви или открити уроци по темата. Много често и възрастните също имат възможността при нас да опитат да се справят с това, което работят техните деца – да пишат с калем, да рисуват върху керамика, просто да обработват старинна хартия или да наблюдават под микроскоп древни предмети. Мобилните уроци се провеждат и с деца със специални образователни потребности[2].

Новото в мобилните уроци „Как пишели старите българи?” са включените към тях екскурзии до първопрестолна Плиска, НИАР Плиска с музей „Проф. Р. Рашев”, посещение на Дворцовия център, старините на Голямата базилика, където е бил скрипторият на храма и на Плисковската книжовна школа, посещение на прекрасния и новооткрит „Двор на кирилицата” в Плиска и други атрактиви. Това, разбира се, се организира съвместно с училището и с екип от педагози, при изпълнение на всички необходими действия за безопасност и ред.

Пътуването може да включи и посещение на град Велики Преслав и неговите старини, свързани и с книжовността на средновековна България. В музея се показват образци в специалната презентация за Преславската рисувана керамика, а в Археологическия музей децата виждат оригиналите и са в духовен досег с тях. Те се убеждават вече на живо как изкусно плочките на „преславската сграфито керамика са опалени в бисквитен цвят плочки, върху които изображенията са нанасяни с перо или четка, рисувана с четка и перо. Рисувало се е с ангоби и оцветители от минерален произход”, убеждават се, че се срещат „6 тона – светлокафяв, червен, охрово жълто-зелен, синьо-зелен и тъмновиолетов, а контурът е в два цвята – кафяв с шоколадов оттенък и черен”[3].

Идеята за екскурзия направи своя дебют на финала на междуучилищното състезание от октомври 2015 г., посветено на българските книжовници и техните родолюбиви дела. Проектът включваше заключителна екскурзия до тези места за участниците в състезанието. Той беше реализиран с подкрепата на Общински фонд „Култура” на община Шумен и от РИМ – Шумен. Идеята е свързана с обогатяване на изследователските умения на децата, с които работим. А това се развива най-пълно посредством екскурзията като най-действена форма на образование и културно-просветна работа. С тематичната екскурзия, която предлагаме, се придава и по-голям възпитателен и познавателен ефект на нашата съвместна дейност, в съответствие със задачите и целите, които трябва да се постигнат от нашите възпитаници. Разбира се, в тях се съблюдават стриктно и „10-те заповеди на екскурзовода”, като първата от тях е: ”Екскурзията не е разходка, а задължителна част от учебното занятие“[4].

Не на последно място „как пишели старите българи” се изяснява и в театрализираните ни мобилни уроци във варианта „Старото школо”. Тук акцентът е върху всеобщите училищни изпити, които са отново свързани като традиция с Шуменския край. През 1846 г. в Шумен учителят Стефан Попниколов Изворски прави „първото всеобщо годишно училищно испитание”, на което се поставят и задачи, свързани с ограмотяването и правилното и красиво писане. Историческа възстановка на това събитие, или по-точно казано „жива картина”, също се прави както в Къщата музей, така и там, където ни поканят – в училища, читалища, на импровизирани и театрални сцени[5].

Мобилните уроци за деца в Къща музей „П. Волов” вече имат своята популярност сред училищната общественост в града, и донякъде в региона. Те се развиват като полезни и приятни форми на урочни и извънкласни дейности. Превръщат се в емоция и оживление за деца и възрастни, в патриотична гордост и самочувствие.

В заключение може се обобщи, че те съдържат потенциал за включване на още елементи, на нови дидактически нагледи, могат да се обогатят с още методически похвати. Същевременно имат даденост да привличат още публики, защото са съпричастни с идеите на културноисторическия туризъм в Шуменския край, който е не само люлка на уникалната старобългарска и на християнската култура по нашите земи.

С повече информация и реклама на подобни образователни програми и продукти и по-тесни връзки и сътрудничества те имат идейните предимства да станат желани атрактиви за образователните и туристическите институции на общинско, регионално и национално ниво.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. „Как пишели старите българи?“ – първо занятие в Къща музей „П. Волов“, Шумен – 2 май 2012 г., с деца от II клас на СОУ „ Йоан Екзарх Български“ – Шумен.

Обр. 2. „Техники на писане“ – второ занятие в Къща музей „П. Волов“, Шумен – 23 май 2012 г., с деца от II клас на СОУ „Йоан Екзарх Български“ – Шумен, с класен ръководител Д. Рачева.

Обр. 3. „Как пишели старите българи?“– занятие с шестокласници в ОУ „Св. св. Кирил и Методий“, село Царев брод, Шуменско, 1 юни 2013 г.

Обр. 4. „Лято в музея – 2014 г.“– урок „Писането през вековете“ в Къща музей „П. Волов“ – Шумен.

Обр. 5. „Приказка, написана с паче перо“.

Обр. 6. Калиграфско ателие в музейната „Толерантна шатра“. Общоградски празник „Отворено сърце“ – 1 юни 2015 г. Мобилното занятие „Техники на писане“, провеждано от музеен педагог, включваше и оцветяване заглавните букви на старобългарските книги – инициали и летери, работа с бои и шаблони.

Обр. 7. „Забавното писане“ – занятие с деца от СОУ „П. Волов“, Шумен, 26 май 2015 г., в музея.

Обр. 8. „Ателие за рисувана керамика“ – тематично занятие в музея към темата „Преславската книжовна школа“ – м. май 2014 г.

Обр. 9. „Млади археолози“ в музея – през „Лято в музея“, 2014 г.

Обр. 10. В Голямата базилика на Плиска с участниците в междуучилищното състезание „Българските книжовници и техните родолюбиви дела“, ноември 2015 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Узунова, К.** За добрите практики в музейната дейност. – В: *Добри практики: Постоянни и временни експозиции – проблеми и постижения. Министерство на културата, община Хасково*, *Регионален исторически музей – Хасково. Доклади и съобщения от Национална конференция семинар Хасково, 25 – 26.09.2010 г.* Хасково, 2010, с. 29.

[2] **Георгиева, М.** За работата с ученици със специални образователни потребности в Къщата музей „Панайот Волов” – Шумен. – В: *Доклади от Национална работна среща семинар: „Добри практики: образованието в музея, учебни експозиции и програми, работа с ученици и доброволци”. Варна, 14-16.11.2012 г.* Варна, 2013, с. 128.

[3] **Джанкова, С.** *Методическо помагало по екскурзоводство. Първа част. II преработено и допълнено издание*. Велико Търново, Фабер, 2009, с. 138.

[4] **Великов, В., М. Стоянова.** *Екскурзоводство*. Шумен, 2003, с. 7.

[5] **Андреева, М.** Инициативи на Къща музей „Панайот Волов” и форми на работа за популяризиране възрожденското наследство на Шуменския край. Съхраняването на националната идентичност и музеите в България като част от устойчивото развитие. – В: *Сборник с материали от Национална музейна среща Карлово-Калофер, 2013*, София, 2014 г., с. 276.

„HOW WROTED THE OLD BULGARIANS?“ – MOBILE CLASSES FOR CHILDREN ORGANIZED BY PANAYOT VOLOV HOUSE MUSEUM - SHUMEN

Milena Georgieva

Abstract

Over the past three years house museum „P. Volov“at the Shumen Regional History Museum to join their initiatives and another - special classes for children dealing with the emergence of writing and its development over the centuries. The good results from the practice of these exercises show that they are interesting to children and are sought after by educators from the region. They emerged as lessons for children of preschool and school age, but after experiments proved interesting and older students and their parents and relatives.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

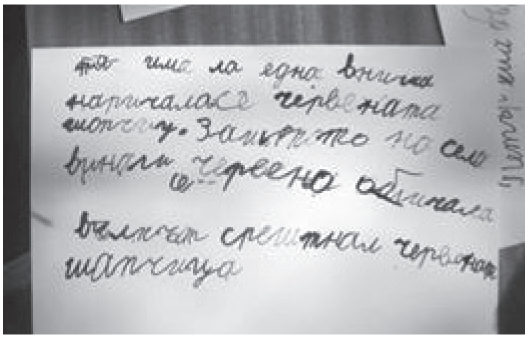

[illegible] има ла една внича
нарчаласе червената
шопчицу. Защото но сел
винали червено обичала
вълкът срещнал червената
шапчица

Обр. 5

Обр. 7

Обр. 6

Обр. 8

Обр. 10

Обр. 9

КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ – БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ЛОГИСТИКАТА В ОБСЛУЖВАНЕТО

Светлозар Стоянов[1]

Туризмът е сложно и многозначно явление с индивидуална и обществена необходимост. Присъща му е интегралност и комплексност, като формирането и потреблението на неговия специфичен продукт е единен процес, обединяващ разнородни елементи в своеобразна индустрия[2].

По своята същност *туризмът* е система от дейности, която включва двупосочно пътуване до, във и от целево избрани места и райони, културно и емоционално обогатяване, укрепване на здравето, както и съответното *туристическо обслужване*[3].

Съвкупността от дейности по осигуряване на пътуването, настаняването, храненето, информацията, развлечението на посетителите, извършвани от други лица и стопански организации, са *туристическите услуги*. Заедно с пазарно насочения сбор от природни и антропогенни туристически ресурси и/или обекти (в т.ч. и инфраструктурни) те формират *туристическия продукт*[4].

Неделима част от системата на туризма е *културният туризъм*, който се определя като сложна дейност на взаимни отношения между туризма и *културното наследство*. То от своя страна е широко и многопластово понятие. Съдържателният му обхват предполага комплексен подход, т.е. тук са включени националните материални и духовни ценности, съхранени от миналото, с възможности за съвременно културно обращение[5].

Способността за задоволяване на клиентските потребности е преимущество на маркетинга. Разбирането да се откликне на поставените условия на оптимално ниво при минимални разходи е изключително право на логистиката. Тя го реализира на практика, като задължението ѝ е да гарантира, че създаденото от маркетинга търсене се обезпечава реално с високо ниво на обслужване. Съществен елемент на логистичното обслужване е осигуряване на достъпност за потребителите с поредица от действия, предназначени да повишат нивото на тяхната удовлетвореност[6].

Подборът от ресурси и услуги, с които музеите разполагат, потвърждава динамичната система на тяхната организираност. Пред тези културни институти е предизвикателство да подхранват сложността на културното наследство с търсена и необходима информация. Успоредно с това те предоставят и комплексна логистична услуга по съхранение, опазване, защита и представяне на културни ценности. Тя създава културна закрила, интерес и полезност на обществото, явяващо се неин потребител. Резултатността от тази услуга е в основата на цялостната логистична система на музейната дейност. Това е отворена и адаптивна стройна цялост с обратна връзка, минимизираща разходите между материални, финансови и информационни потоци в двустранния процес на логистичната услуга. Свързва се с това, че се целѝ запазване на културното наследство и интерес към образованието. В същото време се предоставя услуга на нашето общество. Възлов момент тук е логистичният отклик. Това е координиращ процес на логистичните операции, необходими за оказване на услуга по най-ефективен способ, от гледна точка на разходите по удовлетворяване на исканията на потребителите. Музеят, като културен институт, е открит за своите ползватели, отворен е за действия, насърчаващи плурализма и осигуряващи диалог и връзка[7].

Интегралността на логистиката, маркетинга и управлението в процеса по разработване и реализация на организационни стратегии и тактики, е намерението на логистичния подход. Чрез него се осъществява взаимносвързаното управление на функциите по обезпечаване с изискванията на потребителите и се целѝ постигане на синхрон при управлението на тези функции в условия на динамика, оптимизация на изпълнение и обема общи разходи. Въвеждането в употреба на логистичния подход при извършване на материалните, финансовите и информационните потоци е определено от изразената взаимна обусловеност и взаимовръзка между отделните логистични дейности. В синхрон с маркетинговите възгледи представянето на логистиката би могло да бъде като подреден комплекс от методология, теория, методика и алгоритъм на оптимизационния процес на потоците, свързани с маркетинговите дейности. Допустимо е да се дефинира и като стройна цялост от методи, чрез които в маркетинговата система се анализират, синтезират и оптимизират потоците, съпровождащи услугите от началната точка до потребителя, и съобщителните връзки между субектите на пазарната съвкупност в хода на сътрудничеството им[8].

Освен подкрепа на организацията при пазарната ѝ информираност, маркетинговите дейности способстват и за ориентирането на нейните услуги. Регламентирането им и осъществяването на тяхното придвижване до клиентите е целта на логистичните дейности. Подчертаност в спойката между двата вида дейности е, че маркетинговите подкрепят организацията в избора ѝ на пазари и отчитането на техните изисквания, а логистичните осъществяват достъпа на потребителите до желаните услуги. Първостепенна претенция към логистиката във връзка с нарастване на организационната ефективност е установяване на оптимално равнище на качество на логистичното обслужване. Замисълът е повишаване на доходността. Това е компонент на стратегическата организационна политика, за който е необходима съвместна работа между маркетинг и логистика с акцент върху клиента. Дейностите им са свързани и се допълват. Съответните маркетингови допитвания и изследвания представят условията на потребителя и начините да се стигне до него, като логистичните дейности отвеждат до реалното му обслужване. Гаранция за конкурентно преимущество е логистичното обслужване, което увеличава и организационната доходност[9].

База на действително осъществено логистично обслужване е разработената адекватна стратегия, адресирана към клиентските изисквания. Тяхното установяване е основано на извършени пазарни изследвания. Ролята на организационната стратегия е прибавяне на значимост за клиента, предполагаща, че растежът и ползите са резултат изключително от удовлетворени потребители, готови да заплатят обслужване от този вид. Жизненото съществуване на стратегията е функция на персонала, като той следва да я познава, да има отношение към нея и да я разбира. Стремежът на мениджмънта е постигане на съгласие в служителите, че клиентът заплаща за логистичната услуга, която следва да се осъществява с ентусиазъм и настойчивост. Сътрудничеството на персонала предполага реализация на стратегията, а мотивът на потребителя да ползва логистични услуги е от очакванията му, формирани на база на индивидуалното обслужване. Резултатът от впечатленията се сътворява от лицето, общуващо с клиента. В този случай се намесват етика, отговорност, доверие, ценности, убеждения, емоции. Посочените категории не са включени в счетоводния баланс. Персоналното обслужване е свързано с впечатленията и очакванията на потребителите и често те са възприемани като относителна разлика в качеството между логистични услуги. Клиентът ще консумира от лицето, за което чувства, че му предлага в повече. Различието е в индивида, с когото потребителят контактува, както и оказването на внимание, загриженост. Това е проявата на персоналното логистично обслужване[10].

Разработването на конкурентоспособна програма е базирано на формираната стратегия. Първостепенната насока е подчертаване на определено отличително преимущество, което организацията предоставя на клиентите си по отношение на логистичното обслужване. Належащ е приоритет, който конкурентите не предлагат или да не могат да го предложат по-добре. Окончателната програма за логистично обслужване следва да е основно насочена върху възловите елементи, важни за потребителите. Необходимо е нейната диференциация да е съгласно условията на пазарните сегменти, и желателно да е по-доходна в посока на цената. Точността е зависима от извършените изследвания и анализи, както и от финансовите ресурси, човешките ресурси и ценовите ограничения. От значение е и бенчмаркингът, който е средство за оценка на собственото развитие спрямо това на директните конкуренти и водещите в бранша. Процесът предполага непрекъснато съпоставяне със сходни организации с цел учене, събиране на информация относно философиите, правилата на поведение, добрите практики и мерки, които биха подпомогнали организационната дейност в подобряване на нейните показатели. Същността на бенчмаркинга е усъвършенстване, като се учим от опита на другите и се сравняваме с тях[11].

Представената накратко и в най-общ план тематика предполага възможността да бъде предложен изводът, че логистичният подход в обслужването при културния туризъм е свързан с адекватни дейности, функции и операции. Тяхната ефективност се определя от степента на съответствие между постигнат и търсен полезен резултат, от необходимите разходи на ресурси и време, както и от единодействието между маркетинг и логистика, с акцент върху клиента.

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на доц. д-р Тодор Тодоров – ръководител на катедра „История и археология” при факултет „Хуманитарни науки” на ШУ „Епископ Константин Преславски” за поканата да участвам в Петата национална конференция „Пътуване към България”. Благодаря на проф. д.и.н. Иван Йорданов от НАИМ – БАН, филиал Шумен за направените препоръки. Благодаря на доц. д-р Мирослава Раковска – зам.-декан на факултет „Икономика на инфраструктурата” при УНСС и научен секретар на катедра „Логистика”, както и на Петя Филева – докторант в катедра „Логистика” на факултет „Икономика на инфраструктурата” при УНСС за оказаното съдействие.

[2] **Иванова, Н.** Системният подход в изучаването на туризма. – В: *Сборник научни трудове от Втора международна научна конференция „Географски науки и образование“, 1 – 2 ноември 2013 г.* Шумен, 156–159, с. 156, <http://shu.bg/sites/default/files/drugi/SborGeogr14_n.pdf>, 12.03.2016; **Димитрова, Б., М. Чалаканова.** Оценка на потенциалните възможности за развитие на туризма в община Пазарджик. – *Известия на Историческия музей – Шумен*, кн. 16, Шумен, 2014; *Културно наследство и културен туризъм: музейни перспективи*. Шумен, 2014, 519–531; **Нешков, М.** Науката за туризма и мястото на туристическата политика в нейния обект и предмет. – *Годишник на Икономически университет – Варна*, том 83/2011, Варна, 2012, 66–119, 70–71.

[3] **Петров, П.** Едно по-различно дефиниране на някои основни понятия в туризма. – *География 21”*, 2 (2010), 3–8.

[4] **Иванова, Н.** Системният, с. 158; **Йоргова, С.** Българският фолклор като предпоставка за развитие на културен туризъм. – *Известия на Историческия музей – Шумен*, кн. 16, Шумен, 2014; *Културно наследство и културен туризъм*, 456–464, с. 457; **Петров, П.** Едно по-различно, 5–6; **Рибов, М.** По някои въпроси на науката за туризма. – *Икономически алтернативи*, 6 (2010), 118–134.

[5] **Белева, В.** Музеят – между традициите и културния туризъм. – *Известия на Историческия музей – Шумен*, кн. 16, Шумен, 2014. *Културно наследство и културен туризъм*, 672–679, с. 673; **Владев, И., М. Стоянова.** Ефективно използване и съхраняване на културното наследство в Приморска Странджа чрез разработване на туристически маршрути. – В: *България в европейската култура, наука, образование, религия, част 2. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България” – Шумен, 14 – 16.05.2014 г.*, Шумен, 2015, с. 360; **Владева, Р., П. Ру-**

сева. Културният туризъм като обект на изучаване в обучението по география и икономика. – В: *България в европейската култура, наука, образование, религия, част 2. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14 – 16.05.2014 г.*, Шумен, 2015, 375–385, 375–377; **Йоргова, С.** Българският фолклор, с. 456; *Концепция за туристическо райониране на България*. София, 2015, с. 29 (Табл. 3 – 29–30), <http://www. tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/uploads/raionirane/koncepcia.pdf>, 06.04.2016; **Кушева, Г.** Анализ на развитието на туристическите райони в България. – *Диалог*, 2016, бр. 1, 40–58, 45–46, <file:///C:/Users/user/Downloads/p538__DialogueBook1bul2016_40_58.pdf>, 06.04.2016; **Маринов, Ст.** Пазарни сегменти на музейния туристически продукт. – *Известия на Историческия музейа–Шумен*, кн. 16, Шумен, 2014. *Културно наследство и културен туризъм*, 625–633, с. 626; **Павлова, В.** Някои теоретични аспекти на музейната дейност. – *Известия на Историческия музей-Шумен*, кн. 16, Шумен, 2014; *Културно наследство и културен туризъм*, 439–448, с. 440; **Руменов, Д.** Мястото на музеите в системата на културния туризъм. – *Известия на Историческия музей – Шумен*, кн. 16, Шумен, 2014; *Културно наследство и културен туризъм*, 419–429, с. 420.

[6] **Банабакова, В.** Взаимодействие между маркетинга и логистиката. – В: *Научни трудове от Юбилейната научна конференция по повод 10 години от създаването на Национален военен университет „Васил Левски", гр. Велико Търново*, Велико Търново, том V, 2012, 122–130, 123–124; **Македонска, Д., И. Димитров, Р. Петров.** *Логистика*. Варна, 2005, с. 93; **Филева, П., М. Раковска (рец.), М. Толев (рец.).** Концептуален модел за изследване обслужването на клиентите на логистичния сектор. – В: *Логистиката – възможности и предизвикателства. Доклади от Деветата международна научна конференция „Логистиката в променящия се свят", 23 – 25 септември 2014 г.* София, 2015 , 192–198, с. 193.

[7] **Благоев, Б., Б. Атанасов, Д. Ангелов, Е. Тонкова, С. Благоева, В. Димитрова, Д. Желязкова, Ю. Василев.** *Стопанска логистика*. Варна, 2009, с. 51; **Ботев, Б., Г. Генов, Св. Ботев.** *Техническа логистика*. Шумен, 2015, с. 26; **Василева, С.** *Културно наследство и устойчиво развитие. Концепции, политики, добри практики*. София, 2013, 47–48; **Казаков, А.** *Действащите български манастири – перспективи за туристическо развитие*. София, 2013, 5–6; **Константинов, К.** Индикативният списък на ЮНЕСКО за България – археологически аспекти. – *България в европейската култура, наука, образование, религия, част 2. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14 – 16.05.2014 г.*, Шумен, 2015, 315–325, с. 319; **Константинов, К.** *ЮНЕСКО и опазване на културноисторическото наследство. ЮНЕСКО и опазване на наследството на България (Курс лекции, Електронен модул 2)*. Шумен, 2013, с. 8; **Момева-Алтипармаковска, В.** *Мениджмънт на културното наследство и антропология на туризма*. София, 2012, 9–10; **Сачев, Е.** *Основи на социокомуникативната логистика на социокултурно-историческата дейност*. Стара Загора, 2009, 9–10, 35–36.

[8] **Банабакова, В.** Взаимодействие, 124–125; **Бауэрсокс, Д., Д. Клосс.** *Логистика: интегрированная цепь поставок*. Москва, 2005, 79–80; **Благоев, Б., Б. Атанасов, Д. Ангелов, Е. Тонкова, С. Благоева, В. Димитрова, Д. Желязкова, Ю. Василев.** *Стопанска*, с. 77; **Димитров, П., М. Толев, Ф. Тодоров, Е. Величкова, И. Корбанколева.** *Логистични системи*. София, 2010, 16–17; **Келър, Р.** *Технология на експертните системи. Разработване и приложение*. София, 1990, с. 21; **Кирова, А.** Иновации в сферата на маркетинг-логистиката. – *Бизнес посоки*, 2011, 1, 52–67, с. 52; **Константинов, К.** *Юнеско*, с. 13; **Руменов, Д.** Мястото на музеите, 424–425; **Сариев, И.** *Мениджмънт на информацията*. София, 2008, 15–16; **Сачев, Е.** *Основи на социокомуникативната*, с. 82; **Сгурев, В., Р. Павлов.** *Експертни системи*. София, 1989, 7–23, 14–15.

[9] **Банабакова, В.** Взаимодействие, 125–129; **Благоев, Б., Б. Атанасов, Д. Ангелов, Е. Тонкова, С. Благоева, В. Димитрова, Д. Желязкова, Ю. Василев.** *Стопанска*, с. 77; **Панасенко, Е.** Директор по логистике – кто это. – *Логинфо*, 2010, 10, 74–80, с. 79–80; **Хаджиев, В.** Структурен модел на организационно поведение. –*Диалог*, 1 (2014), 31–65, 34–35, <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/title.asp?title=83>, 19.02.2016.

[10] **Борисова, Св.** Мениджмънт на екипната работа на основата на знанието. – *Международна научна конференция „Развитието на икономиката и обществото на основа на знанието" (Стара Загора, 4-5 юни 2009 г.)*, Volume VII, Technical studies, 141–144, 142–143; **Ботев, Б., Г. Генов, Св. Ботев.** *Техническа логистика*, с. 149; **Виханский, О., А. Наумов.** *Менеджмент*. Москва, 2003, с. 36; **Георгиева-Атанасова, В.** Иновационни маркетингови стратегии за задържане на лоялни клиенти в туризма. – *Годишник на Университет „Проф. Асен Златаров" – Бургас*, том XLIV, кн. 2, Бургас, 2015, 236–240, с. 236 ; **Желязкова, Д.** Състояние и перспективи за развитие на концентрацията в логистичния сектор на България. –*Икономика 21*, 1 (2013), 73–101, с. 76; **Копринаров, Бл.** Регионалната контекстуализация на националната културна идентичност и глобалния туризъм. – *Годишник на Университет „Проф. Асен Златаров" – Бургас*, том XLIV, кн. 2, Бургас, 2015, 228–235, с. 234; **Костуркова-Парашкевова, М.** Професионализмът – единство от знания, умения и морал. – *Годишник на Университет „Проф. Асен Златаров" – Бургас*, том XLIV, кн. 2, Бургас, 2015, 53–59; **Ламбовска, М.** Концепция за екипа и екипните характеристики. – *Бизнес посоки*,

1 (2013), 5–16, с. 12; **Петрова, Й.** Несъответствия при съчетаване на индивидуалното и груповото поведение в организацията. –*Диалог*, 4 (2012), 62–67, с. 63, <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/title.asp?title=51>, 19.02.2016; **Петрова, Й.** Промяна в организацията и приспособителен потенциал на личността в групата. – *Академично теоретично списание „Икономическа мисъл”*, 2 (2014), 117–130; **Сариев, И.** *Мениджмънт*, 15–16; **Стоянов, В.** Взаимозависимости между удовлетвореността от труда и привързаността към организацията. – *XII Международна научна конференция „Приложна психология и социална практика”*, Варна, 2013, 654–665, с. 655; **Филева, П., М. Раковска (рец.), М. Толев (рец.).** Концептуален модел, 195–196; **Хаджиев, К.** Специфични измерения на управленските роли в среда на самоуправляващи се работни екипи (СУРЕ). – *Икономическа мисъл,* 1 (2014) 3–16; **Хаджипетков, Б.** Социалномрежови анализ и управление на организационната промяна. – *Икономически алтернативи*, 3 (2009), 138–154; **Харизанова, М., Н. Миронова, Т. Кичева.** Системата за управление на човешките ресурси – структура, функции, перспективи. – *Научни трудове на Университета за национално и световно стопанство гр. София*, София, том 2/2011, 2012, 7–44; **Христов, Ч.** *Убеждаване и влияние*. София, 2008, 8–10; **Цветанова, И.** Управление на мотивационното организационно поведение. – В: *XI Международна научна конференция „Приложна психология и социална практика”*, Варна, 2012, 753–771, с. 758.

[11] **Банабакова, В., В. Стоянова.** Стратегии за логистично обслужване. – В: *Научни трудове от Юбилейната научна конференция по повод 10 години от създаването на Национален военен университет „Васил Левски” гр. Велико Търново*, Велико Търново, том V, 2012, 131–145, 144–145; **Димитрова, В.** Съвременни прояви на бенчмаркинга в европейския бизнес. – *Икономически алтернативи*, 3 (2008), 109–126, 109–110; **Желязкова, Д.** Състояние, с. 75; **Кръстев, В.** Модели на туристическа регионализация на световното пространство и мястото на България в тях. – *Проблеми на географията*, 1/2 (2013), 17–33, с. 32; **Мадгерова, Р., Вл. Атанасова.** Дефиниране, принципи и предпоставки за внедряването на бенчмаркинга за усъвършенстване на дейността на предприятията. –*Предприемачество*, 1/2 (2013), 5–20, 5–8; **Минкина, Н.** *Лекции по дисциплине „Бенчмаркинг”*. Брянск, 2009, 3–5; **Петрова, З.** *Социални фактори за оптимизиране на организационните дейности*. София, 2014, с. 12 (бел. 1); **Терзийска, И., В. Кюрова.** Особености на бенчмаркинга в туризма. – *Предприемачество”*, 1 (2013), 33–40, 33–34; **Ушева, М.** Бенчмаркинг в управлението на човешките дейности. – *Предприемачество”*, 1/2 (2013), 21–32, 25–26; **Щерев, Н.** Изследване на съвременната фирмена и продуктова конкурентоспособност в българската индустрия. – *Научни трудове на Университета за национално и световно стопанство гр. София*, том 3/2012, София, 2012, 98–158, 99–101.

CULTURAL TOURISM – NOTES ON THE LOGISTICS IN ATTENDANCE

Svetlozar Stoyanov

Abstract

Presented theme involves the opportunity to be offered the conclusion that the logistics approach in serving in cultural tourism is linked to adequate activities, functions and operations, in synergy between marketing and logistics, with a focus on the customer.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Бета Хараланова, гл. асистент, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: beta_h@abv.bg
Бисер Георгиев, професор д.и.н., Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: georgievb@dir.bg
Бисера Томова, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: bisera.tomova@abv.bg
Венцислав Мучинов, доцент д-р, Институт за изследване на населението и човека при БАН, София, e-mail: vencim_80@abv.bg
Веселин Станков, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: vesostankov@mail.bg
Габриела Вапцарова, Научен архив на БАН, София, e-mail: archiv2@abv.bg
Галя Йорданова, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: iordanova@shu.bg
Георги Атанасов, професор д.и.н., Регионален исторически музей-Силистра, e-mail: geoatal@abv.bg
Гергана Илиева, гл. асистент д-р, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: gery_carey@abv.bg
Грета Стоянова, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: pks@shu.bg
Дарина Илиева, Научен архив на БАН, София, e-mail: archiv2@abv.bg
Диана Косева, д-р, Регионален исторически музей-Велико Търново, e-mail: diana_toteva@abv.bg
Дочка Владимирова-Аладжова, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: dochka_al@dir.bg
Евгения Русинова, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: rusinova_evgenia@mail.bg
Емилия Зорнишка, Дирекция „Военноисторически музеи"-Плевен, e-mail: panoramapleven.nef@gmail.com
Женя Жекова, доцент д-р, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: zh_zhekova@yahoo.com
Живко Аладжов, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: zh_aladzhov@dir.bg
Зарко Ждраков, доцент д-р, Нов български университет, e-mail: zhdrakov@abv.bg
Иван Йорданов, професор д.и.н., Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал-Шумен, e-mail: jordanov_sh@yahoo.com
Иванка Делева, Регионален исторически музей-Бургас, e-mail: delevaiva@dir.bg
Иванка Денева, д-р, Сливен, e-mail: ivdeneva@yahoo.com
Ивета Рашева, гл. асистент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: ivkira_2001@yahoo.fr
Камен Андонов, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: k_andonow@yahoo.com
Камен Станев, доцент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: kamen_stratiot@abv.bg
Константин Тотев, професор д.изк., Национален археологически институт и музей – БАН, Филиал-Велико Търново, e-mail: konstantin_totev@abv.bg
Мариана Малинова Тиен, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: mar_malinova@abv.bg
Мария Левкова-Мучинова, асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: m_levkova@abv.bg
Милен Пенерлиев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: penerliev@yahoo.com
Милена Георгиева, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: museum_volov@abv.bg
Мирослав Тошев, Исторически музей – Омуртаг, e-mail: muzey@abv.bg
Младен Станев, инж., Българо-македонско дружество за приятелство, e-mail: ml.stanev@abv.bg
Николай Атанасов, доцент д-р, Бургаски университет "Проф. д-р Асен Златаров", e-mail: npatanasov@abv.bg
Николай Николов, Разград, e-mail: donchevastela@yahoo.com
Николай Овчаров, доцент д.и.н., Национален археологически институт с музей при БАН, София
Николай Поппетров, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: poppetrov_n@mail.bg

Павел Георгиев, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал-Шумен, e-mail: pavel_g@gbg.bg

Панайот Антонов, Регионален исторически музей-Шумен

Радослав Мишев, професор д.и.н., Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий", e-mail: prof_mishev@abv.bg

Русанка Цанева, Общинско предприятие за туризъм „Мадарски конник", Шумен, e-mail: rusane@abv.bg

Светлана Джанкова, Общинско предприятие за туризъм „Мадарски конник", Шумен, e-mail: sv_stoikova@abv.bg

Светлозар Стоянов, инж., Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал-Шумен, e-mail: s_v_stoyanov@abv.bg

Силвия Аризанова, д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: silvia.arizanova@gmail.com

Симеон Кулиш, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: simokulish@abv.bg

Станимира Ангелова, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: angelovamirra@gmail.com

Стела Дончева, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал-Шумен, e-mail: donchevastela@yahoo.com

Стефан Минков, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: stef_minkov@abv.bg

Стоян Танев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"

Тихомир Тихов, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: tihov_thr@abv.bg

Тодор Тодоров, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: t.todorov@shu.bg

Тодор Ст. Тодоров, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"

Христо Димитров, д-р, Royal Ontario Museum, Toronto, Canada, e-mail: chrdimit@gmail.com

Христо Трендафилов, професор д.ф.н., Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: trendafilovhristo@abv.bg

Христо Харитонов, доцент д-р, Исторически музей-Полски Тръмбеш, e-mail: Haritonov_H@abv.bg

Цветанка Бонева, Регионален исторически музей-Шумен, e-mail: tsvete_56@abv.bg

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВИС – Военноисторически сборник
ВВр – Византийский временник
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГИМ – Государственный исторический музей
ГНАМ – Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУ-БФ – Годишник на Софийския университет – Богословски факултет
ГСУ-ИФ – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет
ГСУ-ИФФ – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ГСУ-ФИФ – Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет
ГСУ-ЮФ – Годишник на Софийския университет – Юридически факултет
ДВ – Държавен вестник
ДВИА – Държавен военноисторически архив
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИ – Извори за българската история
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИДА – Известия на държавните архиви
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИБЕ – Известия на Института за български език
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на Историческото дружество
ИИИ – Известия на Института за история
ИИМКн – Известия на Историческия музей-Кюстендил
ИИМШ – Известия на Исторически музей-Шумен
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМБс – Известия на Народния музей-Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей-Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей-Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
ЛИБИ – Латински извори за българската история
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МГАМИД – Московский главный архив Министерства иностранных дел
МПК – Музеи и паметници на културата
МПр – Македонски преглед
НА-БАН – Научен архив на Българска академия на науките
НБКМ – БИА – Национална библиотека „Св., св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив
НСЕ – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика
ПСп. – Периодическо списание
РГАДА – Российский государственный архив древних актов
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СБИД – Списание на Българското икономическо дружество
СБЛ – Стара българска литература

Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп. на БАН – Списание на Българската академия на науките
ТКШ – Търновска книжовна школа
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы

BBg – Byzantinobulgarica
BHR – Bulgarian Historical Review
Byz. – Byzantion
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
DOP – Dumbarton Oaks Papers
EB – Etudes Balkaniques
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
MGH, SS – Monumenta Germaniae historica. Scriptores
NC – Numismatic Chronicle
PBg – Palaeobulgarica
REB – Revue des études Byzantines
RESEE – Revue des études Sud-est européennes
RN – Revue Numismatique
SBS – Studies in Byzantine Sigillography
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
TIB – Tabula Imperii Byzantini

ПИСМЕНОСТ, КНИЖОВНИЦИ, КНИГИ: БЪЛГАРСКАТА СЛЕДА В КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА ЕВРОПА

МАТЕРИАЛИ ОТ ПЕТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ
ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ – ШУМЕН,
26 – 28.04.2016 ГОДИНА

Българска

Първо издание

Формат 60х84/8

Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“ - Шумен, 2018

Печат: Фабер